

ВАРВАРА ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ВАРВАРА
ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1971

ПЕРЕВІР...

Варвара Чередниченко прийшла в літературу на початку 20-х років, опублікувавши низку творів для дітей та молоді. Розквіт творчості письменниці припадає на 30—40-і роки, коли вона створила цикл історико-біографічних оповідань і повістей.

У цій книжці вміщено твори про Архипа Тесленка, Пушкіна і Міцкевича, Шопена і Жорж Занд, а також історичний роман-хроніку «Фастів».

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВАРВАРИ ЧЕРЕДНИЧЕНКО

То були незабутні дні в житті Варвари Іванівни Чередниченко, молодої української письменниці, активного діяча на ниві народної освіти. Від Полтавської губнаросвіти її обрали делегатом на Перший Всеросійський з'їзд у справі дошкільного виховання. Цей з'їзд, що відбувся у квітні 1919 року в Москві, об'єднав творчі сили педагогів країни для розробки теоретичних основ нової системи виховання. Серед учасників з'їзду була і делегатка з України.

Після закінчення з'їзду В. Чередниченко ще затримується на кілька днів у Москві, бо незабаром має розпочати роботу Перший Всеросійський з'їзд працівників позашкільної освіти, куди її запросили гостем.

6 травня 1919 року В. Чередниченко слухає привітання В. І. Леніна з'їздові, яке справляє на неї незабутнє враження.

Варвара Іванівна Чередниченко народилася 17 грудня 1896 року в Києві в сім'ї робітника, що походив із села. Нелегким було життя майбутньої письменниці. Незабаром уся родина переїздить до Катеринослава. Батько, активний учасник революційних подій 1905 року в Катеринославі, через рік їде до Москви і влаштовується слюсарем-нікелювальником.

Рано розпочала трудовий шлях і Варвара Чередниченко. Склавши екстерном іспити за середню школу, вона вчителює в одній з московських недільних шкіл для робітниць, працює в організаціях по вихованню дітей робітників.

У 1913—1916 роках, переїхавши до Києва, В. Чередниченко навчається в Фребелівському жіночому педагогічному інституті, що готував працівників дошкільного виховання. У Києві вона веде революційну пропаганду серед студентів, а також серед поранених у госпіталі, організованому Київським жіночим товариством. 1915 року разом з іншими прогресивними студентами інституту упорядковує першу на Україні книгу для дошкільнят під назвою «Дзельнь-бом!» (К., 1916), яка потім перевидавалася шість разів. Це збірка віршів, пісень і приказок для дітей дошкільного віку.

Письменниці належить також книжка з дошкільного виховання «Захистки для селянських діток улітку» (1917).

Великий Жовтень застає В. Чередниченко в Полтаві. Тут вона розгортає редакційно-видавничу діяльність. У 1918 році, коли війська Вільгельма II окупували Україну, В. Чередниченко судить військовопольовий суд, лише прихід Червоної Армії урятував її від розправи.

Із встановленням Радянської влади письменниця працює на керівній роботі в Полтавській губнаросвіті, редагує і видає книжки.

Влітку 1919 року Полтаву захопили денікінці. В. Чередниченко знову переслідують, викликають на допити, провадять обшуки. Лише через мужні протести видатного російського письменника В. Г. Короленка їй пощастило уникнути арешту.

1921 року В. Чередниченко переїхала до столиці, в Харків, для роботи в Народному комісаріаті освіти. Працюючи консультантом з питань дошкільного виховання, вона одночасно завідує відділом дитячої літератури в Державному видавництві України, виступає з численними лекціями в столиці та в інших містах республіки. У пресі друкується багато її статей.

Літературну творчість В. Чередниченко розпочала ще 1912 року, опублікувавши оповідання «Трохим», «Пошуткував» та інші. У своїх творах для дітей (а їх вийшло понад двадцять) авторка виявила неабияке знання дитячої психології та уміння будувати цікавий, захоплюючий сюжет.

В. Чередниченко однією з перших серед українських радянських письменників пише для дітей та юнацтва твори на історико-революційну тему.

1925 року виходить її книга «Зшиток Софії Сояшник за 1905 рік», де у формі щоденника чотирнадцятирічної дівчинки розповідається про революційні події в Катеринославі. Прихильно зустріла громадськість видане того ж року оповідання про революціонерку-народницю Софію Перовську.

Мала успіх у дітей і повість «Весела компанія» (1928), в якій чітко не вперше в українській радянській літературі змальовано піонерське життя середини 20-х років. Чимало оповідань, що друкуються в періодиці, виходять окремими збірками. 1926 року в журналі «Червоний шлях» з'явився роман «За плугом».

Вся творчість письменниці цього періоду пройнята громадськими мотивами. В. Чередниченко відгукується на важливі події сучасності. Активно працювала вона в цей час у літературній організації українських радянських селянських письменників «Плуг», членом якої була з часу її заснування — з 1922 року.

Десять років, з 1928-го по 1938-й, Варвара Чередниченко жила в Південній Осетії, в місті Цхинвалі, куди переїхала після одруження. Тут вона досконало оволоділа осетинською, а пізніше і грузинською мовою, брала активну участь у літературному житті. Починаючи з 1929 до 1931 року В. Чередниченко — член асоціації пролетарських письменників Осетії, а з 1932 року — член Спілки радянських письменників Грузії.

Українську письменницю було обрано членом президії Першого з'їзду пролетарських письменників Північної та Південної Осетії. Брала вона участь і в усіх наступних літературних конференціях. З деле-

гацією осетинських письменників В. Чередниченко була на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників.

В. Чередниченко виступала і як перекладач. В українських періодичних виданнях тих років з'являються її переклади з осетинської, а пізніше й з грузинської мов. Вміщує вона й статті про осетинську літературу. 1931 року в Харкові виходить книга «Осетинські оповідання» у перекладі В. Чередниченко. Збірку супроводив написаний нею нарис «Сучасна Осетія».

Письменниця мала намір ширше ознайомити українського читача із кращими зразками осетинської літератури, готуючи значно більший за обсягом збірник. Переклади з осетинського народного епосу про нартів частково були опубліковані після смерті письменниці А. Ковалівським у його «Антології літератур Сходу» (Х., 1961). Упорядник відзначає, що перекладачка, крім друкованих видань, використала також рукописні варіанти й усні народні розповіді, докладно прокоментувавши їх, що свідчить про досконале знання нею мови й побуту осетинів.

Тривалий час В. Чередниченко завідувала бібліографічною секцією Південно-осетинського науково-дослідного інституту краєзнавства. Письменниця також пропагує в Осетії творчість українських письменників, виступає з статтями в місцевих виданнях, що виходили осетинською, грузинською і російською мовами. У перекладах цими мовами друкуються і її оповідання.

Підтримуючи найтісніші зв'язки з Спілкою письменників України, В. Чередниченко, крім перекладів та статей, надсилає до Харкова свої нові твори, неодноразово приїздить до столиці, буває на Полтавщині.

1938 року В. Чередниченко переїздить до Києва і стає членом Спілки радянських письменників України. Вона працює над новими великими прозовими творами, виступає в пресі. 1940 року було опубліковано повість «В картезіанському монастирі» та з'явилась низка оповідань. Цього ж року письменниця почала працювати над великим твором «Під одним плащем».

У роки Великої Вітчизняної війни письменниця працює у військовому госпіталі, а пізніше — в українському радіокомітеті в Саратові. Її твори друкуються в періодичних виданнях.

Заслуговує на увагу науково-публіцистична діяльність В. Чередниченко, яку вона не залишала з перших років Радянської влади. Виявляла вона також постійний інтерес до історії української культури, систематично друкуючи статті про Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Мажуру, А. Тесленка, Ольгу Кобилянську, Наталю Кобринську, А. Головка та інших. Впорядкувала вона антологію художніх творів, присвячених Т. Шевченкові, до якої написала передмову. Цікаві її статті про діячів науки і культури — М. О. Максимовича, І. П. Мартоса, М. Ф. Комарова, Д. І. Яворницького.

В останні роки життя (померла письменниця 22 квітня 1949 р.) вона тяжко хворіла, але не припиняла роботи над раніше розпочатими великими прозовими творами.

Літературно-громадська діяльність В. Чередниченко залишила помітний слід в історії української радянської культури. Її педагогічні праці сприяли піднесенню рівня виховання молодого покоління радянських громадян.

Вміщені в односторонньому творі В. Чередниченко належать до історико-біографічного жанру. Оповідання «Останній лист» (1936) чи не найбільш вдалий твір з життя А. Ю. Тесленка. З його творчістю письменниця була добре знайома. У 1918—1919 роках вона готувала в Полтаві видання його творів у чотирьох книгах. Це й було першим поштовхом до глибокого вивчення життя письменника. Перебуваючи на Полтавщині, вона часто зустрічалась і розмовляла з сучасниками письменника, його родичами, односельчанами.

Правдиво, хвилююче змальовано в оповіданні дні, коли безнадійно хворий А. Тесленко потрапляє до лікарні. У творі зіставлено образи двох братів — Архипа і Яреми — неоднакової вдачі і різних поглядів на умови життя за царату.

У жовтні 1939 року, коли відзначалося 125-річчя з дня народження М. Ю. Лермонтова, з'явилось оповідання В. Чередниченко «Історія одного вірша» — про написання М. Лермонтовим поезії «На смерть поета». Гнівні рядки лермонтовського вірша про смерть О. С. Пушкіна пролунали суворим обвинувальним актом царатові. Знання епохи допомогли письменниці відбити правдиву картину тих трагічних днів.

Історико-біографічна повість «В картезіанському монастирі» була написана 1939 року і опублікована в останніх двох номерах «Літературного журналу» за 1940 рік.

У центрі уваги Варвари Чередниченко — інтимна сторінка з біографії французької письменниці Жорж Занд і польського композитора Фредеріка Шопена. Письменниця художньо-переконаливо розкриває духовний світ і взаємини двох видатних митців.

Кількамісячне перебування (1838—1839) на відпочинку в Іспанії Жорж Занд і Фредеріка Шопена по-різному висвітлено їхніми біографами. Українська письменниця показує читачеві у всій правдивості їхній глибокий гуманізм. Твір є вдалою спробою психологічного проникнення в духовний світ людини.

Поява повісті «В картезіанському монастирі» свідчить про творче змушнення В. Чередниченко в жанрі історико-біографічної прози. В основі повісті лежить документальний матеріал. Письменниця не обмежується лише фактами з біографії видатних митців. Перед нами постає Іспанія кінця 30-х років минулого століття, тогочасне життя країни. Поруч з героями історичними у повісті діють герої вигадані, поруч з дійсними подіями є події, породжені художньою фантазією автора.

З роману про Григорія Сковороду, над яким письменниця довго працювала, залишилися лише фрагменти, що охоплюють період навчання майбутнього видатного українського філософа і письменника в Києво-Могилянській Академії та його короткочасне перебування в Петербурзі. В. Чередниченко змальовує юнацькі роки Г. Сковороди, те оточення, в якому формувався світогляд філософа.

Твори історико-біографічного жанру засвідчували, що письменниця поєднувала в собі художника слова і сумлінного дослідника.

Одним з кращих творів В. Чередниченко є історико-біографічна повість «Під одним плащем» — про двох видатних поетів Адама Міцкевича та Олександра Пушкіна, про їхні творчі взаємини. Через хворобу письменниця не встигла підготувати повість до друку, в цій книзі твір друкується вперше.

Повість «Під одним плащем» розповідає про перебування Адама Міцкевича в Росії. Восени 1824 року поета було вислано з Польщі до Росії за участь у таємних патріотичних організаціях польської молоді.

В центрі уваги письменниці — особисте і творче життя А. Міцкевича в Петербурзі, Одесі, Криму й Москві, його оточення, а також знайомство і дружба з передовими людьми Росії, зокрема з О. Пушкіним та декабристами.

Вигнанці-поляки, серед них і молодий, але вже широко відомий і визнаний поет і діяч визвольного руху в Польщі А. Міцкевич, з острахом їхали у далекий холодний Петербург. Що чекає їх там? Чи вернуться колись на свою батьківщину? Чи побачить він ще хоч раз свою Вільну, рідних і друзів?.. Та от минув найважчий, майже голодний, сповнений туги й принижень перший рік заслання, і у польського поета з'явилися друзі серед передових людей Росії, друзі, які поділяли суспільно-політичні погляди А. Міцкевича, підтримували його в особистому житті та в його творчих задумах і зверненнях.

А. Міцкевича показано на широкому фоні політичного і культурного життя Росії, в оточенні історично-відомих видатних осіб, таких, як літератори і вчені-історики Михайло Максимович, Йоахім Лелевель, поети Дельвіг, Баратинський, Соболевський, декабристи Кіндрат Рилєєв, Олександр Бестужев, Петро Каховський, Микола Тургенев та інші.

Зображені у повісті «Під одним плащем» події подані у справді художній та цікавій формі. Поклавши в основу дійсні факти, зафіксовані в історичній та мемуарній літературі, глибоко вивчивши художню та публіцистичну творчість А. Міцкевича, О. Пушкіна та інших сучасників тієї епохи, В. Чередниченко зуміла втілити все це у мистецьку форму відтворення дійсності.

У творах історико-біографічного жанру велике значення має вміння автора творчо розширити біографічний факт, домислити його, щоб він зазвучав по-новому, розкрити характерні риси особистості, психологію її поведінки тощо. Така здатність митця за допомогою художнього

домислу змалювати вірогідні картини, життєва правдивість яких не викликає сумніву у читача, свідчить про його письменницьку майстерність. Бо, як писав академік О. І. Білецький, дійові особи історичного твору «...повинні бути подані згідно з даними історії, тобто такими, якими вони могли б бути певного, вибраного автором, часу»¹.

Варвара Чередниченко користується різними прийомами: художнє зображення дійсності, публіцистична розповідь, коли авторка просто констатує подію, наводить ті чи інші факти з біографії свого героя — без їхньої художньої інтерпретації.

Повість «Під одним плащем» відзначається лаконізмом стилю, точністю характеристик дійових осіб, подій, ситуацій, обставин. У повісті рідко зустрічаються розгорнуті пейзажні картини, описи місця дії тут завжди точні й конкретні, але ємкі й тісно пов'язані із вчинками або настроями персонажів.

А. Міцкевич у повісті — це проникливий, талановитий художник і палкий правдолюб, геніальний поет-імпровізатор і справжній громадянин, людина бездоганної чесності.

В особі «опального» поета Росії О. Пушкіна А. Міцкевич відчув не лише спорідненість душі творчої людини, але й близькість соціально-політичного світогляду: «Адам слухав у Плетньова ще не видрукувану першу главу «Євгенія Онєгіна» і переконався, що найближчі друзі поета не зрозуміли задуманої ним глибокої сатири. Вперше тоді потягло Міцкевича написати Пушкіну братнього щирого листа, бо відчув у тім замислі великого громадянина-патріота».

Поетично показала письменниця взаємини двох великих поетів, їхні зустрічі, розмови, під час яких виявились спільні інтереси і близькі суспільно-політичні погляди. Все це породило більше, ніж звичайну дружбу. Але В. Чередниченко не ідеалізує стосунки поетів і, відтворюючи історико-літературні факти, художньо переконливо показує, що дружні стосунки і творчі взаємини не виключали суперечок чи розходжень в оцінці окремих явищ. Як відомо, такі розходження між ними були, скажімо, в оцінці постаті та діяльності Петра І.

Питання про належність А. Міцкевича до таємних товариств декабристів не раз порушувалося дослідниками, але доведеними вважаються лише ідейна близькість поета до цих товариств та дружба поета з їхніми активними діячами. Це відбилося і у творчості А. Міцкевича, зокрема, в його посланні «Російським друзям» (1832), в якому знаходимо захоплену оцінку керівників «Північного союзу» декабристів К. Ф. Рилєєва та О. О. Бестужева.

Стосункам між А. Міцкевичем і передовими людьми царської Росії В. Чередниченко присвятила немало сторінок, де змальовані обстановка та взаємини у середовищі майбутніх декабристів, окреслені постаті керівників російського дворянського підпілля, які бачили в особі поль-

¹ О. І. Білецький, Передмова.— В кн.: Вальтер Скотт, Квентін Дорвард. К., «Молодь», 1956, стор. 5.

ського поета, за словами К. Ф. Рилєєва, одного з своїх друзів «за почуттями та способом мислення».

Дружба А. Міцкевича та О. Пушкіна, що є центральною темою цього багатопланового твору, набуває у повісті символічного сенсу єднання двох слов'янських народів та їхніх культур. В цьому розумінні повість відкриває для істориків і літераторів, для широкого читацького загалу ще одну цікаву сторінку, показуючи творчу та особисту дружбу двох великих поетів російського і польського народів на широкому тлі літературного та політичного життя в Росії того часу.

Багатоплановий історичний твір Варвари Чередниченко — роман «Фастів» — виявив ерудицію і мистецький талант письменниці.

У підзаголовку до твору зазначено: «Роман-хроніка 1680—1710 рр.». Варвара Чередниченко задумала показати в хроніці визвольну боротьбу українського народу за свою незалежність в останній чверті XVII—на початку XVIII ст. Авторці пощастило написати тільки першу частину задуманого роману, змалювавши події, що відбувалися протягом чотирьох років (1680—1684), події одного з найдраматичніших періодів історії України.

«Козацька земля після гетьмана Богдана вся клекотіла у вогні провокаційних повстань самоявлених гетьманів...» — читаємо в романі. Польща і Туреччина, зброєю і політичними інтригами підтримуючи самозванців, намагалися загарбати Україну, відірвати якщо не всю, то окремі її частини від Росії. У багаторічних війнах гинули тисячі людей, було зруйновано міста, села, хутори, і зовсім перетворилось на пустельну руїну колись квітуче та багате Правобережжя.

Наприкінці XVII ст. на Україні посилюється розвиток феодальних відносин: особливо це було помітно в середовищі багатой козацької старшини на чолі з гетьманом; на початку 80-х років XVII ст. булаву гетьмана тримав безпринципний Іван Самойлович, який дбав не стільки про державні інтереси, скільки про те, щоб за всяку ціну утриматися при владі. Цьому періоду і присвячено роман «Фастів».

Історичний Семен Палій (справжнє прізвище — Гурко) — людина з громадськими інтересами і державним розумом, для якого доля Вітчизни була і його долею. Він присвятив своє життя одному з найважливіших та найскладніших для України на той час завдань — відновленню зруйнованого, знелюдненого Правобережжя. Для цього Семен Палій обрав слякондрований Фастів, куди привіз і поселив свій полк із родинами; незабаром Фастів став своєрідною фортецею, аванпостом під час захисту Києва та північних земель України від турецько-татарських нападів. Згодом і в інших містечках поблизу Фастова — Корсуні, Брацлаві, Богуславі — поселилися соратники і побратими Палія: історично відомі полковники Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин зі своїми полчанами.

Назва роману Варвари Чередниченко визначилася темою, оскільки всі події розгортаються навколо Фастова. Проте значення цих подій

виходять далеко за межі одного міста чи навіть всієї України. В романі історично-правдиво зображено побут і звичаї різних верств населення України, Росії і Польщі, виведено образи простих козаків, посполитих, а також постаті державних, військових і церковних діячів того часу тощо. Усі персонажі роману, відзначаючись яскраво індивідуальними характеристиками, наділені типовими для тієї епохи і середовища рисами.

Національно-визвольна і соціальна боротьба того часу на Україні велася під прапором війни за чистоту православного релігійного культу. Подібний процес типовий для багатьох країн, про що писав і В. І. Ленін: «Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку...»¹ В романі «Фастів» правдиво відтворено постійну і невтомну боротьбу українського козацтва проти польської шляхти та єзуїтів, що велася під прапором захисту православними незалежності своєї віри і церкви від агресивних зазіхань католицьких агентів папи римського. Семенові Палію із соратниками довелося постійно вести справжню війну із шпигунами і диверсантами, що їх засиляли помічники колишнього фастівського біскупа — ставленника католицької церкви, яка мріяла зробити Фастів аванпостом свого загарбницького впливу на Україну.

Семен Палій — постать не лише історична, а й легендарна, оспівана в історичних думках та піснях. Образ С. Палія у творі Варвари Чередниченко відповідає і даним історичних джерел — літописів, мемуарів, досліджень, — і народним уявленням про нього. В романі «Фастів» постає образ живий, повнокровний та цілком індивідуальний, створений творчою фантазією автора на основі історичних джерел і глибокого знання нею етнографії, життя та подій того часу. Доречно пригадати тут думку М. Добролюбова щодо специфіки образу героя художнього твору.

«У романі ми бачимо людину такою, якою вона є, з усіма умовами необхідності дійсного світу і з усіма чарами світу фантазії. І в цьому саме полягає мистецтво романіста, щоб оволодіти нашою уявою, прив'язати її до зображуваних подій і постатей, вселити нам певну довіру до цих характерів».

Зі сторінок роману «Фастів» постає образ мужнього і хороброго воїна, вудрого дипломата, людини талановитої та привабливої зовнішньо і внутрішньо. Вихованець Києво-Братської колегії², що кохався у книгах і знав кілька іноземних мов, Семен Палій у своїй діяльності показаний письменницею як гуманна, енергійна, яскрава особистість, як палкий патріот з широкими, позбавленими національної обмеже-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 216.

² Києво-Братська (або Києво-Могилянська) колегія, створена у 1632 році на базі Київської братської школи, з 1701 року була перейменована на Київську Академію; під цією назвою і згадується в романі.

ності поглядами на визвольний рух своєї країни. Недарма в його полку «...люди звідусіль: і з долин річки Ужа за Карпатами, і з Львівщини, і з Буковини, чимало подолян та полтавчан, є поляки, є люди з Дону, білоруси, чехи, серби і три стрільці з Москви...»

С. Палій Варвари Чередниченко поділяє народні погляди на державу, владу, козацтво і демократичні стосунки в його середовищі, як поборник соціальної справедливості та прихильник широкої освіти для народу. Ці погляди Палія висловлені у пристрасному монолозі, зверненому до друзів та козацької молоді:

«Від Наливайка до Сагайдачного братські школи по селах та містах України викохували народні голови. Скільки багатирів було тоді серед козацтва! Нечай, Кривоніс, Богун, Золотаренки, Морозенко, Сірко — їх не перелічити — лицарі на увесь світ, кожен мав голову, гідну булави. Бо весь народ, усе козацтво додержувало братерської рівності. А тепер повилуплювалась старшина, що бачить у козаках своїх посполитих, не соромиться заводити панщину. Хіба наша вітчизна — тільки Дніпро й долини? Вітчизна наша — це народ, живі люди, які вміють вмирати з дітьми, аби не стати рабами! І цей волелюбний народ — є справжня наша вітчизна!»

Думки та спрямування діяльності Палія, як показує Варвара Чередниченко, набувають для козацької молоді великого виховного значення, стаючи подекуди своєрідним кредо їхнього життя, їхньої майбутньої боротьби:

«Молоді козаки, що сіли за найдавший стіл, аж шиї повитягали, слухаючи з блискучими очима полковника.

А Палій вже розходився:

— Ненавиджу брехню! Кричить старшина про свою любов до вітчизни, із сльозами згадує гетьмана Богдана, а сама заздрими очима поглядає, у кого кращі килими на стінах, а на столах срібні креденси, худоби більше, палати вищі й просторіші, щоб перед королем чи царем обшмерати й до своїх рук добро заграбати! Тепер червоніють на старшині жупани від крові замордованих братів і товаришів».

Варвара Чередниченко вкладає в уста свого героя цілком конкретні погляди і щодо соціального устрою країни.

«...Я хочу, щоб усі люди жили в гарних будинках, одягалися в кармазини і їли та пили так, як оце ми з вами!.. Так жили славні греки багато років тому. І так житиме Україна, бо цього прагне наше козацтво, увесь наш народ!» Погляди Семена Палія відбивали народне уявлення про справедливий громадський устрій, про певний тип взаємовідносин у суспільстві.

Одержимий ідеєю заснувати на Фастівщині своєрідну республіку, козацьку Спарту, Семен Палій Варвари Чередниченко цілеспрямовано й невідступно іде до цієї мети, зробивши своїм девізом відомий вислів: «Per aspera ad astra»¹.

¹ Через терни до зірок (лат.).

Семен Палій зображений у романі як людина гуманна та щира, як справжній батько, що постійно дбає про своїх козаків та їхні родини. Завжди і всюди, навіть у дружній бесіді чи на відпочинку, Семен Палій думає про свою справу, про людей, що ввірили йому свою долю: «Ніхто не повірить, що мені серце болить за моїх фастівчан не менш, як за рідних дітей...»

Дбає батько-полковник не лише про безпеку, житло та харчі для своїх полчан, а й про їхні переконання, особливо патріотичне виховання: дістає рідкісні і дорогі тоді книги, які наказує переписати, щоб довгими зимовими вечорами їх читала молодь; разом із церквою, яка в ці часи у поселеннях завжди будувалася першою, у Фастові збудовані школа і шпиталь; незвичних до хліборобської та іншої праці воїнів-козаків Палій зі своїми найближчими помічниками завжди призвичаював до роботи, постійно виховував власним прикладом; коли треба було «...сам Палій щодня копав землю і того ж вимагав од усіх», бо пам'ятав вислів стародавнього філософа Сенеки: «Віддати довге трудове життя вітчизні значно важче, ніж покласти за неї голову...» Працюючи разом із «спудеями» колегії, які також поселилися у Фастові, Семен Палій і його не менш освічені побратими розмовляють з ними «для практики» латинською і грецькою мовами; дбає полковник і про малих школярів Фастова, про їхнє навчання, зимовий одяг і взуття.

Позитивний образ Семена Палія був би неповним, коли б письменниця не показала його особистого життя. Цільний і бездоганий як громадянин і побратим, він виявляє сильні та щирі почуття як чоловік та батько, і не лише до рідної дочки, але й до дітей-сиріт Феодосії, вдови його побратима Семашка, яка стала згодом не лише Палієвою коханою дружиною, а й соратницею в його боротьбі.

Надзвичайно привабливою змальована в романі Феодосія. Це вродлива і ніжна серцем жінка (авторка досить часто підкреслює красу окремих рис її обличчя і постаті) — і в той же час розумна, стримана, мужня. Любов до Палія і дітей та громадські інтереси, патріотизм органічно поєднуються в ній. Це, безперечно, один з кращих жіночих образів в романі.

Жіночих постатей в романі небагато, але всі вони виразні — і переважно позитивні. Крім Феодосії, найбільше запам'ятовується вірна в коханні Мотря Кодацька, яка більше двадцяти років чекала свого Корнія, терпляча і горда сотничиха Наталя Цвілиха та дочка Палія, щира й весела пустунка Настя. Письменниці взагалі властиве цютливе ставлення до жіночих образів, бажання відтворити їх кращі душевні порухи.

Серед інших образів роману найбільше уваги приділено Корнію Кодацькому (Лихолиці). З юних років найближчий побратим Палія, так спотворений польським магнатом Стефаном Чернецьким, що все життя мусив затуляти обличчя башликом, аби не лякати людей, Лихопика

показаний у творі мужнім воїном і вірним другом полковника, розважливим і хазяйновитим обозним полку, першим і надійним помічником Палія, на якого він не раз залишав і громадські, і господарські справи Фастова.

В романі виведено велику кількість історичних осіб — справжню галерею своєрідних образів людей того часу, що діяли на ниві культури й освіти або політичній чи військовій. Це насамперед вчителі Палія — викладачі колегії, а потім освітні та церковні діячі Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський та Інокентій Гізель. Зокрема, І. Гізель був професором і ректором Києво-Могилянської колегії (з 1654 року), а ставши архимандритом Києво-Печерської лаври (1656), відредагував «Києво-Печерський патерик» (1661); він відомий і як автор філософських і богословсько-етичних трактатів, де поряд з ідеалістичними поглядами на світ зустрічаємо вже й матеріалістичні тенденції. В романі показано, як він постійно — своїми порадами і владою — підтримував фастівського полковника у всіх його задумах.

Запам'ятовується також трагічний (у своєму єдиному нерозділеному коханні до Феодосії) і багатий духовно, світлий образ патріота і громадянина Данила Туптала (Дмитрія Ростовського, 1651—1709), на час дії роману — ігумена Батуринаського монастиря, який постачав Семена Палія і його фастівчан книгами... Історично правдиво показано і польського короля Яна Собеського — зі всіма його особистими і політичними вадами та позитивними рисами. Безнадійно трагічно змальована дружина гетьмана Івана Самойловича Марія Кирилівна, яка з позицій здорової народної моралі («Не літати курці соколом!») проклинає несподіване гетьманство, що занастало її життя, як і долю її дітей та чоловіка...

Цікаво задуманий і виписаний образ хорватського проповідника Юрія Крижанича, одержимого ідеєю єднання всіх слов'янських народів. Широкоосвічений мандрівник і філософ, непримиренний та різкий на слові, Юрій Крижанич показаний пристрасним книголюбом, фанатиком освіти і вченим. Йому боліли біди народів усіх слов'янських країн, він наче освітлений трепетною любов'ю до своєї батьківщини, все життя зберігаючи на грудях у ладанці пучку рідної хорватської землі: її він висипає собі до рота на смертному одрі. В його вуста письменника вкладає і протест проти соціальної несправедливості, коли він звертається до бояр та козацької старшини: «Ви, правителі, простий народ за людей не вважаєте, а вони — брати вам!.. Ви себе маєте за багатих, всевладних і мудрих, а справді ви не такі, бо не знаєте життя інших народів і не хочете знати, як не знаєте самих себе і свого народу...»

З інших іноземців найбільше індивідуалізований образ шляхетного, розумного і гордого шотландця Патрика Гордона, що уславився як видатний будівник фортифікаційних укріплень, замків тощо. Потрапивши ще юнаком у полон і знайшовши в Росії та на Україні другу

батьківщину, він також все життя з тугою згадує свою рідну Шотландію...

Зображення у творі цих та інших історичних постатей, як і подій, свідками яких вони були, відповідають історичній правді, бо Варвара Чередниченко поводилась з історичним фактом дуже обережно: навіть переосмислюючи його, вона намагалася не допустити принципових розходжень з історією. Але не всі факти й твердження в романі витримали іспит часом — понад тридцять років минуло з часу написання роману. Тепер знайдено нові джерела і факти, деякі спірні відомості стали певними і загально визнаними. Була б авторка серед нас — вона, очевидно, усунула б ці неточності; тепер їх можна лише констатувати.

Насамперед вважається доведеним, що «приповідний лист» на Фастівщину (тобто офіційне визнання права заселяти й відновлювати ці землі) Семен Палій одержав від польського короля Яна Собеського не до, а після віденського походу 1683 року — саме за допомогу королю в цій війні проти турецько-татарської навали під проводом Кара-Мустафи, хоч, як зазначається в романі, «козаки зовсім не були пройняті ентузіазмом здобути католицтву перемогу над магометанством. Поляків і українців тривожив намір турків з Відня йти на Варшаву і Київ».

Відаючи належне заслугам Петра Могили в розвитку української культури, письменниці, однак, помиляється, коли стверджує, що лише Петро Могила повернув Лавру до настанов її засновників бути центром розвитку культури в країні. Загально відомо тепер, що таку місію взяли на себе ще на початку XVII ст. відомі діячі української культури, письменники та освітні діячі Памво Беринда, Іов Борецький, Єлисей Плетенецький та інші.

Так само потребує уточнення те, що Феофан Прокопович був ректором Київської Академії не наприкінці XVII ст., а на початку XVIII ст. (1711—1716), а Нестор-літописець — батько всієї східнослов'янської історії, а не лише «всеросійської», як зазначено в романі «Фастів».

Помилково також Остапа (Євстафія) Дашкевича названо в романі засновником Запорозької Січі.

Серед інших неточностей варто ще відзначити, що Семен Палій ходив не на кримських, а на буджацьких татар у Подністров'ї, і саме там, а не в Криму, й була в полоні його рідна сестра...

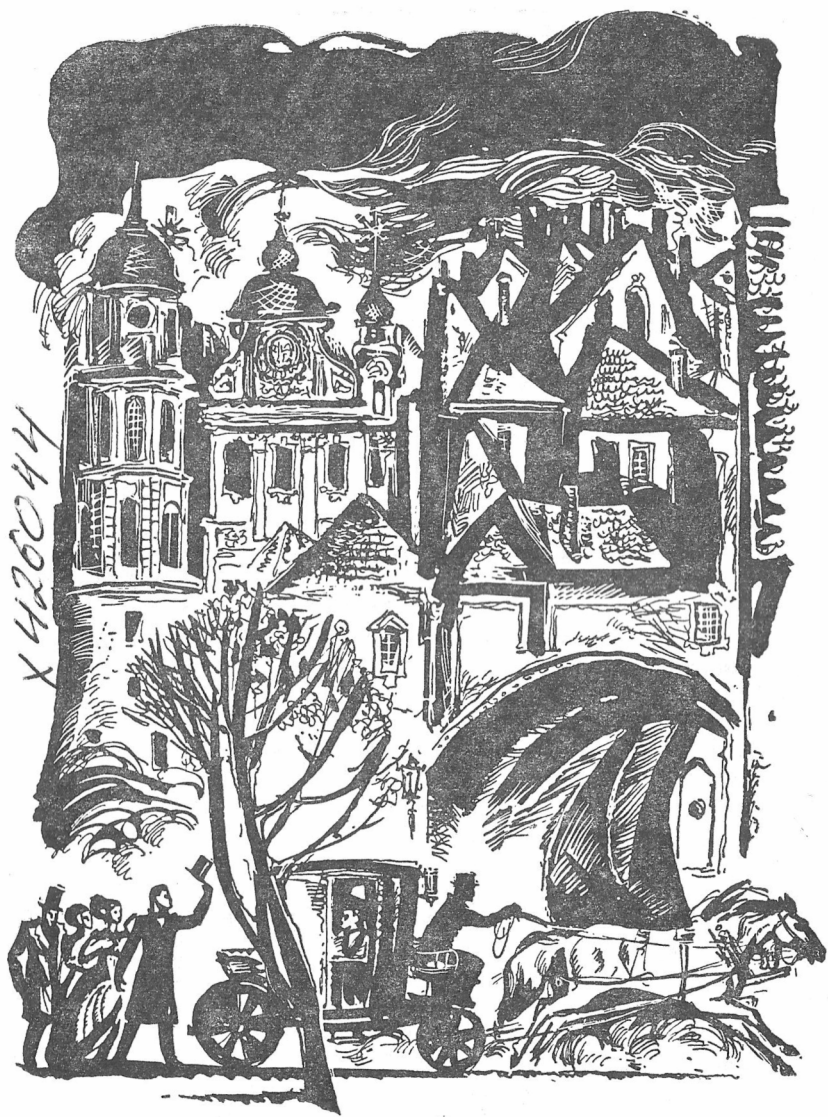
Незважаючи на окремі історичні неточності та певні художні недоліки, роман Варвари Чередниченко має чималу пізнавальну цінність, бо широко змальовує історію, життя та побут України того часу, героїчну боротьбу наших предків за свободу своєї вітчизни.

Коло літературних інтересів В. І. Чередниченко було широким — від злободенних проблем сучасності до осмислення далекого і близького минулого нашої країни. Не все, що задумала письменниці,

вдалося їй звершити. В рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР зберігаються незакінчені твори та фрагменти. Разом з творами, що друкувалися в періодиці або виходили окремими виданнями у 20—30-і роки, вони становлять цікаву спадщину письменниці, яка ще чекає на свого дослідника.

У цій книзі вміщено найкращі історичні та історико-біографічні твори Варвари Чередниченко, які засвідчують непересічний талант і плідну працю письменниці.

*Тетяна Буженко
Федір Сарана*

ОПОВІДАННЯ,
ПОВІСТІ

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА
БІБЛІОТЕКА
ІТНУ "КШ"

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВІРША

Оповідання

Великий мороз. На перехрестях вулиць центральних кварталів Санкт-Петербурга палають багаття. Гріються біля вогню будочники і візники, машталіри панських карет і саней, двірники. Низько звисло сіре, холодне небо. Студений вітер зриває рідкий, колючий сніг.

Тільки на Мойці не червоніють багаття. Третій день вулиця запружена народом. Товпиться він коло довгого, на два з половиною поверхи будинку княгині Волконської, стіною стоїть перед завішеними вікнами нижнього поверху. Поліцаї в трикутних шапках, в шинелях з блискучими комірами умовляють людей розійтися.

Загін жандармів, з поліцейським офіцером на чолі, вартує в під'їзді коло парадного ганку. Біля під'їзду на стіні висить папірець. Довга черга проходить повз те оголошення, уважно перечитуючи його. Чути голоси:

— Це писав Жуковський. Я його руку добре знаю.

— Сьогодні вже чотири флігель-ад'ютанти приїздили від імператора.

— Ось і п'ятий...

Підлетіли сани, запряжені парою коней з пристяжною. Вистрибнув військовий у трикутці з чорним піхотним султаном, в шинелі з бобровим коміром. Знайшлись у пана флігель-ад'ютанта знайомі в натовпі. Почали прощтовхуватися до нього, гукати. Натовп прислухався до його слів.

— Наказано негайно переговорити з Жуковським. Імператор на мене чекає.— І чорний султан зник за дверима.

Сходами збіг придворний лакей у червоній суконній лівреї, обшитій галунами, і вигукнув:

— Карету лейб-медика Ардта!

Карета з імператорським гербом, запряжена парою коней з великими шорами біля очей, під'їхала до під'їзду. Низенький і гладкий, з похмурим, червоним обличчям, по якому лилися сльози, викотився лейб-медик. Він нагадував червоного рака, одягненого в сіру шинель. Ардт вже ступив на підніжку карети, та народ витяг його і засипав запитаннями. Лейб-медик плакав і витирив сльози:

— Безнадійно. Наука тут безсила... Імператор дуже милостивий до хворого...

Жандарми відтіснили людей і допомогли лейб-медикові

від'їхати. Двоє чоловіків у кацавейках та картузах, — очевидно ремісники, — були арештовані. Якась жінка у великій пухнастій хустці схлипувала:

- Та в нього ж, нещасного, аж четверо малесеньких!
- У живіт поранено, і рана велика, бач, лікарі не знають...
- Дивіться, дивіться, он пішли трунарі.

Мойка. Посередині, гранітом оправлений, глибочіє за чавунним парапетом канал.

По той бік каналу, в широченній баранці до землі спершись на чавунний парапет, стоїть будочник, а може, й не будочник. Він не зводить очей з вікон будинку Волконської. Із-за чорної овчини визирає зовсім молоде, випещене обличчя. Бараняча шапка ховає брови. Іноді він розпахує шубу, тоді блищать золоті гудзики гвардійського офіцера. Невідомий запалює цигарку. Навколо нього, притрушені снігом, валяються десятки недокурків «трубокосів», модних цигарок з маїсової соломки.

Він стоїть осторонь. Мовчазний і невідомий. Його бачили тут вночі і вранці, ввечері і вдень. Але кожного разу, коли вішали новий бюлетень, невідомий підбігав до нього.

От коло нього зупинилися сани. Всі екіпажі зупинялися тут, по цей бік каналу, де людей було менше. Із саней вискочив лейб-гусар Коко Юр'єв і скрикнув радісно й запитливо:

— Мішель?!

І підбіг до будочника.

— Мішель! — вдруге промовив молодий офіцер і замовк під важким поглядом великих очей.

— Помирає... Жандарм Дубельт хазяйнує біля смертного ложа безсмертного генія.

Але Коко не слухав свого двоюрідного брата:

— Мішель, бабуня захворіла від хвилювання. Я загнав за ці дні десяток коней, тебе розшукуючи... І Монго також. Бабуня впевняла, що ти заховався в квартирі Пушкіна. Вже до Жуковського сама їздила. Потім ми боялись, що ти стріляєшся з Дантесом.

Коко говорив гаркаво, помітно хвилювався.

— Негідника цар врятував арештом, — гірко промовив Лермонтов.

Біля будинку знову почався рух. З'явився загін озброєних вершників. У санях під'їхав шеф жандармерії граф Бенкендорф з своїм заступником Дубельтом. Вони вийшли майже біля Мішеля і Коко, обидва високі, широкоплечі, в сірих шинелях з пелеринами. Юнаки чули іржавий тенорок шефа жандармерії. Вітер доносив окремі французькі слова:

— Якийсь там камер-юнкер... Бідний, безрідний... Ніколи не розумів я панькання з ним... Запечатати кабінет!

Вони йшли, а перед ним люди, екіпажі, коні — все розступалося і утворювало широкий прохід аж до під'їзду будинку Волконської. Люди дивилися упереджено, з острахом, дехто відвертався.

Раптом Коко відчув, що його руку до болю стиснули. Він глянув на Лермонтова. Мішель був блідий, очі його кресали блискавки, губи тремтіли:

— Мало катам нацькувати вбивцю... Треба ще отруїти останні хвилини!.. Що для них честь і слава Росії?..

...Знову під'їхало кілька саней і дві карети. Одна карета з гербами австрійського посланика зупинилася по той бік каналу. Дві високі й ставні красуні під руки вивели пишно вбрану в дорогоцінні хутра немолоду жінку.

— Єлизавета Михайлівна Хитрово з дочками... Вона обидві ночі була біля поета... Тільки дві години тому вийшла від нього, — сказав Лермонтов.

Юр'єв поспішив розповісти новину:

— Знаєш, учора в австрійського посланика були гості. Дочка Хитрово, дружина посланика, сказала: «В ці тривожні дні смертельної хвороби Пушкіна у нас не буде ні музики, ні танців».

— Вона справжня патріотка, не дурно ж рідна внучка героя — фельдмаршала Кутузова, — чуло промовив Лермонтов і додав: — А тут, на Мойці, я бачив через вікна, як вчора і позавчора крутилися в танцах...

— Ти був тут весь час? — скрикнув Юр'єв.

— А де ж би ще міг я бути?

— В такий мороз! Ти застудивсь, напевне. Ідемо додому. Гей, Агафон!

Лермонтов, одягнений у велику шубу будочника, ледве вмістився в санях. Поруч сів Юр'єв. Коли виїхали на Невський, хтось гукнув:

— Юр'єв, куди це тебе будочник везе?

— Поганяй швидше! — сердито крикнув Лермонтов Агафонові.

* * *

Бабуня, поважна пані, якої боялась численна челядь і всі родичі, надзвичайно перелякалась, що її Мішель застудився. Вона звеліла йому негайно лягти в ліжко. Старому лакеєві було наказано розтерти все тіло панича якоюсь спеціальною рідиною. Від їжі Мішель рішуче відмовився. Звелів поставити

коло ліжка столик і дати йому все для писання. Свого улюбленця слугу одіслав на Мойку.

— Біжи, Ваню, може, новий бюлетень вивісили.

— Дві ночі не спав! Три дні не їв! На морозі весь час! Мишуню, з'їж, душко моя, хоч трохи паштету,— клопоталася висока гладка Єлизавета Олексіївна, плутаючись у довгому шлейфі своєї темно-зеленої плісової сукні.

— Бабуню, я ж сказав, що нічого не хочу,— відповів юнак і примружив очі.

— Ну, засни, душко,— одразу погодилася стара і навшпиньки вийшла з кімнати.

Швидко прибіг Ваня:

— Михайле Юр'євичу, Пушкін упокоївся! Що там тільки робиться! Поліція і жандарми розганяють народ, багато людей плаче, по Невському і скрізь по місту їздять козаки.

— Вмер... таки вмер! — простогнав Мішель. Гарні губи його аж посіріли і скривились. Зламалися брови. Рвучким рухом скинув він ковдру і схопився з ліжка. Широкими кроками, босий, забігав по кімнаті.

Чорновусий Ваня розумів свого панича. Він і сам читав Пушкіна, знав напам'ять чимало його віршів. Вані кортіло розповідати далі, але глибока зморшка на чолі Лермонтова зупинила його: гнів показувала вона.

— Сідай за моїми дверима і — нікого до мене. Чуєш? Нікого...

— Добре, Михайле Юр'євичу!

Лермонтов кинувся до мундира, витяг з кишені записну книжечку, розкрив. Через невеличкі сторінки бігли криві, розгонисті рядки. Це він писав учора. Там. На морозі. Перед тими завішеними вікнами.

Тепер він сів до столу і схилився над чистим аркушем паперу...

Того вечора в салоні Єлизавети Олексіївни засиділися гості. Високий кістлявий сенатор у мундирі з золотими полами, весь в орденах і медалях, з великими одвислими губами на малому зморщеному обличчі, плямкаючи, гугняво виголосив:

— Ці сочинителі усі чисто шахраї. Мене примусили передплатити енциклопедичний словник... Ніяк не міг одмовитись! І що ж би ви думали? Прислали мені три томи — і всі тільки на літеру «А». Ще й кричать: «Наша руська мова багата!» А в цих томах ні одного слова на «Б», на «В», на інші літери. Тільки 6 гроші лупити. Ну, я їм цього не подарував. Написав,

знаєте, до Третього відділу канцелярії імператора і довів там, що наш православний словник треба починати з слова «бог», а не інакше.

Біля каміна навколюшки стояв козачок і підкладав у полум'я березові дрова. Збоку сиділа Єлизавета Олексіївна і на маленькому столику розкладала пасьянси. Навколо великого крісла Арсенєвої розмістились її гості. Господиня, хоч і усміхалась до гостей і розмовляла з кожним, але була помітно стривожена й сумна.

На другому кінці салону зібралась молодь. Хрещеник Єлизавети Олексіївни Святослав Раєвський і молодий князь Гагарін грали в шахмати коло столика з чорного дерева з перламутром. Високий стрункий красень з бронзовим волоссям і такими ж вусиками Альоша Столипін розповідав своїй сестрі Єлизаветі Аркадіївни та князеві Саші Долгорукому останні новини. Святослав Раєвський, скося глянувши на сенатора і далі стежачи за шахматами, тихо промовив англійською мовою:

— І ось такий осел — улюблений царем державний діяч! Ще його дід торгував рибою в Ревелі, а батько нажив мільйони карбованців на постачанні війська і за це був нагороджений княжим титулом.

— Ш-ш-ш-ш. Слухайте... Улюблена подруга цариці, статс-дама зараз щось розповідатиме. Послухаймо мудру графиню Пурську,— перебив своє довгасте обличчя Саша Долгорукий.

Стара й драглява графиня, пишно вбрана в кричущі кольори, говорила з апломбом:

— Ах, і не кажіть... Ще тільки в Росії зберігається лад — і ніде більше. Я одержала листа від мого Поля з чужих земель... Уявіть тільки, там геть усі мужики знають французьку мову, а є й такі, що читають і пишуть! Бідний мій Поль змушений розмовляти при слугах, які все розуміють... Жак!

— От шкода, що Мішель цього не чує,— усміхаючись, промовив рожевошокий офіцер.

— Мішель чув це не менше як двадцять разів. Князь та графиня прийдять до бабуні щотижня і кожного разу говорять те саме! — промовила молода й гарна племінниця Арсенєвої — Столипінна.

Софі Бахметєва, родичка й вихованка бабуні, піднесла до блідого чола свої прозорі руки:

— І тільки подумати, що ось такі живуть у пошані, а ті, чисті й прекрасні, насичені правдивою мудрістю державних діячів, ось вже одинадцять років скіють по рудниках Сибіру... В жахливих злиднях!

— Ш-ш, ваше атмосфераторство,— самими очима усміхнувся Гагарін, не повертаючи обличчя від шахматів.

Всі усміхнулись. Софі Бахметьєву так назвав Лермонтов кілька років тому за надзвичайну тендітність. В цій молодій компанії родичів і друзів майже всі мали якісь прізвиська. Лермонтова називали Майошкою, на ймення горбаня, головного героя модного французького роману, Столипін — Монго.

Сивий лакей розносив на срібній таці легке пригощення серед старших гостей. Другий частував молодь і ще встигав стежити за свічками у бронзових бра по стінах і на столах в канделябрах та підставках. Сонний козачок все мішав у каміні дрова.

Єлизавета Олексіївна змішала карти і зітхнула:

— Сьогодні у мене не вдався ні один пасьянс! Боюсь дуже, щоб не занедужав знову мій Мішель.

В цей час до Раєвського підійшов капельдинер Лермонтова.

— Михайло Юр'євич просять у вас паперу. Свій вони увесь уже порвали...

Раєвський і Юр'єв підвелись разом. Вони обидва жили у Арсеньєвої і трохи ревнували один одного до Мішеля. Раєвський був старшим; він служив у військовому міністерстві, дружив з Чаадаєвим. Коко Юр'єв — бравий гусар — скрізь декламував лермонтовські вірші. Обидва мали у себе всі твори Лермонтова, переписані в грубі зошити. Знайомі і товариші тільки від Раєвського та Юр'єва дізнавалися про нові поезії Мішеля. Лермонтов писав багато, але нічого не давав до друку. Його твори лише ходили в рукописах серед тісного кола ровесників-товаришів і родичів та по альбомах панночок з знайомих родин. Років два тому Коко Юр'єву пощастило надрукувати кілька віршів Лермонтова, але Мішель за це дуже на нього сердився.

Тим часом старші гості роз'їхались. Молодь зникла в кімнаті Мішеля. Єлизавета Олексіївна продовжувала розкладати пасьянс.

Красунь Ваня став на порозі.

— Що робить панич? — спитала Арсеньєва.

— Читають нового вірша. Звеліли мені, щоб я попросив у вас вечерю на всіх.

Бабуня змішала карти. Вони посипались на килим і на її шлейф.

— Ось так завжди. Чи ж то легко приготувати за якусь там годину вечерю на шістнадцять кувертів?

— Михайло Юр'євич просили вечерю подати до їхньої кімнати, як це було минулого разу,— низько вклонився Ваня.

— Ох, ці мені вередування та примхи! Поклич мені кухаря і дворецького.

А в кімнаті Лермонтова справді зібралися його товариші з «Товариства шістнадцяти».

Лермонтов лежав поверх ковдри на ліжку, в плисових шароварах та червоній сорочці, підперезаний тонким кавказьким поясом з срібними прикрасами. На столику, що стояв перед ліжком, лежала рожева диванна подушка. Нею Лермонтов прикрив папери. Він стомлено потягся всім тілом. Під темними повіками виблискували очі. Щоки незвично червоніли. Волосся, скуйовджене і пітне, пасмами звисало на велике округле чоло. Тонкі й малі руки поета весь час нервово рухались, але сам він уважно слухав. Говорив Альоша Столипін:

— Барон Егор Розен вже читає скрізь по салонах свою довжелезну поему на смерть Пушкіна. Там такого накрутив: Гомер і Одеса, Крим і київська міфологія, Кавказ з грецьким Олімпом і село Михайловське... І хоч би один попросив у Розена списати її. Ніхто!

Гагарін розповідав:

— Як тільки Пушкін вмер, тіло його одразу ж винесли в прихожу, а кабінет з паперами замкнули і на двері повісили печатку. Ще й вартового поставили.

Раптом Лермонтов підвівся і сів на ліжку. Він нервово розстебнув комір сорочки і витяг з-під подушки, що лежала на столику, аркушки паперу. П'ятнадцять його друзів не зводили з поета очей. Мішель простягнув до них ліву руку і сказав:

— Слушайте.

Всі принишкли. І ось урочисто і глухо прозвучав його баритон:

Погиб поэт! — невольник чести —
Пал, оклеветанный молвой,
С свинцом в груди и жаждой мести,
Поникнув гордой головой!..

Юнаки наче скам'яніли. Тремтить голос читця, і дедалі голосніше линуть слова:

Не вы ль сперва так злобно гнали
Его свободный, смелый дар
И для потехи раздували
Чуть затаившийся пожар?
Что ж? веселитесь... — он мученый
Последних вынести не мог:
Угас, как светоч, дивный гений,
Увял торжественный венок.

Голос усе підносився — гнів, обурення і біль звучали в ньому. Тепер Мішель говорив про Дантеса:

Его убийца хладнокровно
Навел удар... спасенья нет:
Пустое сердце бьется ровно,
В руке не дрогнул пистолет,
И что за диво?.. издалека,
Подобный сотням беглецов,
На ловлю счастья и чинов
Заброшен к нам по воле рока;
Смеясь, он дерзко презирал
Земли чужой язык и нравы;
Не мог щадить он нашей славы;
Не мог понять в сей миг кровавый,
На что он руку поднимал!..

Юр'єв і Монго плакали. Гагарін закусив свої тонкі губи. Саша Долгорукий закрав рукою очі.

Мішель читав, дивлячись прямо перед собою. Перед його внутрішнім зором ставали дві високі постаті в сірих пелеринах, такі, як тоді, коли вони йшли широким коридором з живих людей. Хижакі! Це вони скерували зухвалу руку заїжджого гульвіси.

Але закінчив він урочисто і тихо:

Замолкли звуки чудних песен,
Не раздаваться им опять:
Приют певца угрюм и тесен,
И на устах его печать.

Мішель стояв. Він і сам не помітив, коли підвівся і вийшов на середину кімнати. Його очі горіли.

Гагарін рвучко кинувся до нього. Тиснув його руку. Всі мовчали. Коко вибіг до своєї кімнати, приніс паперу й олівців і безшумно роздав їх товаришам. Без зайвого слова всі знайшли собі місця. Монго поклав на коліна якусь велику книгу, Саша став біля стіни, на якій прикріпив свій папір. Дехто схилився на підвіконня. Тільки тепер прозвучало перше слово.

— Диктуй, Майошко!—якось одним видихом вимовив Юр'єв.

І Лермонтов покійно почав удруге, вже повільно, читати свій вірш. П'ятнадцять його товаришів писали шістнадцять примірників. Коко Юр'єв встигав писати на двох аркушиках...

Коли через півгодини Єлизавета Олексіївна зайшла до внука, Мішель міцно спав. Більше в кімнаті нікого не було. Зник навіть Ваня. Лікар, викликаний Арсенєвою, разом з старим лакеєм роздягли Лермонтова і обережно поклали його під ковдру.

— Від безсоння та великого нервового збудження він спатиме тепер довго, а я приїду завтра,—прощаючись, сказав лікар.

Лермонтов ішов, як у півсні, в черзі відвідувачів. Ось він ступив через поріг і відступив убік. Лакей у глибокій жалобі одкотив з мертвого витерте парчеве покривало... «Мабуть, з церкви або від трунаря»,— подумав Мішель.

Пушкін лежав у своєму старому темно-коричневому сюртуку. Шия поета зав'язана чорним широким галстуком. На білій атласній подушці розсипались кучері. Великі бакенбарди кучерявляться в западинах щік. Очі міцно заплющені. З-під верхньої губи виблискують білі зуби. Червоне полум'я воскових свічок освітлює кімнату з завішеними вікнами. Одну стіну закриває великий жовтий буфет. Якась велика картина і дзеркало на стіні закриті простирадлами.

Ця кімната з усіма деталями, як в тумані, пливла перед очима Михайла Юр'евича. Скільки разів мріяв він про те, що відвідає Пушкіна, побуває на його квартирі. І от тепер він дивиться на це спокійне, замислене обличчя. І воно мертве. Ніколи не бути йому другом живого Пушкіна.

Дячок у чорному стихарі бубнить псалтир. На замкнених дверях кабінету — велика червона печатка.

Лермонтов робить кілька кроків, не зводячи очей з дорогого обличчя. В кутку він штовхає когось плечем. Високочолой юнак з заплаканими очима малює олівцем Пушкіна в труні. Лермонтов задрить... «Чому мені не спало на думку змалювати його?» Він чує, хтось підходить до художника і називає його незвичним ім'ям — Тарас. А до Лермонтова вже втретє нахилиється жандарм:

— Пане корнет, тут заборонено спинятись.

І Мішель змушений вийти до вестибюля, переповненого жандармами. А ті, що прийшли востаннє попрощатися з Пушкіним, все йдуть, ідуть...

На вулиці Лермонтова ждали Монго Столипін і Коко Юр'єв. Наказала їм Єлизавета Олексіївна одразу ж привезти Мішеля додому. Вона дала навіть свою карету, зсередини лисячим хутром оббиту. Вирішила бабуня покликати до Мішеля, скільки б не коштувало, самого лейб-медика Миколу Федоровича Арндта. Зранку їздила вона клопотатися про таку честь у знайомих та родичів при царському дворі. Лермонтов справді захворів. Він якось враз пожовтів і схуд, скаржився, що його морозить, і нічого не хотів їсти.

Червона від обурення чекала внуків дома Єлизавета Олексіївна:

— Мішель, уяви тільки, який наклеп зводять на тебе знову! Ніби ти написав обурливий вірш на смерть Пушкіна, де вима-

гаєш від царя помсти Дантесові. Цар розгнівався. О боже ж мій!

Лермонтов тільки спитав:

— Ну й що? Арндт приїде?

— Та хіба ж тепер до Арндта?! Ти знаєш, що всі кажуть про Сибір, яка на тебе чекає. Я вже їздила до командира твого полку, та, на жаль, його не застала. Це ж брехня, наклеп! П'ятнадцять юнаків з найкращих родин можуть посвідчити, що ти вчора був хворий і спав,— хвилювалася стара.

— Бабуно, вислухай мене. Ось вони, ці вірші. Я справді написав їх вчора.

Стара Арсенєва скрикнула і знепритомніла. Мішель покликав покоївок, і вони прибігли з водою та ліками. Тільки бабуня кліпнула очима, як враз заговорила:

— Я мушу негайно їхати до царєвого брата, до Михайла Павловича. Тільки він може тепер допомогти.

* * *

Потяглися нудні дні. Лермонтов почував себе погано. Лікар знайшов у Михайла Юр'євича нерве захворювання і звелів пити відвар валер'янового коріння.

Тим часом надійшов наказ: корнетові Лермонтову негайно з'явитись для виконання службових обов'язків до лейб-гусарського полку гвардії в Царське Село.

Єлизавета Олексіївна щодня виїздила клопотатися за свого Мішеля і щодня приїздила додому схвильована й обурена:

— У цьому Петербурзі всі втратили глузд. Ну де таке видано? Щоб хлопчика за якісь там віршики призвели у державні злочинці? Я кажу: моему Мішелєві тільки двадцять два роки. Та він же не тільки в державні злочинці, але й в женихи ще не годиться!

Мішель залишався байдужим до всіх розмов і чуток. Він тепер всі вечори просиджував з товаришами.

Юнацьке «Товариство шістнадцяти», душею якого був Лермонтов, плекало ідеї декабристів. Юнаки читали заборонені політичні книжки, вивчали все, що могли, про декабристів. Вони мали зв'язок з близькими до декабризму діячами, як вчитель Гагаріна Чаадаєв і друг Раєвського Олександр Іванович Тургенєв. Тут існувало правило суворої конспірації: члени «Товариства шістнадцяти» зобов'язані були не вести щоденників, не листуватися між собою і тримати себе прилюдно так, наче вони ледве знайомі один з одним.

Одного дня за обідом бабуня сказала своєму внукові:

— Я сьогодні бачила Жуковського. Він дуже високої думки

про твою поезію. І князь Володимир Одоєвський також хвалить твої вірші. А про цей останній він висловився неохвально. «Енергія думки не досить логічно додержана», — сказав він.

Лермонтов іронічно посміхнувся і, перезирнувшись з Монго та Коко, урочисто промовив:

— А, князеві потрібна логічність? Добре! Князь ще буде задоволений.

— Ні, ні, ти далі послухай, — хвилювалася бабуня. — Я ж сама чула, як полковник Дубельт в Адлербергів доводив, що цей твій вірш є не що інше, як голос розстріляного в 1825 році декабризму. Ну, я тут не втерпіла і добре відчитала його. «У мого внука, — кажу, — не було нікого з родичів серед декабристів. А йому самому тоді було тільки одинадцять років».

Малинові стрічки на голові Єлизавети Олексіївни трусилась.

Після обіду прийшов гість. Він сповістив, що Тургенев, Олександр Іванович, повернувся з села Михайловського, куди возив труну Пушкіна. В цей момент лакей урочисто назвав того, кого з таким нетерпінням чекав усі ці дні Лермонтов:

— Лейб-медик Арндт!

Лермонтов схопився і, цілючи руку старої, промовив:

— Бабуню, я піду з Миколою Федоровичем до своєї кімнати.

— Звичайно, звичайно, не при дамах же говорити про хворобу молодого кавалера! — усміхнувся придворний лікар.

В кімнаті Лермонтова Арндт пробув коло двох годин. Він пунктуально, хвилина за хвилиною, розповів юнакові те, чого той так довго чекав: про всі деталі хвороби й агонії Пушкіна. Прикусивши губи, беззвучно ридав Лермонтов, слухаючи оповідання лейб-медика.

— Ви ж знаєте, що я сирота. У мене тільки бабуня. Змалку мав я за ідеал мій Олександра Сергійовича. Я ж його так любив, що навіть познайомитись не наважувався... Коли мені було шістнадцять, то я вже вирішив присвятити себе літературі...

— І стали лейб-гусаром, — добродушно усміхнувся Арндт.

— Я тоді за рік написав двісті віршів, кілька великих поем і три п'єси. Мріяв написати щось таке прекрасне, щоб, не червоніючи, піти з ним до Пушкіна. Та що там я...

І Лермонтов голосно, по-дитячому заплакав.

— Ви даремно на себе нарікаєте. Сам імператор, коли прочитав ваші вірші, то хоч і розсердився на них, але сказав: «Чого доброго, цей замінить Пушкіна».

У Лермонтова на губі з'явилась кров — так міцно він прикусив тремтячу нижню губу.

Ардт був психологом. Недаремно послав його цар до Лермонтова, сповіщений рапортом командира полку про його хворобу. У царя всі наближені були агентами. А тепер він не вірив у хворобу молодого поета і хотів це перевірити.

Нарешті Ардт вийшов від Мішеля і пішов до бабуні:

— Не турбуйтеся. Це тільки нервове напруження. Юнак важко пережив смерть улюбленого поета. Мені пощастило викликати кризу: ваш внук вперше заплакав. Тепер йому буде легше.

— Ах, Пушкін завжди був для мого Мішеля кумиром! — зітхнула стара.

Другого дня бабуню повідомили, що її клопотання задоволене: Лермонтову дозволено побути дома до одужання.

Стара заспокоїлась і знову сиділа в своєму салоні в години прийомів. Були гості. Приїхав один родич дипломат, що славився своїм англійським аристократичним вихованням, і дві пані. В кутку Лермонтов на великому аркуші паперу пастельними олівцями малював портрет Єлизавети Олексіївни.

Дипломат почав розповідати про вдову Пушкіна. Він не ховав свого співчуття до неї: вона ж, на своє нещастя, мала такого чоловіка, як покійний поет. Він радів, що тепер красуня зможе одружитися з чоловіком, який дасть їй щастя. І, повернувшись до Мішеля, почав повчати його:

— Ви, Мішель, дуже винні перед Дантесом. Ви образили його дарма. Хіба міг дворянин не стрілятися з Пушкіним?

— Повинен був не стрілятися! Пушкін — слава і гордість Росії. Від Пушкіна треба було стерпіти образу, яка б вона не була.

Одна пані жваво втрутилася:

— Ось-ось, так багато хто каже. У мене кузен Ліндфорс — гвардієць Семеновського полку... Знаєте, той, що носить золоті аксельбанти Військової академії. Це надзвичайно добросердечна людина з дитинства, а тепер він кричить, що Дантеса треба прилюдно четвертувати. Який жах!

— Тільки арешт врятував Дантеса. Хоч він і поранений, але багато хто хотів з ним стрілятися, — промовила друга пані.

У Лермонтова в руках тріснув олівець, і він сказав:

— Справжня російська людина, чесна російська людина не підняла б на Пушкіна руки. Та чого там вимагати від пройди-світа — Дантеса, від цього напوماдженого полотера аристократичних салонів?!

Дипломат злякано перевів розмову на іншу тему.

У Лермонтова в руках з тріском ламались олівці. Пані здри-

гались від кожного тріску олівця і озиралися на Михайла Юр'евича. Дипломат, солодко всміхаючись, щось промовив про буйне натхнення молодого художника. Тоді Лермонтов висунув з-за мольберта голову і крикнув:

— Не хочу бачити тих, кому не дорога честь і пам'ять Пушкіна. Я не відповідаю за себе, коли ви, пане, не залишите кімнату!

Дипломат одразу підвівся:

— Та він у вас просто біснуватий якийсь! — І ображено вийшов, а за ним поспішила збентежена бабуня.

Залишившись на самоті, Лермонтов перестав ламати олівці. Згодом Коко і Монго підійшли до мольберта. На аркуші коштовного брістольського паперу виступав накреслений вугіллям портрет бабуні. Де-не-де він був підмальований пастеллю. Бабуня сиділа в чорному вбранні зі своїм улюбленим шпигцем на колінах. Собачка була цілком закінчена. Права рука і плече бабуні також. І ось через весь портрет бігли різнокольорові рядки — червоні, сині, зелені, фіолетові:

А вы, надменные потомки
Известной подлостью прославленных отцов,
Пятою рабскою поправшие обломки
Игрою счастья обиженных родов!
Вы, жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, Гения и Славы палачи!
Таитесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда — все молчи!..
Но есть, есть божий суд, наперсники разврата!
Есть грозный судия: он ждет;
Он не доступен звону злата,
И мысли и дела он знает наперед.
Тогда напрасно вы прибегнете к злословью:
Оно вам не поможет вновь,
И вы не смаете всей вашей черной кровью
Поэта праведную кровь!

— От коли князь Одоевський буде задоволений логічним закінченням мого вірша! — сказав, повернувшись до них, Лермонтов.

Коко і Раєвський принесли папір, чорнило і пера. Кожний з них одразу написав по шість примірників. Тоді негайно помчали вони по друзях та знайомих розвозити кінець знаменитого вірша свого Майошки.

Через два дні Петербург знав уже весь вірш «На смерть поета».

Єлизавета Олексіївна тремтіла за внука. То вона поспішала до церкви, то їздила по своїй численній впливовій рідні. Приятелювала вона здавна з жінкою всевладного графа Бенкендорфа і тепер кинулася туди, в дім шефа жандармів.

Рознеслася по салонах звістка, що цар у великому гніві, бо одержав анонімним листом лермонтовського вірша з написом: «Заклик до революції».

Начальникові штабу гвардії Веймарну був даний «височайший наказ» зробити трус на гвардійській квартирі Лермонтова в Царському Селі. Всі папери, листи та рукописи поета були конфісковані. Веймарн і жандарми лаялись: вони дуже змерзли під час трусу, бо квартира була давно не топлена, адже ж Лермонтов жив весь час у бабуні в Петербурзі.

І до бабуні з'явилися непрохані гості: фельд'єгер від начальника штабу в супроводі полкового ад'ютанта і двох жандармських офіцерів. Вони зробили трус, наклали печатки на всі шафи і шухляди Лермонтова і Раєвського і заарештували обох. Лермонтова тримали в кімнаті верхнього поверху головного штабу, а Раєвського одвезли до каземату Петропавлівської фортеці.

Стара Арсенєва впала в розпач: їй ввижалася вже шибениця або каторга в Сибіру. Всі товариші Лермонтова клопоталися про нього серед своїх впливових родичів.

Ледве випросила бабуня дозвіл посилати обід своєму хворому внукові. Лермонтову паперу не давали, а хліб звелили загортати тільки в сірій грубий папір. Та Лермонтов перехитрив жандармів: він розводив сажу з пічки супом або вином і писав вірші на сірій бібулі. Так він написав: «В'язень», «Сусіда», «Коли хвилюється пожовкла нива». Вірші він передавав додому з брудним посудом.

Слідство велося. Жандарми шукали таємного товариства на зразок декабристських... Нічого не знайшли. Нарешті 27 лютого цар дав вирок: «Корнета М. Ю. Лермонтова з гвардії перевести до Нижегородського драгунського полку на Кавказ». Раєвський за поширення лермонтовського вірша був присуджений до одного місяця ув'язнення та заслання до Олонецького краю.

Але за цей короткий час вірш Лермонтова «На смерть поета» розійшовся по всій Росії в десятках тисяч рукописних примірників і здобув авторові велику славу.

* * *

Надходила весна, друзі проводжали Мішеля в далеку, небезпечну дорогу: в заслання на Кавказ, на війну з горцями.

ОСТАННІЙ ЛИСТ

Оповідання

Давно не білена стара хата... Похилена стіна. Невелике криве віконце... Занехане порожнє подвір'я заросло споришем та подорожником. Сусідська квочка дбайливо скликає курчат, а вони, пухнаті, цвірінькають та котяться звідусіль жовтавими кульбабами на завзяте: «Кво-кво-кво!» З освітленого сонцем вікна прозориста тонка рука сіє курчатам крихти. Наскісок по землі навколо тоненької черешні лежать білі пелюстки цвіту, — одцвіла так швидко.

По один і по другий бік тину чути у сусідів на подвір'ях та городах голоси... Земля вогка, тепло, вітру немає, — сіють мак. Мажуть к великодню хати... Копають грядки.

Довгасте, виснажене хворобою обличчя схилилося на тонку руку, темне волосся придавилося об лутку, а гарячий погляд оглядає кожне курча, кожну квітку. Діждав теплого сонячного дня, та немає снаги вийти з хати, дійти до нагрітої промінням призьби... Весняне запашне повітря за вікном...

А в хаті від сонячного проміння ще брудніше й сморідніше. Чорне павутиння позасновувало кутки і звисає з стелі. Чорні, брудні рядна й подушки. Читана й перечитана купка книжок на столі біля узголов'я постелі. Земляна долівка у шкарлупинні цибулі, картоплі, буряків, — не добачає батько вимести все деркачем! І стіл такий заляпаний борщем, юшкою.

Хворий одводить очі за вікно. Думки його пішли за старим батьком. Сьогодні вийшов хліб. Немає чого їсти. Пошкандибав до сестри — тітки Васьки — по хліб та картоплю і в крамницю за олією. Чепурна хата в тітки Васьки. З усіх родичів у неї найбільше жалю до брата. Гарячим частує зараз, а батько розчуливсь і благає:

— Змилуйся, сестро, попери шмаття... Підмаж трохи в хаті, хоч ради великодня!

Підстаркувата тітка Васька відповідає, ще й рукою так резонно:

— Та чи мені життя надокучило? Та чи мені вже людей одцуратися? Та в тебе ж, Юхиме, самої зарази повнісінька хата?!

— Змилуйся, сестро! Сама бачиш мою недолю. Ждемо Ярему на празник — обіцяв тобі кубового на спідницю набрати. І що за люди в Харківцях стали? Тепер, бач, зарази бояться, а через кого та й зараза?! У тисяча дев'ятсот п'ятому році

мої двері на клямку до пізньої ночі не причинялися: кожен приходив — і кожному був потрібний мій Архип Юхимович. Аякже! Панську, бач, землю розпроділював. Харпаків та злиднів хазяїнами поробити мріяв. Ось і домріявся! Тепер багачі цькують, а голота нещасна боїться й повз двір Тесленків перейти. Якби ж хоч стара моя жива була, а то що я здолаю сам, та ще й з одною рукою?!

Тітка Васька сіла навпроти брата, підперла жалісливо щоку рукою:

— Хоч би вже він помирав швидше. І сам страждає, і других при собі... Ти — старий, ще й з одною рукою, а він лежить та й лежить... Ярема — молодий і здоровий... Його і судити гріх. Хіба легко йому вас двох утримувати на свою учительську плату? Йому, молодому, кортить попарубкувати... покрасуватися, от і велосипеда собі справив. Його й судити гріх.

Старий доїв борщ, дожував хліб і махнув рукою:

— Дожидаю Ярему... Порадимось тоді. Щось треба робити. А треба робити! Так змилуйся, сестро, прийди та трохи попорай у хаті. Бо я ж хочу й скопати ще сьогодні під цибульку грядку абощо... Ще й у крамницю по олію та махорку треба, а він же там один...

— Та вже ходім. Я збиралася й сама сьогодні. Узяв хліба до неділі, а це ж завтра й вербна субота...

Батько встає. Хреститься до кутка. Бере на плече торбину. Тітка Васька оглядається скрізь. І збирає у корзину глечики, горщечки, і бубонить:

— Молочко тут... каша пшоняна... борщик... Він же недужий — йому і у великий піст не гріх молочко.

І ось ідуть весняною вулицею обоє. Батько сухий, згорблений, з клунком через плече, а тітка Васька низенька, округла, з корзиною на руці й пучечком зеленої цибулі в другій.

Хворий терпляче чекає, поки обоє перелазять через перелаз. Здоровкаються. І тітка простягає йому зелений пучечок:

— Зелена цибуля — помічна, вона кров прочищає, а я тобі взяла найкращу, найпервішу.

П'ять днів уже гуляли школярі. П'ять днів виглядали Ярему Юхимовича батько та брат. Приїхав у полудень. Батько зустрів сина за перелазом, і в його голосі бриніло старече безсилля:

— Чи таку старість я собі у вас вислужив? Ти одцурався, а твій брат лежить. Сам і піч топлю, сам і їсти варю, та з одною рукою ж! А він же лежить, і за ним треба, як за малою дитиною... Чи такої старості я од вас сподівався? От кину хату й піду до брата Гната. Робіть тоді, що знаєте.

Увійшов Ярема Юхимович до хати. Поглянув на брата: морозом пройняло, а після — окропом. Лежав чорний, висхий, мов чужий, — самий кістяк, шкірою обтягнений. Очима світить з глибини черепа... Жалем і покутою здавило горлянку здорового, і голос у перших словах тремтів:

— Здорові були! Оце і я... Дожидав грошей. Позавчора тільки одержав, так я вже zarazом заїхав до Лохвиці скупитися.— При цих словах поклав на стіл клунок.— Твоїх знайомих бачив — переказували тобі привітання.

Під упертим, пекучим поглядом менший втрачав рівновагу. Брати росли не схожими між собою. Архип — гінкий, вузькоплечий, горбоносий. Ярема — широкоплечий, червонощокий, з дужим голосом. Зараз він говорить густим басом:

— Я хотів у Лохвиці добре одчитати твоїх друзів. Вони, бач, здорові і так справно виряджені, а ти...

Рвучким тенором спитав хворий:

— А кого ти бачив?

Ярема немов зсунув з себе мульку ніяковість, далі казав вільніше:

— Та всіх бачив. І Порфирія, і Шибшівну, і ту чорнооку вчительку у білій свитці та квітчастій хустці.

Хворий одкашлявся і знов:

— За що ж їх треба одчитувати?

— А кому ж дякувати, що ти це лежиш? Це ж усе та поїздочка на збори до Лохвиці наробила. Знали ж, що ні в чому було їхати, викликали, то й заслаб. От стільки лежиш, вважай, з різдва! Що це ти собі думаєш?

Ярема потяг табуретку і сів ближче до брата. Довгим надсадним кашлем зайшовся хворий. Молодший став питати сміліш:

— Як же це так без лікування й лежати?

Знесилений кашлем, хворий приплющив свій палаючий зір і переогодом:

— А де ж мені лежати? А чим же лікуватися? У Лохвиці до лікарні не беруть, а дома — сам бачиш. Оце позавчора написав у Київ... Ще восени видрукували мою книжечку, а грошей не шлють. Казали, що двадцять п'ять карбованців пришлють. За те, що нездужаю, також три листи подав. От-от повинна й відповідь надійти.

— Ти не вмєш з тими українськими панами... Ось дай напишу їм я!

— Українські чи не українські — пани скрізь однакові, брате. А ти напиши й справді. Може, мене у київську лікарню аобоцо...

— Це й справді. Якби тебе до Києва забрали на лікування.

Там же і лікарні, і лікарі, і професори. У Києві, Архипе, і не зчуєшся, коли тебе й на ноги поставлять.

Сонце крізь вікно освітило постать Яреми. Був він у всьому новому, просто з крамниці. Нові черевики, костюм, сорочка з галстуком, і кашкет під студентський. Зніяковів. Поклав кашкета на стіл, а сам одсунувсь у затінок, і на червонощокому обличчі, і в очах неспокійна думка: «От не уявляв собі його стану... Витратив усі чисто гроші. Як же тепер? Хіба піти до дядька Гната?»

Хворий мов читає це переживання братове та:

— Це ж весна... Великдень через три дні. Ти ж молодий парубок і добре, що причепурився: це ж, мабуть, наборг?

— Та трохи наборг: вісім карбованців позичив... — похапцем підтакнув Ярема, радий, що так просто й легко розв'язується прикре грошове питання.

А хворий продовжує:

— Це б же тобі, Яремочко, погуляти, а я своєю заразою молодь від хати одбиваю. О, наш старий не витерпів, побіг по тітку Ваську...

Тільки на три роки молодший Ярема від Архипа, а той здається років на 15—20 старішим за брата.

До хати увійшли батько й тітка Васька.

У сусідів цвів бузок. На молодій черешні перед вікном твердими кулями зеленіли ягоди, а листя дірчасто-іржаве... Гусінь об'їла всі сади на селі. Приїхав на літні канікули Ярема Юхимович. Тридцять верст прокотив на своєму велосипеді. Поставив дбайливо машину в сінях і увійшов до хати:

— Здоров, брате! Ось тобі гостинців привіз.

Червонощокий і міцноголосий, подає хворому пакуночок і дві книжки й сідає перед братом. Архип лежить у білій полотняній сорочці. В хаті прибрано. Ярема дивиться, як Архип своїми довгастими тонкими пальцями розгортає книжки, радо усміхається і каже:

— Коцюбинський... Марко Вовчок... Наче ти й знав! У газеті читав, що ці книжки продаються, і так кортіло їх прочитати!

— Ти розгорни пакунок... Там ковбаса й франдзолі. Мабуть, іноді хочеться і городського попоїсти?

— Батько пішли до крамниці та до тітки Васьки... Тільки вчора одержав я з Києва трохи грошей. Не всі, а трохи... Цілий рік у себе держать мої гроші,— затуманилися очі у хворого, і закашлявся потужно й довго.

— Це, мабуть, мій лист шилом у їхню печінку попав! —

промовив Ярема і одразу ж спитав: — А що ж тепер далі робитимемо?

Піт краплисто виступив на чолі хворого. Поклав біля себе книжки. Примружив втомлені очі. У покутне віконце зачервонів захід сонця. Долівка застелена травою та зіллям.

Ярема знов:

— Треба щось робити. Треба тобі лікуватися. Хворобу треба вбивати, а то... У мене є тридцять шість карбованців. Це я припас тобі на дорогу до Києва.

— Спасибі тобі, Яремочко. Тільки ж вони про моє лікування нічого не пишуть. Не вірять у хворобу, чи що? Українські пани чи якісь інші — всі однакові!

— Тобі треба їхати до Лохвиці, — вирішив Ярема.

— Ні, зачекай. Раніше треба довідатися, щоб не дарма їхати. Була в мене в Лохвиці товаришка. Золоте серце. Ревекою її звать. Тільки про неї щоб ніхто від тебе не почув. Ти їй все і про все поясни. Якщо її не заарештовано, то вона щось вигідає... Така вона.

Другого дня з сонцем підвівся і поїхав до Лохвиці Ярема. Повернув надвечір. Недужий так підупав, що вже голови й до вікна не здолав підвести.

— Наче ти й знав. Три місяці, як заарештована Ревека, і вивезли її до Харкова.

По жовтій запалій щоці Архиповій покотилася сльоза. Приплющив очі. Тонкими довгастими пальцями щось довго перебирав на грудях полотно сорочки. Одкрив пошерхлі вуста і глянув страдницьким поглядом на брата.

— Тоді їдь у село Луку. Там і лікарня... Були в мене там побратими по в'язницях та заслання... Я тобі запишу їх. Двох у Сибір на вічне заслання вислали. А двоє там — чув я...

Ярема твердо відповів:

— Часу гаяти нема чого. Удосвіта завтра виїду до Луки. А ти сьогодні записку приготуй! — Та вже до батька: — Чи вечеряли вже?

— Он там на полиці часник і хліб, а вода в цеберці, — відповів старий синам, не повертаючися з полу, де лежав.

Архип закашлявся, подивився на глечик з сметаною біля себе:

— Дівка Миронова мені сьогодні принесла пиріжків з квасолею та сметани...

Ярема одразу ж:

— Мирон хоч і бідний, а добре пам'ятає. Ти ж його від в'язниці врятував у тисяча дев'ятсот п'ятому році. Ні, ні, не хочу — хай сметана буде тобі!

— Тітка Васька не приходила сьогодні, а батько полов свій

город. Та й дим іде в хату, коли піч топлять, — пояснював Архип.

— Хліб м'який, часник чистий, вода свіжа — якої мені ще вечері треба? — заспокоював Ярема.

Удосвіта осідлав Ярема Юхимович свого велосипеда та й майнув у село Луку. Повернув пізно вночі. У хаті блимав каганець. Глухий батько по-старечому хропів на полу. А з лави, з-за столу світилися тривожно-запитливі очі хворого. Ярема пройшовся по хаті, розминаючи м'язи, напився води. Видно, що був задоволений подорожжю. Підсів до брата:

— Ну, Архипе, збирайся до Луки. Там усе вже для тебе наготовлено. Усіх побачив, з усіма про тебе умовився і скрізь усе добре. Твої побратими тобі кланяються. Онопрій на залізниці служить за стрілочника. Матвій у панів Худоліїв. За тобою обидва — мов за рідним своїм. Пішов з ними обома і до лікарні. Лікарка — литвинка чи полячка, і така моторна. Онопрій та Матвій почали про тебе, а вона одразу ж зачепилася за два слова: «Письменник? Політичний? Про що більше говорити? Просто до мене його везіть». От, я тобі скажу, люди! Там у Луках один професор Туган-Барановський собі дачу збудував. Білий високий палац на горі такий химерний: різні в ньому вікна — і з кожного боку інші. Далеко видно його. Червоною черепицею вкритий. Кажуть, у тому палаці велика сила книжок. Лучанських учителів туди іноді в гості кличуть. І книжки дають читати. От де ти наговоришся і начитаєшся. Архипе! Я тобі масті для черевиків купив. Тітка Васька сорочки попере, а я й мила дістав. Ти молоко сьогодні пив?

— Пив... через силу. Це ти, Яремочко, зморився? Їсти, мабуть, хочеш, а батько сплять. У печі борщ. На припічку каша. Тітка сьогодні варила...

— От і добре. Скину сорочку верхню і сам собі повечеряю. А ти зі мною не хочеш?

— Куди там... У мене ще й обід камінним котком у животі під груди підпирає.

Минуло кілька днів у зборах. Виїхали з Харківців надвечір, щоб їхати холодком. Зібралися виряджати Архипа Юхимовича. Небагато прийшло: два вчителі, дехто з сусідів, тітка Васька.

— Видужуйте та повертайтеся! — казав стриманий Мирон.

— Газету й журнали я приноситиму... видужуй! Товаришу вчитель!

— Прости мене, сину, не нарікай... Щаслива тобі путь!

— Ой голубчику ж мій, та куди ж це тебе везуть? Та пощо тебе з рідної хати помирати везуть? — голосила тітка Васька.

Свіжим духовитим сіном вимощено воза. Білим рядном дбайливо обгорнуте сіно. Ще й друге рядно принесли від дядька Гната, щоб прикрити хворого від пороху та нічної роси. Лежить на возі Архип Юхимович. Свіжо поголений, вимитий, у чистому, празниковому. Настрій підвищений у нього: розмовляє і всміхається. Віз рушає з подвір'я. Батько тримає свою єдину руку на полудрабку:

— Не сердься на мене, старого, сину. Я б радніший був...

Випустив віз батько. Схилився на одчинене воріття сивою головою і зайшовся глухим, старечим плачем.

На околиці села прощалися усього троє. Прощай, батьківська хата! Прощай, село Харківці!

Напівлежить на сіні Архип Юхимович. Темні невеликі вуса, на западинах щік — лиховісні рум'янці. Глибокі темні очі ошукуюче оглядають краєвид то по один бік, то по другий. Там, на передку, боком до хворого сидить Ярема Юхимович, він поганяє. Ідуть тільки вдвох. Проїхали мовчки з півгодини. Тоді хворий розірвав мовчання. Казав до брата чи до себе, видно не міг мовчати:

— Знаєш, Яремко, кого я пригадав? Григорія Савича Сквороду. Він також цим самим шляхом ходив... Та й кумедна його доля! У всіх столицях світу, мені казали, є книжки Сквороди. Я сам бачив про нього у Києві товсту книгу. А в його рідному селі немає ні його книжок, ні його могили... Я був у Чернухах, так там і вчителі в школі нічого ніколи не чули про Сквороду. Звісно вже — вчителі які... А й Шевченко малим списував вірші Сквороди, пригадуєш?

— Гей-гей, Архипе! Соколині в тебе думки... Скворода — то орел! — посміхнувся молодший брат, і його слова мов підтримували урочистість настрою хворого.

Старшому радісно, що брат його зрозумів і соколом назвав. Архип Юхимович приплющив очі і мовчить якийсь час. Навіть його завжди рухливі тонкі пальці тихо лежать на рядні.

Шкапина повільно переставляє ноги, і тихо котиться вбогий драбинчастий віз. Прозористі ніздрі довгого з горбинкою носа хворого тремтять, коли проїздять повз густі жита в цвіту.

Шлях то одходить, то наближається до спокійної річки Сули. Там, на луках, біля закучерявлених молодим очеретом берегів, півобідрані пастушата пасуть худобу, підбігають до шляху і блискучо-голдними очима мовчки стежать за подорожніми.

Широко-весело, поки очі сягають, брилється долина. Озирина змагається з яриною. Зелено ген-ген аж до зеленого неба на виднокрузі. А в цій зеленявині пишними зеленими кораблями плывуть-стоять високі гаї.

Архип Юхимович довго й напружено викашлює на шлях, обтирає засмагі губи хусткою і каже напруженим хрипким голосом:

— А скибочки селянської землі з кожним роком вужчають та куцішають, а глянть — яка довга та широка панська земля.

Ярема Юхимович повертає до брата заклопотане обличчя, замотує віжки за полудрабок і, поправляючи на хворому рядно, каже по-іншому:

— Весели себе думками, Архипе, і мовчи. Ще себе розтривожиш балаканиною, що і в лікарню такого не візьмуть. А що я тоді? Знаєш сам, що на учителюванні я за тонке держуся... Призначив мене інспектор до Полтави на курси: не можу й на один день спізнитися. Розумієш сам, які в інспектора козири?! І я був заарештований, і ти в мене кругом на підозрінні... Що політичний, а український письменник — само собою. Ти думай веселе та дихай, чуєш, як жита цвітуть? Ти, Архипе, літати любиш, а тепер такі часи, що й по землі ходити треба з оглядкою, тепер треба повзати та плазувати... Сам розумієш — час такий.

Торохтить віз по м'якому шляху. Пил густим шаром осідає на дорожніх і високим муром повстає за возом. Котиться віз повз гай. Тут осики, мов убогі матері, виснажені й сердиті. Тут і розложисті клени — статечні матері-заможниці... І молоді берізки, наче хазяйські дівчата. І мудрі, поважні діди — дуби. Луною по гаю віддає торохтіння воза. А вгорі повільно суне золото-вогнева скирта пшениці, ось дійшла до виднокруга на заході, запалахкотіла полум'ям — розгубила, розметала по стеблині свої червоні снопи далеко на всі сторони. Зайшло сонце.

Ярема Юхимович тривожно вдивляється в обличчя хворого і питає:

— Архипе, чи не хочеш підвечеряти?

— Не хочеться... От якби напитися!

— Чому ж мовчиш? Цілу пляшку води я для тебе взяв.

— Ніч буде місячна: дурно ми боялися хмар... ні одної не видно, — лагідно і покірно каже хворий.

Ярема Юхимович зупиняє шкапину. Стрибає з воза. Дає напитися братові. Підмощує хворому сіна під спину і прикриває рядном. Питає:

— Ти не дуже втомився? Може б, заснув?

— Це добре, що ти воду взяв... Я таки вже дрімаю, може, й засну.

— Я потихеньку їхатиму. Диви-диви, он... лисиця. А хвіст пишний та рудий, аж по землі волочить. У гай, он туди, в ліщину, сховалася, — з жалем проказав здоровий брат.

— Я аж чотири зайці бачив, поки ми їхали, а перепелів... Ти чув перепелячий крик? Скільки ж то їх тут!

— Я, Архипе, давно вже вирішив: виплачу за велосипеда — візьму на виплату рушницю! — мрійно пояснив здоровий.

— Яремку, як я умру, то... зостануться мої оповідання. Ти їх окремою книжкою видрукуй — от і будуть тобі гроші на рушницю,— потішив брата хворий.

— Ну що ти пятакаеш? Якби ти був не такий слабкий, не віз би я тебе до лікарні. Ти ж ще молодий! От через місяць їхатиму я з курсів із Полтави, і ми вдвох пішки додому повернемося. А там я свого інспектора вблагаю, то він на зиму мене переведе в Харківці. Тоді житимемо! Но-о, Красавчику, но-о! Чудний дядько Гнат: отаку миршаву шкапину назвав Красавчиком... аж кумедно! — удавав з себе безтурботного парубка брат, помітивши різку відміну настрою у хворого.

Брилисту долину Лохвиччини перерізують три шляхи. Перший — річка Сула. Теплим літом котить вона прозору воду без найменшої зморшки-хвилі... По Сулі плавають видовбані та випалені вербові човни, то — рибалки. Так плавали, мабуть, вони і за часів Ігоря. Сула тут і там розливається широко: рветься на вузькі стрічки між очеретяних острівців, мов у хитрий вузол зав'язується, і знову плине далі кришталевим шляхом.

Другий — колісний шлях. Цей м'який, неширокий шлях повторює собою стиль Сули. Він іде тьмяно-м'яко й сіро один і час від часу рветься на стьожки — сільські вулички, що оточують трухляві солом'яні дахи, плетені з очерету й замазані глиною стіни хат, хлівів і клунь — ці острівці зав'язуються шляхом у вузол, і йде далі рівний один шлях. Стихія природи керує цими двома стилями шляхів.

Не те на третьому шляху, залізничному, що будували його інженери. Та залізниця далеко від Лохвиці і її сіл.

У тім місці, де колісний шлях разом з Сулою сплітається у два великих вузлища, і лежить село Лука. Близько нього розкинулося село Юсківці, що пишасться станцією залізниці.

У квартирі лікаря, Жозефіни Йосипівни, світилися вікна, коли до лікарні під'їхав віз з Архипом Юхимовичем. Напружуючи усі свої сили, за допомогою брата і сторожа-санітара, заліз хворий з воза і увійшов, вірніше, його напівунесли в першу палату.

Проворний лікпом Ніна Степанівна вогким рушником обтерла хворого, і переодягла у чисту білизну, та поклала в ліжку. Хворий на столику біля ліжка побачив дві червоні троянди і стис руку дівчини своїми обома:

— Дякую!

— Ось і наша Жозефіна Йосипівна! — одповіла та, засоромившись.

Підійшла стрижена, ясноволоса й кучерява з рожевим обличчям і ясно-синіми очима жінка в білому халаті — війнуло від неї пахощами конвалій. Порахувала пульс, а тоді по-хазяйському, мовби гостеві:

— Ну, поїжте і одпочивайте! Ніна Степанівна дасть ліки. Завтра я вас помучу оглядом. А тепер поїжте і спіть! Вам пощастило попасти до лікарки, хворої на одну хворобу з вами.

— Я того до вас і просився... Чув, у Лохвиці мені ще торік казали: «Треба, щоб доктор Добровольська вислухала й сказала свою думку».

— Я — доктор Добровольська... Ну і чого торік не приїхали?

— У Київ їздив... Робота дома була... Поки був на ногах, все збирався, а як зліг, то нікому було везти.

Задумливо пояснив і з хрипінням, клекотливо закашлявся хворий. Махнув рукою, а виплюнув кашлятиння:

— Хіба мене можна вилікувати?

— У мене ще гірший був кашель... Ось я вам своїх ліків од кашлю пришло. Ну, одпочивайте!

За двома стінами казала лікарка Яремі Юхимовичу через кілька хвилин гостро-докірливо:

— Чому місяців три тому не привезли мені свого брата? Тепер у нього остання стадія. Це, правда, тільки мое враження — я ще його не вислухувала.

Ярема Юхимович стояв з розгубленими очима:

— Жозефіно Йосипівно, невже ліків немає? — тільки спитав.

— Ліки мають свій час... Ми з Ніною Степанівною зробимо все, що знаємо. Про це не клопочіться, — холодно й суворо одказала.

— Я завтра їду на вчительські курси до Полтави... на один місяць. Тут є Матвій і Онопрій... брат любить їх... А ось тридцять карбованців. Може, треба буде що купити...

Лікарка взяла гроші. Написала одразу ж розписку і сказала:

— Гаразд. Я зроблю для вашого брата все, що зробила б для свого рідного брата, якби він опинився в такому стані. А тепер на добраніч!

Ярема Юхимович навшпиньки зайшов у палату до брата. Лежав він один — стояли в палаті самі порожні ліжка. Озирнувся урочисто. Причинив двері. Нагнувся до брата.

— Ну, прощай... Удосвіта виїду... Коня й віз одвезу у Харківці та й на станцію. Розумієш сам — у Полтаву спізнюватися мені не можна.

Архип Юхимович поклав свої холодні спітнілі пальці в суху, гарячу братову руку і промовив урочисто:

— Прощай, Яремко!

За двома стінами у цей час розмовляли Жозефіна Йосипівна з Ніною Степанівною. Лікпом була розчарована:

— Кажали, що письменник, ще й політичний, а він звичайний мужик. Одкашлюється просто на чисту підлогу.

— У нього пульс сто двадцять три... Він зараз у півсвідомому стані, Ніно Степанівно! — докірливим тоном сказала лікарка.

— Може бути. Троянди одразу примітив і подякував...— Лікпом почувала себе ніяково.

— А якби здоровий був,— подобався б жінкам... У Києві, як оце весною була, бачила я в українському театрі п'єсу «Наталка Полтавка». Так мені Тесленко нагадує тип Петра звідтіль...— мрійно-сумно пояснює лікарка.

Часто навідувалися до Архипа Юхимовича його побратими Онопрій і Матвій. Онопрій сам лікувався: торік був на Херсонщині на заробітках і здобув собі грижу. Це був високий виснажений чоловік, приблизно одних років з письменником. Мав він четверо малих дітей і оце заробляв самому найстаршому перші чобітки та свитку на зиму.

— До школи свого Тараса хочу. Одразу ж у двокласову віддам!

— Мій хрещеник... На честь Шевченка назвали — хай вчиться! От бачиш, мій обов'язок...

— Ну чого ти, Архипе? І не думай, і не гадай: хіба мені повилазило? Якби ти знав, як Тараско до науки прагне, аж труситься, як побачить малюнок у книжці. Сам і букви вивчив, там такий беручкий до вчення! Оце до тебе все проситься. Пригадуєш, як ми його хрестили? Не змогли вправитися на цей раз. Роздавили нас... Івана Кригу у Сибір на віки вічні заслали. Був недавно лист од нього... Пише натяком: «Ще життя повернеться очима і до бідности...» Вже, видно, щось знає.

Очі в Онопрія гарячі й блискучі, а голос глухий і низький.

Приходив, читав газети і один на один любив згадувати боротьбу 1905 року, в'язниці, Архангельщину і мріяти про нову революцію.

Матвій дивився на Онопрія згори вниз. Він не вірив у перемогу революції.

— Ми тут воювали проти своїх панків та й не змогли з ними впоратися. Дурні ми були. Хіба сонце спроможемося запрягти?! Хіба місяця спроможемося прив'язати до стовпа? Пани — споконвічна сила... Нам треба знайти спосіб інший.

Нам треба не зброєю боротися, а розумом. Є тисячі способів поліпшити селянський добробут. От хоч би кооперація!

— Так-таки й здобудемо тою кооперацією собі хліба від жнив до жнив?

— А чом би й ні! Он маленька країна Данія, а як хороше живе... У мене й книжка є!

— Студент Золотницький дав? — глузливо сміється Онопрій.

— А хоч би й він! — починає сердитися Матвій. — Він не ворог нам. От і на селі споживче товариство заснував і про сільськогосподарську артіль у неділю казатиме. Культура — велика сила. А махати косами супроти кулеметів — не діло людей здорового глузду.

Матвій служив у панів Худоліїв. Кохався у садівництві. Знайшов спосіб у глинкуватому ґрунті розводити фруктові дерева, вирощував щепи. Увійшов з головою у власне господарство.

Онопрій мав землю тільки біля хати під город. Наймав дві десятини. І рідко яку зиму не чабанував у Таврії. Матвія на селі шанували хазяї. Кожне слово Онопрія було законом для бідноти та наймитів. Після повернення з заслання шляхи Онопрія і Матвія вперше зішлись біля хворого побратима Архипа. Його обидва поважали. Зустрілися так надовго вперше.

Спогади про 1905 рік, про пережиті разом роки, і зустрічі людей, і тяжке поневіряння по в'язницях, етапах і на засланні, здавалося, об'єднали усіх трьох. Тяжкий стан здоров'я Архипа Юхимовича дуже потурбував Онопрія та Матвія. Кожен з них піклувався по-своєму за побратима.

Приходив до хворого Матвій. Він раніш заходив у контору до лікарки або до лікпома і розпитував:

— Ну, ще не з'ясувалося? Не покращало?

— От кінчається другий тиждень, а в нього температура нижче тридцяти восьми і п'яти не спадала. Останніми шматочками легенів дихає... До кінця йде! — казала строго лікарка.

Глибоко зітхав побратим, м'яв у руках кашкета:

— Треба, виходить, про труну дбати? Де ж би це його дощок? Жозефіно Йосипівно, не замовили б ви слово Худолієві? Щоб мав я час як слід труну зробити, — хазяйновито радився Матвій.

Лікарка притишувала голос і казала роздумливо:

— Тут чогось і урядник почав учащати: видно, збирає «матеріал»... Розпитував мене про одвідувачів.

— То все пусте... Найважливіше — хороша, потрібна людина помирає. Ех, доля наша люта! А урядника я знаю, як прибрати до рук! — поважно казав Матвій.

— Ще я вас хотіла попросити... Ваш письменник говорить цілі дні, мов грамофон, а я вашої української мови не розумію. Сиджу, як сич проти сонця. Я ж з Вільни, а Ніна Степанівна з Одеси. З хворими селянами ми з нею про хвороби розуміємося сяк-так. А от з українським письменником говорити не про хворобу нам однаково, як з татариним. Сьогодні він просив мене посидіти з ним. Сховайтеся в садку під вікном... Може, він що важливе хоче сказати?

— З щирим серцем, Жозефіно Йосипівно.

Архип Юхимович лежав під вікном. Інших хворих у палаті не було. За вікном зеленів молодий садок. Серед тонких дерев чорнів стовбур дуплистого, грозою розчакнутого дуба: його гілки зеленим наметом звисали над вікном. Під білим рядном на ліжку ледь-ледь почувалося тіло. Тільки чорноволоса голова, тільки тернооке обличчя з страдницько-зв'язаними низькими бровами й жовтавими вже загостреними тонкими рисами, з краплями випару на чолі й червоно-червоними рум'янцями у западинах щік... Міцний творчий мозок, видно, завзято змагався з хворобою. Хворий день і ніч розмовляв. Завжди мовчазний і від природи не говіркий, він тепер просив сидіти при ньому й увесь час не замовкав.

Кремезний Матвій обережно ступив до палати. Архип Юхимович почав радо усміхатися. Підійшов. Поручкався. І почав обережно витягати з кишені чайну чашечку:

— Це жінка прислала тобі до чаю... варення з полуничок.

— Все клопочешся за мене, Матвію, а чи я тебе заслужив? От і зараз хочу просити тебе... Чи ти б не поголив? Тут приходять до мене, а я лежу, мов той їжак.

Матвій майже натурально засміявся:

— Ха-ха-ха, наші почали чепуритися, ну це на поправку! Неодмінно на поправку!

— Бачиш, квіти мені приносять. Панночка Худоліївна приходила. Студент Золотницький з фотографічним апаратом був, хотів фотографувати. Пригадуєш, як ми страйки в економіях Худоліїв та Золотницьких провадили?.. У Лохвицькій в'язниці по місяцю з гаком просиділи за це. А тепер ось приходять... мої твори хвалять.

— І вигляд ти, Архипе, маєш веселіший! На поправку повернуло, це ясно... І лікарка так стверджує, — потішав хворого Матвій.

— А як же не на поправку? Чи я мало пильную видужати? Я ще, мій брате, таку-о книгу напишу, що мені за неї не

букетик квітів, а цілий сад подарують... Бо я ще по-справжньому і не письменник! Який справді я письменник? Що у мене з вісім-дванадцять оповідань видруковано, та й ті порозгублювалися, бо в газетах друковані. Якби ти знав, які в мене зараз наміри? Це в'язниця кованими чобітьми мої легені пошкодила. Це хвороба мене на плаксивий лад настроїла... А я по природі своїй обличитель. Я не чайка-стогнійка, а сич, віщун нещастя! Пригадуєш у біблійі пророка Ієремію, що гукав: «Горе вам, ситі!» Нам треба зараз побільше сичів, багато обличителів — Ієремії... Ось бачиш — дуб... Щоночі до мене прилітає сич. Живий сич прилітає. Жозефіна Йосипівна дала наказ санітарові, щоб він пристрелив його, а я заборонив. Я тільки зараз зрозумів, наскільки сич — корисна птиця. Сич відтепер — моя улюблена птиця. Сичі лякають ситих щасливих людей, вони їм віщують лихо... Подумай, Матвію, яка це глибока проблема! Я от лежу і думаю про книгу свою, що її почну писати, тільки почую в руках трохи сили... Книгу, що стала б за сичиний крик усім нашим теперішнім господарям життя. Ти вже йдеш, Матвію?

— Треба йти... підневільний я чоловік: відпросився в пана тебе провідати... Так я до тебе, Архипе, надвечір...— Приладдя принесу, і поголю, та пострижу, щоб парубком дивився.

— А так, я — парубок ще... старий парубок... Ось видужаю, напишу нову книгу. Старі оповідання позбираю і окремою книгою видам. У «Літературно-науковому віснику» друкуватимуся, я... я... Ти думаєш, не насмію? Я тепер став не боязкий. Якби силу в руки,— писав би увесь час: стільки в голові в мене думок тепер,— палко казав хворий.

— А може, ти їсти чого хочеш? Може, тобі чого кортить? — допитувався Матвій і зробив крок назад до дверей.

Хворий сумно:

— Таки йдеш? У мене все є... І нічого мені їсти не тягне. Знаєш, за зиму я вдвох з батьком так намовчався... А тут всі до мене такі щирі — й кожному хочеться щось сказати. Вже йдеш? Ти пригадуєш, у Москві в Бутирській тюрмі сидів з нами Федька. Чорнявий такий, а сам у чорній вишиваній кошоворотці. Не пригадуєш? Слюсар московський, Федька. Ще йому кожної передачі його дівчина клала ріпу: Федька любив ріпу гризти.

Матвій став суворим:

— Це той, що про робочий клас все розповідав?

— А так... він... І про Паризьку комуну він добре знав. Вони тоді в Москві у тисяча дев'яťсот п'ятому році хотіли повторити Паризьку комуну, та їм не пощастило. От би його тепер зустріти... От би з ним тепер побачитися, га? У мене

десь і адреса його матері записана. От якби це я тепер у Москву поїхав і Федьчину матір знайшов, а через неї й самого Федька... Ти таки йдеш? А тобі, Матвію, не хочеться поговорити з Федьком?

Рипнули двері. Увійшла Жозефіна Йосипівна.

— Ось випийте, Архипе Юхимовичу!.. Це дуже хороші ліки — я їх ледве учора здобула в Лохвиці... Тепер я маю час посидіти з вами. Як себе почуваете? — казала лікарка і непомітно робила знаки Матвієві, щоб ішов з палати.

— Дуже добре... Якби тільки силу в руки та ноги, міг би й танцювати. На що кашель, а й той перестав мене так мучити. От і Матвій каже, що я поправляюся. Та куди ж ти, Матвію?

— Треба тільки, щоб ви все з'їдали, що вам дає Ніна Степанівна, і спали б... Тоді матимете й силу, — каже лагідно лікарка.

Лікарка сідає, а відвідувач іде до дверей і каже:

— Так я надвечір прийду! — і зникає за дверима.

Лікарка молода, вродлива і любить трохи кокетувати. Ось і зараз у неї на ясных кучерях блакитний бант з широкої бинди. Блакитний колір пасує до її ясно-синіх очей і рожевого випещеного обличчя. Од її рук і халата йде приємний запах конвалії. Вона бере своїми руками блюдце з молочною манною кашею, і хворий слухняно з'їдає всю кашу.

— Про таких жінок, як ви, Жозефіно Йосипівно, я тільки в романах читав. З вами я про все говорю: що думаю, те й говорю... Скажіть, це в мене не перед смертю? — зазирає очима в очі Архип Юхимович.

Лікарка сміється цілком натурально й каже:

— Я вам, Архипе Юхимовичу, вже казала, що в мене легені були ще в гіршому стані, — і присуває стілець свій до ліжка.

— На ваших легенях козаки кованими чобітьми не топталися... Ви не голодували по в'язницях без передач... та ще ж і цю зиму жили ми з батьком удвох, — зітхає глибоко.

— У вас, Архипе Юхимовичу, од природи легені здорові, а в мене од прадідів... Вам пощастило попасти до лікарки, хворі на одну з вами хворобу. Тільки в мене діди й батьки померли од сухот, — і лікарка сумно схиляє на плече голову.

— Це ви вчора на роялі грали? Ви хороше граєте. Скучив я за вами: вчора й не бачив... Розкажіть мені про себе.

— Коли ви любите музику, то я одчинятиму двері у садок: тоді вам буде чутніше. Я їздила вчора в Лохвицю на суд... Подав на мене один пан за образу його й сина. Приїхали вони до лікарні — мене шукають. А я з одною породильницею

вправлялася, коли вони обидва в палату й до мене... Я й розсердилася на них: «Куда вы, черти полосатые?!» Так от за цих «чертей полосатых» мене присудили до тижня арешту або штрафу в двадцять п'ять карбованців. Ну, я виклала на суді гроші й приїхала додому. Ще на мене голова лохвицької земської управи сердиться, назвала я його згаряча «чучелом гороховым». Професорша обіцяла нас помирити. Сьогодні в них іменини, так чекають гостей... Піду і я — миритися з головою земства.

— Це той професор, що тут у білому палаці живе? — питає хворий.

— Жінка професора замолоду також була революціонеркою. Звуть її Лідією Карлівною. А професор — фахівець з політичної економії. Дві є політичні економії, ви знаєте це, Архипе Юхимовичу?

— А дві, Жозефіно Йосипівно. У нашій теперішній порядку життя усього по двоє... Пани — одно, біднота — друге. У панів одна політика, у бідноти — друга. То чому ж політичних економій не дві повинно бути?! Одна облудна — для панів... щоб морочити себе і бідноту, а друга правдива... Друга — наша.

— Так он ви який?! — розкриває широко очі лікарка. — Ви справжній письменник. Ви знаєте, що таке політична економія, ви...

— Який я там письменник! Хто мене читає? Хто про мене знає? Я ще тільки-тільки збираюся стати письменником, — каже хворий.

— Не кажіть так. Мені показували вашу книжечку «Страчене життя». Ми читали... Хороша повість, — поважно, щиро каже лікарка.

— Це я свою сестру у перших там показав. Близько нас вона жила. Малюночок дрібний з політичної економії, і притім з нашого села, — втомлено каже письменник, заплющуючи очі.

— Може, ви одпочинете, заснете? — підводиться враз Жозефіна Йосипівна.

— Еге... так... пробачте... — заплющив очі хворий.

Лікарка вийшла в садок і каже своєму змовникові:

— От, Матвію, невдача й удача. Сьогодні вплинули снотворні ліки, а вам нічого було слухати... Розкажіть, що він вам казав.

— Згадував про етап... про в'язниці... Про сичів, що їх він любить, і про твори, які збирається писати. Сказано ж — молоде ще серце!

— Два дні тому він розповідав щось про Київ, та україн-

ських письменників, і про червоні солодкі кавуни. Тільки що саме він хотів сказати — і не розібрали ми, я і Ніна Степанівна.

— Тесленка українські письменники знають... він з ними листується,— з якимись гордощами проказав Матвій.

Після радісних сподівань та буйних надій наставали дні чорного розпачу. Архип Юхимович тоді плакав, розповідав про поневіряння своє, пригадував покійну матір. І любив, щоб біля нього сиділа баба Секлета — санітарка.

Нюх у хворого став надзвичайно вередливим і тонким.

Баба Секлета лікувала себе від усіх хвороб одним часником, і як хвороби у неї не виводилися, то й ніколи не зникав часниковий дух, що далеко навкруги йшов од її чепурної худорлявої постаті. Санітар-сторож Василь — той пропахлий махоркою, що, здавалося, й від його чобіт ішов густий махорчаний запах. Лікпом Ніна Степанівна, хоч і дуже у всьому повторювала Жозефіну Йосипівну, але виявляла свою власну індивідуальність у сірих і бордових кольорах убрань та одеколоні «Геліотроп», тоді як лікарка вживала блакитні матерії і одеколон «Конвалія».

Так у лікарні кожен член персоналу мав свій власний запах. До Архипа Юхимовича всі ставилися хоч і уважно, а по-різному. Баба Секлета казала йому:

— Ти, сину, не турбуйся... У мене є мідяні п'ятаки ще з часів цариці Катерини: ними як придавлю очі,— ніколи повіки не одкриваються. І підборіддя тобі прив'яжу, і ноги сплутаю рівно. Лежатимеш у труні, мов генерал. Обрядити покійника — діло велике й благородне.

— Бабо Секлето, а може, я ще і не помру... Лікарка каже, що я поправляюся! — сперечається Архип Юхимович.

— І-і-і, мій сину, та чи я мало вмирущих бачила?! Треба тобі на той світ лагодитися. Сповідатися, причаститися, маслособоруватися. Зразу ж полегшає тобі. Хочеш, піду я до батюшки Хрисанфа, він не так торгується, як той рудий батюшка Пантелеймон, прости мене, боже!

— Ні, бабуню... Я з попами вже давно глека розбив. Найбільше лиха я в житті від попів зазнав.

— Так то за життя, а перед смертю, синочку, треба скоритися...

— Та й чудні ви, бабуню... Температура в мене хороша. Сплю я краще. Їм добре. Лікарка каже, що я за три тижні, що тут лежу, видужав на три роки...

— І, мій голубчику, а ти й віриш лікарці? Та хто ж з людей простих та панам підлим віри йме? Чи їй клопіт за твою душу святу? Дурять тебе вони всі. Ось у тебе один листок

з температурою, а в лікарки в кабінеті другий. Хочеш, принесу? Там нікого немає...

Баба Секлета схоплюється з ліжка хворого і приносить аркуш. Такий точнісінько бланк, як і на залізному бильці ліжка. Архип Юхимович читає: «А. Ю. Тесленко: 1 червня вранці — 39,7°, а на другому стояло — 37,3°, «вдень — 39,2°, а на другому — 36,9°, і «ввечері — 40,1°, а на другому — 37,7°.

Баба Секлета витирає очі кінцями білої хустки і тяжко зітхає:

— Пани і не ковтнуть, і не гамнуть шматка без брехні, мій сину! З тобою одне лікарка говорить, а за твоєю спиною дошки на труну просила у Худолівни. За свою святу душу поклопочися... Хіба я мало тут перебачила вмирущих? Жаль у серці до тебе маю... Не думай же про мене лихого, як за рідного, болю душею за тебе, молодого.

— Однесіть, бабуню, цей листок і покладіть, де взяли...— самими губами тихо проказав.

Баба Секлета навшпиньках понесла листок до кабінету, а коли повернула, хворий вже тихо спав. Постояла над ним. Зітхнула глибоченько і вийшла.

А іноді найбільше подобав присутність лікпома — тихої роботящої дівчини. Покірно ловив спокійний погляд її зажурених сірих очей, просив посидіти з ним і щиро скаржився:

— Тут, у лікарні, вперше почув себе, як і всі люди. У своєму селі на мене «соціаліст», а це у них так, як і «душогуб»... Казали за моєю спиною услід «арештант». За ніщо мене вважали в своєму селі. Знаєте, переможеного зневажають або жаліють... З Харківців у Київ поїхав, а там до мене, як до жебрака. Червоним солодким кавуном у трьох квартирах частували, а ніде й скоринки хліба не дали. Голодний був я тоді. І грошей в мене на скибку хліба не було... Дали мені в одній редакції грошей за моє оповідання — на квиток додому гривеника до них не вистачило... Так я ножика складаного на базарі продав і купив залізничний квиток і фунт житнього хліба. Так і приїхав.

Кілька днів температура стояла на 37,6°. Архип Юхимович попросив чорнила і паперу. Дали йому. Присунули столика. Обмостила його Ніна Степанівна двома подушками. Письменник поклав аркушик чистого паперу на зошит.

— Ніно Степанівно, дайте мені шматинку яку, — зашити ось треба зошит у посилочку...

Принесла клапоть. Зашила до половини.

— Буде... Хай так, і голка там... Тепер у другий раз писати. Уже втомився...

Ніна Степанівна витягала подушки і вклала хворого терпляче й лагідно.

Майже щодня надвечір приходив знадвору до вікна санітар і нічний сторож Василь. Він завжди початок своєї розмови починав з якогось гудка паровоза. Його син недавно дослужився до машиніста.

— А до нас паровозні гудки усі, як один, чутно. Цей ось — на Київ відправився.

Архип Юхимович радо вітався і казав:

— Ех, дядю Василю, хороша у вас махорка!

— Потому я завсігди вищий сорт купую. Махорка нутро прочищає. Корисне, скажу, зілля!

— Дядю Василю, це ви мого сича ганяєте? Мене сич не тривожить. Я люблю сичів...

— Так це я не ради вас, Архипе Юхимовичу... акушерка звеліла, потому женщины, котрим, звиняйте, родити треба, лякаються.

— Так ви його, дядю Василю, не вбивайте. Проженіть, і все. Дядю Василю, а що я вас питаю: ви коли думали про смерть?

— Усю турецьку кампанію на военному фронті пробув та щоб про смерть не думав?

— Ну, то на війні, а ось тепер... Коли б вам сказали, що через один, тільки один місяць помрете?

— Скажу, що жалко б стало. Посадовив ось я в садку з Жозефіною Йосипівною яблуньки, так хотілося хоч би перших яблук з них діждати. Ну, і син мій Мехтодій ось вислужив собі машиніста і оце одружився, так мені кортить онуків діждати. Сам я, правду мовити, пізно вінчався з своєю Параскою. І Мехтодій у мене один виріс... Ну, нічого, вдався акурат в мене. Ось машиніста собі вислужив! Для чого помирати? Я ще поживу.

— Так... Так... Дядю Василю, зайдіть до мене та допоможіть,— просить хворий.

Увійшов старий. Хворий охопив його за шию, а він посадовив обережно і подушки за спину заклав. Обмінюються змовницькими усмішками.

— Хочеться пописати трохи,— винувато усміхнувся хворий і присунувся до столу.

Санітар вийшов. Архип Юхимович написав на аркушикові:

«Оце, дивись, посилочка. Тут оповідання моє. Ото гонка стримить — зашиєш і здаси на пошту. Воно й не кінчене, і не переписане — погано, та нічого».

Випала ручка з рук. Знесилений одкинувся на подушку. Гострий біль жалю до самого себе скрутив брови й уста.

Лежав так годину чи дві. Як зовсім стемніло, увійшла Ніна Степанівна.

— Що це з вами, Архипе Юхимовичу? — скрикнула.

— Трохи писав...

Листок накрив зошитом і не одривав від нього очей.

— Брат ще через тиждень тільки поверне. Ви мені лампу на стіл поставте! — так благав голосом і очима.

— Поставлю. А може, завтра вдень допишете? Ви й так сьогодні втомилися.

Спокійний погляд сірих очей, і в тім спокою давня журба.

— Ні, мушу поспішати... Оповідання хочу послати до редакції. На осінь братові грошей буде треба. Ви не знаєте наших редакторів. Пошлеш їм твір свій і починаєш відповіді чекати. Чекаєш, чекаєш... Кожного поштаря стрічаєш нетерпляче. А редактор мовчить. Через півроку запитуєш його... Редактор мовчить. Одержуєш газету чи журнал і, як береш до рук, думаєш: «Може, видрукувано тут?» Одкриваєш, шукаєш і... не знаходиш. А буває й так, що знайдеш видрукуване, прочитаєш — і тоді стане соромно людям в очі дивитися, і гризешся: «Нащо я послав? Нащо видрукували?» — своїм рвучким тенором каже хворий, а від дівчини пахтить «Геліотропом».

Ніна Степанівна постояла рівно десять хвилин і взяла термометр:

— У вас сьогодні добра температура, тільки тридцять сім і сім.

Ліком взяла температурний бланк і одмітила на ньому: 37,7°. Потім поставила лампу. Вмостила хворого і вийшла, щоб у конторі поставити на другому бланкові справжню температуру: 39,7°.

Архип Юхимович почав дописувати рядок:

«...Місяців через п'ять-шість запитаєш у редакції про нього так:

Високошановний редакторе!

А що з оповіданням мого...»

Тут поклав ручку, одкинувся на подушку й приплющив очі, іронічно всміхнувся і також рівно дописав:

«...покійного брата — «В пазурах чоловіка». Якщо не погодилося до друку, то перешліть мені його накладною платою. Вкажеш свою адресу».

Кожна літера давалася з таким зусиллям, мов не писав її на папері, а вибивав на камені... Коли баба Секлета внесла йому вечерю, мав силу тільки похитати головою і показати, що хоче лягти. Хворого трусило, і вся білизна промокла від поту. Стара вирішила, що настали останні хвилини, й покликала:

— Жозефіно Йосипівно, письменник помирає!

Почув хворий її крик і гуркіт у двері до квартири лікарки. Прийшли обидві одразу: лікарка і Ніна Степанівна. Жозефіна Йосипівна взяла за пульс.

— Треба впорснути камфору! — сказала тихо лікпомці і вголос: — Архипе Юхимовичу, що ви зробили? Перевтомили себе. Ви, бабо Секлето, переодягнете хворого в сухе. З вами посидить Ніна Степанівна. — І до санітарки: — Ходімте зі мною! Фу, та й часником же од вас...

— На дощ, видно, збирається: у мене сьогодні в кульші так же крутить! — скаржитья та.

У відповідь сердитим голосом лікарка:

— Та ви од дощу часник їсте, чи що? Архипе Юхимовичу, обов'язково з'їжте свою вечерю. І слухати у всьому нашу прекрасну чорнявку, — посміхнулася до лікпомки.

За дверима чутно, як сердита Секлета бурмотіла:

— Людина помирає, а вони його замість святого причастя яечками годують... Ну помирає ж!

Ніч минула спокійно, хворий спав і не чув ні сичиноного крику, а ні того, як ганяв сича сторож. Вдень почував себе на диво бадьоро. Не міг дідждатися, поки лікарка дозволить писати. Жозефіна Йосипівна вчора забрала ручку і чорнило. Тільки після другого сніданку дозволила.

Архип Юхимович до обіду дописав:

«Потім застаються мої оповідання, друковані в «Раді» тощо. Оце в пакуночку за 1910 рік, а у тій хаті, в грубці, в ящику — за 1906-й (пориешся). Чуеш? У грубці, в тій хаті. Оповідань цих бережи (бо ті газети порозгублювались)», —

написав і слабкою рисою закреслив про газети, знов написав:

«Іх, — «трудно» — закреслив це слово, — не здобудеш.

Бач, газета тільки день живе. А може, хто подума видать їх окремою книжечкою, от у тебе буде з чого видавать. Бережи».

Того дня прийшов похмурий Онопрій із своїм Тараском. Обидва мало не плакали — стримувалися.

— Упросився зі мною свого батька хрещеного провідати... ось ожини назбирав тобі. Він у нас з кремінним серцем народився, а от за тебе клопочеться...

— Що то є — своя кров! У Києві я чотири дні блукав по українцях... Рісочки в роті не мав, і ніхто не примітив, що я від голоду хитаюся. Червоними кавунами частували, а невтямки їм дати скибочку хліба.

— Пани, Архипе, до нашого брата не придивляються!

— Хіба київські редактори — люди? Стільки років кричу я на цілу Україну... Я їм правдиво розповідаю про наше життя,

а вони мене вчать: «У вас, добродію Тесленко, занадто чорна фантазія... Ви наше селянське життя занадто вже темними фарбами пишете!» Я їм посилаю оповідання «Поганяй до ями!», а вони одписують: «Добродію Тесленко, ваші останні оповідання занадто вже просякнуті безпорадністю і розпачем,— пишiть бадьоріше!»

— Пани звикли до брехні, Архипе! Хіба не українські пани задавили нашу революцію на Україні? Пригадуеш, що на мітингах казали? Ще прийде їй на них час, брате!

— Я ж ще молодий, Онопрію! В мої роки Тараса Шевченка тільки з кріпацтва викупили, а я ось...— стис сухі тонкі губи, помовчав і закінчив: — ...Помираю...

Цей тихий шорсткий шепіт тисячами голок вдарив у серце побратимове. Онопрій щосили намагався сховати сльози на своїх очах, а Тараско, заклопотаний ягодами, сердито звернувся до рідного батька:

— Тату, розмовляйте ви,— хай хрещений мій тато поки помовчать та пойдять ягідок!

Хлопчик не вслухався у розмову дорослих, і тепер, глянувши на обох, побачив, що обидва дуже схвильовані, і не знав, що робити.

Онопрій силкувався говорити про інше.

Того вечора Жозефіна Йосипівна була безжальна і сувора: писати хворому не дозволила.

А проте, як розвиднілося, Архип Юхимович упросив бабу Секлету крадькома принести йому чорнило та ручку, перечитав усе й дописав:

«Ще є мої оповідання у «Новій громаді», кн. 3, 7 і 11. У «Світлі» одно, кн. 3. У «Селі», окрім «Страченого життя», є оповідання «Тяжко», № 38.

Потім зостаються пісні. Оці колядки, щедрівки, веснянки, петрівки можеш і ти переписати. Тільки кожную колядку чи пісню треба переписувати по один бік паперу, і не в тетрадці, а на окремому листкові, хоча б і саму найменшу пісню. Яка пісня — такий і листок. А перепишеш, одішлеш: Киев, Паньковская, № 8. Марии Николаевне Гринченко.

За весільні, як знаєш. До Грінченчихи, як будеш посилати колядки, звертайся так:

Високошановна добродійко!»

Гірко усміхнувся і продовжував:

«...оце, що переписав із зшитка покійного брата, посилаю Вам. А за веснянки не знаю, як бути. Хіба переписувати так, як і ці? Зосталися самі весільні...»

Тут спинився, перечитав і незадоволено закреслив усі рядки тонкою рискою, починаючи з «А за веснянки...». Втомлено одкинув гарячкову голову. Плуталися думки.

Дописав:

«Додаси свого, як треба буде. Може...»

Останнє слово знов закреслив. Підписав за брата:

«Еремия Тесленко» і додав ще:

«На всякий випадок мою адресу (вказеш).

Архип»

Поставив більшими літерами своє ім'я. Тестамент написав. Єдине, що мав,— свої рукописи,— заповідав своєму спадкоємцеві — братові Яремі. Не випускав ручки з пальців. Пригадав ще нитки, які зв'язували його з життям, і дописав:

«...«Раду», що на мене виходить, випишує Співак.

А «Літературно-науковий вісник», «Засів» і «Світло» — випишую я. Скористаєшся. Тільки обережно. Тепер українство страшно далять. Значить — «Вісник», «Засів», «Світло».

— Архипе Юхимовичу, що це ви не слухаетесь? — увійшла лікарка.

— Я скінчив, Жозефіно Йосипівно! Тепер я спокійний — візьміть од мене чорнило і ручку. Цей пакуночок-лист хай біля мене...

Лежав тихий і мовчазний у свідомості й покійно приймав ліки, тільки їсти не міг. Не радів уже ні Жозефіні Йосипівні, ані Ніні Степанівні, а просив, щоб сиділа баба Секлета.

За кілька днів зайшов до лікарні вчитель з Харківців. Хворий заметушився, його довгі худі пальці швидко-швидко рухалися навколо себе,— очима показав на столі пакуночок:

— Візьми, Олександр! Після моїх похорон віддаси Яремі.

Товариш невдало почав заперечувати:

— Як тобі не соромно, Архипе?

І почервонів під глибоким докором з темних палаючих очей хворого. Почав ніяково обсмикувати свою чорну, нову сатинову косоворотку, а лівою рукою тримав пакуночок.

Хворий сказав спокійно:

— Коли помру, то мені буде байдуже. Все буде байдуже... З попом ховатимете чи без попа... А ви про себе дбайте. Дивіться, як для вас краще...

— Та Ярема у Полтаві тільки на день забарився. Завтра мусить тут бути. Я умовився почекати його тут, щоб разом до Харківців повертати.

Справді, другого дня прийшов до брата Ярема Юхимович. Хворий був уже в забутті. Довгий-довгий його кістяк лежав горілиць під вікном на вбогому ліжку. Очі півприкриті, з-під

вій темніють зіниці. На щоках лиховісні червоні рум'янці. А з запеклих губів чується хрипкий шепіт, та довгі тонкі пальці перебирають швидко-швидко по рядні.

— Архипе, це — я... — схилився над ним брат.

— Солодкі червоні кавуни сили не дадуть... Не треба нам соловейків. Нам треба півнів... Сичів на них! Більше сичів! Червоні кавуни... Ха-ха-ха! Нічого червоного, крім кавунів...

Тільки і розібрав Ярема Юхимович.

У Луці біля лікарні часто зустрічалися останній тиждень урядники та якісь приїжджі чоловіки. Жозефіну Йосипівну викликав до себе пристав. Лучанська інтелігенція по господах Худоліїв і Золотницьких вирішила від будь-якої демонстрації ухилитися: «Хто такий Тесленко?», «Чи вартий Тесленко, щоб через нього ризикувати?», «Якби хоч Тесленко був лучанський...»

Приставу це було до вподоби:

— Так для вас і для нас спокійніше! Тепер треба ще простежити в Харківцях самий похорон, та й квит.

Пристав пив каву у пані Худолій на веранді і дивився, як її дочка плела вінок з червоних квітів на труну Тесленка. Жартував, що заарештує цей вінок. До панночки прийшов студент Золотницький з фотоапаратом, і з ним жартував пристав, що справді заарештує один знімок для себе.

Архип Юхимович лежав у труні. Труну зробив йому обачний Матвій і мусив сам її й одвозити. Ярема Юхимович поспішив додому, щоб усе приготувати для похорону.

Онопрія з кількома безземельними лучанами було заарештовано ще за день до смерті його побратима.

Арешти... Приїзд пристава та урядників... Незнайомі приїжджі, що скрізь тинялися, мовби розшукували по зернині розвіяне по всьому селі збіжжя, — все це насторожило село.

Був день 28 червня (старого стилю) 1911 року. О п'ятій годині з лучанської лікарні тихо рушив віз з труною, вкритою квітчастою великою хусткою баби Секлети, поверх хустки лежав вінок з червоних півоній, троянд, жоржин та маків. Гнідий кінь повагом ступав — за уздечку держав його сам господар.

Вагітна Онопрієва жінка, з малими дітьми навколо, а з найменшим на руках, ішла за труною і беззвучно плакала. Поруч матері у випраній сорочці і з розчесаною білою кострубатою головою виступав Тараско: його заплакані оченята похмуро оглядали все, мов робили запас спогадів на все життя. Баба Секлети стиха голосила про молодого, що одружився з сосною труною та їде з молодою дружиною у темну могилу. Де-

кілька селянок, похитуючи головами, часто витирали кінцями хусток очі. Позаду жінок ішло кілька чоловіків. І осторонь від селян ішла купка інтелігентів, серед них лікарка, лікпом, вчителі і студент з фотоапаратом під рукою, з гімназисткою Худолівною. Жозефіна Йосипівна розповідала про тебеце у Тесленка та його організм...

Минули міст. Дійшли до лісу за Сулою. До Матвія підійшла його жінка, і вони якийсь час ішли поруч, розмовляючи про свої господарські справи... Одійшовши від чоловіка, вона повернула до села з кількома своїми приятельками. Інтелігентки ще раніше покинули жалобний похід, повернувши до білого палацу професора Тугана-Барановського.

Онопрієва жінка з дітьми, баба Секлета та санітар Василь залишилися самі за возом. Та діти почали плакати — були голодні і втомилася. Старші низько вклонилися труні й одійшли од шляху під гілчастий дуб одпочити.

Віз покотився один. Матвій вів коня. Вітерець ворухив квіти й листя на вінку. За спиною йшло до виднокруга сонце, а попереду чекала ніч.

На сивому шляху завиднів довгий караван важених возів запашного сіна, він наближався. І селяни скидали перед труною солом'яні брилі й картузи...

Віз котився далі й далі...

В КАРТЕЗІАНСЬКОМУ МОНАСТІРІ

Повість

I

Хуаніто чекав свою дівчину в печері, біля дороги з картезіанського монастиря до міста Пальма-де-Мальорка. Він не знав, відкіль вона прийде: мати її жила в монастирі, а вона сама служила в місті.

Юнак перебував тиждень з артілью рибалок на морі, бо дід його через свій ревматизм не міг виїхати. Записку Хуаніто знайшов сьогодні тут, у печері. На одірваному аркушику старого молитовника розповзлися чорнильні літери неправного письма Кларіти: «Чекай мене в неділю; коли буду жива, прийду. Кл.» Стурбований Хуаніто багато разів перечитував ці слова. Що скоїлося з його милою? Невже хазяїн відновив переслідування своєї покоївки? Чи, може, мати знов щось затіяла?

Давно, мабуть, вимерло те покоління, що знало за печеру. Широкогіллястий стовбур оливи закривав своєю мавританською банею печеру з верхнього схилу Вальдемівського гірського кряжа і від дороги. Дикі хаші миртових кущів над стрімчастим урвищем заслоняли вхід. Товсте коріння тисячолітнього дерева химерно заплутало стіни й діл печери, даючи в ній притулок багатьом дрібним тваринам і кажанам. Хуаніто з Кларітою вважали себе власниками цієї печери. Вона знаходилася в червонястій скелі, яка з моря мала вигляд велетенського корабля з трьома чорними щоглами кипарисів на своїй палубі. Тут завжди було тепло, коли світило сонце і крізь листя пробивалося зеленасте світло. Печера була суха, гірський прозорий струмок тоненькою цівочкою протікав у найтемнішому її кутку.

Ось кілька дрібних камінців зашурхотіли в прірву. Хуаніто прожогом кинувся до входу і стиснув в обіймах вдягнуену у райдужне святкове вбрання свою милу. В косах її пахтіли дві білі троянди, а сама вона, обійнявши за шию Хуаніто, голосно заридала. Вибух ридань був такий сильний, що все тіло дівчини тремтіло і вона мов оглухла, осліпла й заніміла... Плече Хуаніто промокло від дівочих сліз. Тягар невідомого нещастя перелякав Хуаніто, і він у розпачі, що Кларіта нічого не розповідає, сам почав плакати. Те, чого не могли зробити його пестощі й слова, зробили сльози. Дівчина, отямившись, подивилася на Хуаніто й скрикнула:

— Що з тобою, щастя мого життя? Чого ти плачеш?..

— Я плачу, бо плачеш ти... — відповів юнак.

— Подивись... — закотила пиші рукава свого вбрання Кларіта і показала тонкі руки в червоно-фіолетових плямах.

— Хто? Хто? Хто це? — проскреготав юнак.

— Хазяїн, хто ж інший?! Куховарка Петронелла змовилася з моєю матір'ю у Марії Антонії... У хазяйки моєї нібито пропав золотий браслет, і от почали його шукати... Сеньйора так лаялася, і все на мене. А я крикнула: «Пошукайте самі в моїй скрині!» Ну і браслет знайшли у моїй сорочці... Я знаю, це — Петронелла підстроїла! Тепер мене страхають в'язницею. Уночі сеньйор прийшов і хотів подушкою рота мені затулити... Я закричала... А Петронелла запевнила сеньйора, що сатана щоночі мене мордує і я щоночі кричу крізь сон... Глузують та лають мене щохвилини... Хазяїн привіз матерії, черевики й перстень: щоночі несе те до мене... Оце руки покрутив! Краще смерть собі заподію! — вихопилося в Кларіти, і вона знов заплакала.

Хуаніто міцно пригорнув до себе дівчину. Він заспокоївся, побачивши, що нічого непоправного не сталося. Страх його минув, його заступила зненависть.

— Якби тебе в мене не було, Кларіто, присягаю тобі, що давно б утік до славного Хозе Марія! Брешуть, собаки, що він розбишака! Хозе Марія нападає тільки на багатіїв і все, що в багатих забирає, віддає бідним. Наші рибалки розповідали, що ніяк не зловлять Хозе Марія в горах Невади! — палко промовив юнак.

— Ой Хуаніто мій дурненький! Хіба багатим жити погано? Хіба ми з тобою не зможемо забагатіти? Відколи світ стоїть, були багаті та бідні. Хозе Марія бідних все одно не зробить багатими! — витираючи сльози, сказала Кларіта.

— Ти хочеш бути багатою!.. Ти хочеш гарно вбиратися, ти, певно, мрієш про той перстень, черевики та сукні, що їх дає тобі сеньйор Гомесо? Цей гладкий кабан! Цей череватий старий осел! Цей паскудник гнилозубий! — Хуаніто відійшов від Кларіти, важко дихаючи. Його чорні очі метушливо бігали, обличчя почервоніло, а повні губи тремтіли з гніву.

Кажан вилетів з кутка і почав літати над головами юнаків. Цвіркуни співали тут і там. Рівномірно плюскотів струмок. Кларіта цілком заспокоїлася, немов усе своє лихо вилила в сльозах, немов нещастя не могло торкнутися її, поки з нею був коханий. Дівчина промовила:

— Моя дочка ніколи не буде соромитися своєї матері! Моя дочка ніколи не знатиме ганьби своєї матері... Я хочу зостатися до старості чесною жінкою! Коли я не зможу зберегти себе, то не житиму й одного дня! Присягаю в цьому!

Це були слова з роману, який уголос читала хазяйка

Кларіти. Дівчина запам'ятала їх так, що вони здавалися їй тепер її власними словами.

— Так, так, моя Кларіто! Скільки ми пролили сліз, скільки витерпіли побоїв через наших матерів! Наші діти не повинні знати цього всього! — скрикнув Хуаніто.

Молоді знов пригорнулися одне до одного. Знов між ними згода і любов. З дитинства приязнь поєднала їх. Нещасливо росли вони змалечку. Дівчина не знала батька, байстрючкою дражнили її. На горе, вродилася вона з кривою ногою і, шкутильгаючи, не могла швидко бігати. Дівчину часто була дівора.

Хуаніто був сином ченця і барселонської повії, що також давало привід його ровесникам поводитись з ним жорстоко. Одного разу Хуаніто вступився за маленьку Кларіту. Вдруге Кларіта попередила Хуаніто про небезпеку і показала цю печеру... Дитяча дружба зіграла самотніх сиріт і навчила їх дбати одне про одного.

Мати Хуаніто вмерла п'ятнадцять років тому... Він ледве пригадував безносу, всю в болячках, неохайну хвору в кам'яному закапелку при дідовій халупі.

Кларіта ніколи не бачила свого батька. Її мати, крім неї, мала ще чотирьох хлопців від п'яти до дванадцяти років, але й сини не знали своїх батьків, як і старша дочка.

Великий картезіанський монастир, або шартреза, мав свій вплив на населення Мальорки, і назва «син ченця» не завжди звучала тут як ганьба.

Цвіркуни не затихали. Хуаніто з дівчинкою пообідали тим, що приніс запасливий юнак, і тепер, пригорнувшись одне до одного, раділися, поглядаючи на узгір'я, синє море й блакитне небо, укриті в мереживі зеленого листя. Сонце ще стояло високо. Закохані умовлялися про план своєї дальшої поведінки. Молодість легко змінює свій настрій: Кларіта вже сміялася, жартувала, і в її словах не було й сліду розпачу, з яким вона сьогодні кинулася в обійми коханого. Вона розповідала про нових квартирантів свого хазяїна:

— Які вони нерозважні! Найняли «віллу вітрів»! Невже в Парижі не буває зими? Невже вони не розуміють, що це будинок тільки на час спеки? Сеньйор і сеньйора деруть з них гроші за кожну дрібницю, бо вони живуть не вінчані й не ходять до церкви... А скільки їм треба речей! Уяви, тільки вночі вони не виходять з кімнат... І уяви, вони не можуть вмиватися на дворі з балкона, а їм потрібні тази маленькі й великі. І кожному при обіді треба багато тарілок і багато інших речей! Сеньйора парижанка щодня приходить до моєї хазяйки то за тим, то за іншим.

— То, певно, вони дали дідові за три рибини стільки срібла, скільки він ніколи не мав і за відро?!

— То я сказала їм за діда,— усміхнулася Кларіта до коханого й почервоніла.

Хуаніто притулив її голівку до свого серця і показав на шлях:

— А це часом не твої парижани повертаються з монастиря? Дівчина, щоб краще роздивитися, випросталась.

Між квітучими цитринними садами колійним шляхом, що звивався по узгір'ю, ішли чоловік та жінка. Жінка мала в руках гарненьку торбинку і розкриту парасолою на плечі. Парасоля була з чорного шовку, як і сукня. Тільки вузьке мереживо біліло при шиї та на краях рукавів. У чорному підстриженому біля плечей волоссі червоніла китиця квітів за лівим вухом. Жінка була вродлива, струнка і граціозна. Високе чоло, виразні чорні очі й смагляве обличчя робили її подібною до природженої іспанки. Це була правнучка Моріца Саксонського (сина Августа III, короля польського), кузина Людовіка XVIII і Карла X — Аврора Дюпен по батькові, по чоловікові — баронеса Дюдеван, а по літературі — Жорж Занд.

Поруч ішов Фредерік Шопен. Він був одного росту з своєю дамою, але здавався вищим і поважнішим: його хода й рухи спричинялися до цього. Він теж був у чорному вбранні, яке надзвичайно пасувало до його тонкого й прекрасного обличчя з ясно-попелястими кучерями й сумними блакитними очима.

— Моя мила, якби я був богом, то перемінив би їм голови... Поглянь, яке ніжне жіноче обличчя у цього парижанина! — скрикнув Хуаніто.

— Ах, що ти кажеш? Хіба в неї чоловіче обличчя? Моя сеньйора каже, що парижанка — правдива красуня!

— Може, й так, але в неї погляд очей зовсім не жіночий,— сперечався юнак.

Кларіта витягла з корзини, що висіла за непомітним виступом скелі, кільканадцять дерев'яних статуєток... То були різьбярські вироби Хуаніто, здебільшого ті святі, що їх любили мати в своїх житлах іспанські селяни. Найбільш, звичайно, було тут богородиць. Ось діва Марія, мов королева, сидить на престолі з хлопчиком років трьох на колінах. А ось вона вбогою пастушкою з розплетеним волоссям і з немовлям коло грудей. Ось уже старою жінкою, з руками, знятими вгору, заплакана, з сьома мечами в грудях. Тут були хрести з прибитими на них тілами розіп'ятих Ісусів різного розміру. Був і святий кардинал Хемінес, прославлений за життя як великий інквізитор, що послав на смерть біля трьох тисяч євреїв, маврів-мусульман і католиків-еретиків... Дівчина розставляла їх,

мов ляльки, милуючись з кожною... Хуаніто взяв у руки ніж і сказав:

— Я не знаю більшого щастя, ніж різьбярство! Шкода, що ним не проживеш...

— Не журися, любий! Я вмю вишивати й гаптувати мантіль та мережива, а ти різьбити з дерева, а крім того, й іншу роботу ми знаємо... Ось побачиш, як ми з тобою зарозкошуємо, коли поберемося!

— Мусимо до ярмарку виготовити щонайменше сорок статуеток. Інакше нічого й показуватись перед людьми! Ось з цього поліна хочу я вирізьбити святого Бруно — фундатора картезіанського ордену; я зроблю точну копію з статуї, що вирізьбив мій батько для нового монастиря... Що на це скажеш?

— О Хуаніто!..— скрикнула в захопленні дівчина.— Чи стане в тебе хисту? Я чула від сеньйора Гомеса, що за статую святого Бруно англійські сеньйори давали стільки золотих монет, скільки вона важить... Вони хотіли купити нашого Бруно для Лондонського музею, але кардинали з Мадріда заборонили продаж...

— Кларіто, бери ж фарби! На сьогодні в тебе роботи не мало... Ось святий Хуано з баранчиком... Ось святий король Карлос... Бери малюнки, моя мила, і пильнуй! Нам на весілля потрібно багато грошей, бо я хочу, щоб про нього розповідали дітям і онукам нашим!..

Кларіта з вдячною гордістю мовчки блиснула чорними очима до свого коханого.

II

— Шіп-Шоп, чого ти замовк? — промовила Аврора своїм співучим голосом.

— Я ніколи не чув більшого різноголосся в природі... Тут і шум моря, і клекіт орла, і співи жайворонків та ластівок, і голос цвіркунів та коників-стрибунців, і струмки з водоспадами...

— Може, ти глузуєш з мене, насмішнику? Але я справді щаслива бачити цю красу... Італія не така барвиста. Я була на Апеннінах... Пригадую місто Павію на річці Тічино, де чудовий краєвид... Пам'ятаю і торішню красу Швейцарії, але ніщо не може зрівнятися з Мальоркою! Невже коли-небудь я забуду це смарагдове узгір'я і той оранжевий маврітанський будиночок між величезними кактусами, а вище, в далечині, серед червоних скель, на рожевому небосхилі ту високу й гіллясту пальму?

Промова ця викликала у Фредеріка несподіване визнання:

— Мої короткозорі очі, як ти знаєш, — апарат для милування природою не досконалий. Але мушу признатися, що всі тутешні краєвиди мені відомі з театральних декорацій Варшави, Відня, Берліна і, звичайно, Парижа та Лондона... Я досі ніяк не міг запідозрити театральних художників у натуралізмі! Тепер я ловлю себе на тім, що чекаю виступу артистів опери то з крамнички, де ми купуємо маслини, то з-за рогу нашої вулиці... А може, я здитинився від щастя, моя чарівна пані?

Аврора замислилась. Вона не спускала очей з червоно-красавого заходу й фіолетових хмар на півночі краєвиду.

Фредерік почав знову:

— Я ніколи так багато не думав про долю іспанського народу, як за ці дні свого перебування в Іспанії. Мені здається, що міць народу полягає в гармонії його з природою своєї землі. В Севільї, в соборі, стоїть мармуровий саркофаг з іменем Христофора Колумба, але історики доводять, що саркофаг порожній, бо ніхто не знає, де, коли і як помер геніальний мореплавець. Жоден іспанець не потурбувався написати біографію Колумба! Хто має мудрість, щоб пояснити все це? Римляни, готи, маври, євреї були володарями іспанської землі... Про що це свідчить? Хіба ці криваві заходи сонця не нагадують довгих століть, коли палали по всій Іспанії величезні криваві багаття інквізиції? Хто має мудрість, щоб пояснити все це?

— Який ще ти молодий! Як ти схвилювався одразу! Тобі часом не холодно в твоєму легкому костюмі? — занепокоїлася Аврора.

— Ну чого ти про мене турбуєшся? Я в сукнянім убранні, а на тобі шовк, — відповів Фредерік.

— А ти, я бачу, облудник! У салоні Шарлотти Марліані ти вдавав, що тебе не цікавлять розмови іспанських патріотів. Про твій іспанський патріотизм буде дуже приємно дізнатися нашій добрій Лоло...

— Я прошу тебе нічого не писати Марліані про це... Мої висловлення, коли б вона їх могла почути, тільки образили б її. Ні, ні, будь ласка, не пиши їй нічого.

— Не хвилюйся так! Певна річ, коли ти не хочеш, я не напишу. Ти в Парижі так хворів, що я просто боюсь за твоє здоров'я, коли ти почнеш хвилюватися.

— Пусте... Що мені станеться? Але ще кілька слів про Іспанію. Вчора нам співали пісню, складену сучасником Христофора Колумба — поетом Хорхе Марріке; ось рядки, що мене вразили, — зверни увагу, що море — смерть:

Людей життя — є ріки,
А смерть — то вже море.
Забирає воно безліч рік.
І так зникають навіть
Наші радощі й горе —
Все, чим жив чоловік.

Блакитні очі Шопена світилися веселістю, поки голос звучав глузливо в простій до примітивності мелодії. Аврора таким ще не бачила Фредеріка. Це несподівано і радісно. Минув тиждень, відколи вони зустрілися в прикордонному місті Перпіньяні, а Шопен ще нічим не виправдав тих страхів, що викликав у друзів тяжкий стан його здоров'я... Фредерік чудово перебув нелегку подорож в екіпажі та плавання морем в Барселону, а потім знов морем до Пальми-де-Мальорки. Він майже не хворів морською недугою на пароплавах. Скрізь виявляв енергійну зацікавленість мандрівника... Навіть досить суворі умови життя на Мальорці не позначилися на його фізичному та моральному стані. Він був душею родини Жорж Занд; його веселі дотепи над пригодами буденного життя завжди припиняли вередування дев'ятилітньої Солянж та п'ятнадцятирічного Моріса — дітей Аврори — і роззброювали покоївку Жаннету... В Пальмі-де-Мальорці мандрівники не знайшли ні готелю, ні умебльованих кімнат. Тільки вчора вони перебралися в окремих будиночок сеньйора Гомесо — «віллу вітрів», а сьогодні ходили в картезіанський монастир, де іспанські політемігранти за своїм від'їздом згодилися продати обстановку й право на келію за тисячу франків. Це була велика удача. За кілька тижнів Жорж Занд залишить «віллу вітрів» — будиночок, не пристосований навіть і до тутешньої зими.

Письменниця не зовсім була спокійна. Їй здавалося, що Моріс починає ревнувати матір до Фредеріка. Морісові не хотілося залишатися з Солянж і Жаннетою. Він про це не дав ознаки, але мати підмітила його настрої, і тепер їй неспокійно. Аврора стала ногами на камінь. Панорама старовинного міста розкинулася перед нею у цілій своїй принадності.

Це були величні мавританські будівлі з жовтого каменю. Королівський палац. Ратуша. Біржа. Собор XIII сторіччя з магометанськими прикрасами на стінах. І будинок університету, куди з'їждилася молодь з далекої Скандінавії, Германії, Польщі, Франції та Італії. Тут відбувалися наукові диспути. І вчені Кордови і Гренади приїздили читати тут лекції. Великий мавр Авероес — філософ, раціоналіст — чарував тут студентів красномовством. Приїздили сюди і геніальні Лукіан і Сенека, що були родом з Кордови.

Жорж Занд, Шопен і діти кілька днів назад оглядали ті будинки.

— Нещасна країна! В ній збереглася тільки архітектура колишньої славної епохи, — промовила жінка.

— Мені сьогодні наш консул розповідав, що інквізиція спалила останнього еретика в Валенсії в тисячу вісімсот двадцять шостому році, цебто дванадцять років тому! Як видно, Наполеон і в Іспанії, як і у нас, в Польщі, був безсилий! В Польщі Наполеон скасував кріпацтво, а в Іспанії — інквізицію; там і тут накази були тільки прекрасними побажаннями, — дивуючи своєю багатослівністю Аврору, промовив Фредерік.

Кожний новий закрут дороги одкривав новий краєвид, що здавався кращим... Тиждень дріб'язково буденних турбот, шукання квартири, обстановки, потрібних для родини речей, як подушки, ковдри, чашки й тарілки, стільці, ліжка й столи, стомили Аврору. Та, здається, все вже зроблено. Замовлено жерстяникові навіть велику залізну пічку для зими. Аврора вважала, що має право на сьогоднішній відпочинок: природу вона не просто любила — без природи вона не могла почувати себе задоволеною, не могла працювати нормально...

Очі Аврори п'ють живущий напій краси краєвиду... Ні блиск прозорих крил коника-стрибунця, ні цвіркунова пісня, ні гіркий аромат квітів на цитринових деревах, ні тверда металевість листя вічнозелених рослин, ні зміна освітлення, — ніщо не мине уваги Жорж Занд.

— Мій маленький Шоп, я, здається, знов влізла у воду... Ні, більше я не слухатиму тебе — сьогоднішня мандрівка геть зіпсувала мені черевики та безжально обтріпала моє вбрання. А в цій сукні мене писав славний Шерпантьє...

— Портрет Шерпантьє — найкращий з усіх, які я знаю! — весело, по-хлоп'ячому скрикнув Фредерік.

— Невже мій портрет тобі більше подобається, ніж той, що прикрашає твій салон у Парижі, мій хлопчику?

Шопен злегка почервонів. Жорж Занд нагадала йому про портрет графині Марії де Агу — коханої Ференца Ліста, найпершого його прихильника в Парижі серед видатних музик.

— Той портрет подарував мені сам Ференц, і мені було ніяково одхилити дар, — буркнув Шопен.

— Справді так? — по-дитячому зазирнула йому в очі Аврора. — Боюсь, що Марі ніколи мені не простить твого кохання... Як ми не ховались, але вона дещо помітила і страх була сердита цілий день... Тебе вона ставить вище Ліста! І була б щаслива, напевне, мати тебе своїм лицарем. Вірність Ференца його золотокосій Марі уже тепер має всі ознаки добровільної каторги.

— Ну от... Ця декоративна краса викликає і у тебе згадки!

— Ах, який ти сьогодні причепливий до мене! — усміхну-

лася Аврора. — Поки я мовчала, я згадувала своє життя в монастирі англійських августинок. До тої школи віддала мене моя бабуся, щоб дати мені пристойну освіту і прищепити аристократичні манери. Бо, правду кажучи, старий вихователь-абат — лікар і вчитель Дешартр — ніколи не визнавав у мені дівчини і поведився зі мною, як з братом Іполитом: бив лінійкою по долонях, а то давав і по обличчі, коли я не знала добре геометрії або забувала зробити алгебраїчне завдання.

— А в монастирі довго ти прожила? — спитав Шопен.

— З тисяча вісімсот сімнадцятого по тисяча вісімсот двадцятий рік. В романі «Лелія» я описала той монастир...

Сонце зникає за виднокругом моря... В чистім повітрі погляд далеко й широко бачить. Короткозорому Шопену ця насолода не зовсім зрозуміла. Жорж Занд переживає захід сонця, як симфонію фарб, — вона гнівається на вітрила корабля, що закривають шматок обрію...

Мерзлякуватуму Шопену давно вже не сидиться спокійно. Його вуха вловили, як кібець замордував горобця на квітчастій гілці померанця... Шопен огидливо підбивав свої ноги, ховаючи їх від співучих південних жаб... У Шопена давно вже забруднилися тонка хустка й білі рукавички, і його нервують м'яті й нечисті мережива манжетів... Він скидає з рук брудні рукавички. За останню хвилину він кілька разів їх скидав і одягав знову. Старанно складає їх одна в одну і відкидає од себе. Те саме робить він з манжетами... Потім викидає й хустинку.

Смарагдова перламутровість кольорів заливає нарешті небо і море. Шопен притулювся до Аврори й задумався.

— Таж вечір уже... Ну й засиділись ми тут! — повертає своє обличчя до коханого Жорж Занд, і очі в неї широко розкриті й мов п'яні від щастя.

Аврора підводиться, тримаючись за плече Фредеріка, і поспішає по дорозі. Від неї не відстає і Шопен.

Коли парижани зникають за поворотом, з своєї печери виходять Хуаніто з Кларітою. Вони йдуть у монастир до хрещеної матері дівчини Марії Антонії. Хуаніто нахилється, підіймає викинуті Шопеном речі, оглядає їх, а тоді й каже:

— Поглянь, моя мила, яка чудова хустинка, нарукавники та рукавички... Це той парижанин викинув... Усе зовсім новісіньке! Візьми попері, випрасуй та сховай до весілля...

Щаслива наречена оглянула те, що їй дав молодий, і цілком погодилася з ним.

— Недарма вони так довго затримали нас у печері! — закинув кучеряву голову Хуаніто і голосно заспівав веселої пісні.

— Нам так рідко і мало доводиться бути вдвох,— сказав Шопен.

— Ти, я бачу, не такий, як Стендаль... Цей старий дивак ціле життя прожив самотній, і коли його єдина і улюблена сестра, одвовівши, приїхала до нього, щоб залишитися з ним назавжди, він був надзвичайно збентежений і скаржився друзям: «Моя сестра має намір покласти на мій хребет усю відповідальність за своє дальше існування!» Це здавалось йому великою жорстокістю, і, звичайно, він зробив усе, щоб залишитись самотнім!

— Я чув, що мосьє Бейль найдотепніший чоловік в Європі,— ухильно сказав Шопен і по хвилині мовчання додав: — На жаль, під час наших зустрічей він був не в настрої.

Вони йшли, взявшись за руки, мов діти. Дорога була нерівна: дрібні камінці, грудки та вибоїни заважали йти. По-весняному радісно темнів цей вечір п'ятого листопада 1838 року. До міста від монастиря не було трьох кілометрів, але друзі заблудили в сутінках і вийшли на протилежний кінець міста, коли вже зовсім стемніло. Це значно подовжило їхню дорогу додому.

Аврора непокоїлася. Дотепер її серце знало лише одне незмінно глибоке почуття до сина Моріса. Може, тим, що хлопець зовнішньо був бездоганною копією матері, Аврора приписувала йому всі властивості своєї натури. Вона мріяла, що подарує людству сина — ідеальну людину, геній якої розвинеться краще, ніж у ній самій.

Та ось впливає з-за гори місяць. Вулиці міста забриніли гітарами й співами юнаків... З широких древніх балконів нахилилися жіночі постаті в мантильях та пишних зачісках. Шопен то тут, то там зупиняв Аврору, уважно дослухаючись до мелодій.

— Дивна річ,— сказав він,— вороги руйнують фортеці, міста й цілі країни, але не мають сили відібрати в народу його пісню. Ось така дитяча пісня — міцніша за арсенали, армії і перемагає найбільших войовників! Станьмо у затінку! Як він майстерно акомпанує на гітарі! Чуєш цю мелодію? О, їй, певно, тисяча років! Безперечно, її склав араб в далеких степах — пустелях Африки. Ах, як він співає! Тут ми можемо сісти, бачиш,— лава. На балконі не видно жінки — співатиме довго!

Шопен не помилився. Юнак мусив програти й проспівати більше десяти пісень, поки вийшла на балкон несмілива тоненька постать і, сама себе жахаючись, кинула залицяльникові троянду, яку той одразу спіймав.

— Ходімо, Авроро! Сьогодні він уже не заспіває кращої,— сказав Шопен.

На «віллі вітрів» діти солодко спали, а Жаннета дрімала біля холодної вечері. Обое швидко поїли і тут-таки, за столом, при одній свічці, сіли писати листи.

Шопен писав своєму товаришеві — землякові Юлію Фонтана, польському музиці:

«...Я зараз у місті Пальмі під пальмами, кедрами, кактусами, алое, оливковими, помаранчевими, цитринними, фіговими та гранатовими деревами, які ви бачите в себе тільки завдяки пічкам. Небо — мов бірюза. Море — як ляпіс-лазур, а гори — ніби з смарагда! Повітря — точнісінько таке саме, як у раю на небі. Вдень гріє сонце й всі ходять по-літньому. Ночами довгі години пісень в супроводі гітар. Величезні балкони у винограді, а стіни будинків — часів арабської влади. Місто і все тут нагадують Африку. Незабаром ми оселимося в чарівному картезіанському монастирі, серед найпривабливішої на землі природи. Море, гори, пальми, цвинтар, церква — збудована за рицарів-хрестоносців, руїни мечетей, тисячолітні оливи... Аж тепер, дорогий друже, я потроху почав смакувати насолоду життя. Я наблизився до того, що є найкращим на землі, та й сам я зробився кращою людиною».

А Жорж Занд в цей самий час писала приятельці Шарлотті Марліані:

«Дорога моя Лоло!

Ми всі цілком здорові. Шопен позавчора ходив з Морісом за три лье пішки по гострому камінні. Обидва тільки здоровіші від мандрівки. Солянк і я товстіємо так, що страшно, а не те що жаль дивитись. Словом, наша мандрівка найщасливіша в світі, і я не витратила ще і тисячу п'ятсот франків з дня виїзду з Парижа. Місцеве населення — найчудовіше і найнудніше. Хоч сестра і зять Вальдемози чарівні, а французький консул — найкращий і готовий розірватись на дрібні шматочки заради нас. Двоногий Вальдемоза пояснить вам, що таке Вальдемоза — монастир; занадто довго описувати вам його».

Лойова свічка догоряла. Шопен запечатав свої листи. В пакет до Юлія вклав він листа батькам у далеку Варшаву. Його виїзд з Парижа відбувся так несподівано і за таких делікатних обставин, що синові однаково потрібно було заздалегідь підготувати старих. Фонтана одержував листи Шопена і пересилав його відповіді. Старі Шопени — богомольні католики й найсуворіші прихильники строгої пристойності в громадянстві нелегко перенесли б поведження свого улюбленого сина

за останні місяці, а його подорож на Балеарські острови з письменницею, яка була страховищем для всіх старосвітських родин Європи, могла б стати непоправним ударом для батьків. Руки Шопена тремтіли, коли він капав червоний сургуч на конверт у Варшаву. Перед його очима була мати — старосвітська шляхтянка-полька Юстина Крижановська, що виросла в маєтку графів Скарбеків, у яких довго служила за економку, — тиха, скромна, працююча і безмірно горда. Фредерік був у матері другою дитиною, і його хрестив молодий граф Скарбек, учень і вихованець вчителя-француза в місті Нансі, — дрібного буржуа, зачарованого навки красою Юстини, та її добротами, і величним ритуалом аристократичного польського життя. Коли графські діти вирости, Микола Шопен з своєю родиною переїхав у Варшаву і з допомогою дружини одкрив пансіон для дітей польської аристократії, яка любила жити по своїх маєтках і не знала, як обставити роки навчання своїх спадкоємців. Пансіон Шопенів у Варшаві мав надзвичайно обмежену кількість вихованців і славився як установа, де правила суворої моральності та чинного поведіння єдились з строгим виконанням релігійних обов'язків.

Перед Шопеном став його батько, що так тяжко переніс смерть найменшої своєї дитини — чотирнадцятилітньої Емілії, третьої сестри Фредеріка. Їх було четверо, а тепер залилось троє: найстарша, Луїза, має дітей — вона вся в свою матір. Ізабелла ще не одружена — у неї платонічне нещасливе кохання. Стривожений цими спогадами, Фредерік поглядав на Аврору, що з легкою швидкістю списувала одну сторінку по другій. Їй треба було написати широкі й переконливі пояснення своєму видавцеві й редакторові журналу, а також кілька листів приятелькам, щоб у салонах Парижа були правдиві інформації про її мандрівку; тільки так можна було залобити світським вигадкам. Шопен зняв з свічки нагар.

— Ось зараз, зараз, мій маленький!

Над вулицями Пальми вже не світив місяць. Не чути було гітар і співів. Шопен замкнув двері на балкон.

III

Хуаніто жив у невеличкому камінному будинку свого діда на березі моря. Дід був з роду рибалок. Кілька сусідніх будинків належали дідовим родичам, теж рибалкам. Дід мав три сини й дочку. Два сини загинули на морі. Найстарший син помер від холери. Дочка — мати Хуаніто — своїм нещасливим життям звела з світу й матір.

Дід пережив усі родинні нещастя. Це був високий і сильний

старий з срібним волоссям та вузлуватим жилавим тілом. Сумний, коли тверезий,— і веселий напідпитку. Та сумним рідко коли можна його бачити,— він завжди знаходить можливість перехилити чарку.

Будинок невеликий, з двох кімнат. У правій, з вікном на море, жив дід. Тут стояла велика дубова скриня і різьблене дубове ліжко, на якому давно вже не водилось ні перин, ні матраца, ні подушок, ні ковдр,— кілька старих баранячих шкір та брудне лахміття, що лежало на дошках, відбувало за постіль. Великий важкий стіл та лави біля нього нагадували про колишню численну родину. На миснику майже не залишилося посуду. А підлога з червоної цегли вже давно не прибиралась дбайливими жіночими руками. На стінах висів рибальський прилад, і дух риби просякав це неохайне житло.

В кімнаті ліворуч жив Хуаніто. За старих часів це була комора. Тут не було вікна, а світло проходило крізь невеликий чотирикутник в стіні дідової кімнати та крізь відчинені двері. Тут лежав на дошках сінник, подушка і ситцева стьобана ковдра. На стіні, охайно закрита простираллом, висіла празникова одежа юнака. Невелика горіхова скриня правила за стіл. Перед скринєю стояв важкий горіховий стілець. Більш для меблів не було місця. Двері в кімнату Хуаніто завжди були замкнені на величезний мідний замок. Дід ніколи не замикав своєї кімнати. Насупроти жив його небіж, що шевцював і завжди сидів на порозі або перед вікном.

Навколо будинку — невелике подвір'я. Стайня для коня Хуаніто, і біля неї повіть, де стояла двоколісна бідка. За старим парканом росло чотири дерева цитрин, одна олива та куц троянд. Будинок стояв високо і недосяжно для моря; цим пишався дід і вихваляв свого прадіда за будівничу мудрість.

Дід знав тайну кохання свого онука і не хвалив, хоч і не суперечив,— старий мріяв про дбайливу хазяйку, яка дасть йому теплу їжу в негоду і теплу постіль у холодні ночі. Дедалі, то частіше старий починав розмову про це. Ось і сьогодні:

— Де так пізно барився, хлопче? Ну от приїхав стомлений, а їсти в нас нема чого... Якби в тебе жінка була, то мав би що інше!

— Буде, діду, й жінка! — весело відповідає онук, розпргаючи коня.

— Знаю, що буде, та не знаю тільки коли? — усміхається дід.

— Сирота я, і моя наречена — сирота, а хочеться весілля справити та й будинок прибрати, щоб молодій хазяйці не

соромно було в нього увійти! — одверто розповів Хуаніто, що давно вже збирався поговорити з дідом про це.

У минулу неділю дід висипав чимало грошей, частуючи своїх приятелів. Хуаніто сподівався, що умовить старого взяти участь у видатках на весілля. Хитрий дід уже кілька разів ухилився від цієї розмови. Так і сьогодні:

— Ось туди, які ми горді! Чи ти королівну маєш за жінку взяти? Хай сама заробить...

— Довго ждати, діду! Ми живемо, як ті старці... Погляньте, та в нас самі стіни! Та й на стіни треба грошей, щоб як слід опорядити їх. Бідний, нещасний я сирота!..— сумно промовив Хуаніто.

— Не люблю я, коли ти таке кажеш! Коли треба було тобі коня з бідкою,— хіба я не дав тобі, пошкодував?

— Не пощастило з конем... Як у мене не було коня, в монастирі торік повно було мандрівців, а ось є кінь, та нікого возити... Ледве на корми заробляю.

— Бо мене не послухав. Якби нового човна справив, то ми б заробили вдвох не так! — пробурмотів дід.

Хуаніто підкинув вугілля в бразеро і поставив на жар чавунок з юшкою, а сам сів і грів одубілі руки. Надворі лив дощ. Дід і собі сів біля залізного бразеро і ламав сухарі в холодну юшку з часнику та солі. При світлі жару юнак бачив, що старий у доброму настрої, від нього повівало горілчаним духом, і Хуаніто одваживсь:

— Якби ви, діду, взяли на себе видатки на весілля, то я б уже вправився з господарством, вбранням та платнею попові!

Дід переломив останній сухар, кинув у чавунок і виявив найбільше здивування, на яке тільки був здатний:

— Видатки на весілля? Ого-го-го! Ти, мабуть, не знаєш, що потрібно, коли такі слова вимовив!

— Де ж мені знати?.. Дідусю, а розкажіть, що було на вашому весіллі? Бо я хочу, щоб про моє весілля чули мої діти й онуки... У нашій господі, діду, не було весілля вже давно, і я не хочу, щоб мої гості їли та пили за долю моїх дядьків та моєї нещасної матері... Я хочу, щоб мої гості за моє власне щастя їли та пили на моєму весіллі.

Старий, як почув ці слова, аж випроставсь... мов намагався скинути з плечей тягар... Потім по-новому подивився на онука, і, весь згорбившись, мовби тягар на його плечах потроївся, важко-важко зітхнув і вимовив:

— Такої мудрої думки, моя дитино, я не сподівався від тебе... Мав я три сини-герої і дочку, гарну, як пальма в цвіту, та й усіх поховав. Ні одного весілля не справив! Один ти в мене, і коли я твого весілля не справлю бучно,— наш домовик

не дасть щастю завітати в мій дім! Не дасть, знаю я його вдачу! — ударив по колінах долонями дід.

Хуаніто зрадів. Ходили чутки, що в старого є ховані гроші. Вірив цьому й онук і тепер тремтяче дожидав, що скаже дід.

Вітер гудів у димарі. Дощ бив у шибки вікна. Чорна пільма ночі обступала будинок і виповнила кімнату. Мерхли жарини в бразеро, і гострий часниковий дух ішов від юшки.

В цей момент напруженого очікування дідової мови хтось міцно забив у двері, й пронизливий жіночий голос закричав:

— Ой швидше одчиніть, бо я з дітьми змучилася й змерзла, мені немає де ночувати!

Хуаніто скам'янів. А дід звів сердито брови й кинув:

— Ти заблудила, чи що?

— Ой впустить, заради діви Марії, переночувати, бо я з дітьми без притулку цю ніч! Це я, Ніна, дочка Савели, що продавала пірїжки...

Хуаніто весь тремтів від зненависті, але боявся виявити свої почуття. Дід закректав підводячись, але двері розчинилися, і дебела червонощока жінка жбурнула в кімнату великий вузол з подушками, потім другий і внесла слідом сонного хлопця років п'яти, загорненого в лахміття сірої повсті. Три старших хлопці увійшли по матір. Мовби у своїй кімнаті, жінка підійшла до ліжка і, розгорнувши дитину з мокрої повсті, поклала її на баранячу шкіру. Крикнула на старшого, тринадцятилітка:

— Беніто, а ти чого двері не зачинив?! — І почала прибирати важкі вузли в куток на лаву. Потім вибігла за двері, й чути було, як вона заганяє свого мула в стайню. Троє хлопців, блискаючи голодними очима, жадібно втягали в себе часникову пару юшки й почали старанно роздувати вугілля в бразеро, підкидаючи свіже.

За кілька хвилин повернулася Ніна. Вона скинула з себе чорну шаль, з якої стікала вода. На голові мала білу косинку, на плечах зграбну синю сукню, що рясними фалдами спідниці спускалася до кісток невеликих ніг у грубих черевиках.

— Одначе на безплідність поскаржитись не можеш! — безцеремонно засміявся дід.

— Що ж, я в церкві чула не раз, що діти є боже благословення! — відповіла поважно жінка.

— Ха-ха-ха, так це ти... Ох, насмішила! — зареготав дід, але ніхто не звернув уваги на його регіт.

Тим часом Ніна витягла з вузла штоф з горілкою, шматок вареної свинини та чималу хлібину і почала готувати все це на столі. Вона брала дерев'яні миски та ложки, краяла хліб на дерев'яну тарілку, і все це робила впевнено, мовби у

власній хаті. Ось знайшла три грубі скляні чарки й старанно витерла їх краєм полотнища з свого вузла. А тоді підійшла до юшки на бразеро і, знявши чавунчик, спитала:

— Ну то будемо вечеряти?

Дід, угледівши горілку і свинину, почав задоволено розправляти свої сиві вуса. Всі три хлопці уже сиділи на лаві за столом, а четвертий прокинувся і поглядав, протираючи кулаками оченята...

— Беніто, візьми Хозе до столу! — крикнула жінка і обтерла подолом табуретку для діда. — Хуаніто! Гей, Хуаніто!

Юнак, що весь час не ворухився і слова не вимовив, кинувся прожогом до дверей і одчинив їх. В кімнату увійшла молода дівчина в гумовім плащі з головою, закритою гумовою ж відлогою плаща, і попрохала:

— Баронеса просить тебе негайно поїхати і привезти лікаря... наш хворий помирає... Швидше, швидше, любий Хуаніто! Я мушу йти ще до консула і в аптеку... Моріс, ходім! Хуаніто, їдь негайно!

— Через дві хвилини! — крикнув уже з стайні юнак.

П'ятнадцятилітній хлопець у високих чоботях і теж у плащі з відлогою зазирнув на мить у кімнату. Дівчина, мабуть, не йняла віри і чекала, поки Хуаніто запряже коня. Юнак, вимахуючи ліхтарем, крикнув ще:

— Сеньйоро Жаннето, присягаю вам матір'ю і дівою Марією, що зараз же поїду по лікаря!

— Ходімо, Жаннето! — сказав Моріс.

Дівчина й підліток причинили двері й зникли під дощем. Хуаніто зайшов за капелюхом та своєю вовняною пелериною. Жінка, граючи чорними очима, запросила його:

— Сідай, гарний парубче, вечеряти!

— Дякую, я не голодний... Діду, я, може, не приїду на ніч, так ви про мене не клопочіться!

І Хуаніто вийшов, гуркнувши дверима, а в сінях замкнув старанно замок на дверях комірчини й поклав ключ в кишеню...

У «віллі вітрів» стояли тривожні ночі й дні. Шопен важко занедужав. Горлом дила кров, тяжкий кашель заважав дихати, холодний, липкий піт наскрізь промочував постіль, а хворий ніяк не міг зігрітися.

Вирок трьох лікарів Пальми, що складали наявну медичну верхівку міста, був суворий: «Скоротечна форма сухот».

Сухоти — хвороба страшна. Сеньйор Гомесо, почувши цю жахливу вість, зробив візит до своїх квартирантів:

— Сеньйора, ви завдали мені величезні збитки: ніхто тепер не найме «вілла вітрів»; ніхто не схоче користуватися жодною річчю, яка була у вас! Ви муsite за свій рахунок отинькувати вапном мій будинок, пофарбувати вікна, двері й підлогу та виплатити мені вартість всіх речей — ось тут їх список! Так, так! Усі речі й білизну треба спалити,— життя дорожче... Ви маєте виплатити мені за ці всі втрати три тисячі сто сорок два франки, і, присягаю дівою Марією, я ще гублю на цім не менше тисячі франків.

Сеньйор Гомесо був не тільки збентежений, а просто в розпачі. Його обличчя з перев'язаною щогою тремтіло, а сам верещав тонким дискантом. І хоч він увійшов просто в кімнату хворого, але боявся дивитися в бік ліжка.

Аврора мовчки вислухала. Взяла грубий аркуш списаного паперу й хитнула головою:

— Будьте спокійні, сеньйоре Гомесо! Французький консул дасть вам запоруку за мене... Пробачте, зараз у мене часу немає.

Сеньйор Гомесо пішов до французького консула. Це був підстаркуватий аристократ, якого Велика революція примусила прожити голодну молодість, і він тепер старався надолужити втрачене, проводячи щоденно по вісім годин за їжею, обмірковуванням її з своєю дружиною та незмінним порадиником своїм провансальцем-кухарем П'єром. Французький консул зовсім не цікавився літературою Франції, але баронеса Аврора Дюдеван, — кузина Людовика XVIII і Карла X, — привезла до нього рекомендаційні листи з Парижа від високих осіб, і він мусить, мусить за всяку ціну виправдати себе в цій делікатній справі. Французький консул подав сеньйору Гомесо два пальці, а дізнавшись, у чім річ, затупотів ногами і накричав на скупника свиней...

Скупник свиней вийшов з кабінету: гнів консула міг зле відбитися на його торговельних стосунках з французькими купцями, і він сам на себе нарікав, що не послав раніш свою дружину до консульші з приємним подарунком на кухню...

Дощі лили вже десять днів. Це була безперервна злива. Місто обезлюділо. Вулиці мали вигляд річок... Аврора просила Хуаніто з його конем і бідкою жити в неї. Юнак був радий тому. «Вілла вітрів» мала відокремлену садибу, де був сарай і стайня. Через сад можна було пройти на свинарню Гомесо і там, у кутку, побачитися з Кларітою. А крім того, Хуаніто щодня мав гроші від щедрої парижанки і обід та їжу завжди, коли бажав.

Шопен лежав тихий, покірний і зворушливо-делікатний. Здавалося, що він цілком примирився з смертю. Він розповів

Аврорі все, що має вона зробити на цей випадок... Аврору глибоко вразила велична чистота Шопена в ці дні, — такої людини вона ще не знала. Аврора самої себе не пізнавала з Шопеном: здавалося, що смертельно хворий викликав із глибини душі якесь нове, більше почуття до себе.

П'ять років тому Аврора жила в Венеції з Альфредом де Мюссе; там цей аристократ, красень і вже прославлений поет смертельно захворів на білу гарячку (офіційно гарячка називалася нервовою). І що ж? Під час хвороби він показав себе таким, що вбив у ній кохання, викликав непереможну огиду до себе, і хоч вона не відходила від хворого і себе не шкодувала, щоб урятувати йому життя, але вперше зітхнула легко, коли вирядила його самого до Парижа.

Здавалося, Шопен читав її спогади своїми блакитними очима. Шопен жив у Парижі шість років і, звичайно, не міг не знати усіх зигзагів особистого життя Аврори, яка, за її власними словами, «своєю щирістю й одвертістю одгонила від себе друзів і озброювала ворогів».

Шопен зовсім інакше уявляв собі цю мандрівку. Він мріяв, виїжджаючи з Парижа, зберегти сувору зовнішню пристойність у відносинах до Жорж Занд. Він мав намір жити в окремому готелі і робити їй візити, як у Парижі. Вийшло інакше.

Другою несподіванкою були діти Аврори. В Парижі вона жила сама. Син Моріс був майже одного росту з нею, він багато чув про свою матір такого, про що не повинен був знати, і знав добре такі факти особистого життя її, які не могли не викликати в душі його сум'яття. Моріс тільки півтора року тому був вирваний матір'ю в свого батька... Жюль Букьоран, Ежен Пелльган і Феліціан Мальфіль — один за одним були вихователями Моріса, але синівських почуттів до матері вони не розвинули у нього, і це почало надзвичайно бентежити Жорж Занд. Вона вирішила на один-два роки взяти на себе освіту та виховання дітей у зовсім новій обстановці, серед незнайомих людей.

Аврора дістала всі наукові видання, потрібні їй для підготовки до лекції, і щодня з дванадцятої години дня до шостої години вечора вчила дітей, дотримуючись шкільної програми. Аврора любила казати товаришам:

— Я така щаслива трохи вивчити історію та вкупі з моїми дітьми якнайкраще опанувати рідну мову!

Генріх Гейне, який часто бував у Жорж Занд і слухав її лекції, одного разу сказав:

— Я волів би, прекрасна моя кузино, стати вашим учнем з французької мови. Коли я побачив, як ви навчаєте дітей,

переконався, що всій Французькій академії було б дуже корисно відвідувати ваші лекції з французької мови!

Аврора не знає відпочинку. Навіть хвороба Шопена й тропічні зливи мало порушують розклад її дня. Діти сідають за книги й зшитки щодня о дванадцятій годині. Аврора дає їм математичні завдання і йде до Шопена... Вона витирає оцтом з теплою водою його тіло, міняє білизну, розповідає щось веселе або згадує, як на початку заміжнього життя у неї йшла горлом кров і їй забороняли годувати й доглядати Моріса, а лікарі посилали щороку на курорти. Як матір, її не обтяжує догляд за хворим, а її рівна лагідна вдача заспокоює Шопена.

Ось Моріс кличе матір, і вона йде до учнів. Морісові вона читає лекцію про Фукідіда, а з Солянж вивчає дієслово. У перерву йде до кухні, і допомагає тендітній Жаннеті зробити бульйон і паштет для Шопена, і наглядає, і дає вказівки Петіті — іспанській куховарці. Потім читає Солянж лекцію з географії, поки Моріс переписує свою статтю про Жана-Жака Руссо.

О шостій годині родина обідає. По обіді, коли година дозволяє і хворому краще, Аврора йде з дітьми на прохідку. В юнацтві вона захоплювалася природознавством і вмів цікаво розповідати про каміння, комах і рослини, про тисячі різних речей і явищ.

Вечір йде на читання вголос... На розмови і спогади. Жорж Занд читає П'єра Леру «Про закон безперервності між XVIII та XVII сторіччями» — книга видрукувана 1833 року; тут є чимало сторінок, що дуже подобаються їй, і вона часто кінчає читання словами:

— Настане час, і П'єр Леру стане популярнішим за Жана-Жака Руссо!

О дев'ятій годині засинають діти. Аврора сідає в кімнаті Шопена за свій роман «Спірідіон». Вона робить екран, щоб затінити свічку, і пише сторінку по сторінці свою норму — дванадцять великих аркушів паперу за ніч. Коли робота йде легко, а хворий не відриває її своїми стражданнями, письменниця закінчує до другої або третьої години ночі. І якщо не почуває себе перевтомленою, пише листи — у неї велике листування з письменниками і друзями. Аврора спить до одинадцятій години дня, якщо стан здоров'я Шопена дозволяє їй лягти... Останніх два тижні вона майже зовсім не лягає, а спить, сидячи в ногах хворого...

Назавтра неухильно повторюється розпис учорашнього дня. Аврора завжди на ногах, завжди заклопотана дрібними деталями життя хворого, дітей, Жаннети, Петіті і Хуаніто. Хуаніто привозить від кухаря П'єра з будинку консула про-

дукти. Він катає на бідці дітей. Возить Моріса в бібліотеку з дорученнями від матері, якій для «Спірідіона» треба багато прочитати про давні католицькі монастирі... Хуаніто незамінний під час цього потопу, коли хворий потребує ліків, лікарів, а на «віллі вітрів» немає часом найпотрібніших речей... Бляхар ніяк не закінчить залізну пічку, майстер щодня присягається, що завтра принесе її замовникам, і щоразу виправдується перед Хуаніто, Жаннетою або Морісом:

— Людське життя таке довге! Чого паризька сеньйора поспішає жити?

Від жару в бразеро всім болять голови, а у хворого починається морська хвороба. В домі немає зовсім грубки, і Аврора скаржитися:

— У мене таке почуття, що плечі мої загорнені в крижаний плащ!

Так прийшов вечір 3 грудня, коли Шопен мав силу, щоб написати Юлію Фонтана лист:

«Я не можу вислати манускриптів — вони не закінчені. Три тижні я прохворів, мов пес, від простуди. Хоч тут вдень 18° тепла, хоч тут троянди, помаранчі, пальми і фінікові дерева квітнуть, я дуже застудився. І три найповажніших лікарі зібралися коло мене на консилиум. Один нюхав те, що я одкашлював. Другий стукав мене туди, звідкіль я викашлював. А третій слухав тоді, коли я кашляв. Перший вирік, що я незабаром помру. Другий заявив, що я вже помираю. А третій грізно прорік, що я вже помер...

Ну, а я живу тим часом, як і раніш жив. Я не можу простити Ясикові Марушинському, що він не дав поради, як мені поводитися з своїм гострим бронхітом, на який я віддавна нездужаю. З великими труднощами я врятувався від кровопускання, банок та інших операцій. Моя хвороба зашкодила прелюдам, які я тепер сам не знаю, коли ти вже одержиш.

...За кілька день я житиму в найчарівнішому на світі місці: море, гори... все, що тільки хочеш. Ми переїдемо в старий, величезний, зруйнований і покинутий монастир картезіанців, яких Мендізабель, мовби нарочито для мене, вигнав. Близько від Пальми, і ніщо не може бути краще: келії, поетичні кладовища!.. Словом, я почуваю, що мені там буде добре. Тільки мого фортепіано мені бракує. Я писав Плейлю, дізнайся у нього і скажи, що я слабував серйозно, але що мені краще. Взагалі мало говори про мене і мої рукописи. Пиши мені. Однеси сам на пошту листи до батьків моїх, які посилаю».

Обереігаючи хворого, Аврора приховувала від нього все, що могло схвилювати Шопена. Життя вимагало непередбачено великих видатків. Консул познайомив її з лихварем, який дав під вексель три тисячі франків. Редактор-видавець був незадоволений «Спірідіоном», за який виплатив письменниці наперед. Пошта з Мальорки до Марселя йшла на пароплаві, а пароплави в дощові зливи не одпливали. Парижани кілька тижнів не діставали листів.

Під час хвороби Шопен ще дужче покохав Аврору. Фредерік почав дивитись на Аврору як на свою дружину, а не тільки кохану. Він уже мріяв про формальне одруження. Очима батька, матері, сестри і навіть Варшави почав він аналізувати своє почуття. Шукаючи в своїх думках фактів і доказів, потрібних йому, щоб виправдати особисте життя Аврори, починаючи від її першого кохання до Феліціана Мальфія, хворий кінчив тим, що сам почав ревнувати її до минулого.

Надзвичайно ускладнювались і стосунки Шопена з Морісом. Діти Аврори, як і вона сама, не знали зовсім родинного життя. Своїми спогадами й поведженням з матір'ю вони не могли не викликати у Шопена, який виріс в умовах суворо патріархальної родини, почуття ревнощів і осуду. Ці переживання зле відбивались на здоров'ї, тим більше, що Шопен старався по-таїти їх.

— Авроро, ти неначе залицяєшся до свого сина, ти принижуєш себе, запобігаючи ласки у хлопця... Нащо це? — іноді дозволяв собі казати він.

— Невже ти мене ревнуєш до Моріса? — дивувалася Аврора.

— Боюсь, що це перебільшення... Бачиш, коли я був в літах Моріса, я ніколи не смів докоряти матері, як вона поводиться, — починав він.

— Дуже просто, ти був щасливим сином, який міг, не вступаючи ні в які компроміси з суворими ідеалами підлітка, глибоко шанувати свою матір... Для тебе вона — ідеал жіночої чистоти! А я була нещасливою дочкою. Я проливала гіркі сльози, навіть не раз була слаба на нервову гарячку тільки тому, що моя мати... мала до знайомства з моїм батьком дочку Кароліну, а мене породила через три тижні після вінчання і вдовою прожила далеко не бездоганно, якщо поставити до неї моральні вимоги... Мій Моріс також нещасливий син, — червоніючи, промовила жінка.

— Авроро, вір мені, я віддам своє життя, щоб бачити щасливими дітей! — Шопен запнувся, і не вимовив «твоїх», і не наважився сказати «наших», і укрит своє замішання, цілуючи Аврорині руки.

— Минуле наше — річ обмежена, яку можна оцінити, а майбутнє — безкрайність, в якій я бачу тільки непорушність кохання мого до своїх дітей, — з глибокою щирістю відповіла Аврора.

Хтось покликав її, і вона пішла. Розмова, як і тисячі інших тем, обірвалася, у Шопена через деякий час почала йти горлом кров. Божеволіючи з розпачу, Аврора намагалася допомогти хворому, полегшити його страждання, заспокоїти його... Затихаючи від кашлю, Шопен благав:

— Присягни мені, моя кохана, що я помру тільки при тобі, і я доживу до ста років!

— Присягаю, що ти помреш у моїх обіймах, коли я не вмру раніше! — урочисто промовила Аврора, цілуючи змарніле до прозорості обличчя хворого.

— Бачиш промінь сонця? Це меч неба — не зламай же присягу на цім мечі... Мені більш нічого бажати... — промовив хворий, заплачавши очі, і дві сльозини викотились з-під його вій.

Зливи дужчали. Тинькування «вілли вітрів» надувалося від вогкості й вкривало ліжка парижан, сипалось їм на голови вдень. Нарешті вода почала литися на них... Французький консул прислав дві старовинні кареги. Консульша, пишаючись з своєї християнської великодушності, дала родині Дюдеван і Шопену дві кімнати, що зимою не опалювались через економію. Тепер їх добре натопили і приготували для гостей. Хуаніто мав при нагоді перевозити речі з «вілли вітрів» в монастир.

В теплій кімнаті Шопен видужував... За кілька днів він міг уже сидіти за старовинними клавесинами консульші, хоч і скаржився потихеньку Аврорі, що струни його хворі на ревматизм...

Сеньйор Гомесо одержав половину того, що вимагав від Жорж Занд, і пообіцяв у Марселі поклопотатися, щоб рояль Плейля був навантажений на пароплав якомога швидше та з'ясувати, скільки треба виплатити на митниці і за провіз. Шопен тішився і лічив дні, коли матиме свій рояль.

— Я люблю роялі Плейля! Струни цієї фабрики мають срібну звучність, трохи завуальовану, і такий легкий туше... Як передати мелодії Моцарта і Себастьяна Баха на іншому інструменті? — пояснював музика, зітхаючи над клавесинами.

Консул і консульша широко усміхались своєму гостеві, поки Аврора в прихожій вирішувала долю Хуаніто, який велемовно вихваляв куховарські здібності своєї майбутньої тещі Ніни.

Юнак переживав дні великої тривоги. Ніна погрожувала одружитися з дідом... Хуаніто вірив у можливість цього, бо

дідові весела Ніна надзвичайно подобалася. Тепер його будинок завжди заметений, і сам він мав щосуботи чисту сорочку, щодня гарячу страву і чарку горілки... Нініним хлопцям дід розповідав казки та свої пригоди і вчив їх ладнати рибальські сіті, конопатити човен, який він втягнув у кімнату. Ніна попраля все лахміття на дідовому ліжку та взялася лагодити його, потішаючи старого то чудернацькими латками на його штанях, то пришитими гудзиками на його сорочці. Дід не бачив, що хлопці попереодягалися в штани та сорочки, дуже подібні на ті, в яких він або Хуаніто ходили ще недавно. Ніна дала лад і скрині, куди чоловіки кидали брудний та порваний одяг і з часом забували за нього.

Хуаніто нічим не порушував дідової ідилії. Він жив на «віллі вітрів» і щодня бачився з Кларітою. Сеньйор Гомесо близько роздивився Хуаніто і, виявивши здібності юнака, побожно порадив дружині вивернути з платні покоївки гроші, за які піп погодився вигнати сатану з Кларіти. Мусила тепер дівчина щодня ходити до церкви і чистити в ній металеві речі, мити статуї, прати і церувати старовинні мережива покривал, що на престолі, і таке інше. Хуаніто заспокоювало те, що разом з Кларітою ходила працювати до церкви також її богомільна господиня.

Сеньйор Гомесо переніс своє залицання на парижанку Жаннету, підмовляючи її кинути посаду. Жаннета за півтора місяці змогла збільшити свою платню удвоє. Зміна покоївки-парижанки на місцеву могла б дуже тяжко відбитися на літературній праці Жорж Занд: не диво, що вона вживала усіх заходів, щоб залишити Жаннету.

IV

Сеньйор Гомесо поїхав на торги у Марсель. Всі речі парижан були вже в монастирській келії. Хуаніто одвіз туди навіть залізну пічку, а другого дня і Ніну з дітьми.

Дід побачив спорожнілу свою скриню, підслухав, тверезим будучи, залицання Ніни до онука, наслухався докорів від жінок-сусідок і удав, що не помітив од'їзду тимчасової хазяйки своєї господи. Ввечері, коли Хуаніто повернув додому, дід зустрів його так, мовби онук приїхав з Америки:

— Мій хлопче, кажи мені, чим я можу допомогти тобі?

— Я хочу справити бучне весілля. Я хочу, щоб мене і мою Кларіту шанували попи, міліціонери й міщани і щоб моє слово в Пальмі цінилося на золото! — вимовив юнак чистим і звучним голосом, наче давав присягу.

І це була справді присяга. Онук рибалки, син ченця та повії

поставив перед собою мету: здобути для себе і для своєї родини повагу і пошану там, де всі його цурались, гидували ним і глузували з нього.

Всі засоби, що допомагають досягти мети, — добрі. Хуаніто відкрив дідові своє серце. Дід благословив онука і став його спільником. Дід навіть Кларіту похвалив:

— Вона ніколи не докорятиме своєму чоловікові його батьками. А коли допомогти її братам стати путніми ремісниками, то матимеш з них на старість добрих родичів, — хлопці кмітливі.

Хуаніто має намір викликати діда на щирість і дізнатись про гроші. Він не уявляв собі, коли нарешті зможе справити весілля, забрати свою Кларіту від Гомесо. Та впертий був старий.

П'ятнадцятого грудня випав теплий сонячний день. Жорж Занд вирішила використати його, щоб перебратися в монастир. Шопена затушкували і, поки можна було, везли в кареті. З карети Шопен пересів на бідку Хуаніто, а з бідки — на спину мула. Жорж Занд з дітьми пішла пішки.

Картезіанський монастир Вальдемоза називали ще шартрезою. Шартреза складалася з трьох монастирів — це було містечко, на зразок лаври, яке будувалось протягом тисячоліття. Всі будинки тут збудовані міцно, навіки.

Шартреза була оголошена державною власністю. Тут міг найняти кімнату кожен, хто мав потребу відпочити або полікуватися гірським підсонням. Це були надзвичайно романтичні будинки з подвір'ями під дахами або довгими галереями.

Всередині найстаровиннішого монастиря, збудованого чотирьохкутником, було монастирське кладовище. Кожен чернець копав собі могилу ще за життя. Білий хрест був єдиним пам'ятником. В кутку під лавровим деревом була криниця, а круг хреста — коло чорних кипарисів. З усіх боків кладовища — келії... Там можна було бачити статуї святих та старовинну різьблену обстановку церков...

Подвір'я нового монастиря було значно більше. Тут стояли замкнені аж дванадцять каплиць та одна художньо прикрашена гончарями та різьбярками церква. Арабський орнамент скрізь: на мармурі, дереві, кахлах стін і плитах майданчиків та стежок.

Стояла кілька день година. Жорж Занд з дітьми, а часом і з Шопеном щодня виходила на огляд шартрези. Хуаніто був проводирем.

Другого дня він привів парижан в церкву і показав статую святого Бруно. Письменниця довго розглядала статую і хвалила.

Хуаніто, гордий з цих похвал, показав письменниці інші статуї свого батька і був невимовно вражений, коли вона сказала:

— Різьбяр був малокультурною людиною. Він не знав анатомії і не мав уявлення про перспективу. Які мізерні та нікчемні всі його інші праці! Мабуть, статую Бруно він робив у запалі натхнення або під впливом релігійного екстазу, і ці почуття під час творчості піднесли його над самим собою.

— Сеньйора сказала мов пророчиця. Цей чернець, — Хуаніто ледве не вимовив «мій батько», — різьбив святого Бруно на другому році свого монастирського життя, коли він знав одно: молитися та вивчати біблію. Цей різьбяр був малописьменним селянином і всі інші статуї різьбив тоді, коли мав уже багато кар за пияцтво та інші гріхи.

В монастирі мало жило квартирантів. Жорж Занд познайомилася з одною землячкою своєю із Марселя і купила в неї кілька фунтів гусиного пуху. Вона зробила дві подушки і принесла їх хворому:

— Ти сердився, мій друже, на вовняні подушки? Ось маєш пухові!..

— О моя добра, для чого ж цю розкіш тільки мені одному? — скрикнув зворушений Шопен.

Парижанам усе було нове і цікаве в монастирі. Другого дня, поки Аврора спала, Жаннета, Ніна, Моріс і Солянж взяли гуртом топити пічку:

— Вона прокинеться, а в нас уже тепло! — закашлявшись від диму, казав Шопен.

— Ні, ні, вам і Солянж треба вийти з кімнати. Ми одчинимо двері, щоб випустити дим, а то мама прокинеться раниш! — сказав Моріс.

— Мама уже прокинулася! — засміялася Аврора з-за шотландського пледа, що закривав альков, і звеліла Солянж і Шопенові негайно вийти в другу кімнату.

Моріс одчинив двері.

Розпалювали пічку більше як годину. Ось уже немає диму. Зачинили двері. Покликали Шопена і Солянж.

— Я не хочу бути в тім колі пекла, де Данте бачив підлабузників та інших грішників! — скривився Шопен.

Моріс кинувся до книги Данте і розгорнув її:

— Де, де це сказано?

— Ось, пісня вісімнадцята, коли Данте з'являється у восьмому колі пекла: «...І, нахилившись над ямою, я побачив засуджених; вони були вкинені в таку мерзоту, що мені здалося, ніби там зібрані усі нечистоти всесвіту», — жалібно перечитав Шопен.

На це Аврора завважила, що він даремно потурбував Данте...

— Жерстяник, що зробив цю пічку, індус. Бо пічка вимазана коров'ячим кізьяком. А індуси в старовину мали корів за богинь і свіжими кізьяками обмазували свої житла і себе самих під час епідемії,— тоном учительки промовила Аврора і взяла Данте з рук сина.— Ти ще цей твір не зрозумієш. Треба добре знати історію стародавнього світу та середньовіччя, щоб збагнути «Божественну комедію».

Шопен перегадом, коли діти вийшли, сказав:

— Я був менший за Моріса, коли вперше читав поему Данте; геніальний твір ніколи не може пошкодити дитині.

— Коли моя бабуня взяла мене з монастиря, було мені шістнадцять років. Бабуня моя славилася широкою освітою і була послідовницею великих філософів вісімнадцятого століття, але я виросла в епоху реакції у Франції, і мудра моя бабуня не хотіла бачити мене антагоністкою моїм сучасникам. Вона віддала мене на три роки в монастир і потім казала мені читати їй вголос Шатобріана — «Геній християнства», твори Бозальда, в яких жорстоко висміюється Жан-Жак Руссо... і взяла з мене слово честі, що я прочитаю твори Вольтера не раніше, як після тридцяти років. І я додержала це слово,— просто пояснила Аврора.

Шопен нічого не міг відповісти: раціоналізм, очевидно, був у крові Жорж Занд. Він заглибився в читання поеми Данте. Аврора поснідала і почала свої лекції дітям.

Того дня ввечері Аврора попросила Фредеріка послухати розділ з її роману «Спірідіон». Вона пояснила:

— Моє юнацтво припало на роки жорстокої реакції на моїй батьківщині. Десять і п'ятнадцять років тому ідеалом французької молоді мало бути священство. Література повна зневаги, образ і недостойних жартів над філософією вісімнадцятого сторіччя. Марсельєзу мав право співати тільки сатана, і це в творі Шатобріана!

— Нагадую тобі, що батько мій француз, зв'язаний душею з Францією. Коли я читав Вольтера, Руссо або іншого славного філософа вісімнадцятого століття, то я знав, що книги ці заборонені у Франції. Мати моя любить Шатобріана, і я читав його їй уголос... Але я не уявляю, як можна писати художній твір, літературний, скажемо, роман, по брошурах П'єра Леру,— щиро признався Шопен.

— Фредерік, ну який же ти лукавий слов'янин! Підкажи мені слова, щоб спитати тебе про те, чого я не вмю назвати...— зніяковіло вимовила Аврора.

Молодший на шість років проти Аврори, Фредерік мав

тепер вигляд старшого, хоч він шире не розумів сьогодні її питання і цього її замішання.

— Ти хотіла прочитати «Спірідіона»? Мушу тобі признатися, що я щоранку перечитую все, що ти пишеш за ніч... Звичайно, крім листів,— червоніючи якось раптово на саму гадку про можливість такого припущення, сказав Шопен.

— Ну, яка твоя думка? — спитала Аврора одним духом.

— Хіба я авторитет у літературних справах? Особисто мені подобалося те місце, де Спірідіон в своєму рукописі каже, що місія Христа на землі закінчена і що людськість повинна чекати когось нового, хто скаже нову істину... Це написано сміливо, як на наші часи, хоч, може, і неясно. Мистецтво потребує сміливих і одважних голів, які висловлюються одверто і голосно. Ну от, примусила мене наговорити!..— Шопен поклав руку Аврори собі на чоло і замовк.

Крізь вікно світив місяць. Вітер шурхотів засохлими бур'янами серед трухлявих уламків руїн. Аврорі і Фредеріку причувався то стукіт дерев'яних чернечих сандалій об стертую цеглу стежок у садочку, то старече мимрення молитви під склепінням келії.

Аврора познайомилась з ченцем Бунавентуро — монастирським аптекарем і бібліотекарем, що нагадував письменниці героя із «Спірідіона» — Олексія. Він продав їй ладану, щоб кізяковий сморід не дратував Шопена, а також особливого якогось лою для розтирання хворого і трави від ревматизму для Моріса і самої Аврори. Цей чернець жив у монастирі всупереч наказові уряду і через те весь час ховався від сторонніх. Але Жорж Занд завжди знала, де можна його бачити; вела з ним довгі розмови, брала книжки з монастирської бібліотеки, захищеної на хорах у замкненій церкві.

Одного дня Моріс разом з Хуаніто вернувся з міста, куди вони їздили по продукти. Продукти купував, як і раніш, кухар консула, і везли їх на бідці до монастирської брами, а далі перекладали на коня та несли на руках. Моріс, веселий, хоч по пояс мокрий, влетів у кімнату Шопена, танцюючи танок індійця.

— Прибув рояль! — урочисто скрикнув він.

Шопен так зрадів, що кинувся обіймати хлопця. Вирішили сьогодні ж навідатись куди належало, щоб просити перевезти рояль у монастир. З Шопеном зібралася і Аврора: викупити рояль коштує недешево. Треба було звертатися до консула, щоб не переплатити... Грошей знов не було. Аврора мусила здобути гроші так, щоб Фредерік, надзвичайно вразливий в цих справах і абсолютно непрактичний в житті, не знав про борг.

В митниці парижанам заявили, що вони мусять заплатити 600 франків. Ціна нечувана. Консул не радив давати більше 300 франків і брався улаштувати справу. На ці турботи пішло кілька днів. А коли всі формальності були виконані й 300 франків виплачено,— полили дощі... Всі прагнули сонця. Всі мріяли про сонячну, ясну годину. Шопен від хвилювання перестав спати і трохи не занедужав. Дощі лили. Розмивали дорогу, закидали її купами каміння, наносили великі кучугури чорнозему, викручували ями. Що може бути сумнішого, як цей нескінченний стукіт зливи в вікна, стіни й дах загубленої в зруйнованому монастирі келії?

Одної ночі лютувала буря. Вітер шпурляв гілками кипарисів, цитринових та гранатових дерев. Шопен, Жорж Занд і діти раділи бурі, казали:

— Неодмінно буря розжене на завтра хмари!

— Буде, буде сонце завтра!

— Два з половиною місяці був я безробітний! Мій видавець, мабуть, уже переконаний, що його тисяча франків пропала! — зітхнув музика.

— Бачите, зорі на небі? Хмар більше немає! — закричав Моріс.

Шопен обіцяв Хуаніто за доставку рояля в монастир п'ятдесят франків. Жорж Занд жахалася:

— Тільки за три кілометри!

Сонячний день настав. Діти заявили, що не будуть сьогодні вчитися. Вчителька погодилася. Ходили цілою родиною гуляти та виглядати дорогоцінного гостя. Куховарці Аврора доручила засмажити на рожні курку — нечувана розкіш!

— На честь прибуття з Парижа рояля!

Ключар Фердінандо — поклонник куховарки Ніни — притягнув чудовий фотель чорного дерева, весь виточений, з готичними колонками та широким мереживом різби... Солянк поклала на сидіння смугасту подушку. Моріс відсунув дві шухляди і одразу ж придумав:

— Це буде наша книжкова шафа!

— Фредерік, ти маєш на цім престолі вигляд французького дофіна! — сказала Аврора.

В цей час хтось постукав у двері і незнайомий голос запитав польською мовою:

— Пан Фредерік Шопен тут мешкає, прошу пробачити за турботи?

Шопен зробив кілька кроків до порога, поки впізнав у мізерній постаті паризького джигуна свого малознайомого земляка:

— Здається, пан Дембовський?

— О, в пана Фредеріка чудова пам'ять! Перепрошую, я до вас їхав і йшов і ось загубив калоші і трохи не залишив у болоті один цобіт,— боюсь, що мені доведеться босому повертатися до міста!

Ноги гостя справді мали жалюгідний вигляд. Тонке взуття розлізлося, підшоши блищали білими цвяхами... Жорж Занд з жалем промовила:

— На жаль, наші чоловіки мають малий розмір взуття, і ми навряд чи зможемо вам допомогти.

— О, не клопочіться мною! Я виріс в Італії і звик до всякого взуття... Я привіз вам усім листи. Моя кузина мадам Марліані доручила мені щиро вітати вас усіх...

Дембовський викидав слова, як гільзи, пачками. Це був неймовірно верткий чоловік того вигляду від 30 до 50 років, що надовго пристає до деяких людей. Аврора дивувалася: ніколи її приятелька-іспанка не хвалилася перед нею, що мала кузена півполяка, півіталійця. «Може, він себе називає кузеном, як Генріх Гейне мене, ведучи наш рід від Аполлона?» — подумала Аврора, розглядаючи гостя.

За розмовами і читанням листів непомітно минув час, коли Хуаніто широко відчинив двері перед роялем у ящику.

— Хуаніто, обережно відкривайте ящик — у ньому рояль мусить повернутися до Парижа! — застерегла Аврора.

Ящик зсередини був оббитий товстою повстю. Чоловіки однесли ящик на горище. Шопен пробіг пальцями по клавіатурі. Одкрив віко. Перевірив реєстри. І веселий краков'як розсипав у келії мелодію далекої Польщі, її народного танку. Всіх насмішив Дембовський, що при перших звуках краков'яка підхопився з дивана і став в позу кавалера перед господинею, а коли вона відмовилась, підхопив Солянж і закрутив біляву гарненьку дівчинку... Шопен через плече дивився на свого земляка і весело сміявся, вперше так сміявся в картезіанському монастирі.

V

Келія в шартрезі наповнена тепер звуками музики з ранку до тої хвилини, коли Аврора, стомлена нічною роботою, засинає. Ось Шопен вперше грає свій прелюд. Всі вражені. Навіть маленька Солянж дивиться якимсь особливо блискучим поглядом на брата і маму... Потім Фредерік починає записувати або перевіряти написане раніш. І тоді починається знов... Виринає то одна мелодія, то друга... По-новому звучать окремі пасажі. І на це йдуть довгі дні. Нові варіанти не задовольняють Фредеріка, і тоді Аврора, вибравши зручний момент,

просить його поновити перший варіант. Він починає грати. Обличчя його світлішає, очі починають дивитись впевнено, а усмішка стає радісною...

— Та це ж написав десять день тому? Нащо ж було себе так мучити? — допитується жінка.

— Як нащо? А щоб перевіритися, що краще я не можу зробити... Натхнення, моя прекрасна пані, непевна річ! Хто може ручитися, що в запалі почуття я не поставлю готичної башти на мавританській будові або витримаю пропорційність основної теми? Музика — мистецтво майже математичне в основі своєї гармонії... — втомлено, майже пошепки і одразу жалкуючи про свою багатослівну щирість, промовляє Шопен і підводиться. А через який час знов по-дитячому просить: Не надавай моїм окремим словам особливого значення. Я зовсім не вмію висловлювати словами свої почуття... Та ще цією вашою французькою мовою, такою холодною і жалюгідно малозвучною!

Моріс і Солянж почали брати лекції музики у Шопена. Настрій його став тепер спокійніший.

— Жорж, ти пригадуєш? Ми були в гостях у Ліста в Швейцарії? Співачка Малібран, сестричка Полінки, зі слізьми на очах співала вірш свого батька, іспанського поета Маноеля Гарсія... Ференц написав «Рондо-фантастик» на цю пісню і присвятив її тобі. Ввечері він вперше грав її нам. Вікна були одчинені. Ти сиділа біля вікна на озеро, і вогник твоєї папіроси показував твоє місце. Солянж заснула біля графині Марії. Мальфіль сидів на килимі просто на підлозі. А учень Ференца Пуцці потихеньку гриз горішки, і всі на нього сердились. А коли всі ми спали, ти написала на музику ліричну казку і назвала її «Контрабандисти». Море, гори, ченці, Іспанія — це все є і у нас. Але в нас немає розбійників, застольних пісень, бійки з кинджалами і благородних контрабандистів, коли не лічити чорнобривого Хуаніто,— під загальний сміх промовив Шопен.

— Ви всі, здається, обвинувачуєте мене, що я написала про Іспанію, не знаючи її? Хіба я не розповідала вам про свою подорож до Мадріда? — спитала Аврора під загальний сміх родини.

— Жорж, ти була в Мадріді? — скрикнув занадто голосно і занадто фамільярно Моріс.

— Мамуню, розкажи нам! — обнімаючи матір, попросила Солянж.

— Це, мабуть, тоді, коли ти провадила на піренейських курортах курс лікування? — спитав і Шопен.

— Це було в тисяча вісімсот сьомому — тисяча вісімсот

восьмому роках. Моя мати посварилася з матір'ю батька і вирішила поїхати з військом Мюрата до Іспанії. Мені було чотири роки. Але я добре все пам'ятаю. Мій батько служив ад'ютантом у Мюрата, і ми жили разом з ним у величезному палаці Гоцоя — князя всесвіту. Я спала в ліжку й гралася забавками принців, що втекли від французького війська. Мені розповідали казку про принца Фанфароне. Я погано тоді розбиралася, що казка, а що дійсне життя, і прозвала Мюрата принцом Фанфароне. Мюрат називав мене своїм ад'ютантом і звелів кравцеві пошити мені форму. Мене одягли в гусарські рейтузи, гаптовану курточку, хутряну шапочку, причепили ментик і дали шаблю. Найбільш подобались мені чобітки з острогами. Я довго стояла перед великими люстрами палацу, розглядаючи себе... Або виходила на балкони й дивилась на вулиці Мадрида.

У моєї матері тоді народився сліпий хлопчик, і вона безперестанку плакала над ним. У формі мені було душно, і я розлюбила її. Коли іспанські селяни почали гнати нашу армію з своєї землі, мені й матері прийшлося дуже тяжко. То мене ніс якийсь солдат на своєму плечі, то вершник віз мене на гриві коня. Я плакала з голоду, і не було ні в кого скоринки сухаря, щоб заспокоїти мене. Ми не мидиса. По моему тілу пішла короста. Я бачила, як гинули коні й солдати нашої армії. Мати моя привезла мене і мого братика до бабуні, де сліпий незабаром помер. Через кілька місяців ховали і мого батька, — кінь кинув його вночі на гостре каміння.

— Мамуню, а ти привезла в Ноган до бабуні свою гусарську форму? — запитала Солянж, не звернувши уваги на трагічний кінець оповідання.

— Що могли ми привезти? Все, що можна було у нас забрати, — забрали... Ми тікали в спеку... Моя бабуня обійняла мене в подраній чорній сукні, босу і простоволосу...

Жорж Занд захоплювалася оповіданнями на музичні теми Гофмана. Шопен одмовчувався. Нові твори, над якими він тепер працював з таким завзяттям, якимось враз віддалили його від Аврори. Жінка вперше зустріла творчу індивідуальність, яку вона не вмiла пояснити собі. Це була щоразу несподівано прекрасна і по-новому проста душа... Аврора почала вивчати слов'янство і музику, а передовсім історію Польщі та творчість Адама Міцкевича. Кохання Аврори завжди будило в ній непереможне бажання якнайодвертіше розповідати про своє життя, свою вдачу, свої змагання і переживання. Шопенове кохання було зовсім інше: глибока пошана до милої, страх показати себе не гідним її почуття робили його скупим на слова. Він ніколи не розповідав про рідних і близьких серцю,

наче страхався, що не зуміє показати їх на відповідній височині. Навіть соромився згадувати і про своє власне життя і коли що розказував, то довго потім мовчав, сумуючи, мовби зробив негідний учинок.

Щонеділі Хуаніто з Кларітою бачилися в печері. Їх не лякала негода. Навіть буря і злива не ставали на перешкоді. В печері Хуаніто різьбив. Часто він приносив з монастиря старі статуї, які викрадав із замкнених келій. Ніна, мати Кларіти, користуючись своїм впливом на ключаря, також не раз передавала Хуаніто святих. Молода пара не бачила в цьому гріха. Кларіта вправно реставрувала статуї, фарбуючи їх наново і покриваючи лаком відповідно до вимог сучасних покупців. Кларіта сьогодні почала:

— Жаннета таки покинула парижан. Сеньйор Гомесо найняв їй кімнату. Як же тепер вони житимуть?

— О, у них тепер Марія Антонія, твоя мати і Катіліна. Ну, і, звичайно, четверо твоїх братів та двоє хлопців Катіліни. Правда, хлопці в келію не показуються, їм матері виносять їсти в коридор. Парижани — щедрі люди!

— Вони, мабуть, дуже багаті, Хуаніто, коли витрачають стільки грошей! — сказала Кларіта.

— По-моєму, багатий тільки музика. Він дає гроші дуже щедро. А сеньйора, мабуть, бідна, вона завжди записує видатки, і в неї нелегко викрутити песету. Моріс точнісінько такий, як і вона.

— Чи довго вони житимуть у монастирі? Ти казав, що братів одведеш у вчення... Беніто міг би до нашого весілля заслужити у бляхаря ласку.

— Це правда. У нас були б почесні й багаті гості... Завтра одведуть Беніто.

Тепер, коли весілля вирішили справити після великоддя і треба було багато працювати, щоб управитись з усіма наміченими справами, наречені поводитись зовсім інакше. Вони вже не гаяли часу на пестоці, а мов два товариші, заклопотані одною важкою роботою, намагались закінчити її добре. Хуаніто не витерпів далі:

— Марія Антонія та інші жінки радять справити весілля в монастирі.

— Весілля в монастирі!? Як це можливо? — скрикнула дівчина.

— Марія Антонія каже, що в монастирі весілля нам обійдеться багато дешевше! А я згоден, що це зручніше: не насміятять гості у нашій хаті, не витолчуть грядок... На весілля

в рибалки Пабло, пригадуєш, повибивали шибки в вікні, залили вином біле покривало на ліжку, такого нарobili в хаті, що бідний Пабло тільки лаявся, а його молода жінка плакала,— умовляв Хуаніто.

— Чи прийдуть до нас почесні гості в монастир? Мій милий, про це треба порадитись з попом... Добре, я поговорю з сеньйорою і старою Петронеллою,— по довгим ваганні промовила збентежена Кларіта.

— Ходім до Марії Антонії сьогодні! Вона вже давно нарікає, що ти не приходиш,— сказав Хуаніто.

Молоді попробирали в печері й вийшли. Заходило сонце. Червонясте небо відбивалось в морі й залило густо-рожевими сутінками все зелене узгір'я Вальдемози.

Марію Антонію вони застали у великому хвилюванні. Це була висока огрядна жінка років за п'ятдесят, з повним підборіддям і маленькими очима кібця. Замолоду Марія Антонія покорила серце ігумена монастиря і стала його розвагою. Вона приходила на всі церковні відправи у монастир разом з богомольцями, але не завжди повертала з ними до міста. Ігумен купив їй будинок на тихій вулиці. Дітей у Марії Антонії не було, а як почала вона старіти, то виявила пристрась до кумівства: мала сотні хрещеників.

Ігумен помер ще перед закриттям монастиря. В революцію Марія Антонія утратила права власності на будинок — за це вона кляла двох своїх хрещеників. А коли монастир оголосили власністю держави і почали здавати келії дачникам і приїжджим, то Марія Антонія оселилася в монастирі на правах не то економки, не то управительки. Коли парижанка-покоївка покинула Жорж Занд, звичайно, Марія Антонія запропонувала парижанам свої послуги. Ніну вона рекомендувала на покоївку і свою помічницю, а Катіліну на пралу. Жорж Занд мусила дати згоду: їй треба було спішно переробити роман «Лелія», кінчити статтю про Адама Міцкевича і філософсько-музичну драматизовану п'єсу «Сім струн ліри». Ці твори вимагали чималої підготовки: книги, книги і книги були скрізь.

Шопен жив у великому творчому піднесенні, і Аврора турбувалася, як ніколи, за його ще слабе здоров'я. Шопен не зносив найменшого безладдя в покоях і потребував, щоб пічка не згасала...

Марія Антонія взялася обслуговувати родину Жорж Занд з своїми двома приятельками. Марія Антонія зовсім не могла бути непомітною в квартирі, вона безперестанку співала фальцетом молитов...

Сьогодні був сонячний день. Всі ходили гуляти. Суворий затворник Буенавентуро роздобрився так, що погодився пока-

зати Фредерікові монастирський орган. Моріс запевняв, що раз увечері бачив якогось ченця під дверима Шопена. В кожному разі, сьогодні чернець був лагідний і не дивився осудливо на чоловічий костюм Аврори. Часто вередлива, Солянк теж була в гуморі сьогодні.

В Марії Антонії зайшла розмова про парижан. Хуаніто зібрався до них навідатися, бо казав сеньйор, що завтра поїде до міста.

— Куди йому там їздити? Та він ледве ноги переставляє. Мабуть, недурно любить ходити по монастирському кладовищі — тягнуть його до себе наші мертві! — сердито промовила Марія Антонія.

— А мені хіба що? Він щедро дає гроші — гроші мені потрібні, — усміхнувся Хуаніто.

— От золота голова! — з захопленням скрикнула стара, коли юнак зник за дверима, і додала: — А що я тобі раджу? Ставай і ти на службу до парижан — у них мало роботи. Діти самі прибирають. Сеньйора своєму Фредерікові сама варить їсти. Петронелла казала, що на твоє місце хазяїн хоче взяти Жаннету, — улесливо почала стара.

— Хоче, щоб сеньйора французьку мову розуміла. Для Жаннети окрему кімнату дають... Я мантилью вишивати закінчила, — губи у Кларіти затрусилися від образи.

— Як ти не підеш сама, то Гомесо на тебе що-небудь вигадують... Сама розумієш... Їм не хочеться купувати тобі весільний подарунок, краще по-доброму тепер од них одійти, то, може, що їй подарують! Я з Петронеллою подбаю за це, — пообіцяла Марія Антонія.

Перше видання роману «Лелія» вийшло 1833 року. Це був тільки третій роман молодой письменниці.

Католицьке духовництво зняло лемент. Клерикальні критики видрукували образливі статті про Жорж Занд. Офіційний критик Капо де Фельнд умістив в урядовому журналі грізну рецензію на всі три романи письменниці; він зачепив також і особисте життя Жорж Занд, розповівши всілякі плітки.

Сент-Бев і Гюстав Планш взяли під захист письменницю. Прогресивна преса повторювала слова Г. Планша: «Що таке романи уславленої де Сталь «Корінна» та «Дельфіна», як не університетські лекції або дотепна салонна імпровізація?! Тим часом «Лелія» — не що інше, як міркування нашого століття над самим собою, це — скарга суспільства, що опинилося в агонії... Воно зрікалося бога та істини, покинуло церкви, а тепер взялося рятувати свою душу і каже про божевільні мрії...»

Гюстав Планш навіть викликав офіційного критика на дуель. В паризьких салонах запевняли, що жертвою дуелі стала непо-

винна корова, вартість якої мусив виплатити її власникові видавець романів Жорж Занд — Бюлоз.

1836 року письменниця почала переробляти «Лелію». Вона хотіла показати свою героїню дійсною дочкою сучасної епохи. Але робота над «Лелією» ніяк не давалася Жорж Занд, і вона все її одкладала. Тепер вона вирішила закінчити її.

Дія роману «Лелія» відбувається частково в монастирі або біля монастиря. Письменниця намагалася дати образ жінки-героїні, рівної безсмертним образам Дон-Жуана і Фауста. В «Лелії» є чимало автобіографічних деталей, а герої роману списані з друзів та знайомих Жорж Занд.

Перебуваючи в картезіанському монастирі, вона доповнила новий варіант «Лелії» надзвичайно майстерними малюнками монастирського кладовища та тонко виконаним портретом католицького ченця Магнуса, що провадить боротьбу з власною плоттю. Догмати — і життєві людські вимоги...

Жорж Занд писала «Лелію» спокійно, щодня списуючи певне число сторінок своїм розбірним письмом. І «Лелія» була закінчена.

Аврора тепер сама варила для Шопена. Вона піклувалася про нього, як ніжна сестра.

Шопен діставав листи від польських аристократок, які іронічно висловлювались про недовговічність «вічного кохання». Що з того, що його наречена Марія Водзінська одружилася з графом Скарбеком, коли він так скоро забув польку заради немолодої француженки?

Листи батьків теж були перейняті тривогою: було очевидно, що Аврору ніколи не прийме родина як бажану дочку, улюблену сестру.

Темніли ночі одна за другою. Ночі творчості Жорж Занд склалися в грубі рукописи, а про дні вона писала так:

«Ми були самотні на Мальорці, наче в пустелі. Коли роздобували харчування на день, — тішилися тим. Та зима тялася неймовірно довго. Сум чимраз більше сковував і в моїм серці всі зусилля здаватися веселою та задоволеною. Здоров'я нашого хворого дедалі гіршало. Вітер вив серед гір. Дощ бився у наші вікна. Грізний гуркіт грому, здавався, пробивав товсті мури будинку й прилучав свій голос до голосу та сміху дітей, що гралися в кімнаті. Орли згубили всяку пристойність перед нами: розривали пташок на гілках дерев перед нашими вікнами. Бурхливе море надовго затримувало пароплави. Ми почували себе полоненими в далечині від усякої культурної допомоги, від усякої доброзичливої симпатії... Смерть ніби маяла над нашими головами, намагаючись вихопити одного

з нас, а ми, самотні, завзято виривали в неї здобич, тоді як усі навколо намагалися швидше спихнути її в могилу, щоб покінчити разом з джерелом пошесті, якої всі страхалися. І все ж ми почували себе такими дужими, що коханням, взаємним піклуванням і турботами та увагою одне до одного, як могли, задовольняли наші потреби в добротворчій симпатії друзів та знайомих... Мені здається, що в таких умовах душа зростає і прив'язання височіє, набуваючи нової сили».

Шопен не поспішав одсилати свої прелюди, які він старанно переписував в заповітний зошит. Вечорами Фредерік читав поеми Адама Міцкевича. Щовечора дві години звучала рідна мова в глухуватому голосі музики. Іноді Шопен сідав за рояль, щоб в звуках полонеза або мазурки краще пояснити ті чи інші сторінки «Дзядів» або «Пана Тадеуша». Моріс і Солянж слухали. Аврора доглядала грубку, час від часу подавала Фредеріку то тепле молоко, то чашечку узвару, то читала вголос відповідні рядки французького перекладу.

Так минали години перед тим, як діти лягали спати. Тепер часто в один час з дітьми лягав спати і Фредерік,— слабій стан його здоров'я потребував сну.

Яка б не була негода, Жорж Занд з Морісом та Солянж щодня ходили оглядати монастир; про це розповідає сама письменниця:

«Не минало жодної бурі, щоб не завалилася десь стіна, або дах у шартрезі. Ніколи й ніде не чула я в звуках вітру стільки жалібних голосів і такого розпачливого завивання, як у цих лунких, порожніх галереях! Плюсикіт численних струмків з гір іноді зливався в один широкий потік. Швидкість чорних і білих хмар вражала своєю бистротою. Велична однозвучність рокотання моря єдналася з свистом бурі, з благальними зойками перелітних птахів, розкиданих на своїм шляху голосним вихором. Часами вся природа одягалася у потрібне біле запинало туманів, і я з своїми дітьми губилася серед руїн монастиря. І тільки ліхтарик своїм блукаючим вогнем збирав нас».

Діти з матір'ю повертали додому й знаходили Шопена за фортепіано. Музика був блідший, ніж коли його залишали, і стривожений їхньою відсутністю, але часто задоволений новим своїм твором... Одного вечора він кілька хвилин не міг говорити від хвилювання.

— Я чув великий гуркіт. Мені здавалося, що стіна вже навіки поховала всіх вас під своїми руїнами! — пояснив музика.

— Ми живі, живі й веселі, тільки трохи голодні! — відпо-

віла Аврора, скидаючи з своїх чорних кучерів фетровий чоловічий капелюх... Свіжа й моторна, вона здавалася у своєму костюмі старшим братом свого сина.

Кларіта чекала в їдальні з вечерею. Фредерік показував списаний нотний папір, і в його блакитних очах жінка читала втому, тугу і гордість.

Діти за вечерею розповідали про свої пригоди. Аврора з дотепною точністю малювала словами краєвиди сьогоденної екскурсії і свої спостереження. Після вечері Фредерік грав новий прелюд, попередивши:

— Солянж, не засни!

Тужлива мелодія прелюда наповнила їутінь келії. Полум'я з пічки одкидало від високої спинки фотеля з готичними стовпчиками та широкою прозорою різьбою фантастичну тінь на стіну. Довгі й тонкі пальці Фредеріка злітали над клавішами, будячи радісні мелодії.

Мовчання і тиша. Солянж залазить на фотель за спину Фредеріка і там згортається клубочком. Моріс очікувально дивиться на матір. Фредерік сидить, спустивши вії, мов прислухається до завмерлих звуків інструмента.

— Шопінет, хочеш, я розкрию тайну твого прелюда? — каже тихо, по-дівоному ніжно Аврора: — Я уявила собі похорон картезіанця. Вітер свавільно рве похоронний спів ценців. Дзюрчать голосні струмки з гір. По цегляних стежках клацають дерев'яні сандалії чернечого жалобного походу, їх чорні мантиї шурхотять у зів'ялому листі саду. Долітає на кладовище рокіт моря, і той же вітер доносить з міста гру гітар і співання серенад, і ці всі звуки сплітаються в голоси погребного обряду.

Фредерік не глянув і не усміхнувся і знов пустив свої руки по клавішах. Уже з початку мелодії Солянж рухами намагається звернути на себе увагу брата і матері. Моріс потирає долоні. Аврора мімікою намагається заспокоїти дітей. Вони дають Фредерікові дограти до кінця, але зате здійсмають галас, тільки затихає останній акорд:

— Це було вранці: Жорж ще спала. Сонце освітило розкішну троянду в снігу. Сніг випав несподівано вранці. Маленька біла троянда злякалась. Солянж хотіла зірвати троянду, щоб її зігріти в кімнаті, але лютий шуліка недалеко в снігу наскочив на горобчика. Солянж перелякалась крові на снігу і гороб'ячого пір'я, що розметалося з гілки гранатового дерева. Солянж заплакала.

— Ні, я не плакала. Коли ти хотів одняти у шуліки горобчика і чоботом наступив на троянду, тоді я заплакала і закричала! — перебила Моріса Солянж.

— О мої безпам'ятні діточки! Як могли ви не пригадати пісню Хуаніто та його гру на гітарі під час учорашньої зливи? Ось програй їм, Фредеріку, цю мелодію! — І Аврора пішла, щоб скинути чобітки, в яких ходила на прогулянку, та костюм, а одягти свої повстані товсті капці й теплий халат.

— Жорж ніколи не стане Гофманом! — закричав Моріс.

— Скажи мені на вушко... — обіймаючи Фредеріка, просила дівчинка.

— Не скажу, не скажу, бо ти сьогодні не вивчила пісню метеликів, — удав сердитого вчителя Шопен.

— А де ж книги нашого північного Данте? Невже ми сьогодні не будемо слухати «Пана Тадеуша»? — запитала Аврора, увіходячи в кімнату вже в халаті.

— А не пізно? Вже початок дев'ятої, — завагався Шопен.

— Ну й сонько! Ну й ледар! Ми пізно вечеряли, і вам усім не пошкодить лягти о десятій... Моріс, постав Фредерікові столик і засвіти свічку! — весело наказала Аврора.

Моріс вніс маленький столик. Поставив свічку і поклав книги. Шопен знав, що Жорж Занд має сьогодні за ніч закінчити статтю про творчість Адама Міцкевича. Вдень він бачив, як вона виписувала довгі цитати з Гете і Байрона.

Адам Міцкевич читав лекції про слов'янські літератури в Швейцарії; його друзі клопоталися про переїзд великого поета в Париж і кафедру для нього в колеж де Франс. Матеріальні умови поета-емігранта були тяжкі, до того ж він був пригнічений подіями в Польщі та психічною хворобою дружини. Чотири роки минуло, як вийшов французький переклад «Дзядів», але книга залишилася без уваги широкого суспільства. Шопен сподівався, що дружня і висока оцінка Жорж Занд, видрукувана в популярному журналі Франції, піднесе й освіжить моральний настрій його друга. Сподівання Фредеріка поділяла Аврора, і Фредерік радів.

— Ах, бідний наш Адам! Переклад Бюрго де Море зовсім не поетичний! Це дослівник з поетичної польської мови на обивательську мову Парижа... Не диво, що книга залишилася на складі видавництва! Але яка у автора зненависть до самодержавної Росії... Яка зненависть! — повторила ці два слова Жорж.

— До царя і жандармів Росії... Хіба ти забула, як два роки тому Адам улаштував жалобний вечір пам'яті великого друга — геніального росіянина Олександра Пушкіна?! — нагадав Фредерік.

— О, я ніколи не забуду промови Міцкевича, перейнятої зненавистю до царя Миколи I, освітленої любов'ю до Пушкіна і розпачем генія... Розпачем, що вилився в риданнях самого

Міцкевича і багатьох з його слухачів! Французький уряд дуже боявся, щоб звіти про цей вечір не зіпсували дипломатичних стосунків Франції з Росією,— сказала жінка.

І Шопен почав читання. Він читав саме опис полонеза в поемі «Пан Тадеуш»... І звучні польські слова, вимовлені глухуватим голосом, зазвучали під стогін і завивання бурі за стінами келії, мов середньовічне заклинання. Шопен прочитав увесь уривок. Його лице горіло. Він одвернувся від столика з книжкою і, обнявши тоненьку Солянж, що вже давно з-за його спини перебралася до нього на коліна, почав розповідати:

— Я був тоді приблизно таким, як Моріс. Брат царя, наступник Олександра Першого, жив у Варшаві, і його жінка, княгиня Лович, полька, мала у своєму палаці розкішний салон. Я грав у неї старовинні польські танки і бачив розкіш останніх полонезів... Тут польські магнати, одягнені в дідівські й прадідівські кунтуші й жупани, блищали і брязкотіли зброєю предків, здобутою в кривавих боях... Польські красуні часто любили також одягати старовинні вбрання польських королів... Полонез — це похід пар, але скільки в нім грації і залицяння! Я не можу передати вам на словах краси цього стародавнього нашого танцю! Колись я грав його там, у Польщі, і через плече кидав погляд на цю довжелезну спіраль польських панів... спіраль, що звивалася через усі зали й губилася в алеях парку. Кожна пара по-своєму використовувала мелодію... Там по-військовому, тут сентиментально, а далі з жеманністю... Це був парад аристократичної Польщі перед її загибеллю! І мені, малому, здавалося, що це не панство, а лютий змій-дракон, що випиває з мого народу його кров і мозок... Є такі народні польські казки... І я грав і мріяв...

— Фредеріку, Фредеріку! Ти любиш народ — я бачу це з того, що ти знаєш безліч народних польських пісень, повних туги, скарг і стогону,— сказала Аврора.— Але чому ти так ціниш товариство аристократів? Моя бабуня Марія-Аврора Дюпен віддала майже останні свої десять тисяч франків своєму кузену графу де Артуа, коли він бідував в еміграції. Та коли цей кузен її став Людовіком Вісімнадцятим, вона сказала мені: «Ось, дитино моя, наш кузен став королем, але тут зовсім нічим пишатися!» І, пробач мені, я не бачу нічого гідного твоєї гордості поляка в тому зброді вульгарних, бундючних провінціалів, що на кожному кроці виявляють своє неучтво, чванькуватість дикунів, забобонність езуїтів та грубу матеріальну зацікавленість. Я спостерігала таких в салонах Адама Чарторийського і інших ваших аристократів у Парижі! Я не розумію Міцкевича і тебе — невже для вас аристократи з походження можуть заступити аристократів духу — інтелі-

гентів? — Червоні плями показували, що Аврора сказала значно стриманіше те, що їй давно наболіло.

— Моя чарівна пані може сердиться на мене за сьогоднішню неухважність? Ми на чужині не маємо де збиратися. В польських аристократів завжди останні вісті з Польщі. Адам Чарторийський в Парижі живе пишно, по-королівському, а Адам Міцкевич трохи з голоду не загинув і мусив їхати до Женеви, бо в Парижі не міг заробити на життя своєї родини. Я не хотів казати... Вацлав Гжимала пише, що в Польщі відбувся суд над політичною партією. Канарського страчено. Сотні родин знов пограбовано. Багато заслано в Сибір. Зараз ідуть у Варшаві, Вільні і скрізь у Польщі арешти... Є чутка, що чоловік моєї сестри також заарештований. Що сказати ще? Адам любить згадувати слова Данте: «Ти спробуєш гіркого хліба чужини і дізнаєш, як тяжко ступати вгору по чужих сходах». — Шопен поклав свою голову на голівку Солянж, що вже знов сиділа на його колінах і обвивала руками його шию. Моріс заснув на дивані. Глибокий сум звучав в останніх словах Шопена.

Жорж Занд не знаходила потрібних слів, щоб заспокоїти, розважити його. Вона підсіла до нього, дала йому книгу і попросила:

— Тут небагато вже до кінця! Почитай мені, любий!

Шопен подивився на Аврору глибоким поглядом і, вдячно усміхнувшись, почав читання... Тільки Міцкевич міг його зараз розважити.

Вранці Шопен, не одягаючись, схопив рукопис Аврори. Стаття про Адама Міцкевича була написана. Жорж Занд, даючи характеристику Байронові та Гете, віддала перевагу авторові поем «Дзяди» та «Пан Тадеуш» — в європейській пресі це було перше авторитетне визнання геніального поета Польщі.

Все складалося якнайкраще. Сьогодні з Пальми одходить пароплав, яким від'їздить сам консул до Парижа, — у вірні руки можна довірити манускрипт прелюдів і рукописи Жорж Занд.

Моріс з матір'ю пішли в Пальму. Назад мав їх привезти Хуаніто. Шопен сів за рояль, він працював над великою темною оригінальною сонати. Солянж з Кларітою вишивали в їдальні.

Тиха година, коли виходила Аврора з Морісом, надвечір зіпсувалася. Шопен тривожно прислухався до грому...

Гроза... Буря... Злива. В горах, де резонанс збільшує кожен звук, стихія особливо велична. В їдальні, далеко, Солянж з Кларітою... В порожніх двох великих кімнатах Шопен

сам-один. У грубці ледве блимає жар. Брязкотять шибки у вікнах. Блискавки освітлюють пільму.

Шопен пам'ятав, що наклав у пічку дров. Пам'ятав і те, як випив склянку наготовленого для нього теплого молока. І більш нічого вже не пригадував...

Вічність минула. Тиша і пільма. Стук у двері повертає Шопена до свідомості.

В кімнату до нього входять змучені Аврора і Моріс. Мокрі, обдрипані, без черевиків, без капелюшків... Шопен підводиться, назустріч, хрипить пошепки в нестямі:

— Ах, я знав, що ви вже мертві! — і падає на підлогу непритомний.

Аврора каже голосно:

— Дров у пічку, Кларіто! Несіть сюди пляшку з спиртом! Моріс, здирай з себе все і розтирай тіло!

Опритомнівши, Шопен довго не міг вимовити ні слова. Він дивився, як вони вечеряють. Він слухав їхню розмову, але зорові враження і слова не доходили до його свідомості. Він не розумів їх. Аврора влила йому в рот чашечку кави з ромом і поклала пляшку з гарячою водою до його ніг. Очі його були широко розгуглені, але в них не було нічого, крім безтямності. Так минув якийсь час. Нарешті погляд Шопена змінився. Він сказав своїм звичайним, тільки слабшим голосом:

— Ви живі і я живий? Дуже добре — я щасливий!

— Шопінет, розумієш? Ми дуже поспішали до тебе! Кінь Хуаніто зовсім пристав... Я з Морісом пішли пішки. Ми звалилися в потік... Гроза не стихала. Потім ми звалилися з якоїсь кручі. Ми загубили свої черевики та капелюхи,— пояснювала Аврора.

— Ах, я знав все це... Я наче бачив вас... Або я вмер, а моя душа з вами була. Увесь я лежав на дні озера... Мій розпач грозою рознісся по землі. Мої груди горіли, і на них і на моє розпалене серце падали важкі, холодні краплини сліз,— мовби блудячи словами, пояснював Шопен.

— Шоп, прислухайся ж краще! Ці краплини падають і тепер. Чуєш, як вони стукотять на даху нашої келії? Це дощ! Фредерік розсердився на цей раз, аж закричав:

— Не будь дитиною, Авроро! Не роби з мене апарат звукопереймання! Краще дай мені чисту сорочку, бо ця змочла на грудях. Я мушу програти вам зараз... Я записав...

І коли Жорж одягнула на нього чисту сорочку і дала одягнути ще й теплу куртку, Фредерік встав з ліжка і підійшов до рояля.

В теплому халаті Жорж уже сиділа біля пічки й, оглядаючи сина і Шопена чорними очима, казала:

— Ну от і добре! Мене трохи турбує стан нашого контрабандиста... Чи не розгубить Хуаніто книги, які я здобула в бібліотеках?.. Шоколад, какао, чудове, свіже вершкове масло і цілий ящик свічок! Консул забрав наші пакети і листи. Ах, я, мабуть, сьогодні не зможу вже писати... Зараз початок дванадцятої ночі... Чом же ти не граєш, Шопінет?

Шопен сів за рояль і загравав... Аврора сиділа, не помічаючи сліз, що текли по її щоках.

— Це шедевр! Коли б ці твої прелюди оркеструвати, то в них тисячі слухачів знаходили б тисячі тем для своїх почуттів і думок! — захоплено прошепотіла Аврора по довгій мовчанці.

— Добре, що тебе не чують музикальні критики, а то мені було б соромно за сліпу любов до малого музики! — серйозно відповів Шопен.

VI

Моріс любив грати роль хазяїна. Цим тенденціям в синові Аврора ніколи не суперечила. Фредерік мовчав, шулився і тримав себе тимчасовим гостем після кожного такого випадку. Але бували дні, коли Шопен заступав Жорж і вчив дітей. Так він прочитав їм низку цікавих лекцій з історії слов'янства. Фредерік добре знав історію Росії, Польщі, Чехії... Його лекції про Яна Гуса, Прокোпа Великого і Жижку захопили і саму Аврору, він закінчив їх лагідним докором:

— Франція зовсім не цікавиться історією слов'янства. Цим пояснюється популярність обмеженої філософії симпатичного друга Ференца Ліста — Ламенне, а почасти і самого П'єра Леру.

— Людськість не має об'єднуючого культурного центру. Раніш була спільна грецька мова. Потім латинська, — невпевнено пояснила Аврора, трохи збентежена за П'єра Леру.

— Я не думаю так. Просто грецька і латинська культури мали ширший вплив... Арабська культура розвивалася окремо, а перед нею єгипетська, — обидві вони значно більші за те, що дали Афіни і Рим, — поважно доводив Шопен.

— Жорж, а що, коли б учені всього світу зібралися та й вибрали короля літератури?! Хто був би, на твою думку, королем? — спитав Моріс, розв'язавши диспут дорослих подитячому.

— На мою думку, королем вибрали б Сервантеса, бо кращої книги, як «Дон-Кіхот», ще ніхто не написав! — одразу всіх запевнила Солянк.

Аврора, Фредерік і Моріс засміялись.

В такі дні Шопен почував себе членом родини і був щасливий. Коли діти засинали, вони з Авророю вели довгі розмови... Тоді здавалося, що душа Шопена розкривається перед нею, але часто вже на другий день жінка знов була повна тривоги й тяжких суперечливих думок перед цією прихованою людиною.

Жорж Занд в містичних образах героїв нового свого твору «Сім струн ліри» робить спробу розкрити свій власний душевний стан в картезіанському монастирі. Ця симфонічна поема написана в романтичному стилі Гофмана. Зміст її такий:

«У філософа Альбертуса... Цікаво, чи це ім'я не нагадує вченого Польщі Альбертранді (1732—1808), що залишив сто товстенних томів рукописних цитат, документів і праць з історії Польщі, зібраних у Римі, Стокгольмі, Упсалі? Так от, у Альбертуса — філософа — серед численних його учнів виховується єдина дівчина — Єлена, дочка його друга, славного інструментального майстра, що вмер, набравши багато боргів.

Майстер Майнбекер у спадщину своїй дочці залишив семи-струнну ліру, яка зберігається в Альбертуса. Єлена хоч і вивчає науку філософії, але має потяг до ліри, батькової спадщини. У Єлені є ворог, що стежить за нею.

Ворог приводить до Альбертуса юрбу кредиторів Майнбекера, які вимагають продати ліру і виплатити борг. Ворог приводить покупців ліри — це музика, поет, маляр, критик та інші. Кожен покупець вважає себе за генія.

Таємна сила ліри виявляє убозтво душі кожного з покупців. Покупці з соромом зникають. Тоді сам Альбертус захоплюється чарівною лірою, намагаючись обірвати струни, щоб Єлена не грала на лірі, не кинула філософію. Вчитель ховає ліру на соборній дзвіниці, але Єлена про це дізнається і йде на дзвіницю.

З височини дзвіниці Єлена бачить життя людськості, трупи мертвих, лихо і нещастя народу... Дівчина бере ліру й переконується, що на ній лишилася тільки єдина струна — струна людського кохання. З горя обриває її Єлена і вмирає».

Епіграфом до цього свого твору Жорж Занд зробила вірші друга Шопенового — Войцеха Гржимали: «Євгене, чи пригадуєш ти сонячний день, коли ми слухали сина Ліри, коли ми, ховаючись, спостерігали сім духів світу в священному танкові під спів семи духів гармонії? Якими здавались вони щасливими!»

Ця симфонічна поема з'явилась після переробки «Лелії» під час перебування в картезіанському монастирі, і на ній позначився вплив Шопена. Тут, в монастирській келії зими 1838—

1839 року, пережила письменниця ті прагнення, що хвилювали її серце і мозок на вбогій мансарді Латинського кварталу Парижа в 1833 році, коли вона творила прототип Дон-Жуана — свою «Лелію». З того часу вона видрукувала романи: «Лавінія», «Жак», «Мопра», повість «Мозаїчисти», багато статей і оповідань, закінчила роман «Спірідіон». І ось тут вона переробляє свою «Лелію», так змінюючи концепцію роману, що ні для кого не залишається неясним зречення письменниці від змагання з Байроном, чия бурхлива доля викликає жах у нижньої матері Моріса і Солянж. Десятками довгих листів Жорж Занд заздалегідь підготовляє громадську думку про соціальну доцільність показати «Лелію» в новому виданні не жертвою католицького ченця Магнуса, а щасливою переможницею, що досягла мети своїх змагань!

Жорж Занд поспішала написати «Сім струн ліри», цю сповідь, в якій письменниця розкриває власні переживання. Філософія сучасної їй епохи переможного міщанства обірвала на її лірі шість струн, залишивши єдину струну про кохання...

В поемі Елена обриває цю струну і вмирає. Письменниця пристовується грати на однострунній лірі, — ось сповідь Жорж Занд.

Авторка саме читала вголос «Сім струн ліри» дітям і Шопену, коли тишу монастиря порушив якийсь гуркіт. Жорж Занд перестала читати і прислухалась. Враження було таке, мовби тисячі лантухів з горіхами котилися десь поблизу. Шопен взяв свічник і поспішився в коридор. Там, як і звичайно, було темно і порожньо, але гуркіт чувся виразніше. Жорж Занд хотіла послати Кларіту або Каталіну дізнатися, звідкіль іде цей гуркіт, але обох не було. Увійшли в келію. Шопен змерз і поспішив одягнути тепле пальто. Гуркіт наближався, і діти, а за дітьми й дорослі вийшли вниз у коридор. Свічника вже не було потреби виносити. Стіни були освітлені смолоскипами.

Спочатку нічого не було видно. Але ось почали вирізнятися окремі постаті... Це були чорти всіх рангів та віку. Біси та бісенята. Посеред цього натовпу ішов Люцифер, сам сатана; він мав найбільші за всіх роги, криваво-червону пику, замість рук і ніг — коров'ячі копита та великий чорний конячий хвіст. Серед пташиних та звірячих морд, одягнених у фантастичні вбрання, було багато молодих дівчат, пишно одягнених, як на бал, у рожеві та білі сукні.

Один з старих чортів з волячою головою і рогами підійшов до Жорж Занд і промовив голосом Хуаніто:

— Сеньйоро, корзину з харчами я принесу вам пізніше, вона недалеко, в печері!

— Контрабандисте, коли це ти очортився? — засміявся Моріс.

— Бачите, тепер масниці... Час для карнавалу, а келія Марії Антонії простора, от компанія і вирішила повеселитися, — пояснив Хуаніто.

До Жорж Занд підійшов другий старий, пузатий біс з цапними рогами й котячою мордою:

— Сеньйора мене не пізнає? А як огріває вас моя пічка?

Це був жерстяник під руку з своєю дружиною в чорному доміно.

Гуркіт походив від кастаньєт, якими були озброєні всі учасники карнавалу, але з найбільшим завзяттям стукали кастаньєтами хлопці-халамидники з вулиць Пальми.

Кастаньєти тарахкали не рівномірно й ритмічно, як на іспанському суходолі, а по-місцевому, мальорканському, вродіб. Ця жахлива звукова какофонія відбувалася в супроводі дикунського танцю. Всі танцювали з смолоскипами в руках!

І раптом кастаньєти замовкли. Танці припинилися. Весь похід співає в унісон на мелодію Копліти, де окремі рядки все починаються наново й ніколи не закінчуються... Спів короткий. Кастаньєти починають знов. Короткий цей немудрий спів, що заповнює інтервал між стуком кастаньєт, набуває якоїсь величезної виразності. Враження це, можливо, від своєрідного співання мальорканців — глухо-протягло при буйно швидких рухах співаків.

Хуаніто знов повернувся до Аврори і врочисто промовив:

— Завтра — перший день великого посту і, крім хрину та маслин, купити нічого не можна... Тому я приніс вам дещо на свій власний страх. Можна увійти? — Чорт з волячою мордою мав під плащем великий горб, то був мішок з м'ясом, макаронами і білими пухкими булками.

— Ну, а в корзину я поклав масло, цукерки і якісь дві каструлі, що передав вам кухар П'єр. Ось тут записано, що я витратив з своїх грошей, — проговорив Хуаніто і подав папір.

Шопен тримав високо голову, і очі в нього блищали, як ніколи. Аврора спитала у Хуаніто, кивнувши головою на коридор:

— Хто там бере участь?

— Там є всі: ремісники, рибалки, крамарі, конторники, селяни й хлопчачи з усіх вулиць міста! Це у нас такі карнавали з часів революції... Ви дозволите Кларіті піти потанцювати зі мною?.. Я заплатив за себе і за неї, щоб сісти за бенкет... Я думав... Ви такі до нас добросерді, сеньйоро! — чемно прохав Хуаніто.

— Звичайно, звичайно... Я працюватиму довго і сама одчينو двері Кларіті! — промовила Аврора.

— Але у Кларіті немає маски, як же вона піде? — збентежилася Солянк і подивилася на дівчину, що саме увійшла до кімнати.

— Є, є! Маску я приніс...— І Хуаніто витяг з кишені розмальовану, шиту з матерії голову кішки.

Поки щаслива наречена збиралася на бал, Фредерік викликав молодого до другої кімнати, в якій нікого не було:

— Скажи, Хуаніто, ти дуже кохаєш свою Кларіту?

— О сеньйоре Фредеріко, вона для мене сонце і все життя!

— А не розлюбиш? Другу не покохаєш? — запитав музика строго.

— Я справжній мужчина, сеньйоре Фредеріко; у мене на ціле життя — одне кохання! — гордо відповів мальорканець.

— Тоді ось візьми цей перстень для своєї Кларіти... Хай він принесе їй щастя та вірне кохання!

І Шопен поволі зняв з вказівного пальця правої своєї руки золотий перстень, що для нього був найбільшою, найдорогоціннішою пам'яткою, подарунок Марії Водзінської, й урочисто надяг на мізинець щасливого тим Хуаніто.

— О сеньйоре Фредеріко, присягаю вам, що нашого першого сина ми назвемо тільки Фредеріко!

Шопен мовчки стиснув руку мальорканцеві і вийшов з ним до всіх.

— У нас в селі був бідний селянин Стах, я його дуже любив... Хуаніто чимсь нагадає мені мого Стаха... — пояснює жінці Шопен.

Жорж Занд непомітно придивлялася до Шопена і губилася в здогадах. Що за дивний чоловік? Ось очі в нього сяють і голову тримає він гордо, а ще вчора ховав свої сльози, і зітхав, і дивився порожнім якимсь, згаслим поглядом.

І мати ще з більшою тривогою дивиться на Моріса: «Що з ним? Чого він кидає на Шопена неприязні погляди?»

— Ми слухаємо, наша любя пані,— каже польською мовою Шопен.

Аврора продовжує читання. У неї приємний голос. Шопен закинув голову на спинку фотеля і дивиться крізь вії, і на його змарнілому обличчі тиха радісна усмішка. У нього на колінах сидить Солянк і то пригортається щокою до його грудей, то підіймає очі й намагається зустрітись з ним поглядом. Фредерік і Солянк приятелі: для вередливої дівчинки його бажання — закон. Ось читання закінчено. Моріс піднімає підборіддя, підводиться, зваливши стілець. Підліток помітно копіює П'єра Леру. Лівою рукою він колошматить свою гарну

рафаелівську зачіску і починає важко тупати по підлозі, хоча в кімнаті простелені солом'яні мати, а поверх них біля стільців лежать білорунні овечі шкури. Запнувшись тут і там і ледве не давши сторчака через шкуру біля фотеля, де Аврора просиджує безсонні ночі за роботою, Моріс нарешті зупиняється біля дверей, глибоко застромивши руки в кишені штанів. Тоді Аврора повертає до нього обличчя і питає лагідно:

— Тобі, здається, не подобається, мій хлопче?

— Тут подобатись немає чому... Я не люблю літературних вправ Шарля Нодьє; це нездарна мавпа, що вдає аристократа і любить малювати зітхання, сльози, нарікання, зомління й смерть закоханих нудними словами... Б-р-р-р!

Це був випад проти Шопена, який любив книжки поезій та оповідань бібліотекаря Арсеналу в Парижі, що збирав у своєму салоні гурток романтиків. Фредерік бував там. І Моріс це добре знав. Але ні Жорж, ні Фредерік не могли пояснити цього істеричного вибуху підлітка.

Шопен не змінив пози і виразу обличчя. Аврора удала, що глибоко замислилась. Солянж підвела голову і, сонно усміхаючись, спитала:

— Це Нодьє написав про золоту ящірку, еге?

Шопен мовчки хитає дівчинці головою, і вона умощується на кріслі, кладе голову на коліна Фредеріка. Аврора бере перо, присовує до себе каламар і починає виправляти свій рукопис. Моріс знов починає тупати й зачіпатись за стільці, мати й шкури. Аврора турбується: «Що йому? Що сталося з кожним із них?»

Тоді Шопен простягає свої руки і, не потривоживши Солянж, починає імпровізацію теми, що останнім часом визріла у нього в плані b-moll. Кожна рука веде свою мелодію. Імпровізація звучить викінченим твором, але музика невтомно варіює окремі мелодії...

Моріс тихо сідає на килим, обіймає руками ноги, кладе на коліна підборіддя і слухає музику, поглядаючи то на матір, то на Фредеріка. Аврора продовжує виправляти рукопис і удає, що не звертає уваги на сина. А коли знов настає тиша, Аврора підносить голову і питає підлітка:

— Моріс, ти, здається, нічого не сказав мені про мою поему?

— Хіба я не сказав, що вона нагадує твори Нодьє?

І знов Солянж з тихим докором:

— Який ти! Мама про кохання нічого не читала!

— Тобі, Солянж, спати пора! — грубо крикнув Моріс.

— Справді, поговоримо завтра, мені час сідати за працю! — каже Аврора, лагідно усміхаючись.

Солянж цілує Шопена і покійно йде до свого ліжка. Моріс на момент зустрічається очима з матір'ю і йде також до своєї постелі.

Через кілька хвилин мати підходить до сина, кладе йому на чоло руку і помічає у нього сльози:

— Друже мій, що з тобою, скажи мені?

— Я краще житиму з батьком. Який він не є, а рідний. Ти любиш цього і хочеш одружитися з ним. Він уже сьогодні наказував Хуаніто про наш від'їзд, домовлявся про коні, екіпажі... — ковтав сльози Моріс.

— Як тобі не соромно? Хіба забув, що казали лікарі про його здоров'я? Вчора вночі я думала, що він уже помирає.

І Аврора обійняла сина і терпляче почала в кільканадцятій раз заспокоювати синову ревність...

— Хай не поводитьсь як твоя дружина і хазяїн! — хвилюючись, сперечався підліток.

Мати шепотіла з ним доти, поки Моріс цілком заспокоївся і поцілував її в добрій згоді.

Аврору нетерпляче чекав Фредерік, нервуючись:

— Що з ним?

— Трагічно переживає моє почуття до тебе. Хуаніто сказав йому, що ми з тобою маємо одружитись... Така вразлива душа... — заклопотано і тривожно пояснила Аврора.

Шопен якось враз зіщулювся, посумнів і збирався вже лягати. Тоді Аврора пішла з ним, намагаючись звеселити коханого. Вона почала розповідати Фредерікові тему свого нового роману:

— Уяви собі майорат. Немає дітей. Через багато років народжується дочка. Її виховують, як сина. Вона сама не знає, бо росте в суворій ізоляції замку. Я назву роман «Габріель». Моя бабуня і Дешертр виховували й мене хлопцем... Дію роману я хочу дати в околицях Генуї, її історія — цікаве тло для мого роману.

Шопен лагіднішає, починає входити в деталі, питає:

— А як «Сім струн ліри»? Чи видрукують?

Аврорі подобається турбота Шопена, і вона гордо відповідає йому:

— Це правда... Є в ній п'ять-шість сміливих виразів, які конче потрібні... які я не дозволю викреслити! Мій видавець боїться посваритися зі своїм любим урядом. Але я також не гірш від нього знаю, що можливо видрукувати в журналі «Ревю», а що не слід... Я сьогодні одержала листа, де він обурюється проти «Спірідіона»... Але роман видрукувано, і є чутки, що журнал почали випускати монастирі... Бюлоз — дока і знає таємницю своїх прибутків, але і я хочу мати не таких

дурнів, як читачі моїх попередніх романів, бо сама я також порозумнішала! — бадьоро каже Аврора.

Шопен мовчить своїм звичаєм і, коли пауза стає довгою, каже, зітхаючи:

— Щоб творити безсмертні твори, треба високо шанувати народ. Догану і забуття мають завжди всі ті, хто вважає себе мудрішим за народ! Це єдине правило, якого мене навчила історія.

Шопен цілує руки Аврори і лягає спати. Сплять і діти. Аврора сідає за «Габріеля» і стежить, щоб не згасло полум'я в пічці, — у неї ревматизм, і холод загострює біль в кістках. Кларіта не повертається з карнавалу...

ПІД ОДНИМ ПЛАЩЕМ

Повість

I

КИЇВСЬКИЙ ЛИСТ

Тільки завидніли древні башти фортеці й готичні шпилі костьолів Вільни, Адам підвівсь і рухом показав спинити коні. Вистрибнув через приступку і кинув через плече:

— Не ждіть мене — пізно повернусь!

Старосвітський громохкий берлин лікаря Ковальського було переповнено молоддю. Грубий шар пороху на кожному обличчі намалював машкару старості: розпушив сивину волосся, брови і вії, позабивавсь у ще для людського ока не примітні зморшки, ніжні кольори шкіри затемнив брудом.

Вистрибнувши з екіпажа, Міцкевич швидким кроком пішов стежкою до берега. Високий Йозеф і невеличкий Ярош вже й собі сходили. Домейко і Ходзько водночас запитали:

— Куди, Єжовський?

— Малевський, що тобі?

Одповів похмурий широкоплечий Йозеф Єжовський:

— Хіба можна його самого лишити?

І подавсь стежкою. Малевський — за ним. Візник — старий жмудин — повернувся до філаретів збентежений і розгублений:

— А що я тепер скажу пані Ковальській? Наказувала ж, щоб безпремінно привіз пана навчителя до її матері?

Глибокі борозни на чолі й щоках, кошлаті брови і довгі сиві вуса жмудина мали в собі щось фатальне. Практичний Одинець сказав:

— На трьох polegшало... Гайда, старий, швидше до Гострої Брами!

Шестеро розсілись вільніш. Четвірка одгодованих вороних побігла рясю. По шляху за берлином котилася висока хмара сивого пороху. Довга мовчанка обірвалася, мов всі прокинулись від гнітючого замислення, подібного до дрімоти. Запалі від безсоння й почервонілі від сліз молоді очі заблищали.

Побратими їздили проводжати аж за Німан своїх трьох товаришів, які мужньо взяли на себе всю провину і найтяжчу кару за молодіжні організації: філаретів (друзів громадської чесності), філоматів (друзів науки) і променистих, що мали сім класів відповідно до фарб спектра сонячного проміння.

Закутий у кайдани Томаш Зан — натхненний співець Фелі (Феліція — богиня мислі). Поет, що оспівував дівчат Литви, провів у тяжкому ув'язненні більше року і засуджений до Оренбурзької фортеці на рік, а потім на довічне заслання до Сибіру. З ним Ян Чечот з Новогрудки — земляк Міцкевича, ретельний збирач білоруського фольклору і поет білоруських пісень і віршів. А далі Сузін — третій...

Філаретів зараз дуже хвилювала доля гімназиста Михася Платера... Того самого Михася, з чієї руки почалося у Вільні слідство. Торік, 3 травня 1823 року, Михась на класній дошці написав: «Хай живе конституція 3 травня! Поляки, невже нікому згадати про це?»

Михась Платер був арештований одним з перших. Він нікого не виказав. Зараз йому було оголошено вирок: «В солдати до армії на Кавказ!» І тут виявилось, що гімназист Михайло Платер є дівчиною Емілією Платер, яка хотіла здобути хлоп'ячу освіту і для цього використала документи брата... Батьки подали прохання цареві. Дівчину все ще тримали у в'язниці, а доля її хвилювала всю Вільну.

— Томаш написав про Емілію вірша, але не обробив...

— Ян обіцяв вислати його Зосі Малевській.

— Я всю надію на Яна маю. Він догляне Томаша. Той жандарм, що нашою мовою розмовляє, обіцяв роздобути сина й вмотити хворого.

— Дарма, Олександрє, не зважаєш Сузіна. Хіба не примітив, з якою запобігливістю старий жандарм до нього ставиться?

— Кат-економ, той Новосильцев, усі жили повитягував з бідного Томаша. Чи легко згадати? Більше року тримав біля свого кабінету. Тільки останні тижні переведено Зана до базиліан...

— Добились цього полегшення через відсутність Новосильцева... Поїхав до Аракчєєва за присудом про нас, браття?

— Який присуд? Катівський вирок, та й все...

Заходило сонце. Півнеба полум'яніло. Плин ріки віддзеркалював товстенні дерева. Адам ішов тепер нога за ногу. Не міг досхочу намилюватися краєвидом. Кожний день мав, як подарунок долі, ходив околицями Вільни... Мов вивчав каміння древніх руйн, що заросли тисячолітніми дубами і липами. Вилазив на високі могили, щоб соколиним поглядом охопити далекосяглі балки в гаях і дібровах. Спускався у вогуку глибінь ярів і годинами слухав мову рідної землі, що гомоніла про заховані тайни плюскотом чистих струмків з численних криниць і могутнім шумом підхмарних верховіть дубів, лип, берестів та яворів.

Адам ішов... Його побратими назирці йшли оддалік, намагаючись не попасти йому на очі. Томаш — найулюбленіший друг Міцкевичів з першого дня іспиту в університеті, з 1815 року... Минулої ночі в своїй імпровізації Адам порівняв Томаша з Христом, коли той ішов на Голгофу. Всі філарети ридали... Адам обливав слізьми кайдани Томашеві, цілував його руки. Найжахливіший похорон над живим! Томаша, Яна й Сузина поховали побратими навіки у далекому страхолюдному Сибіру... Сибіру, де безслідно зникали доблесні захисники незалежності батьківщини!

Віщувало серце Адамове, що вже ніколи в житті не обміняється поглядом з друзями, не почує їхньої живої мови, не обійме, не пригорнеться... З одним тільки Томашем міг Адам ділитися найінтимнішими переживаннями свого нещасливого кохання до Марилі. З єдиним Томашем! Світозарною душою відважного лицаря невідомої дівчини Феліції...

— Я так і знав! Адам прямує на могилу Антоколу — звідтіль видно всі гори Вільни. Там найчастіше вони з Томашем гуляли.

— Марилю також з собою водили, — додав Малевський.

— Цвітуть липи, і вся Вільна пахтить щільниками меду! Моя рідна Умань в цю пору також пропахла цвітом гречки, широкі лани рожевіють на Україні від гречки, і так само гудуть бджоли... Чи я коли обійму своїх стариків, своїх товаришів з Уманського колегіуму?

Ежовський, високий і широкоплечий, трохи сутулюється і має чорноброве й карооке мужнє обличчя. Поруч його Малевський виглядає підлітком: невисокий, тонкий, білявий, з ніжними рисами. Але вони обоє вже більше трьох років, як магістри... Одного випуску університету — 1819 року. Малевський — правник. Ежовський — філолог.

— Не журись, Ежовський, батьки твої у своїй хаті тебе дїждуться, а ти молодий і мандрівки видержиш! Сестра дві книжки твого Горація десь роздобула, в дорозі вони у пригоді тобі будуть!

— Переклади на польську десь в Тулі або Рязані? Про Варшаву — шкода, що ми не почуємо...

— Повноважений комісар Царства Польського Микола Новосильцев та цесаревич Костянтин... Йозефе, ти не уявляєш цього батьковбивцю! Уяви: високий, сутулий, на плечах і на грудях ватою мундира напихано... І такий кирпатий, що здаля безносим здається, волосся руде, з губів слиною бризкає, як розмовляє... В польську мову німецькі речення вставляє! Кажуть, що в батька увесь вдавсь... Німець!

— Його батько наших з фортеці визволив. Не заради

Польщі, а з помсти до матері Катерини Другої ослобонив Костюшка з Німцовичем з Петропавловської фортеці... Т-с-с-с!— Єжовський прихилився за куц і за собою Малевського потягнув.

— Цілує землю...

— Сліди Марилі цілує... Тут він із Томашем і Марильцею гуляв на великодні свята!

— Два роки тому... Імпровізації дуже знесилюють його! Не спав п'ять ночей... Кров'ю сьогодні кашляв. І хвилювався дуже: він Валеріана Лукасінського високо шанує.

Обидва замовкли. Пригадали, як провели вночі до Зана в камеру посланця з Варшави. Там відбувся суд над вождями Польського таємного товариства... Трьох до каторги присудили, і Лукасінського, якого філарети своїм вождем мали. Розповідав варшав'янин, що старий Адам Чарторійський вчашно вмер торік...

— Лукасінський був проти Чарторійського, хіба не пригадуєш? Магнат все підготовляв, щоб сина Адама в польській королі вивести! Все ж — Адам краще, ніж Костянтин!

— Ні, гірш. Це чужий, німець, а значить, і тимчасовий.

— Він — будуший цар Росії, а далі ще й більшою володітиме! — промовив Малевський і пішов на берег річки, на ходу роздягаючись.

Єжовський глянув на замислену постать Міцкевича, що сидів на вершині могили до них спиною, милуючись краєвидом Вільни... Постать здавалась невеличкою здалека. І Єжовський подумав: «Ярош добре надумав. Скупатись не завадить — прожену дрімоту».

З вершини могили вся Вільна з боку Антоколу перед очима. Ось три гори міста: Замкова, Бекетова і Христова... Великий собор, збудований дочкою Олександра Невського. Он каплиця першої дружини Олігердової — княжни Марії Ярославни... Будували Вільну князі православної церкви. Он руїни замку магнатів Сапег. Багато цих руїн у Вільні. І мурована стіна навколо Вільни XV сторіччя з п'ятьма брамами... Міцкевич пристрасно любив історичні місця Вільни. У двох перших видрукуваних книгах поет оживив декотрі з цих руїн у поемах і невеличких віршах.

Литовське середньовіччя з його православно-візантійським впливом — це яскраво стверджувалося в будівництві Вільни. Одразу за Антоколом, за рівними лавами могутніх дубів, заростали в діброві руїни літніх палаців і дач князів незалежної Литви. За Веришубкою он там починається Кальварія з її широкогіллястими липами та яворами, тут повесні збиралася молодь ближчих сіл і містечок... Католицька готика гострими

шпилями, наче мечами, навіки простромила народні веселі гульбища, що велися по традиції з дохристиянських часів країни, з часів легендарної Чорної Русі. Молодий патріот дивився на Вільну з таким пристрасним жалем, мовби це були останні хвилини милування в його житті.

Міцкевич лежав, спершись головою на руку. Навколо шуміли ліси... В тій дивній симфонії з'єднались-сплелися співи птахів, сюрчання струмків, звуки тварин, пісні й вигуки робітників і дітей. Поетові очі, які досі старанно вивчали рідну історію в древніх літописах і манускриптах та книгах, що зберігалися в бібліотеці університету з часів Віленської академії або в добірній бібліотеці графа Хрептовича, власника маєтку Щорси... Поетові очі, які витратили свої юнацькі роки, щоб уявити далеке минуле Литви, тепер, після арешту, прагнули бачити прийдешнє своєї батьківщини. Більше року Вільна у глибокій жалобі — не було в місті родини, якої б не відвідали жандарми. Ректор університету Твардовський, що недавно заступив Ярошевого батька Малевського, і більшість професорів були арештовані або в них зроблено трус, а їх самих притягнуто до слідства, взято під поліційний нагляд... Ще більш трусів і арештів проваджено в родинах, де були свої чи квартиранти-гімназисти і студенти. В'язниці не вмщали арештованих, і їх розмістили по монастирях, потіснили ченців-католків.

Міцкевич ніяк не міг розібратися у всіх тих чутках, яких наслухався за ці місяці, коли його звільнено з в'язниці — келії базиліанського монастиря. Професор Лелевель взяв Адама на поруки як хворого... Міцкевича було звільнено в день смерті Байрона в кінці квітня. Місяць тому в Варшаві одбувся суд, що присудив Валеріана Лукасінського на каторгу. Під час його арешту помер попечитель усіх шкіл Польщі й України — Адам Чарторийський, що його обвинувачував повноважний комісар Царства Польського Микола Новосильцев у тім, що той всю шкільну молодь Польщі готував до державного перевороту, аби стати королем незалежної Польщі. Чи так воно справді було?

Адам Чарторийський-батько був вельможею Катерини II. Сина свого Адама він змалку виховував разом з царем Олександром I, — вони були ровесники. Від усіх трьох розподілів Польщі Чарторийський-батько дуже розбагатів. Під час повстання Костюшка польські повстанці з особливим завзяттям розбивали, палили й нищили місто Чарторийських — Пулави на Віслі. Польські селяни і міщани-ремісники ненавиділи Чарторийських, — про це їм казав сам Валеріян Лукасінський ось тут, на могилі, в одну з таємних нарад Філаретів...

Міцкевич пригадує літо 1821 року. Для нього воно було літом подвійної жалоби. Він вперше по материній смерті жив на хуторі в Заоссі... Від Заосся до Марильці усього кілометр, але у Тугановичах коханої вже не було... Вона повінчалась зимою і тепер жила в маєтку чоловіка графа Кушкамера. Але канікули Адам прожив не самотньо з братами — на постої в них стояв гвардійський офіцер Микола Лорер. Всі гвардійські полки прийшли до Новогрудки і там ждали царя. Цар мав зробити їм парад. Офіцер Лорер цілі дні муштрував солдатів, а ночами і в свята з Адамом гуляв... Вони стали приятелями. Батько Лорера був француз, а мати — грузинська княжна, сам він ріс на Україні в багатого батькового друга поміщика Капніста з його одинаком сином, своїм ровесником. Він був з гвардією в Парижі в 1814 році, потім служив у Варшаві шість літ. Мав Лорер з собою цілу велику валізу французьких книг, які читав запоем Адам, поки офіцер був на муштрі. І це було компенсацією Міцкевичу за те, що в маєток Щорси до бібліотеки графа Хрептовича те літо вхід йому було заборонено. Там було приготоване житло для самого царя та його найближчих осіб. Гвардія жила в Литві кілька місяців, — цар затримавсь на конгресі в Трохпау. То був міжнародний конгрес, на якому реакційні політичні діячі всіх держав Європи в паніці репетували: «Всі трони монархів хитаються!»

В Неаполі спалахнула революція карбонаріїв, які прагнули об'єднати всі області і вигнати з Італії австрійців. Іспанський народ вимагав у короля конституції. В Германії юнак-студент Занд вбив провокатора Коцебу в помсту за честь університету. Дипломат Меттер весь час запевняв Олександра I, що потрібні негайні й рішучі заходи... І наче на доказ цього цар одержав звістку про бунт в Петербурзі його улюбленого гвардійського Семеновського полку...

Офіцер був ровесником Адама, але скільки він вже встиг побачити країн і народів! Які в нього були поважні книги! Ось коли почав Адам розбиратися в політиці, а вся Вільна була вражена успіхами його у французькій мові.

Офіцер не раз бував і в Пулавах. Він розповідав, що у Варшаві немає таких статуй, малюнків, бронзи, кришталю, коштовних килимів, меблів і бібліотек. Батько з сином не тільки одбудували маєток, але значно його розширили. Використовуючи своє становище при царі Олександрові I, вони з кожного європейського великого міста одсилали до свого маєтку дорогі трофеї довгими валками.

Такої пишної резиденції немає ні в кого з монархів Європи! Пулави — місто, де цілі квартали пишних палаців. Там кар-

тинна галерея. Бібліотека. Театр. Старий Чарторийський казав, що в Пулавах є де розмістити цілий міжнародний конгрес.

Аракчєєву через секретну поліцію стало відомо, що в Польщі масони розвинули свою таємну діяльність. У той же час переважна більшість учнівської молоді — перебуває у численних молодіжних організаціях. І він наказав Новосильцеву чинити в Польщі суд і розправу. Цілий загін прокурорів і слідчих було послано з Петербурга під начало Новосильцева, цього продажного п'яниці й розпусника. Ці судді без всякого суду засікали на смерть вбогих підлітків-гімназистів, щоб дорожче взяти з родичів чи їх товаришів. Гвалтували сестер, наречених і молодих матерів, які клопоталися перед ними за визволення братів і синів.

Міцкевич знав багато таких нещасних у Вільні. Чув про подібні оргії і по інших польських містах. Гаряче серце боліло і хвилювалось. Нещасна вітчизна! Найнещасніший в світі польський народ! Вже ті три розподіли Польщі, що одбулися при Катерині II, нелегко дались пережити народові! Та чи ж і пережили польські селяни і робітники Познані, яких силоміць віддано Пруссії?! Потім Наполеонова авантюра з герцогством Варшавським, де навіть було підписано універсал про знищення кріпацтва... Польські селяни й досі моляться за душу Наполеонову за цей підпис.

Скільки тяжких ударів по почуттю національної гідності. Ще більш ударів по матеріальному становищу країни, і Адам знає багатьох шляхтичів, які стали вбогими хліборобами або примушені були вчити дітей ремісництву. Невеликі поміщики банкрутують. Становище їхніх кріпаків-селян жахливе. Їх ввозять поміщики на продаж до Петербурга та в інші російські міста. Там дорожче платять за польських, литовських, білоруських молодих дівчат і жінок, за ремісників, бо вони не знають російської мови, їх легше тримати в покорі. І таких знає Адам поміщиків — батьків віленських студентів. Інші поміщики банкрутують і розходяться поодиноці за «прихлібників» у багатих поміщиків. А багаті поміщики, великі й малі магнати добре нажились від усіх цих жахливих подій у вітчизні. Каєтан Козьмян, старий письменник, пише правду:

«Суспільна думка є такою: у багатьох відношеннях нам тепер жити краще, ніж було в незалежній Польщі. При нас зосталася більшість всього, що нам дала вітчизна, й одночасно ми звільнені від тягарів і небезпек селянських повстань. І без незалежної польської держави ми все ж таки живемо в Польщі і ми не загубили своєї національності — є поляки і будемо поляками».

Каетан Козьмян був в апогеї своєї слави при Наполеоніві, він вшанував його кількома одами і поемами. Коли Наполеон ганебно тікав з Росії, Каетан Козьмян видрукував гнівного докора полякам Кракова, які не одмінили балів і на них танцювали: «Польща гине! Давайте танцювати!»

Дійсно, магнатам при росіянах живеться краще, бо цар дає їм свої війська, щоб карати повстання селян по маєтках і бунти робітників на заводах і фабриках, що на їх заснування російська казна дає магнатам дуже щедрю допомогу.

«Російське самодержавство утворило для магнатів добрі умови й дуже погані для дрібної шляхти. Каетан Козьмян помиляється. Коли шляхта повернеться у ремісників і селян, то зовсім впаде культурне життя Польщі. Бо для селян і ремісників російське самодержавство не утримує ні шкіл, ні лікарень, ні бібліотек. Для кого тоді треба буде заводити гімназії, музеї, університети, картинні галереї й театри? Міста обезлюдніють, як колись, за часів феодалів. Чи це можливо? Хіба історія людськості у своїм гоні нагадає колесо? Російське самодержавство змогло тільки на дуже коротку мить повернути Європу трішечки назад. Хіба власник друкарні у Вільні не повчав його, Адама, що «вірші пишуться у Варшаві, а не у Вільні!».

І він, Міцкевич, довів йому наочно, що вірші пишуться, друкуються і навіть розпродуються за короткий час у Вільні. Товариші ніде не можуть купити йому його книжок, а як же поетові їхати у заслання без певного запасу власних друкованих творів? Книги завжди потрібні: чи новому приятелеві подарувати, чи в скрутну годину продати землякам? Зан радив взяти з собою побільше. Але чи пощастить товаришам зібрати їх? Згадка про друга знов здавила чимсь важким і колючим груди. Тоді припав до землі і лежав так довго.

Ясна місячна ніч заспокоїла Міцкевича: він любив це блакитне сяйво. Гомін лісів заколисував, він почав уже дрімати, коли чийсь кроки примусили його прислухатись... І раптом він скочив на ноги, неймовірно схвильований, і зняковілий, і радісний:

— Пане Йоахіме, я тут... Невже мене шукаєте?

— Не зовсім так, Міцкевичу! Іхав я оце з Щорсів... Прощавсь з бібліотекою!

— У Щорсах я написав свою оду про картоплю... влітку, на канікулах в 1818 році, коли було оголошено в університеті літературний конкурс... Але жюрі про мою оду промовчало, а я на конкурс віддав найновіший свій примірник... Хоч та ода й архіхлоп'яча, але мені шкода, що її не маю цілої. З конкурсу не повернули!

— Чудесна річ! Ось і я пам'ятаю звідтіль цитати:

О новгородська земле, краю рідний мій!
Ти достойний пісень славного Трембіцького! —

або:

У 1992 році царюватимуть народи-королі!
Вони запалять в Європі новітній вогні,—
Безслідно зникнуть Парижі, Лондони і Вільни,
І над оновленим світом засяють зорі Волі,
В її проміннях заблищать науки й добродійства,
Знищена буде навки влада чернечих орденів,
Золотий капітолай піднесе до неба нові дахи.

А ще раніш мені сподобались рядки:

Ні один овоч, ні один плод не прирівняти до картоплі!
Картопля всі плоди переважає — геть кукурудзу, геть просо,
маїс і сагу! Одна картопля допоможе литовським селянам
більш за всіх польських королів вкупі!

Йоахім Лелевель стояв у чорнім сурдуді на тлі зоряного неба і декламував своїм лагідним, м'яким тенором, одмірюючи розміри віршів лівою рукою.

— Ви, Міцкевичу, хвилюєтесь? А я справді дуже люблю цю вашу «Картоплю». Коли б у вас був завтра час прийти до мене і перевірити текст, що його я здобув у Зана, як приїхав у груди у Вільну.

— Томашів текст перевірки не потребує. Це я тоді під впливом Камоенса: «Боги Олімпу радяться про долю Східної Індії», — а потім Вольтера... Батьки-домінікани дуже отруїли мені дитинство у своїй середній школі. Хоч ту школу закінчив і мій батько! Я готувався до іспитів на магістра й старанно перечитував епос, і підручника Томашевського, то «Ягеллоніду», і білоруські народні пісні Яна Чечота.

— Міцкевич, не виправдовуйтесь! Але відкриюсь вам, що своєю «Картоплею» ви зіпсували свою кар'єру в очах небіжчика Чарторийського і навіть його сина! Магнат сам хотів бути королем, а ви, замість його персони, хочете мати королем закріпачений у нас народ! Демократів Чарторийські вважають за особистих ворогів.

— Я прохав князя дати мені посаду вчителя у Вінниці або у Кременці. Знаю, були там вільні посади. Не дав мені. Послав у жмудську глушину — Ковно. Я прохав одпустити мене на лікування за кордон. Малевський марно чекав мене і у Варшаві, й у Вроцлаві... Один мусив їхати до Берліна, не дочекавшись мене, бо князь заборонив мені!

— Нагодували князя «Картоплею», — посміхнувся професор.

— Невже всі мої прикrostі через «Картоплю»? — вирвалося у поета.

— Старий мені про вас так сказав: «Він — демократ», а це поняття в його політичному лексиконі стоїть дуже низько.

— Пане Йоахіме, якої ви думки про слова Гомера за раба... Пригадуєте? «У кожного, що падає в рабство, одразу боги одбирають половину людської душі!»

— Вся Польща у в'язниці, дорогий мій Адаме! А польський народ вже більше тисячі років у складному рабстві шляхти, римського папи й польських королів,— голос Лелевелів прозвучав приглушено від хвилювання.

Міцкевич од його слів, наче від удару, опустився на траву і сів, заховавши у долонях обличчя. Лелевель сів поруч і почав запалювати люльку.

— Чи це означає, що для раба не існує жодної людської чесноти? Я змалку виховував у своїй душі щирість, правдивість, мужність, почуття суворої відповідальності за кожну думку, за кожне вимовлене слово... Але на слідстві... Перед Новосильцевим і прокурором Байковим мені наказано повзати вужем, затаювати доблесні вчинки друзів, зрікатися всього того, що є нашою гордістю. Малевський у Варшаві присягнув перед самим цесаревичем при Новосильцеві, що я, він, Єжовський і найближчі наші товариші не тільки не були основателями філоматів і філаретів, але про ці організації лише недавно почули вперше! І я зрікався за срібники, як Іуда. Від цього зречення посивів я. Зрікався своїх власних пісень... Що ніколи їх не чув! Вперше їх бачу!.. Мене примусили перед цим продажним, огидним розпусником, гвалтівником найкращих дівчат вітчизни, катом Новосильцевим... Зараз в серці моїм відзвонюють кайдани Зана, Чечота і Сузина по всіх ідеалах гордої, щирої нашої молодості! Я — раб... Я не маю права ні на громадську мужність, ні на чоловічу відвагу і навіть на людську гідність... О, як я заздрю тим, які повезли свої кайдани у сибірські сніги! Для чого мені не дали цієї великої честі? — Поетові очі палали вогнем, пристрасний голос зривавсь від приглушених ридань.

Під тьмяним блакитним саявом місяця Вільна виглядала могутньою столицею. Грона дубів і лип здавалися величезними замками і палацами. Руїни серед зелені — мов відбудувались. І мурована стіна з усіма своїми брамами пишним вінцем охоплювала центр міста. А над головами співрозмовників пролетів кажан. В кушах виводив свої мелодії хор цвіркунів. Лелевель одкинув люльку і кресало в траву... Він дививсь на Вільну повз поетове обличчя, ховаючи тим глибоку чуливість свого кохання до нього.

З ріки донеслась мелодія литовської народної пісні. Міцкевич аж на коліна підвівся був при перших баритонових звуках:

— Мені вчувсь Чечотів голос...

Професор знайшов у траві люльку і кресало, вибив вогонь.

— Християнський катехізис, дорогий Адаме, надзвичайно шкідлива система виховання для майбутніх борців за визволення народів.

— Ах, професоре! Хай би ми змогли визволити тільки народ Польщі й Литви... Наші народи тоді визволять й інші...

— Так думали й вожді Великої Французької революції. Ми мусимо зробити для себе висновки з їхнього прикладу! Без братнього єднання поневолених народів між собою — здобути волю неможливо.

Спокійний мужній голос Лелевея і висловлена ним парадоксальна думка допомогли поетові себе дисциплінувати. Він запалив і свою люльку і сказав:

— Ми всі дуже шкодуємо, що не вчилися історії на ваших лекціях, пане Йоахіме! Невже ви гадаєте, що мрії Сен-Сімона вважать більш за ідеї енциклопедистів?!

— Мрії належать до нереальних цінностей, дорогий Адаме! Але про це будемо філософувати іншим разом колись. Я не маю часу. На березі жде мене візник з маєткою Щорсів. Користуючись, поки нас ніхто не чує, скажу, про що я лише сьогодні сам дізнався. Вам дано дозвіл поїхати на лікування, де ви були торік. Ваш колега з Ковна — Нелавицький — поїде з вами. Ректор університету поставив вас у список тих магістрів, що їх мають послати в розпорядження самого міністра освіти адмірала Шишкова... Новосильцев привезе цю постанову на початку вересня. Отже, маєте готуватися до виїзду в Петербург. Я раджу вам, дорогий Адаме, потоваришувати в Росії з Пушкіним — він зараз в Одесі, близь Кременця... Ви їдете представником польського народу до народу російського!

— Поляк — синонім в Росії хвастуна і крутія, — вчили мене Новосильцев і Байков.

— Це зовсім не так, дорогий Адаме! Ось візьміть і заховайте... — І професор дістав половину карти бубнового туза і подав її поетові. — Перед вашим від'їздом з Вільни принесуть вам лист і другу половину карти. Перевірте, щоб половинки зійшлись. На листі буде адреса.

— Пане Йоахіме, запевняю, що я зможу захвати й зараз той лист!

— Його ще немає. Той лист мають привезти з Києва. Що ви читали Пушкіна?

— Дуже небагато. «Руслан і Людмила», «Кавказький бранець» і ті вірші, що в альманасу «Полярная звезда». Вам запам'ятати буде неважко, — все, що ви були ласкаві дати мені по своїм приїзді до Вільни.

— Я маю ще зошит пушкінських заборонених поезій... дам вам його сьогодні прочитати... Списувати не раджу,— в Петербурзі й в Одесі вони у кожного є! Не забувайте ж своєї відповідальної місії! Для цієї великої місії має наш народ тільки Адама-Бернарда Міцкевича — литвина, — урочисто вимовив Лелевель і, обійнявши, притиснув до себе поета.

Схвильований словами популярного історика, поет обмірковував свої запитання. Йому хотілося більш дізнатись. Але знизу почувся приглушений спів двох тенорів. Єжовський з Малевським співали перероблену Чечотом білоруську пісню:

Да лятаюць, лятаюць дзікія гуси,
Да лятаюць, спеваюць і плачуць
Да нас повязуць да далекой Русі.

Цю пісню Міцкевич під час імпровізації у Зановій камері переробив. Він розповів, що то плачуть не дикі гуси, а сестри кріпаків молодих, які поскаржилися панові (цареві) на свого оконома-ката (Новосильцева). А пан за скаргу віддав кріпаків окономові для кари. Оконом послав кріпаків косити далекі потрави й палити без кінця багато цегли. Всі шляхи й дороги захрясли з кріпаками, що їх везли на чужину, де:

Кому з цегли вийде будова,
Нашим кріпакам буде могила!

Лелевель з Міцкевичем пішли співцям назустріч і на березі знайшли візника графа Хрептовича, який застріг коней і повіз усіх до міста, що було не так близько для перевтомлених і зголоднілих філаретів.

• • •

Такої розкішної осені ніхто на Литві не пам'ятав. Наприкінці жовтня дерева лише починали скидати з себе яскраве золотаве та червоне листя... Пісня лісів ще звучала потужно.

Міцкевич їздив на лікування на берег моря до Колангена і повернувся звідтіль на початку вересня. З того часу він з своїми друзями — в щоденному очікуванні наказу про виїзд до Петербурга.

Багато у Вільні в той час виявилось дружніх родин, що намагалися розважити філаретів, запрошуючи їх часто до себе. Міцкевича ж особисто любили у Вільні. Повертаючись 22 жовтня до себе о дванадцятій годині ночі, він застав біля своїх дверей посланця з повісткою, яку одержав під розписку. У повістці був наказ приготуватися на виїзд вранці 24 жовтня. Деякі з товаришів також одержали таке призначення, вони поспішили до Міцкевича і застали його з альбомом наре-

ченої філарета Ходзька. Він писав вірша і за півгодини закінчив його.

— Бери, Ігнате! Я вже готовий їхати, це одне, що мусив я ще зробити у Вільні. Твоя Людвика нам, арештованим, приносила все, що було потрібне...

Це був вірш «Моряк», в якому були рядки:

Будущність мене не лякає!
Керманичу, правуй вгору!
Ідьмо! Наша вітчизна не загине...

Товариші розпалили грубку і посиділи при полум'ї. Кучерявий Мар'ян Пасецький визвався спакувати Міцкевича в до-рогу.

— То й добре. Мушу завтра обійти Вільну з прощальними візитами! — зрадів поет.

Прийшли сказати сусіди, що завтра, чи то пак сьогодні, у них буде прощальний вечір філаретів. У них найкраще, — флігель у великому садку, з якого зручно тікати на випадок нальоту поліції.

Коли всі товариші розійшлись і поет повертався до себе, до нього підійшов якийсь сувоусий подорожній у чорній баранячій шапці. При великому повному місяці Міцкевич побачив на його обличчі якусь доброзичливість.

Старий підійшов і пошепки запитав:

— Скажіть, будьте ласкаві, паничу, як би мені побачити Адама Миколайовича Міцкевича?

— Це — я.

— Тоді прошу вас впустити мене до своєї хати: мушу глянути на бубнового туза...

Поет затремтів і торопко провів його у кімнату. Запалив свічку. Дістав половину карти і подав. Гість приклав до неї другу половинку, усміхнувся і подав маленького конвертика з сургучевою печаткою. Міцкевич, не читаючи адреси, заспішив до шухляди в столі, де у нього лежали гроші.

А гість, пройшовшись по кімнаті, звернувся до господаря доброю французькою мовою:

— Маєте батька і матір?

— Ні. Обоє померли.

— Давно?

— Батько повесні тисяча вісімсот двадцятого року, а мати восени тисяча вісімсот двадцятого. Маю трьох братів.

— Старші брати?

— Один старший, господарює на хуторі під Новогрудкою, а два молодших — студенти Віленського університету.

— А я пізно приїхав і вирішив одразу і розшукати вас.

Спочатку квартальний мені завадив. Але я був радий, що вчасно потрапив до вас...

— Перепрошую... Вдячний дуже... Довелося стільки загаяти панові свого часу!

— Цим не клопочіться. Я приїхав сина провідати, а його не застав... час маю. А коли, може, у Києві будете, то прошу до мене завітати. Я живу в Липках у власнім домі. Запитаєте Степана Вдовиченка... Там мене знають, — посміхнувся по-батьківському доброзичливо і простягнув руку.

Гість вийшов перший. Міцкевич провів його за браму. Під ногами шерхотіло листя. Місяць освітлював рівну безлюдну вулицю. Поет, стоячи без шапки, дививсь, як віддалявся від нього гість, якого він по кожуху і шапці був сприйняв за селянина з України.

Адам вже спати й не лягав. Увійшовши в кімнату, він прочитав адресу на листі: «Санкт-Петербург, біля Синього мосту, будинок Американської компанії, його високородію Кіндрату Федоровичу Рилєєву».

Поет загорнув одержаного конверта у папір і сховав у кишеню на грудях. Міцкевич шукав очима бубнового туза і не побачив, — гість забрав його.

Ще не старий Антон Горецький, дізнавшись про від'їзд Міцкевича, вивів до вітальні четверо маленьких дітей і попросив поета їх благословити:

— Я вірю, що ваші благословіння охоронять їх від усякого паскудства!

Розчулений Адам розплакався навзрид, але кожне маляtkо по-батьківському поблагословив. І з тої години все життя згадував цю родину, як близьку й рідну.

Ходив вулицями і думав: «Ходжу тут востаннє. Вже я ніколи не побачу Вільни!» І ступав легко, мов боявся, що може нанести своїм кроком біль рідній землі. Одвідав всі родини. З усіма попрощався, а сам ходив вулицями і дивився... дивився... і не втирав сліз, наче йшов за тільки йому одному видною труною, — справляв похорон по власному коханню... Згадував єдину свою найкоханішу Марилію: «Там я з тобою плавав. Там сміявся. Скрізь залишив я тут частку своєї душі». Мав на серці у сап'яновому капшукі мальований Четотом портрет Марилі, подаровану нею гілочку з кількома листочками, приховану стьожечку і французькі листи, писані для конспірації на ім'я Томаша Зана.

Поруч з сап'яновим капшуком лежить київський лист: адресат — видавець «Полярної зvezди» і поет.

З'явився Міцкевич на прощальній учті, коли всіх вже непокоїла його відсутність, з піснею: «Вже сонце зайшло і пси

позамовкали». То не була звичайна філаретська вечеря, де головним пригощенням були молоко і ямби. Тут зібрались не самі тільки юнаки, а були і матері, й сестри, — тільки батьки й чоловіки-службовці не прийшли.

— А де ж ти, Адасю, свою шапку забув? — вигукнув Єжовський.

— Ось, я роздобув ще одну твою книжку «Балади і романси» та «Астерей» з статтею Гржимали! — вигукнув Мар'ян.

— А я дарую тобі, Адасю, свою збірку... Адже тобі книжка потрібніша, — промовила сестра Одинця.

«Поезії» мали присвяту: «Друзям моїм на згадку щасливих хвилин юнацтва, які з ними пережив: Яну Чечоту, Томашеві Зану, Йозефові Єжовському і Францішкові Малевському».

«Балади і романси» присвячені коханій. Взяв книжку тремтячою рукою... «Де вона? Чом не тут? Чи знає, що він прощається зараз з Вільною, з Литвою, з вітчизною?»

Адама посадовили на чільне місце за столом. Тримав себе урівноважено, жартував, сипав дотепами. Філарети час од часу виходили на подвір'я, обходили сад. Чорна пільма облягла місто — ніч була хмарна, вогка і тепла.

За столом Фелікс Кулаковський розповідав, як ксьондз Черський прийшов на лекцію польської мови до царевого брата Миколи... Цей гострослівний анекдот викликав сміх і усмішки. Кожен удавав, що йому весело. На чорних крилах поспішала ніч у безвість. Філарети вже проспівали «Пісню юнацтва», складену Міцкевичем у 1819 році:

Лети понад усі сонця,
О молодосте, над землею,
Всієї людськості душею
З кінця проймися й до кінця!
До гурту, лави молодих!
У всіх мета в нас — щастя всіх.
Ми сильні єдністю, розумні юним жалем,
Вперед же, лави молодих!

Рука в руку! Обіймемо шар землі живим ланцюгом й зрушимо запліснявілу глибу старого життя...

Коли замовк останній звук хору, заспівали півні... Молодь відповіла дотепами...

— За архі-Зана, за архі-Чечота і архі-Сузина, архівип'ємо архічарку! — поспішив виголосити брат Мар'яни Казимир, тільки хор філаретів скінчив пісню.

Свіжим вином з яблук наповнили чарки. Господиня, обнявши вродливу жінку лікаря Ковальського з Ковна, ввела до себе в опочивальню.

«Архі» — улюблене слівце Зана — нагадало всім блідою юнака, що вражав усіх товаришів своєю вченістю та ортодоксальністю.

А тим часом вітер обривав з дерев останнє листя — вистеляв їхньою позолотою і червоною парчею поштовий шлях молодим засланцям. Червоними гронами завітчані стояли калина і горобина, а кущі бузини та столітні дерева черемхи розвісили на голих гілках кетяги чорних ягід. Дуби гомоніли своїм бронзовим листям, а древні липи, наче в матерньому розпачі розлуки, зривали з себе все золоте листя.

Розвиднювався хмарний осінній день.

Адам не пив вина. Схвильований і зникавілий вибухом ридань Ковальської, він одійшов у темний куток і там сів, заховавши в долоні обличчя. Філарети, певні, що він пішов заспокоїти свою приятельку, не шукали його.

Всі чекали Міцкевичевої імпровізації. Філарет Фрейнт вже звечора мав наготові свою флейту. Поет звик імпровізувати під його музику. Фрейнт звичайно награвав мелодії народних пісень. Товариші відчували в Адамових імпровізаціях елементи пророцтва. Релігійне виховання змалку прищепило їм усім віру в містицизм.

Хтось показав музиці Адама. Фрейнт приклав до губів флейту і стиха заграв улюблену поетом «нуту» Фелона і Лаури, під яку імпровізував Міцкевич у камері Зана...

З першим звуком музики Адам підвівся. Виструнчивсь і підніс високо кучеряву голову... Його оригінальне обличчя з схилистим чолом, довгим, гарної форми носом й різьбленими звивистими кораловими губами якось по-особливому зблідло, мов освітілось зсередини сльивою... Великі блакитно-зелені очі розширились і здавались чорними. Імпровізатор вийшов до світла і взявся руками за спинку стільця... Бетанік Горський з папером і олівцем став за Міцкевичевою спиною, щоб записувати...

Всі затамували подих.

Поет імпровізував, але Горський за ним не встигав: «Тільки молоді належить право шукати для свого народу вірний шлях у щасливу будучину. Людське щастя у вірності ідеалам юнацтва. Переконати людину, що вона здібна на великі подвиги, або хоч навчити її думати про смілих і відважних людей — вже досягнення. Зрада вітчизні — найогидніший гріх». І далі Міцкевич імпровізує другу частину балади «Ренегат». «Ляхистан має зараз завзятого ворога у війську й урядовцях самодержавного деспота російського царя... Ляхистанські магнатипаші підкуплені царем, але вірна народова молодь загартується в боротьбі. Треба вірити у могутню силу свого народу,

що зітре на порох всіх зрадників, розвіє своїх ворогів і стане могучим народом-королем!»

Дивно прекрасні образи лилися з уст поета... Горський не встигав записувати і покинув. Слухачі з дитячим захопленням ловили кожне слово, і сльози висихали на очах, зникали з облич скорботні зморшки...

А в цей мент з каплиці на Гострій Брамі вдарили дзвони до ранкової примарії. Імпровізатор, господарі й гості враз отямилась і... побожно уклякли навколішках, а потім почали збиратися до костьолу. Сходило осіннє сонце... Нічний туман прибив золотаво-багряне листя... Стояли граби й явори уже в прозорі. Поет у костьол не увійшов, спинився в галереї, в кутку. В долонях сховав своїм звичаєм обличчя. В його уяві проносилися всі дев'ять років його віленського життя... І тоді він, з наказу матері вступивши до Вільни, ось так укляк навколішках перед іконою Гостробрамської Марії... Був тоді майже підлітком, з пухлявим червонощоким обличчям, і дуже боявся йти до суворого професора-ксьондза—сімдесятилітнього брата в других свого покійного батька. Йозеф Міцкевич викладав в університеті фізику, яка не суперечила святому письму... Адам утік через рік з його фізико-математичного факультету.

«Циркулевий капітан» Круковський (квартильний) вже чекав при дверях кінця примарії. Міцкевич, побачивши квартильного, відчув себе вчителем Ковенської школи й по дорозі до приміщення умовляв друзів, мов школярів:

— Но, но! Досить вже того! Ще побачимося! Напевне побачимося! Тут чи там, але побачимося...

Але голосно ридали дівчата, всі, як одна, у чорних, жалобних сукнях... Перед квартирою Міцкевича вже стояла поштова кибитка і мідні дзвоники на дузі дзвеніли при кожному рухові коня похоронним дзвоном.

Плакали три брати Ходзьки, брати Одиньці і всі філарети. Ридав рідний Адамів брат Олександр, що мав закінчити правничий факультет навесні. Наймолодший двадцятирічний Юрій вимощував кибитку чийось баранячим кожухом.

— Зоставайтеся всі здорові! — вирвався Адам з обіймів.

— Бережіть нам Адама, пане Яне! — ридаючи, благала Ковальська.

Її сестра, пані Мацевич, щоб зберегти пристойність і захистити красуню, вже матір кількох дітей, вихопилася швидко за нею:

— Вам, пане, доручаємо ми нашого славного поета!

— До скорого побачення! Повертайтеся бардзо додому!

Коні рушили. Юнаки пішли за кибиткою, співаючи філаре-

тівську пісню, що її написав Адам, учителюючи перший рік в Ковні:

Гей, радосця очі блища,
І вінец чоло окрасі...
Силі свою треба вимірювати по меті,
А не мету по силі!

З-за чорних хмар виривалася червона зоря... По осінньому золоті, по жолудях і ягодах, червоних і чорних, гриміли обковані колеса. Свіжа студінь тхнула гіркаво-жовтневим повітрям. Молоді голоси співали, і цей хоровий спів звучав присягою дружби на все життя. Цю пісню написав Міцкевич під впливом франко-масонських пісень. У Вільні масонський орден існував здавна і був дуже впливовим. Томаш Зан мав зв'язки з ним.

Нехай сі в умисле стоя:
Ойчизна, наука, цнота!

Ішли філарети без шапок Німецькою вулицею за околицю поряд з кибиткою... Візник — бородатий росіянин — стримував коней.

Закінчили друзі пісню, поки поліцаїв частували в Адамових сусідів яблучним квасом та доброю шинкою. Але ось верхові охоронці під'їхали на конях. Їхні розчервонілі й розтривожені обличчя з нишпорячими очима схрестилися над головами молоді. В цей мент перший промінь прорвав чорну хмару, і сонце освітило кибитку, чорні ялини оддалік і волосся непокритих шапками голів... Квартальний Круковський злякався за свою репутацію й гаркнув:

— Одягнуть шапки! Що за базобразія??

Від цього крику начальства кучер підібрав віжки й махнув батогом — коні рвонулися й понеслися... І довго ще стояв великий гурток серед шляху. А з обох сторін кибитки, перехилившись, дивилися на друзів Міцкевич і Соболевський... Вони бачили крізь сльози непорушні золоті хрести на костьолах Вільні й гайки та діброви навколо міста... На золоті шляху, серед золотавих від стерні та листя ланів, темніла купка друзів... Ось вона зменшилась до цятки й зникла.

Заболіли м'язи... Кибитка неслася, погрожуючи шохвилини викинути... Ялиновий ліс закрив виднокруг... Густий запах бору наповнив легені, важко дихали груди. Адам поволі одягнув баранячу шапку — подарунок старшого брата Франціска — і заплющив очі: «Навіки прощай, Вільна!»

Ніколи більше вже поет не повертався на свою батьківщину

від цього урочистого ранку 24 жовтня 1824 року, коли його було вивезено.

Через три дні на поштовій станції в селі Мальованці кибитка Адала застала кибитку Єжовського і Малевського...

Повз них прнєслася четвірка вороних лікаря Ковальського. Візники чомуь довго перепрягали в обох кибитках коней. Філарети раділи затримці серед рідних лісів.

На поштовій станції в Ковні їх чекала ще більша несподіванка. Ковенські друзі Адама «подбали», щоб на поштовій станції не було для кибиток філаретів коней кілька днів. Сюди підїхала ще третя кибитка з двома: Нуфр Петрашкевич і Кость Залеський, який останні роки служив у Петербурзі й на слідство був привезений до Вільни.

Шестеро філаретів у Ковні були почесними гостями місцевих родин. Адам повіз побратимів у свою прославлену ковенську долину — улюблене поетом місце його самотніх прогулянок під час учителювання.

Долина мала казково-чарівний вигляд... Оточена з усіх боків узгір'ями, заросла березами, ялинами, дикими грушами й кислицями, деревами білої черемхи й горобини, які йшли кількома поверхами... Древній млин при річечці на самому початку долини, що стільки разів правив юному поетові за творчий його кабінет. Осінні квіти, що ними густо рясніла ніколи тут не кошена трава... Ясно-синя річечка з безліччю гоміньких струмків. У цій долині все чарувало зір і слух і наповнювало груди дивними пахощами. Самотній філософ мірошник-жмудин зустрів Адама з ласкою діда до улюбленого онука.

Урочисті сиданки, обіди й вечері навперейми улаштовувалися для Адала з товаришами. Малевський писав сестрам у Вільну:

«Коли б усі наша подорож до Петербурга була б перетята такими Ковнями, то нам би не бракувало доброго гумору. Мене смутить, що цього року не буду я з вами у день свого свята! То прошу вас всіх, не будьте у мій день, 1 листопада, смутними, одженіть з думок тугу!»

Три кибитки з філаретами виїхали з Ковна лише 28 жовтня і далі вже ніде більш не зустрічали ні привіту, ні ласки. Засланці покинули в Литві золоту осінь, щоб зустріти в Росії снігову хуртовину зими.

На поштових станціях мушили вони пропускати перед себе багатих подорожніх або урядових важних осіб. Їм давали холодні обідрані кибитки і старих зморених коней. Непризвичайні до морозів, філарети замерзали, застуджувались. Часто

кибитку засипала снігова хуртовина так, що її потрібно було одкопувати.

І жах охоплював і все більш здавлював серця філаретів. Перед їхніми очима під сонцем і під місяцем була безкрая снігова пустеля, вдень і вночі — біла й чиста, мов паперу аркуш, приготований до писання... Чи ж напише коли на нім що-небудь божий палець?

«До дикунської країни лети, кибитко, як вітер в пустелі, і очі мої, як два соколи в морі...» Міцкевич пригадував оповідання старого слуги батьків Блажея, що любив оповідати йому про страхіття багатоголових гідр і кровожерних драконів...

Фахівці старогрецької та латинської літератур, наші філарети філософували. «Адже ж ця країна вже була вітчизною не одного народу, а всі вони безслідно позникали, не залишивши тут по собі жодного знаку... І тільки у древніх фоліантах Риму, можливо, збереглися скупі згадки про них. Веселий Нуфр запевняв, що бачив живого мамута.

Литвини з подивом зустріли перші російські ізби: цю купу зрубаних дерев, складених одно на друге, з діркою в даху вони звуть своїм будинком? А багато таких куп дерев — своїм містом?

— Невже у цій сніговій пустелі літають яскравобарвні метелики?

Через снігові долини перехрещуються шляхи. Їх проклали не валки одважних купців у древні століття. Російський цар у своїм кабінеті олівцем по карті їх накреслив. Цар не дивився ні на села, ні на литовські чи польські замки... Його солдати і кріпаки руйнували села і замки — з землею рівняли мурі, прокладали рівний шлях. І тягнеться той шлях на північ широкою рікою. Для кого він?

Царські полки зі сходу і заходу весь час шляхами ідуть. Жодний не знає, куди йде і для чого? І жодний не питає. Тут бачиш монголів, нужденних, замордованих, з предківськими сагайдаками і стрілами. А там на плечах блищать англійські рушниці. Он іде парубок з литовського села кроком хворого, нужденний, блідий, з тужливими очима. А їхні офіцери-німці лежать по каретах з книжками Шіллера, з сентиментальними піснями. В іншій кареті француз лежачи наспівує ліберальну пісню собі в ніс і заклопотаний одним: як зробити кар'єру, обкрадаючи ловко солдатів?

Летить кибитка. І раптом всі, всі звертають з шляху... І війська, і артилерія, і обози з обмороженими та хворими, навіть карети офіцерів.

Мчить пишна кибитка, і жандарм, стоячи, гупа візника в спину кулаком. Візник б'є коней батогом або нагайкою.

Хто це? Ніхто не сміє запитати. Хто буде їхати з царським фельд'єгерем? Може, російський цар вже звелів арештувати короля пруського? Чи французького, шведського? А може, якийсь німець випав з царської ласки, і цар дав наказ замкнути його в казематах? А може, кого важнішого везуть? Може, самого могутнього Єрмолова везуть з Кавказу? Хто ж він? Вгледіли, як промчав повіз, сміливі очі й горду позу богатирської постаті.

Єжовський згадував, як Новосильцев, топаючи ногами, кричав на філаретів:

— Його величність імператор не заспокоїться доти, поки у всій Європі не встановить російського ладу!

Засланці грілися в димному теплі изб. Бачили одкриті очі замерзлих трупів солдат... Чули французькі й німецькі розмови офіцерів на поштових станціях. І кожен день їм тягнувся за тиждень, а тиждень без кінця...

І коли мандрівники вже загубили надію, їм показали ясного сонячного дня густі чорні хмари на виднокрузі:

— Он, бачите... Санкт-Петербург!

Здалека, дуже здалека видно столицю. На другий день навечір вгледіли з обох сторін шляху будівлі... Вранці побачили за високими чавунними узорчастими парканами, мов лютих звірів за ґратами звіринця, палаци цариці Катерини II. Ось вони, що випили океани народної крові та сліз!!!

Зараз тут порожньо. Цар із своїм двором зимує в самому місті. У палацах лише вітер танцює, сніг і мороз. Годинники над Петербургом продзвонили тільки південь, а північне сонце вже на захід похилилося. Небесне склепіння одкрите, широке, без жодної хмаринки, як око замороженого трупа. Столиця. Високі стіни. Височезні скрізь колони і слупи. Здушує груди туман — то дим з двохсот тисяч димарів вкриває філаретів сажею.

«Яснішого ясного, ми загинемо у цій жахолодній матні самодержав'я! Дитячою наївністю було вірити у чародійну силу французької записки з Києва!»

Візники одержали наказ везти всіх до готелю «Лондон» на розі Невського й Адміралтейського майдану.

Застуджені, перевтомлені безсонням і враженнями, з потовченими м'язами й виголоділі, філарети нашвидку поїли і звалилися в ліжка ввечері 9 листопада.

Чужий нещирий голос не давав спати й нервував. Чулий Малевський когось кілька разів благав:

— Вийдемо, любий пане; Міцкевич всю ніч кашляв, і боюсь, що ми заважаємо йому одпочивати!

— Але в тій кімнаті, як на вулиці, холодно, а ви також застуджені... — самовпевнено відповідав незнайомий.

— Не знаю, куди порозходилися наші литвини!

— Третій день у Петербурзі мороз... Ви не уявляєте усієї катастрофи! Тисячі петербуржців потопила Нева... Та що тисячі! І підрахувати неможливо — цілі передмістя Нева начисто змила в море! Цілі квартали будинків з худобою, людьми — все населення, вночі, коли всі спали! Вас врятувало запізнення.

— Яке запізнення? — перелякано запитав Малевський.

— Ви мусили приїхати шостого листопада. Той будинок, де вас мали оселити, з усією садибою поплив у море сьомого листопада. Власне, в ніч з шостого на сьоме!

Міцкевичеві спало на думку: «Його голос нагадує Бруно Сухецького, може, й він шпигун?» Згадав студента у Вільні, од якого мусили очищати філаретію і філоматію.

Почулися важкі кроки. Влетів до кімнати Нуфр. Кімната наповнилась холодом. Важко закашлявся Малевський.

— Пробач, Франю... Дістав гарячу хлібину! Адаць ще спить? Ось для нього гусячий смалець... Ага, затопили пічку? Йозеф поніс твого листа, а я вернувсь... На базарі нічого немає! Ну, я нагрію смалець і перев'яжу йому ногу. У мене є чиста старенька сорочка.

— Хіба Міцкевич одморозив ноги? То треба ж лікаря...

— Не турбуйтеся, ласкавий пане, моя рідна тітка за лікарем, я вже послав по неї.

— Ви маєте у Петербурзі кривних родичів — і зупинилися тут?!

— Бо я не один... Без Міцкевича і Єжовського не хочу ніде жити!

— Он як?! — протяжно вимовив одвідувач.

Міцкевичу раптом захотілося запустити в його голову своїм чоботом, і він розплющив очі.

На третьому, зараз порожньому, ліжку Єжовського напівлежав колишній віленський студент Йозеф Пржецлавський... Але в якому франтовитому вигляді?! У коштовній хутровій шубі й шапці, у високих підбитих хутром шкіряних ботах...

На пальцях правої руки десяток принаймні перснів, що блищать і сяють дорогоцінними камінчиками, а через розстебнуті поли видно наймодніший рожевий фрак, полосаті жовто-бордові панталони і зеленастий плісовий жилет з білосніжною колєнокоровою манишкою.

Міцкевич удав, що не впізнав земляка. Це було зробити неважко. Нуфр радісно розпакував шкіряного баула з продуктами і доповів:

— Ось і знадобилась моя пательня! Набїдувався я у Варшаві без власної сковороди... Дяка пані Ковальській, що поклатала нам сирих яєць і домашньої шинки — від моєї яечні ви в мене обидва враз видужаєте! Є і хлїб! Хоч і дорого довелось заплатити...

Пржецлавський не витерпїв і підвівсь:

— Невже не впізнаєте мене, пане Міцкевичу? Єстем ваш полум'яний поклонник! У тисяча вісімсот вісімнадцятому році у «Тигодніку віленському» були видрукувані наші перші вірші, з того часу ви стали визначним поетом, а я — більш нічого й досї не видрукував. З шостого числа на вас чекаю, окрему кімнату приготував: там є лїжка й канапа і буде ще місце для тахти... Я у нашої варшав'янки-вдови наймаю з Парчевським дві кімнати з передпокоюм. Кімнати світлі, теплі й чисті, покоївка все вмїє і покїрна.

У слабого поета закрутилася голова від каскаду слїв, що хлинув на нього:

— Я увесь потовчений, ноги болять, голова крутиться, мене палить вогнем.

Череватий господар-німець внїс паруючий самовар, господиня несла піднос із посудом:

— Вже пробачайте... Наші обидва номерні чоловіки одпросилися дізнатися про свої родини, і ось нема їх двї доби! — зітхнула німкєня.

Нуфр у грубці смажив яєчною й сердито крикнув Соболевському, що нїс велику дерев'яну бадейку літрїв на п'ять.

— Ну, чого повзеш черепахою? Швидше заварюй чай та рїж хлїб, наші хворі ще й не їли від учора!

— Так я ж їм молока купив!

— У дерев'яній бадейці будеш його кип'ятити? Заварюй чай та з мого кожуха витягни пляшку з ромом!

Пржецлавський обережно застебнув свою розкішну шубу й, кинувши од порога:

— Перепрошую. Зайду другим разом, — вийшов.

Міцкевич полегшено зітхнув і чомусь збентежено полапав на грудях сап'яновий капшук, куди він вночі перекинув «київського листа».

Пржецлавський і Парчевський не належали до філолатів в університеті. Їх звали студенти-стипендіати панами і аристократами. Вони не дуже одвідували лекції, а більш дбали про шубраївців. Філолати «тетерями» називали багатих поміщиків. Віленські багаті та професори-реакціонери замолоду мали організацію, близьку до масонів, яка звалася гумористично шубраївцями (цебто шахраями). Шубраївці видавали гумористичну газету «Відомості бруку», яку Новосильцев припинив у 1822 році. Про Пржецлавського і Парчевського ходили чутки, що вони у Петербурзі вигідно продали своїх молодих крипачок, і взагалі це були завзяті кар'єристи.

Надвечір до готелю «Лондон» дві кибитки привезли ще п'ятьох філаретів. Франціск Міцкевич повідомляв брата, що його незаконно виселили з батьківського хутора Заосся. Олександр був стипендіатом, але Юрій стипендіатського іспиту не витримав. Навчання Юрія не мало матеріальної бази з від'їздом Адама і банкрутством Франціска. Поет засмутивсь.

Товариші їхали усього сім днів, і це стало темою високих дотепів і анекдотів. Всіх перелякав приїзд чоловіка тітки Малевського — лікар служив у жандармському корпусі й явивсь у службовій кареті з своїм ординарцем й у формі жандармського полковника. Господарі тремтіли й метушились. Лікар розмовляв старопознанським діалектом:

— Імператор наказав видати мільйон карбованців потерпілим і на цілий місяць заборонив бали, маскаради й танці взагалі, а також всі театральні вистави! Та про які розваги можна зараз думати? Шостого і сьомого бушувала у Петербурзі вода, а восьмого вдарив мороз, якого ніхто тут не пригадує в цю пору. Замерзли у воді трупи... Замерзли водоспади... Всі підвальні приміщення Петербурга затоплені водою, а зараз до дна скрізь крига... До літа ніхто не в силі прибрати ту кригу! Шкода власників фабрик і заводів: полягали спати багатими людьми, а прокинулися вранці цілком пограбованими,— з почуттям закінчив лікар.

Він оглянув і вислухав небожа й Адама. Залишив обом багато ліків. Заспокоїв поета, що у нього обмороження ніг найслабшої категорії й мине безслідно. Повідомив, що завтра привезе тітку,— сьогодні вона себе почуває недобре.

Налякані появою жандармського полковника господарі «Лондона» негайно ж перевели філаретів з низьких антресолей у бельетаж. Ще й заспокоювали:

— За ту ж саму ціну, любі панички, турбуватися вам немає чого, за ту ж саму ціну!

Єжовський, шкутильгаючи, повернувся пізно з синім набряклим обличчям, з нерухомою рукою.

— Я сьогодні переконався, що це — місто не святого Петра, а Вельзевулове... Петербург будували самі дияволи! — виголосив ще з порога.

— Де ти був, Йозефе? — запитав Малевський.

— У тітки своєї. Нагодувала вона мене добрим польським бігосом. У неї щось болить, сказала, що пришло чоловіка. Порадила зв'язатися нам з Йозефом Пржецлавським, і я цілительський день ганяв за цим гицелем.

— Він у нас був, і ми його майже вигнали! — повідомив урочисто Малевський.

Єжовський важко впав у крісло і простогнав:

— Це розфуфирене одоробло — родич міністра Шишкова і його улюбленець!!! Що ви наробили?

Філарети збилися навколо Йозефа. Той пояснив:

— Шишков без пам'яті закоханий в пані Лобаржевську, вдову, яка доводиться якоюсь бабою Пржецлавському... Вдова любить Йозефа, величає його своїм кузенком, а Шишков дні й ночі проводить у вдови. Невдовзі одбудеться міністрове весілля. Молодим вкупі стільки ж років, як і Петербургу! Пржецлавський вже має якусь добру посаду! І пані... забув, пробач, Яроше....

— Пані Жозефіна, — підказав Малевський.

— Пані Жозефіна дуже радила нам раніш за свої справи поговорити з Пржецлавським. Інакше він нам підставить ніжку з помсти.

— Хіба є чим дихати у цій самодержавній машині? — крикнув обурено Міцкевич і тяжко, надривно закашлявся.

Петрашкевич і Соболевський роздягали Єжовського, а він кричав од болю і скарживсь:

— Північна Пальміра! Цілковита ковзалка серед куп вирваних водою бруків і дощок... До всього — єгипетська п'їтьма від півдня! Я все-таки був у міністерстві освіти. Мені сказали: міністр хворіє — прийому в цім місяці у нього не буде.

Гордий Єжовський почував себе зараз ніяково за клопіт, якого завдав товаришам.

Збентежені філарети перелякалися... Розвіднику явно було дуже боляче. Вони роздягнули Йозефа і встановили діагноз: рука вивихнута, а коліно й обличчя розбиті. І взялися вправляти руку, робити компреси і годувати. Філаретія — тепла і дружня родина. Маршал, як звали Лозінського, оголосив:

— Треба написати до Вільни, що ми у Петербурзі вже організували власний госпіталь!

Проте щоранку з'являвся Кость Залеський, і філарети з ним ходили оглядати місто й купувати їжу. Петербурзькі газети

друкували жертвувателів і жахливі подробиці столичного життя. Щодня одмічали десятки замерзлих трупів по вулицях. Крадіжки й злочини. Серед численної польської колонії столиці вже розійшлися чутки про приїзд філаретів. Щодня приходили одвідувати їх. Знаходились і родичі, які запрошували оселитися в них того чи іншого філарета. Але товариші кріпилися, скільки могли, вкупі, хоч з кожним днем філаретії ставало голодніше. Привезені запаси зникали. На купівлю бракувало грошей.

Одного ранку, залишившись в кімнаті, Міцкевич дістав і оглянув «київський лист» — червона сургучева печатка на конверті була не пошкоджена. «Чи це й справді талісман, що одкриє мені двері до найвищого кола російського народу, як запевняв Лелевель?» Зітхнув і заховав. Не міг одягнути чобіт — побрякли ноги.

Мороз все збільшувався. Всі нетерпляче чекали снігу: він позабиває ями на брукові, вирівняє вулиці, зменшить холод, знищить ожеледицю.

Сердечний Малевський розшукав Міцкевичу адвоката-земляка, титулярного радника Квіцінського, що взяв документи і обіцяв поклопотатися справою поетових братів.

Минав другий тиждень. «Лондон» увесь час переповнений молодим офіцерством. Філаретів у готелі з кожним днем залишалося все менше.

Хазяйновитий Малевський і практичний Єжовський умовляли Міцкевича перебраться до Пржецлавського. Поет одмовлявся тим, що хворий:

— Та й взагалі, маємо ще час зачекати з цим...

Побратими не суперечили. Все частіш Міцкевич залишався один в готелі. Одного дня він читав, коли у двері постукали і увійшов молодий офіцер.

— Пробачте, — сказав він французькою мовою. — Мені хочеться упевнитись тільки, чи я не помиляюсь?

Адам радісно підвівсь:

— Пане мій коханий!.. Пане Миколо...

Вони міцно обійнялися. Це був російський офіцер, що стояв на квартирі у Заоссі влітку 1821 року.

— Пане Адаме, я тут — інкогніто... На три дні! Завтра їду в Київ... Бачите, я вже не гвардії... Ви — один? Я не заваджу вам?

— Я щасливий, що бачу пана... Бачите, хворію.

Офіцер одразу ж попрохав пробачення і вийшов... Через кілька хвилин повернувся з лакеєм, що ніс піднос з вином і закусками.

Мав гарне обличчя з розумними сірими очима і високим чо-

лом, струнку постать, говорив французькою мовою, в яку вставляв слова багатьох мов, які знав.

— Моя небога Росет, як і всі красуні фрейліни, надзвичайно легковажна у своїх обіцянках... Не прибула до дядька на побачення!..

— Ви маєте дорослу небогу?! — здивувався Міцкевич, байдуже пропустивши повз вуха прізвище, що йому нічогосінько не казало.

— Ви не чули про Росет? Про ту, що її вже оспівали Пушкін з своїми поетами і його вчитель Жуковський?

— Але я — чужоземець, коханий пане, і досі знав тільки красунь Новогрудки, Вільна й Ковна!

— Знаю, знаю... Розкажіть про себе!

— Що про себе можу сказати? Єстем висланий у розпорядження міністра освіти... Мене засилають до Білого, а я хочу їхати до Чорного моря! Жду вироку... Але тепер, коли зустрів вас, то вже знаю, що мені ще усміхнеться доля! Пригадуєте, який я тоді був розбитий і нещасний? А зустріч з вами мала на мене щасливий вплив...

— Ми тоді з вами у прогулянках проводили всі ночі... Я згадував свою Цецілію з Парижа, а ви — свою Марилію, що з нею мені тоді скоро довелось пройтись в полонезі, розмовляючи про нас. Той час з вами лишив у моїм житті ясну смугу!

Через три години, коли повернулися філарети, вони не йняли віри власним очам... Адам розмовляв з майором, мов з своїм братом Франціском.

— Знайомтесь... — почав був і, вгледівши застереження офіцерові, закінчив: — Мій приятель по Заоссю тисяча вісімсот двадцять першого року...

Тоді філаретові обличчя одразу освітілись приязню. Вони чули про цього офіцера.

— Коханий пане, ви розкажете нам про генерала Тадеуша Костюшка? — скрикнув Малевський.

— І про одкриття першого сейму в Варшаві? — додав Єжовський.

— Шкода, що немає Чечота, Домейка і ваших земляків-приятелів, пане Адаме! Як і нас тоді одбувались високозмістовні дебати... І тільки уявити, що минуло в календарі лише три роки, а в нашій житті — ціла вічність?!

Малевський, роздягнувшись, підсів. Єжовський, роздягнувшись, вийшов, і небавом лакей вінс нову пляшку вина. Адам вдячно глянув на товариша, що саме сідав біля нього, і налив чотири келихи. Незабаром майор почав:

— Хочете почути про Костюшка? Це було в Парижі... Наш імператор оселився в палаці Елізе-Вербон. Я з нашою гвардій-

ською ротою був саме в караулі. Ми стали з музикою. На ганок вийшов начальник генерального штабу князь Петро Волконський, підкивав караульного капітана і наказав: «Государ чекає генерала Костюшка... Мусите зустріти його з почестями... які належать генералові-фельдмаршалові. Так і при од'їзді його вчиніть. Не прогавте! Імператор буде гніватись».

Наказ був суворий. Як же його впізнати? В якому він їхатиме екіпажі? На щастя, у Варшаві я бачив портрет польського вождя, пригадував, що він коротконосий і невеличкий на зріст. Екіпажі під'їхали до брами. Тільки принци в'їжджали в двір і зупинялися біля ганку. Безліч карет, кабріолетів, екіпажів. Аж ось, бачимо, дві шапи тягнуть розбитого жовтого фіакра з намальованим на дверцях білою фарбою: «Номер двадцять дев'ять». Фіакр зупиняється при брамі. З нього виходить дідусь у синім мундирі з малиновим коміром, невеличкою шаблею і з капелюхом під пахвою. Ви всі тоді між собою: «Це — він!» Капітан дав команду: «До рушниць, на караул! Він — славний Костюшко, друг Велінгтона і Франкліна Першого».

Забив барабан.

Генерал — швидким кроком повз нас. Ласкаво вклонивсь караулові. Назустріч йому вийшов князь Волконський і повів старого... Так російська гвардія віддала честь великому громадянину польського народу.

З Парижа мій полк було спрямовано у Варшаву. Тоді цесаревич Костянтин збирав і комплектував польську національну армію. Всі польські генерали, що служили у військах Наполеона, в тих же чинах приймалися. Всі вони носили польські мундири. Великий князь тоді ще стримувавсь і ласкаво поведивсь, а нас, російську гвардію, мордував немилосердно муштрою.

Варшава чекала нашого імператора на відкриття сейму. Пригадую хмарний ранок. Війська стояли від Краківського передмістя до Саксонського майдану. Государ їхав у польському мундирі з биндою Білого Орла. Біля застави царя зустріли польські магнати й піднесли йому ключі від Варшави на малиновій плисовій подушці.

Це було у тисяча вісімсот вісімнадцятому році, коли оголосили Царство Польське. На одкритті польського сейму цар мав сказати промову. У великій залі сиділи члени сейму, сенатори, генералітет. У ложах — дипломати всіх держав Європи.

Пригадую Новосильцева і Ланського — наших сановників.

Навколо залу йшла галерея. Вона була переповнена дамами у розкішних туалетах. Дружина Адама Чарторийського

з своєю онукою сиділа на невеличкому троні попереду всіх. Всі чекали урочистої хвилини. Ось і цар — у польським мундирі, без імператорської мантії. Він іде по приступках до свого трону, вклоняється і незвичним для нього голосом вимовляє звертання: «Представники Царства Польського!»

У мене і моїх товаришів від зворушення очі наповнилися слізьми... Ми презирнулись. У наших очах сяяла радість надії. Ми тоді ще вірили, що так буде і у нас, в Росії... Що Олександр Перший скличе сейм у Москві або Петербурзі. У цім звертанні відчули ми зречення деспота від самодержавної влади...

Цар сказав, що призначає генерала Зайончека віце-царем, своїм заступником... І безногий Зайончек з двома своїми флігель-ад'ютантами підступив до Адама Чарторийського, що одразу ж устав з крісла... Намісником царя досі був Чарторийський. Ця, очевидно, несподівана для нього і груба царева образа дуже його вразила, — він зблід, зціпив зуби і мовчки залишив крісло.

Зайончек важко сів у крісло Чарторийського. У ту ж мить на галереї стара княгиня, Чарторийська-мати, з своєю онукою встали з своїх тронів-крісел на підвищенні і, гордо піднісши голови, велично залишили сейм.

У філаретів не тільки од вина розчервонілись щоки і заблищали очі. Для них була дивною і знаменною ця щира одвертість росіянина-офіцера і ще більш вражала якась спорідненість відчужання.

— Не довго Польща була щаслива царськими обіцянками. Костянтин довго стримуватись не вмів. Почалися в польській армії щодня величезні прикrostі. Цесаревич ображав офіцерів з вищих магнатських родин. Офіцери стрілялись. Так за одну зиму покінчили самогубством шістдесят офіцерів. Польські генерали, як один, всі вийшли в обшит. Цесаревич розійшовся страшенно. Страхополох на війні, в час миру він безтямно мордував усіх муштрою. Тисячі польських, литовських і білоруських рекрутів гинули під палками, вмирали від сухот, застуджуючись на морозі в самих мундирах.

Я втік з Варшави у Петербург, рятуючи своє життя від Костянтина, і попав під подвійну муштру Миколи і Михайла! Великий князь Микола з удосвіта до ночі муштрує, і йому все мало. Він викликає по сорок-шістдесят ефрейторів до себе в палац і вночі при люстрах проводить «мучення» їх. Велика княгиня, його дружина, часто також стає на правому фланзі біля усача-велетня і «витягує носки» або проробляє муштру з важкою рушницею. Восени тисяча вісімсот двадцятого року улюблений полк царя, Семеновський, не виніс знущання і збун-

тувався... Аракчєв тяжко покарав солдатів і офіцерів — розкасирував весь полк. Цар не тільки затвердив розпорядження свого заступника, але й поділяв його настрій. Ми ще у тисяча вісімсот сімнадцятому році переконалися, що «цар наш, німець прусський, носить мундир вузький», він ненавидить усіх слов'ян, а особливо росіян. Ми, гвардійці, були цьому свідками не раз... Цар — страхополох до того!

На великдень, весною тисяча вісімсот двадцять першого року, цар вирішив «помиритися з гвардією». Звелів гвардії йти на Вільну. Цар приїхав у маєток вашого графа Хрептовича під Новогрудкою. Увесь гвардійський корпус розташовано навкруги в селах Бешенковичі, Щорси... Тоді я з моєю ротою попав у ваше Заосся, Адаме.

Генерали Сакєн і Васильчиков скомандували збудувати в полі залу для банкету на півтори тисячі осіб. Нарубали сосен та ялин — витоптали засіяний лан... За два тижні збудували дві зали для банкету і танців. Поскакали кур'єри в Ригу за винами та устрицями, в Петербург — за капельмейстерами й артистами. Всі оранжереї поміщиків обібрали. Зібрали з усієї Литви молодих панянок...

Цар приїхав на парад. Полки виструнчилися на засіяних полях. Приїхав сердитий цар. Накрапав дощ. Парад пройшов не весело. І ми тремтіли... Цар ставав все хмарнішим.

Але ось парад закінчено. Солдати zostалися в строю під дощем... Генерали Сакєн і Васильчиков ведуть царя в просторий палац під вашими віковичними липами. Його зустрічають ваші молоді красуні, квіти, музика. Цар розвеселився... Банкет організовано на кошти офіцерів гвардії. Цар, як хитрий комедіант, удає, що «прощає гвардію».

Ось він підносить тост за хоробру російську гвардію!

Ревуть десятки тисяч солдатських горлянок «ура», гримлять гармати, оркестр в кількисот музик грає... Ми всі робимо щасливі обличчя, бо «цар нас простив». Після цього тосту ми одержуємо дозвіл розпустити змучених голодних солдатів.

А насправді цар продержав всю гвардію кілька тижнів у Литві, бо одержав був донос, що в Петербурзі готуються в її полках нові бунти. А ми були раді хоч на деякий час збутися великих князів.

Про них розповідали анекдоти, коли вийшов дев'ятий том «Історії Російської держави» Карамзіна. Ніби Микола і Михайло стояли при вікні Анічкового палацу і дивилися на залюднений Невський проспект. «Глянь, то часом іде чи не Карамзін?» — «Не хочу й дивитись на цього негідника! Без нього російський народ і не догадався б, що між царів є тирані!»

Дуже пізно попрощався з філаретами майор:

— Ми не скоро побачимось, завтра я виїду на Україну до свого полку!

Тої ночі Адам не зімкнув очей. Зустріч з майором нагадала йому літо 1821 року, чорне подвійною жалобою літо. Особисте тяжке горе з'єдналося з численними неприємностями по службі в Ковні і образами у Вільні. Князь Адам Чарторийський тоді приїхав до університету, одмовив поетові у відрядженні за кордон, хоч дозволив одрядити Малевського, не зняв з нього поліційного догляду. Лікарі визнали, що у нього хворі легені. Розташування гвардії біля Новогрудки тяжко одбилось на хазяйстві братів того року.

Але оселення у них освіченого офіцера внесло в життя братів нові цікаві інтереси. Адам зблизився з ним, вони гуляли місячними ночами і захоплювалися палкими дискусіями на політичні та історичні теми. Офіцер зачитувався книгами Франкліна, Філанджієра та політичною економією Сея. Адам також зацікавився цими книгами і буквально проковтнув їх... Але все ж ніколи тоді офіцер у своїй розмові не виявляв до царя і його братів таких почуттів, як сьогодні. Це дуже зацікавило Міцкевича і водночас насторожило його.

Тонкі стіни в готелі «Лондон»,— все чутно, що робиться у сусідів, про що розмовляють невидимі й незнані люди. Незвичною російською мовою розмовляють лише слуги. Більшість офіцерів висловлюються по-французьки.

— Дивні громадяни є росіяни! У власній державі, у своїй столиці, в себе дома рідної мови соромляться!

Філарети цікавилися Пушкіним, але ніхто не міг їм сказати напевне, де російський славний поет. Міцкевич був певен, що дізнається про Пушкіна в будинку біля Синього моста. Поет дуже втомився жити в готелі, день і ніч на чужих людях, і скарживсь:

— Я вже скучив за самим собою!

Нарешті міг одягнути чоботи і вийти на вулицю. Був один. Йшов, здивований, вулицями чужого міста, якого не любив і не хотів пізнавати. Падав лапатий сніг. Сірі хмари на небі. Густий дим котивсь з дахів на тротуари. Ранок нагадував присмерк. Думав: «Зовсім так, як змалював Данте безпримінне чистилище!»

Ось і міст. Чому ж його називають Синім? Ось і будинок... Мурований, масивний, з чавунним ганком будинок. Міцкевичеві одчинив швейцар. Привітливо, не як слуга, вклонився і сказав:

— Прошу подзвонити в двері праворуч. Кіндрат Федорович дома.

Сказав не «пан» і не «його високоблагородіє», але в цім «Кіндрат Федорович» звучало більш поваги, ніж в «його ясно-вельможності».

В кімнаті палало полум'я в каміні. Чувся сміх крихітної дівчинки і її плескання в долоні. Сивенька няня винесла з кабінету живий рожевий вузлик.

— Називаюсь я Адам Міцкевич...

— Дуже вам радий... Тому три роки в Польщі перекладав вашу поезію «Курган Марилі»,— міцно стиснув руку і почав роздягати гостя.

Міцкевич сам повісив одержу в передпокої. Господар вже одсував спідню шухляду стола і раптом нахмурих брови, та одразу ж посміхнувся.

— Я і забув, що в мене був потоп і Олександр рятував мої книжки й папери! — показав рукою на мокрі знизу стіни.

Легко рухався. Такий худорлявий і невисокий. Задушевний голос виявляв теплоту приязні. Пояснив:

— Я вас люблю. Читав обидві ваші книги, і мене ви навчили любити вашу вітчизну Литву. Дякую за все.

— Моя кохана дівчина любить Литву. А я, щоб дивитись на неї, став Шехерезадою і розповідав їй тисячу й одну історію з древнього життя вітчизни.

Печальний поетів голос викликав у господаря співчуття:

— Її, напевне, звали Гражиною? Чи мені вірно пояснили, що це наймення від литовського слова «прекрасна»? Ваша кохана дівчина вмерла?

— Ні, одружилася, за наказом матері, з багатим графом.

— Принаймні вона любила ваші поезії?

— Одного дня великим гуртом молоді були ми в лісі вночі. На березі, при вогнищі, розповідав сивий рибалка древню легенду. Як закінчив дід, Марильця зітхнула і сказала мені: «Напишіть ось так, і тоді у вас буде дійсна поезія!» Це був для моїх книг дуже суворий вирок, хіба не так?

У каміні палали березові дрова... Живе полум'я приємно лоскотало ніздрі гірким димом і нагадувало Адамові про вогнища на березі річки... Все в цій кімнаті було просте, зручне і приємне. Книги на стінах, і великий робочий стіл. Знімки з портретів доблесних мужів Росії і старосвітська зброя на килимі над тахтою. Міцкевич допомагав господареві писати російські дослівники до своїх поезій. Він краще знав російську мову, ніж говорив нею.

— Мої очі знають її, а язик ні,— признався поет.

Міцкевич, тільки як почув дзвінок біля дверей, пригадав про «київський лист». Рилсєв вийшов до другої кімнати, куди двері були не щільно зачинені, й гість чув:

— Крім Олександра, мене, для всіх без винятку, немає дома!

Тоді гість витяг з кишені ще задалегідь наготований лист:

— Здається, мусив я попереду передати вам цього листа? — сказав зніяковіло.

Рилєєв пробіг очима декілька французьких рядків і кинувся з почуттям стискувати руки гостю, а потім запитав:

— Я дуже радий. Де ви познайомилися з Пестелем?

— Листа одержав я через Лелевеля.

Пожовкле у зморшках обличчя Рилєєва на очах відмінялось. Глибокі темні очі з кожною хвилиною більш розкривалися, ставали більшими і блискучішими. Рожевіла і випрямлялася шкіра. Дрібні риси інакше виглядали. Міцкевичу здалося, що Рилєєв мовби аж в плечах поширшав. «Який ентузіаст! Яка самобутня душа!» — зробив перші висновки, і йому стало сумно і якось вперше у Петербурзі хороше, — наче у рідну родину попав.

Дивна річ, вперше побачив Рилєєва і почувався з ним, як з Заном, з котрим прожив дев'ять юнацьких років. Розповів просто і легко про Марилію... А головне, що і Рилєєв, очевидно, це ж саме відчуває.

— Був од Пестеля Лорер і не застав ні мене, ні Бестужева... Така прикрість: доведеться очікувати нагоди, щоб зв'язатися тепер з Києвом.

Міцкевич трохи не скрикнув: ось чому майор був з ним так незрозуміло одвертий?! І він розповів цю зустріч, філаретську справу і те, що він, Малевський і Єжовський подали клопотання про відрадження до Одеси, де і Пушкін...

— Пушкіна в Одесі немає. Його замкнено в селі під Псковом... — пояснив Рилєєв печально.

І Рилєєв розповідав про Пушкіна і про себе. Показував листи Немцовича, з яким листувався. Подарував другий альманах «Полярной звезды» і радився про зміст третього на 1825 рік.

Міцкевич у якомусь зворушливому захопленні господарем не помітив навіть, як опинився в їдальні за обідом. Познайомився з мовчазною симпатичною господинею і їв російські щі з гречаною кашею. Солоні огірки, й кислу капусту, й хрін з смаженою свининою. Пив горілку й сирівець. А коли під час обіду до їдальні увійшов Олександр Бестужев, і радо його обійняв, і тричі поцілувався з ним, то Міцкевич не йняв сам собі віри, що він у цій родині вперше у своїм житті. Навіть прикра новина про Пушкіна сприйнялася не так гостро.

— Ми дамо вам до Одеси листа. У Києві вже маєте друзів.

Не могли отямитись, як біг час. Прозвонила північ. Треба

було повертатися у гамірний «Лондон». Міцкевич почав прощатися. Господар і Бестужев одягалися з ним.

— Ми прогуляємось і доведемо вас до готелю. Для вулиці у нас хороша тема про лицарів-хрестоносців,— тонко посміхнувся Рилєєв.

— Поляки, на коліна! Перед вами — мавзолей незалежної Польщі! — патетично вигукнув високий, згорблений, кістякоподібний шовініст Олешкевич.

Його до філаретів привів Пржецлавський. Міцкевич таки примушений був оселитися у нього з своїми побратимами. Міністр хворів. І справа з призначеннями філаретів загальмувалася.

Філарети оглядали Петербург.

Краса столиці захоплювала їх. Олешкевич прожив надзвичайно багате подіями життя. Він вчився у Давида в Парижі. Славився як найкращий портретист Поділля і Волині. Останні п'ятнадцять років жив у Петербурзі.

Єжовський довго мовчав і, коли група одійшла вже далеченько, признався:

— Я почуваю себе тут... царем готів.

Філарети зацікавились і, усміхаючись, тісно обступили Йозефа, який, витримавши паузу, закінчив:

— Коли вождь готів вперше побачив Рим, то висловився: «Мусили на ці будови вилити велику ріку золота!»

Нуфр жалісливо оглядав тротуари, якими поспішали дрібні писарчуки і канцеляристи... У тонких шинелях вони терли руки й бігли, випускаючи з ротів пару:

— Гляньте на живі димарі!

У численних санях проносилися яскраво одягнені в пліс і шовки з хутрами жінки великих панів і багачів, і Соболевський зауважив:

— Ось і різнобарвні метелики на морозі!

Але слова Єжовського не виходили з голови Міцкевича, він взяв його під руку:

— Музо! Дай мені силу ста Гомерів і ста французьких поетів та пера всіх бухгалтерів світу! Намалювати словами це місто — справа понад силу... Численні пам'ятники, обеліски потребують довгих списків: скільки невинних вигнано, скільки забито, скільки земель привласнено і майна пограбовано, поки збудовано і оздоблено всю цю розкішну столицю! Тут всі підлоги змиті не раз коштовним шампанським і втоптані кроками менуетів.

Малевський вголос читав вивіски і таблички на будинках:

— Хіба не правдивий Вавілон? «Тут мешкає Ахмет, хан киргизів», а далі: «Мосєе Жако — лекції паризького акценту», — і ще: «Волоський перукар Глоко». І терпить же російський народ!

— Всі вулиці біжать до річок, як у Венеції...

Але думка Соболевського залилася незакінченою. До філаретів підбіг збуджений Пржецлавський:

— Допіру на Невському проспекті дружина побила парасолею Йозефа Сеньковського, він од неї втік на санках першого візника.

— Мені не шкода проклятого перевертня! — вигукнув Олешкевич.

— Як бачиш, Адаме, сьогодні наша візита до Сеньковського не може одбутись, — запобігливо промовив Пржецлавський.

— А то для чого ще до того пса йти?

— Мушу, пане Олешкевич! Обіцяв я товаришеві у Вільні розпитатися, де він зможе здобути сходинку освіти?

— Але ж не в Сеньковського?! Він два роки читає сходинку в університеті, але не має жодного слухача. Платить голодуючим студентам, щоб сиділи в його аудиторії, садить слово лакея... Тьху!

— Друг Одинець чекає у Вільні... Я обіцяв йому і Ходзькові, вчора написав... — виправдовувався Міцкевич.

Поет не знав, як дипломатичніше визволитися від Олешкевича, щоб піти до редакції «Полярної зvezди». Цю дружбу він притаював, хоч вже й познайомив Єжовського і Малевського з братами Бестужевими і Рилєєвим.

Міцкевич сьогодні сумний. Він любив Яроша. Але у того був занадто ніжний сімдесятип'ятилітній батько, колишній ректор, а тепер професор Віленського університету. Обоючому одинака сина, Малевський зненавидів його друга-поета. Помста ревнивого батька переслідувала Міцкевича останні п'ять років. Він, щоб зберегти сина від «шкідливого впливу» поетового, вирядив Франціска у 1821 році в наукове відрядження за кордон. Ректор знав про небезпеку для молоді. Листи Франціска батькові з Варшави, Вроцлава і Берліна повні гарячого обурення і докорів батькові за Адама. Франціск використав свої зв'язки під час арешту, щоб остаточно обілити друга. Старий був безсилий боротися з юнацьким захопленням. Але продовжував завжди і скрізь віддаляти сина від поета. Він постарався одправити Франціска у Петербург не з Адамом, але юнак перехитрів батька. У Петербурзі Франціск Ярош одмовивсь оселитися у тітки, що міг передбачити старий. Тому він задалегідь послав Пржецлавському наказ «не спускати з ока» його сина. Настирливість Прже-

лавського, що ретельно виконував обов'язки шпигуна у свого колишнього професора, а може, і ще у когось в Петербурзі, виводила з себе Міцкевича, це тим більше нервувало, що Малевський одержував од батька чималі гроші, а він не мав жодної матеріальної допомоги... Всі філарети знали про кохання сестри Малевського Зосі — «королеви співу» — до Адама. В ній обидва побратими мали палкого адвоката в родині Малевських. Сьогодні Ярош (він зрікся родинного наймення «Франьо», як любив називати його батько) одержав з дому велику продуктову посилку заради близьких іменин Зана і Адама. В цій посилці Зося вислала біля сотні книжок Міцкевича... Перша збірка, видрукувана двома виданнями по 500 примірників, розійшлась ще до арешту. Другої збірки, видрукованої також по передплаті, так само в продажу вже не було. Що ж зробила дівчина? Вона організувала подруг, які обійшли передплатників і покупців і умовили віддати книжки поетові, що зараз у засланні і не має засобів для життя. Малевський сподівався вигідно продати книги друга серед петербурзьких поляків, і Пржецлавський взявсь допомагати йому в цім. Чому ж це так засмучувало і нервувало Адама? Книжки зацікавили земляків столиці особою автора. Поети в Петербурзі були в моді. Пржецлавський виходив з себе:

— Ну чого ти, Адаме, одмовляєшся від запрошення. Кузинка познайомить тебе з самим міністром...

— Залиш, Пржецлавський! І лакеї мою одєжу здіймуть на кпини, а твоя кузинка засоромиться, та й все,— казав поет.

Пржецлавський визнавав слушність. Гардероб філаретів був не придатним для петербурзьких салонів, навіть і не такого високого масштабу, де бував міністр.

Але повільно одкривалися перед вигнанцем поляком заповітні двері Петербурга. Адам був у Антона Дельвіга і чув його благоговійний голос, що читав напам'ять «Бахчисарайський фонтан». Поему, в якій польська аристократія вбачала образу своєї національної честі: «Татари не могли полонити доньки самого Потоцького!»

Адам чув у Плетньова ще не видрукувану першу главу «Євгенія Онегіна» і переконався, що найближчі друзі поета не зрозуміли задуманої ним глибокої сатири. Вперше тоді потягло Міцкевича написати Пушкіну братнього широкого листа, бо відчув у тім замислі великого громадянина-патріота.

Він був на Васильєвському острові у невеличкому будинку петербурзьких братів Гракхів, як називав Бестужевиx. Так у Петербурзі — столиці ненависного самодержав'я — зрідню-

вався польський поет з кращими людьми російського народу. Він відчував, що справдились слова мудрого Лелевеля і не звертав уваги на докори польських шовіністів, у яких мусив тимчасово жити.

Петербург спішно приводив до ладу свій вигляд після катастрофи. Забруковувалися вулиці. Привозилися готові дерев'яні будинки й складалися за кілька днів, запацьовувалися, обкладалися повстю й цеглою стіни й фарбувалися. Високими фарбованими парканами закривалися місця, де повідь позносила будівлі. Ремонтувалися мости. І ніщо в центрі столиці до Нового року не нагадувало вже про повідь. А околицями міста влада ніколи й не піклувалася, там відбудовували квартали чужоземні здебільшого власники фабрик і заводів для своїх робітників.

У Рилєєва і його друзів Міцкевич зустрічав державних мужів Росії або постійно чув перекази їхніх висловлень... Тут він брав участь у обговоренні видатних політичних подій Європи, мав змогу читати нові видання Лондона і Парижа...

Філарети звикли, що Міцкевич не бував дома цілими днями, а іноді навіть і не ночував. Пржецлавський глузував:

— Очевидячки, наш Адам буває в нікчемнім товаристві... Він зовсім не звертає уваги на те, що у нього старомодний фрак... І чоботи, які в Петербурзі не одягне найбідніший канцеляриста!

Міцкевич і сам часто підтримував ці міркування Пржецлавського, розповідаючи, що в гостях обідав або вечеряв.

— Як, тебе частували в обід щами і кашею? Ти, певне, заприятелював з візниками? Справді, від тебе так і смердить цибулею і часником...

Пржецлавський ставився до цього, як до «поетових витребеньок», і чекав часу, коли його гості придбають «гардероб». В поведженні Міцкевича Пржецлавський бачив докір. Кузинка не виправдовувала його обіцянок. Малевський одержав од батька гроші й замовив собі модний одяг. Єжовський також одержав гроші. І побратими енергійніше взялись продавати книжки... Призначено було продати у Петербурзі лише третину. Пржецлавський почував себе ніяково і щодня надокучав кузинці й впливовим польським магнатам.

Всі філарети були викликані до міністерства. Міністр кожного запитав, куди він хоче їхати? Єжовський, Малевський і Міцкевич подали йому абсолютно однакові три офіційні заяви, в яких прохали призначення в Одесу або Харків. Міністр вислухав, передав заяви своєму секретареві, подав надію, наказав навідуватися у міністерство за відповіддю, бо мусив навести справки у Вільні. Все ж дав розпорядження видати

Міцкевичу і Єжовському, що не мають засобів, прогінні й добові та ще вперед на проживання в Петербурзі.

Пржецлавський тріумфував. Міцкевич клопіт про свій одяг цілком доручив Малевському. Філарети, одержавши гроші, поспішили вислати посылку до Оренбурзької фортеці, щоб Томаш Зан не відчував у своє свято, 21 грудня, забутим побратимами.

Вже гасли на вулицях ліхтарі, коли Міцкевич вийшов од Рилсева. Він був останнім. Палахкотіла голова, і Адам попрямував на дерев'яний Троїцький міст. Чув поет, що звідтіля найкраще спостерігати в Петербурзі схід сонця. Блідо рожевіла зоря. У величезних шибках кришталевого скла царського й великокнязівських палаців, що стоять над Невею між двома мостами, рожевів і полум'янів наступ нового дня. Відблиск у Неві цих вікон перетворював ріку у фантастичний похід з червоними знаменами.

Перед уявою Міцкевича знов проходила тільки що пережита ніч. Велика і просто обставлена їдальня з простими дубовими меблями. Без скатертини стіл з розкиданими прямо на дошках серветками й гіркою тарілок, ножів та виделок. Дерев'яний різьблений шаплик з кислую капустою, помащеною конопляною олією й задобреною ягодами клюкви та дрібно нарізаною цибулею. Поруч така ж дерев'яна велика таця з скибками акуратно нарізаного житнього хліба, така ж сама велика сільниця. Великий темного шкла штоф з горілкою, келихи, і череп'яний глек з сирівцем, і стакани. Кожний гість сам собі usługовував. Це — звичне і незмінне пригощення у Рилсєвих.

Молодому віленцю незвично було бачити за таким столом блискучі мундири командирів гвардійських полків — найвищих аристократів Російської імперії. Поруч них у отріпаній одежі — Каховського чи іншого. Довгі палкі дискусії. Гості, задовольняючи свій голод капустою з чорним хлібом, вели французькою мовою філософсько-політичні суперечки про державний устрій Росії на близьку будучність.

Адам густо червонів, згадавши свою розмову з кривим на ногу паном Тургеневи́м, що сказав йому:

— Польські кріпаки живуть в ще тяжчих умовах, ніж російські: таких злиднів і такого самодурства дідичів і в Росії мало трапляється, а у вас — лвище звичайне. Скажіть нам, Міцкевичу, — ви ж, без сумніву, поляк і дідич, — як в Польщі думають про рабство?

— Я не дідич... Ні маєтку, ні кріпаків мій батько вже не мав: нам належить тільки невеличкий хутір з малим клаптем землі, — пояснив Адам.

— Пробачте, мені сказали, що ви — польський поет, і я

цікавить знати громадську думку Польщі про рабство, — сухо одповів Гургенев, не ховаючи свого подиву.

— Вам сказали правду. Але я досі жив тільки у Вільні, й Ковні, та у себе на батьківщині, в Новогрудці. Наші поміщики про кріпаків тільки зараз почали думати. В Польщі немає вільних громадян — всі ми безправні кріпаки: всі є раби.

— Як ви називаєте рабом і Адама Чарторийського?! — гостро дивлячись Адамові в очі, запитав Тургенев і, не чекаючи відповіді, одійшов од поета.

Ця розмова не була центральною. Основна тема суперечок точилася навколо проблеми: конституційна монархія або республіка. Муравйов-Апостол і Трубецької доводили перевагу конституції для Росії...

— Згоден, коли скасуєте негайно кріпацтво і забезпечите школам весь народ! — крикнув Тургенев.

— Польща має конституцію, але магнати усіма чотирма тримаються за кріпацтво. Хочете знати, які польські магнати продали польських кріпаків російським та німецьким поміщикам? — крикнув хмарний і самотній Каховський з свого кутка і витяг з кишені аркуш...

І він голосно прочитав довгий список. Тоді підвівся схвильований Рилеев і сказав:

— Про що нові суперечки? Ми ж, здається, торік, пристали всі, що Росії личить республіка... Це улаштовує всі національності і питання династії... Хіба вже не ясно, що ця німецька династія так званих Романових не має зараз жодного гідного кандидата у конституційні монархи? У царя всі брати напівграмотні ефрейтори. Всі три великі князі кинуть свої полки проти нас! Недурно ж цар останні роки викидає з гвардійських полків виховані нами солдатські роти! Так чи інакше, але сучасну династію треба знищити! Пестель має рацію... Але коли знищувати, то вже знищувати всю династію. Поголовно всіх великих князів і царя!

Я знав, Трубецької боїться диктаторства. Пестель перелякав його що диктатор має пробути при владі не менше десяти років. Цього лякатись нічого. У нашого російського народу захищені великі й могутні генії!

Почалась гарячі й палкі суперечки. Міцкевич мовчав, але він весь палахкотів... І знов крикнув через всю кімнату Микола Іванович Тургенев:

— Міцкевичу, а яка ваша думка?

Адам підвівсь. Очі в нього палали, щоки розчервонілися:

— Для чого такі довгі суперечки? Російський народ у тяжкій рабстві, щодня, щогодини династія мордує сотні найкращих росіян. Сьогодні вранці після вчорашнього параду одрили

в снігу недоїдені псами двадцятьоро трупів молодих військових — цвіт народу... Хіба не милосердніш вбити царя з його братами? Всі ви маєте часту нагоду це зробити й замість діла лише сперечаєтесь. Дайте мені таку можливість! Я готовий!

Каховський кинувсь до Міцкевича і міцно здавив його у своїх обіймах. Але Адам у запалі промови не помітив, що обережні конституціоналісти з Трубецьким на чолі покинули ідальню. Зате Тургенев стискав йому руку і підсів до нього на весь вечір.

Міцкевич в душі був собою невдоволений... Він пізно зрозумів, що його виступ зірвав засідання. Рилєєв зблід та пожовк — став негарним. Нелегко було йому закликати на збори Трубецького і його прихильників...

Червонів схід, мов підпливав кров'ю. Тяжкі сумніви огорнули поета. Він почував себе засудженим без вини, навіть в очах свого Конрада Рилєєва. Була в нім якась дивна сила, що вабила до себе Адама. А ще вчора він читав Рилєєву в своєму дослівному перекладі «Дзядів»... Ще вчора Рилєєв його міцно обіймав, і на прощання вони поцілувалися. Невже Рилєєв засуджує його невтриманий палкий виступ? Поет ходив по мосту, поки не настав день, а потім попрямував до Синього мосту. Він не міг не бачити Рилєєва зараз.

Адам знов став схожим на хмурого англійця: не витягав з рота люльки, жив кавою, до всього байдужий і глухий. «Дома» ковтав лежачи романи Василя Нарезного і вчив байки Крилова...

Філарети знали такі «англійські» періоди в житті свого побратима і, як могли, захищали його від настирливості Пржецлавського. Ексцентричний Адам міг вийти з себе і наробити немалої турбації всім і собі.

Малевський раніш за всіх одержав призначення до канцелярії генерал-губернатора Одеси і хазяйновито готувавсь до подорожі.

— Тисячу п'ятсот кілометрів проїхати доведеться! — виправдовувавсь він.

Модно одягнений Ярош користувавсь у польського панства Петербурга чималим успіхом. Книги Міцкевича він розпродав вигідно і тішився тим. Йому порадили купити вовчу шубу та на ноги ведмеже хутро. І він купив собі й Адамові. Умовили придбати гарантас для подорожі, що мав запасні для снігу полоззя. Щодня хвалився Малевський якимсь новим придбанням.

Спокійний, завжди урівноважений Єжовський продовжував і в Петербурзі перекладати польською мовою свого улюбленого Горація. Першу книгу перекладів він видрукував у Вільні 1822 року і міркував:

— Що зроблю, те буде! Хай лежить — воно модного вбрання не прохає...

Всі три побратими були в грудні на іменинах Миколи Бестужева і зустрічали Новий, 1825 рік у Рилєєвих.

Нарешті Міцкевич і Єжовський також одержали призначення до Одеси на вчителів у Рішельєвський ліцей.

Порадив Рилєєв:

— Вам треба поспішати до Києва, щоб там застати контракти.

Одержано і маршрут для мандрівників через Вітебськ — Оршу — Могилів — Чернігів — на Київ. Малєвський їхав на свій кошт. Міцкевичеві та Єжовському видані гроші на прогони та по 300 карбованців на інші видатки.

Адам кинувсь до Рилєєва з цією звісткою і за порадою: чи можна заїхати до Пушкіна у Михайловське?

Рилєєв відповів:

— Ходім до Бестужева обідати, там і порадимось. Він вчора одержав од Пушкіна листа, а може, й нові вірші.

Адам придививсь до очей Рилєєва і побачив, що його запрошення викликане звісткою про швидку розлуку... Він догадався, що, певне, у Бестужева призначена якась важлива нарада, і одмовився.

Рилєєв не наполягав і запросив прийти пізно, після одинадцятої години ночі:

— Я на той час вже напевне буду вдома і попереджу швейцара, щоб впустив вас.

Але вночі швейцар передав Адамові лише записку: «До Пушкіна заїздити не слід у Ваших власних інтересах. Всі не радять з багатьох міркувань. Чекаємо всіх трьох філаретів у цей час завтра. К. Р.»

Швейцар добродушно пояснив:

— Щось, видно, дуже важливе у Кіндрата Федоровича, що поїхали до Кронштадта...

Але другої ночі до Рилєєва прийшов один Адам. Він застав у нього гостей з Кронштадта і братів Бестужевих.

Рилєєв з Олександром Бестужевим при ньому написав листа до поета Василя Шумського в Одесу, де писав, до речі: «Полюби Міцкевича і його друзів Єжовського і Малєвського. Вони добрі й славні хлоп'ята, за своїми почуттями і образом думок вони вже наші друзі, а Міцкевич до того ще й поет — улюбленець своєї нації».

Бестужев дописав: «Рекомендую Міцкевича, Малєвського і Єжовського. Першого ти знаєш вже по його творах, а я ручусь за його душу і талант».

Наділена надзвичайним передчуттям, душевна чулість Міц-

кевича при прощанні з друзями вибухнула риданням, що всіх перелякало. Це було вночі, напередодні від'їзду з Петербурга. Всі останні дні поет ходив сумний, розтривожений: він збиравсь інтимно, конфіденційно говорити з своїм Конрадом, та так і не наваживсь. Увесь час чужі люди перебивали поетові наміри.

Адам сказав, стискаючи поетову руку:

— Як я люблю ваше чудове наймення, Конраде! Немарно ж Байрон назвав так свого героя?! Мій Густав також у в'язниці вирішив називатись Конрадом...

По високочолому обличчі Рилєєва пройшов з очей до вуст особливо теплий хлоп'ячий усміх, який цілком змінив вираз його обличчя. Чорнооке, молоде і чисте, наче у школяра, що задоволений з себе і соромиться цього почуття.

Рилєєв міцно обійняв за шию Міцкевича і поцілував його.

Малецький з Єжовським вибєли Адама... Всі були сумні. Вони знали ці приступи безслізних ридань у поета і боялись, щоб він не заслаб. Казав Міцкевич безшелесно, мов уголос мислив:

— Яка висока культура людської душі! О мій Конраде! Я ніколи не уявляв, що є такі живі втілення ідеалу людини, про який мріяли генії людськості!

Побратими поспішали. Була пізня ніч. Їм треба було ще переодягтись для подорожі й одпочити. Як звичайно, почалась метушня з удосвіта. Під'їхав ресорний тарантас на санках. І Єжовський сперечавсь, що колеса можуть загубитись, а візник доводив:

— Нішто! За Вітебськом вже снігу не буде... Там...

— Що там? Байдарські солов'ї, чи що? — передражнив Єжовський і наказав міцніш упакувати колеса, перев'язавши їх залізним ланцюгом.

Проводжати прийшли Олешкевич, Сеньковський, Булгарін і двоє-трое поляків.

Олешкевич довго обіймав, і хрестив Міцкевича, й подарував йому польську біблію. Пржецлавський всім подарував кілька фунтів м'ятних леденців. Сеньковський і Булгарін — свої твори. Поляки принесли листи до родичів.

Йшов сніг. Тарантас довго пережидав, поки пройдуть війська на муштру. Незвично давила плечі простора вовча шуба і товстенні повстяники на ногах Адама. Він не спав кілька останніх ночей і сидів із заплющеними очима, незадоволений собою: йому було важко виїздити з Петербурга.

«Я міг би заздалегідь клопотати і залишитись тут. На якого чорта здались мені ті байдарські солов'ї? І хто це про них нам вуха протуркотів?» І Міцкевич заснув ще до застави.

Перед самим Києвом мандрівників зустріла снігова хуртовина. Виявилось, що на Україні того року стояла нечувано сніжна зима. Візник збивсь із шляху... Після довгих розшуків і пригод філаретів прибило до хати лісника у Броварському лісі. Лагідний свий козак пустив подорожніх погритись на своїй печі й зварив для них пшоняного кулешу.

Міцкевич вже непокоївсь. Він боявся, що запізнився... Товариші догадувались, що Адам мав якесь потайне доручення у Києві. Єжовський і Малевський немарно везли листи. У Вітебську і Могилеві, а особливо в Гомелі їм улаштовано гучну учту з музикою і танцями. Потім, вже на Україні, співдорожників добре пригощали в маєтках... Міцкевич за дорогу добре виспавсь і поздоровшав, але ось вже два дні хвилюється і рветься в Київ.

Був початок лютого. Вітер бив крижаним снігом. Два дні тому мусили бути в Києві. І тільки дід-лісник заспокоїв Адама, пояснивши, що цього року контракти одкрилися на два тижні пізніш. І що ще і зараз повних контрактів немає, бо снігові замети та хуртовини затримали валки із збіжжям та всім іншим. Скаржився лісник:

— Я їздив у неділю на контракти, щоб купити собі к великодню чоботи й свитку, так нічого підходящого і не знайшов!

Дивна річ — лісникова промова заспокоїла поета. Адам з старим розговорився. Він зліз з печі. Виходив уночі з дідом на подвір'я. І раптом удосвіта виїхав з лісником у Київ, записавши адресу Йозефової тітки.

Малевський з Єжовським тільки руками розвели:

— Мабуть, у нього дуже важливе доручення!

— Інакше б сказав, — ствердив Єжовський.

Вчора у хуртовину, плутаючись в лісі, об дерево розбили тарантас. І візник з обома пасажирами мусили вдень роздивитись і вирішити, що робити далі.

Була неділя. Світило сонце. Великий дзвін лаври чувся аж у Броварах. Міцкевич на маленьких лісникових санках їхав через Дніпро. Казав старий:

— Обійстя пана Степана Андрійовича Вдовиченка я добре знаю... На Еспаландній вулиці, одразу ж за рогом Шовковичної, близько хоромів генерала Енгельгардта з Вільшаної... Маю я там кума!

Вночі Адам вилив у лісників кухоль пляшку рому... Потім, повернувшись з подвір'я, Адам ще підлив. Адже ж поет, не знаючи мови, мусив її винайти, і то, щоб вона була переконливою. Лісник згодивсь поїхати, а тепер перед високим київським берегом чомусь завагався... Через плече оглянув Міцкевича і, помовчавши, признавсь:

— У пана Вдовиченка служити моя дочка... Покритка вона. Хочу забрати її з хлопцем до себе. Видно, сам бог наказує мені простити дочку! Інакше не послав би вас до моєї хати...

Міцкевич не все зрозумів. Йому пізніше розповів Лорер лісникову родинну драму та мимовільну участь поета у щасливому її закінченні.

На Еспаландній вулиці з снігових наметів стримів лише димар, що випускав сріблястий струмок диму... Коли ж лісник під'їхав до хвіртки, то стало видно, що навколо будинку сніг одкидано і вікна заставлені хатніми квітами.

Майор радо зустрів Міцкевича і сказав:

— Вас може здивувати моє пригощення, але ми люди свої... У мене з полковником за цілий тиждень вибралась лише зараз вільна година... Господар затопив лазню, і я запрошую вас. Чиста зміна і халат в мене знайдуться, а після ми вислухаємо вас.

— Ви тільки скажіть, чи я дуже спізнився з листом Рилєєва?

— Сьогодні ввечері він буде саме враз. Ходіть ж до лазні! Денщик принесе туди все, що треба.

Через годину Пестель, Лорер і Міцкевич сиділи за столом з самоваром. Денщик майора і, певно, ще його «дядька» налив чаю, сидючи за столом й втручаючись у французьку розмову панів українською мовою.

Міцкевича вразила якась непомітна подібність очей Пестеля і Рилєєва. Хоч на перший погляд Пестель виглядав красенем: в його повороті голови й голосі було щось владне. Він випив чай, вислухав враження Міцкевича й, попросивши пробачення, закrywсь у своїй кімнаті. Половина будинку в три кімнати була відокремлена під київську квартиру полковника. Міцкевич побачив, що Лорер був не просто підлеглим Пестелеві, але і його задушевним другом і однодумцем.

— Так ви, пане Адаме, їдете прямо у пастку генерал-лейтенанта графа Вітта?

— Я і мої два товариші маємо заїхати до нього у Єлисаветград за розпорядженням як попечителя учбового округу...

— Чи ви що-небудь чули про графа Вітта? — Міцкевич здивовано низав плечима: граф Вітт служив у Наполеона для спостереження за настроєм серед вищого командування... Для цього він мав у своєму розпорядженні найперших красунь аристократок, а часто і принцес, і навіть коронованих осіб...

— Імператор Олександр Перший одержав Вітта в спадщину по Наполеоні, він його дуже шанує і любить. Очевидячки, Вітт йому дуже потрібний. І хоч Вітт розтратив кілька мільйонів

державних карбованців і Аракчєєв не раз погрожував судом, — цар захищає Вітта. Дехто певен, що кара на Пушкіна зовсім не з рук Воронцова пала... Наш поет став жертвою Сабанської — Віттової коханки... Коханий Адаме, бійтеся чарів одеських данаїд! Попередьте про це і своїх симпатичних філаретів!

Слова Лорера приголомшили Адама. Про секретну мережу шпіонажу Міцкевич знав. Але він вперше чув, що шпигунками російського самодержавства були і є польські аристократки... І взагалі освічені жінки!

Вони розглядали привезений Адамом альманах «Полярная звезда». Говорили про письменників і, звичайно, про Пушкіна. Міцкевич скарживсь, що не зміг заїхати до нього, що не побачить в Одесі.

— Ах, коли б міг я повернутися у Петербург! — вирвалось у поета. — Пушкінові скоро дозволять туди приїхати!

Лорер не випустив Міцкевича без обіду. Потім провів його до стоянки міських візників:

— Я б міг одправити вас на полкових санках, але вважаю, що це буде не конспіративно. Київ під час контрактів переповнено колегами графа... А за нами, грішними, нагляд ведеться й так скрізь і повсякчас!

Київ був маленьким губерньським містом. Десятки тисяч ченців і черниць по численних його монастирях і в Лаврі склали велику частину його постійного населення, — вона жила за кошт сотні тисяч богомольців, які проходили через Київ з весни до осені. Другою компактною масою були військові — у Києві скупчувалося управління армій, розташованих квартирами по Київщині. Полки стояли по містечках, повітових містах і маєтках поміщиків. Не було по українських селах хати, де б не стояли на квартирі солдати!

Міцкевич їхав Києвом і з подивом спостерігав, як на центральних вулицях стояли будиночки під солом'яними стріхами. Ввечері гнали на водопій худобу.

Київ розчарував поета, що звик уявляти його величною столицею. Тітка Єжовського жила на Великопідвальній вулиці — це була околиця міста, оточена глибокими балками і ярами, що заросли лісом.

Не встигли санки зупинитися, як на вулицю без шапок вискочили Ярош і Йозеф. Обидва закидали Адама запитаннями. Одпустивши візника, Міцкевич поніс свою важкєнну вовчу шубу в низенький довгий будинок, що виходив на вулицю гостроверхим ганком між чотирьох вікон.

— Ось він, тітусю! Сам знайшовся! — гукав весело Єжовський, знайомлячи Адама з господинею.

Тітка Йозефа — маленька й кругла — нагадувала качан капусти: на ній було дуже багато різнокольорових шовків від блакитних і рожевих тонів до темно-лілового. У тітки жило одинадцять панянок, хоч мала вона тільки одну дочку, високу й тонку дівчину з довжелезними руками й ногами та верескливим на диво голосом, що звалася Целею. Останні десять панянок були дівчата з хуторів — доньки родичів та друзів, яких батьки прислали до Києва на час контрактів.

Філарети застали кімнати завалені різними матеріалами, де біля столів з ножицями в руках ходила поважна кравчиня, а десятки три кріпачок сиділи під стінами й шили, мережили й гаптували... Господиня знайшла за потрібне пояснити свою працю:

— Хіба у Білій Церкві, чи Василькові, або Чигирині та Бердичеві знають сьогорічні моди? А як і знають, так не по наших грошах там шити, а дочки на те й народилися, щоб їх добре заміж віддати! Катрусю, познімай з мене моє манаття! Бачиш же, що у мене дорогі гості?! — звернулася тітуся Зося до кравчині з конопатим лицем і постаттю гусарина. Вона підійшла до господині й почала знімати з неї одне за другим плаття без рукавів, аж поки враз схудла тітуся Зося не зосталася у сіренькій скромній сукні.

— Сьогодні ми кроїмо одразу одинадцяттеро суконь, і, щоб не заплутатися в матеріях, я одягаю кожну на себе, тільки її зметають докупи, — пояснила вона гостям солодким голосом і тут же крикнула владно й грубо: — Гапко, чи тобі повилазило? Чи внесли речі паничів? Юхиме, а сто чортів твоєї мамі, що це ти рота роззявив та очі вирячив? Запалюй мерщій грубу в кутковій кімнаті! Федорко, накривай на стіл в пановому кабінеті! Жозю, пройди в кабінет з своїми товаришами...

Під час цієї промови її голос то здіймався до сопранового фортіссімо, та звучав альтово, то переходив у тенор і баритон до піаніссімо баса, і це все при швидких блискавично рухах енергійної жінки.

Єжовський підморгнув товаришам і прошепотів:

— Тітуся така щаслива нашим приїздом, що мені аж страшно...

— Чого? — запитав Ярош.

— Вона певна, що і я з вами приїхав на контракти. Значить, ми возитимемо її панн на бали, танцюватимемо з ними... Вона ж має прибуток з цього...

— З чого? — з острахом запитали Ярош і Адам в один голос.

— Та тим же, що вивозить на бали панянок і сватає їх, коли пощастить: за це їй платять батьки. Чоловік пані Зосі —

безталанний шляхтич. Утримання родини лежить виключно на ній.

— Та що ж це таке за контракти? Я думав, що ярмарок, та й усе! — шпарко запитав Ярош.

— Звичайно, що ярмарок! Тут продаються врожаї... Задля комерційних справ з'їжджаються поміщики... На нього з'їжджається шляхта мало не з цілої України... Ну, а при цій нагоді привозять дочок... Сюди з'їжджаються й женихи... Київ — правдивий ярмарок женихів та молодих. Може, хочете вибрати собі молоду?

В будинку почалася гучна метушня. Носили подушки, ковдри, килими, матраси, гуркотіли двері. Письмовий стіл було застелено скатертиною і заставлено сільськими тривними стравами. Поставили кілька темно-зелених чотирикутних сулійок з наливками й чарки.

— А-а-а, дуже-дуже-дуже, — верескливо прокричав з порога високий чоловік у коричневому сюртуку в плямах, що в ньому легко було признати батька Целі. Він тицяв рукою в бік гостей, а сам дивився на сулійки, і губи у нього все розпускалися, поки не розтяглися до вух.

В цей момент увійшла тітуся Зося.

— Стах, що це таке?.. Чому ти не слухаєш свого лікаря? Негаймо йди у свою кімнату! — басом наказала господиня.

І сталося диво: маленька й проворна тітуся Зося повела свого довжелезного чоловіка кудись в коридор, і всі троє філаретів чули, як клацнув ключ у замку.

— Йозефе, будь господарем. Поки ви тут будете вечеряти, вам приготують постелі. Хіба я не знаю, що то означає подорожувати зимою? Я звеліла протопити для вас і лазню... Закусіть тим часом, поки зварять вам гарячу вечерю... Йозефе, моє котятко, будь господарем! — І вже її голос чувсь десь далеко.

Другого дня філарети прокинулись пізно. Ярош дивиться на Йозефа. Йозеф на Яроша. Ліжко Адама прибране, а його нема. Дивляться у вікно. Хуртовина аж гуде, і темно — нічого не видно. Увійшов Юхим, похмурий і сердитий:

— Пані питають, де вмиватиметься? У вмивальні чи сюди подати?

— Звичайно, давай сюди! — сказав Йозеф і, коли той вийшов, гукнув: — Юхиме, зачекай!

— А де вам там ще свербить? — крикнув грубо з порога єдиний чоловік-слуга у тітки.

— Де панич Адам?

— А хіба я знаю? Давненько вийшов з двору, — відповів Юхим.

— Швидше, Яроше! Поки Адама немає, прочитаємо його

вірші панянкам. Хай посписують собі в альбоми — у Києві, напевне, немає його книжок, а коли і є, то, мабуть, тут, у тітусі Зоці, не чули за них! — схопився з ліжка Йозеф.

— Пусте, мій успіх і так тут забезпечено. Я напишу до альбома Целі всі Томашеві вірші до його коханої. Целі! — сказав сміючись Малевський.

Хуртовина не затихала. Давно минув сніданок. Обід також прибрали швидко з столу, бо панянки сіли навколо з своїми альбомами. Дядя Стась переписував для своєї дружини підряд обидва томики Міцкевича, підрядившись за кожную книжку по сулії варенухи. Панянки повимазували руки чорнилом, мовби вони вмочали в каламарі свої пальці. Всі вони причепурилися для гостей, і деякі вже заплямували сукні чорнилом. А тітуся Зося походжає навколо і приказує:

— За такі-о вірші у вас на балах не буде одбою від кавалерів... Целю, хіба чорнило фарба, а твій альбом є паркан? Ти фарбуєш сторінки, а не пишеш... Де твоє писання? Такий альбом і в руки гідко взяти! За що ж я гроші платила твоїм вчителям?

І розсудлива господиня послала Юхима з запискою до крамниці купити одинадцять нових альбомів для виписування віршів. Найняла двох семінаристів переписати обидві книги Міцкевича. Книги належали Йозефові, і він не спускав з них очей. Ярош з своїх книг читав-диктував кільком паннам у другій кімнаті.

Пізно ввечері явивсь Адам у супроводі візника з поштової станції. Хуртовина не затихала.

— Заблудивсь у Києві. Адресу вашу забув... Довелось розшукувати ось нашого Саву, — пояснив поет.

— І цілий день нічого не їли? — сплеснула руками тітуся Зося.

— О ні... Я поснідав і пообідав у Лаврі, — відповів Адам, розмотуючи на свій ший шарф.

— У Лаврі?

— Як то у Лаврі?

— Невже у Лаврі? — кричали і зойкали всі присутні паночки.

— Я давно мріяв побачити цю фортецю, що її злякалися безстрашні лицарі-хрестоносці і не змогли перемогти святі єзуїти, — сказав Міцкевич.

— Ого-го-го, київські ченці шістсот років били по руках римських пап кожен раз, як тільки вони простягали руки, щоб загарбати у католицтво нашу православну Україну! — гордо

вимовив довжелезний господар, не випускаючи гусиного пера з руки і розмахуючи ним, мов булавою.

— Стась?! Що то означає? — грізно запитала, взявши руками в боки, тітуса Зося.

— Який я там на біса Стась?! Мене хрестили Степаном! Дозвольте познайомитися: Степан Григорович Анастасевич. Дайте вашу руку, молодий хлопче! Чи ви не знали в Петербурзі найстаршого цензора Василя Григоровича Анастасевича? То мій брат. Другий мій брат у Чернігові служить настоятелем кафедрального собору. А третій брат тут у Києві — знаменитий ювелір. Ми — Анастасевичі! — І господар тикав пером трохи не в очі Міцкевичу.

Тітуса Зося гукнула Юхима. Понурий велетень став за її плечима, і тоді вона сказала грізно:

— Хіба лікар тобі дозволяє так багато пити? Йди та лягай одпочивати! Ну?

— Чого кричиш? Я й сам знаю, що хворий, — і господар понурих голову, спустив униз плечі і пішов за жінкою в коридор. Перегодом почувся дзенькіт замка.

Задихана повернулася тітуса Зося й знов заводала:

— Юхиме! Гапко! Федорко! Несіть паничеві обід!

Міцкевич низько уклонивсь, прихиливши руку до серця:

— Дуже, дуже вдячний... Я буду просити вашого дозволу одпочити. Так находивсь у печерах, потім вулицями, що ледве на ногах тримаюсь.

— Ну, тоді вставайте вечеряти з нами, Федорко, а грубу в паничів протопила?

І невгомонна господиня побігла попереду поета, щоб самій подивитися, як витоплена піч.

Потім крутнулася в прихожу. Оглянула Адамову шубу... Щось біля неї попорала... Хуртовина не затихала. Тітуса Зося швидко одяглася і, схопивши одного альбома у свою старосвітську муфту, поїхала спішно з двору з Юхимом.

Повернулася пізно. Звеліла подавати вечерю, а сама кинулася у флігель в дворі — довгу косарню з глини під солом'яним дахом. Там були комори для челяді, молочна, і птахівня, і пекарня, й дві кухні: одна для панів, а друга для кріпачків...

І враз закудахкали кури, загототали гуси. Забекали вівці. Засвітились майже всі вікна.

Після вечері тітуса Зося зібрала панночок і сказала їм:

— У нас завтра бал. Приїдуть великі паничі з своїми товаришами. Катруся хай передивиться всі ваші сукні. Щоб кожна була завтра вбрана, як личить панні на виданні!

І кріпачки мусили усю ніч працювати. Хто біля вбрання, а хто в покаях прибираючи. Хто у флігелі, готуючи на завтра

наїдки вельможним гостям. Сама господиня покликала свого Стаса у малий льох, де зберігала наливки, запіканки, варенухи й різні сорти горілок. Там вони вдвох до ранку займалися хімією: змішували й розливали у пляшки, сулії та карафки. Поки Юхим на плечах не одніс свого пана в його опочивальню.

Вранці Адам зібрався вийти з дому, коли побачив, що його шуба геть заляпана чимось жовтим і червоним.

— Ой лишенько, коли б це не олійна фарба?! — скрикнула тітуся Зося.

— Що ж тепер робити? І де це я так? А я сьогодні і адвоката не знайшов,— збентеживсь Міцкевич.

— Не клопочіться, паничку Адаме, у мене записано чудовий спосіб, і через два-три дні я дам вам шубу, як новісіньку! І адвокат до вас прийде! Якого вам адвоката! Я маю надзвичайно совісливого,— пообіцяла добра господиня.

— Йозефе і Яроше, поздоровте мене: я на три дні арештований,— сказав поет своїм друзям.

— Де ж це ти так вибрався? — дивувався Йозеф.

— І хто це тебе так обляпав?! — вторував Ярош.

— Натє білу хустку — перев'яжіть собі шию... Скажемо всім, що ви захворіли! — клопочеться господиня.

— Кому ж я казатиму? — здивувався поет.

А через годину кімнати тітусі Зосі заповнюються синами київських магнатів, що приїхали в каретах і критих санках знайомитись з віленським поетом.

В невеликих добре нагрітих кімнатах Адам Міцкевич читав поезії та імпровізував під музику Яроша, філарети розповідали про свій процес у Вільні. Поета запрошували магнати переїхати до них. Але поет показував на горлянку:

— Боюсь гірше застудитися!

— Як можна? Вони ж зараз не в своїй волі! Ще на Сибір підуть, хіба москалі повірять у хворобу? — бідкалась тітуся Зося, а сама потихеньку в прихожій шепотіла щось кожному гостю.

І ось другого дня почали приїздити на подвір'я санки з усякою всячиною: добрими французькими винами, рибою коштовною, свининою, телятиною. А до поета приїхав той адвокат, що до нього порадив звернутися петербурзький титулярний радник. Міцкевич адвокатом зоставсь задоволений. Дійсно, у Києві клопотатися легше: тут діють старі закони Польщі.

А вечорами усі одинадцяттеро панів танцювали і веселилися з найзнатнішою молоддю.

Тітуся Зося вміла улаштовувати свої господарчі справи. І поки танцювали мазурки та кадрили її кандидатки в «моло-

ді», вона розхвалювала якусь із своїх панночок комусь із небагатих службовців чи урядовців:

— Гляньте, як панна делікатно поводитья з молодим князем! Бачите, що хоч і бідна, а добре вихована батьками... Їй би княгинєю бути, якби мала для князя посаг! Ну і так не голою батьки віддають...— казала вона тихесенько на вухо.

Через три дні хуртовина затихла. Київські вулиці стояли засипані снігом під солом'яні стріхи та гонтові дахи старосвітських будинків, що стояли і на центральних вулицях міста поруч пишних палаців, бо у тих хатах і будинках часто жили старосвітські знатні пани.

Тітуся Зося чудово вичистила шубу Адама, а він ці всі дні не в жарт турбувався, в чім поїде далі.

Філарети ні на хвилину не забували про вчителювання в ліцеї, куди були призначені. Вони поспішали на службу. Але тітуся Зося умовила небожа проїхати через Умань, щоб міг одвідати старих батьків.

— Ідуть же магнати і тобі ласку роблять, запрошують до себе в Умань... Безкоштовно побачиш рідних, моє котятчко! І я зможу з тобою братови гостинців передати... Бо як він там за своє учителювання всю родину утримує?!

Міцкевича з Малевським запросили поміщики з Стеблева Головінські. І тут тітуся Зося обох філаретів переконала погодитись...

Тітуся Зося почувала себе дуже щасливою — вона вже до-свідченими очима передбачала кілька весіль, а найважлише за все — весілля своєї одиначки Целі!

Прощання тітусі Зосі з трьома філаретами так і прохалося на малюнок сентиментальної ідилії.

Була середина лютого. Три філарети під'їздили до Єлисаветграда. Подорожування по півдню України вже відбувалося на колесах. У всіх був кращий настрій — будущина вже не лякала побратимів. Вони їхали в місто своєї осілості на службу. Єжовський смішив товаришів своїми українськими перекладами Горация. Малевський награвав філаретівських мелодій на саморобній сопілці. Міцкевич викликав регіт імпровізацією гумористичної поеми філарет-одіссеї...

Граф Вітт дав з ними розпорядження директорів Рішельєвського ліцею, щоб забезпечив двох нових вчителів приміщенням і харчуванням.

В Одесі Малевський зупинився в готелі, де торік жив Пушкін, а Міцкевич з Єжовським поїхали до ліцею. Це було ввечері. Вночі полив дощ, і друзі не могли побачитись, — у такі дні вулиці міста бували непрохідними й непроїжджими.

Одесити ходили у ботфортах вище колін... Коні не могли витягнути екіпаж. Перед філаретами повстала грізна необхідність придбати ботфорти, а грошей на це у них не було.

І це тоді, як кожний полум'яно бажав якнайшвидше приступити до своїх обов'язків. Ще Малевському журитись було нічого: на його ім'я в адресу генерал-губернаторської канцелярії батько надсилав гроші. Але генерал-губернатор сказав Ярошеві, що він ще не має з приводу нього постанови з Петербурга:

— Доведеться вам, пане Малевський, зачекати... Вас буде сповіщено...

Те ж саме почули в ліцеї і Міцкевич з Єжовським:

— Указу про допущення вас до читання лекцій ще з Петербурга не одержано. Ми вас тоді сповістимо, а тим часом живіть у нас, ми вас внесли в списки на харчування з вчителями, і одержуватимете місячну платню з розрахунку шістсот карбованців на рік.

Міцкевич не витягав того дня димлячої люльки з рота, весь похмарнів. Кімнати, які їм одвели в ліцеї, були холодні й вогкі й у протилежних кінцях великого будинку.

Філарети розшукали поета Василя Івановича Туманського, щоб передати йому листа і порадитись, як можна поліпшити своє становище.

— Ви знаєте класичні мови? На них у нас великий попит... Адже ж грецької і латинської у російських гімназіях та ліцеях не вчать! А наші багаті здебільшого греки або італійці, що готують дітей для університетів Західної Європи. Коли хочете, я вам знайду добрі лекції.

За всіх відповів Єжовський:

— Коли нічого іншого немає, то хай будуть і приватні лекції!

Туманський додержав слова. Але Міцкевичем оволоділа хандра. Адам з кожним днем худ і жовтів, уникав людей і ніяків, коли бував примушений з ними розмовляти, знайомитись. Вже Малевський і Єжовський мали учнів більш, ніж їм було потрібно, а Міцкевич все odmовлявся:

— Я нездужаю знов. Голови своєї не чую від болю!

І пив каву — більш нічого не їв, палив люльку і блукав вулицями, коли вітер і сонце їх підсушували.

Так минув місяць. Міцкевича пощастило познайомити з польською родиною, яка дуже захоплювалась усім італійським. Пані Іоанна Бонавентура-Залеська вважалася одною з визнаних красунь Одеси. Міцкевич почав брати лекції італійської мови разом з пані Залеською, і розбирав сонети Петрарки, і мріяв прочитати в оригіналі Данте. В Оренбурзьку ж фор-

тецю Адам писав: «В Одесі я брукую волоськими горіхами вулиці!»

Одеса була тільки на кілька років старіша Міцкевича. Портове місто без історії й жодних традицій і навіть національного обличчя. Дюк де Рішельє почав будівництво Одеси в плані Марселя. Він казав: «Коли б Петербург не заважав мені... Коли б уряд забув про існування Одеси на двадцять п'ять років, я б збудував місто краще Марселя й з більшим комерційним значенням!»

Дюка де Рішельє змінив Ланжерон... Аракчєєв, ставши при владі, прислав до Одеси графа Воронцова, який народився і виховався в Лондоні. На допомогу Воронцову цар прислав графа Вітта... Населення Одеси інтернаціональне,— на вулицях можна було чути всі мови, і менш за всі російську або українську... Румуни, греки, вірмени, татари були вантажниками в порту, а в їхніх, переважно, руках була і торгівля та ремісництво.

З весни до осені Одеса ставала великопанським центром. Це був запозичений з Англії Воронцовим лад. Так було і в Лондоні — аристократія на зиму роз'їждилася по своїх замках і палацах, по маєтках, а весною з'їждилася до Лондона і до осені проводила бурхливе життя, улаштовуючи конференції, засідання, прийоми, бали і банкети, щоб не витратити коштів на опалення та освітлення великих приміщень та не робити інших випадків, зв'язаних з холодною добою і довгими ночами.

Магнати Польщі й великі поміщики України з весною з'їждились до Одеси, щоб самим, без посередників, продавати чужоземним купцям збіжжя, льон, вовну, прядиво, мед, віск, хутро і лів, і все, що вироблялось в їхніх латифундіях, і натомість закупали все потрібне для розкішного життя зимою. Одеса була столицею контрабандистів. Авантюристи всіх категорій шукали тут щастя. Чи привозив якийсь великий корабель цінний вантаж,— з цього приводу танцювала багата Одеса. Чи од'їжджав навантажений корабель,— знать міста одмічала це маскарадом чи карнавалом. Граф Воронцов давав за сезон кілька бучних танцювальних розваг. І кожний магнат, поміщик, комерсант вважали для себе за честь брати приклад з Воронцова. І одбувалися в Одесі бали, карнавали, маскаради, раунди, банкети, багатолюдні прогулянки з оркестрами по суші й морю, одна за другою пишні розваги панства...

Філарети приїхали до Одеси сімнадцятого лютого, цебто за один-півтора місяця до початку сезону. Ще більшість панів перебувала у Києві, намагаючись на контрактах запастися грішми для життя в Одесі.

Складні взаємини проміж чужих і незнаних людей. Адам

після перших одвідин графа довго мучився тим, що його очі відкрили Івану Осиповичу Вігту його зневагу і зненависть. Його довго переслідував погляд крижаних очей. Ярош і Йозеф також кілька днів про це говорили,— Адам тільки промовив:

— Хтось з мудрих вирік: «Мову дано людині, щоб вона змогла ховати свої думки...» — і замовк.

Міцкевич в Одесі почував себе щохвилини на пристрасному допиті, мов тут почалося нове над ним слідство.

Туманський подобався усім трьом філаретам, що любили його товариство найбільше за спогади про перебування в Одесі Пушкіна. Він казав:

— Пушкін народився древнім елліном. Його тіло не знає сорому від оголення, так само як і його душа!

Адам запротестував:

— Пушкін народився богом! Язичеським богом з Олімпу.

Ніхто не став з ним сперечатись, так владно прозвучав його голос. У неділі й по святах возив Туманський філаретів по околицях Одеси, а на великодні свята приятелі одвідали й Крим. Міцкевич вивчав поезії Пушкіна, які Туманський обожнював і тому ретельно збирав і зберігав. Він признався:

— У мене з Пушкіним дуже складні взаємини: я обожнюю його твори і не люблю в ньому людину! А Пушкін любить в мені людину, але не хоче знати моїх поезій... Сам він працює над кожним рядком своїм, як негр. Жити з Пушкіним — голгофська хресна мука! Він може одним словом на все життя поранити людську душу...

Міцкевича хворобливо цікавила історія кожного Пушкінового вірша, написаного поетом у чийсь жіночий альбом. У Туманського був цілий зошит цих віршів, і він знав історію кожного... Адам вмів непомітно випитати одесита.

До Одеси почала з'їжджатись знать. Адам переїхав до Малевського в готель і, познайомившись з вчителем-англійцем, захопився працею над своєю англійською мовою. Петрарка і Данте викликали в його серці любов до пані Залеської, і Міцкевич повеселішав. Морське повітря, сонце і кохання зміцнили його, в той час як надходили тривожні відповіді з Вільни та Оренбурга,— друзі хвилювались про поетево здоров'я.

Ежовський в жарт намалював карту мандрівок по узбережжю Чорного моря і, надписавши її: «План Чорноморського королівства — його Владарці»,— послав з жартівливим листом сестрі Малевського Зосі, щоб її заспокоїти і розважити.

Цю невинну юнацьку витівку закоханого Йозефа секретний жандармський відділ сприйняв як політичну авантюру, зашифровану в листі. Новосильцев з цього приводу написав доповідь цісаревичеві Костянтину і разом з Йозефовим посланієм від-

правив до Варшави... З Варшави новосильцевський пакет переслано у Петербург до Аракчеєва.

Довгі шляхи для пошти в Росії... Неквапливі урядові канцелярії.

До Одеси приїхав граф Генрик Ржевуський — син прославленого своїми мандрівками по сходу і бедуїнськими пригодами польського магната. Граф Ржевуський добре знав всі європейські й східні мови, але мало розумів рідну, польську, і Адам взявся його вчити польської мови по своїх творах. Дуже скоро граф без пам'яті захопився у свого вчителя... Сам Ржевуський був ще не старим, життя своє прожив у мандрівках... Особисто був знайомий з усіма видатними поетами і письменниками Європи, дружив з Байроном, а від батька свого і родичів добре знався на анекдотах і гуморесках з життя дрібної польської шляхти...

У готелі граф Ржевуський займав найпишніше крило покоїв. І хоч він був не одружений, але до Одеси приїхали його заміжні сестри з своїми родинами: Сабанська, і Ганська, і наймолодша — панна на виданні.

З усіх сестер Ржевуських яскраво виділялася красою, освітою і вихованням графиня Кароліна... Була вона на чотири роки старша від Міцкевича, а виглядала на десять літ молодшою... Досвідчений старий донжуан граф Вітт проводив у Кароліни Сабанської дні й ночі. Сам Сабанський мав уже за сімдесят років... Кароліна Сабанська самодержавно царювала в Одесі. Всі інші молоді жінки змагалися з нею, навіть і графиня Воронцова, уроджена Браніцька.

Красуня Залеська пишалася, в її салоні імпровізував поет з Литви. Пані Залеська з'являлася в театрі, в саду і на бульварі в супроводі Міцкевича. Це був її тріумф.

Жандармерія була дуже заклопотана організацією подорожі царя до Таганрога і Криму. Прийшов з Петербурга суворий наказ вислати філаретів та всіх політично небезпечних людей з України у глиб Росії. Знов викликано Міцкевича, Малевського і Єжовського і оголошено всім трьом заборону жити в Одесі. Філарети подали заяви про переведення їх до Москви... А Єжовського викликано на допит з приводу заснування «Чорноморського королівства». У такий саме час Кароліна Сабанська наказала своєму братові привести до неї Міцкевича.

Адам не готувався так і до першого свого причастя! Він одважився признатися побратимам у тому, що йому в Києві одкрив Лорер про Вітта і Сабанську, не називаючи його прізвища.

Досі Адам уникав не тільки товариства Сабанської, але і дивитися в той бік, де вона з'являлася.

Його було запрошено на сніданок. Він прийшов з Ржевуським.

— Ось тобі й поет нашої Литви!

Міцкевич підійняв очі й закам'янів з подиву... Так близько він не бачив її... Безпорадно озирнувся і ще більше зблід, зустрівши білий погляд очей графа Вітта. У легкім рожевім платті перед ним була юна, з наївною усмішкою, панна... З довгастим обличчям, гострим підборіддям і глибокими темними очима... Такої подібності до Марильці Адам не чекав. Кароліна простягнула до його уст руку, і він поцілував її з таким виразом, мовби то була рука римського папи. Куди сховати руки і ноги?... Де сховатися від цих тонко глузливих зацікавлених поглядів? Граф Ржевуський підніс Кароліні обидві книжки Міцкевичевих поезій і одповів за поета.

Граф Вітт виявив ласку і сів з Адамом поруч. Адам боявся, що всі почують, як забилося в нього серце... Ну як же одягнути свою душу, щоб її не впізнали в розчинених вікнах очей? Якою силою треба скувати м'язи щік і вуст, щоб міміка не виказала його почуття гидливості?

Лакей подав йому каву. Адам залпом випив її пересохлими від хвилювання устами і злякано озирнувся: куди ж діти порожню порцеляну? Граф Вітт люб'язно взяв з Адамових рук чашечку і одніс її до столика. Графиня з сестрами — непримітно одна одній віями. Сабанська запропонувала піти в сад... Адам незграбним кроком обірвав оборку на пишному вбранні Єви Ганської. Ні, він не міг ходити з графинями! Його ноги рвали їхні шлейфи... І кожний такий великосвітський промах що більш ніяковив поета, то більш призводив до нових. Але саме це невміння поводитися, здавалося, збільшувало симпатію Вітта, і він нарешті взяв Адама під руку і повів по алеї вбік:

— Я сам боюсь цих мережив і шовків під ногами більше, ніж морських хвиль. Ви ще щасливі, не маєте острогів на черевиках... А я ледве не застрелився у Відні після першого балу, на якому обірвав поділ у австрійської імператриці!

— Графиня просто не уявляла, що я... занадто несмілий. Я і у Вільні не бував у високих осіб!

— А хіба на контрактах у Києві не ви танцювали на балу в генерала Раєвського?

— Я? На балу? А хто такий генерал Раєвський? Я такого шляхтича в Польщі не чув, якого він герба?

Вітт поговорив з Міцкевичем півгодини й підвівся цілком задоволений.

— Не бійтеся, молодий поете! Заспокойте і перекладача Горация... Його лекціями дуже задоволені мої добрі друзі. А тепер ходім до нашої прекрасної господині!

Вони знайшли Сабанську саму за клавесинами. Як жайворонок, вона співала, окселентуючи собі...

— Всі мене покинули, а я, щоб не плакати, співаю і граю!

На голій шиї — низка великих перлів, на пальцях — жодного персня. Золотаві коси укладені короною над високим чолом, на якому ще немає і малої риски.

Сам Вітт вивів того дня Міцкевича від Сабанської. Поет попрямував просто до моря.

— Куди це ви?

— Проїдусь човном трохи...

І ця відповідь також сподобалась грізному Вітту. Того дня чекали Міцкевича у Залеських... Раніше у нього мусила бути англійська лекція... Приходив Ржевуський, посланці Залеської, англієць, — всі дивувались, де подівсь поет. Єжовський залишивсь у готелі ночувати. Адам повернувся під ранок такий виснажений і замучений, яким бував лише під час іспитів в університеті або після допиту Новосильцева.

— Що з тобою, Адаме? Де ти досі був?

— У морі плавав... Вітт у мене закохався, чи таке може бути?

І поет розповів усе, що робив, чув, бачив і казав у Сабанської і про що думав серед моря на самоті.

— Ви знали мене соколом, я і сам відчував свої соколині крила... Але самодержавство повернуло мене в огидного вужа. Хоч би вже в гадюку! Але в моїй душі нема отрути і бути не може...

В липні Маєвський з Єжовським виїхали до Москви. Міцкевич залишивсь один в готелі «Де-Корд». Він давав лекції... Писав до альбомів сонети, його струнка постать з натхненим обличчям була помітною на всіх балах, банкетах і карнавалах Одеси. Сама Сабанська вимагала, щоб поет на людях фліртував з іншими дамами, бував у них. Мініатюрна французженка графиня Гуріва, дружина одеського губернатора, сама освідчувалася Міцкевичеві в коханні й наївно доводила своє право на нього, бо її любив поет Пушкін.

Міцкевич одягався у паризького кравця. Він справив собі жовтогарячого, полум'яного кольору суконного плаща — такого самого, якого носив Байрон. Пристрасний шал охопив Адама, і він віддавсь йому... Дряхлий Сабанський і могутній Вітт — чи не помічали, чи не зважали. Сабанський вів господарство. Вітт приносив нові паризькі романи. Адам вголос читав Кароліні романи, супроводив її до костюлу. Який би вони роман не читали, називали себе іменами його любовників-героїв. Це була тонка гра. Адам ревнував Кароліну до Пушкіна,

поки не переконався, що вона ненавидить його. Туманський присягнув, що Пушкін сам кине Сабанську за рік до свого примусового виїзду з Одеси.

Кароліна показувала свій альбом, яким пишалася... Вона виховувалась у Відні у своєї тітки, графині Ржевуської, коли там відбувались конгреси монархів. У її альбомі малися автографи монархів, дипломатів, письменників. Пушкінової поезії в тім альбомі Міцкевич не знайшов.

До Одеси приїхали з Кременця польські поети Ковальський і Гославський, з ними був музикант-лікар Кароль Качковський, товариш Адама по Віленському університету.

Міцкевич захворів на нерви і гостець. Він завжди у глибокій тузі. Тільки музика викликала поета з чорної меланхолії.

Сабанська з своїми сестрами вчили Міцкевича «успіхам в великопанстві» й пишалася ним. Поет дійсно багато працював над своїм перевихованням: вивчав манери, поведження в салоні, вміння керувати голосом, мімікою, очима... Пані Залеську Міцкевич все ж шанував.

До альбома Залеської він написав сонет, в якому порівнює своє серце з храмом, пограбованим і оскверненим війною, в якому бог не хоче, а люди не сміють жити. Залеську він називав інтимно по-італійському — донною Джіованною. Але сонети, підписані «до Д. Д.», вважала присвяченими собі й Сабанська... Вона майже кожного тижня змінювала інтимне ім'я своє. В листах поетових все частіш одеські красуні називаються данаїдами. Сама Сабанська вже давно загубила в його очах подібність до Марилі. Надокучили польські магнати з України, за винятком Генріка Ржевуського. Міцкевич присвятив його батькові Адамові, який кохався у румунах і був добрим вершником, свою прекрасну поезію «Фаріс».

Ніколи не скупчувалося в Одесі стільки магнатів і не відбувалось стільки розваг! Імператор з Таганрога проїхав до Криму, і Одеса чекала його приїзду. Олександр I, не заїжджаючи до Одеси, вернувся до Таганрога. І Сабанські з Віттом, Ржевуським і Міцкевичем у другій половині серпня виїхали морем у подорож по Криму. Але попали в бурю, не звалилися в морській хворобі тільки Міцкевич і Вітт. Обидва чоловіки грали в шахи. У Севастополі пересіли в екіпажі.

Нарешті Міцкевич був у Байдарській долині. У сонеті поет пише, що чув там солов'їв, але одразу ж признається, що співи литовських лісів любіш його серцю.

Сабанські з Віттом оселилися в Євпаторії, де й лікувались. Міцкевич із Ржевуським і Калусовським (управителем Сабанських) верхи подорожували по Криму. Вони часто наїздили до Євпаторії, і поет міг кілька разів пересвідчитись, що

Калусовський був до нього приставлений за шпигуна. Але незнанна краса Криму, овіяна романтикою польської історії, захоплювала його. Він з Ржевуським побував скрізь і писав у листах до філаретів: «Я на Чатир-Дагові топтав хмари. Внизу під моїми ногами бачив народження грому. Спав на тахтах Гіреєвих і грав у шахи з останнім ханським ключником».

Коли Міцкевич повернувся до Одеси, там залишалася тільки родина Залеських. Донна Джіованна на інтимному побаченні розповіла Адамові, що Сабанська втекла з Одеси, рятуючи своє життя, бо про неї вже кілька років ходять чутки, як про шпигунку Петербурга. Цим літом арештовано багато польських патріотів за доносом Вітта, цебто Сабанської...

— Для чого це ви мені розповідаєте? Хіба я маю в Одесі волю бувати або їздити, де хочу? Я був мишеням у пазі кота! — сумно вимовив поет і поспішно вийшов у ніч. Більш він до Залеських не пішов. За кілька днів вони виїхали.

Стояв жовтень. Міцкевич з нетерпінням чекав з Москви дозволу на свій виїзд. Незабаром виїздили Сабанські, а з ними й Ржевуський... Міцкевич попрощався з ними холодно, без жалю. Граф Вітт виїхав, викликаний царем, до Таганрога, пообіцявши Міцкевичеві, що він незабаром одержить дозвіл на виїзд.

«Ношу по вулицях чужого міста своє чужоземне обличчя», — писав поет про своє самотнє життя в Одесі.

Нарешті його сповіщено, що він одсилається на службу до канцелярії московського генерал-губернатора. Поетові видали гроші та подорожну вже через Харків, і він пише філаретам: «Жодну людину не засмутив мій від'їзд з Одеси».

Міцкевичеві не терпілось побувати в Харкові. Його цікавило перевірити свою долю: добре чи погано вона зробила, що закинула його в Одесу, а не в Харків?

До Харкова було заслано з Вільни професора Даниловича, ось до нього і попрямував Міцкевич. Поет блукав вулицями, на яких столітні будинки здавались древніми. Проте молоде місто мало вже багато симпатичних рис: затишні кам'яні особняки, оточені просторими садами, а в палісадниках захищені високими кущами бузку, черемхи і жасмину, сподобалися поету. Нагадували квартали Вільни, де жили професори та інтелігенція. Церкви у Харкові були невеликі, але кожна особливої архітектури. А навколо церкви — обов'язково чомусь кладовище. Данилович жив у невеличкому будинку близько Каплуновського кладовища над яром, що заріс густим лісом.

Земляки дуже зраділи один одному. Данилович жив

з мінералогом Криницьким, що теж був віленцем. У них Адам побачив польські газети й журнали. Обидва розповіли новини варшавського і віленського життя і польської літератури. Варшавські критики зневажливо лаяли книжки Міцкевича за «литовську некультурність, псування прекрасної старої польської мови і вульгаризацію поезії народними легендами... народними виразами і словами».

Міцкевич написав гострообурливого листа тим критикам через Іоакіма Лелевеля, якого інформував про себе докладно.

Данилович познайомив Міцкевича з харківськими професорами. Поетові найбільш сподобавсь ботанік Василь Матвійович Черняєв — пристрасно закоханий у свою науку вчений, який одразу ж звернувся до поета:

— Їдете до Москви? Я вас дуже прохатиму переказати вченому-ботаніку Михайлові Максимовичу, що я прошу його відповісти на мої листи!

— Василю Матвійовичу, я не ботанік... І боюсь, що можу з Максимовичем не зустрітись!

— Цього не може бути! Ви поет і познайомитесь з редакціями журналів, а Максимович у всіх московських журналах ось вже п'ять років, як друкує оригінальні й цікаві статті і рецензії на наукові праці з ботаніки. Серйозний, видно, і поважний ерудит-вчений. У мене є деякі сумніви в моїй роботі, і я запитав його думку, а він чомусь не відповів...

Мусив Міцкевич обіцяти Черняєву виконати його доручення. Зробив поет і офіційний візит ректору університету — українському поету Гулаку-Артемівському, який викладав історію Росії. У нього Адам познайомився з оригінало-тубільцем, також українським поетом, генералом Олександровим, що саме приїхав із свого хутора під Чугуєвом. Був це вихованець суворовської військової школи і соратник геніального полководця, який чин вислужив бойовими подвигами. Сріблоголовий дідусь, який своїми спогадами примушував усе численне товариство реготати до сліз. Гулак-Артемівський жив пишно і з смаком, він запросив усіх віленців до себе на обід, на якому, крім генерала Олександрова, був і учень філософа Сквороди — засновник Харківського університету Василь Каразін.

Міцкевич бачив серйозних і своєрідних філософів-патріотів, які викликали до себе пошану. Адам переконався, що Харків — місто з традиціями такими ж своєрідними, як і його легендарний філософ Григорій Скворода... Легендарний, хоч його ще пам'ятала більшість з присутніх за ректорським столом, — чому дуже дивувався поет. Прощаючись, Міцкевич сказав господареві:

— Харків — правдива столиця України, її культурний центр, і не тільки тому, що тут університет. У Харкові живуть українські письменники і поети, тут друкуються українські журнали і альманахи, тут видаються наукові труди вчених. Я дуже ремствую на долю, що мене з товаришами загнала була до Одеси, а тепер жене до Москви. Весною Харків, напевне, набуває особливої краси! І я був би щасливим, коли б моєму братові Олександру пощастило одержати посаду в вашому університеті.

Ректор обіцяв поетові не тільки свою згоду, але й поклопотатись. Поет поспішив виїхати. Кибитка на нього чекала. Міцкевич вже в дорозі після Харкова почув, що в Таганрозі 19 листопада нагло помер цар. І всі поштові тракти Росії були забиті подорожніми. В державі раптом стало три столиці — й у кожній цар. У Таганрозі лежав мертвий цар. У Варшаві жив цесаревич Костянтин, що за нього всі церкви молилися майже 25 років як про царевого наслідника. А в Петербурзі раптом неждано і негадано виявився третій цар — всім ненависний «єфрейтор» Микола.

На поштових станціях доводилося Міцкевичеві довго чекати коней. І поет в цю подорож неймовірно змучився і витративсь.

МОСКОВСЬКИЙ КЕЛИХ

III

Була перед очима чорна п'ятьма. Не чув ніг. Не міг піднести руки. Студений вітер бив крижаним снігом. Іноді чувсь хриплий крик візника, що нагадував стогін.

До поштової станції перед Москвою не можна було під'їхати кілька годин. Верхові жандарми не підпускали. Везли з Москви валку кибиток з арештованими.

Міцкевич їхав з Харкова більше двох тижнів. Фельд'єгері, знатні урядовці розбирали на поштових станціях коні. А пізніше везли арештованих. Незнайомий полковник, побачивши Міцкевича на одній станції, сказав, що знає його вірші, й просив їхати з ним. Розмовляв трохи польською мовою. Їхав з ним вже третій день. Ночували останню ніч в ізбі без димаря. Біля порога на долівці простелили одну шубу, а другою вкрилися. У полковника симпатичне довгасте обличчя з карими очима і співучий голос. Їде в Москву на короткий час.

Закрижаніли шоки, ніс... Не витягти руки — придавив полковник. Друга, мабуть, одморожена, не чує її. П'ятьма. Ніде й іскри вогника.

— Ще й вітер назустріч! Пана Міцкевич, сьорбніть рому! Та більш... Пийте до кінця... Це — ваша пайка!

Пляшка б'є по губах, цокотить об зуби... Поет зміг визволити придавлену руку.

Полковник витягає шкіряний баул, що був між ними на сидінні, й сміється:

— От і не замерзли мої пиріжки! Беріть, беріть, пане Міцкевич! Сало з пиріжками в дорозі здорово їсти... Жир не допускає до живота морозу... Давайте пересядемо, щоб зігріти другий бік!

Настраханий чутками і спостереженнями на поштових станціях, Міцкевич боїться всього, не йме віри нікому. «Може, він до мене приставлений? Може, везе мене, щоб в Москві з усіма філаретами арештувати? А у моїй валізі лист Бестужева і Рилєєва, потайні вірші Пушкіна, «Полярная звезда», книги».

Гомін крізь вітер! Застукотіли мимо коні, заскрипіли полоззя саней. Візник вилазить на свої козли. Кибитка рушає. Тепер лице прикрите. Сидіти мов краще, але мерзнуть коліна. Блиснув вогник здаля. Біжать коні. Чути, як хропе полковник... Ржуть і тупотять коні... Але за все потужніш свище крижаний вітер. І Адам засинає. Та сон не дає ні одпочинку, ні заспокоєння. Буцім він на одламаній дошці в бурному морі. Тільки б вдержатись! Обмерзлі руки ось-ось зслизнуть з дошки. Студений дроз трусить тілом. Мліє серце від смертельного жаху. Важко дихають груди. Великі крижані хвилі викидають уламок дошки в морську безодню... Знов на поверхні, щоб буря закрутила. Трепет переляку: «Ой не втримаюсь!» Крижані хвилі б'ють по щоках, по очах, забивають подих.

І раптом прокидається, зібганий в грудку. Чує під собою гнівне крєктання полковника, але, придавлений чимось зверху, не може ворухнутись. І хвилину почуває себе щасливим, що не в морі, що на землі. Дуже чоловіче тіло під Міцкевичем рухається, б'є ногами, а руками міцно його обхоплює і затискує. Щось вдарило в голову, і він губить притомність.

Кибитка з кіньми звалилася з містка в балку. Вкатаний сніг зрівняв перила містка. На щастя, другий візник спинив своїх коней і попередив задніх. Візники кинулись в снігові намети рятувати свого товариша, що, борсаючись по шию в снігу, люто лаявся...

Полковника з Міцкевичем витягли з-під кибитки цілими. Всім на диво, були цілі й коні. Їх врятувала мотузьяна, вся у вузлах, упряж, — коні її порвали й визволились. Це надзвичайно глибоко вразило поета. Полковник засмутивсь... Візники довго воловодились з упряжжю.

— Через прокляту цю упряж в'їдемо до Москви в понеділок, а це — погана прикмета!

Мабуть, і всі візники були такої думки і тому виручили товариша, — позбирали йому бечівок, позв'язували їх і допомогли запрягти коней. Кибитка з полковником їхала тепер не першою, а останньою, від валки не відстала.

Крізь посвист вітру почувся передзвін великих дзвонів. Полковник набожно перехрестивсь і вперше по-російському звернувся до Адама:

— Богомольна стара наша матушка Москва зустрічає нас дзвоном усіх церков до вечерні.

Міцкевич подивився на полковника й знов подумав: «Він — переодягнений жандарм», — зблід і замовк, удаючи сплячого.

На поштовій станції біля застави — полковник знов по-польському до поета:

— Один візник зоставсь, а я ще і ночівлі в Москві не маю. Якби раніш приїхали, то розшукав би своїх земляків-купців з Курська! Поїдемо, пане Міцкевич, разом до ваших камадів!

Як міг поет відмовити в цім полковникові? Вже пізня ніч. Спить місто. Не чути й диму. Через наглухо зачинені віконниці не пробивається ніде й найменший блиск вогника. Міцкевич вимовив тремтячим голосом адресу, мовби видавав побратимів:

— Мала Дмитрівка... Пансіон пані Лехнер...

— Мала Дмитрівка, значить, до Лехнерші? Знаю! — молодим веселим голосом повторив адресу візник, і просторі санки понеслися крученими провулками, вузенькими вуличками і тісними майданами... Вітру вже не було. Тьмяно сіріло небо. Перед очима видніли контури дощаних довгих парканів. Із низеньких будинків чувся спів півнів. Ліниве спросоння гавкання собак, через півгодини сани спинились недалеко гасового ліхтаря на безлюдній вулиці. Візник, показуючи пужалом на засипаний снігом ганок, весело промовив:

— Так що, ваші високоблагородія, ми, ета, приїхали! Оце і є меблі-рашки Лехнерші.

— Що ж ти, братець, порядку не знаєш, чи що? Злізь і постукай, щоб одчинили двері! — наказав полковник.

А Міцкевич собі подумав тривожно: «Може, їх вже забрали?»

Білів навколо глибокий сніг. Побрів візник і застукотів. Через щілину в дверях почались переговори. Візник стояв у снігу і кричав запитання. Жіночий голос відповідав:

— Вільних кімнат немає.

— Малевський? Поляк? Поляки живуть! Ось бери лопату

й одкидай сніг... А я розбуджу поляків...— рука простягнула дерев'яну лопату.

Візник слухняно одкинув сніг перед дверима і зробив стежку до санок. На ганок вискочив напіводягнений Єжовський...

Міцкевич сам не знає, як опинивсь на ганку, як попав у обійми. Він забув про все... Переходив з обіймів у обійми. Малевський. Петрашкевич. Будревич. Всі товпились на ганку. Всі говорили враз. Тягли валізку, скриньку, хутро ведмеже (вкривати ноги) — все поетове майно. На полковника не звернули уваги. Полковник сам увійшов до пансіонату і запитав у передпокої:

— Скільки кімнат займають паничі? — хитнув головою на поляків.

Напіводягнена Лехнерша пересмикнула плечима:

— Кімнат? Комірчину в кінці коридора... Не знаю, куди вони покладуть приїжджого!

— Чи є поблизу готель?

— Перекажіть панові Міцкевичу, що я його ще одвідаю! — люб'язно обіцяє полковник на прощання.

Малевський, увійшовши до кімнати, переказав полковників привіт і обіцянку.

Адам стояв і мовчав, спостерігаючи збуджену метушню друзів. Огарок лойової свічки тріщав у свічнику, і не можна було побачити всю кімнату. Од вікна почувсь Нуфрів вигук:

— Вода у відрі замерзла до дна! Як же я наллю самовар?

Єжовський вніс оберемок дров, і Адам чув, як він казав:

— Завтра віддамо увесь борг!

За Йозефом ніс Вікентій Будревич самовар і трубу...

Міцкевичеві стало зрозумілим московське життя філаретів. І глибокий жаль здавив йому горлянку. Мовчав і слухав... Дивитися не міг. Огарок освітлював лише шахівницю на столі без скатертини.

Адам почув, як Малевський з Будревичем шепотіли про половину хлібини, шукаючи її в ящику під ліжком. Єжовський зсовував усі три ліжка до купи й весело казав:

— Впоперек, братки, полягаємо! Накрию своєю барацицею — зісподу нас ніякий мороз не дошкулить, а зверху вовками двох шуб накриємось... архітепло всім буде!

— Адасю, ти дуже голодний? — несміло запитав Малевський.

— Та де голодний?! Полковник одгодував мене, мов кабана, аж три дні.

— Яроше, я паляницю заховав од пацюків у казані... А за-

раз напечу картоплі. Та не розсип там солі! — крикнув од грубки хазяйновитий Нуфр.

— Ну, братки, залізайте! Нічого вам мерзнути! Адасю, ти посередині... Давай, я стягну з тебе повстяники! — підійшов Йозеф до Адама.

В цю мить погас недогарок. Нуфр роздмухував у пічці сирі дрова, і Єжовський з Будревичем побігли до кухні по тріски. Спалахнуло веселе полум'я в грубці й освітило всіх. Побачили філарети запалі глибоко Адамові очі, зарослі бородою його щоки, сивину у зваляних, довго не чесаних чорних кучерях. Намагалися весело говорити:

— Маєте у Москві приятелів?

— Малевський має московського Соболевського, який вчить його в карти грати й пиячити!

— Єжовський знайшов тут собі приятеля, що також знає напам'ять всього Горація, хоч сам є завзятим ботаніком.

— Найситіше у Москві живе наш Нуфр, — бач які має товсті та червоні щоки?! Править за синдика при костьолі й з ксьондзом їсть після похоронів...

— Но, но, у Москві католики не тільки помирають! Їх куди більш народжується, і після хрестин також добре обіди готують, а про весілля й не кажу! — казав Петрашкевич від грубки.

Непомітно настав день. За дверима затопали сусіди. Почулись голоси... Від тепла і всього, що пережив, почував Адам непереможну дрімоту і, перемагаючи сон, признався:

— Я боюсь того полковника, що привіз мене... Три дні він мене годував і доглядав, наче рідного. Каже, що служив довго у Вільні й перекладав мої вірші. Має мої книжки. Може, граф Вітт з Одеси доніс на мене? Може, цей полковник... Одкрийте валізу мою, там небезпечні зараз книжки та рукописи. Хай краще у вогні згорять! Себе оглядіть мерщій...

— Полковник і Лехнершу розпитував, в скількох ми живемо кімнатах, і як од'їздив, то переказав тобі, що навідається до нас! — заклопотавсь Ярош і почав розв'язувати Адамову валізу.

Тривога увійшла в дружну родину філаретів. Малевський числився в канцелярії московського генерал-губернатора. Єжовський, Будревич і Петрашкевич читали лекції в університеті та пансіонаті при нім. Ціпріян Дашкевич працював у державному банку рахівником. Але ніхто ще з них не одержував платні... Не тільки кілька місяців, але іноді й роками ждали платні молоді вчені або службовці. Філарети жили з приватних лекцій. Один Ярош Малевський регулярно діставав од свого батька гроші щомісячно. Адам переконався, що побра-

тими недоїдали, майже голодували, їхній одяг обтріпавсь, а всі дуже схудли, не виключаючи й «синдика» Нуффа.

— Що ж, братки, мушу я братися за третю книжку, вивіз я чимало з Криму віршів!

І Адам читав свої сонети побратимам... Бачив блиск в їхніх очах, чув ухвали й критику окремих виразів, заперечення деяких думок. А тривога не зникала. На п'ятий день до філаретів дійсно завітав полковник. В кімнаті залишались тільки Малевський з Міцкевичем. Полковникові звільнили єдиного стільця. Він сів і сказав:

— Я виконав свою обіцянку і розшукав своїх земляків-купців, які видають тут журнал, під назвою «Московский телеграф», і сьогодні ввечері прийдуть до мене в готель «Європа», що на Тверській вулиці. Дуже прошу вас, Адаме Миколайовичу, пожалувати також, щоб з ними познайомитись. Я наперед обіцяв, що ви будете. Ви поет, і вам треба знатись з видавцями.

— Адам все ще після дороги нездужає... Коли дозволите, то і я з ним прийду? — одповів Малевський.

— Дуже буду радий! — сказав полковник і незабаром попрощавсь і пішов.

Всі філарети були стривожені. Книжки й папери Адамові Нуфр ще першого дня одніс до косяку і там десь заховав разом з «небезпечними» книжками та паперами всіх товаришів. Друзі вирішили вартувати на вулиці поблизу готелю.

Міцкевич з Малевським у призначену годину ввійшли туди. У полковника вони застали офіцерів, які пристрасно грали в карти з господарем. А на канапі сиділи купці. Полковник схопивсь і з картами в руках озаймив:

— Микола і Ксенофонт Олексійовичі Полеві, мої добрі сусіди по Курську — поет Адам Миколайович Міцкевич з своїм другом, сином ректора Віленського університету Малевським.

Церемонно потиснули руки. Старший Полевой запитав Міцкевича з гонором:

— Надовго прибули до нашої Москви?

— Ми в штаті урядовців канцелярії московського генерал-губернатора, — відповів Малевський.

Посідали. Міцкевич мовчав, попередивши купців по-французькому зимним голосом:

— Пробачте мені, я за п'ять днів у Москві не вивчив російської мови!

— А ми змалку не вчили російської і більш читаємо французькі книги, як нею говоримо! — пояснив молодший Полевой.

Справді, французька вимова Полевих могла викликати лише

веселі дотепи. Але новим знайомим було не до гумору. Старший Полевой сказав:

— Полковник Нохвисков дав нам свій переклад вашого вірша, пане Міцкевич! Вірш нам сподобався, і ми його видрукуємо у своєму журналі. Але попереджаємо, що «Московский телеграф» друкує поезію безкоштовно. Ми взагалі грошей співробітникам своїм не платимо.

— Я б хотів побачити і перевірити переклад раніш, як він з'явиться перед російськими читачами,— промовив поет.

— Як же ви будете перевіряти, не знаючи російської мови? — не ховаючи глузування, вимовив купець.

Малецький намагався зберегти пристойність, почав якусь розмову. Ярош вже непогано розмовляв по-російському. Міцкевич більш придивлявся до офіцерів та прислухався до їхніх розмов.

Поетова тривога зникла. Це були росіяни, не менш за поляків налякані численними арештами. Вони не ховали своєї зненависті до «синіх мундирів», як у ті дні почали називати жандармів.

За вечерею Міцкевич сердечно дякував полковника, і, прощаючись, вони обійнялись, і трічі, по-російському звичаю, поцілувались.

Тої ночі філарети вперше готувалися спати спокійно. Єжовський був тої думки, що нехтувати Полевими не варт:

— Про братів Полевих я розпитаю нашого Максимовича... Він друкується у всіх журналах!

Міцкевич підніс свої брови, почувши це прізвище:

— Він ботанік, цей ваш Максимович?

— А я тобі казав, що ботанік.

— Ну так познайом мене з ним. Я обіцяв у Харкові другові Даниловича і Криницького — ботанікові Черняєву — особисто переказати Максимовичу привіт.

— Нічого немає легшого! Завтра ж я приведу Максимовича перед твої соколині очі! — пообіцяв Єжовський.

Але перед філаретами другого дня і пізніш повстали великі турботи і клопіт: чим відзначити Адамове свято? Цього місяця Малецький і досі не одержав ні грошей, ні посилки для святкування різдва. Кожний з філаретів старався роздобути у батьків своїх учнів хоч трохи грошей наперед. Одні одмовили, а другі обіцяли «завтра». Побратими повертали до гурту ввечері сумні. Під саму багату кутю, цебто Адамів день, Ярош приніс п'ятнадцять карбованців.

— Позичив у Соболевського! Він сам сидить без грошей, бо і йому пошта затримала. Це напевне «сині мундири» пильнують вислужитися!

Філарети звеселилися. Виявилося, що Нуфр уже «замовив у борг» одній богомольній старій удові приготувати всі страви для традиційної вечері:

— П'ятдесят злотих запросила... Обіцяла й меду дістати, і по п'ять пиріжків на кожного!

— Го-го, половину наших грошей? Це дуже дорого! — заперечив Єжовський.

— Не дорого. Бо вона до куті додасть ще і обід на перший день різдва... Я з нею про все домовивсь — будете задоволені. Як-не-як, а нас шестеро, а я з нею домовивсь на восьмеро.

Адам заклопотавсь:

— А немолочений житній сніп, а сіно? І хто нам дасть довгу золоту волосину для зірки?

— Адаме, дай нам архієпископій з усім тим! Ми ще не забули свого звичаю, — вирік палкий Вікентій Будревич.

Єжовський шепотів з Малевським про горілку для свята і молоко. Філаретські свята у Вільні завжди мали вволю молока і ямбів.

— Яке ж буде свято без музики? Хоч би дістати на цей вечір саморобну сопілку!

Малевський натякнув усім, що давно не чули Адамової імпровізації. Отже, ніколи було філаретам за цим клопотом.

Задумовно і тепло одсвяткували Адамові дні: 24 грудня — його народження — і 25-го — іменини. Висіла під скопою на волосині золота зірка. На сіні, оточені житнім снопом, стояли кутя з узваром.

Скатертину на столі була притрушена сіном. Всі побували в лазні й поголились, приодяглися, зробили запас воскових свічок: дешевих, лойових, Міцкевич не любив. Сіли за стіл всі філарети, що жили в Москві. І після вечері захопились спогадами.

— Маємо єдине, яке ж воно велике, щастя голосно згадувати свою батьківщину! Коли я zostавсь один в Одесі й мав ці згадки в мовчазних думках, вони з моєї жовчі випікали сльози. Спогади веселяться тільки живими учасниками минулого, — сказав того вечора Адам.

* * *

Міцкевич з Малевським на перший день різдвяних свят і Новий рік зробили установлені візити своєму начальству. Єжовський з товаришами — професору університету і помічнику Московського учбового округу.

Москвичі, налякані арештами й жахливими чутками, позамикалися по своїх родинях. Деякі налякані батьки одмовили

«піднадзорним засланцям» в лекціях. Філаретський бюджет ще більш скоротився. Міцкевич писав друзям: «Я в Одесі жив, як паша, а тут — останнім яничаром».

Поет намагався працювати над сонетами. Але праця посувалася дуже повільно. Філарети жили в малій, дуже холодній кімнаті, та й за неї часто запізнювалися платити. У поета не було навіть і окремого столу для писання. Товариші грали в шахи і палили тютюн. Адам писав Занові: «Книги бувають в руках дуже зрідка».

Одного січневого дня Єжовський прийшов не один:

— Адаме, знайомся з Максимовичем!

Міцкевич був сам у кімнаті, але він радісно залишив працю й підвівсь назустріч гостю. Це був худорлявий юнак з тонким обличчям, скромно одягнений і з неторопкими рухами старого професора. Міцкевич стиснув руку гостю і сказав:

— Власне, я мусив би сам перший піти до вас, шановний Михайле Олександровичу!..

— На жаль, я ще не маю сталого приміщення, Адаме Миколайовичу, бо живу при університеті в так званих кандидатських номерах.

Гість зняв пальто і сів. Поет розповів йому про своє знайомство з харківським професором ботаніки Василем Черняєвим і його доручення.

— То, певне, великий дивак! Звертається до мене, як до світового професора... Його листи прочитали у нас не тільки кандидати, а й студенти,— на такий мене взяли сміх, що я більше місяця уникав показуватись комусь в університеті. Я в журналах друкую свої статті зовсім не для слави, а коли мені самому або моїм товаришам їсти нічого! А друкуватися я почав ще студентом першого курсу...

— Мені старший брат Полевой сказав, що московські журнали співробітникам гонорару не платять. Чи ви знайомі з Полевими?

Розмова з самого початку велася по-латині.

— Я з ними не тільки знайомий, але й зв'язаний дуже цінною спадщиною по професору латинської мови та літератури Романові Федоровичу Тимковському — моему рідному дядькові, що помер, маючи тільки тридцять п'ять років, через чотири місяці, як я приїхав до нього вчитися в університет. Було мені шістнадцять років.

— Тимковський помер таким молодим?

— Він любив науку і, голодуючи, багато працював. Російські царі правдивих вчених не люблять — професори університету одержують найменшу платню, коли їх порівняти з урядовцями. Дядько мій кохався в книгах і залишив добіру

бібліотеку в кількасот томів. Цю бібліотеку Микола Полевой перевіз до себе, от я і ходжу до дядькової бібліотеки в гості ось вже шість років.

— Ми у Віленському університеті багато чули про праці Романа Тимковського, пригадуеш, Йозефе?

— Я про це вже розповідав панові Михасеві, — буркнув Єжовський, розпалюючи грубку.

— Чому Полевой зветься купцем, коли він видає журнали?

— Бо має гуральню і броварню і торгує пивом і горілкою, — відповів Максимович.

— А журнал?

— «Московский телеграф» почав видавати тільки з тисяча вісімсот двадцять третього року, як посваривсь з редактором «Вестника Европы». Микола Полевой — самоук за освітою. Він любить літературу і науку, але любить їх по-купецькому, заради баришів. Я перекладаю йому статті з чужоземних сучасних журналів і наукових праць. Коли перекладаю, то живу в нього і, крім харчування, одержую щоразу умовлену готівку грішми й тими книгами, які перекладаю. Перед сезоном моїх ботанічних екскурсій і після них я потребую в грошах. І закріпачуюсь до Полевого. Обидва брати звать мене ледарем за те, що я для них менше перекладаю, ніж вони б хотіли. Полеві про вас мені розповідали. Поки що вони друкувати переклади ваших віршів бояться... Але я матиму нагоду їм про вас нагадати, коли прийде скриня з паперами покійного Доленги-Ходаковського.

— Як? Ходаковський помер? — скрикнули водночас обидва філарети.

— У тверського поміщика в прикажчиках, ще в листопаді, з царем в одному місяці, заповідав удові продати свої рукописи тільки Полевому. Принаймні Микола Олексійович одержав недавно такого листа. От я і нагадаю тоді про вас як експертів польської мови. Ходаковський записував і російський фольклор латинськими літерами, а в польському фольклорі та археології хто в Москві за вас авторитетніший?

Єжовський витяг картоплю, цибулю і пляшку з олією і сказав:

— Напечу картоплі, підсмажу цибулі, придуть товариші, будемо вечеряти!

— Пане Йозефе, у мене в кишені є кілька тараньок та жменя пшона, давайте, я зварю на вечерю чернігівського кулешу!

І так він одразу полюбивсь Адамові, що той поглядом просив Єжовського погодитись, а сам сказав:

— Тільки мені дозвольте начистити картоплі!

— Та ви ж, пане Адаме, не вмієте! Ми, ботаніки, звикли в своїх мандрах куліш варити ощадно... весною доводиться на своїй спині тягати картоплю, бо навесні по селах її нізащо не продадуть.

І Максимович уже чистив картоплю, і довга прозора лущинка стружкою спускалася з-під ножа.

— Що ви чули про Пушкіна? Невже і він?..

— Радий заспокоїти вас: учора князь Вяземський одержав від Пушкіна листа з Михайловського...

— Який я щасливий! — вирвалось мимохіть у Адама.

— Пише, що Карамзін чи Плетньов хотіли прочитати у царському палаці його нову трагедію «Борис Годунов», а він одписав, що в його трагедії всі дійові особи дуже погано лаються, і рукопису не послав. Плетньов або Карамзін, звичайно, читали б жінкам царської родини.

— Ви знайомі з Вяземським?

— Князь Василь Одоєвський прочитав мою статтю, уявив собі, що я хапаю зірки, як і харків'янин Черняєв... тільки тому далеко бігти — листами розшукує автора, а князь москвич і розшукав мене в університетським гуртожитку. От ми з ним і почали приятелювати. А там за прислів'ям: «Друзі моїх друзів — є мої друзі», — і познайомивсь я вже з усіма приятелями Одоєвських.

Коли прийшли Малевський з Будревичем, у кімнаті смачно пахло пшоняним кулешем. Поетові очі блищали радісним збудженням, а щоки червоніли, і він весело реготав. Такого Адама філарети вже давно не бачили.

— Як шкода, Вікентію і Яроше, що вас сьогодні не було дома. Пан Михайло Максимович мені з Йозефом подарував для спогадів сьогоднішній чудовий вечір.

— Пане Максимович, директор архіву Малиновський шукає вас три дні. Сергій Соболевський сьогодні не злавив з візника — присягається, що об'їхав всю Москву з її пригородами, — сказав Ярош, знайомлячись.

— Радий познайомитись, чарівний алхіміку, який люту хандру повертає у життєрадісний гумор! — багатозначно дивлячись на Адама, промовив Будревич.

Прозорий натяк Вікентія образив Йозефа, і він, щоб од його одвернути увагу, поспішив пояснити:

— Пан Михась розповідав нам веселі пригоди ботаніка в лісах і полях.

— Ні, Йозефе, «Веселі пригоди мандрівного ботаніка в селах і поміщицьких маєтках» — назва збірки Михайла Максимовича.

— Яку ніколи не відрукує, — закінчив інформацію ботанік.

Всі засміялись. Ярош демонстративно витягнув з кишені шуби чеського виробу флейту і поклав її на стіл.

— Будемо вечеряти. Хто сьогодні ріже хліб?

Засоромлений товаришами Будревич кинувся допомагати Єжовському. Максимович удав, що розглядає флейту. Адам посміхнувся і сказав:

— Коли Ярош заграє путу Філона, то я спробую пригадати свою недруковану оду про Колумба, чи то пак картоплю.

Максимович попрахав:

— Але не в перекладі, а в оригіналі,— я розумію і люблю польську мову! А «Картоплю» Міцкевича винятково зацікавлений. Мені зміст її розповідав Єжовський ще під кленом в золотому листі! Особливо запам'яталася та глава, коли святі між собою змагаються в перешкодах славному мандрівникові.

Другого дня Міцкевич вилив свій настрій в листі:

«Не маю особої кімнати. Стіл убогий. Про вино й не чую. Про каву і не мрію. У руках книга не часто, частіше шахи. Жодних знайомих. Тільки свої збираємось. Тільки Нуфр ходить на хрестини, шлюбів і похоронів з ксьондзами. Будрис палить люльку, пам'ятає зло, в шахи охочий, до своєї математики не заглядає. Дашкус живе інтересами банку. Кінчаю на тім, з чого починається кожна німецька філософія, цебто «я». Хоч я живу з ними, але дуже мало можу їм дати. Муза моя лікується. Її повісті литовської не можу закінчити, що її на третю книжку призначав. Не про славу, а про фінанси мрію, хоч би кількадесят рублів міг вам послати. Жиемо самотні, а коли нагодиться зрідка добра душа, потім ще тужливіше стає на душі».

Лиховісні чутками зимові місяці зникали в безвість. З вулиць Москви, здавалось, разом з снігом позникали і сині мундири. Жити стало просторіш. Повесні всі філарети почали щомісяця одержувати платню. Максимович рекомендував Адамові двох багатих учнів ще раніше. І Міцкевич із своїми друзями перебрався в окреме приміщення, найняли робітницю і почали мріяти про піаніно.

Адам пильно працював над поезіями для третьої книжки «Кримські сонети». Кожен брульон він багато разів переробляв і переписував, поки не добивався найточнішого вислову і звучання. І справді, в сонетах кожне слово наче змагається і фарбою, і мелодією.

Тільки встановилася весна, Міцкевич з Максимовичем по святах і неділях вирушали в мандрівку по весняній гербарії.

Москва почала готуватися до коронації нового царя. Готувалися палаци й будинки, де мали розмістити чужоземні дипломатичні місії, численний царський двір і всю династію. Урядовці канцелярії генерал-губернатора мусили тепер одвідувати свою службу. Тепер щодня приїздили до Москви посланці. Одного дня приїхав з Польщі молодий офіцер генерального штабу Юрій Познанський. Він був раніше знайомий з братами Полевими і тепер їх одвідав, приніс із собою кілька перекладів поезій Міцкевича і сказав:

— Мене дуже дивує, що ваш журнал і досі нічого не видрукував із творів славного Міцкевича. Як це могло трапитися, що польський поет живе у Москві, а ви з ним ледве знайомі? Я сподівався, що ви мене з ним познайомите, бо хочу прочитати його раніш переклади.

Братам Полевим прийшлося зробити візит Міцкевичу і запросити його до себе. Адам вже добре розмовляв по-російськи, чим здивував Полевих. За короткий час Міцкевич став в родині Полевих своєю людиною. Поет переглядав чужоземні видання, які «вмів одержувати» купець через своїх високих покровителів, як брати Віельгорські в Петербурзі, поет Жуковський та інші. У Полевих Міцкевич зустрічався і з Максимовичем. Неймовірно скромний вчений, українець, жодним натяком не виказав, що він найбільш і сприяв зближенню поета з купцем-редактором. У черговому номері журналу з'явилися переклади поезій Міцкевича. Так повільно дізнавалися москвичі про перебування в їхній столиці Адама Міцкевича.

Уряд оголосив вирок декабристам: 13 липня повішено п'ятеро і сто двадцяттеро засуджено до Сибіру на каторгу. На третій день після страти революціонерів-дворян цар Микола I на чолі своєї династії вирушив до Москви на торжество коронації, що знаменувало собою одночасно і торжество самодержавної реакції. Як же інакше могли зробити царські брати, виховані змалку науками-ефрейторами?

Міцкевич боляче і дуже тяжко пережив страту Рилєєва і Пестеля й політичну смерть братів Бестужевих і Лорера, що їх високо шанував і любив... Віще поетове серце в цім вироку передчувало і ще не вимовлений вирок таким, як і він, Адам, з своїми філаретами і всіма іншими ентузіастами Польщі. Проридавши у своїй кімнаті ніч, поет втік у ліс, щоб на самоті пережити трагічну загибель друзів і надій.

Тільки через кілька днів законспірованих розшуків Максимовича з філаретами було знайдено Адама в глухому лісі за сорок кілометрів од Москви. Поет вже переборов у собі самому горе і, зовнішньо спокійний, повертався до міста. Тільки

зблід, мав обличчя мов з алебастру і якомсь по-новому злегка мружив очі.

— Ходім, нас ждуть коні! — міг лише промовити Малевський.

— Але ж всі коні мобілізовані?

— Ми з тобою у відрядженні до місцевого поміщика за кріслом Катерини.

— А де ж воно?

— Стоїть те дрантя вже в екіпажі! — намагався посміхнутися вірний друг і не зміг.

У Москві почалася довга низка пишних балів і бучних розваг. Здавалося, що всі щасливі, так весело усміхаються і танцюють. Міцкевичеві розповідали, що перший бал в Кремлі одкрив цар у парі з статс-дамою Волконською — матір'ю засудженого на каторгу в Сибір Сергія Волконського... Адамові показали флігель-ад'ютанта царя Володимира Пестеля, який одержав це призначення того самого дня, коли його рідного брата повішено. Але всі мусили наряджатися і танцювати.

— Малевський, пригадуєш поезію Каєтана Козьмяна про Краків під час катастрофічного тікання Наполеона з Росії? «Польща загинула... Давайте танцювати!» Така порода магнатів!

— Адасю, ч-ш-ш!

З царем проїхав поет Жуковський. Його поезії філарети знали з Вільни. Дуже часто Міцкевич ловив себе на тім, що шепче наймення Конрада... Це помічали й інші.

— Адаме Миколайовичу, який Конрад? — запитав його раз Максимович.

— Це так... Це я працюю над новою своєю поемою, — плутався, зніяковівши, поет.

Вночі Адам будив Малевського:

— Яроше, скажи, що погубило Рилєєва?

— Щирий ентузіазм мрійника... Рилєєв — трагічна постать мученика. Він не був породжений політичним вождем, але мусив ним стати, бо іншого не було.

І друзі на цю тему говорили до світанку.

Одного разу Міцкевич сказав:

— Я просто ніколи не прощу цареві страту Конрада! Не можу бачити його — ненавиджу. Лікар обіцяв дати посвідку про мою хворобу... Підемо з Михайлом збирати гербарії — він заспокоює мене своїм мугиканням чернігівських та полтавських пісень.

І Міцкевич справді зник з Москви, пішов з ботаніком в ліси збирати гербарії. Зупинялися вони в монастирях, і тоді поет писав «нову поему».

Максимович не мав звички розпитувати, з тонкою чулістю ставився до Адама. І часто начитаного Адама вражав своєю різноманітною ерудицією.

Повернувшись до Москви, Міцкевич не впізнав приміщення: воно блищало охайністю і чистотою. Запитав:

— Приїхала Зося?

— Приїхав Пушкін... Ти б тепер поглянув на наших кандидатів і магістрів, якими всі поробилися чепурними! — відповів Нуфр.

Малевський з Міцкевичем та й всі філарети коронаційним святкам надали особистих мрій. Вони чекали професора Малевського з делегацією університету, а з батьком мусила і дочка приїхати, цебто «королева співу» і «Володарка Чорноморського королівства».

Всі філарети сподівалися для себе амністії. А Міцкевич з Малевським подали від себе прохання про дозвіл поїхати в особистих справах для налагодження господарства родин.

— Пушкіна цар ослобонив з заслання!

— Пушкін читав свою нову трагедію «Борис Годунов».

— Але при чім же тут наше приміщення?

— Архіневидячий! Коли б Пушкін захотів зробити тобі візит... Хіба ти невдоволеною нашою працею?

— О будриси! ¹ Пушкін прийде до мене?

— Спитай Єжовського і Петрашкевича, Пушкін уже розпитував про тебе. Але Москва не дає Пушкінові дихнути! Його всі запрошують. Скрізь возять. Поспішають за ним, щоб на нього одним оком здаля глянути...

— Треба розпитати Максимовича, — не йняв віри Міцкевич.

Другого дня прийшов ботанік і розповів, що Пушкін доручив Соболевському познайомити його з Міцкевичем. Вяземський читав Пушкіну «Кримські сонети». Вяземський захоплений поезіями, але він перекладає їх прозою... І одночасно пише статтю про Міцкевича. І Пушкін схвалив.

Другого дня до Міцкевича прийшов Ксенофонт Полевой і теж розповів, що Пушкін розпитував про нього. «Вчитель і друг Рилєєва, сам Пушкін», — з гордістю подумав поет.

Тепер Міцкевич уже сам дбав про те, щоб бувати на людях. І незабаром справдилися його бажання.

— Сьогодні, братки, я потиснув руку Пушкінові! — урочисто оголосив веселий Адам, одного вечора повернувшись додому. — Наші надії погашені разом з вогнями ілюмінацій — цар мені odmовив з'їздити до Вільни! — сказав він.

¹ Будриси — литвин (польськ.).

— І я одержав одмову, — зітхнув Ярош і додав: — Там тобі запрошення на обід до Хомякових!

— Архидякую! Обід буде двадцять четвертого жовтня, а я хочу пообідати сьогодні.

Малевський зробив хід на шахівниці, покірно пішов до кухні й приніс другові гарячу каструлю з бігосом.

— Це твоя порція, братику! — і знов сів за шахи.

— Ну, це щось інше, ніж дим вихвалень, а на закуску литочок з лавра! — усміхнувся поет.

— Звідкіля ти? — спитав Йозеф.

— Од поета Баратинського. Там був і Пушкін. Ах, що за людина! Іноді мені здається, що Пушкін більше любить поезію, ніж самого себе. Він сьогодні читав мої сонети з такою щасливою гордістю, мовби сам їх написав. І кілька разів промовив радісно: «Ну й хороше — я так не зумів би!» І це так по-хлоп'ячому широко. В його обличчі й голосі він увесь! — весело розповідав друзям.

— А як же з обідом? — Чому не покликали? — допитувався Малевський.

— Вони запрошені на обід до Зенеїди Волконської, і Пушкін сказав: — На жаль, це — дім, де я ще голосу не маю! Княгиня з характером! Та я не жалкую — ці дні, що я проводжу з Пушкіним, я б ні на що не обміняв, але надто втомлююся: він примушує мозок свого співрозмовника бути в напруженні.

— Як тебе розуміти? — здивувався Ярош.

— Олександр Пушкін два роки просидів в маєтку на селі, очевидно, самотньо. І зараз він носить скрізь... Всіх хоче бачити. Сьогодні з професором Погодіним години три сперечалися за царя Петра. З артистом Щепкіним дві години розбирав характеристики Шекспірових героїв. Нарешті ми вийшли на бульвар, і я був певен, що за легкою розмовою ми обоє одпочинемо. Коли саме французький посол маршал Мармон побачив Пушкіна, очі у нього стали масляні, щоки порожевіли, обіймає його, на вухо шепоче, що приготував подаруночок царю російських поетів... Так і назвав! І ось Пушкін заводить з ним розмову про Талейрана... Мармон в захопленні їсть Пушкіна очима. Але тут підходить Баратинський і нагадує про обід. виявляється, що Мармон саме йшов до Волконської, та забув про це, зустрівши Пушкіна. «Я вже спізнився, щоб переодягатись для обіду!» Маршал на це: «В чім би не був Пушкін — він завжди і скрізь почесний гість». — «Ви перебільшуєте, пане маршале! Княгиня Зенеїда звикла у себе приймати імператорів...» — «Пушкін, ви самі забули нотацію

Бетховена Гете: імператорів і королів багато, а Гете один на світі...»

— Та звідкіль Мармон знає Пушкіна? — здивувався Єжовський.

— А хто його не знає? — усміхнувся Адам. — Я сьогодні йшов собі вранці. Бачу — назустріч Пушкін, а тротуар вузький, з двох дошок. Поки я міркував, як пристойніш розминутися, Пушкін зійшов з тротуару і до мене з поклоном: «З дороги, двійко, — туз іде!» Тоді й я собі з тротуару і відповідаю: «Козирна двійка — туза б'є!» Пушкін засміявся, і стиснув мені руку, і, не випускаючи її, запросив: «Прошу, ходім зі мною! У Веневітінових сьогодні нарада про новий журнал. Потрібний добрий художній журнал. Розмови про це довгі, а діла й досі нема. Треба порадитися нам усім!»

Я і пішов з ним. Та ось так і цілісінький день з ним! А про головне й забув! Пушкін обіцяв мені переслати до Оренбурга посилки — пудів на два, — туди їде його приятель. Наш архізан не з нашої провини десь дуже бідує! Маємо подбати, щоб цього року свято було веселим.

— Ти йому розповів про Зана, Чечота і Сузіна?

— Та вони ж є нашою славою, гордістю й честю! І Пушкін мені також багато про себе розповів: про товаришів ліцею, і про «Зелену лампу» та «Арзамас», а особливо цікавою темою для нас обох були спогади про одеських данаїд, — гірким усміхом закінчив.

— Ну, ну, в Одесі не всі ж і данаїди! Залеська і сюди тобі пише... І книжку твою обіцяє продати, і в Києві з твоїм адвокатом говорила! — підвищив голос Єжовський.

— А Сабанська?! Пушкін з неї намалював портрет своєї Марини Мнішек... Воно й неспроста! Кароліна Сабанська пишається своїм близьким родством з магнатами Мнішковими. І сама подібна авантюриця...

Міцкевич був у Веневітінових 12 жовтня, коли там Пушкін читав вдруге свою трагедію «Борис Годунов». Всі в Москві цікавилися цим твором, переказували враження слухачів і зміст п'єси.

Кількома днями пізніше Соболевський надіслав ще вранці з своїм слугою записку: «Нагадую тобі, коханий Адаме, щоб не забув сьогодні зайти до мене, бо я попередив про наш прихід Пушкіна. З ним трапиться удар, коли ти не прийдеш!»

На звороті записки Міцкевич відповів також французькою мовою: «Мор і голод на тебе, дорогий Демоне! Хай пошле

господь бог тобі худобу! Я прийду, хоч заради цього примушений не бути в чарівної жінки. Твій Адам»

А в постскрипті додав: «Коли одержиш мою вчорашню записку, що я послав тобі з слугою лікаря Геймана, відповідай, — наш обід мусить одбутись, ні на що не зважаючи».

Сергій Соболевський молодший обох поетів. Він закінчив з Львом Пушкіним і Михайлом Глінкою дворянський пансіон в Петербурзі. Але талановитий юнак вже побував з матір'ю в Лондоні, і Парижі, та Італії, слухав лекції в університетах Німеччини, а ще більш чув цікавих висловлювань по салонах, де жив... Багато читав і знав всі твори, які звернули на себе увагу в Європі.

Пушкін прочитав Соболевському й Міцкевичу всі 8 частин «Євгенія Онегіна», які мав уже. Пристрасна щирість обох критиків викликала бурхливу полеміку. Міцкевич бачив в герої трагічну постать декабриста, а у всім романі — глибокий соціально-політичний аналіз суспільства цілої Росії. А Соболевський обстоював значення роману як гострого памфлета на російську сучасну аристократію. Трагедія чи памфлет? Міцкевич красномовно й гостро, дотепно висловлював обурення проти памфлета. Соболевський не з меншою ерудицією й дотепністю спречавсь.

Всі троє збиралися сьогодні їхати до князя Юсупова в його маєток під Москвою — Архангельське. Вельможа двору Катерини II і друг Вольтера і Дідро, що мав у молодості своїми сучасниками видатних енциклопедистів, доживав довгий вік у пишному палаці, що міг би по праву називатися музеєм XVIII століття.

Князь умовився з Пушкіним, що пришле йому екіпаж. Друзі вирішили продовжувати полеміку про «Євгенія Онегіна» під час мандрівки. А Міцкевич сподівався ще прочитати й свого «Конрада Валенрода». Ця сучасна литовська повість, задумана поетом в історичному плані XIV століття, хвилювала її автора.

Пушкін зупинився в готелі «Європа» на Тверській. Його номер мав дві невеличкі кімнати, претензійно мебльовані й брудні. Номер був дешевий, — Пушкін грошей не мав.

Одна риса в характері Пушкіна особливо вразила польського поета. Пушкін вишукував у Москві все оригінальне й цікаве, щоб показати те все при нагоді, між іншим, як деталь московського побуту або якусь героїчну особливість російського народу. В цім схованім спрямуванні виявлялось щось вище за рядовий патріотизм. Пушкін підкреслював у якійсь мірі власну причетність до культури народу російського і водночас певну відповідальність за враження гостя. Вабила делі-

катна велич хазяїна в увазі до Міцкевича, у висуванні його на перший план, а себе — на другий, і при цім всім гордість за свій народ, свою російську культуру і росіян. І це все тонко, щиро і ледве чи не з іронією, — дуже складна натура Пушкіна. «Він народжений вождем народу, а не тільки його поетом», — зробив висновок Міцкевич. У думках перебирав цілу галерею оригінальних і талановитих людей, з якими встиг познайомити його Пушкін: Зенеїда Волконська, поет-партизан Денис Давидов, артист Щепкін, Іван Дмитрієв... Зараз везе його до древнього вельможі... «Пушкін зробив з мене більше, ніж скромного засланця, — почесного гостя свого народу і посла польського народу...» Такі міркування примусили Міцкевича зректись свого наміру прочитати сьогодні поему.

Сонячний день опромінював чарівну красу тихої осінньої природи. Друзі йшли по шурхітливому килиму осіннього листа, вслухаючись у лісову пісню. Міцкевич вглядався у численні глибокі зморшки негарних рис і не міг одірвати очей од цього обличчя, просякненого дивовижною людською привабливістю.

Пушкін зустрівсь очима з ним і, одною рукою обійнявши поета, повільно пішов у ногу. Чулий Соболевський далеко одстав од них. А по шляху оддалік їхав розкішний старосвітський екіпаж князя Юсупова.

* * *

Пушкін застав у Москві численну групу дворянської молоді, яка закінчила у вісімнадцять-двадцять років Московський університет і була «приписана» на службу до Московського архіву закордонних справ, а справді проходила «науку страсти нежною» в салоні поетеси Зенеїди Волконської, що оселилася в Москві з 1824 року в палаці брата князя Білосельського-Білозерського поблизу Тверської застави. Княгиня була замужем за егермейстером царського двора і мусила з чоловіком своїм їздити з царем. Вона мала салон у Тепліці, в Празі, Парижі, Відні й Вероні — скрізь, де відбувалися міжнародні конгреси європейських монархів і дипломатів. Красуна, що говорила древньогрецькою, і латинською, і всіма мовами Європи й видрукувала французькою мовою роман і вірші, вона співала, грала на піаніно, любила брати участь у драматичних виставах, малювала фарбами і вміла улаштовувати у себе розваги, про які в Москві й не чули.

Дім Зенеїди називали «Академією мистецтва» — стільки було в нім вивезених з Європи статуй, малюнків, бронзи, порцеляни і хрусталу.

Сама Зенеїда по батькові й чоловіку знаходилася в рідні або свойстві майже з усіма аристократичними родинами Москви. І батьки були вдячні княгині, що в її салоні молодь одержує такі блискучі приклади тонких розваг і поводження. А московські молоді патріоти взялися вчити Зенеїду писати твори рідною мовою.

Пушкін дуже зацікавився «архівними юнаками» — це було нове, йому незнане ще покоління, що вже видрукувало в московських журналах і альманахах чимало своїх літературних прав.

Княгиня Зенеїда — ще жінка у розквіті своєї краси — змагалася з юнаками в писанні казок і повістей російською мовою. А один твір — під назвою «Памлушки» — писався колективно. Пушкін вирішив використати «архівних юнаків» у новому журналі «Московский вестник». Слово Пушкіна приймалося молоддю як закон.

На честь заснування журналу брати Хомякови улаштували обід, що на нього запросили й Міцкевича.

Будинок Хомякових на Кузнецькому мосту не мав біля свого під'їзду жодного екіпажа, і Адам почував ніяковість: «Може, я занадто рано?» Але швейцар низько вклонивсь, гостро глянувши на нього і спитавши прізвище, звірив його з списком на піддзеркальнику, сказав:

— На вас вже чекають, — і одчинив двері до вітальні.

Поет Олекса Степанович Хомяков був юнаком невеличкого зросту. Було йому двадцять і два роки. Одягнений у чорні плюсові шаровари й шовкову червону сорочку, підперезану гарусовим чорним поясом, у лакових чоботях. Він рік тому залишив гвардійський полк і недавно повернув із закордонної мандрівки. Батько гордився сином, який в самому Парижі працював над історичною трагедією «Єрмак» і малював олією картини.

Тут вже сиділи брати Киреевські — небожі в других поета Жуковського. Обидва висококультурні юнаки письменники, етнографи і публіцисти — Іван і Петро Васильовичі — розмовляли з Дмитром Володимировичем Веневітиновим, античним красенем, з блідо-рожевою церою обличчя, та його старшим братом. Біля них сидів якось боком в кріслі невеличкий, сухий з колючим неприємним обличчям юнак історик Михайло Погодін. Біля історика — викладач грецької літератури Оболенський з кумедною чупринкою на голові. Поет Баратинський, веселий Сергій Соболевський, — з усіма цими молодими московськими літераторами Міцкевич уже був знайомий — вони трималися гуртом.

Гості під'їздили. Нарешті хазяїн перевірив список і сказав:

— Немає тільки одного Олександра Сергійовича!

Соболевський усміхнувся, подивився у вікно і сказав:

— Його парнаська величність також прибули!

В двері швидко увійшов Пушкін. Був він у чорному фракку з білою краваткою, весь урочистий і здававсь трохи розсіяним і неуважним: все оглядавсь, наче когось не знаходив.

— Олександр Сергійовичу, ви, напевне, чекаєте Петра Андрійовича? — спитав господар і одразу ж пояснив: він з етичних міркувань odmовився, бо рахує себе «зв'язаним» з братами Полевими та їхнім журналом.

— Шкода. У Вяземського легке перо природного памфлетера, що для журналу важливо, — сказав Пушкін і сів поруч з Міцкевичем, нахилився до нього. — Мені про вас писав Кіндрат Рилєєв, — інтимно-тихо промовив.

— Він мені не дозволив до вас заїхати, — одповів Адам пошепки.

— Знаю. Може, це і врятувало мене. — І вже голосно до всіх: — Я, здається, вас затримав? Так почнемо наше свято на честь народження нового журналу. Хай «Московський вестник» створить славу епохи не тільки в російській, а й у світовій літературі!

— Не годиться, Олександр Сергійовичу, на суху проголошувати тости! — поважно почав господар і закінчив: — Милості прошу покуштувати нашого хліба-солі!

І всі рушили до їдальні. Міцкевич чомусь сподівався побачити обстановку їдальні також у псевдовеликоросійському стилі, як і одяг обох братів. Але в їдальні стояли меблі рококо горіхового дерева, стіл сервіровано пишно, — кришталь, і срібло, та коштовний порцеляновий сервіз. Два лакеї в шароварах і полотняних білих сорочках навипуск, але в білих рукавичках, обслуговували гостей.

Обід був занадто багатостравний та щедрий. Усього за столом сиділо біля двадцяти запрошених, а на стіл становили величезні таці, що приводили Міцкевича в трепет. Ось два слуги внесли залівну стерлядь завдовжки в метр. Одне смажене порося становили перед двома гостями.

Сідаючи за стіл, господарі й гості широко хрестилися до кутка, завішаного іконами. Але Пушкін не перехрестився, він і за столом сів поруч Адама і повернувся до Погодіна, крикнув через стіл:

— Пригадуєте, як на Дівичому полі 16 вересня ламали ятки, зривали полотно, все трошили? Я чув, як ви крикнули, розгнівавшись, «скоти»! А мені було жаль. На три верстви тягнулися столи з пригощенням народу від царя... Закам'янілі пироги на столах і закуска могли тільки роздратувати

голодних. На тій обіді дуже мало було справжньої боротьби з кулаками, дуже мало крику й сварок! Та й численна поліція, що оточувала гульбище, не давала волі розійтися нашому чесному народові! Не знаєте, серед кого роздавали білети за ті столи?

— Давали червоне і виноградне вино, Олександр Сергійовичу! От якби налили горілки... Народ чекав, що кидатимуть білети: кріпакам волю, а вільним — гроші,— одповів Погодін.

— Ех, мало дуже розбили! До п'яти годин все скінчили та й розійшлися,— жалкував поет.

Ніхто не знав: Пушкін удає чи каже серйозно. Міцкевич дививсь у тарілку й тонко посміхавсь. Він з'єднав обидві згадки поета. Про Рилєєва і пригощення царя.

Вже стемніло. Засвітили бра і канделябри. Міцкевич почав рахувати воскові свічки, нарахував дев'яносто і залишив. В ідальню пахнув дух літа, пасіки. Адам відчув, що в голові гуде: він боявсь, що його промова буде не яскравою і не сподобається Пушкіну... І перероблював її в думках.

Дотепи, жарти і анекдоти сипалися з кожних уст. Присутність Пушкіна і вино п'янили молодь. Молодий сміх не вгавав. Кожний юнак з усієї сили намагався блиснути перед «царем поезії». Присутні не шкодували гумору, розповідаючи власні пригоди у старих редакціях. Згадали численні епіграми Пушкіна. І вже до середини обіду мали вираз на обличчях «великих змовників». Знали, що редакції «Московского телеграфа», «Вестника Европы» і альманахів зараз у великому гніві на них. Розуміли, що починається не на жарт боротьба журналів за своїх співробітників. Сьогодні на обід до Хомякових не прийшов не один князь Вяземський.

Брати Веневітінови виступили з своїм планом «Московского вестника» і висновками, кого саме треба запросити у співробітники. Брати Кирєєвські вставляли свої практичні додатки. Брати Хомякови закликали «бути росіянами і не забувати за слов'янські народи».

— Ох, які всі безнадійно пристойні й чемні «архівні юнаки»! — прошепотів Пушкін і кинув голосну репліку до Погодіна: — Михайле Петровичу, ось у нас за столом і горілки вволю, а ще ніхто у нас не тільки не побивсь, а й не вилаявся?!

— Ми є людьми культурними, Олександр Сергійовичу!

— А хіба культурність знищує пристрась? — запитав Пушкін і підвівся з келихом в руці.

Всі завмерли. Міцкевич вразився виявом майже на всіх обличчях захоплення улюбленим поетом.

Пушкін казав про суть організації «Московского вестника»,

його роль і значення, обіцяв друкувати в ньому всі свої твори, а між ними — закінчену восьму главу «Євгенія Онєгіна» і декілька дрібних поезій. Загриміли оплески, дружне «ура»... Кинулися з келихами до поета чокатися...

В цей момент підходить до Пушкіна Оболенський з келихом в руках і оголошує, смикаючи себе другою рукою за чупринку, а сам вже п'яний і ледве на ногах стоїть:

— Олександрє Сергійовичу, Олександрє Сергійовичу, я є одиниця, справжня одиниця, а гляну на вас — і вже здаюся сам собі мільйоном! Ось ви який у нас!

Соболевський підвівсь і на все горло:

— Мільйон! Мільйон!

І всі закричали:

— Мільйон!

Сміялись і пили. І Адам бачив і чув: Соболевський зробив знак лакею і тихо наказав йому, кивнувши на Оболенського:

— Одведи князя до його місця!

Погодін складав список співробітників журналу. Веневітинов доводив, що треба притягнути петербуржців. Кирєєвський Іван:

— Всіх слов'янських письменників! Москва — природний вождь усього слов'янства!.. Святе письмо Русь одержала від болгар! Чехи мають цікавих поетів і письменників.

Хомяков кричить:

— Нам треба дати зараз народу історичні твори!

Погодін підводить голову і відповідає:

— Наперед треба зібрати й видрукувати історичні документи. Без історичних матеріалів і фактів не можна утворити нічого цінного для мистецтва на історичні теми...

Адам так і не виступив з своєю промовою про єднання літератури польської з російською.

— Коли ви маєте час і охоту, ходімо блукати по Москві, — на вухо Міцкевичу запропонував Пушкін.

Адам радо хитнув головою, він відчував, що той дуже незадоволений і мов почуває перед ним якусь ніяковість.

— Непомітно вийдіть і чекайте на розі Неглінки.

Ясна зоряна ніч освіжила Міцкевича. Ждав недовго. Трохи нижчий Пушкін обійняв його рукою:

— Міцкевичу, не судить московських патриціїв за римський порок обжерства: вони вже не раз довели, що Москву ворогам ніколи не віддадуть. Хочете в Кремль?

— Олександрє Сергійовичу, я з вами радий завжди й скрізь... А про патриціїв... Ходім глянемо на Мініна!

— Вяземський не прийшов. Соболевський і Баратинський зовсім повісили носи. Брати Полеві плачуться на «боярина»

Пушкіна, що знатися не хоче з «купцями»... Це все дрібно-егоїстичні непорозуміння. Чесним письменникам потрібно мати свій чесний журнал. «Ми, як бачите, багаті, заробітків не потребуємо і через те ледачі: робити переклади, стежити за пресою, правити рукописи, пояснювати і шукати авторів — цю чорну працю «архівні юнаки» не робитимуть: для цього існують видавці та редактори. Але вони повинні добре знати: перше — російську етимологію та синтаксис; друге — писати змістовно й зрозуміло, щобто не плутати підмет з дієсловом. А ось цього Полевой і не зна! Голосно про це сказати — породити безліч пліток і образ... Досить з мене ворожнечі «Вестника Европы»! Вам Соболевський розповів цю історію? «Боярин» Пушкін мусить працювати день і ніч, щоб заробляти своїм мозком і кров'ю на життя! А редактори й видавці звикли до співробітників, що гребують гонораром... Вони наклепують на Пушкіна, хоч і живуть за рахунок його слави. Прочитайте «Московский телеграф»! Візьміть і прочитайте перший параграф його повідомлення про смерть Румянцева-Ростопчина, і ви погодитесь зі мною, що безграмотній, космоязычній людині ніяк неможливо доручити видання журналу, присвяченого нашим творам. Та і який Погодін «боярин»? Хіба Полеві не знають, що Михайло Петрович народився кріпаком і йому було шість чи десять років, коли батько одержав «вольную» для себе з родиною від свого власника графа Салтикова?! — закінчив Пушкін. — Погодін — грамотна людина, професор університету, од нього можна принаймні вимагати.

Поети минули Лубянський майдан і вступили на Нікольську вулицю з її древніми монастирями. Зупинившись перед одним з будинків, Пушкін урочисто промовив:

— Ось тут, в цім будинку, вчивсь Михайло Васильович Ломоносов — честь, слава і гордість Росії, — академік, винахідник і перший наш поет, — а сам він був холмогорським музиком з-під Архангельська.

— Пу-у-ушкі-іне! — почувся крик від Нікольської брами.

Олександр Сергійович зупинився серед вулиці й підніс обидві руки. Сторожі дружно заклацали дерев'яними калатайками, вирішивши, що пана грабують. Міцкевич міцніше загорнувся у свого червоногарячого плаща й плечем сперся об стінку ломоносовської школи. До поетів поспішали високий, вайлуватий Соболевський і тендітний Дмитро Веневітінов у чорних плащах. Сторожі підбігали з поліцаями і квартальними.

— Я ж не грабувати збираюсь тебе? — сказав Соболевський, нахилиючись перед Пушкіним до землі, щоб підняти його плаща.

— Ми йдемо в Кремль. Треба милуватися ним зараз. Бо

Микола Павлович вже наказав будувати для себе новий палац, і є чутка, що багато древніх будівель буде знищено, — зітхнув Пушкін.

Міцкевич помітив, що поет враз заговорив втомленим голо- сом і вже не поспішав, а ледве волік ноги:

— Поглянемо, як себе почуває і Мінін, та вклонимось йому. Ви праві, Адаме Миколайовичу, що не самі князі Пожарські рятували Москву...

«Ну, яка у Пушкіна чула делікатність?! Він завжди при лю- дях намагається поставити мене вищим за себе», — подумав Адам і спіткнувся об гострий брук на майдані.

Другого дня по обіді Пушкін виїхав до себе, в Михайлов- ське... І Москва мов обезлюдніла для Міцкевича. Не виходив з своєї кімнати. І знов у його уяві постав Рилсєв... За ним — Лукасінський... Зан... Чечот... «В чому полягає їхня помилка? Наша помилка? Не хочу вірити тому, що Лелевель запевняє! Поки самі народи побратаяються — мине життя багатьох по- колінь. Треба шукати коротшого шляху!»

Всі поетові думки скупчились навколо «Конрада Валленро- да» — історичної постаті древньої Литви. Сюжетом цікавивсь Пушкін.

Міцкевич під сонілку імпровізував свого «Конрада Валлен- рода» філаретам, і вони схвалили фабулу поеми. Але тепер вже оцінка побратимів не задовольняла поета. І він зачитав окремі шматки Соболевському... Пушкін також радивсь з ним. Соболевський гостро розкритикував:

— Ваш герой — прототип Байронового Корсара... Навіть наймення ви взяли його! — закінчив безжальним виразом.

А Пушкіна в Москві не було. Минали тижні. Міцкевич, крім нової поеми, ще друкував книжку «Кримських сонетів»... Друкарі, не знаючи польської мови, наробили безліч помилок, і поет змучився над коректою.

По Москві розійшлись чутки, що Пушкін одержав дозвіл жити в Петербурзі... Всі засумували. Випав глибокий сніг і нагнав на Міцкевича більшу тугу:

— Ні з Максимовичем по гербарій піти, ні з Пушкіним душу одвести...

Марно прислали Міцкевичу запрошення і Зенеїда, і молоді приятелі. Наказав відповідати, що працює над новою поемою або що заніколений у друкарні з виданням книжки.

Але ось «Кримські сонети» Міцкевича вийшли в світ і ро- зіслані. Поспішив з книжкою до Вяземського — головним чи- ном, щоб дізнатись, чи не має він листів од Пушкіна?

— Нічого не пише. Мабуть, скоро приїде. Адже тут його журнал друкується... Я сам виглядаю наше сонце!

Московські вулиці зимою завжди ставали набагато вищими від утоптаного снігу. Зима 1826 року рано лягла глибоким снігом. Лежав сніг по вулицях Москви майже в півтора метра. Біля парканів і будинків протоптані вузькі стежки переходимими, брук добре втоптаній саньми, кіньми й людьми. Будинки вросли в землю — широкі і довгі, одноповерхові, вони зверху вкриті товстим шаром снігу. Як вітер війне, — сніг забиває очі й рот. Санки в снігу застряють. Піші, як оступляться, — провалюються по плечі в замети. Тільки біля будинку генерал-губернатора на Тверській та на Кузнецькому мосту — вулиці з наймоднішими крамницями чужоземних купців — трохи прочищається сніг: там катаються на санках аристократки й жінки урядовців у будні, а по неділях проїжджаються на прикрашених рисаках пишні купці з своїми додними купчихами.

В університеті одного грудневого ранку замість привітання молоді професори казали:

— Пушкін приїхав у Москву!

— Чув ще вчора ввечері, Пушкін житиме в Москві!

Погодін, Шеви́рьов, Рожалін зібрались в кутку й гомоніли. Єжовський, що викладав грецьку мову, Будревич і Петрашкевич також раділи приїздові Пушкіна. Вони тримались групою.

— Не дає цар дозволу Пушкіну їхати в Петербург. Всі клопочуться там за нього... Вяземський, Віельгорський, Жуковський стараються за поета! — казав Рожалін, засипаючи тютюном сурдут.

— Нещастя поетове — Москві не користь, — підсумував професор Погодін.

— Зупинивсь у Соболевського, от що погано! Одне те, що Собачий майданчик — далека і паскудна місцевість, а друге — гульвіса, картяр і ненажера Соболевський навряд щоб міг берегти спокій для творчості Пушкіна, — тихо міркував розсудливий і роботяга юнак Шеви́рьов.

— Треба їхати до Пушкіна! Хто зі мною? Я через дві години буду вільний, — звернувшись до співробітників Погодін. («Це щоб дешевше візникові платити...»), — одразу ж догадався співрозмовники).

Погодіна за меркантильну копійчаність не любили.

У молодого професора з кріпаків були високі заміри. Він марив одружитись на своїй учениці — княжні Трубецькій — і тримався аристократичного кола. Він тільки обзаводивсь обстановкою і час од часу любив давати для потрібних йому людей науки чи літератури урочисті сніданки, обіди чи вечери. Друкував вірші, й повісті, і статті, й був щасливим і упевне-

ним, що є подібним зовнішністю до Шіллера, та не тільки обличчям, але і геніальністю.

«Собі на умі», молодий професор зумів бути потрібним і вмів якнайкраще використовувати товаришів, він жив за прислів'ям: «Хто балака,— сіє, хто мовчить,— збирає».

Невиспаний Михайло Максимович підійшов до товаришів: — Чули? Пушкін приїхав зимувати до Москви. Вже оселився у Соболевського. Дивіться, що він зробив з коректою моєї книжки «Малоросійських пісень»? І надало ж мені вчора йому похвалитися! Забрав коректу — ледве я од нього удосвіта одійняв, оце просидів над коректою, після безсонної ночі. Та от лихо! Я заспішив і забув у нього кілька аркушів!

— Я їду через дві години — хочете разом? — сказав Погодін.

— От і добре, а то в мене й шеляга за душею нема! — простодушно признавсь українець.

Максимович — молодий ще юнак, ледве двадцяти двох років, гарний, тонкий, в окулярах і надмірно скромний роботяга.

— Михайле Олександровичу, та як же це ви готуетесь до дисертації з ботаніки на магістра? Ось-ось же ваш захист? — похитав докірливо головою найстарший тут Рожалін.

— А чи ви знаєте, що Максимович вже взявся і за третій фах? — збуджено вигукнув Шевирьов, і коли всі зацікавилися, його обступили, той таємничо прошепотів: — Максимович читає лекції з української історії та літератури Пушкінові!

Але замах Шевирьова висміяти приятеля не знайшов відгуку. Всіх зацікавило, чому Пушкін цікавиться Україною? І вони засипали запитаннями Максимовича.

Дзвоник покликав молодих професорів до аудиторій.

Єжовський через годину звільнився від лекцій, найняв візника і поспішив до Адама, вони жили недалеко, близько Тверської.

Ярош покірно грав моцартівського «Дон-Жуана», щоб викликати у Міцкевича настрій імпровізації, потрібний йому для праці. «Конрад Валленрод» дуже тяжко давався поетові. Адам переробляв поему кілька разів, а тепер узявся знов змінювати основні напрями сюжету. Єжовський увійшов з незвичною для нього швидкістю й не постукавши до поета:

— Адаме, Пушкін приїхав. Зупинивсь у Соболевського на життя.

Але поет з червоними щоками, із скуйовдженим волоссям і блискучими очима, своїм довжелезним гусячим пером халиво писав, креслив і надписував аркуші паперу. З-за стіни доносились тиха мелодія. Адам і не поворухнувся — він нічого

не бачив і не чув у такі моменти. Побратим навшипиньках пройшов до Яроша і написав там записку: «Пушкін два дні, як повернувся; живе у Соболевського». Дав прочитати музиці й сів за свою працю.

Тепер Міцкевичеві заважати небезпечно. Може надовго захворіти або кинути тему. І Ярош грає після Моцарта литовські і білоруські пісні, польські романси і мрійно-урочисті полонези. Всі філарети припишкли. Єдина служниця варить у кухні обід і знає: коли панич потихеньку ось так награв, не можна ні м'ясо рубати на котлети, ні білизни рублем катати, ні стукнути чим, ні брязнути. І на обід гукати тоді їй заборонено. Паничі обідають в такі дні поодиночі в кухні.

Пушкіна не було в Москві майже два місяці. Привезений фельд'єгерем з наказу царя на початку вересня, Олександр Сергійович кинув дома, у Михайловському, незакінчені рукописи, нічого з собою не взяв з речей і залишив стареньку няню і друзів у Тригорському в розпачливому трепеті за свою долю. Тому мусив поїхати до себе, дати всьому лад і заспокоїти близьких.

За цей час Міцкевич видрукував «Кримські сонети». Вони дуже швидко були розпродані. У Києві сто примірників розійшлося за один тиждень. З Вільни вимагали нової порції книг. Прийшли гроші й з Одеси, Харкова і Петербурга. Адам зміг послати до Оренбурга, і допомогти рідним братам, та справити собі зимову шубу, й дещо придбати з необхідних речей. Утримання в канцелярії одержував мале, добре, що був не зобов'язаний там щодня бувати. Значно більш заробляв лекціями у приватних родинях...

«Ні, сьогоднішній лист цвяхом вліз у мозок! Мушу одповісти на нього», — вирішив Адам і взявся перечитувати довгого листа з Оренбурга. Зан з Чечотом докоряли Міцкевичу за приятелювання з ворогами-москалями.

«Свою любов до вітчизни мусимо виявляти не по-донкіхотському, викликаючи на шляхах всіх без розбору на бій.

...Що з того, що я одержую запрошення від москалів на обіди? Добрий обід силу зміцнює, а гроші пригодяться товаришам, які не запрошуються на обіди. Ви ж і про себе пишете, що граєте в бостон? Це краще за ніч в сльозах туги. Я ще у батьків базиліян 1823 року став завжди веселим, а в Москві хіба що не найспокійнішим, бо мудрішим».

Єжовський, через плече глянувши на папір, так же безшесно зник з кімнати. Піаніно замовкло. В їдальні забрязкотіли посудом, і Адам гукнув:

— Зачекайте, братки, мене!

Малевський попередив, щоб до обіду не казав про Пушкіна:

— Хіба не знаєш його? Зостанеться без обіду, голодний, а до Пушкіна побіжить.

Адам вийшов обідати, вже зібраний до виходу з дому. Обідали тільки Малевський з Адамом. Він помітив неясність обох і повчально зауважив, маючи на думці листа з Оренбурга:

— Ага, сумління не чисте? Наябедничали на мене? Ну, як же вам справді-таки не соромно? Невже ви, мої браття, zostалися крикунами галасливого патріотизму для скарбової потреби магнатів Чарторийських? Стидайтеся, філарети! — І перегадом закінчив лагідніше: — Я написав відповідь архі-Занові й архі-Чечотові, коли маєте що од себе додати, — дописуйте!

— Куди це ти зібравсь?

— Треба ж свою голову провітрити. Думаю зайти до Соболевського, може, він знає, чого так забаривсь Пушкін?

— Я прибіг ще в південь до тебе зі звісткою, що Пушкін приїхав, але побоявся завадити.

— Ну, то я пішов, братки! — І Міцкевич поклав ложку і вийшов з-за столу.

— А я тебе не попереджав? — сказав Малевський, почувши грюкіт вихідних дверей.

Пушкін оселився у Соболевського. З загальної великої зали, що правила за їдальню-вітальню, по один її бік вели двері на половину господаря, а по другий — на половину Пушкіна. В кабінеті між двох вікон Олександр Сергійович поставив свій робочий стіл.

На стіні над столом він повісив портрет Жуковського з автографом: «Переможцеві учню від переможеного вчителя того високого урочистого дня, в який він закінчив свою поему «Руслан і Людмила». 1820, марта 26, у велику п'ятницю».

Розоставив на етажерці та полиці свої улюблені книги. Збоку біля стіни — закрита килимом тахта. В кутку перед грубкою — два високі м'які крісла. Далі — двері до опочивальні.

На одному з крісел сидить Щепкін, а на другому — Соболевський. Пушкін у стьоганому темно-коричневому халаті з синьо-зеленастим викотом підібгав по-східному ноги на тахті. Біла голландського тонкого полотна сорочка одкриває шию і груди. У нього на колінах альбом. На килимі навколо — окремі записочки, розкладені в якомусь порядку. На круглому столику перед тахтою — каламар. Пушкін тужливо поглядає на дрібні папірці записочок і скаржитьяся:

— Моя голова подібна до порожнього гарбуза.

— Тропінін чекає тебе завтра о першій дня. Він обіцяє за десять сеансів закінчити. Влас з кіньми стоятиме перед

ганком. Одягатимеш мою білу шубу,— відбиваючи такт чоботом, пояснює Соболевський.

— Сергію Олександровичу! — скрикнув Пушкін докірливо.

— Я маю листа від Жуковського, що ти Новий рік зустрічатимеш в Петербурзі! Нарешті ти програв мені цього портрета! — сміється Соболевський.

— Тягтися в дурацькому халаті через усю Москву! — сердиться поет.

— Пушкін, ти обіцяв мені! — благально нагадує хазяїн.

— Не зрікаюсь, але зараз втомлений. Хай іншим часом. Тропінін — такий пан: не хоче сам приїхати до мене!

— Тропінін, через хворобу свою, не їздить. Олександр Сергійовичу, зробіть цю жертву для москвичів,— почав був Щепкін.

Пушкін спалахнув:

— Для себе, для своєї опочивальні малює мене Соболевський! Щоб ось у цім халаті, щоб я кігті свої показував, щоб був розпатланий і щоб мій перстень йому блищав. Я обіцяв, але ж їздити по Москві у такому вигляді?!

— Саме зимою і зручно. Бо як же ти улітку поїхав би так?

— Я думаю, що він закінчить швидше,— почав примирливо Щепкін.— Я був у Тропініна і бачив його... портрет ваш, Олександр Сергійовичу, мені дуже подобається. А я ось для вас книги про малоросійську старовину розшукав, це написав архієпископ Григорій Кониський... Їх у нас на Україні й досі переписують! — Артист подав поетові два товсті томи рукописів у коричневих палітурках. І той одразу ж заглибився у перегортання і читання сторінок.

— Дуже вам вдячний, Михайле Семеновичу... У мене тільки Бахтін-Каменський є,— усміхнувся поет артистові.

Вже вечоріло. Хтось під'їхав. Чути було дзвінок біля парадних дверей. Соболевський підійшов до вікна і оголосив:

— Пушкін, мусиш побачити Міцкевича в його новій шубі! — І він вибіг у передпокій і привів під руку Адама в наймоднішій шубі з бобровим коміром і шапкою.

— З приїздом, пане Олександр! Я привіз вам видання Байронового «Мазепи» у французьким перекладі, прошу!

Привітний і підтягнутий, Міцкевич стис усім руки.

— Вчись, Пушкіне, у Міцкевича,— на нього завжди любо глянути!

— Пушкін завжди щасливий вчитися! — недбало відповів Олександр Сергійович, міцно стискаючи простягнуту руку гостя.— Дуже вдячний вам!

— Товариші називають мою шубу сонетою і цим трохи нескромно виявляють таємницю її походження. А ось і книж-

ка сонетів, яку я урочисто підношу вам в ознаку моєї вдячності за дружбу...

Міцкевич дістав з кишені новеньку книжечку і подав Пушкіну.

Щепкін підвівсь:

— Час мені до Аксакова... Проливаю піт свій над Мольером, а Сергій Тимофійович перекладає мені «Скупого»...

В цей мент увійшли Погодін з Максимовичем:

— Олександрє Сергійовичу, ось листи з Петербурга, одержані «Московским вестником»! Тут пише Веневітінов із Одоєвським, старий Димитрієв і Козлов, ось скільки! Вітають всі та обіцяють... А це наш новонароджений номер один.

Щепкін підійшов до Максимовича й тихенько йому:

— Голубчику, не забудь, що ти у мене їси багату кутю! Сухих карасів мені з Полтави прислали — добрий буде борщ! На кобзі пограєш.

— Дякую дуже, Михайле Семеновичу! Куди ж мені на багату кутю і йти, як не до вас? Прийду обов'язково колядувати...— відповів юнак пошепки, а сам очима скрізь шукав свої коректурні аркуші.

Соболевський з Міцкевичем вийшли до вітальні. Нові й нові відвідувачі надходили, знайомі і не знайомі,— треба було дати якийсь лад.

— Пушкін зараз з дороги. Він ще не одпочив. Зайнятий зараз новим журналом,— казав Соболевський незнайомим і малознайомим.

Соболевський посадив слугу біля дверей з суворим наказом:

— Нікого не впускати без мого дозволу! Це Пушкін у мене. А ще приїдуть Дельвіг та Глінка. Коханий Адам, ось прочитай листа Глінки, він просить переслати йому якийсь твій сонет для романса!

Вбіг схвильований Погодін:

— Соболевський, підіть до Пушкіна... Вже йому хтось першу книжку огудив... Одіслав її, скривившись.

— Дуже просто. Він ще вчора праглянув журнал, я ж взяв собі з друкарні. Пушкінові не сподобавсь ваш фейлетон! Я попереджав вас про це!

— От нагорода моїм безсонним ночам!

— Нічого, це завжди так,— перший млинець грудкою! Адам, не тікай... Пушкін хоче з тобою радитись.

Погодін ображено одійшов.

Вийшов розгублений Максимович:

— Сергію Олександровичу, та де ж моя коректура? Хотів до вас зранку, та Михайло Петрович у себе затримав, а тепер я в друкарню одніс би...

— Михайле Олександровичу, доки ви будете делікатничати? Ви, здається, тут своя людина... Роздягніться і самі пошукайте. Може, в нього за ліжку завалились ті сторінки? Та ваша друкарня не завалиться... Ось сідайте та закусіть! Пушкін хоче й з вами про щось говорити! Михайле Петровичу, Адаме, підсідайте... Перекусимо! Обід принесуть пізно.

Господар мотнув головою слугі на буфет. Сам поставив тачу з осетриною і ще з чимсь. Слуга розторопно в кілька хвилин заставив холодними закусками стіл. Розклав прибори перед господарем і гостями. Присунув високе крісло для Пушкіна і, поставивши перед ним з особливою старанністю тарілку з лімбурським сиром, покликав:

— Олександрє Сергійовичу, пожалуйте перекусити! Сир також принесли.

— Мій? Лімбурський? Де? Як я за ним скучив! — Пушкін увійшов до їдальні. — У мене цього сиру був чималий запас — брат прислав перед самим приїздом фельд'єстера. А няня Орина Родіонівна не переносить сиру! Дивачці здається не смачною черва... Бідна, за мене перелякалась і розсердилась за цей сир! Інших пороків в мені няня не зна! А де ж кисла капуста? Михайле Петровичу, не куксьтесь так! Портрет Гете в журналі видрукувано прекрасно, — я й не знав, що з юнака Мальцева такий талановитий гравер! Шкода тільки, що він першу книжку прикрасив не знаменитим нашим москвичем! Це ти, мій байбак, прогавив! — до Соболевського.

— Дійсно... «Московский вестник» одразу ж взяв курс на Германію, — серйозно вимовив Максимович.

— Максимовичу, перед Ксенофонтом-телеграфом не проговоріться! — пальцем пригрозив Пушкін.

— Я більш вас боюсь, як видасте мене, що я буваю у вас, буде мені лихо — до моєї бібліотеки не підпустить або з помсти накаже вивезти шафи з книжками. Та у нього і скриня моя переховується...

— Михайле Олександровичу, так яких гетьманів є родичка Наталя Миколаївна Гончарова?

— По батькові — гетьмана Петра Дорошенка... У них на городі серед буряків і картоплі його мурований мавзолей у вигляді каплиці стоїть!

— Справді на городі? Яка зневага від потомків! А другий який гетьман є родичем чарівної красуні?

— Другий гетьман вже по матері... Це гетьман тільки по назві, бутафорський. Мати Наталі Миколаївни — не то племінниця, не то онука гетьмана Розумовського, — пояснив ботанік.

— А ви, пане Адаме, як поживаєте? Як ваша історична п'єса?

— Я прийшов до висновку, що історія Польщі дуже бідна трагічними характеристиками!

Максимович випростався, зблід і, хвилюючись, вимовив:

— Польща досі не мала правдивих істориків — у вас, пробачте мені, блюдолизи-єзуїти фальшивими панегіриками королям та магнатам пограбували народ! Церковними молитвами витравили з народної душі фольклор й усю красу поезії слов'янських традицій. Але польський народ, як і всякий народ, є безсмертним, і він ще породить чесного історика!

— За історика Польщі Йоахіма Лелевеля! — сказав Погодін і підніс келих.

— Він критикує нашого Карамзіна... — завагався Пушкін.

— Лелевель — мій друг! — сказав Міцкевич.

— Тоді вип'ємо за здоров'я друга пана Адама — історика Лелевеля — і наших спільних друзів — істориків Погодіна і Максимовича.

— Який же я історик, Олександр Сергійовичу, коли захищатиму дисертацію з ботаніки?

— Історію України пишуть не історики! Бантиш-Каменський — губернатор, Мартос — син нашого скульптора — інженер. Ви — ботанік. А сьогодні мені Щепкін приніс історію України — архієпископа. Ще один є історик — київський митрополит Євгеній, який на мене страх розсердився, що я святого Нестора хочу заставити на театральній сцені літопис писати! Боюсь, що Київ заgrimить на мене анафему! Мабуть, цар, щоб врятувати мою душу, й не дозволяє мені видрукувати всю трагедію?

* * *

Другого дня, коли ввечері всі зібрались, Міцкевич сказав товаришам:

— Нам треба брати приклад з росіян. На що це схоже, що ми стільки часу байдикуємо? Чого б нам у Москві не видавати свого польського журналу? Я й назву придумав: «Райдуга». Росіяни з Пушкіним на чолі видрукували вже першу книжку свого журналу «Московский вестник». Заздрість у добрій справі — святе почуття. Коли я сьогодні вночі увявив, як ми пошлемо свій журнал до Польщі й на Україну... Серце мое загарцювало від радості... Пушкіна називають царем поезії, і він таки справді — полководець. Пушкін нам допоможе! Знаю, хоч про це і не говорив з ним.

Польська література не має вождя. Ганьба і сором охоплюють мене, коли розкриваю польські газети, журнали. Все

відмінилось. Польща. Суспільство. Від Гібралтару до Білого моря люди творять нове життя — тільки польська література заскорузла у нерухомості на якорах столітніх підручників! Такі собі музейні щепетильники! Облуталися павутинням шкільних правил і — товстенні павуки — на літературну мольдь дивляться, наче на комах! Малевський, Єжовський, візьмімося за журнал! Ось мої сонети розійшлися у Києві, Одесі, Петербурзі... Невже «Райдуга» не розходитиметься? Будемо робити справу, для котрої вчилися. Народ свій навчимо мислити над своєю долею! Я спостерігаю, як журнал гартує і працювати примушує! Ми покажемо Варшаві та Вільні, як треба творити журнал, літературу! Тут, в Москві, викликає ентузіазм кожний вірш Гете, його одразу перекладають і друкують, а наші журнали перекладають невідомих поетів, про яких забула вже давно і їхня батьківщина. У нас лисий Дмоховський і досі визнає «Георгіни» Козьмяна за ідеал польської поезії! Сором і ганьба!

— Адаме, ти що, вже цілком омосковився? Хочеш вже омосковлювати і Вільну, і Варшаву, і Краків? Мабуть, цього хоче цар! Катюга Новосильцев буде тишитись — польський поет у Москві пропив свою національну гордість! — спалахнув Єжовський.

Малевський стояв у наполеонівській позі і мовчав. Наймолодший, Дашкусь, спалахнув:

— Чого ви на Адама? А хіба він неправду каже? Нас запевняли, що Росія дика, що Москва — дикунське місто, що ми у мавп повернемося, житимемо напівлюдьми. А тут культура вища! Адам хоче добра своєму народові, а ви тільки про себе дбаєте! Адам, наказуй, — я буду виконувати всяку працю, яку скажеш! Переписувати рукописи. Канцелярські обов'язки. Може, з російської зможу перекладати?

Адам повів очима по кімнаті: на столі парує самовар. У чашках недопитий чай. В однім кутку — Єжовський грізним цезарем. У другім кутку — Малевський Наполеоном. Дашкусь то в один, то в другий кутки, то до нього.

Адам підвівсь і пішов до своєї кімнати, на ходу кинувши: — Поміркуйте, дітки, над мою пропозицією!

Перезирнулися філарети. Вперше так назвав їх. Вже вони для Адама не «братки», а «діти».

* * *

Приїзд Пушкіна у грудні 1826 року на постійне життя до Москви викликав загальний ентузіазм. Москвичі навперейми поспішали вшанувати улюбленого поета...

Вже 26 грудня Зенеїда Волконська на честь Пушкіна улаштує пишний вечір. В її залі виступають співці, музики, поети. Молодь упорядковує живі шаради й інші розваги. Але на цім вечорі Пушкіна ждала несподівана зустріч з Марією Раєвською, яку знав і кохав у 1820—1821 роках, коли вона була тонконогим підлітком. Тепер Марія, уже братова Зенеїди Волконської, їде до дружини в Сибір, залишивши на родичів свою першу кількамісячну дитину — сина. Вона перша, слаба ще, не перенесла моральних тортур уряду і вирвала у царя дозвіл жити в Сибіру поблизу свого каторжника-дружини. Ніжно, як брат, згадає Пушкін з Марією Кавказ і Крим... того незабутнього 1821 року. Вона лежала на канапі невидима гостям у заставленій статуями ніші. Востанне, може, слухала музику... Розшукуючи друга, Міцкевич випадково побачив його на колінах біля ніг Марії Волконської.

Незабаром через Москву проїхала ще дружина декабриста — Трубецька, вона, одружена, жила у батьків своїх Лавалів, де бував і Міцкевич з Рилєєвим у 1824 році. Пушкін передав через неї своє послання декабристам...

За Волконською і Трубецькою через Москву проїхали у Сибір й інші дружини декабристів.

Спільна туга ще більш зблизила обох поетів. Міцкевич став мовчазним супутником Пушкіна. Російський поет популяризував твори Адама і захоплювався його імпровізаціями. На одинці або у тісному колі обидва поети любили один одного слухати. Вивчаючи творчість один одного, вони з радістю помічали деяку спорідненість тем на прийдешніх етапах і обмінювались думками про свої нові твори. І кожний з них вважав друга багато вищим за себе.

«Борис Годунов» Пушкіна потрясав навіть у читанні з рукопису всіх слухачів.

У Варшаві Йоахім Лелевель, а у Вільні філарет Одинець були дуже стурбовані, що в творчому доробку Міцкевича немає трагедії, а головне — історичної трагедії. Обидва присилають Адаму в Москву потрібні матеріали до «Варвари Радзівілл», але Міцкевич досить спокійно суперечить обом.

Лелевелю він одповідає, що «польська історія не має героїв для трагедії. Польща — не Англія. Це тільки в Англії кожна історична подія є трагедією для кількох діячів». А Одинцю, повторюючи свої висновки щодо характерів історичних діячів Польщі, щиро визнає: «З Варвари Радзівілл могла б вийти чудова драма, для трагедії бракує потрібних рис. Ще мушу перед тобою відкрити щирю правду, що я не маю великої надії на свою драму. Бо я ще молодий і людей досконало не знаю.

Характери показуються не в порожній декламації, але в правдивих, глибоких рисах мусять бути виявлені. Я багато старший за тебе і маю вже досвід, але відчуваю, що для утворення драми мені ще багато бракує». Це писав поет після старанного вивчення матеріалів «Варвари Радзівілл» і кількох своїх проб над цією темою.

* * *

«Конрад Валленрод» все перероблювався: не задовольнявся автор. Адам читав інші, вже перероблені уривки Соболевському:

— Твій «Валленрод» — це геротип Байронового «Корсара» не тільки по найменню! Для чого, коханий Адаме, ти ставиш побільшуюче дзеркало перед пороком? Я тобі ще одразу це саме казав...

Автор обурився:

— Ти, Сергію, не пам'ятаєш першого варіанта! Тут зовсім інша ситуація... А від наймення зректись ніяк не можу, — воно не вигадане. Це ж історична поема! Конрад Валленрод дійсно в кінці XIV сторіччя визволив Литву від влади ордену хрестоносців.

Пушкін вислухав уважно і тихим схвильованим голосом застеріг:

— Глядіть, щоб у вашому древньому литвинові не побачили моралі для нашого бідного Рилсева! Кожний народ беззастережно суворий щодо моралі свого героя! Герой народу мусить бути без найменшої плями! Наш Рилсєв закінчив своє життя таким народним героєм. Його надзвичайна чистота і дитиннощирий ентузіазм були остільки великі, що викликали пошану навіть у імператора Миколи Павловича.

Ваш Конрад Валленрод у душі своїй — єзуїт. Для нього девіз: «Мета виправдує засоби», — з'являється дороговказом життя, і саме це позбавляє його ореолу народного героя. Конрад Валленрод є героєм панства, в крайньому разі — інтелігенції, але не народу! На мою думку, кожний народ, навіть і той, мораль якого католицизм переробляв сотні літ, ненавидить усякий вияв єзуїтизму. Тим більш, наші слов'янські народи з їхньою прославленою одвертістю: «Готуйтеся! Іду на вас!»

Це знають і самі єзуїти. У своїй діяльності вони демосом завжди нехтують, а діяльність свою скупчували тільки на феодалах або монархах та їхніх родичах і, в крайнім разі, впливових або дуже багатих аристократах.

— Олександр Сергійовичу, я зовсім не думав про свого

«Конрада Валленрода», як про всенародного героя Польщі! Де сказано, що писати повісті і поеми про героїв панства і для панства письменникові не слід? Що це є поетичний злочин?

— О, ви торкнули дуже важливу проблему XVIII століття! І хоч ми з вами — люди XIX століття, але мусимо чесно визнати, що наш вік перед своїм попередником стоїть в багні!

— Зарано ще нашому віку виносити вирок! — палко скрикнув Адам. Він був у запалі: щоки червоніли, очі сяяли, стояв з піднесеною гордо головою, тонкий, у чорному фракі, з білою легкою манишкою, у моднім жилеті. Поети збиралися на бал.

— Олександр Сергійовичу, хіба ваш «Євгеній Онегін» зрозумілий росіянинові-музику?

— А чому ні? Брати Полеві з мужиків, Погодін з кріпаків... Кріпаки і у нас в Росії, як і по других державах, явище не вічне. Ми, письменники, пишемо для читачів, усіх, хто вміє читати і розуміє нашу мову. Ми віримо, що весь наш народ буде грамотним... Я в це вірю і про це мрію, Адаме Миколайовичу! І знаєте, про кого мені хочеться написати зараз? Про мужика Омеляна Пугачова, що підійняв цілі губернії проти цариці Катерини Другої! В тім своїм романі я спробую... Ну, та що наперед загадувати! Влас он сердиться. Соболевський дримає. Нам треба їхати до богині Зенеїди на її московський Олімп!

І приятелі поїхали на бал до Волконської. Вночі, повернувшись з балу, Адам, не роздягаючись, як був, сів за свою поему і працював до сніданку в якомусь піднесенні.

— Ти що, не спав? — скрикнув Малевський.

— Дуже радий! Тепер він буде задоволений! — відповів Адам.

— Чому радий? Хто задоволений?

— Ох, дітки, дайте мені заснути! — лагідно попросив поет.

І за кілька хвилин він міцно спав. А Малевський розбрався у зім'ятих, перекреслених папірцях і склав їх по порядку. Пробував знайти в них послідовність фабули...

Міцкевич багато і довго переробляв сюжет. Кидав у полум'я цілі списані аркуші. Й філарети мусили за ним стежити. Знервувався до краю, а залишити не мав сили. Тільки як хтось за ним заїздив або Пушкін прислав записку, — кидав працю і поспішав. Ішов до Пушкіна, щоб з ним піти в університет, до Полевих, до Вяземських, до Червонобрамської республіки Єлагіних-Киреевських, або вдвох із Пушкіним вони їздили кудись під Москву.

Пушкін жив у Москві до червня. Тільки цар дозволив переїхати до Петербурга, — поет полетів туди. Далеко за заставу проводжали його друзі. Під соснами перед розквітлим житом пили шампанське — кропили Пушкінові шлях. Сім років, та ще яких років, не був він у любимому місті.

Адам ревнував друга... І десь підсвідомо, може, заздрих, бо подумав: «Коли треба і мені семиліття витерпіти, то це вже не страшно, — до Вільни мені зосталось трохи більше трьох літ!»

Мицкевич весь занурився в працю над «Конрадом Валленродом». Але життя постійно одривало його. Глибокі сумніви хвилювали його душу. У серпні приїздив брат Олександр і прожив у Москві два місяці. Але тепер по всьому — повість закінчено!

І ось кілька днів тому, на балу у Волконської, Каруся Яниш освідчалася йому в коханні... Москвичі вже давно натякають, що його одруження на цій талановитій дівчині забезпечило б йому будучність. Він любить Кароліну. Освічений і талановитий поплічник, жінка, друг! Чого кращого для поета-трудівника й чекати? Погодін і Киреевські мають рацію... Навіть Малевський і Дашкевич хвалять польський акцент Карусі — добре вже розмовляє по-польськи.

Адам втівав до Горобиних гір у ліс. Не міг довго жити без лісу. Йде берегом Москви і прагне уявити себе на березі Вілїйки... Як і в Литві, повільно плине ріка. І берези виспали берег золотими червінцями, а самі стоять з незаплетеними косами в білих сорочках, як литвинки під час війни. А он там сосни з ялиною віттям розмахують, а стовбурами тісно зблизились, як в Ковенській долині... Він під ялиною любив сидіти й писати. Це ж ліс привчив його думки до свого співу, до своєї музики.

На заході видно крізь дерева, як червоніє небосхил, заходить сонце. Здається, що зараз у нього крутяться два каміних жорнова, а не серце б'ється. Тяжко придавила груди туга. А під ногами шмигають жаби, і охоплює жах, що роздавить якусь, аж ноги тремтять... Зупинивсь, замислившись, вслухаючись...

Чути чоловічий голос. Такий знайомий старий голос. Ах, це пригадався наймит батьків — безрукий солдат Блажей, який сто раз на день казав: «Присягаю йменням великого Наполеона!»

Поет жде з напруженням, а з-за ялини виходить жебрак, скидає дірявого кашкета і просить російською мовою, а голос в нього той, як у литвина-наполеонівця з дитинства:

— Христа ради, дайте, паниченьку, на шматок хліба!

Лахміття не прикриває старого тіла. Міцкевич дістав з кишені якусь срібну монету і дав старому. «Невже він ніколи вже не побачить стін батькового дому?»

На горбочку стоїть струнка горобина. Рясні кетяги червоних ягід завітчують її гілля. Адам спинається перед гарним деревом, і сльози заливають йому очі. Таке дерево росло разом з ним в Новогрудці — він біля любих колін матері, а вона під вікном матеріної кімнати. Знов інше дерево — береза — нагадає йому першу і єдину кохану — Марильцю... Під такою березою вона пестила його кучері.

Нога за ногу повільно ступає Міцкевич між осінніх дерев. При згадці про Марильцю завжди воложіють очі, він і досі не знає, яке більше почуття мав до коханої — любов чи жалість? Відчував її не своєю ровесницею, а безмежно ніжною дитиною... Жалів вирвати кохану з розкошів, з багатства на злидні свої, поневіряння вбогого трудівника. Уявив Кароліну Яниш, покірливу закоханим в неї старим батькам. Як її мати сказала — «слухняну любу доцю». Чи може він, бідний вигнанець, брати на себе відповідальність за чужу, зніжену пестошами дочку?

Дядько Кароліни Яниш пригрозив її батькам, що позбавить їх своєї спадщини, коли Міцкевич стане їхнім зятем. Це так зворушливо розповіла плачучи дівчина. Каруся чудово переклала німецькою мовою його сонети, вони вже видрукувані в Німеччині в альманаху... Батько її, видатний професор Карло Яниш, має великі зв'язки за кордоном, а Каруся, безперечно, талановита, тільки своє щастя безоглядно віддала за спадщину. А батько її зве Адама «людиною без завтрашнього дня».

Явір ріс біля вікна Марильки... Високий і дужий явір — вище дерево. Няня Гончаровська розповідала, що явір знає життя кожної людини. Вода з коріння яворового лікує серце від кохання. Яворова скрипка сама одкриває злочинця. Матері проклинають дочок явором, щоб вони сохли з туги. Поет дивиться на явір.

Котяться хвилі — вниз тече ріка. Чому ж людині для рівноваги душі потрібно почувати, що з кожним роком життя вона стає вище? Ані шелесне листочком московський явір. Адам затуляє долонями обличчя. Одкрив очі й озирнувся... Давно вже зайшло сонце. Немає на небі ніде й цяточки. Ніщо не шелесне. А вода плине беззвучно...

«Хто скаже: звідкіль коротший шлях до батьківщини? Чи залишатись у Росії і повертатись у Литву, можливо, й через Сибір, — чи ж вистане на таку подорож часу життя? Чи їхати

за кордон і там лихий цей час пережити, може, він буде недовгим?»

Ох, люба московська дівчино! Не маю я в серці стільки егоїзму, щоб витратити для особистого життя стільки сили!

Такі думки і вагання поетові здавна притаманні. Він і зараз повторює рядки з кримського сонета:

Чи ж мені на те голос божий дано,
Аби тільки про себе в кожній казав мислі?

Міцкевич іде, час од часу зупиняючись. «Може, Чечот і Зан мають рацію докоряти свого Адама?»

З Одеси до Москви недавно привезла свою родину Донна Джіованна — Іоанна Бонавентура-Залеська. Хіба це не вияв великої любові до нього, Адама? Дяка філаретам, вони виявили багато дипломатичної енергії, щоб ввести в береги пристойності це полум'яне кохання.

Чи він у цім винний?

Ще одне жіноче кохання лежить тягарем на Міцкевичевому сумлінні... Красуня Волконська! Вона обвинувачує його, Адама, що через кохання до нього не помітила одчайдушного розпачу палкого юнака... Численна рідня і друзі поета Дмитра Веневітінова обвинуватили Зенеїду в смерті юнака. Вище суспільство утворило з цього приводу такі умови княгині Волконській, при яких її подальше перебування в Москві поетесу не тішило. Зенеїда умовляє Адама їхати з нею до Риму. Обіцяє сама виклопотати для нього довічного закордонного паспорта.

Москва-ріка котить свої хвилі... На хвилях пливе осінне яскраве листя. Йому незабаром сповниться двадцять дев'ять років: у чорних кучерях сріблиться сивина, а він і досі живе, не створивши свого завтрашнього дня. Ось і Пушкін «огончарований»... І Пушкін замислюється над будівництвом свого дому, своєї родини. Несе вода барвисте листя... Небо закривають густі жовті гілки та верхівіття. На широких гілках чорної ялини висить жовтомідний місяць».

І здавалось Адамові, що він губить почуття дійсності. Філарети мають слушність докоряти. Він пише для польського народу, а має собі славу від росіян. Три книги поезій Міцкевича були для Варшави тільки приводом для обвинувачення його в забрудненні польської мови... Варшавське товариство аматорів науки і літератури не визнало його у 1822 році гідним членства. Старше покоління польських поетів ставиться до поета-романтика, наче до зрадника, бездари, баламута. Ось за літо одержав Адам купу польських журналів і газет з підлими рецензіями на його «Сонети» авторитетних професорів-

літературознавців. Домоховський і Осінський своїми статтями намагаються замкнути поезію Польщі у давно зруйнованих фортецях античної Греції, класичного Риму. Рідна Литва любить і шанує його, але як? Називає польським Байроном і польським Вальтером Скоттом. Загубили поляки власну гордість. Треба їм послати «Московский телеграф» з статтею князя Вяземського. Московське начальство вже дало згоду на видання польського журналу «Ірис». Петербург не заборонить. Філарети вже приготували матеріал для першої книжки: «Райдуга» розвіє в порох шкідливі авторитети!

Місяць вже над головою Адама. У синім місячнім сайві сріблиться ріка. Ялини і сосни чорніють перед ним. Шлях стріли найкоротший, бо є найпряміший. Ах, як би хотілося Міцкевичеві бути стрілою, яка б враз упала біля гострої брами Вільни! Ріс і мужнів, щоб працювати для народу... І народ кохав його дитинство і юність, сподівався собі від нього користі, а, може, і слави. Та ворожа сила вирвала його, змужнілого, геть занесла від батьківщини... З Росії чи із Західної Європи коротший шлях на батьківщину? Хто скаже?

А гайвороня, кимсь сполохане, злетіло і закружляло... Чорними крилами як залопотить... Огидним криканням наповнило повітря. Від берегів почув і скреготливе жаб'яче кумкання. І Міцкевич спинивсь. Давно поминув він Горобині гори. Кілометрів зо три пройшов непомітно берегом. Студеною вогкістю несло од ріки. Гірким духом осені п'янив ліс. Він озирнувся і побачив перед собою Москву, бо ріка йшла півколом... Тільки б переплисти на той берег! І Адам пригадав, як на початку літа тут пікніком святкували друзі день народження Пушкіна... Озирнувся і зрадів. Перед ним праворуч стояла височенна сосна, а біля неї струнка білокора береза звісила своє гілля над широким пнем з чорною трухлявиною всередині... Пушкін рахував роки того пня — сто сорок три налічив і тоді сперечавсь з Максимовичем-ботаніком: скільки років з'їла дупловина у сосни? А потім у дірку поклали дві пляшки шампанського і сіли навколо пня, що був за стіл для Пушкіна, Міцкевича і Вяземського, тоді як решта з Соболевським умостились на килимах. Тут слухали вони солов'їв... До ранку вели розмови...

Міцкевич оглядав дерева лісу й думав: «І такі, як в Литві... І восени пишні та барвисті... Чому ж ліс співає по-іншому? Чи, може, я став іншим, як був у Ковні та Вільні?» Зітхнув глибоко і замисливсь.

Синичка з горобини стрекоче якусь пісню поетові. Там, в рідній оселі на Литві, також співали синички на горобині. Коли він ріс, коли мати ще пестила його.

— Адаме! А-ада-а-а-ме! — почувся голос з того берега.

Поет, нагло одірваний від думок, схопивсь на ноги й зробив кілька кроків. Ріка розлилась від осінніх дощів. Закашлявся...

— Йди до парома! Паромщик чекає... Не туди! Вгору пройди, он за тим горбком,— по-польському кричав Малевський.

Соколиноокий Міцкевич побачив не тільки свого друга, але й візника з бричкою. Коли вже переправивсь і сідав у скрипучий і громохкий екіпаж, весело промовив:

— При таких освітленні місяця живі люди виглядають мерцями на дні моря...

— Де ти зранку блукаєш? Я обійшов усіх — всю Москву: князь Голіцин першого грудня виїздить до Петербурга, і ми обидва в його почиті. Радій — подорож нам нічого не буде коштувати, а в той же час ти здаси в друк книгу, а я одержу дозвіл на нашу «Райдугу».

— Першого грудня? Я не встигну... Треба переписати поему! — злякався Адам.

— Дашкус і Йозеф уже переписують її — одразу два примірники матимеш. А я, тебе шукаючи, сповістив усіх знайомих. Бо що тих три дні, коли й з кравцем морока буде!

Міцкевич ніжно обійняв Яроша:

— Аж не віриться, що їдемо до Петербурга... Побачимо там...

— Пушкіна! Хіба я не знаю, за ким сумуєш?

— Ревність, Яроше, є прикметою слабодухих!

— Дуже вам, пане Адаме, архідякую за характеристику!

— Бо мене починають обурювати птахи малого льоту, які мене оточують та піклуються мною! Чи ти розумієш Пушкіна? Ви всі — філарети і росіяни — однаково не знаєте Пушкіна! Вас всіх засліплює блиск Пушкінової мови та дивна музика його поезій! Зрозуміти височінь його генія і глибінь його мудрості таким слабодухим людям не під силу!

— Архідякую ще архіраз! До речі — я не архіображаюся...

— Ти ніяк не хочеш зрозуміти глибоку трагедійність «Євгенія Онегіна». Ця поема просякнута більше вогневою тугою, ніж всі твори Байрона! Я це казав, казав вам ще в будинку біля Синього мосту, коли не знав Пушкіна! Коли передумав тільки першу главу! А тепер я знаю од нього самого, що він писав ту главу власною жовчю... Знайти у Польщі такого поета, щоб дав такого глибокого аналізу архіпанства вітчизни! Я не берусь... Мені бракує культури! Він до самісінького дна оголив перед читачами Росію... А яка людина? Письменник, який зневажає авторів, що пишуть без мети,

без високої спрямованості. Авторів, що граються в скептицизм, прикрашають себе гетевською удаваною байдужістю! Ви повинні не ревнувати мене до Пушкіна, а дякувати його за дружбу до мене.

— Архі-Адасю, дай мені спокій. Я архіхочу їсти, і в мене дуже печуть архімозоли... Але я знаю, що ти потягнеш ще мене до Бонавентур, бо у них же клаптик поеми!

Візник спинився перед приміщенням побратимів. І раптом Міцкевич відчув себе таким перевтомленим, що покірно промовив:

— Яросику, я хочу спати, а ти роби, що знаєш!

Малевський розплатився з візником і побіг здоганяти друга по сходах.

* * *

Пушкін у Петербурзі... Адам власноручно виготовив для Олександра Сергійовича переклад-дослівник «Конрада Валленрода» — може, перекладе? Професора Каченовського звільнено з Московського цензурного комітету, а більш там ніхто не знає польської мови. Але в Петербурзі цензор Анастасевич, який захоплений «Кримськими сонетами»...

Пішов прощатись у «Мясницький замок» до Янишів. Каруся зустріла, така щаслива його приходом:

— «Конрада Валленрода» я одіслала до Берліна. А там уже вирішать, де краще його видрукувати! Любий, я старанно попрацювала над перекладом... А ось нові журнали з твоїми сонетами одержала! Є і рецензія дуже, дуже ухвальна...

— Карусю, князь Голіцин їде до Петербурга й бере з собою мене з Малевським. Я прийшов попрощатись...

У Кароліни сльози на блакитних очах, але вона намагається стриматись і каже, мов виправдовуючись, і це у неї виходить, як у пай-дівчаток в німецьких дитячих книжках:

— А татка і мамусі немає дома.

Міцкевич сміливо пригортає її, цілує, а Кароліна йому:

— Скажи мені святу правду! Конрад — це ти? Себе я бачу в Альдоні, чи так? А щоб нас не впізнали жандарми, ти переніс місце дії у Литву за чотириста тридцять літ назад, — скажи мені, чи так? Ах, як мені страшно, страшно і дуже себе шкода... У тебе зараз очі такі зелені, дай я поцілую їх!

Каруся струнка, граційна. А мати її, як груба з кахлів, у блискучому платті з твердого шовку. І в родині всі запевняють, що Каруся вилита мати... Адам намагався не дивитися на матір, і професорша Яниш за це ображалася...

— Не знаю, як довго пробуду в Петербурзі. Везу туди поему. Буду клопотатися, щоб видрукувати. Може, трохи

забарюсь. Мої листи приноситьиме тобі Ціпріян, ти не дуже до нього залицяйся!

— А чому не просто тобі писати на адресу татка? Коли через Ціпріяна, то це ж буде... буде з мого боку перед татком і мамусею утайння, а в мене од них жодного утайння нема.

— Як? Вони знають, що ти зі мною цілуєшся?

Каруся вся стала малиноюю і очі вниз:

— Ах, про це я не казала... А що тебе люблю і що я на балу у Волконської перша тобі освідчилась... вони знають. Мамуся плакала. Татко в той день одмовився випити другу склянку кави, — взагалі мене дуже мучило сумління. Вони мене так кохають, а я їм за кохання таку прикрість зробила. Але що ж маю придумати? Ти — моє перше кохання! Видно, така моя вже доля.

І вся вона — рожева, вимита, з косами, складеними кружалами на вухах, правдива Гретхен з німецьких книг, і пахтить конваліями. Останні поцілунки в кожну руку — і пішов швидко, не оглядаючись.

«Ціпріян Дашкевич закоханий в Карусю: чи добре доручати йому листування?» А прийшовши додому, запитав:

— Дашкусь, признайся, тобі не тяжко буде вести моє листування з принцесою з «Мясницького замку»?

— На Мясницькій вулиці маю я лекцію щодня, то який же труд ступити два кроки до Янишів? Треба ж їй мати практику в польській мові? Ми читаємо з нею через день...

* * *

У Петербурзі ще не закінчились свята на честь Пушкіна, як в самий розпал столичного великопанського сезону туди приїхав Міцкевич. Пушкін зрадів Адаму і поспішив ввести його в своє коло друзів і приятелів.

На той час у Петербурзі перебувало багато польської знаті й високих урядовців Царства Польського, — вони зацікавилися особою Міцкевича, його імпровізаціями, його поезіями.

«Приїзд Адама до Петербурга є нечуваною тут сенсацією. Поляки і росіяни запрошують його напередими. Всіх запрошень не в силі виповнити. Живемо, як у карнавалі: Міцкевич запустив бакенбарди. Поздоровшав. Змінивсь на свою користь. Не такий ексцентричний, як у Вільні», — писав професорові Лелевелю друг Міцкевича.

Польські емігранти в Петербурзі широко використовували успіх Міцкевича на свою користь. Вони організували під виглядом святкування поетових іменин велике зібрання. Міцкевич до нього підготувався задалегідь у Публічній бібліотеці.

Адам імпровізував трагедію життя Самійла Зборовського, що намагався за допомогою запорожців зробити в Польщі державний переворот. На цім вечорі був Леон Сапега і вся знать. Натхненний поет в екстазі прочитав більше двох тисяч рядків... Слухачі затамували подих. Вони бачили живого Самійла Зборовського, чули його голос. Ілюзія уявлення була дивовижною. По закінченні цього надзвичайного напруження поет трохи не зомлів і мусив полежати. Хто був на тім вечорі, вже не міг про нього забути до кінця життя, але в поетовій творчості немає ніде й натяку на цю тему.

— Імпровізація є річ хвилинна, вона не гідна увічнення в друкові.

Міцкевич дуже тішився, що міг полегшити долю політичних засланих. На таких зібраннях польських діячів велися приватні розмови, давалися аудієнції вельможам, збиралися кошти. І поет ніколи не одмовлявся від таких запитань.

Але серед політичних засланих-поляків було не мало і потайних шпигунів, і провокаторів, і навіть одвертих прихильників російського самодержавства. До останніх належали два друга — професор Йосип Сеньковський і Тадей Булгарін.

Міцкевич не боявся виступати проти них обох. Скрізь при нагоді він розвінчував фальшиву «науковість» професора та халтурність «творів» Булгаріна.

Сеньковський мандрував по сходу на кошти, зібрані бібліотекарем Віленського університету, і, оселившись в Петербурзі, видрукував «Збірник турецьких хронік». Міцкевич йому десь у салоні прилюдно сказав:

— Йосипе Івановичу, щиро признайтесь, що ці всі турецькі документи одного єдиного походження — вашої буйної фантазії!

По величезному конопатому обличчю професора розходить-ся осмішка. У товстених щоках і надбрів'ях зникають критичні очі.

— На мою думку, вашу збірку було б краще назвати «Сенковіаною». Ви — найстрашніший грішник! Що є легше, як робити наклепи на мертвих предків? Але народ запламує вашу пам'ять! Коли вам вже так приспішило вилити жовч на минуле батьківщини, то хто заважає вам щиро і чесно виступити од свого наймення? Ви ж пишаєтеся званням польського ренегатства... І «Сенковіана» була б лише ствердженням ваших поглядів. Для чого ж було вам ховатися за спину турецьких літописців?

Професор одбивався від поета жартами і тим сміхом, що його французи називають жовтим, а українці кажуть про нього — сміятись на кутні.

Міцкевич тоді змінив обурення на вислів удаваного жалю:

— А може, ви й не повинні? Може, ваша мати, очікуючи вашої появи, захоплювалась альбомом карикатуриста Гогарта? І ваше світосприймання інакшим бути не може? Ви всіх і в історії, і в житті навколо себе бачите у карикатурнім вигляді. Коли це так, то ваше становище глибоко трагічне і я вам сердечно співчую.

Удавано чи щиро, але Сеньковський не ображався на поета і продовжував сидіти, хоч його присутність дуже зв'язувала присутніх. Тоді виступив ботанік за освітою Пржецлавський:

— Ми, ботаніки, любимо визначати кожен рослин за її походженням родовим... У Литві вже більш як сорок років всі шляхетські родини прищеплюють своїм дітям віспу. Ви, Йосипе Івановичу, дуже хворіли віспою, яка навіки заплямувала ваше плебейське походження... І хоч ви потім купили герба «Любич» і записалися з міщан у шляхтичі...

— Я бачу, що мені вже час йти до університету,— витягуючи з кишені золотого годинника, каже Сеньковський, цілує у дам руки і виходить з гордо піднесеною головою і осмішкою на товстених губах.

— Ось вам бавовняний кумач замість правдивого кармазину! Хіба не так визначав правдиву шляхетність мудрий Гораций? Плебей, тому він і ненавидить польську шляхту, а з нею й нашу Річ Посполиту! Бо шляхта Польщі фактично є польський народ,— з пафосом вигукує Пржецлавський.

Але Міцкевич заперечує:

— Шляхта — не польський народ, шановний пане! Шляхта лише... гнобителі польського народу! — твердо вимовляє поет.

* * *

Нарешті в лютому 1828 року Міцкевич мав у руках свою видруковану поему «Конрад Валленрод». Першу книжку поспішив поет одвезти Пушкіну і разом попрощатись:

— Іду в Москву! Затримавсь і так...

— Але я чув, що скоро повернетесь?

— Сам Сперанський пообіцяв,— урочисто вимовив Адам.

— А я переклав уже рядків з двадцять «Конрада Валленрода», але боюсь... Не вмію писати за чужим пером! Ваша трагедія самотнього борця за визволення вітчизни...— почав був Пушкін і не закінчив, махнувши рукою.— Так наказуєте мені писати листи? Добре, я принесу вам завтра вранці!

Від Пушкіна Міцкевич поїхав прямо до піаністки Шимановської, яку високо шанував і з якою з першої зустрічі почував себе, як з рідною, і любив її дівчаток-підлітків, які ще вчилися.

— Ах, пане Адаме, я невимовно щаслива бачити вас вперше у себе за двомісячне перебування ваше в Петербурзі,— з ніжним докором привітала поета Шимановська, вийшовши до нього в новому туалеті і з модною зачіскою в кучерях по плечі.

— Хіба я не часто приїздив до вас? Лише вас не заставав, проте щоразу залишаючи свою візитну картку! Гельця і Ціліся, мої приятельки, засвідчать, що я чекав вас подовгу! А зустрічались ми у знайомих майже щодня! — виправдувався гість, цілючи руку господині.

— Ви будете покарані й сьогодні, бо ні разу не прийшли в умовлений час. Зараз мушу я їхати до графа Туркула на дитячий бал — чекаю карету...

— А панночки Ціліся й Гельця?

— На прогулянці з своєю гувернанткою, — пояснила піаністка і додала: — А поки що кладіть свого циліндра і рукавички й ходімо поснідаємо разом з моїм вчителем Тригубським. Ви його ще не бачили, а він дуже цікавий патріот, а до того довго жив у Новоградському повіті... Днями тільки приїхав.— І Марія повела гостя в невеличку ідальню.

За столом сидів чоловік років за сімдесят. Він підвівся з тим напруженням в суглобах, що характерне для дуже старих людей, але стан у нього був ще рівний і плечі не зігнуті, а голос звучав бадьоро і чисто:

— Давно хотів з тобою познайомитися, Адаме!

— До ваших послуг! — ледве міг одповісти Міцкевич, так був зачудований зовнішністю старого.

Замолоду, напевне, вродлива голова його зараз являла жакливу руїну. З чорного плису тубетейка прикривала його череп з кущиками густої сивини. Високе чоло мало більше шрамів від шабельних ударів, ніж зморшок від часу. На лівій брові замість сивого волосся біліла латка загоєної рани і тільки біля перенісся стримів кущик сивини. Лівого вуса не було також. А обидві щоки й підборіддя мали сліди кількох десятків ударів. Тільки довгий і рівний ніс не мав шрамів і правий вус, довгий і густий, спускався до грудей.

— Це по-козацькому зветься «сікти на капусту», — засміявся старий і пояснив: — Єstem повстанець-легіонер... Пишаюся своїм обличчям, як правдивим пам'ятником польського народу!

Старий Тригубський був у чистому, але старенькому вже баранячому халаті, критому перським кашеміром, і плисових, на хутрі, чоботях, і Адам зрозумів, що Тригубський жив у Шимановської. Старий без церемонії, суворо глянув на поета, з його пишно-кучерявого чорного волосся до кінчика модних

черевиків, і вже дививсь у свою велику чашку з кавою та на житній хліб, замість масла тільки густо посолений.

Шимановська намагалася заховати своє замішання від несподіваної нелюб'язності Тригубського.

— Ах, пане Адаме, я ніч не спала — все шукала спосіб виявити причину заборони видавати вам «Ірис».

— Яка заборона? Який «Ірис»? — широко розкрив великі сірі очі Тригубський, оглядаючи знов поета.

— Пан Адам у Москві хотів видавати під назвою «Ірис» польський журнал і клопотався про це... Для цього і в Петербург приїхав. А тут саме в день свого народження, на багатий вечір, одержав від уряду заборону без усяких пояснень, — казала до Тригубського Шимановська.

— Два місяці чую я тільки про буйні тріумфи поета Міцкевича у салонах польських магнатів. У цім домі, здається, лише про одного Адама й розмовляють. Читають тільки Адамові твори або статті про Адама. Грають тільки Адамову улюблену музику або на його, Адамові, вірші складають мелодії. Печуть для Адама мазурики. Смажать бігоси... Догори перекидають дім, коли він має прийти, а про журнал — анічирк. Чому це так, Марильцю?

— Пана Адама кілька днів... Власне, від куті у Рогальських, я його не бачила... Тільки вчора пан Малевський розповів мені... Ось поїду сьогодні до Туркулів, може, пощастить мені зацікавити графа... Граф на весь Петербург славиться надзвичайною своєю пам'яттю. Досить йому раз почути або раз прочитати поему — і вже він зможе переказати її!

Шимановська своєю багатослівністю намагалася знизити враження від безтактності старого. Жінка була дуже схвилювана.

— Граф Туркул прислав карету, — повідомила покоївка.

— Я мушу їхати, пане Адаме! Туркул — секретар міністра в справах Королівства Польського генерала Стефана Грабовського... Я спробую... Буду старатися, — трохи не плакала Шимановська, прощаючись з Міцкевичем, що вийшов до передпокою її проваджати. Казала благально: — Не ображайтеся на старого. Він має дуже гострого язика, але у нього добре і ніжне серце.

— Пане Міцкевичу, де ж ви? Не тікайте. Мені потрібно з вами поговорити, — вийшов з кімнати Тригубський і, коли двері зачинилися за піаністкою, сказав владно: — Ходім до мене! — І, не чекаючи згоди гостя, продовжував: — Туркали — старий шляхетний рід. Але безглуздим магнатам треба, щоб і предківське прізвище офранцузити!

І повів поета вузьким коридором вбік, звідкіль чувсь кухон-

ний чад, і одкрив невеличкі й вузькі двері, які бувають у комор. Приміщення всередині справді нагадувало комору: невелике вікно показувало стіну з цегли і дуже мало пропускало світла.

Поет знітився. Він не бачив нічого. Тригубський запалив недогарок лойової свічки й сердито гримнув:

— Прошу, сідайте! Коли у вас є тютюн, то поділіться зі мною, бо у мене весь вийшов, а в цім пеклі без грошей не здобудеш!

У Міцкевича був з собою чималий запас тютюну на цілий день. Він поспішив висипати його весь у берестяну різьблену шкатулку, з якої старий витрушував тютюновий порошок у свою люльку.

— Ого-го-го, либонь, справжній стамбульський?! — зрадів старий.

— Князь Яблоновський подарував мені на іменини ящикок зо два фунти.

— А ви знаєте, молодий поете, чим вславився новогрудський воевода — князь Жозеф-Олександр Яблоновський? — строго запитав старий, не вважаючи, очевидно, потрібним для себе дякувати за тютюн.

— Новогрудський воевода?.. Справді... Наче щось чув...

— Цей князь був страх великий багач! Мав він десять великих замків-фортець, але ні в одному не почувався безпечно. І звелів він кріпакам серед озера біля свого села Ляхівців насипати острів і збудувати замок. Тисячі кріпаків примушені були працювати. Кілька років через ту працю не сіяли хліба. Князь давав зерно тільки тим, хто працював на озері. Голод і хвороби валили з ніг селян. Один з управителів засіяв трохи. Князь погнав туди худобу, яка витолочила поле, а управителя висік різками і прогнав. У тім замку серед озера збудували залу з золотим тронем. Він приймав своїх управителів, орендаторів і новогрудську шляхту, сидячи на тім троні в золотій княжій короні. Управителі мали суворий наказ: «Ніколи не псувати настрої свого князя поганими звістками: це ділу не допоможе, тільки зіпсує здоров'я володареві. У добрих слуг найважлишим була турбота про здоров'я свого пана. Більше всього любив жити цей польський воевода у Німеччині, в місті Лейпцігу. Там збудував багато будинків і подарував великий капітал Лейпцігському науковому товариству. А Новогрудок ненавидів і не жив у ньому. Мордував своїх селян надмірними податками. А друга його жінка, Теофілія, княжна Воронецька, звеліла містечко Чолган перейменувати в Теофіліополь. Щоб селяни швидше завчили цю назву, поставила вона своїх челядинців на шляху при в'їзді, які питали: «Як

зветься це містечко?» — і тільки від кого чули відповідь: «Чолган», — валили на землю і сікли, приказуючи: «Теофіліополь! Теофіліополь, а не Чолган!» А син цієї княгині Теофілії — Август — виховувався в Німеччині і був дуже освіченим і честолюбним. Так цей Август вирішив стати як не королем, то хоч би герцогом за допомогою запорожців. Поїхав до Дніпра і записався в запорожці. Кілька років прожив на Запорожжі — ні пошани, ні слави не здобув, а сам розпиячився та й помер з перепою. Зоставив двадцять два маетки і багато тисяч кріпаків. А в Ляховцях на озері той замок розвалився уже при Августовій сестрі... Ось які діди в цього, — показав поглядом на тютюн, наче на портрет, — Яблоновського!

Помовчав хвилин з десять, тільки загребушим поглядом вп'явся в обличчя поета. Міцкевич спокійно дивився йому просто в очі. Так довго віч-на-віч палили люльки і мовчали обидва.

Поет пригадував Новогрудщину і батькові оповідання... «Чи він не божевільний?» — подумав і опустив вниз очі. А Тригубський знов почав говорити, вимовляючи кожне слово, мовби це коштувало фізичного напруження:

— Два місяці, день по дню, чую за тебе. Генієм Польщі. Народним пророком. Світовим поетом величають вже тебе. Марилька сказала, що три роки назад був ти соромливий, молодий, провінціал. Тепер бачу тебе досвідченим переможцем жінок по салонах, з рухами й поведженням природного аристократа. Коли ти щирий син народу, — кожний твій земляк, рівний віком твоєму батькові, має право допитувати тебе й давати поради. Я старший за покійного Миколу Міцкевича, і я хочу знати: по якому праву марнуєш ти дні та ночі з ворогами своєї вітчизни? Що створив ти для мільйонів поляків? Чи твоя пісня допомогла хоч одному польському кріпакові в його праці та житті? Ти вчив дітей історії Греції та Риму, а чи знаєш ти правдиву історію знуцання й грабінництва польських магнатів з твого рідного народу? Чи усвідомив ти, Адаме, що наші магнати дуже давно вже загубили право на честь приналежності до польського народу? Вони наїжджають в Польщу тільки для того, щоб з поту, крові, мозку своїх кріпаків — мільйонів польських селян — вичавити найбільше злотих на своє розкішне паразитство в чужих країнах. Магнатам не потрібні польські поети: вони здавна більш люблять читати поетів чужих країн та далеких часів, страхаються почути в сучасних польських піснях для себе жахливу правду. Схаменися, Адаме, і відсахнися ворогів народу! Коли ти почуваш у собі силу справжнього генія, то викуй з нашої мови таку зброю, як б допомогла польським кріпакам скинути

з себе ланцюги неволі! Одкрив рабством осліплені очі братів своїх — синів Польщі!

Тригубський підвівсь, його голос звучав, мовби промовляв з трибуни тисячам людей. Адам слухав старого, закривши долонями обличчя.

— Пам'ятай! Кожний народ є безсмертним. І польський народ у своїх надрах викохає гідних себе пророків, поетів і вождів! Народний поет завжди і скрізь із своїм народом. Він не плаче над стражданнями безсмертного, а напружує всі свої сили допомогти народові. Давай у своїх творах малюнки правдивої історії... Показуй в поразках своєї батьківщини не тільки чужоземних, а й власних її, внутрішніх ворогів. Тоді ти заслужиш честь поета польського народу! А мені розповіли, що один росіянин — Іван Козлов, сліпець і хворий поет, твій перекладач російською мовою — сказав твоїм філаретам при прощанні з тобою: «Ми взяли од вас міцного поета, а повертаємо вам могутнього генія Адама Міцкевича!»

Істерично все це вигукнувши, Тригубський вибіг з кімнати, щосили грюкнувши дверима. Міцкевич здригнувся і зняв з обличчя руки. Кімната мала форму вузького коридора, довжиною в п'ять метрів. У кутку, прикрите бараницею, стояло дерев'яне ліжко. Над ліжком в багетовій рамі висів, олією писаний, портрет Костюшка. В другім кутку при вікні стояв стіл з паперами і книгами. На стіні — портрет Яна-Амоса Каменського. На другій, довгій, — портрети обох Сигізмундів з династії Ягеллонів та «князя польських поетів» тої ж «золотої сигізмундівської епохи» Яна Кохановського, з датами його життя (1532—1584). Порядок і надзвичайна чистота робили цю комірку затишною.

Схвильований несподіваною доганою, вражений кількома думками цієї грізної ієремії, із зблідлим обличчям й плямами за вухами, Міцкевич напівсвідомо почав вибивати іскру для своєї згаслої люльки. Кремінь вередував, і трут ніяк не запалювався. Поет сів у крісло, з якого був підвівся. Свічка давно погасла. «Як бути? Може, краще вийти звідсіль?» Але ось люлька закуріла. «Звідкіль цей старий здобув сен-сімоністські переконання?»

Трохи заспокоївшись, Адам побачив купку польських газет із підкресленими синім олівцем статтями. Він чув про них. Це були дописи Малиновського з Петербурга та звіти й статті про його, Міцкевичеві, «Сонети» й попередні книги поезій, де змішані були плітки, вигадки й наївні та пусті думки, які мали метою піднести його славу, а справді видавали його з головою на розправу Новосильцеву та жандармам Петербурга. Міцкевич весь спалахнув, читаючи це все.

Тихо хтось стукає в двері й одразу ж обережно одчиняє їх, щоб просунути голову. Міцкевич в сутінку не впізнає і мовчки палить люльку.

— Адаме, я не заваджу тобі? — шепоче Олешкевич.

І його кістак в довгій напівчернечій одежі вступає до кімнати. Він цілує поета в тім'я і плаче... Потім таємничо зачиняє двері й шепоче:

— Син Щенського, сам Станіслав Потоцький уклінно запрошує тебе на вечір у вівторок. Він хоче чути твої імпровізації про «Самуїла Зборовського» та «Варвару Радзівілл». Віельгорський наказав, щоб ти неодмінно був. У Потоцького познайомишся з дружиною брата царя, великого князя Михайла... Вона може допомогти здобути закордонного паспорта!

— Де він? Де він? Я перша! Ні, я! — і в кімнату вбігли дівчатка — дочки Шимановської.

Всі вони кинулися до поета, як до близького родича. Обіймають і цілують його. Засипають питаннями. Даремно сива гувернантка каже їм іти попереду роздягнутися...

— А я вам приніс маленькі гостинці. Візьміть самі в кишенях моєї шуби. Тільки я не скажу, кому який, — каже поет, і дівчата біжать в прихожу наввпередки.

— Коли маєш виїхати? — питає Олешкевич.

— За кілька днів. Мій начальник дав згоду на мою відпустку, і я незабаром сюди повернусь. Хочу підготувати видання усіх моїх творів. Туди додам і мої переклади... — думаючи про своє, уривчасто відповідає Міцкевич.

— Перепрошую. Ось картка Потоцького. Обов'язково будь у нього... — І висока тонка постать аскета-містика висковзнула з кімнати саме в той момент, як Тригубський широко відчинив двері.

— Ти ще тут? — спокійно запитав, наче й нічого не було між ними.

— Я перечитав польські газети і журнали, — підводячись з крісла, промовив поет і підійшов до старого: — Ви казали мені від імені мого батька — я ваші слова глибоко заховаю в серці.

— Не слухайся Олешкевича! В денні справи ніколи не треба вплутувати нічні сни. Дуже шкода талановитого художника, бо його розум уже навіки загубив сонячні дні. В Петербурзі це легко може трапитися. Ну, йди здоровий! — кивнув головою старий.

І Міцкевич вийшов до дівчаток. Він любив їхнє товариство.

Міцкевич у Москві попав до Соболевського прямо на урочисту вечерю на честь Антона Дельвіга,— за столом сиділо все московське братство, яке появу гостя зустріло овацією.

Адама засипали запитаннями:

— Що цар одповів на клопотання Пушкіна про твоє повернення до Польщі?

— Пушкін жде ще відповіді! — засміявся Міцкевич.

— Жуковський все ще збирається їхати до Варшави? Який непосидючий! У грудні повернувся з-за кордону і знов іде!

— Збирається... хоч я йому добросовісно виписав довжелезного меморандума про польську літературу, мертву, і живу! У Варшаві, й Кракові, й Вільні суцїй.

— Що робить сліпець Козлов?

— Перекладає з моїх дослівників «Кримські сонети»,— я з ним подрузився. Скільки енергії ще в цім напівпаралізованім і осліплім тілі!

— А що чути в Петербурзі про наш «Московский вестник»?

— Що наш журнал, як новгородський богатир Василь Буслав, б'є всіх з одного плеча, не розбираючи, де свої, де чужі! Справді, не годилось виступати проти Вяземського!

Соболевський сердито:

— Я пропоную перехрестити журнал на «Московский ковчег». Професор Погодін так злякався доноса, що журнал нібито об'єднує уцілілих декабристів, що видрукував без нічийного відома п'єсу зрадника Ростовцева... Соромно в руки взяти,— бачиш там все невизнаних жодною реакцією сиріт безнадійних парнаських вдівців!

— «Князь Пожарський» Ростовцева ухвалений до «Полярной звезды» на тисяча вісімсот двадцять шостий рік Рилєєвим і Бестужевим...— буркнув, почервонівши, Погодін своє виправдання.

— Ось через те саме йому й не місце в нашім журналі! — доводив Соболевський.

— Не всі «Московский вестник» і б'є! Максимовича ж розхвалив...

— Ще б пак! У нашого Максимовича золоте перо з діамантовим кінчиком,— усміхнувся Іван Кирєєвський.

— Не перехваліть лише цього ледаща, а то на radoцax, що захистив під овації дисертацію, буде знов по-дівчачому квіточки збирати,— погрозив пальцем Щелкін.

А скромний Максимович так і спалахнув. І його тонке довгасте обличчя справді стало подібним до дівочого.

За спиною Погодіна перехилився до Міцкевича Дельвіг:

— Шкодную, що ви мене в столиці не застали. Я хочу, щоб ви допомогли мені умовити Пушкіна викинути геть з «Бориса Годунова» сцену «Біля монастирської огорожі». Гарна сама по собі, вона заважає цілеспрямованості трагедії. Пушкін рахується з вашою думкою...

— Я ще буду в Петербурзі,— відповів Адам.

— А чи ви знаєте, Адаме Миколайовичу, що в мене завтра сніданок?.. Спеціально витрачаюся на нього, щоб мені допомогли загнзудати нашого Сивку-Бурку, віщого Шевирку — щодня з ним б'юся!

— Хто ж буде? — тихо запитав.

— Та вся наша братія... Тут незручно зводити рахунки, відчуваєте, як у декого температура підскочила? Буде душ з двадцять! Критику наводити легко, а спробували б самі вести журналу між Сцїллою і Харібдою, між підводних рифів... Посадовили Шевирьова, ось він всіх і розлая!

— Йоахім Лелевель обіцяє надіслати вам статтю. Я вдячний долі, що вона подарувала мені дружбу цієї високопрекрасної людини.

— Лелевель має сім'ю?

— Він самотній книжник-анакрет. Без пам'яті закоханий у свою науку. Як лектор, він володіє особливою переконливістю, навіть художністю викладу. Студенти ждуть його лекцій, як віруючі проповіді пророка,— палко пояснював Адам.

— Коханий Адаме, знаєте, що пише з Одеси Туманський про наш журнал? — крикнув Соболевський і, не чекаючи відповіді, продовжував: — Журнал дивиться не на Росію, а на Германію! Стоїть на задніх лапках перед німецькою «ку-культурою» і заповняє безсоромним словесним сміттям сторінки книжки, які починаються золотими рядками самого Пушкіна!

Погодін Міцкевичеві на вухо переривистим від хвилювання пошепотом:

— Я ще себе покажу! Це він за мої повісті так! Ви ще всі мене пізнаєте! Пізнаєте, хто з вами розкланювався, мовчав і розмовляв про... сніг!

Міцкевич почув себе в родині синів поезії.

* * *

Адам Міцкевич міг тріумфувати. Всі московські журнали: «Вестник Европы» професора Каченовського, «Московский телеграф» братів Полевих і «Московский вестник» Погодіна з братією друкували переклади його поезій, статті про його творчість і присвячені йому вірші Баратинського, де його називають «богом поезії», вищим за Байрона.

Але цікавою була не тільки загальна похвала! У своїх критичних статтях, присвячених Міцкевичу, Москва полемізувала з польськими критиками і розбивала щент усі обвинувачення Вільні, Варшави і Кракова. Москва захищала геніального польського поета-новатора від літературних реакціонерів Варшави.

Князь Вяземський у своїм листі з Москви до дружини сповіщає, що був на вечорі у Бонавентур-Залеських, де зібралася вся польська колонія, і веселий Адам імпровізував під загальний сміх:

Лийте в шклянки! Бийте в келихи!
Кожен чоловік тут, кожен мій близький!
Всі чоловіки є мої брацішки!
Всі жінки є мої кохані!
Бийте в келихи! Лийте в шклянки!
До нас, щасливих, не майте задрощі!

Поет справді переживав радісні дні свого визнання. Навіть у «Мясницькому замку» поважний професор Яниш змінив до Адама своє ставлення. Тепер Карусина мати упала біля Міцкевича, як перед бажаним гостем. І дочка Янишів сяяла щасливим коханням.

Сперанський додержав слова. У квітні одержано в Москві указ про перевід Франціска Малевського і Адама Міцкевича до Петербурга в II відділ канцелярії царя.

Вже був оголошений маніфест про війну, і московський парнас прощався не тільки з Міцкевичем, а й з поетом Хомяковим, який записався добровольцем на фронт. Один прагнув виїхати на захід, а другий — летів у бої на сході.

Прощальний вечір Адама Міцкевича відбувся в приміщенні Соболевського. Московські літератори не тільки уклали в складчину багатий банкет, вони замовили йому в подарунок золотого келиха, на якому вирізьбили свої прізвища.

Розчулений Міцкевич довго не міг зібратися з думками, оволодіти розтривоженими почуттями і правдивим, щирим сумом перед прощанням з друзями. Один з москвичів порівняв Міцкевича з старим мандрівником — поетом Гомером, і це дало Адамові теми для його імпровізацій.

Він підвівсь і, тримаючи в руці подарований йому золотий келих, казав у пророчому натхненні, що доля судила йому мандрівки по чужих краях... І він, як сліпець Гомер, помре десь далеко від батьківщини на чужині, безпритульний, сивий, у лахмітті, серед чужих, незнаних людей... І коли вічний холод закостенить його тіло і чиясь милосердна рука почне його класти в землю, то на грудях його, біля серця, знайде цей московський келих...

Петербурзька весна просякнена чарівно-прозорою красою. Широка повноводь Неви з її річками і каналами, віддзеркалюючи весняну блакить неба з білими хмаринками й окремі архітектурні деталі стильно-довершених палаців і соборів, — фантастично змінювали перспективи краєвидів центру столиці й щохвилини змінювала їх. І небо з хмарами, і саме весняне сонце, здавалося, в тих водах біля підвалин фундаментів геніальних творів архітектури підносили будови в повітря.

Це була перша петербурзька весна, яку переживав Пушкін після семилітнього вислання з улюбленого свого міста. Ніжна прозелень бульварів і скверів мов нагадувала знов і знов друзів і побратимів у рудниках Сибіру і на обкрижанілих скелях Кавказу.

Міцкевич приїхав до Петербурга в кінці квітня. Пушкін зустрів його, як брата і почесного гостя. Дружба поетів досягла свого апогею: вони вже не могли не бачитися щодня. Кожної зустрічі у обох залишалось багато недомовленого, не висловленого... Міцкевич не все міг зрозуміти і відчутти в переживаннях російського друга, але він увесь був у захопленні цією полум'яною душею з високими прагненнями громадянина.

Пушкін не міг всидіти в кімнатах готелю Демута, де він жив тоді, й поети виходили на вулиці. Геніальні архітектурні ансамблі майданів і вулиць столичного центру викликали у Пушкіна гордість господаря за ці високі шедеври мистецтва. Він знав кожного геніального будівничого Петербурга і вмів розповідати про його творчі етапи життя з глибокою пошаною. Магістралі вулиць вели за місто. Як любив такі прогулянки Міцкевич! У весняному п'янку повітрі серед природи так широко розкривається душа. Дерева ще в зеленім пуху не закривають небосхилу, гілки під вітром стукотять і скриплять над головами, а у сонячній височині доносяться перегуки крилатих мандрівників, які повертаються до вітчизни.

Пушкін знав, що Міцкевич клопочеться про дозвіл виїхати за кордон, схвалював це і сам допомагав, де міг. Під ногами поетів соплками і флейтами співали весняні струмки — збуджено-глибоко дихали груди. Французькі речення, російська мова, а іноді лише поглядами обмінювалися і довго потім ішли замислені.

Часом Міцкевич читав напам'ять Гомера або Вергілія чи Горація, і грецька або латинська поезія звучали тут з якоюсь

владною переконливістю у злободенній суперечці. Пушкін декламував поетів революційної Франції і Вольтера... Він захоплювався англійською мовою, що її почав вивчати і Міцкевич, ділився досвідом, як найлегше оволодіти таємницею архаїчної британської граматики.

Загаявшись за містом, обидва поети поспішали звідтіля на якийсь обід, а пізно вночі знов блукали десь на узмор'ї за містом. І скаржився Міцкевич:

— Краще за шпигунів охранки за мною стежать поляки!

— Не відрізняйте, Адаме Миколайовичу, поляків від службовців «почесної установи».

— Про це також переконаний, — печально одповів.

Міцкевич мав гроші від продажу книжки «Конрад Валленрод». У Парижі і Познані перевидано друзями його твори, а, отже, ближча будучина грішми забезпечена. Послав Томашеві з Яном та Сузином до Оренбурга і міг почастивати друзів.

Одного дня Пушкін з компанією відправився до Катерингофа. З ним, звичайно, і Міцкевич. Були москвичі і петербуржці. Знайомих Пушкіна не застали. Тоді Адам запросив всю компанію в ресторан «Вокзал» на обід. І ця катерингофська учта залишила у всіх учасників приємний спогад.

Тепер Адам жив з Франціском удвох. Вони оселилися по Великій Міщанській вулиці в будинку Йоахіма — улюбленій резиденції скромних працівників науки і мистецтва та дрібних урядовців. Малевський господарював, щасливий тим, що є лише вдвох з своїм Адамом. У них були три кімнатки і єдиний слуга — кухар Казимир. Близ них жила родина піаністки Шимановської...

У Литві й Польщі, використовуючи заслання поета, спекулянти безкарно друкували його твори на свою користь. Міцкевич вирішив домагатися перевидання своїх творів у Петербурзі, щоб тим спинити грабіжників. Адам вирішив до своїх творів включити кілька перекладів і тепер працював над перекладом нової поезії Пушкіна «Спогад». Міцкевичу, як і Пушкінові, переклади не вдавались. Олександр Сергійович, що взявся перекладати «Конрада Валленрода», зміг перекласти з великими труднощами лише перших двадцять рядків:

— Не виходить у мене... Не вмію я підкорятися психології оригіналу! — признався з жалем.

Пушкін переклав українську баладу «Воєвода» і литовську «Будрис з синами». Останню баладу Міцкевич написав на честь філарета Вікентія Будриса і присвятив її Шимановській з дочками.

Дівчата Шимановської були підлітками. Старша, Гелена, —

урівноважена і старанна учениця. Молодша, Ціліся,— чорноока і смаглява, подібна до іспанки, хоровита і через те примхлива, вчилася нерівно. Малевський систематично давав дівчатам лекції, тоді його заступав Міцкевич, і у поета з Цілісею іноді траплялись непорозуміння.

Малевський старанно відвідував службу в Сперанського. Міцкевича ж чомусь уряд не затверджував у штаті цього II відділу канцелярії його величності. І поет, з дозволу Сперанського, все ж одвідував час од часу канцелярію, як переведений сюди з Москви.

Опромінений дружбою Пушкіна, Міцкевич жив у Петербурзі перший місяць безтурботно. Але чи так було в поетовій душі?

Олександр Сергійович у себе улаштував вечірку 28 квітня, на якій був брат засланого декабриста Муханова і письменники.

Про неї писав дружині князь Вяземський. «Ніч провели у Пушкіна з Жуковським, Криловим, Миколою Мухановим. Міцкевич імпровізував і всіх нас вразив яскравістю, багатством фантазії й поезією вислову думок... Він порівнював свої думи й почуття з мертвою дитиною в лоні молодої й здорової матері, з киплячою вогненною лавою, що клекоче під землею, не маючи для свого вилиття кратера вулкана... І сам він був розтривожений, і ми слухали з слізьми...»

У Петербурзі можна легко захвати своє життя. Міцкевич часто зустрічався з Пушкіним і його друзями, але про це знали хіба Малевський і Шимановська... Всі поляки були певні, що Адам своїм звичаєм прогулюється в якомусь лісі або сидить у Оленіна в Публічній бібліотеці.

Це тоді, як Міцкевич 5 травня з Пушкіним обідав у графині Лаваль. З Криловим і Пушкіним 11 травня був на обіді у вельможі Перовського, а через чотири дні з Пушкіним і Шимановською гостював у вдови Карамзіна — сестри поета Вяземського. А другого дня з Пушкіним їздив у село Приютіно на дачу до Оленіна...

Але самовпевнений фронт Пржецлавський приходив до філаретів з меркантильно-нудними повчаннями:

— Чому я в тебе, Римводе, не зустрічаю Пушкіна і його поетів? На що це схоже? Чим ти хвалитимешся в Парижі, Римі й Дрездені? Адже ж там повно російських аристократів — Пушкінових друзів?! Поетові твого діапазону замикаються у колі поляків, суціль під жандармським доглядом, абсолютно шкідливо. Моя кузина зі слів самого Шишкова доручила мені тобі це зауважити!

— Як здоров'я шановного адмірала-академіка?

— Збирається в Москву на лікування мінеральними купелями. Дивак ненавидить європейські курорти! Запевняє, що в Москві є мінеральне джерело, що єдине тільки його лікує і омолоджує... Чому до них так зрідка заходиш? По неділях у них дуже пікантні раути. Там чекали Пушкіна, і я забігав до тебе.

— Що ти мені з Пушкіним? Я з ним знайомий з Москви... Ну, прощай! Поспішаю на побачення з чарівним чорнооком метеликом,— одягаючи свого полум'яного плаща поверх чорного фрака, хитнув привітно головою поет і вийшов.

Міцкевич поспішав до Лавалів на вечір.

* * *

Палац графині Лаваль поруч з сенатом — один з найоригінальніших у Петербурзі. Архітектор Том де Томон, що збудував Біржу по той бік надбережжя Неви, зробив його проект, в який вніс свої корективи талановитий російський будівничий Вороніхін. Довгі та вузькі панно й перекриття фронтонів бокових вікон внесені вже Вороніхіним у проект де Томона. Палац прикрашено артиком й стрункою колонадою. Надзвичайно ефектні балкони й вікна третього поверху без усяких прикрас. Палац на березі Неви з своїми легкими червоними завісами одбивавсь у воді... При вході два леви на ганку, через двері видніли мармурові сходи, вкриті килимом. У цім палаці 16 травня 1828 року було призначено читання Пушкіним «Бориса Годунова».

Сам Лаваль — син паризького торговця вином — одержав графський титул від Людовика XVIII за те, що в еміграції після революції позичав йому гроші. Гарний і красномовний молодий граф приїхав до Росії бідним вчителем Морського корпусу. Тут він звернув на себе увагу молодої Козицької — спадкоємниці купців-мільйонерів Мясникова та Твердишова, сестра якої була за братом княгині Зенеїди Волконської — князем Білосельським-Білозерським, послом в Турині. Мати рішуче відмовилася дати згоду свою на шлюб. Тоді Ганна Козицька подала Павлу І особисте прохання. Імператор наказав матері за 24 години обвінчати дочку, а сам призначив графа Лавалю церемоніймейстером свого двору й нагородив орденом Олександра Невського.

У графа Лавалю були дві дочки — Катерина і Софія. Про палац Лавалів та про бали в ньому з захопленням говорили в Парижі, Лондоні, Берліні й Римі дипломати, знатні туристи й журналісти. По вівторках тут збирались письменники Петербурга.

Всередині палац обстановлено краще, ніж можна було уявити. Тут оригінали малюнків відомих світові художників: Теніrsa — «Точильники ножів», Гверчіно — «Римське милосердя», Клода — «Водоспад в Тіволі», Гвідо Рені — «Давид з головою Голіафа», Альбані — «Гермафродит», Фра Бартоломео — «Свята родина».

Салон графині Лаваль прикрашали не тільки малюнки, а й дорогоцінні скульптури: бюсти Германіка і Ціцерона, базальтова статуя імператора Бальбіна в зріст людини; в другій залі стояла колосальна статуя Діани, а навколо неї статуї Вакха з Аріадною, Плутона і Термінуса... Далі в залі — колекції древніх ростральних колон, антична квадрига, постать римського консула, а на стінах, на перських килимах розвішана зброя майже за тисячоліття... Ще в одній залі стояв саркофаг з мармуровим барельєфом, що має напис: «Юлія, дочка Августова».

Ця амфілада залів закінчувалася музичною кімнатою графині, не меншою за попередні, але обставленою інтимно, з чудовим роялем на невеличкому підвищенні, задекорованім пальмами.

Старша дочка Лавалів одружилася з князем Трубецьким, що жив з тестем і був одним з вождів декабристів. Тут, у палаці, відбувалися постійні засідання членів таємного товариства, що було непримітно під час великого з'їзду гостей на бали і раути старої графині. 14 грудня 1825 року палац Лавалів опинивсь в центрі подій. Біля його левів лежали гори трупів. Учасники таємного товариства тут переховувались. Микола I послав до Лавалів великий наряд жандармів зробити трус, але Трубецького з товаришами не знайшли.

Два роки вже, як улюблений зять Лавалів зісланий в довголітню каторгу. За ним поїхала і його дружина. Але палац графині Лаваль не сумував: бали, раути і прийоми стали в ньому ще бучніші й частіші... Друга дочка їх, одружена з графом Борх, допомагала матері вести розвагу салону, частими гістьми якого були цар з членами своєї династії. У графині Лаваль відбувались засідання «музичної академії», вистави п'єс для строго обмеженого кола, що гуртувався навколо імператора, тут виступали гастролери Європи з музикою, співами і декламацією...

Глибока потайна жалоба господарів зробила їх палац центральним місцем побачень близьких родичів декабристів та тих, що залишилися на волі членів таємного товариства. Тут збиралися гроші, посилки й листи для відправлення в Сибір... Сюди приходили родичі й друзі по листи й звістки... Микола I, злопам'ятний і мстивий, ніколи й ні в чому не запідозрив

тільки Лавалів в чім-небудь більшим, як матеріальній допомозі Катерині Іванівні Трубецькій — улюбленій дочці.

В салоні графині Лаваль скрізь великі оберемки білих квітів черемхи, а в каміні тріщить полум'я. Гостей ще нема. У високім покою музичної кімнати, заставленім визолоченими меблями, у червонім атласі урочисто порожньо. Легкі червоні завіси на вікнах тріпочуть від травневого вітру.

Лакей у червоній лівреї з широким золотим позументом одчиняє руками в білих рукавичках двері до салону першому гостю і пояснює йому, як близькому другові своїх панів:

— Графиня ще одягаються... Прохають зачекати їх...

Гість роздягається, кидає в трикутний капелюх рукавички, і пильно дивиться на обличчя лакея, таке подібне на портрет славного американця Франкліна, і тихо питає:

— З Сибіру ніхто не повернувся?

— Прискакав верхи, кинувши валку, приказчик Телентьєв... Чути, що всі живі,— глибоко зітхнув шістдесятилітній лакей.

— Закрий, Кононовичу, вікна... Я пограю, а ти попроси графиню, щоб порозмовляла зі мною, поки зберуться гості.

Гість, чекаючи, поки лакей закрив біля рояля вікно, підійшов до каміна. Був він стрункий, вище середнього зросту, худорлявий чоловік, одягнений в чорний фрак з орденом і гордо закиненою вродливою головою. Біде його обличчя з великими крижаними очима й міцно стиснутими в іронічну посмішку тонко вирізьбленими устами наче тримало на віддалі кожного, хто б захотів звернутись до нього. Він підійшов до рояля і одкрив його. Легкими пальцями пробіг по клавіатурі і незадоволено почав щось виправляти в реєстрі. Одкрив кришку, заглянув на струни і враз подзвонив:

— Кононовичу, візьміть ганчірку... Хіба графиня ще сама не грає?

— Самі знаєте, яке нещастя... Всю ніч плачуть, а вдень... Легше б уже, якби вмерли, а то живих під землю, та ще й в мерзлу,— тихо казав лакей, забираючи ганчірку великими мідними братками, які взяв біля каміна: він беріг білі рукавички.

Гість сів за рояль, одкинув голову і почав імпровізувати. Глибока туга, що місцями набувала зойків розпачу, наповнила салон. Обличчя музики одкрилось: вогонь страждання наповнив прекрасні очі вільгістю, а уста розкривалися в екстазі благання. Це було тепер вже молоде обличчя, ніжне й відважне воднораз.

Музика не чув, як лакей впустив до салону другого гостя. Чоловіка років тридцяти, від голови до ніг одягненого по моді. Він сів у закутку між скляною шафою і стіною, невимушено

витагнув ноги й сперся головою на руку, оглядав покій. Бай-дужим поглядом провів по малюнках на стінах, по широкогіл-лястих пальмах, потім розглядав крізь скляні стіни шафи колекцію статуеток севрської порцеляни, але музична мелодія скоро заповонила його. Тоді закрити тонкими пальцями, не прикрашеними жодним перснем, своє гарне довгасте обличчя і слухав.

Знайомий життєрадісний регіт обірвав музику на глибині безнадійної самотності, в хвилину тяжкої втрати, і примусив заглибленого в музику слухача зняти руки з обличчя. На порозі стояв кучерявий Пушкін і сміявся дзвінко, заливчасто і сердечно, як вмів тільки він.

— Ха-ха-ха, Грибоєдов, я тепер розумію геніально-дипло-матичний успіх ваш в Персії... Ви там Абаса-мірзу своєю му-зикою так розм'ягчили, що він віддав Росії територію і кон-трибуцію, аби тільки спекатися вашої європейської музики! Ха-ха-ха!

Музика за роялем і не ворухнувся, замовк. А той, що слу-хав його, одкрив полохливо обличчя, підвівсь і поспішив назу-стріч поетові, кажучи доброю російською мовою з чужомов-ним приемним акцентом:

— Олександр Сергійовичу, прошу вас познайомити мене з славним автором «Лиха з розуму»!

Пушкін радісно підбіг і, обнявши його одною рукою, потяг до Грибоєдова, якого обійняв другою, а тоді підштовхнув їх і, сміючись, звелів:

— Ви гідні один одного, брати мої, обніміться і поцілуй-тесь! Грибоєдов мій тезка, і родився він, як і я, в Москві. А це — бог литовських лісів Адам Миколайович Міцкевич!

— Олександр Сергійовичу, вас, напевне, маленьким води-ла Дантова Беатріче в рай до янголів вчитися сміху і регота-тися! — захоплено промовив Грибоєдов і, обійнявши Пушкіна, потягнув його до рояля, прохаючи:— Зарегочіться ще!.. Мені хочеться написати нотами мелодію вашого реготу і сміху. Ось слухайте, чи так я пам'ятаю?

— Ах, Грибоєдов, на жаль, я не можу похвалитися такими високими виховательськими, як Беатріче! А янголів я завжди мав за чителів для себе тільки не реготу, а безжурного ле-дарства.— І Пушкін знову зареготав.

Грибоєдов почав акселентувати на роялі, і салон наповнився звуками реготу.

Адам Міцкевич, вражений музикальністю російського дра-матурга і високою технікою його гри, скрикнув:

— Сам Моцарт краще не зміг би!

Грибоєдов подивився крижаним поглядом і закрити кришку

рояля, а потім пройшов по діагоналі салону, підійшов до обох і сказав:

— Коли мене перси не вб'ють у Тегерані за цей туркменський мир, бо вони ненавидять мене і живуть мріями про помсту... Так от: коли мене перси не вб'ють, а імператор дасть дозвіл поїхати за кордон — я вирішив там серйозно повчитися композиції...

— З такими думками їдете ви... до персів?! — скрикнув Міцкевич.

— Імператор наказує, — тихо сказав Грибоедов, помовчавши.

В салон увійшла графиня-мати. Ще не стара жінка, з сумними очима, в сірій з чорним сукні. І з нею Зенеїда Волконська, яку вже в Петербурзі зустрічав Міцкевич і навіть подав за її порадою прохання про дозвіл виїхати за кордон для лікування. Таке прохання трохи раніше написав і Пушкін.

Майже одночасно з нею увійшли Жуковський, Вяземський, Дельвіг, Одоєвський, брати Віельгорські, удова Карамзіна й кілька близьких знайомих.

Пушкін став серйозним. Поки збиралися гості, він підсів до молододі графині Борг... Звістка, що старша графиня Лаваль одержала листи з Сибіру від декабристів, стала відомою їхнім родичам. Приїхала і мати Сергія Волконського — статс-дама імператриці, княгиня Волконська. Всі вони обмінювалися сумними звітками про життя каторжан і засланців. Умовлялися про чергу відправлення до них валок з продуктами, книгами, медикаментами, речами. Старий лакей Кононович у цей день чергував у прихожій, щоб хтось чужий, непевний не потрапив у салон.

Письменникам не терпілось. Не лякаючись обвинувачення в нечемності, вони все частіш і наполегливіше запитували:

— Пушкіне, коли ж ти почнеш читання?

Петербург жив під суворим наглядом жандармерії. Хоч цар і заявив офіційно, що уряд не буде мстити родичам і друзям декабристів, але потай вівся догляд... І статс-дама княгиня Волконська на придворних балах мусила танцювати і виглядати веселою, не сміючи нічим нагадати про свою тугу за улюбленим сином. Граф Михайло Юрійович Віельгорський сам запитав дозволу в царя на читання п'єси Пушкіна «Борис Годунов», яка вже два роки викликає суперечки і розмови. Польський поет розумів, що запрошення його на цей вечір — виказ йому довір'я і пошани, і цинив це.

Нарешті Пушкін розв'язав стьожку і розправив грубий зошит. Салон потонув у сутінках. Освітлений полум'ям каміна і свічок у бронзовому канделябрі, почав Пушкін свій геніаль-

ний твір. Читав поет просто, як розмовляв з найближчими друзями на задушевну тему. Той, хто хоч раз чув читання Пушкіна, — вже ніколи не міг забути того надзвичайно глибокого враження, що пережив.

Здавалося, поет розкриває своє серце і говорить про найдорожчих людей. Коли Пушкін закінчив сцену літописця, стриманий Грибоедов не втерпів і підвівся... Його друзі знали, що автор «Лиха з розуму» мав на письмовому столі видрукувані Несторові літописи і часто казав, що їздив до Києва тільки для того, щоб поклонитися праху великого літописця-історика.

Щирий голос звучав почуттям. Слухачі переживали разом з автором кожную прекрасну деталь п'єси. То один обхопить голову руками, то другий скрикне. Жінки розплакались в одній сцені. Обличчя чоловіків стали суворими в другій. Адам Міцкевич з свого крісла бачив автора і його слухачів і відчув, що в своєму ставленні до росіянина помилявся. Польський поет зрозумів, що цю глибоку натуру він ще до кінця собі не з'ясував. Ні одного зайвого слова в п'єсі. Але скільки в ній з'явилось нових деталей за цей час! Кожна постать жива і переконалива... Кожна має свою власну мову... Геній поета переніс слухачів в епоху Годунова і самозванця, показав їм монастир, Москву і польських магнатів, царську родину. І коли Пушкін закінчив, кожному слухачеві потрібний був час, щоб повернутись до життя.

Навіть завжди спокійний Жуковський підбіг до Пушкіна і, пригортаючи його голову до грудей, кілька разів мовчки поцілував його в чоло. Одоєвський окрикнув:

— Що ти з нами робиш, чарівнику?!

Великий важкий Дельвіг узяв руку друга і поцілував її, тоді як по щоках у нього котилися сльози, і мовчки одійшов у куток. Обійми. Поцілунки. Сльози. Вигуки захоплення.

— Дякую, що показали мені мого Нестора живим! — стриманий Грибоедов міцно стиснув Пушкінові руку.

Урочистий Кононович вніс на срібній таці бокали й кілька пляшок шампанського в срібних відерках з кригою.

Пушкін підвівся і випроставсь, оглядаючи присутніх. Міцкевич глянув і не впізнав його. Обличчя поетове у глибоких передчасних зморшках і брижах тепер було невимовно прекрасним. Ті ж самі його такі знайомі риси, освітлені геніальним натхненням, набули особливої величної краси і по-новому виглядали. Пушкін перший підніс бокал і по-юнацькому дзвінко вигукнув:

— За честь російської літератури, друзі мої, та за єднання її з великими літературами світу!

Тоді виступив схвильований Адам Міцкевич. Він високо підніс бокал.

— За славу Росії — геніального поета Пушкіна, рівного Байронові, Гете і Шіллеру!

Всі присутні радо підхопили цей тост, підходили до автора «Бориса Годунова» й чокалися з ним. Жваво обговорювали п'єсу. Мріяли побачити її в театрі. Давали поради. Розпитували. Пушкін враз постарів і, розгортаючи зошит з трагедією, показав деякі сторони:

— Микола Павлович заборонив її навіть і до друку. Бачите червоний олівець мого самодержавного цензора? Адже ж видрукувано досі лише уривки.

Постала тиша. Гості мовчки презирались... Тоді граф Віельгорський підійшов до Міцкевича і, обнявши його, почав про щось говорити з ним польською мовою.

— Міцкевич буде імпровізувати, — першими догадалися жінки. І незабаром всі гості вже називали прізвище польського поета. Господиня оглядала свічки і радилася з дочкою, чи треба погасити половину їх, чи залишити горіти.

А за вікнами розпочиналась гроза. Грім вибухав, мов Петербург обстрілювався ворожими гарматами. Це був перший грім того року.

Про імпровізації польського поета в Петербурзі розповідали легенди. Упевняли, що Міцкевич володіє дивною силою магнетизму і ясновидіння. Інші називали його прямо пророком. Про нього йшли палкі суперечки. Але він дуже рідко погоджувався імпровізувати, завжди прохав, щоб про його імпровізації не робили розголосу. Переляканий репресіями, «великий світ» зберігав суворо конспірацію.

Гроза то віддалялась, то наближалась. Дим з каміна часом наповнював салон. Слуги винесли головешки і залили камін водою. Провітрили покій.

— Я прохав би нашого дорогого гостя дати на сьогодні можливість послухати його імпровізацію. Я і Грибоедов готові окселентувати поетові на роялі, — виступив з-за великої вази з черемхою Михайло Юрійович Віельгорський, не спускаючи очей з Адама.

— Я готовий. Хоч п'єса Олександра Сергійовича переповнює сьогодні всю мою істоту, — вклонився присутнім Міцкевич.

— Прошу дати теми! — звернувся до гостей Віельгорський.

— Я хочу уявити собі устрій людського життя в майбутньому, — сказала сумним і тихим голосом господиня.

— Чудова тема! — промовила вдова Карамзіна.

— Ах, як цікаво почути про це! — підтримав сестру князь Вяземський.

І всі гості в салоні погодились, що тяжко вигадати кращу тему.

Міцкевич підвівся і схилив голову в загальному поклоні. Вже знали його звички при цім. І господиня повела його з салону до маленької кімнати, де великою лампадою освітлено було тільки вольтерівське крісло біля вікна на Неву. Тут міг імпровізатор підготуватись.

Міцкевич уклонивсь і зоставсь один. Тиша навколо. Тільки дощова злива намагалась розбити товстенну дзеркальну шибку завбільшки з великі двері. Поет сів і замислився, затуливши долонями обличчя.

За кілька хвилин він повернувся до салону і попрохав Грибоедова:

— Дуже вас прошу, ласкавий Олександрє Сергійовичу, окселентуйте мені свої варіації на моцартівські теми, але так тихо, наскільки дозволить рояль.

Грибоедов уклонивсь і мовчки сів за інструмент. Міцкевич став біля вікна, закритого червоною шовковою завіскою.

— Як дивно змінилося його обличчя! — тихо промовила Карамзіна до Пушкіна.

— Він став вищим на цілу голову, — відповів той.

Ніжна мелодія рояля почулася в сугінках. І Міцкевич заговорив... Його очі блищали й мов бачили те, про що оповідав. Обличчя зблідло і мов світилось. В яскравих образах показав поет історію людськості, починаючи від людоїдства... Зупинився на війнах, які знищували культуру. Дав яскраві малюнки поневолення завойованих культурних країн, страждання переможеного населення. Він говорив про тиранів-загарбників.

Він малював прославлених самодержавців-завойовників мерзенними катами народів і прославляв непоборну міць переможців природи, творців нових цінностей культури, які одні жили для кращої майбутності народів. Він казав, що Колумб славніший всіх наполеонів, бо дав сотням мільйонів людей Європи й Азії картоплю та інші корисні плоди. Він доводив законну гордість народу польського, який породив Коперніка. Польща мала сотні королів, і всі вони безслідно зникли для людськості, а Копернік житиме на землі у вдячній пам'яті людства вічно.

Він розповідав, що бачить, як генії людськості зростають багатководними ріками пустелі... І в Сахарі з'явиться новий Париж, а на березі Крижаного океану, Північного Сибіру виросте новий Лондон... Як рабство зрівняється з поняттям людоїдства... І зникнуть у народів царі й королі, мов чаклуни і алхіміки середньовіччя. Він нагадував, що надра землі при техніці та науці забезпечать усім народам і кожній людині таке жит-

тя, про яке тепер не можуть мріяти навіть найпишніші магнати. І всі народи земної планети об'єднуються в єдину велику родину, і щастя буде у всіх людей.

І настане братство народів, при якому будуть героями могутні завойовники глибин океанів і далеких планет стратосфери. А улюблена кожною людиною праця стане її радістю й гордістю.

На чорному небі показували стихію вогню правдивого пекла. Лакеї спішно закривали вікна. І вітер гасив полум'я свічок. Слухачі, як приголомшені, слухали натхненні пророцтва польського генія, а потім заплескали, улаштували бурхливу овацію.

Але Міцкевич зблід і захитався. Пушкін і Грибоедов підскочили до нього і ледве утримали, посадовили в крісло. Зблідлий і виснажений, сидів напівсвідомий. Карамзіна з графинею Лаваль оточили його своїм піклуванням, і поет незабаром оволодів собою. Дякував їм. А за вікном гримів грим і блискали блискавиці.

— Ви помітили? Біля двох тисяч рядків гекзаметра! Феноменально! — вимовив Жуковський у захопленні.

— А музика була яка?.. Олександр Сергійовичу, у вас, мабуть, також є дар імпровізації? Ах, це ваше піаніссімо в скерцо б-моль! — вирвалось у Віельгорського.

— Міцкевич французькою мовою надзвичайно тонко, вшукано і оригінально розмовляє, ви помітили це? — запитав Жуковського Одоевський.

— Без скуки слухати можна... Але наш Пушкін у своїй оді «Вольність» на цю тему написав у більшому діапазоні! Вихваляється Коперніком! А коли б не наші Дмитрій Донської та Олександр Невський, так од Польщі й мокрого місця не залишилось би!

Княгиня Волконська-старша одразу ж:

— Правду кажете, Василю Андрійовичу! Не вміємо ми своїх людей ставити високо...— І вже з водогими очима: — Переможців Наполеона, героїв тисяча вісімсот дванадцятого року... Ах, що це я? Пробачте... Я хотіла сказати, що за поета Міцкевича вже починають де-не-де говорити. З Вільни, пишуть, що «Конрад Валленрод» має навчити нашу молодь...

Князь Одоевський дуже обережно нахилився до ніг княгині, піднімає з паркета рожеву записочку і показує її:

— Це — ваша?

— Дуже вдячна. Княгиня Зенеїда, бачу, вже прощається... А я з нею ще і не поговорила. Щоб, бува, не образилась на мене! Мушу до неї підійти! Василю Андрійовичу, не забудьте, що я у кареті для вас місце залишаю.

— Вам на мене чекати не доведеться, княгине! — провів очима Волконську і знову: — Міцкевич — завзятий поляк, він ніяк не може заховати якоїсь вищості Польщі над Росією! Скільки я його спостерігаю: Міцкевич з усіма рівний і занадто вже доброзичливо-аристократичний. Є у нього і пошана, і скромність, і такт, але нема молодого безпосередності. Так чужі тримаються — наше лихо не дошкуля його серця. Ми для нього — москалі.

— Дорогий мій вчителю, ви помиляєтесь! Міцкевич більше переживає наше лихо, ніж багато хто з близьких родичів! Можу подати рапорт! — гаряче прошепотів Пушкін.

Жуковський перелякано озирнувся і розвів руками перед Одоєвським:

— Що значить виховання? Міцкевич виріс у домініканському монастирі... А наш — в ліцеї, де вчителем був брат Марата!

В цей час господині просили гостей не поспішати з роз'їздом, а перейти до їдальні. У Лавалів здавна заведена холодна вечеря для гостей без слуг. Гості самі себе обслуговували.

Пушкін увійшов до їдальні, обійнявшись з Грибоедовим і Міцкевичем. Їм налили келихи, і всі почали їх частувати. На них дивилися з любовною ніжністю, з якимсь благоговінням. Обличчя прояснювались у родичів декабристів і очі ставали вологими.

— Пушкіне, друже, прочитай останній свій ноель! Як він називається? «Аріон»? — з келихом в руці попросила поета Зенеїда Волконська.

Пушкін помітно зблід і відповів:

— Добре не пам'ятаю, княгине!

— Коли дозволите мені, — я ці рядки збережу, — промовив Грибоедов і, мов тост, оголосив вірш.

Всі в мовчанні вислухали поезію, підвелись на ноги й стояли так само мовчки. По-арабському блискавично підстрибнули білки світлих Пушкінових очей. Одоєвський, Жуковський стояли, наче на панахиді. У старій Волконській і Карамзіної — сльози... Вісельгорський з старим Лавалем про щось умовлялись. Зенеїда гордо оглядала всіх, розмовляючи з Грибоедовим, щось йому доводячи.

— Дош затих, вийдемо, Міцкевичу! Ходіте до пам'ятника Петру... Ви собі зовсім нереально його уявляєте!

— А що є з історичних традицій у цій столиці, крім Петра? Вчора старий віце-президент мене зовсім не переконав; не він, а його син казав правду, — Міцкевичеві слова прозвучали вже на повітрі.

Біла ніч тьмяним своїм світлом стерла деталі і Неви, і фор-

теці з їхнім далеким пейзажем. Обидва були в циліндрах, але Міцкевич мав поверх фрака подум'яного плаща, а Пушкін — тільки у коричневому сурдугі.

— Ні, ви помиляєтесь: старий Мартос має глибокий державний розум, і на Мазепу він дивиться правильно... У його анекдоті про сварку гетьмана з запорожцями за срібні ложки перед полтавським боєм звучать трагічні ноти! Хіба цей історичний факт — не доказ жалюгідної політичної короткозорості українського гетьмана? Мазепа інтриганством своїм гетьманував тоді, як Петро бачив у нім свого поплічника і соратника.

— Пушкін, Петрові задуми були в його голові, а гетьман бачив господарювання царевого економа — продажного загарбника Меншикова з компанією... Невже ви за самодержавство?!

— В цім і полягала Петрова трагедія, що він краще всіх розумів, що самодержавство закопало Росію в могилу! Погджуюсь з тобою, що народи Росії заплатили нечувано жакливу ціну за Петрові реформи! Але Петро діяв не у власних інтересах... Він — державний діяч! У нього була в житті єдина мета — велич вітчизни. Всі Петрові реформи були викликані історичною і національною необхідністю. Зрозумій, що він мусив, повинен був зробити те, що зробив! Геній Петра саме в тім, що він по-богатирському одважився на свій великий подвиг і вже йому не зрадив ні в чім! Коли б мені Микола Павлович дозволив працювати в державних архівах над епохою Петра...

Полив дощ, але Пушкін його не помічав.

Він весь палахкотів, розповідаючи за свого Петра. Йому здавалось дуже важливим негайно, зараз же переконати Міцкевича, знищити його ворожу упередженість до великого будівничого Петербурга. І він, міцно стискуючи його у своїх обіймах і захлинаючись, швидко розповідав. Міцкевич закривав обох своїм плащем, тримав поли. З їхніх циліндрів лилися струмки. Поети намагалися захиститись від дощу і вітру за пам'ятником.

Хмари, хоч і спустилися низько, не закрили, не знищили білої петербурзької ночі. Дощова злива своїм густим серпанком не сховала вулиць, палаців, майдану і ріки. Внизу, на Неві, хилитались вантажні баржі, невеликі пароплави, човни та плотти. Сховатись, щоб перебути зливу, — ніде. Та поети і не думали за своє сховище. Міцкевич вставив своє слово:

— Це все так. Я радий був би з вами погодитись, коли б змалку не чув і не читав за цього вашого Петра! І у нас у Литві казали за цей пам'ятник, що ним Фальконе помстився

Росії. Він показав царя не спритним вершником, а недосвідченим їздцем. Подивіться тільки! Хіба так летять огирі у чвалгалоп, як цей? Гляньте на ноги й всю поставу коня! Роздратований вершником огир здибився, щоб за хвилину скинути його з себе! — І, щоб краще довести свою думку, Міцкевич потягнув Пушкіна до бар'єра надбережжя.

Олександр Сергійович збентежився і захвилювався:

— Ні, ні, ні, не бачивши монумента, звикли ви помилково уявляти його собі! «Кінь летить — земля тремтить», як в наших народних казках розповідається. Ось зайдімо з того боку, і ви переконаєтесь... А велична постать самого царя? Чи подібний він на переляканого недосвідченого вершника? Погляньте тільки на його обличчя! Старий Мартос був тоді юнаком. Він розповідав мені, як Фальконе ліпив статую... Геніальний майстер був окрилений величчю Петра! Він раніше не тільки перечитав незакінчені рукописи Вольтера про Петра, але примусив читати собі документи... Фальконе, коли ліпив цю статую, був у цариці у великій пошані й ласці! Посварився ж скульптор з Катериною пізніше, багато пізніше...

— Але погодьтеся, що російський цар на цім пам'ятнику виглядає не... по-царському.

— Ах, Міцкевичу! Так у цім і є наша найбільша гордість, що Петро Перший не був схожим на жодного в світі царя, бо він був великим громадянином нашої вітчизни, я б сказав — першим президентом Російської республіки.

— Тс-с! Пушкіне! А що, коли цар одпустить нас за кордон? І ми з вами стоятимемо в Римі ось так біля пам'ятника Марка Аврелія?

— Гадаю, що там нас дощ так не поливатиме?

— Ах, Пушкіне! Я вже погоджуюсь і на дощ, аби тільки бути під ним з вами у Римі!

Дощ перейшов у зливу. Заливало очі. Потоки води збивали молодих поетів з ніг. Плащ промок наскрізь. Дрож проходив по спинах. Вони стрілись поглядами, і Пушкін сказав:

— Я живу ближче. Біжимо до мене!

* * *

Дружбу обох поетів перші місяці третього перебування Міцкевича в Петербурзі не захмарило жодне непорозуміння. Пушкін, як і в Москві, намагався знайомити Міцкевича з цікавими оригіналами Петербурга. Вони удвох провели кілька весінніх вечорів у високих покоях віце-президента Академії художеств — старого Івана Мартоса. В його просторій залі, заставленій статуями пам'ятників Потьомкіну, Ломоносову,

Дюку Рішельє і численними скульптурними групами, було їм затишно. Полум'я у каміні кидало червонувате світло на худорляву постать вісімдесятилітнього автора «Мініна і Пожарського», що сидів у високім теплім кріслі, закутаний у товстий халат і плед.

Старий скульптор частував гостей численними художніми альбомами з репродукціями європейських пам'ятників і знаменитих скульптур і своїми гостродотепними спогадами про Фальконе... На вечерю до Мартоса сходились зяті зі своїми родинами, і він виглядав правдивим патріархом серед численної родини. Три дочки і небога були одружені з художниками — професорами Академії — і жили на одній території з батьком. Родина була дружна. Ще не стара друга жінка — гарна і привітна господиня — нагодувала гостей простими українськими стравами і наливками.

Але голене з гострими рисами й тонке обличчя старого було списане глибокими борознами далеко не безтурботної старості. І, прощаючись з Міцкевичем, старий порадив:

— Поки ви ще молодий, тікайте з Петербурга! Місто наше на болоті, досить лише в нім трохи вгрузнути — і вже засмокче. Мене привезли з України у шість років... Юнаком мріяв повернутись на батьківщину. Снилась кожна ніч України... Зібрав про Україну книги, малюнки! І тільки один раз спромігся на короткий час одвідати свій рідний край. Засмоктало петербурзьке болото! — І в цім визнанні бринів жаль.

Пушкін з Міцкевичем, Вяземським і Мухановим їздили 25 травня до Кронштадта і Шліссельбурга. Умовлялись поїхати разом в село Рібацьке до селянського поета Слепушкіна. Нетерпляче очікували від царя відповіді.

І раптом Міцкевича неприємно вразила звістка про приїзд до Петербурга Кароліни Сабанської. Адам полетів до Пушкіна в Демутів готель. Не застав і залишив записку, що прийде вранці.

Пржецлавський був піднесено збуджений і замовив собі наймодніші фраки:

— Тепер почнуться прийоми... Графиня Кароліна зупинилася в палаці Ланського!

— Вона сама приїхала?

— Звичайно, що ні... З Віттом! Вони тепер уже одверто тримаються подружжям. Віттова жінка має незабаром умерти, і тоді зможуть повінчатись, бо графиня з Сабанським вже офіційно розлучена. Кузинка була у неї з візитом... Як тільки я одержу нового фрака, повезу свою дружину також!

Після безсонної ночі Міцкевич вранці знов поїхав до Пушкіна. Той був іще в ліжку, зі сну рожевий і безтурботний.

— Вчора без вас мені було не так весело у Жуковського... Навіть чарівна Росет не витіснила й на кілька годин ваш образ!

— Пушкіне, до Петербурга переселилася Сабанська зі своїм Віттом.

— Ну так що ж? У кожної порядної комети мусить бути хвіст.

— Мені зовсім не до жартів. Ідьмо до лісу, маю порадитися з вами. Мабуть, і Вітт живе тут... Бачив його на сходах...

— Коли він уже викликав вас на дуель, я згоден попрацювати за вашого секунданта!

— Пушкіне, чекатиму на вас в кафе Вольфа! Я боюся, що лусну від нетерпіння. Благаю не даятись,— вийшов і знову повернувся: — Не одягайте тільки старих черевиків! Вночі йшов дощ, і в лісі буде мокро.

— Дякую, Орино Міцкевичівно, — весело засміявся поет. До кав'ярні Пушкін увійшов з Вяземським і Соболевським. Міцкевич підкликав гарсона, щоб розплатитися:

— Шість шклянок віденської кави і одне тістечко!

— Міцкевичу, ти ще не луснув? Ось, байбак, прибіг до Москви тебе рятувать.

Адам, дістаючи гроші, одповів:

— Тепер вже, напевне, лусну від десяти шклянок кави!

— Шести,— виправив гарсон.

— Чотири я випив дома,— пояснив удавано-трагічним голосом Міцкевич.

Але Соболевський вже замовляв сніданок. Вяземський також сів за мармурову дошку столу.

— Покріпися, Міцкевичу,— заради таких друзів слід вже й потерпіти трохи!

І Пушкін замовив собі ростбїф на снідання. Міцкевич махнув рукою і під загальний регїт звелїв принести сніданок. Соболевський розповідав пригоду при своїм від'їзді до Петербурга... А Вяземський бідався, що у Вільгорських почнеться музичний концерт:

— Михайло Юрійович особливо просив не спізнюватись... Мішель Глінка образиться і не захоче грати на роялі, і тоді квартет розпадеться.

— Я не вірю в музикальну композицію Вільгорського... Написав музику до мого «Кавказького бранця», не бачивши Кавказу... Краще б уже взявся за циган, їх принаймні в ресторанах бачив!

Проте компанія на концерт не запізнилась. Обід у Вільгорських закінчився бесідою в кабінеті господаря пізно. І тільки

біля півночі на Троїцькому Мосту розповів Міцкевич Пушкінові все, що знав про Сабанську. Остерігав друга.

— Невже я перебільшив помсту Воронцова? — Пушкін замислився. — Треба мені тікати від Демута. Сусіда не по мені!

І поети домовились триматися оддалік. Перед Сабанською затаїти свою дружбу і з нею не сваритися.

— Мабуть, доведеться мені до Москви з'їздити, — прощаючись, повідомив Пушкін.

Ввечері, незадовго перед цим повернувшись додому, Міцкевич побачив у своїй кімнаті мольберта з заґрунтованим полотном на рамі.

— Олешкевич згодивсь написати твого портрета... Ждав тебе цілісінкйй день і прийде завтра зранку! — повідомив Малевський.

— От малярська епідемія на мене впала! Валькевич мордує мене у своїй роботі...

— Не знаю, для кого пише Валькевич, а Олешкевич — мені. Він обіцяє закінчити за п'ять-шість сеансів. Ти зараз дуже гарний, Адасю... І щокі в тебе знов червоні, й всі зморшки позникали, і cera біла-біла, й очі палахкотять металевим зеленим полум'ям.

— Тільки ось сивого срібла все збільшується у кучерях.

— Дарма, Адасю, ще твої чорні кучері густі... Ось у мене поріділо волосся і блищить, бач, маківка лисиною? — зітхнув вродливий Малевський.

Другого дня, тільки розвиднилось, прийшов Олешкевич і одразу ж взяв владу над поетом. Після сніданку звелів одянутись і посадовив у зарані обрану ним позу.

— Тутешня Академія художеств ще тисяча вісімсот двадцятого року обрала мене почесним академіком... Гай-гай, тоді я ще себе почував завзятим і молодим! Від тисячі вісімсот сімнадцятого року — року Костюшкової смерті — не брав у руки пензля! Для тебе порушую святу присягу! Мушу нещасній вітчизні відтворити твою тваж... Бо хіба Валькевичеві під силу передати полум'я твоїх зелених очей? Хмарну тугу твого чола? Здавлений у грудях крик прехороших твоїх уст?

Пристрасно викидав із беззубого рота польські слова... То не були слова літератури... Ні, од них одгонило польським селом. Друг Зоріяна Доленги-Ходаковського, Олешкевич не любив книжної рафінованої мови і кохався в народній мові й фольклорі. Але заглибившись у працю, художник замовк. Працював зосереджено, з якоюсь пристрасною жадобою, швидко і вправно. Малевський у спільній кімнаті був, як на чатах, готовий нікого не впустити до приміщення. Іноді з-за

спини художника дивився на полотно, і Адам бачив, що вірний його друг задоволений.

Міцкевич мав час добре придивитись до художника. Пригадав усе, що чув і знав про нього: «Йому не більш п'ятдесяти одного року, але це вже самий знівечений кістяк! Надлюдські пристрасті спалили в нім усе. Та й чудової вроди був цей литвин! Тонкі класично прості риси! Які плечі й стан?! Сиві віхті рідкого волосся. У ямах черепа, лише обтягнутого сіро-жовтою зморщеною шкірою, жаринами блищать чорні вуглинки очей... Глибоко запалий рот по-вольтерівському обтягує ясна. До розпачу замислився Адам: «Що міг би створити цей художник з його вогневими пристрастями?»

— Кривавий день божої кари над батьковбивцею і злодієм, що вкрав польську корону, не одбувся тільки заради тебе, божий пророче польського народу! Ту осінь море було б доченту зміло цього проклятого нового Вавілона, але ти з'явився у столиці, й море одступило перед посланцем бога!

Художник, вимовивши ці слова, поклав палітру й пензлі. Малевський запросив обідати. Але Олешкевич страви їсти одмовився. Взяв хліб, общипав його, попрохав цибулину і з'їв.

— Євреї — єдиний народ, возлюблений богом. Хто хоче спастись, — мусить стати іудеєм!

Тоді Малевський, що знався на єврейських звичаях, звелів кухареві принести хлібину, яйця і цибулю. Олешкевич розламав хлібину і почав їсти яйця і цибулю. Потім він пив чай з цукром. По обіді, хоч світло й змінилося, продовжував працю.

— Мені світло буде потрібне пізніш!

Другого дня Олешкевич прийшов ще раніше:

— Сьогодні заходить субота і працювати буде гріх! Жди мене в неділю!

Ввечері Малевський розповів, що художник вивчив древньоєврейську мову і тепер проводить увесь час за студіюванням книг в головній синагозі, де зібрана велика бібліотека, в якій працюють вчені раввіни.

Олешкевич шукає в тих книгах пророцтва про незалежну Польщу! Фанатик і містик. Але він робить велику справу — годує заарештованих поляків. Іноді попереджає арешти. І як він про це дізнається?

— Як же він годує?

— Він дає прізвища і адреси арештованих і стежить, щоб їм приносили передачі. Зимою мене примусив переписати «Конрада Валленрода» на цигарковому папері. «Граф Машинський хоче прочитати! Йому передадуть у фортецю». І дійсно, я потім одержав од Машинського подяку. Звичайно, анонімно.

Другого дня цензор Анастасевич повернув Міцкевичу його обидві книги, друковані у Вільні, з рясними червоними підкресленнями. То була приятельська порада заздалегідь, щоб поет переробив небезпечні рядки... У Адама цілком упав настрій.

— Яроше, я не можу ніяк опанувати себе! Мені здається, що і я тут, в Росії, в п'ятдесят один рік стану ось таким напівбожевільним варіятом, як Олешкевич. Ось мої книжки, поглянь, що тут вважається за крамолу, яка загрожує самодержавству? Ні, не можу я тут залишатись! Нічим мені дихати у цій самодержавній матні! За всяку ціну мушу я звідціль тікати.

* * *

Василь Григорович Анастасевич — українець з Києва — за довгі роки служби в столиці цілком акліматизувався у петербурзького урядовця. Гостролиций і худорлявий, він нічим не нагадував чоловіка тітусі Зосі — свого рідного брата Степана Григоровича. Скромний і маломовний, він жив і працював, керуючись настроєм свого начальства. В суспільстві був російником з росіянами, німцем з німцями, французом з французами і поляком з поляками. А в тім, що українець, признавався лише тоді, коли чув од цього визнання якусь користь для себе.

Ксенофонт Полевой повів Міцкевича до цього важного цензора додому. Молодший Полевой мав до Анастасевича якусь важливу справу і взяв з собою поета для надання собі самому більшої поважності. Це було в грудні минулого року.

У невеликому будинку їм показали загорошені дуже вікна на другому поверсі й показали ганок. Поет був у полум'янім плащі й циліндрі, здавався вищим і мав високоартистичний вигляд. Залишивши карету перед ганком, Міцкевич з Полевым піднялися на другий поверх і подзвонили. Сам цензор, уже у віцмундирі, одчинив їм двері.

Офіційний тон. Чужоземний акцент. Модна хутряна шуба і шапка. Білосніжна манишка і фрак під шубою. І молоде поетове вродливе обличчя вплинули на урядовця. Розгублений, він одчинив двері й впустив відвідувачів, щось згадуючи за свого недбалого слугу.

Міцкевич і Полевой побачили чималий передпокій і увійшли у велику кімнату... З других одчинених дверей виднілася, очевидно, опочивальня, бо її куток закривала старосвітська висока ширма.

Обидві кімнати були заставлені столами різної форми. На столах лежали папери. Гори паперів. Вірніше, окремих дрібно

списаних клаптів паперу. Товстий шар пороху вкривав стіни, шибки вікон без портьер, і ці вигорілі від сонця, пожовтілі папірці.

— Прошу пробачення, чим можу служити вам? Прошу пробачити, я дома працюю над матеріалами.— І рукою на столі: — Але часу, знаєте, бракує...

Полевой просто приступив до своєї справи, наперед одрекомендувавши Міцкевича, а потім себе... Але Міцкевич умів орієнтуватися швидше, і запропонував господареві поїхати з ними до ближньої кав'ярні:

— Об цю пору відвідувачів у кав'ярні не буває, і ми там поговоримо за наші справи!

Так зав'язалися взаємини Адама з Анастасевичем, який з першої своєї зустрічі з поетом став його старанним прихильником. Анастасевич провів «Конрада Валленрода» через цензуру з дивоглядною швидкістю.

Ці місяці у поета відбувалися з Анастасевичем часті зустрічі, але вже не у кав'ярні, а в тісному кабінеті дешевого ресторану.

Міцкевич занурився в редагування повної збірки своїх поезій. Він знаходився через це у вирі болючих ще спогадів юнацтва і був знервований і заклопотаний та дуже далекий од сучасного життя. Малевський пильнував, щоб ніхто не завважав творчій праці друга.

Олешкевич, закінчивши портрет Адама, подарував його Малевському:

— Знаю, що це найдостойніші руки, які збережуть мою святиню!

Портрет вийшов лрекрасний. Всі, хто бачив його, не могли нахвалитись. Малевський повісив портрет у своїй кімнаті.

— Там, де у Соболевського висить Пушкінів портрет! — сказав.

А Міцкевич почав частіш одвідувати свою службу і довше в ній засиджуватись. Навіть у ласку до ближчого начальника попав.

Багато часу одбирало також і листування. Каруся писала з Москви мало не щотижня тривожні листи про свою хворобу. Поет нервувався: «Яка ще там хвороба? Може, це який нятяк?» Професор Карло Яниш — людина впливова не тільки у Москві, а й за кордоном. І посилав до Москви філаретам накази за наказом, щоб дізнались у Янишів самі, в чім справа.

— Тільки б мені виїхати! Тільки б вирватися, любий братку, з Росії...

Малевський не погоджувався:

— Чи ти все зважив, Адасю? Тут тебе шанують і люблять.

Маєш славних друзів. У Польщі щось надумують... Сабанська не дарма сюди приїхала! Не від турецьких гармат втекла з Одеси. Вже тут арештовано декілька впливових поляків... Пухкенька німочка справді тебе любить, маємо думати і про власну родину — на багату кутю стане тобі вже тридцять літ! Час мати жінку й дітей.

Але міркування обережного Малевського поетом сприймалися несерйозно. Міцкевичеві було ніколи. Побачення з Анастасевичем. Служба. Зустрічі з Пушкіним. Одвідини польських родин. Поетів час крутився швидким колесом...

Одного дня Пушкін викликав Міцкевича запискою.

— Вітт учора мене спіймав на Невському проспекті й власною особою конвоював до одеської данаїди. Умовляла мене подружитися з вами... Ви дуже її засмутили «Конрадом Валленродом». Тільки я не цілком зрозумів: самим змістом поеми чи тільки вашою присвятою її Бонавентурам-Залеським? Моя порада — зачекайте кілька днів і йдіть на поклон. Так буде ліпше.

Пушкін мов хотів ще щось додати, але замовк. Він був сумний, його викликали і допитували про вірш «Андрій Шеньє».

— Коли цар простив мої юнацькі вірші, то чого ж жандарми через них не дають мені й зараз спокою? Своїми допитами вони тільки викликають у моїй душі докори мого гордого юнацтва!

— Пушкін, це вже вона, наша данаїда, заробляє на вас собі на бал! — тремтливим голосом промовив Міцкевич.

І, повернувшись додому, всю ніч працював Адам над своєю другою книжкою. Повна збірка творів вкладалася в два томики.

— Не маю часу... Мушу поспішати з виданням творів — подорожування по чужині вимагає грошей,— пояснював Малевському.

Пушкін так і не поїхав до Москви, але його не було і в столиці. Російська і польська знать повийздила на дачі. Сабанська також виїхала. Міцкевич з Малевським ретельно ходили на службу і, крім родини Шимановської, ніде не бували.

Посеред літа поет зміг однести до цензурного комітету свої твори. Але Анастасевич застеріг, що цензори у відпустці й остаточного вирішення поет хай скоро не жде:

— То вже не од мене залежить, коханий пане Адаме!

— Відпустки колись та скінчаться, коханий Василю Григоровичу. А мені важливо, щоб мою справу розглянуто на першому засіданні цензурного комітету,— відповів автор.

— О, це я вам гарантую! — з пошаною відповів цензор, захоплений шанувальник поезії Міцкевича.

Поет познайомився з піаністкою Марією Шимановською в Москві 1827 року. Вона тоді, повернувшись з концертного турне по Італії, Німеччині, Франції, приїздила восени до Москви давати концерти.

Знаходилася у розквіті краси й таланту. За п'ять років концертів у Європі придбала загальне визнання свого великого таланту. Була піаністкою і композитором.

Старша від Адама на вісім років, Марія якось одразу здружилась із ним. Їх відносини мали глибоко родинний характер, як у люблячих брата й сестри.

Піаністка мала на своїм утриманні двох дочок, що вже виростили з підлітків. Кар'єра гарної самотньої музики, а до того ще й матері двох дочок, заховувала багато гірких образ... Багаті магнати Росії й Польщі, запрошуючи її до своїх родин на раути ніби в гостину, намагалися використати її як піаністку безкоштовно, примушуючи грати для гостей концерти. Міцкевич глузував, обурений:

— За дим похвал і гілочку сухого лавра на закуску! І це тоді, як Марія мусить бути щоразу вбрана не гірше за дочку магната!

У скромнім приміщенні Шимановської бували всі петербурзькі музики, починаючи від братів-графів Віельгорських, композитора Глінки, поета-скрипаля Миколи Маркевича до співців-артистів опери. Інтелігентна і скромна піаністка приятелювала з Карамзіним і Волконськими. Альбом Шимановської мав на своїх сторінках численні автографи видатних людей...

Але цього літа фінансові справи піаністки склалися зовсім нещасливо. Була тяжка на заробітки зима. Дівчата хворіли, і їхнє лікування забрало багато часу в матері й всі заощадження. Щорічний весняний концерт не виправдав надій. На літо учні роз'їхались, і музика ледве зводила кінці з кінцями.

Міцкевич з Малевським безкоштовно вчили дівчат і приносили їм підручники й книги. Це було чималою матеріальною допомогою піаністці, тим більше, що вчителі зуміли зацікавити учениць. Захоплені навчанням, дівчатка вже не нарікали, що не поїхали на дачу і не мають нового вбрання. Але мати бачила, що діти за літо не зміцніють у місті, й журилася.

Одного вечора Міцкевич пізно повернувся від Шимановської дуже засмучений і попрохав:

— Яроше, пограй мені, братку, Моцарта...

Малевський, як завжди покірний, залишив писати листа і сів за рояль. Він пересвідчився, що Адамові, як і колись Альфредові Данте, перед тим як сісти за працю, була потреба

в слуханні музики: «Щось Адама дуже схвилювало, коли прагне Моцарта».

І Ярош почав «Дон-Жуана», оперу, написану генієм для Праги, самого себе і найближчих друзів. Прага — єдина слов'янська столиця, де бував Моцарт, і тонко-чутливим слов'янським душам присвятив він кращий свій твір. Міцкевич у «Дон-Жуані» знаходив шекспірівську повнокровність.

Ярош, спустивши регістр плейлівського рояля, тихо награв дивно прекрасні мелодії. Так минає більше години, і раптом Адам встає зі своєї тахти, підходить до друга і урочисто промовляє:

— Я сьогодні у «Санкт-петербургских ведомостях» прочитав, що наш Гляубич одержав вищий чин.

Ярош спустив руки на коліна. Сталася пауза.

— А чому б оце нам не улаштувати Пржецлавському товариській учти з цього приводу? Він чогось уже давно нас не одвідував, а в мене є важлива справа до кузинки...

Знову пауза.

— Справді, скука без Гляубичевих сенсацій! — знов Адам.

— Не приходить, бо сердиться. Ти од нього замикався... Для чого дратувати шершнів? До Булгаріна і Сенковського ти перестав ходити, а це і Гляубича розсердив, він навіть хотів забрати альбома своєї жінки, бо ти й досі не спромігся вписати в нього дві пари ямбів?!

— Вирішено — купуємо пляшку шампанського... Давай альбом!

— З бюджету минулого місяця у нас є лишок грошей — заощадили трохи. Запросимо Марію за господинею, щоб міг Гляубич привезти до нас дружину, ось ти і піднесеш їй свого вірша в альбомі, — спустивши вії, вимовив обережний Ярош.

— Саму Марію без дівчаток? Хіба це можливо?!

— Адасю, але ж у нової пані Пржецлавської дочки — подруги наших Гельці й Цілісі... І просто буде не призвоїто їх не запросити...

— Але, Яроше, таку кількість гостей не витримає наш бюджет!

— Дівчатка потребують далеко менше... Хочеш, порадимось зараз із Казимиром?

— Ясно вже, — одної пляшки шампанського буде замало. Доведеться нам постити потім. І одкладати ніяк не можна: Пржецлавська днями виїздить до свого маєтку. Марія йде завтра давати їм останню лекцію музики.

— Про учту, Адасю, не клопочись. Ти подбай, чим розважити дівчат. Кажеш, остання лекція? Невже їх так і не запросять з собою на село? — обережно запитав Ярош.

— Тожто-бо й є! Ніхто не запросив до себе на літо, хоч взимку всі обіцяли! Сьогодні лікар перелякав Марію... Вимагає вивезти дівчат на літо. Бідна, впала у розпач.

Через два дні у друзів були гості. Казимир поведився справжнім диктатором, чим всіх веселив. Нова пані Пржецлавська — багата вдова-поміщиця — тріумфувала. В її новому альбомі перші дві сторінки були списані власною рукою Адама Міцкевича, і поет обіцяв їй ще роздобути автографа графа Генрика Ржевуського:

— Він у жодний альбом не написав, як його не прохали!

Гляубич саяв самозадоволенням. Дівчата, його пасербиці, повитягали і свої альбоми. Веселий Адам пообіцяв і їм написати по віршу. Казимирові обід удався на славу. Поет був у гуморі й сипав дотепами й анекдотами. Урочисто внесені дві пляшки шампанського викликали здивування всіх, а найбільше Пржецлавського:

— З якого це приводу, мої кохані?! Що за причина?

Адам урочисто одкорковує пляшки і розливає вино... Дівчаткам наливають маленькі келишки. Поет виголошує тост:

— За славу кар'єру нового титулярного радника російського сенату Йозефа Антоновича Пржецлавського! Хай живе многи літа, віват!

Гляубич торжествував. Його дружина також. Для дівчаток у кімнаті Малевського розкладені були альбоми репродукцій малюнків і ласощі. Дорослі засиділися за столом. І тут дипломатичний Міцкевич кількома тонкими натяками скерував розмову на бажану тему оздоровлення Гельці та Цілісі.

— Я мріяла вирядити їх з Віельгорськими до їхнього маєтку, щоб самій закінчити композицію розпочатих давно мелодій... Але вони несподівано для себе мусять їхати за кордон.

— Кохана Марильцю, невже ви не довірите мені своїх панночок? Вони так любо подружують з моїми,— почала Пржецлавська.

І незабаром само собою якось справа була вирішена, що обидві Шимановські їдуть на село, і матері тут же остаточно домовились. Поки Адам з Гляубичем розпочинали шахову партію, Ярош приєднався до дівчат...

Пані Пржецлавська одправляла дочок на село з їхньою гувернанткою, котра раніше служила у Шимановської і мусила з великим жалем залишити родину піаністки через її фінансову скруту. Марія довіряла виховательці-англіїці, а дочки любили її.

— Я мала їхати до вас завтра, кохана Марильцю, саме в цій справі,— запевняла пані Пржецлавська.

— Адаме, ти, здається, так оп'янів, що забув про власну важливу справу до Гляубича? — крикнув Ярош.

— Я був певний, що Адам сьогодні розщедрився на шампанське неспроста... Хе-хе-хе, мене ще ніхто й ніколи не міг перехитрити! — так і ляпнув самовпевнений титулярний радник.

— Ти примітив цілком слушно. Твій новий високий чин — запорука, що уряд тобі не одмовить у праві видавати тут польський журнал. Малевському в січні одмовлено видавати «Райдугу». Але справа ж не в назві. Хай буде просто «Польський тижодник».

Гляубич від буйних радощів, що враз охопили його душу, схопився на ноги і непоміrkованим рухом звалив шахи на підлогу.

— Геніальна ідея! Кому ж і видавати журнал, як не мені?! Тепер і я переконався, що ти, коханий Адаме, — наш справжній геній!

У захопленні Гляубич вимагає дати йому каламар і папір, він мусить негайно написати заяву. Адам веде його до своєї кімнати і дає йому чернетку заяви Малевського про «Райдугу». Той сідає, радиться, що змінити в тексті, й, переписуючи, виголошує:

— Хе-хе-хе, ось коли знатимуть мене по всій Польщі, Литві, Україні, Волині й Поділля! Казимире, гей, чуєш, Казимире?! Ось, візьми гроші — здачу залиши собі, — принеси ще дві пляшки шампанського! Та швидше, щоб одна нога тут, а друга — на Невському!

Так було покладено початок журналу, який проіснував у Петербурзі тридцять років.

Польська еміграція схвильована... Забігали жінки по приміщеннях земляків. До філаретів убіг Пржецавський:

— Адаме, хочеш познайомитись із сином імператора Наполеона Бонапарта?

— А звідкіль він взявся? — підніс чорні брови поет.

— Запрошую вас обох завтра на обід до мадам Ронделе на Аптекарському острові, де вона на дачі!

— Скільки це нам коштуватиме, Гляубиче? — запитав Малевський.

— За всіх платить граф Туркул... Мене прислано вас запросити! Олександр Валевський хоче познайомитися з Адамом. Будете?

Другого дня друзі поїхали на дачу.

Син графині Валевської і Наполеона нічим не нагадував свого батька. Був стрункий, гарний з себе юнак, захоплений спортом і гімнастичними вправами.

На Аптекарському острові Олександр Валевський запропонував Міцкевичу й іншим гостям побігати наввипередки за дачним селищем. Стежку перетинали широкі канали, щерть заповнені водою,— Олександр Валевський із спритністю факхівця перестрибнув через обидва і озирнувся, як тріумфатор... Його гості не одважились на стрибки й zostались по той бік. Молодиків довелось перестрибнути канали вдруге, щоб приєднатись до свого почту.

Граф Туркул конфіденційно сказав Міцкевичу:

— Наполеон забезпечив його чотирма мільйонами франків золотом. Капітал переховується в Європі. Олександр утік з Варшави без дозволу цісаревича Костянтина і хоче втекти за кордон. Надзвичайно небезпечна і клопітна справа, але мусимо допомогти! Микола Павлович збирається у Варшаву на свою коронацію в польські царі — йому може здатись Наполеонів син зайвим на тих торжествах. Міністр Царства Польського граф Грабовський завтра буде на прийомі в царя... Тільки б кур'єр з Варшави не поспував нам справу!

Розчервонілий молодик підійшов до поважного вельможі й вередливим голосом владно запитав:

— Що ж з обідом, мій любий? Я звик обідати рівно о третій годині, а зараз уже... сорок хвилин на третю! Час мити руки...

В цю годину у дачному салоні підстаркуватої француженки-роялістки нікого не було. Лише білі лілії — квіти династії Бурбонів — переповняли порцелянові вази в її салоні та їдальні. Туркул повів Валевського мити руки.

У Міцкевича від пахоців лілій туманилась голова, але господиня боялась протягу й всі вікна були зачинені.

— Чи ж знає він польську мову? — запитав Адам Гляубича.

— А як гадаєте, для чого його виховували у Варшаві? — одповів той бундючно.

— Його виховували у Варшаві для того, щоб зіпсувати сон Адамові Чарторийському,— категорично висловився Малевський.

Міцкевич сів ближче до одчинених навстіж дверей на веранду. Йому видно зелену вулицю у штахетах з розквітлими квітами і пишними дачами під ялинами, соснами й березами у свіжій сонячній день північного літа.

Граф Валевський з захопленням розповідав свої спогади про циркових гімнастів Парижа. Граф Туркул дипломатичними натяками спрямував увагу слухачів на таємне тлумачення цієї наївної розповіді.

Подали чорну каву і цукерницю з рівними кубиками. Крем

із збитими вершками. Гляубич використав паузу, щоб вставити заготовлену для сьогоднішнього дня промову:

— Європа мусить на вічні часи зберегти глибоку подяку імператорові Наполеону...

Але в цей момент сталося щось непередбачене. Туркул з Валевським висковзнули за плюшеву порт'єру, а на їхні місця безшелесно, наче злетіли з стелі жандармський генерал і поміщик з Віленщини з апоплексичною шиєю Гаспара Жельветра.

Гляубич, що витонченим рухом тримав у срібних братках грудочку цукру, з пафосом продовжував, милуючись блиском своїх перснів:

— Коли Англія припинила торгівлю з Європою... Європейцям, що звикли до цукру й кави, стало, м'яко висловлюючись, неприємно. Тоді імператор Наполеон наказав хімікам Європи знайти замітник цукрового тросту... І хімік-француз Ашар вказав на цукровий буряк — з того часу Європа почала варити власний цукор! А каву ми почали одержувати через Єгипет — англійці zostалися з довгим носом.

На веранді з'явилися пишні дами під кольоровими парасолями. Пані Ронделе випливла з-за столу їм назустріч. В дверях застигла ставна постать сивого красеня Вітта.

— Привіт і поважання... М-м-да... Який тісний наш світ,— я тут бачу своїх любих друзів!

З веранди чувся модулюючий сопрановий голос Сабанської:

— Ах, ми такі змучені... такі виголоднілі, моя дорога пані Ронделе! Уявіть, приїхали на дачу до мого дівера Готарда, а він поїхав у гості на два дні і його кухня на замку! Граф Завадовський і пан Шеміот та моя кохана Єва...

— Коли графіня може зачекати до п'ятої години?..

— Моя дорога пані, чи є у вас де нам з сестрою?..

— Тісна в мене дача — усього чотири кімнатки... Прошу до моєї опочивальні, бо доня моя щось скаржитись на мігрень!

— Мігрень? О, у мене дивовижні ліки з собою від мігрени... Ведіть мене мерщій до неї!

І Кароліна Сабанська рожевою хмарою пронеслася за плюшеву порт'єру. Єва Ганська неквапливо увійшла до їдальні, й чоловіки поспішили вийти з-за столу, щоб поцілувати її руку, тоді як господиня давала наказ своїй помічниці... А гостей запрошувала перейти до салону.

Вітт жартував з Міцкевичем, не зводячи очей з плюшевої порт'єри. Темно-вишнева, на золотому багеті, та порт'єра мов загіпнотизувала і п'ятеро гостей пані Ронделе. Лише один Пржецлавський, нічого не помічаючи, упивався загальною увагою до себе, як йому здавалось:

— А я з Адамом Міцкевичем клопочуся про дозвіл видавати у Петербурзі журнал-тижневик! Ми вже маємо sensationні статті, вірші й балади на добрих десять номерів! Кожний наш рядок буде варшав'янам влучати не в брову, а в око!

Графиня Єва тим часом зникла за плюшевою порт'єрою, за нею попливла і господиня. Вітт сів на веранді в крісло і «мив Міцкевичеві голову». Адам сидів у другім кріслі навпроти.

— Ох, друже наш любий, чи ж можна бути таким необачним? Поета й справді, мов малу дитину, не можна спускати з ока. «Кримські сонети» — книжка, що ви писали під нашим в Одесі доглядом — вийшла найкращою з усього вами видрукуваного. Там і природа з горами і морем, і кохання до прекрасних жінок... суцільна благородна поезія! А поїхали в Москву — і ось видрукували «Конрада Валленрода», — між нами, конфіденційно, з сердечної дружби до вас... Новосильцев про цю вашу поему написав товстенну доповідь цісаревичеві, він оголошує вас найтяжчим державним злочинцем... Там і хвалебні статті про вас усіх московських журналів. До речі, в яких ви взаєминах з Булгаріним і Сенковським?

— Знайомий. Одвіую їх, і вони в мене бувають.

— А з цим Пржецлавським?

— Мій товариш по університету, журналу задумали з ним. Варшав'яни оголосили мене трохи не бандитом — мушу захищатися!

— Приходьте до нас... У графині Кароліні всі варшавські й віленські видрукувані випадки супроти вас... Любить вона вашу поезію і з жалю завмирає, як де прочитає проти вас. Що правда, то правда, і нам з нею не один раз доводилось обстоювати вашу честь вірного підданця государя-імператора. А тепер і не знаю... Приходьте, треба порадитись. Тут незручно. Вірте у нашу дружбу!

Адам зблід, але жодний м'яз не ворухнувся. Урочисто схилив голову:

— Я був уже не раз... Свою візитову картку залишав. Мені казали, що графиня у від'їзді... То у Гельсінгфорсі, то ще десь далі. Не є невдячним і чкав наказу. Був певен, що графиня покличе мене, коли захоче бачити.

— Тоді йдіть до неї зараз... У неї велика жіноча прикрийсть сьогодні.

— Не смію я.

Граф Завадовський, сидючи за старосвітськими клавесинами, награвав щось.

— Коханий наш поете, яка ваша улюблена пісня?

— Високоповажаний графе, у співах я ще не вийшов з дитинства, бо найбільш полюблюю сільську дитячу співанку...

— Яку, Адаме?

— Яку?

Всі зацікавилися. Граф попрохав:

— Дайте пугу, дуже вас прошу!

Міцкевич підійшов до клавесина і, спершися ліктем поверх струмента, пояснив:

— Дитяча немудра співанка, що чув я ще в себе на хуторі. Ось вона вся,— і Адам півголоса проспівав:

— Гуси-лебеді додому!

Вовк за горою!

— А що він робе?

— Гуси скубе!

Сірі, білі, волохаті,

Тікайте швидше до хати!

І такий щирий сум, така невимовна туга чулася в цім поетовім співі, що вразливий Малевський одвернувся до вікна, щоб заховати сльози.

Господина вийшла з-за плюшевої порт'єри і, проходячи повз поета, сказала йому:

— Графиня Кароліна недобре себе почуває і просила вас зараз до неї зайти.

Старий і непримітна помічниця почали накривати на веранді стіл. Вітт важко підвівся з крісла і, обійнявши за плече Адама, повів його в опочивальню господині.

Вишнева плюшева порт'єра закривала невеличкий коридор з шафою і двома дверима. Вітт постукав у перші двері. На порозі стала весела Єва Ганська у бузковому вбранні:

— Заходьте, прошу вас... Вона цілком розібралася і лягла до ліжка... Очевидячки, буде гроза! Такий характер мігрені буває у сестри виключно перед грозою!

— Графине, покарайте якнайтяжче нашого друга Адама! Я тільки що повчав його ума-розуму, а він, мене вислухавши, сам на себе нове лихо накликав... Назвав себе гусем-лебедем, а Новосильцева — вовком! І ще при кому? При генерал-жандармі, особистім другові Новосильцева.

З цими словами Вітт вийшов з кімнати, зачинивши за собою двері. Адам озирнувся і побачив себе, блідого й зняковілого, наодинці з Сабанською у великому червоному будуарі. Обстановка була з тих, що свідчила про правдиве ремесло приватної кухмістерші-роялістки, не почесне ремесло.

Меблі червоного дерева. На всю стіну — дзеркало у бронзовій рамі. Бронзові канделябри на стінах. Бронзовий годинник на червонім бюро під шкляним ковпаком. Товстий

пухнастий килим на всю підлогу. Широке і пишне ліжко — прибране в стилі католицького престолу, все в мереживах і стрічках... На стінах — звабливо-пристрасні жінки у воді, на постелі, напіводягнені... Повітря просякнуте багатлітніми пахощами різнояких парфумів.

Сабанська лежала поверх стьобаної оксамитної ковдри у своєму китайському пенюарі з рожевого шовку, розшитому червоними драконами і оранжевими сонцями... Це був пенюар, що більш оголяв тіло, ніж його закривав. Адам добре знав цей пенюар по Одесі, Євпаторії і Криму. Він ще раз озирнувся і став у ногах лежачої Сабанської навколуюшки у вигляді пілігрима, що заздалегідь дає згоду витерпіти тяжку покуту.

Сабанська задоволено посміхнулась і сховала босі ноги під легке золотаве покривало. У кімнаті на вікнах штори спущені... І червоні сутінки здавлювали подих, тим більше, що й тут в'янули живі лілеї. Адам запитав:

— Може, одчинити хоч одне вікно? Зовсім нема чим дихати!

— Дуже прошу! — ледве чутним благанням прозвучала відповідь.

«Вистава починається», — подумав Міцкевич і вмить одчинив обидва вікна, притиснувши штори спинками крісел, щоб вітер їх не надимав... Адам довше, як треба, ущільнював вікна, намагаючись приготувати себе до найжахливішого з слідчих допитів... Тут було все: і сцени ревнощів до «донни Джіованни» та графині Гуреевої, і сентиментальні спогади про Відень двадцять років тому, коли увінчалася успіхом авантюра красуні Валецької, а інтригами Чарторийських Ржевуська зазнала поразки. Жадова помсти синові суперниці потрясала істоту Кароліни: «Як голка в сіні, загубився байстрюк у Петербурзі!» — вирвалося вульгарне признание у Сабанської.

— Може, я вийду і спитаю товаришів? Ми, литвини, народ дикий: польських і малопольських взаємин у політиці не знаємо! Про Валецьких я вперше од вас чую...

— Ха-ха-ха, які товариші? Де вони? Та ж зараз глуха ніч — всі давно вже у Петербурзі...

— Я з вами не помічаю льоту часу.

Міцкевич підійшов до вікна і здвигнув важке крісло. Товстенна шовкова штора підлетіла до стелі — гуркотів, наближаючись, грім. Холодний струм повітря увірвався до покою... Сабанська вкрилася стьобаною ковдрою. Адам невміло ловив штору, закривав вікна. Кімната освіжилася... Поспішав надихатись і поет.

— Налий ще! У такі менти лише шампанське підтримує слабу силу!

Три порожні пляшки Міцкевич ногою підкотив під ліжку й одкоркував четверту... Більше дванадцяти годин тягнувся цей пристрасний, психологічно-невловимий допит. Несподівано-багатозначні запитання про Рилєєва, Бестужевих, Пестеля, Трубецьких і особливо про Пушкіна... Москвичів і філаретів... Сенковського з Булгаріним і петербурзьких емігрантів-поляків. А потім... потім про «Конрада Валленрода». Крижаний дрозд змінювався душем окропу, але зовні Міцкевич зберігав спокій:

— У Москві я захопився творами Шекспіра. Шукав історичну тему про Литву або Польщу і не знаходив серед польських історичних діячів злочинних характерів державних мужів Британії. Немає у Польщі навіть запеклих грішників! Литва має історію більш колоритну... Я про «Конрада Валленрода» імпровізував вам ще в Одесі. Моя провина, що я його уявляю, може, занадто по-шекспірівському, ніж він був у житті!

— От що з тебе зробили?! — пристрасно скрикнула Сабанська.— Ти до них приїхав у полум'янім Байроновім плащі, а вони натягнули на тебе шекспірівську перуку...

— Маю малий талант, кохана пані! Пушкін створив трагедію «Борис Годунов», якій позаздрив би й сам Шекспір, а я спробував був працювати над «Варварою Радзівілл» і залишив, чую, що з трагедією не справляюсь... Недоучка я! Ще не маю знань людських характерів, не розуміюся у високій дипломатії. Та що багато казати, я й досі не знаю в деталях історії Польщі за останні п'ятдесят літ?! Шекспірової перуки ніхто не натягнув на мою голову... У Москві я майже рік голодував зі своїми філаретами. З Литви писали мені про свої нестатки й утиски брати! Ось як я посивів у Москві.

— Генерал Бенкендорф зацікавлений твоєю імпровізацією. Сам імператор чув про неї від своїх близьких.

— На бога, кохана моя володарко! — скрикнув перелякано Міцкевич.— Мені раніше потреба призвичаїтися до великого світу...

— Справді, моя провина... твоє виховання в Одесі не мала я змоги закінчити! Але тут, у столиці, матиму я більшу змогу!

Над затишною сіро-блакитною дерев'яною дачею пронеслася гроза... Градом потолочені, лежали заболочені білі лілеї. Стежки усіяли уламки гілок рокит, сосни й беріз. Адам Міцкевич у полум'янім плащі йшов через садок до екіпажа Вітта. І генерал нічого не міг прочитати на блідому обличчі. Він йшов поруч у мундирі, підносячи вгору свої широкі плечі... Сабанська мала перебратися на дачу до дівера — удавала, що цілком розхворілася.

Вже зовсім стемніло, коли Міцкевич повернувся додому. Малевський мовчки роздягав і укладав у постіль друга.

— Брехав, як пес, але нікого... нікогісінько не підвів: ні мертвих, ні живих, як не вивіряла і не допитувала,— обійнявши за шию, прошепотів.

— Я в цім певен, що нікого, але себе... себе самого чи не обвинуватив?

— Конрад Рилесв любив приказувати: той не втоне й не згорить, кому судилася шибениця,— прошепотів, заплющуючи очі.

Пржецлавський тепер приходив щодня з інформацією про спортсмена. Цар наказав привезти до себе Наполеонового сина. Ним дуже цікавилися жінки царської родини. Валевський всім сподобався, і цар наказав видати йому паспорта. Але формальності забрали б більш тижня. Англійський пароплав відходив з Кронштадта на три дні раніше. Спортсмен чи, вірніше, його опікун граф Туркул, одержавши паспорта, не гаяв і години.

У понеділок цар зустрів вранці міністра Царства Польського з депешою в руках:

— Ось депеша... Цісаревич забороняє видавати вашому Валевському закордонного паспорта. Попередьте про це генерал-губернатора...

— Государю, депеша цісаревича запізнилася. Сьогодні на світанку Валевський виїхав з Кронштадта,— з низьким поклоном пояснив засмучений міністр.

Адам глибоко зітхнув, подумавши: «Це б так і мені!»

Гляубич, сяючи золотими персями, золотим годинником, золотим годинниковим ланцюгом і золотим лорнетом, зловтішно інформував:

— Всі бачили Валевського, крім Сабанської та Вітта... Обое роздратовані й страх люті: їм був він доручений, а вони прогавили.

Ходили чутки, що пакети цісаревича і Новосильцева були злочинно затримані з доставкою цареві. Почалось грізне слідство самого царя.

Здавалося, всі забули про існування Міцкевича. А він у цей час нарешті одержав дозвіл на друкування повної збірки творів і наполягав з усіх своїх сил найшвидше видрукувати обидві книги. Не розгинаючи спину, тримав коректу.

За цією напруженою працею застала Міцкевича і осінь. Пушкін поїхав до себе у село Михайловське. Виїздив похмурий, роздратований. Наодинці признався:

— Мушу за всяку ціну кинути їм до Полтавського ювілею «Мазепу»!

Адам чув од друзів, що петербурзький митрополит викликав до себе Пушкіна. Потім Пушкіна викликав військовий генерал-губернатор Голенищев-Кутузов. Іменем царя викликав до Кронштадта Пушкіна і головнокомандуючий Петербурзького округу граф Толстой. Цього разу велося слідство про його юнацьку поему «Гавриліада».

Темнішали дні. Піаністка Шимановська також виїхала до Фінляндії трохи одпочити. Гляубич з жінкою виїхали до маєтку. І одинокою розвагою Міцкевича зосталася кав'ярня Вольфа.

Там через день одержуються найбільш популярні свіжі європейські газети і журнали. У двох просторих залах є у поета своя улюблена кабінка, звідкіль його не видно, а він все бачить. Є там і поляк-гарсон, що для нього зберігає ним улюблені газети і журнали. Але це велика розкіш: у Вольфа високі ціни на все і за кожну газету і журнал треба дорого платити. Проте Адам систематично одвідує кав'ярню. Був він і сьогодні і, читаючи англійську статтю про хід війни, почув раптом дуже знайомий московський акцент:

— Ну як ви могли, Іване Івановичу, дозволити таке польське нахабство? Адже ж Олександр Семенович є гордістю і славою Росії! Адмірал! Академік! Міністр! А ви допустили, щоб якась польська інтриганка-авантюристка забрала старого під свого черевика?! Йому дев'яносто років, скажіть по щирості, для чого йому ця молода папуга?! Я увійшов і отетерів... Вусачі в острогах. Жінки з лорнетами. Все сміється, дзвенить, аж у вухах лящить. Ведуть мене до Олександра Семеновича, а він у якомусь малиновому шлафроці з позументами, у конфедератці польській на голові, наче клоун з цирку. Мені ще й руки не подав, а вже рекомендує:

— Моя пані, Шишкова Юлія Осипівна!

І перед мене метелик присідає, до губів моїх ручку... І польському дзенькає. А що за русак був адмірал?! Москвич! Католиків і поляків не виносив і духу. І ось прожив чесно і благородно біля ста років, щоб закінчити такою фарсою. Я хотів...

Але голос Пржецлавського перебив оповідання солідного Погодіна:

— Шановний пане! Ось моя рукавичка і візитова картка — чекаю вашого секунданта!

— Я свої рукавиці маю. Нащо мені ваша картка?

— Ви образили честь моєї бабуні — пані Шишкової! І я викликаю вас на дуель. Чекаю...

Міцкевич підвівся і вийшов з-за густого куща. Розчервонилий Пржецлавський наскакував на статечного Погодіна:

— Гляубичу?! Михайле Петровичу?! Любі мої друзі?!

Погодін зблід. Губи в нього засмикались. Міцкевич владно:

— Йосипе Антоновичу, ви не добре розумієте російську мову, а тим більш — московський акцент! Не можна ж бути таким гарячим!

— Пані Шишкова Юлія Осипівна має шістдесят два роки, шановний пане, вона вперше приїздила до Петербурга в почеті польського короля Станіслава Понятовського ще при цариці Катерині, а тоді вже вона була одружена... Наші польки довго не старіють, шановний пане! — ніяк не міг заспокоїтися Пржецлавський.

Довго прийшлося умовляти Пржецлавського, щоб помирились... Явний переляк Погодіна заважав цьому. Вдячний історик довго потім вже наодинці «виливав» свою душу перед Міцкевичем.

Обурений і схвилований, повернувся пізно додому поет:

— Що за мерзенна душа Погодін! Як я шкодую, що не дав Пржецлавському коли не підстрелити, то хоч добре його налякати! Уяви, Яроше, в Москві проти Пушкіна розпочали облудне і гидотне цькування! Його незрівнянні шедеври «Євгеній Онегін», «Граф Нулін» втоптують у багно, оголошуються халтурою... Саму особу поета, якого два роки тому зустрічали в Москві як визнаного царя поезії, вождя російської літератури, невимовно ображають. І Погодін не тільки не протестує, не виступає на захист Пушкіна, але визнає, що ганебні поклепники мають рацію... Ні, ні, геть з цієї самодержавної матні! Чусь? «Московский телеграф» видрукував статтю, в якій Полевой розхвалює «Івана Вижигіна» Булгаріна як геніальний роман?! Неук не міг побачити мерзенного плагіату з «Жіль-Блаза»...

— «Московский вестник» не має передплатників. Журнал мав жити за кошт Пушкіна, а цар заборонив друкувати всі його великі твори. Соболевський торік казав, що Погодін його просто пограбував: він, як злодійкувата куховарка, дав низку вигаданих рахунків по виданню журналу. Соболевський обурився, і добре одчитав Погодіна, і вимагав, щоб Шевирьов разом з ним журнал. Погодін — бездарний плазун, а всі плазуни — істоти заздрісні й грошолобні.

— Серце болить за Пушкіна. Він не має навіть грошей, щоб улаштувати собі постійне приміщення в Петербурзі. А сам ще допомагає декабристам! Дружині Рилєєва передав один раз шістсот карбованців, і другий раз не менше... За Дельвіга дбає.

— Спи, Адасю! У Пушкіна є благородні й чесні друзі.

— Що з тих друзів, коли всі вони йому до колін? Вони

не вміють навіть припинити журнальне цькування. Не мають впливу, щоб охоронити спокій генія від цькування синіх мундирів...

* * *

Міцкевич закінчував коректу своїх книжок. Ходив на службу. Одвідував кав'ярню Вольфа. А сам ждав, ждав дозволу від царя на виїзд.

Пржецлавський серед усіх поляків розблаговістив:

— Я з Міцкевичем клопочемося про видання польської щотижневої газети або журналу. Адам обіцяє друкувати в ній нові поезії і статті!

Малевський казав, що його тепер всі звать «Я з Міцкевичем».

Але ось одного дня прибігає Гляубич, схвилюваний, розмахує усіма персями і оголошує:

— Коханий Адаме, одягайся швидше! Графиня Кароліна жде на обід до себе Пушкіна... Вона хоче вас познайомити, це ж просто ганьба, що два таких видатних поети...

— Я ж казав, що є знайомий...

— Хіба так вам треба знайомими бути? Швидше збирайся... Га, та ти вже зібраний? Ходім, мій візник жде! Залишилося півгодини!

— Малевський, попрохаєш пробачення...

— Куди ви збиралися?

— До дочки Сперанського... Там сьогодні грає Вільгорський, — неохоче пояснив поет, одягаючи шубу.

Міцкевич не знав про приїзд Пушкіна і зрадів зустрічі.

Кароліна Сабанська лежала в будуарі з розпущеними довгими косами, у рожевому китайському пенюарі, напахчена парфумами. Біля неї на подушці, прямо на килимі, сидів Пушкін, по-азіатському підгорнувши під себе ноги, грався з білою болонкою.

Сабанська простягнула до Міцкевича руку. Червоноплюшева софа була дуже низька... Рукав одкрив всю руку по плече, прекрасну білу руку. Міцкевич, цілуючи пальці, помітив на них не одмиті чорнильні плями. І затремтів.

Пушкін підвівся. Поети стиснули руки. Увійшов Пржецлавський, і Сабанська познайомила його:

— Олександр Сергійовичу, знайомтесь — кузен пані Шишкової, Пржецлавський.

Гляубич приємно усміхнувся і додав:

— Йосип Антонович.

— Ваша Марина Мнішек до неможливості полька! — томо промовила господиня до Пушкіна, продовжуючи розмову.

Пушкін знов сів на подушку, і до нього одразу ж стрибнула болонка.

Міцкевич з Пржецлавським також посідали в незручні маленькі й низькі крісла.

— Невже, пане Адаме, ви до мене не можете прийти без посланця? Я живу в Петербурзі півроку і ось вперше бачу вас.

— Ласкава графиня Кароліна не пригадує нашої зустрічі на Аптекарьському острові?

— Ах, так... Це там, де був син Наполеона?

— Не знаю, кохана пані... Я був там з Пржецлавським. Ви тоді наказали мені чекати посланця, і я скоривсь... А до тої зустрічі я не заставав вас, про це могла б свідчити ціла сотня моїх карток, які я залишав щоразу в швейцара...

— Я всю ніч простраждала з мігренню і тому й досі не одягнена... Дозвольте залишити вас... час вже мені готуватись до обіду. Пушкіне, допоможіть мені!

Пушкін схопивсь і з виявом підкресленої пошани підвів з софи Сабанську й довів до дверей:

— Чи вам тепер не краще?

— Дякую, трохи легше.

— Олександр Сергійовичу, віднині сьогоднішній день я рахуватиму за щасливий у моїм житті. Я давно вже мріяв познайомитися з вами. А тепер, коли я з Міцкевичем видаємо у Петербурзі польську щотижневу газету...

Тут заскавучала болонка... І Пушкін попрохав:

— Пане Пржецлавський, будь ласка, забавте її, щоб вона не схвилювала графині... Це любе створіння, здається, пошкодило мого нігтя.— І Пушкін кинувся з пальцем до канделябра...

Гляубич схопив болонку. Собака сердито на нього заурчала. Міцкевич показав на блюдце з їжею в дальнім кутку. Пржецлавський — підтюпцем з болонкою до блюдця:

— Я радий вас бачити, Пушкіне! Що чути про нашу подорож?

— Чув, що митрополит хоче послати мене замість Парижа на Соловки, а Бенкендорф з царем не знають, де мені буде гірш: у Петропавловці чи в Шліссельбурзі, бо в Сибіру і на Кавказі повно декабристів, скрізь там краще мені, як тут.

Поет був жовтий, у глибоких зморшках, знервований.

— Восени послав свого «Мазепу» Погодіну. Приїхав до нього третього січня і застав рукопис на столі, ще заклешений моєю рукою. І як гніватися? У Погодіна бракує елементарної пристойності чесних людей! Нічого не поробиш — таким народивсь,— зітхнув.

Болонка гавкала і виривалась з рук Пржецлавського. Поети стояли до нього спинами. Довгастих будуар не передавав

одривчастий французький шепіт Пушкіна до Пржецлавського, але тут всі речі, всі стіни мали вуха. Міцкевич ногою покотив гумового м'яча під софу і — голосно до Гляубича:

— Я вам дістану м'яча, що з ним, мабуть, любить вона гратись...

Поет зазирнув під софу і витяг забавку з полегшенням — під софою порожньо. В іншій меблі захватися ніяк. Болонка заспокоїлась, і Гляубич поспішив до поетів.

— Маєте вже дозвіл на газету?

— Перше число «Тижодніка» затрималося у друкарні! — урочисто виголосив Пржецлавський.

— Я сьогодні обідаю зі своїми друзями тут, в будуарі. У моїх господарів сьогодні раптовий прийом з обідом, але я хвора. І любі друзі вибачать мені? — з'явилася пані Кароліна.

Лакеї розставили стіл і накрили його. Графиня сама стежила за всім. Перевіряла марки пляшок з вином. Вона перодягнулася в темне плаття з білим мереживним коміром і манжетами, яке її молодило. Коси склала короною над чолом. Міцкевич помітив у наряді графині бажання йому подобатись і схвилювався. Розмова була легкою. Згадували всі троє Одесу. За вином Пушкін трохи прояснів. Сабанська почала йому докоряти, що він і досі нічого не написав у її альбом.

— Що вам у моїм непримітнім найменні? — одповів поет.

Але все ж після довгих умовлянь обіцяв принести вірш. За обідом засиділись — Кароліна любила довго сидіти за їжею. Келихи у неї були маленькі, й численні веселі тости лише веселили, а не п'янили. Сабанська хвалила Міцкевича, але так, що це виходило приниженням Пушкіна.

— Олександрє Сергійовичу, ви ж не знаєте грецької мови? Як шкода, Міцкевич чудово декламує цілі сторінки з Гомера... А як він знає Вергілія, Горація, Овідія! Цей чарівник вміє бути кожним з древніх поетів! Він навіть одного вечора виступав перед нами Петраркою...

Міцкевичеві ці похвали були більш ніж неприємні, він червонів, не підіймав вій і ніяково бурмотів:

— Мої вчителі за ті мої декламації поставили б мені хіба двійку з плюсом!

Пушкін спокійно визнавав:

— На жаль, в ліцеї класичних мов як слід не вчили! Грецької мови у нас навіть і в програмі не було.

За десертом Кароліна призналася, чого вона чекає від обох поетів:

— За два тижні я влаштовую великий вечір, який має бути вирішальним в моїм петербурзькій житті. Я нині цілком на

грані банкрутства і не тільки маєткового, але і душевного... Так, так, мої кохані друзі, ваша Кароліна вже має смертельних ворогів, які підло мстять їй. Я нині перелякана, що мій вечір не вдасться... І тому я звертаюся до вас, наші найвищі поети! Коли пан Пушкін прочитає на вечорі уривок з свого «Мазепи», а пан Адам погодиться імпровізувати, — я буду врятована цілком. Мої гості будуть задоволені, мій вечір увійде в історію російської і польської літератур!

Поки поети вагалися, до обідаючих увійшов граф Вітт. Його висока і ставна постать у мундирі, в орденах і медалях одразу ж зробила тісною кімнату. Генерал повів білими очима по обідньому столі, непримітно обмінявся поглядом з Кароліною і, наговоривши компліментів обом поетам, вийшов.

Через кілька хвилин Сабанській стало погано:

— Я, мабуть, випила забагато шампанського... Серце...

Пржецавський майже доніс Кароліну до софи. Міцкевич подзвонив, щоб прийшла покоївка. Пушкін підніс їй води.

Обидва поети поспішили пообіцяти Сабанській бути у неї на вечері й попрощались.

— Ходім до Троїцького мосту! — сказав на вулиці Пушкін і взяв під руку Міцкевича.

Сніг засипав сліди. Ясно горіли газові ліхтарі в сніговім серпанку. У Адама боляче стискалося серце від перенесеної допіру образи за себе і Пушкіна. Йому зараз ставала зрозуміла гостра жорстокість поетових епіграм, і він сказав:

— Іван Киреевський у шостій книжці «Московского вестника» видрукував прекрасну статтю про вас... Я був би щасливим, коли б і мене назвали народнопольським письменником. Польща — не Росія, звідтіл чую лише образи та наклепи.

— Це великопанські смерди диктують продажним писакам свою волю. Іван Киреевський ще юнак, що живе під крилом багатой поміщиці-матері й вітчима. Небагато важить його думка! Мої надії на «архівних юнаків» не справилися. Їм не прищеплено в дитинстві потреби в праці! Вони пишуть не з душевної вимоги, а для розваги.

І замовк до самого мосту. По важкому диханні його Адам зрозумів, що збирається сказати щось важливе. Він, схвилюваний, майже біг. На середині мосту Пушкін спинивсь. Обперся об перила спиною і сказав:

— Генерал-губернатор Голенищев-Кутузов на допиті показав мені рукопис моєї «Гавриліади», викрадений у мене в Одесі... Рукопис, який я мав глупство читати Кароліні при інтимній з нею близькості!

Міцкевич сперся об ліхтар і стояв, мов приголомшений.

— Бенкендорф і Микола Павлович тільки чули про мої

юнацькі твори. Їм тоді було не до моїх поезій. Тепер Сабанська привезла їх і передала з рук у руки всі. Знову хмари наді мною, коханий Адаме! Я прохав за вас Віельгорського і Жуковського... Зенеїда Волконська приїде днями, попрохайте її самі: вона має доступ в родину царя.

— Торік княгиня сама пропонувала мені їхати з нею.

— Вона вивозить з собою Шевирьова... За вчителя своєму синові. Ви прогавили мент. Але тепер попросіть. Я з нею не в ладах. Виїздіть з Росії, вживайте всіх заходів і виїздіть. Я ще про вас з Еліз Хитрово пораджуся.

— Ось де ви? Ху, ледве догнав... Візник бачив куди ви пішли,— кричав з саней Пржецлавський.— Міцкевичу, ви забули свого шарфа! Ось він... Що ви тут робите?

— Як то що? Милуємось краєвидом, — відповів Пушкін.

— У такий сніг?

— Маємо далекогозори очі.

— Хіба забув, що мої очі у Вільні називали соколиними? — удавано весело вигукнув Адам.

* * *

На початку лютого відбувся вечір у Сабанської. На нім зібралась уся польська знать. Багато військових генералів. Був і міністр — адмірал Шишков з дружиною. Виділявся своєю велетенською постаттю Бенкендорф. Сама Кароліна, засипана діамантами, у своїх улюблених рожево-червоних кольорах, сяяла удавано юною усмішкою, кокетуючи чистими перловими зубами і довжелезними віями навколо прекрасних темно-бездонних очей.

Гості заповняли зали. Артисти італійської опери вже проспівали всі арії, за які одержали наперед гроші. Господиня зблідла і тривожно не зводила очей з вхідних дверей. Граф Вітт обкусував нігті, він нервувався. В залах починала відчуватися нудьга.

У такий мент з'явився Міцкевич з Шимановською.

— Я вже губила останні сили від очікування...

— Кохана графине, це — моя провина. Я затримала пана Адама... Моя модистка раніше розвезла вбрання вельможним паніям, а наостанку вже мені...

— О, але пані Марія має туалета кращого за мого!

— Ласкава графиня веселить бідну артистку...

— Міцкевичу, а Пушкіна немає? — каже Кароліна, облизуючи губи.

Але лакей оголошує вже:

— Поет Олександр Сергійович Пушкін.

— Недобрий, злий, примусив мене так хвилюватись! За це несіть кару — будете першим читати свою поему!..

— Першим погоджуюсь, але не зараз... Я ж не комедіант з цирку, шановна Кароліно Адамівно!

— Таким тоном зі мною? А вірша для альбома, звичайно, не приніс?

Пушкін витяг з внутрішньої кишені на грудях аркушик, розгорнув його і з поклоном подав Сабанській.

— Ні, ні, не так! Ходіте зі мною до будуара і там власною рукою запишіть до альбома!

Серед гостей почувся гомін:

— Шимановська зі своїми концертами об'їхала Європу. Піаністка має нагороди від англійського і французького королів!..

— Міцкевич імпровізуватиме! Цікаво, на яку тему?

Родина Віельгорського обступила Пушкіна. Гості пожвавішали. Зали загомоніли. Граф Вітт почав залицятися до найкрасивіших жінок.

Незабаром альбом графині передавався з рук в руки. Пушкін написав у нім вірш «Что в имени тебе моем?».

Жінки перегортали сторінку за сторінкою розкішного альбома і заздрили... В нім були автографи багатьох європейських дипломатів і артистів, музик і поетів.

Шимановська сіла за рояль. Сабанська перегортала ноти, стоячи біля неї. Кароліна заспівала жартівливу французьку співанку.

Чисте колоратурне сопрано її звучало майже так, як і тоді, коли її, ще підлітка, вчив у Відні співати прославлений музикант.

— Вона співає, як сирена! — голосно промовив якийсь генерал.

А Сабанська не замовкала... Одну за другою виспівувала вона всіма мовами веселі гумористичні співанки. Гості улаштували Кароліні овацію.

І Пушкін чув, як Бенкендорф сказав на вухо Вітту:

— Миколі Павловичу не сподобалося б, що графиня у його столиці й не співає по-російському...

— Хіба малоросійські — не все 'дно, що російські?

— Треба великоросійські.

Пушкін заговорив з сусідом:

— Чекали царя? Схоже... жандармський генералітет мало не весь! Як-то Адам?

Всі замовкли. Шимановська заграла моцартівську увертюру до «Дон-Жуана», нею самою перекладену для рояля.

Молодий граф Віельгорський з побожністю перекладає її ноти.

Поважні картярі з картами в руках увійшли до салону в тютюнових хмарах. Міцкевич з заплюсненими очима застиг у кріслі в кутку. Пушкін сидів, звисивши кучеряву голову і схрестивши руки на грудях. Сабанська при дверях радилась з Віггом і міністром Ланським. Карети все під'їздили.

Подружжя Ланські і Сабанська не зводили очей з дверей. Але ось Бенкендорф пройшов у вестибюль і одразу ж повернувся з карткою білосніжного картону до міністра:

— Його імператорська величність прибути не може: захворів маленький цісаревич.

Ланський повів плечима:

— Я ж, здається, і так викреслив дванадцять прізвищ?

Бенкендорф, усміхаючись, закрутив вуса:

— Не всіх, кого я радив, ваша ясновельможність.

— Дуже прикро... Стільки грошей... дарма!

— Великих спектаклів без генеральних репетицій не буває!

В салоні заплескали. Пушкін підвів голову. Від дверей оддалася постать шефа жандармів з обома Ланськими. Поруч нього дрімала сива компаньйонка якоїсь, може, так само сивої, магнатші. Поет поніс свої оплески до салону.

Пушкін став, спершивши плечем об одвірок дверей в салон. На тлі темно-вишневого пльошу порт'єри рельєфно відокремлювалася його велика й оригінальна голова і вся тонка постать.

Шимановська заграла Баха... Здавалося, що в палати війнуло весняним сонячним повітрям. Чутно сюрчання струмочків... Ніжний шелест весняного лісу. Спів пташок. Сопілку пастуха.

Музиці плескали довго. Але вона рішуче підвелася з стільця:

— Почуваю себе сьогодні втомленою...

Сабанська промовила, привітно усміхаючись:

— Олександр Сергійович Пушкін обіцяв нам прочитати свою тільки що закінчену поему про Мазепу.

Очі всіх повернулися до Пушкіна. Його показували. Його наймення шепотіли тут і там.

Пушкін підійшов до рояля. Закрив клавіатуру кришкою і поклав на неї зошита. Тільки недавно встановлені нові стеаринові свічки освітлювали його. Своім звичайним м'яким тенором поет сказав:

— Усю поему слухати вам буде нудно. Я прочитаю лише невеликі уривки. Моя поема називається «Полтава», літом минають сто двадцяті роковини з дня Полтавського бою.

Мундири заповнили салон. Деякі військові прибули з картами. Малюнок Полтавського бою захопив усіх. Пушкіну зробили овацію. Поет розкланювавсь. Адмірал Шишков обійняв

й поцілував його, познайомив з дружиною і вже од себе не одпускав. Сабанська знов оголосила, тільки наступила пауза після оплесків Пушкінові:

— Маємо ми також обіцяння геніального нашого польського поета Адама Міцкевича імпровізувати сьогодні.

Шишков підморгнув Пушкінові:

— Чули підкреслення «нашого польського»?

Але поет увесь вже був біля рояля. Там стояв Адам. Весь у чорнім. Тільки модна білосніжна манишка облягала його шию... З чорними кучерями, з сивиною на скронях, з очима, дивно палаючими, із розширеними зіницями, зблідлий, стояв з піднесеною головою, прекрасний у натхненні і стрункий, майже високий.

— Прошу дати мені тему! — вібруючий голос поетів був іншим вже, ніж звикли його чути.

Польські магнати одразу ж закричали:

— Про Самійла Зборовського!

— Про Варвару Радзівілл!

А пані Шишкова — несподівано поруч Пушкіна:

— Я б хотіла почути про царицю Клеопатру, невже й справді вона призначала ціну життям за ніч кохання?!

Поет оглянув Шишкову, здивований її французькою вимовою, дівочим тембром голосу. Про одруження Шишкова чув Пушкін багато і в Москві, і в Петербурзі. Юлія Осипівна мило йому усміхнулась, блиснувши чистими зубами. «Польки володіють, мабуть, особливою таємницею зберігати до ста літ молоді зуби», — подумав.

А публіка вже підхопила слова Шишкової:

— Про єгипетську царицю Клеопатру!

— Про плату за ніч Клеопатри!

Чийсь поважний польський голос жіночий:

— Як можна таку тему при молодих паннах?!

Імпровізатор оглянув присутніх і одповів:

— Так. Розповім вам про царицю Клеопатру.

І одразу ж з його уст полилися вільні французькі вірші. Він розповідав про могутній Єгипет і славну його красуню царицю Клеопатру яскравими, карбованими словами-образами.

Слухачі бачили чудовий палац. Вони чули голос Клеопатри, що бенкетувала з своїми полководцями, міністрами й гостями.

Всі затаїли подих. Стало чутно, як тріщать гноти свічок. Цариця Клеопатра оголошує, що ніч кохання продає за життя...

Почулись зойки пани. Імпровізатор продовжує поему... Кілька відважних юнаків приймають умову цариці...

Шишкова закрила долонями щоки чи тільки удала, що закрила. Буря оплесків вкрила імпровізатора. Шимановська, що

окселентувала Міцкевичу на роялі, перелякано схопилася з стільця, але обидва Віельгорські вже підхопили Міцкевича, який знепритомнів і був би вправ.

— Прошу до мене в будуар! — підбігла Сабанська.

— Ні, ні, пробачте, дякую бардзо. Пані Маріє, везіть мене додому! Я хворий...

І Кароліна побачила, як червона пляма повзе з шиї на бліді щоки... Вона бачить у червоних плямах руки поета і поспішає розпорядитися подати до ганку карету. Від Міцкевича всі одступають, крім Шимановської. Підходить Пушкін. Тепер у кутку за роялем погашені свічки. У глибокому фотелі напівлежить Адам. Він бачить Пушкіна і шепоче:

— Це — кропивниця, не бійтеся. Перенервувався. Як?

— Ми, росіяни, кажемо у таких випадках: «Не в брову, а в око!» Я завтра вас провідаю. Я неодмінно запишу цю тему.

— Тільки прошу не називати мене.

— Добре. Та я це для себе самого запишу.

Прийшли сказати, що карета чекає. Міцкевича і Шимановську вивели іншим ходом.

* * *

Зійшов сніг. Сонце вже частіш опромінює будинки і зазирає в петербурзькі вікна. Почали давити й обтяжувати плечі зимові шуби. На вулицях з'явилися пучечки перших весняних квітів.

Міцкевич не впізнавав Малевського. Став він якийсь збуджено-замислений, мов щось намагався в собі затаїти — і був не в силі затаїти.

Одного суботнього вечора Малевський звернувся до Адама:

— Чи нам завтра не почистувати Марію з дівчатками обідом? Казимир так смачно фарширує курку, а пляшка вина у нас є ціла і друга розпочата.

— Так Тригубський також приїхав... І Олешкевич прийде малювати дівчат...

Друзі готували в подарунок матері портрет дочок. Олешкевич писав його з захопленням і мав завтра закінчити.

Малевський з удаваним спокоєм промовив:

— Та я так... Портрет заховаємо. Для Олешкевича все є. А Тригубському вистане. Ми з Казимиром і торта сьогодні спекли! І холодець з риби в блюдо вилили.

— Яроше, хіба я суперечу? Навпаки, буду щасливий послухати Маріїної музики... Та й її побачу! Адже весна, і хочеться не тільки самому радіти, а й комусь ще радість дати.

Малевський засяв:

— Тоді я зранку куплю квітів... У нас є гроші...

— Може б, дівчатам купив чогось ще солодкого? З Кавказу привезли, я бачив...

— Піду з Казимиром зранку! Що тобі пограти на добраніч?

— Наших литовських пісень.

Це була найбільша розкіш — засинати під музику: у Адама здавна безсоння. В неділю поет підводився з ліжка пізно, а коли вийшов до їдальні,— побачив кілька чудових розквітлих кущів у вазонах.

— Гарні? І як дешево, коли б ти знав?! Цей у твою кімнату. Де поставити? А це два тут, в їдальні, хай будуть.

— А собі в кімнату?

— У мене пучище пролісків у глечичку... Я їх так змалку люблю! Капосні, вони у Петербурзі такі ж самісінькі, як і у нас у Вільні! — весело клопотався Малевський.

— Сходи, друже, до друкарні та візьми по десятку моїх книжок! Я подарую їх кожному з наших гостей! — придумав Міцкевич.

Наказавши Адамові подбати за десятку господарчих дрібниць, Малевський одягнувся і пішов до друкарні.

За ці безконечно довгі місяці холодів зазнав поет багато важкого клопоту, турбот і хвилювань — сивини помітно збільшилось у його чорних кучерях. Але мав і віраду, бо в Петербурзі все ж легше було жити. Пощастило полегшити життя і товаришам у засланні через нові петербурзькі зв'язки.

Праця давала задоволення. Торік, у лютому 1828 року, окремою книжкою вийшов «Конрад Валленрод», а ось за рік має вже поет видрукуване в двох томах повне зібрання своїх поезій та перекладів. Багато аркушів паперу списав він цієї зими, але їх старанно приховував. Зранку і до пізньої ночі працював, часто бував у Публічній бібліотеці й додому звідтіль приносив книги. Не цуравсь і товариства... Бував у салонах аристократів і у вітальнях інтелігенції, і зв'язки його міцніли й ширились. А все ж майже рідним домом була родина талановитої музики і композиторки Шимановської, куди Адам приходив жартуючи, «з своєю ложкою», обідати без запрошення по неділях і святах.

У будні музику тяжко застати. Цілі дні у неї проходять у праці для заробітку.

Горда і стримана жінка. Жила для дочок — нічого для них не жаліла. Старша, Гельця, вже доросла, хоча ще й вчиться — закінчує курс хлоп'ячого пансіону. Адам давно примітив, що Гельця закохана в Малевського, примітив і мовчав. Таке зворушливо-поетичне це почуття першого кохання! Тепер видно і Малевський відповідає взаємністю, але таїться, може, ще

й сам не усвідомив цього. А менша — ще задержуватий підліток! Буйна вдача! З нею всім багато клопоту, бо має тенденціїше здоров'я. У Цілісі все через край. То вона захоплюється математикою і вчить її одну цілий місяць, то дні й ночі не встає з-за піаніно. Мати з жалем сказала одного разу:

— Талановита була б музика, коли б пощастило дисциплінувати цю вдачу! Багато і тяжко хворіла в дитинстві, і я не змогла прищепити їй самостримання...

Малевський вчив обох. Але доводилось вдаватися йому з Цілісею до Адамового авторитету.

Зморшка проміж брів Міцкевича була для Цілісі за найбільшу кару. Його одного вона слухалася без заперечення.

Поляк-кухар дуже хвилювався сьогоднішнім обідом. І тільки прийшли гості, рішуче заявив, що не відповідає за смак, коли не почнуть одразу обідати. Міцкевич вступив у переговори:

— Казимире, зачекаймо пана Францішка! Він зараз повернеться...

— Все перекипіло й так! Я складаю з себе відповідальність! І кухар розв'язував фартуха.

В кухню пішов парламентарієм Олешкевич. Дівчатка виглядали вже майже дорослими. Міцкевич дав їм розглядати альбома англійських репродукцій.

Шимановська недобре себе почувала: петербурзьке підсоння руйнувало здоров'я піаністки, хоч вона щороку одпочивала на дачі над морем, але зимою мала надмірно працювати і повесні почувала себе перевтомленою. Ось і сьогодні вона напівлягла у вольтерівському кріслі Адамовім, прислухаючись, як щebetали її дівчатка з своїм улюбленим другом.

А годинник відстукав півгодини, годину — Малевський не приходить, і Казимир знову здійняв крик:

— З курки вже вугіль... Та ще й холодний, бо дров немає і пічка застигає...— гоноровитий кухар почав так стукати й брязкотіти, мовби намагався перебити посуд, на цей день позичений у сусідів.

Адам розгубивсь і виглядав переляканим. Тригубський, смікаючи свого єдиного вуса, поспішив до Казимира.

— Моя ласкава пані, винний тільки я... Мені хотілось зробити вам подарунок. У друкарні вже кілька днів виготовлені мої обидві книжки — я послав Малевського за ними.

— О пане Адаме, друкарня так далеко! — зітхнула Гельця.

— З паном Малевським останній час твориться щось дивне. Він вимагає од всіх, щоб його називали Францішком. Тоді як раніше сердився на товаришів... Вимагав називати його Ярошем,— промовив одновусий Тригубський.

— Бо наймення Францішек — найкраще в світі чоловіче наймення! — палко скрикнула Гельця.

— Я пропоную Малевському не ображати свого третього небесного патрона і тепер називатися уже Себастьяном, — усміхнувся Адам.

— Наш поет забруднив свою душу російською схизмою! — докірливо вимовив Олешкевич, блискаючи гострими й запалими очима.

— Шкода, що не прийшли Пушкін і Михайло Глінка, — зітхнула Шимановська.

— Ах, прошу пробачити мені... Пушкін у Москві біля Наталі Гончарової — він закоханий у красуню і нічого не хоче, як тільки одружитись. Михайло Глінка вже цілий місяць у затворі — сидить у своїй кімнаті над оперою, я ніяк не міг їх запросити, даруйте мені це, дорога пані!

— Францішек, мамочко, вчора тобі це казав, — сказала Гельця.

Адам про себе: «Значить, він раніше покликав гостей, а тоді зі мною вже полагоджував».

— Треба обідати. Прошу за стіл! — проголосив Тригубський.

І за ним бунтівливий Казимир ніс першу страву до столу. Шимановська сіла за господиню і сказала:

— Хай же Францішек-Ярослав-Себастьян буде покараний за своє спізнення. Ми всі справді виголодалися.

— Я зовсім не хочу їсти! На дворі дощ. Францішка дощ змочив, напевне... — сумно промовила Гельця.

Малевський з'явивсь, коли закінчили обід. Він наскрізь змок від дощу і був заболочений. Кинув у прихожій великий пакунок і сказав перевтомленим голосом:

— Адам, заплати візникові карбованця та додай іще на горілку.

— Що за така величезна ціна? — жахнулись всі гості.

— Я три години ганяв коня... Де тільки я не був?! Іздив до Вячеслава... — скидаючи промоклий чорний плащ і капелюх, промовив Малевський.

Гельця кинулась до нього, а потім до матері — й трохи не плакала:

— Ви застудились, пане Францішку! Швидше, швидше йдіть переодягайтесь!

Величезний візник вніс другий пакунок, зашитий в рогожу, й вимовив:

— Нові штани зіпсував на дощі, а пакунок ваш сухенький зберіг!

Адам, заплативши візникові й замкнувши за ним двері, поспішив до Малевського і запитав його, мовби вчитель пуста:

— Що таке сталося з тобою? Знов примусив себе чекати і непокоїтись пані Марію та панянок?

— Твої книги у друкарні заарештовані. Мені дав потайки завідуючий тільки ті двісті примірників, які він видрукував для тебе особисто. І він ще попередив мене про труси та арешти серед поляків, мовби чув, що ти в тім списку є... Я тоді повіз книги до Вячеслава, аж його вчора заарештували. Я кинувся на другий кінець міста, до Стася,— у нього саме йшов трус... Був я ще у двох чи трьох — скрізь те ж саме: або чекають синіх мундирів, або вже їх випровадили! Міцкевич зблід.

— Доки буде ця непевність у завтрашньому дні? — з притиском вимовив.

— Нічого не кажи жінкам. Пані Марії нездужається, а Гельця така вразлива, що від хвилювання захворіє,— попростав Малевський.

Він переодягнувся у сухе і вийшов до гостей. Вигадав щось в пояснення матері з дочками і сів обідати, коли всі пили вже каву. Гості реготалися з веселих пригод його, одна тільки Ціліся нічого не чула і не бачила, захопившись книжкою.

— Цілісю, що з тобою? Ти сердишся на мене? — голосно запитав Малевський.

— Не заважайте мені, дуже вас прошу! — одповіла, не одриваючи очей від книжки Радкліф, яку почала читати, тільки прийшла в гості.

— Що читаєш? — нахилившись над дівчиною, спитав Міцкевич.

Ціліся схопила його руку своїми обома і притулила до своєї щоки, а сама подивилась на нього з недитячою ніжністю і глибоко зітхнула. Потім Ціліся тихенько дотяглась до вуха його і урочисто прошепотіла:

— Я за вами поїду в Сибір! Як жінки декабристів...

Міцкевич одійшов од малої пророчиці і весело промовив:

— Ось зараз я подарую вам свої книжки!

— Мені по два примірники, любий пане Адаме! Я дала у Варшаві слово, що пришлю Фредерікові Шопену книги з авторським написом. Цей молодий музика прославить на весь світ нашу вітчизну! Такої довершеної гри на піаніно я ще не чула і ніколи не вірила, що живій людині це можливо.

— Пані Марія десь закохалась у свого колегу! — усміхнувся Міцкевич.

— Я ж вам уже казала, що Шопен — юнак... Йому немає і двадцяти років. Чула я його вперше у княгині Лович.

— А знаєте, що коронування царя на польського короля призначено на травень!.. Який фарс! Сюди приїхали послы

з Варшави за польською короною,— скаженіючи з обурення, прошипів Тригубський.

— Як і його брат, на стіл покладе куцу конституцію Польщі, а під столом у руці триматиме бич деспота. Вже краще хай був би проклятий Адам Чарторийський,— промовив Малевський.

— Ось маєте. Вибирайте собі, мої кохані друзі! — вніс Адам купу книжок до їдальні.

— В прихожій кинув розпакованим пакунок?! — схопивсь переляканий Малевський.

Незабаром він повернувся похмурий і, важко дихаючи, продовжував обідати. Шимановська запитала його:

— А де ж пакунки з книгами? Куди ви їх однесли?

— Казимирові до кухні,— буркнув Францішек.— Жандарми як прийдуть, то хоч одразу не натраплять.

— Пан чекає з таким нетерпінням жандармів? Що це означає? Розповідайте зараз нам усе! — підвелася схвильована Шимановська.

Ціліся кинула читати роман і дивилася сполоханим поглядом на Адама. Гельця підбігла до Францішка. Олешкевич витяг угору обидві кістляві руки й замогильним голосом вирік!

— Йде антихрист, і я чую його важкі кроки!!!

Тригубський, повернувшись до кухні, закричав владним голосом:

— Казимире, внось дрова та запалюй грубу в кімнаті пана Адама! — І, повернувшись до поета, благально: — Твоє життя дорожче за листи і твори... Будеш живий — напишеш нові вірші... Спали все, що маєш!

— Те, що Міцкевич створив, належить не йому, а Польщі. Я заберу все і сховаю так, що зостанеться ворожою рукою недоторканне! — грізно промовив Олешкевич і, повернувшись до поета, мовчки дививсь на нього з невимовною ніжністю.

Тригубський підійшов до Шимановської:

— Пані Маріє, нам треба йти додому. Час уже пізній.

Але музика підсіла до Малевського і спокійно попрохала його розповісти все. Той покійно розповів усе, що чув і бачив. Тоді Шимановська так само спокійно пояснила:

— Ці арешти вже давно йдуть. Справа в тому, що в Польщі й Литві цісаревич Костянтин з Новосильцевим такий створили терор, що всі звідтіля розбігаються. А в Петербурзі цих утікачів і в кого вони спинилися — арештовують.

Свою інформацію Шимановська ствердила фактами. Дійсно, всі знайомі, в кого побував сьогодні Малевський, мали в себе за гостей чи квартирантів недавніх втікачів з Польщі. Всіх їх недавно було арештовано.

Гельця з Казимиром годували Малевського. Адам старанно виписував написи на книгах. Тригубський, замислившись, павил люльку. Олешкевич у Гельци альбом замальовував олівцем всю групу за круглим столом з Шимановською в центрі. Ціліся стежила неодривно за олівцем художника. У шибки билася злива. І Казимир приніс з кухні палаючу тріску, щоб запалити бронзову лампу — тітчин подарунок Малевському на вхідчини.

І все ж тої неділі не було радості, хоч її й намагалися створити Міцкевич і особливо Малевський. Не було й музики. Гості трохи посиділи і, як дощ замовк, пішли.

Міцкевич увійшов до своєї кімнати. Вона була затишна. Перський килим висів на стіні над тахтою, де він спав, а на килимі — старовинний меч хрестоносців. Над письмовим столом — портрет Марильці. Чудове вольтерівське крісло з серветкою, вишиваною Цілісею. На підлозі — товстий український килим, подарунок Бонавентури-Залеської.

Міцкевич запалив на чорнильному приборі з карельської берези три воскові свічки й одкрив шухлядку з листами. Зверху лежав рожевий конверт, що його одержав учора від Кароліни Яниш, писала вона французькою мовою.

«Привіт тобі, мій коханий! Я благаю одного, щоб ти приїхав до Москви і сам вирішив мою судьбу. Гублю під ногами землю. Вся істота летить до тебе. Я не витримаю далі сама... Коли ти не прийдеш, — я поїду до тебе. Я не в силі переносити далі жахливої невідомості. Шохвилинне очікування тебе на протязі стількох місяців змучило мене до краю. Постійна тривога за тебе доводить мене до розпачу. Важно дуже, щоб ти нарешті сам визначив мою долю. Можливо, я була б спокійнішою, коли б знала, що мені вже більше нічого губити. Обіймаю тебе й цілую. Твоя до могили Каруся...» — зупинився на цих двох останніх сторінках листа і глянув на веселку кольорових конвертів, списаних тим же гарним письмом. Кожен лист молодій поетці писався іншою мовою, дивлячись по настрою: вона знала латинську і грецьку так же добре, як і французьку, англійську, російську, італійську, рідну свою німецьку, а тепер ще й польську.

Міцкевич замислився. Багатий дядько Кароліни недавно помер, і батьки одержали спадщину. Молода дівчина переконана була в своїй часті з ним. Товариші писали, як восени Кароліна зачарувала прославленого вченого Гумбольдта, який на запрошення царя приїздив на Урал і зупинявся в Москві. З Кароліни була б дуже хороша для нього дружина-помічник, дружина — друг і перекладач.

І раптом поет почув над собою дружній докір:

— Адаме, коли знайшов ти час мріяти? Адаме?! З хвилини на хвилину придуть жандарми!

— Знаєш що, Францішку? Я поїду до Москви. Ти казав, що через два дні їдуть туди Козловські, коли у них знайдеться для мене місце,— я з ними й поїду,— вирішив раптом поет.

Другого дня Малевський дізнався, що цензора Василя Анастасевича з-під арешту звільнено і над ним розпочалося вже слідство III відділу.

Адам Міцкевич одразу ж поїхав до Михайла Юрієвича Віельгорського, а той його поздоровив:

— Вітаю вас! Вам дозволено їхати за кордон... Те, чого так бажав покійний Грибоедов і про що недавно даремно прохав Пушкін, імператор погодився дати вам! Маєте безстрокову відпустку...

Міцкевич поїхав до Жуковського. Велике квадратове обличчя поета з високим прямим чолом назустріч польському поетові чемно усміхнулось:

— Ви народжені під зорею щастя... Микола Павлович дозволив вам виїхати за кордон!

— Василю Андрійовичу, я не певен в цьому, бо мої книги арештовані в друкарні...— тривожно відповів Адам і розповів свою пригоду.

Той одразу ж:

— Ідьте до Вяземського... Він у таких випадках — найкращий порадник.

Був уже вечір. У Вяземських поетові сказали, що Петро Андрійович у Пушкінової сестри Павлищевої. Міцкевич часто бував у Ольги Сергіївни. Грав у шахи з її дружиною Павлицевим і слухав його надзвичайно цікаві оповідання про Варшаву, де Микола Іванович довго служив і мав зв'язки серед польського вищого товариства. У Павлицева Адам застав Дельвіга. Всі з захопленням слухали гру на роялі молодого Михайла Глінки, що вперше сьогодні порушив своє добровільне заточення. Вяземський захоплений своєю грою в шахи з Павлицевим, що ніяк не закінчувалася до першої години ночі. Поки Пушкінова няня Орина Родіонівна не увійшла безцеремонно до вітальні молодого господині й не сказала їй на вухо таким пошептом, який всі почули:

— Олюшко, гусак пересмажується, картопля вже горить, клич гостей вечеряти!

— Іди, іди, няню! — почервоніла Ольга Сергіївна.

Господарство молодих Павлицевих було бідне. Подружжя, що недавно побралось, жило тільки на службову платню Миколи Івановича — дрібного урядовця. Від батька Ольга Сергі-

ївна одержувала зрідка трохи грошей, які витратила на свої вбрання та розплату з боргами. За вечерею Міцкевич влучив момент, щоб сказати Вяземському, що має до нього справу, і коротко розповів йому все.

— Ідіть, беріть паспорт, давайте оголошення в «Петербургские губернские ведомости» та з богом і виїжджайте за кордон. Раджу не баритися!

Міцкевич прийшов до переляканих своїх друзів (Малевський сидів у Шимановських звечора) о третій годині ночі й до світанку розповідав їм усі поради, що чув сьогодні. Всі порадили йому швидше виїздити, коли справді дадуть паспорт.

— Але я мушу неодмінно побувати в Москві! Там маю взяти свої гроші й востаннє особисто попрощатися,— твердо вимовив Адам.

* * *

— Пушкін, хіба ви не чули, як Москва зустрічала мене дзвонами сорока сороков своїх церков? — сказав Міцкевич Олександру Сергійовичу, входячи до нього через одну годину по приїзді, але, придивившись, додав: — Ви часом не хворі? Сидите у халаті, жовтий і сумний, а за вікном цвіте черемха і берези стоять у підвінечних убраннях...

— Тож-то й ба... Не дають мені згоди вінчатися... І я не знаю, якого ще свата вирядить до Гончарових? А поки що взяв подорожню на Кавказ... Раз не дозволив мені Микола Павлович їхати в Париж, не дозволив зачислитись у дійову армію на фронт... Поїду сам на Кавказ, а по дорозі заїду на село до старого Єрмолова — хочу писати «Історію російського володарювання на Кавказі»...

— Олександр Сергійовичу, що це я чую? У січні ви бралися писати історію Малоросії, а в березні беретеся за історію Кавказу...

— Погодін, вам бракує точності, для історика це недолік! Історія російського володарювання не така велика праця, як історія Малоросії... У мене душевна потреба великої теми — люблю працювати, засукавши рукава!

— Ось вам перші книги «Полтави»!

— Дякую. Дуже до речі — мій перший примірник завжди належить Міцкевичу!

— До ваших ніг кладу повне зібрання моїх творів, а це — том Байрона в оригіналі: «Дарую Пушкінові Байрона. Шанувальник обох — Міцкевич». — І Адам, поклавши на підлогу біля ніг свої книжки, подав до рук англійську книгу.

— Які я багаті дарунки сьогодні маю! — зрадів поет всім трьом книжкам.

— Тут є і ви... Я вмістив свої переклади.

Пушкін повеселішав. Він засипав Міцкевича запитаннями. Погодін присів осторонь, якийсь він скрізь ні в сих ні в тих, і зараз сидить на краєчку стільця, наче старий двірник в управителя дохідними будинками.

Увійшов Максимович. Привітався. Підсунув крісло до Пушкіна і Міцкевича, сів між ними і враз у них є спільна мова.

— Написав я критичну статтю про вашу «Полтаву». Все, що вам вчора казав і що вночі передумав, чесно виклав. По-моєму, не треба нам чекати усяких наклепників... Я ваш вірний лицар і за вас своєї голови не пошкодую... До речі, ось і Михайло Петрович тут, він заперечує проти вміщення моєї статті у «Московском вестнике». З Полевими я розійшовся, вони не друкуватимуть. Що ж я маю робити тепер зі своєю першою критичною статтею?

— От дивак! Гнівається на мене за Мазепу! — усміхнувся Пушкін до Міцкевича. — Я Матрьону, бачите, Марією назвав.

— Не я один! Допіру одержав листа від Київського митрополита Євгенія Болховітінова, і йому не подобається, — поважно промовив Максимович.

— Коли ж у Київ встигла попасти поема? Мабуть, це ви, Михайле Олександровичу, її всю переписували з рукопису?

— Справа, Олександрє Сергійовичу, далеко глибоша, ніж зміна жіночого наймення. Хоч українське «Мотря» зовсім інакше звучить, ніж російське «Матрьона».

Але Пушкін уже реготався:

— Ха-ха-ха... Але ж це природно... Болховітінов і за «Бориса Годунова» на мене сердиться: пощо ченця на кін я вивів? Він запевняв мене ще у тисяча вісімсот двадцять першому році в Києві, що родич гетьманові Мазепі. Цей сучасний київський Нестор образився за свого діда... Ха-ха-ха! Шкода... Він частував мене літописами і історією України, яку почав писати, мабуть, ще до вашого народження, Михайле Олександровичу! Дуже цікавий чернець! — розвеселився поет.

Погодін витягнув свої руки перед Міцкевичем:

— Може, хочете знов пограти в долоньки, Адаме Миколайовичу?

— Не можу. Я роблю прощальні візити в Москві, а торік після гри з вами у долоньки не міг два дні нікому подавати руки, — серйозно відповів Міцкевич.

Пушкін підніс голову в бік Міцкевича:

— Які візити, Адаме?

— Ось, маю закордонний паспорт... Вижджаю! Збираю всі доручення,— пояснив Адам.

— Княгиня Зенеїда виїхала недавно і забрала за вчителя до своїх дітей нашого Степана Шевирьова,— поспішив укинути і своє слово Погодін і одним духом продовжував: — Адаме Миколайовичу, вчора у Трубецьких сперечались, як треба писати польське прізвище «Мокроноський» чи «Мокроновський»?

— Правильно було «Мокроновський», а тепер не знаю... Може, скорочення це зроблене внаслідок четвертого розподілу Польщі, про який я ще не чув,— відповів, підкинувши високо свої стрілчасті брови, Міцкевич.

Сміх Максимовича і Пушкіна вибухнув так нестримано голосно, що Погодін аж почервонів і запитливо дивився на Міцкевича, що ледве посміхався.

— Ходіте до Єлагіних та Киреевських. Там сьогодні Язиков з Хомяковим читають свої вірші,— зіскочив з тахти Пушкін.— Максимовичу, ви маєте сьогодні бути зі мною весь час!

Погодін підвівся:

— Олександр Сергійовичу, мені, на жаль, дуже ніколи. Я прошу вас до себе на прощальний сніданок на честь від'їзду Адама Миколайовича! — І Погодін стис усім руки і поклонився, збираючись вийти.

— Михайле Петровичу, а коли ж сніданок? — закричав йому вслід Пушкін.

Вчений-історик повернувся спиною до дверей і промовив:

— А й справді... — А тоді: — Ви коли від'їздите, Адаме Миколайовичу?

— Через п'ять день. Подорожну братиму завтра,— відповів Адам.

— Тоді хай буде через чотири дні. Прошу до себе в суботу о десятій годині ранку! — уклонився Погодін і вийшов.

— Коли б мав я такого секретаря, як Погодін! — зітхнув Пушкін.

— Що тоді? — спитав зацікавлено Максимович.

— Світ дивувався б книгам російського Вальтера-Скотта,— поважно відповів Пушкін і замовк.

Максимович, промовивши: «Я зараз вернуся!» — вибіг за істориком.

— Знаєте, це він побіг заспокоювати Погодіна. Нещасна людина в товаристві — ніколи не дасть розмову довести до кінця. Себелюб. Хоче бути в центрі уваги всіх і кожному заважає. А в роботі — справний. Тільки його треба в руках весь час тримати!

Міцкевич взяв у руку дві свої книжки:

— Не хотілось при Погодін у казати: привітайте двох моїх заарештованих царем дочок!

Пушкін взяв обидві книги. І, глянувши на дружній напис на перших сторінках, почав розпитувати їх автора, роздивляючись окремі сторінки.

Міцкевич розповів про арешт своїх книг і слідство над цензором.

— Для чого ж ви тоді ще гаєте час на Москву? Якби я одержав паспорта, то, мабуть, просто полетів би з Горохової вулиці, з канцелярії губернатора прямо в Кронштадтський порт, щоб мерщій сісти на пароплав!

— А публікація у «Ведомостях...» Це ж як оголошення в костьолі чи церкві перед вінчанням — необхідне при такій оказії...

— Мабуть, лячно?! — підніс голову Пушкін.

Повернувся смутний Максимович. Пушкін до нього:

— Ну що? Розобиджений?

— Себелюбний він надміру. Йому скрізь ввижаються образи та обиди. «Мене й так Пушкін ні в що ставить, а ви ще йому на мене скаржитесь? Ось мене з собою так не покликав... Крісла мені не запропонував!» Він ріс без доброго виховання — треба вибачати йому.

— Михайле Олександровичу, ей-ей, я у вихователі двадцятисемилітнього професора історії не придатний! Це ще гірше, мабуть, ніж воловодитися з сараною в херсонських степах...

— Погодін вас любить...

— Вірте мені, що я дуже добре відчуваю, хто мене безкорисно любить, Михайле Олександровичу!

Пушкін одягався і розмовляв через відчинені двері опочивальні. Міцкевич читав «Полтаву». Прийшов Соболевський, обійнявся і розцілувався з Міцкевичем і одразу ж:

— Пошлю найняти ще візника. Мій Пегас повезе поетів...

Пушкін через двері:

— Максимовичу, беріть свою статтю у «Червонобрамській республіці», порадьтеся з Соболевським і Киреевським! Може, й справді Погодін правий?!

— Звичайно, Погодін правий! Він вже дав Надєждіну примірника «Полтави» для чергового обливання помями Пушкіна! — з обуренням промовив Соболевський з порога.

— Цього не може бути!

— Чо-ому? А хіба Погодін не частував вечерєю Надєждіна через тиждень, як вийшла його стаття про «Графа Нуліна»? І того мало, ще хвалив Погодін Надєждіна...

— Годі! Мене дарма розсварили з Каченевським, з Поле-

вим, а тепер хочете ще й з Погодіним розлучити?! Горе мені з такими приятелями! Ну, ідем! — вийшов Пушкін.

Міцкевич підвівся, закрив книгу і сховав її, взяв капелюха. По церквах закінчилась вечірня одправа, і над вулицями знов залунав передзвін церков... Два екіпажі рушили до Червоної брами, близько якої у провулку мала власну садибу з величезним садом мати братів Киреевських — Єлагіна.

Міцкевич, коли в'їхав екіпаж на подвір'я Єлагіної, сказав: — Ось кожного разу, як я сюди в'їжджаю, мені пригадується поміщицький маєток Головінських у містечку Стеблеві за Києвом, де я колись задушевно гостював.

— Вони й справді мають у Москві поміщицький маєток, — ствердив Пушкін.

У вікнах забігали вогники. На їх, очевидячки, чекали. На ганок вийшли обидва брати.

* * *

Артист Щепкін наймав для своєї численної сім'ї просторий будинок з мезоніном. Жив Михайло Семенович широко і хлібосольно: провінційні артисти, родичі й різні незадачники знаходили в його родині притулок надовго: щодня за обід сідало більше двадцяти душ. Обід був простий: український борщ, затовчений салом, а в піст — олією з цибулею, та каша. По неділях пекли пироги. Іноді варили й смажили м'ясо...

Проте на цих обідах любили бувати не тільки артисти, а й письменники і професори. Сам Михайло Семенович цікавився наукою і культурою і любив творчих людей... Його бездонна пам'ять зберігала безліч анекдотів, історичних цікавих фактів, влучних характеристик, а найголовніше: в будь-якому товаристві міг Щепкін безпомилково знайти спільну для всіх тему і так нею зацікавити, що його слухачі, дивлячись в його променисті очі з гумористичними зморшками на відкритому й широкому обличчі, про все забували.

Міцкевич бував у гостинного артиста-українця не раз. І коли другого дня Пушкін сказав йому:

— Кликав на сьогодні Щепкін на гречані галушки з салом та суху тараню з полтавською варенухою... Ходітьте, коли маєте час! — Міцкевич з радістю погодивсь, вдячно глянувши другові в очі. Його душа потребувала зараз дружнього оточення, щоб полегшити гостру гіркоту тяжких переживань.

— Буду щасливим! Михайло Семенович частує своїх гостей по-лукулівському: наповнює розум і серце на все життя добрими спогадами.

По дорозі до Пушкіна і Міцкевича приєднались поет Язиков, Погодін, Аксаков, Хомяков і ще декілька чоловік.

Увійходять всі гуртом по-студентському, з удаваною галасливістю до кабінету й застають господаря в старенькому халаті, розпатланого і в сльозах... Сміх і гомін затих. Погодін — тихо Пушкіну:

— Мабуть, за борги описуватимуть... Бачите, в руках папір?

— Що з вами, Михайле Семеновичу? Чи все в домі благополучно? Пробачте нам, що ми ось такими братами-розбійниками! — з пошаною почав Пушкін.

— Ох, Олександрє Сергійовичу, хіба серце тільки своєю сім'єю живе? Після нас — не буде нас... Одержав я сьогодні листа від земляка з Тегерану — приїздив через Москву кур'єр до царя та, спасибі йому, мені передав пакет з малим подарунком для жінки...

— А-а... Ми знаємо про загибель Грибоедова тридцятого січня, але без ніяких подробиць.

— Ці подробиці жахливі. Ось нам прочитає Михайло Олександрович, — покликав до себе Щепкін Максимовича.

Струнка постать філолога-ботаніка стала за кріслом Щепкіна, його тремтячі руки взяли лист. Зоставсь сидіти тільки Щепкін. А всі стояли навколо. Схвильованість і печаль кожного обличчя набрала особливого якогось зворушення, коли Максимович вимовив:

— «У тій великій купі посічених і порубаних на дрібні шматки російських трупів знайшли руку з перстнем, що його носив уповноважений міністр російського імператора...» — далі Максимович не міг читати.

Він поклав голову на високу спинку крісла і заривав. Пушкін взяв з його рук листа і дочитав, не витираючи сліз. Міцкевич подумав: «Чому я ніколи не міг собі уявити, щоб Пушкін плакав?»

Гнітюче мовчання порушив Максимович:

— Грибоедов на дев'ять років старший за мене. Я був малим, коли мій дядько — професор університету — приїхав з Москви у свою Тимковщину під Золотоношею і сказав мені, що я... сказав, що його учень у п'ятнадцять років, який пише латинською мовою твори... Оди складає, мовби природний римлянин... Я тоді не любив латині. Коли я приїхав уже до університету, сам бачив ці зошити у мого дядька. — Передихнув і продовжував: — А живого вперше його побачив на похоронах дяді... Казав Грибоедов промову над могилою дяді... Сам він був... народу свого... «Лихо з розуму»... — виривались окремі слова з ридань Максимовича.

— З піаніно ніколи не розлучався. Міг він спати на дошках.

Міг їсти хліб... тільки б піаніно біля нього, — сказав Аксаков.

— Ах, що тут?! Я присягнув Грибоедову, що гратиму Фамусова так, як він написав його: тонко і глибоко виявлю цей тип... Я виконаю свою присягу, але він не побачить вже мене! — промовив Щепкін таким голосом, що всі присутні низько впустили голови.

І подумав Міцкевич: «Чом росіяни не проклинають 'дійсного вбивцю Грибоедова Миколу Першого? Ні один навіть не згадав за царя! Невже ні в кого з них серце не спалахнуло до тирана помстою?»

Вікна були розчинені в сад... Яблуні стояли у своїх весняних квітах... І чути було, як, невидні очам, там пахнуть фіалки...

Михайло Семенович вийшов з кабінету, за короткий час повернувся у чорнім сурдуді і сказав:

— Час полуднувати! Моя дружина прохає вас одвідати її пирогів. Пом'янемо нашого дорогого і незабутнього небіжчика, чим маємо.

Гості увійшли до їдальні. За величезним столом там вже сиділо все населення щепкінського дому, починаючи з старих батьків і дітей. На підносах здіймалися цілі гори невеличких пирогів. На верхньому кінці столу навколо місця господаря були залишені місця для його гостей. Всі посідали. І ось кожен з присутніх підносив келих за покійника, і по черзі кожен промовляв про нього. Серед тих, що були тут, Грибоедов не мав близького друга — це були громадяни, які шанували автора «Лиха з розуму». І замислився глибоко Міцкевич: «Не міг чи не хотів Грибоедов не їхати до Персії?» Він бачив по обличчю Пушкіна, що той це знає, але якась обачність утримала його від запитання.

За сніданком у Погодіна був молодий автор книги про походження болгарського народу — Юрій Іванович Венелін, родом із Закарпатської України, який прийшов до Москви вчитися в університеті, маючи в кишені п'ять карбованців.

Чорнобривий юнак дивувався, що Росія — могутня і багата держава — витрачає на визволення слов'ян численні війська і гармати, замість того щоб організувати у слов'ян школи, науку і піднести культуру.

— Культурою можна більше зробити, як гарматами! — казав Венелін.

Щепкін похитав головою і відповів:

— Вам, юначе, треба раніше вивчити правду про нашу Росію! Хай ваш професор історії розповість, скільки в Росії закріпачених селян, що їх продають поміщики разом з кіньми

та коровами, як худобу... І який у Росії відсоток грамотних серед вільного населення... Кріпаки у нас всі неграмотні. Походять по наших селах. Пізнайте життя Росії!

Але Сергій Тимофійович Аксаков, що тепер був цензором в Москві, не дав артистові договорити. Аксакова ж перебив Єлагін. Він звернувся до Міцкевича з прощальним тостом, в якому просив поета zostаватися слов'янином:

— Римські пани дуже рано задурманили польські голови. Здавна поляки не хочуть визнавати себе за слов'ян! Історія Польщі стверджує це. То вони з німцями! То вони з французами! Скільки разів Чехія простягала руки для єднання з Польщею? Ні разу не відповіла Чехії Польща по-братньому. Над усе любила Польща служити римському папі, виконувати його волю. Дарма Польща зав'язала очі Литві! Чи знає Міцкевич, як характеризують німецькі вчені таке поводження Польщі? Чи знає Адам Міцкевич праці про слов'ян Тренка, Людвіга Гебгарди, Аудена, Пеліца, Шафарика, Ганки, Коллара?!

На ці запитання польський поет мусив відповісти, що не знає, не чув ніколи...

— Ви не читали «Історії слов'ян» Гебгарди? Як шкода, що ви завтра виїдете — я б міг вам дати прочитати ці книги,— закінчив Єлагін.

— А читали ви літопис Гельмгольца за другу половину дванадцятого століття? — запитав Іван Васильович Киреевський і, побачивши знак Адама, що він не читав і його, промовив: — Як справді шкода, що ви їдете з Росії, можливо, назавжди, без самої необхідної підготовки!

— Я давно казав, що Москві треба стати культурним центром усіх слов'ян. Тут, у нашому університеті, треба відкрити хоч по одній кафедрі для кожної слов'янської національності,— ствердив Пушкін.

— Еге, мови і літератури, а історію можна буде хоч нелегально поки що,— підтакнув Петро Васильович Киреевський.

Але палкий Пушкін провадив далі:

— Слов'яни мусять в Москві мати свій університет, з цим я погоджуюсь. Але наш синод простягає лапи до слов'ян через православні церкви. А це вже загроза! Наші православні попи не гірше католицьких єзуїтів так запаскудять мізки братам слов'янам, що буде від нашого слов'яно-церковного старання більше шкоди для слов'янських країн, аніж користі!

І Пушкін розповів кричущі факти за попів та урядовців святійшого синоду на Карпатах — і по цей, і по той бік Карпат. Цікаві й дотепні коментарі ллються з поетових уст невимушено, легко і захоплююче.

Міцкевич затаїв подих, слухаючи Пушкіна, не одводячи очей від його обличчя, що набрало чарівної привабливості і було прекрасним. «Він природжений народний трибун. І яка у нього державна ерудиція! Та й як інакше? Стільки років провів він у дружбі з політичними діячами?!»

А Погодін не знаходив собі місця. Він блід і червонів. І шептався мало не з усіма... Страхополох, який у мухах вбачав синіх мундирів. Не придумав незадачливий історик іншого способу змінити тему, як вніс дві великі карафки з якоюсь наливкою і наповнив чарки гостей.

— Це по рецепту моєї бабусі, наша родова наливочка.

Лакей вніс велике блюдо зі смаженою бараниною. Після Пушкіна забрав слово Аксаков, а через півгодини вже підпийлий Соболевський оплакував самогубство Дмитра Веневітінова, обвинувачуючи княгиню Зенеїду в свідомому залицянні до юнака, що був вихований пуританином і молився на свій ідеал.

Пушкін і Міцкевич попрощалися з господарем першими. Обидва мали перед від'їздом ще багато справ.

* * *

Схвильований і м'ятежний, покидав Міцкевич другого дня Москву. Тут, на віддалі від польського кола Петербурга, його тривожило знов питання: «Хто знає, може, Єлагін з Киреевськими кращу долю мені бажають, ніж ту, яку я сам собі беру? Може, й справді краще мені одружитись на Карусі Яниш, взяти в університеті кафедру та й оселитися в Москві до того часу, поки зможу повернутися до Польщі?»

Заплакані дівочі очі й прощальні її поцілунки боляче переживалися поетом. Прощання з філаретами, які залишалися в Москві. З Максимовичем. З Киреевськими. Але повстало в уяві прощання з Пушкіним, його радість за Адамово визволення з самодержавної матні, й Пушкінова порада, мов живую цілющою водою, знищила біль розставання з кожною близькою людиною і з усією Московою.

Шимановська з Малевським зустріли Міцкевича дуже настрахані. Крім заарештованих поетових приятелів-поляків, за час його відсутності було заарештовано цензора Анастасевича, який за два дні раніш видав все видання Міцкевича. І Малевський встиг його розіслати й заховати решту.

Всі радили Адамові виїздити з першим пароплавом. Боялися навіть випустити Міцкевича на вулицю. Малевський поїхав до Олексія Оленіна і, порадившись з ним, доручив йому справу від'їзду свого друга.

Поважний, старий Оленін мав великі зв'язки. Він сам взяв квиток на англійський пароплав «Георг IV», що одходив з Кронштадта за європейським календарем 15 травня вранці.

Книги і рукописи Міцкевича взялася відправити Шимановська. Сам жандармський полковник дозволив упакувати рукописи й книги та речі піаністки — вчительки його дітей — в скрині своєї жінки, яка їхала до Берліна. Там по речі прийде кузен піаністки Олександр Одинець.

Вночі прийшов Олешкевич з повідомленням, що наказ про одібрання у Міцкевича паспорта вже підписано. Його постаються затримати...

Вирішено було, що Міцкевич поїде з Петербурга до Кронштадта тільки з Оленіним.

Друзі провели з поетом всю ніч. Вдома попрощалися. Кожну мить Міцкевича могли заарештувати.

У Кронштадті поет побачив довгий чорний димовий ступ над пароплавом. З таємним острахом ступив на сходні. Минув контроль синіх мундирів. Ось він вже й на пароплаві. Одніс до першої класи речі й вийшов на палубу. Став на кормі. Оленін над своєю сріблястою головою матляє кристалитим фетровим капелюхом. Міцкевич відповідає йому. Вітер надимає полум'яного плаща... Темне море — у масних плямах.

Ось привіз жандармський полковник дружину. Носії тягають її скрині. Може, у нього наказ обшукати пароплав, щоб заарештувати його? Ні, полковник провів під руку свою немолоду дружину. Ось він зійшов, повертаючись, зі сходів...

Але що це? Невже всі вони справді приїхали його провождати?

Ось стоїть любий і вірний Франьо Малевський... Як він зможе тепер обійтися без цього ніжного й мовчазного опікування? З ним Шимановська з обома дівчатами. За ними Тригубський з Олешкевичем... Що це? Та неville ж і Казимир у своїм трикутнім капелюсі? Вони стоять купкою і не бачать того, заради кого їхали до Кронштадта...

Міцкевич стає на високу купу канатів і розстібає плаща. Вітер за одну хвилину виправляє з нього вітрило. Допомогло поетові й сонце, продерло кілька променів крізь чорні хмари — заграв полум'яний плащ на кормі яскравою барвою.

Оленін робить рухами знак застебнутись. Але там, у рідній купці, вже чотири капелюхи матляються над головами і три хусточки тріпочуть, мов три білі голубки... Оленін погрожує пальцем. Тепер можна застебнутись. Ось останній гудок.

Від їдкового диму перчить в горлянци, й він увесь уже в сажі. Вітер жене дим на корму. Заболіла рука матляти капелюхом. Чого заметушились там, внизу, на сходнях, сині мундири?

Може, одержали наказ? Ні, сходять... Сходні скочують. Пароплав рушає...

Він звертає кормою наперед. Треба бігти на другий кінець пароплава. Міцкевич біжить по-хлоп'ячому. А тут більшість пасажирів. Пишні пані. Ось полковниця з білою в мереживі парасолею... Парасоля закриває його. Міцкевич боком вибирається наперед і високо підіймає капелюха... Його побачили — білі голубки залітали, у Тригубського впав капелюх, і вітер погнав його... Все меншає купка... Вже не можна розібрати, хто де стоїть...

Поет пригадує останню пораду Францішка: «Як приїдеш до Кронштадта, скинь плащ! У чемодані я поклав свого старого, чорного. Твій плащ занадто примітний. Коли жандармам заманеться тебе не випустити... В чорному на тебе уваги не звернуть», — і думає: «Як Франусь, мабуть, сердився на мене?!»

Він намагається думати про щось далеко-далеке... І в уяві його встає малюнок осіннього золотого шляху перед Гострою Брамою. Схід сонця... Червона горобина, і чорні грона ягід черемхи... Спів товаришів... І спадає на думку: «Почався четвертий десяток життя, а я мов лист, зірваний з дерева... Жене мене вітер... Куди? Для чого?»

Хвилювання останніх двох днів. Безсонні ночі. Сьогодні не мав сили щось ухватити до рота — снідати. Ритм машин заколисує. Чи довго так сидів, спершись на перила? А коли підвівся і глянув за борт, не побачив берегів. Серце забилося, і не відчув радості визволення. Засунув обидві руки в кишені, зібрав там російські гроші й щосили кинув їх далеко в море.

Потім спустився в каюту і, скинувши свого улюбленого плаща, повісив його на вішалку. Одягнув верхній теплий сурдут і вийшов знову.

Тепер холодний і вогкий нічний вітер не студитиме його кісток, не викликатиме кашлю. Відтепер нікому вже піклуватися за його здоров'я... Добре, що має трохи грошей при собі: Одинець у Парижі видрукував і розпродав його книгу. Другу книгу видали у Познані й розпродали... У Берліні має одержати ті гроші — журитися про це не варт. За петербурзьке видання пізніше надішлють — Соболевський збирається восени за кордон — матір свою провідати — і обіцяв йому привезти.

«Навіть коли мене по депеші з Петербурга в Любеку чи Гамбурзі й арештують, то кримінального нічого не знайдуть. Одинець забере у жандармші в Берліні моє листування, папери і книги — вони не загинуть».

Але не міг заспокоїти душевної тривоги і блукав на безлюд-

них чердаках пароплава. Гуркотили в глибині машини. Било море в стіни пароплава. Блимали ліхтарі. Ось з'явилися із смолоскипами матроси. Їхні чужоземні обличчя і мова доводять Міцкевичу, що він-таки майже за кордоном, а йому не легко, тривога не затихає.

«Цього разу не був у матері петербурзьких Гракхів — Бестужевої. Невеличкий будиночок на Васильєвському острові стояв порожній зимою». Стало соромно... Сів у закутку.

Там, внизу, в каюті, підбралася компанія ненависної йому Росії: високі урядовці, генерал, голосноголосі купці і якийсь у кав'ярняного кольору сурдуті, з мишачими очима сусід. Може, йому тільки здалося, що він у своїй валізі перекладав синього мундира? Вони голосно проміж себе знайомилися і умовлялися «кутнуть». Тим краще йому.

За бортом б'ється море. Ці звуки йому приємні. Під цю мелодію легше гамувати в душі тривогу, що ось вже кілька днів, як позбавила його сну та їжі. Навіть сьогодні образив Марію з дівчатами, Казимира й усіх: ніяк не міг пропхати у горлянку шматок. Так і підвівся з-за столу, нічого не прокотивши. Змалку має цю звичку Адам: не їсти, поки чимсь стривожений. Пригадував біль розставання з батьківщиною, пригадав рядки, присвячені Марильці, рукою на грудях притиснув сап'яного капшука з її портретом, з її гілочкою і стьожечкою... Умовив Малєвський одягти замість талісмана, і тепер він радий цьому. Шепотів рядки:

На кожному місці і в кожному хвилину,
Де грався з тобою чи плакав в тиші,
Я буду при тобі, бо всюди частину
Лишив я своєї душі.

Гай, гай, ось воно що! Хіба не частка його душі в безвісній могилі п'яти повішених? У руднях сибірських з каторжниками? У Києві? В Криму? Москві? Петербурзі? Адже ж скрізь він знаходив людські душі, що з'єднувалися з його душею у високому льоті задушевних мрій, надій і планів спільного творчого життя.

Розбушувався шторм. Морські хвилі плескалися на дошках підлоги, водяним порохом змочували час од часу щокі. Вітер бився об стіни, що його захищали. Поет знайшов причину тривоги... «Пушкін посварився з ефрейтором-царем. Пушкін мчить зараз на Кавказ під турецькі кулі, щоб побачитися з друзями, жандарми перевезли з Сибіру деяких декабристів рядовими на передову лінію бойових фронтів Закавказзя і надбережжя Чорного моря... Пушкін знов у небезпеці. Незрівняно-геніальний Пушкін! Перший тепер великий патріот-гро-

мадянин Росії...» І серце Міцкевича заливає тривога за життя поета.

«Безперечно, Росія за роки мого заслання до неї стала мені вищою за Віленський університет школою, і я вийшов нині з неї гордий, з піднесеним чолом. І моя любов до вітчизни змінилась на краще, набралася ширшого і вищого змісту».

Розвиднювалося. Десь позаду пароплава золотаво рожевів схід неба. Вляглася буря. Вся підлога навколо завалена сміттям і битими пляшками. Чужоземні матроси вийшли з швабрами.

Міцкевич став на ноги. В його душі тепер лад і ясність. І він відчув, що хоче спати... Непереможно хоче спати... Доброзичливо вітаючись з матросами, поет спустився до своєї каюти... Двері до неї стояли розчинені навстіж. Сердиті матроси прибирали з підкреслено-мовчазною гидливістю...

В каюті все було запаскуджене: ніхто з пасажирів не врятувався від морської хвороби. Шторм, очевидячки, застав їх наприкінці «кутежа»: розбиті пляшки з вином, роздавлені тарілки. Тільки одна верхня Міцкевичева постіль сяяла незаймаючою чистотою білизни.

Поет скинув сурдута. Підійшов до вішалки й, не побачивши свого полум'яного плаща, запитав англійською мовою матроса:

— Я повісив на вішалку плаща, а тепер його не бачу. Чи не знаєте, де він?

Матроси презирнулись. Потім один з трьох заклопотано відповів:

— З нас ніхто на вішалці плаща не бачив. Пам'ятаю його, полум'яний, суконний, — ви в ньому приїхали на пароплав. Будьте, пане, спокійні, я скажу нашому старшому...

Міцкевич продовжував роздягатись. Фізична втома і дрімота валили його з ніг. Матроси щось бурмотіли між собою, і поет ще міг визначити: «Напевне, Оссіянові земляки».

І раптом з сусідньої полиці звісилась рожева лисина у рудавій куделі і прохамаркала каліченою англійською мовою:

— Дуже перепрошую пана... У п'яті египетській... Захворівши нагло, я помилково одягнув панового плаща... На палубі буря зірвала його з мене. Я впав у самій білизні. Хай пан назве вартість свого плаща — я одшкодую йому на грошах... Сподіваюся, що пан не стане запевняти, що плащ був новий? Він був досить обтріпаний, у дірках і плямах...

Міцкевич роздягнувся, склав одяг і, лігши в постіль, менторськи-крижаним голосом відповів чистою російською мовою:

— Я обтріпаного лахміття у себе не маю. Заспокойтеся! Ваших грошей мені не треба — оджею своєю не торгую.

І повернувся до стіни, удаючи, що одразу заснув. Насправ-

ді ж сон було одігнано жалем за плащем: поет звикав до речей... А з полум'яним плащем було зв'язано стільки спогадів і пригод! Кравець-грек, що народився і жив у Парижі, запевняв Адама, що сам він шив точнісінько такого плаща Байрону... Касторове сукно нагадувало замшу, поет Василь Туманський в Одесі напровесні 1825 року одшукав сукно у контрабандиста-вірменина... В Криму, у Москві і в Петербурзі всім плащ подобався.

Торік у травні під плащем біля пам'ятника Петра з Пушкіним стояли, під цим плащем... З Пушкіним... При згадці про російського поета, їхні задушевні розмови і його свавільну мандрівку на Кавказ — тривога знов оволоділа душею... В його уяві постав Пушкін... Чув його тихий, надзвичайно тонко модулюючий голос... Пригадав його заливчасто-мужній регіт. На мить в уяві постала схилена над клавіатурою струнка постать Грибоедова, який намагався передати на роялі цей просякнений життєрадісністю регіт, що переходив у сміх... І дивна річ, згадка про цей Пушкінів сміх приглушила тривогу Міцкевича, і поет, трохи заспокоєний, заснув.

Ірпінь, серпень 1938 р.
Київ, вересень 1948 р.

ФАСТІВ

Роман-хроніка

1680—1710 років

1. ПРИСЯГА В СТЕПУ

Блакитне сяйво заливає степ. Зіллям пащить серпнева ніч. Чорний вершник на чорнім огирі-коні мчить учвал по високій пухнастій тирсі. Вітер матляє довгим кучерявим чубом, — легше так голові. Оддалік на білім коні вершник у білій киреї з головою, замотаною білим татарським башликом... Не коні мчать, а ніби човни вітер жене по сріблястих хвилях. Степ розкинувся від обр'ю до обр'ю — незміряний, несходжений. За спинами вершників — грім гармат, рев гаківниць, страшне ричання самострілів і рушниць усіх виробів: то вельможний кіш низових козаків віддає останній салют своєму непереможному полководцеві — кошовому Іванові Дмитровичу Сірку.

Чорний вершник в уяві своїй бачить, як ридають, мов діти, міцні, наче дуби, вже немолоді запорожці — соратники небіжчика і його вихованці Трохим Троцько, Левонтій Корж, Петро Гук, Сава Брекало, Іван Стягайло, які стоять при труні попереду численної старшини. Всі у чорних кунтушах та жуланах, поважні й зажурені...

Такого похорону ще не знала й Запорозька Січ. Звістка про смертельну хворобу батька-кошового поскликала всіх до коша. Гривів хор у тисячі голосів під час церковної одправи.

Сивовуса запорозька старшина — всі в жуланах чорного саєту¹ — оточила покійника... А він лежав висхлий і дивно прекрасний, яким ніколи не був за життя, лежав, мов Праксителів бог Зевс, під червоною китайкою. З хутора Грушківки Дніпром привезли домовину до коша. Від Дніпра до могили шлях встелили запорожці не килимами, а знаменами ворогів, здобутими Сірком у боях: тут і турецькі, й татарські, лаські, мадьярські, австріяцькі, шведські... Не знали, як і вшанувати того, хто високо підніс на цілий світ славу матері — Запорозької Січі.

Печуть душу Палія складні почуття й думки:

«Син любить батька за саме своє існування. Почуття учня до улюбленого вчителя глибші. Вчитель дає учневі те, що дорожче за існування, — мету життя і вміння йти до неї. Вчитель передає країні діяча, громадянина, захисника-лицаря. Лихо вчителя є лихом багатьох поколінь його учнів, його держави. Хто був кошовий Іван Сірко для України? Геніальний вождь полків, що знали тільки перемогу.

У Криму Сірка звали урус-шайтаном. Ханські полки тремтіли від жаху перед самим його найменням. Сірко прогнав

¹ Саєт — різновид сукна.

татар із степів і коли б не Польща, то замкнув би магометан у горах Криму.

Ця смерть — тяжкий удар для польського короля Собеського. Він інакше не називав Сірка, як «уродзоний над усіма гетьманами гетьман». А чи це справді так?

Вітчизна в руїнах. Напасники й захисники козацької землі б'ються на її долинах і горах. Коли Самойлович, злякавшись Сіркового суперництва, прохав царя заслати кошового у Сибір, — турецький султан сам привів війська до берегів Дніпра. Обезлюднів Крим — всі татари посунули на Україну і Польщу. Ще Сірко не доїхав до місця заслання в Тобольськ, як цар послав повернути його. Посли Польщі, московські воеводи на Україні й сам новий гетьман Самойлович — всі попереджали про жахливу небезпеку від магометан не тільки Польщі й Україні, а й Росії, і благали царя повернути Сірка.

Вісім років назад, з незагоєними ще на руках і ногах виразками від кайданів з'явився Сірко перед турками під Паволоччю... Потім — під Чигирином. І, як завжди, тікали вороги від грізного полководця, залишаючи безліч трупів.

Володів Сірко генієм війни. Двадцять разів, як не більше, обирали Івана Дмитровича кошовим. Хоч фактично останні два десятиріччя був він незмінним вождем Запорозжя.

Заслання до Сибіру, а особливо обрання гетьманом Самойловича, завдали тяжкого особистого удару гонорові Сірка.

Суворий і мовчазний вождь запорожців, Іван Сірко в останні свої дні майже не замовкав. Він покликав до себе довірених і улюблених січовиків і при всіх них голосно сповідався. І та сповідь тривала майже дві доби. Кошовий каявся у всіх своїх гріхах і приказував: «Кидаю Україну, розірвану на три частини, села сплюндровані і міста у руїнах, землю, кров'ю залиту й поневолену, а народ розігнаний по далеких краях, безпритульний і пограбований».

Сорокатрьохлітній Семен Пилипович Палій весь час не одходив від старого. Змалку любив Сірка так, як нікого не любив: ідеал свій бачив у звитязному лицареві.

І Сіркова сповідь потрясла Палія. Він ніколи досі не замислювався так глибоко про величезну відповідальність свою перед рідною країною, не тільки в боях з її загарбниками-ворогами.

«З жінкою не жив. Про майно і господарство для родини не дбав. Самі знаєте — собі здобичі не відокремлював... Вмираю біднішим, ніж прийшов у Січ, бо тоді мав батькове добре хазяйство. Синів своїх звичаїв козацьких не вчив, бо ніколи було мені...»

І як боляче було чути ці ридання, коли все життя звик чути його владний голос у боях або на раді... Упевнений, мужній і, здавалося, такий неперевершено мудрий.

Сподівались, що після сповіді й причастя заспокоїться перед смертю Іван Сірко. Знайде нарешті заспокоєння душі своїй. Навпаки! Пам'ять воскрешала перед ним все нові й нові провини. Він кликав знову січового ієромонаха і просив сповіді й причастя...

Висхлий, сніжно-білий Сірко кричав ночами з своєї постелі в обсмоленій домовині:

— Як я стану перед Богданові очі? Що скажу я гетьманові, який трудами своїми підніс славу України на височінь держав Європи? Таж тільки двадцять три роки, як помер старий Хмель, а ми, ми, а я, проклятий, найбільше Богданову славу в багні потопив, калом закаляв! Не могли знайти до гетьманської булави достойної голови!

Тяжко ридав, а з старим ридали всі, хто був при нім.

— Чи я не люблю вітчизни? Чи я життя своє шкодував задля її честі, волі та слави? Покуштував лиха і серед сибірських соболів... Осоружний попович цареві в Москві на мене набріхує, що Запорозька Січ йому звітів не присилає... Які від запорожців звіти? Січовики — ще від Остапа Дашкевича, більше як двісті літ — самі про себе промишляють і здобувають славу вітчизні, а собі хліб. Я на Запорозжжі не череду пас, а був вождем святого лицарства, найхоробрішого в світі війська... Не власні діла ділав, але вітчизну своєю кров'ю з товариством захищав. А нам на Січ пропитання не посилали. Затримували все, що цар з Москви нам послав.

Недомислені того не розуміють: якби запорожців не стало, то серед України пишно розрослися б татарські й турецькі міста і села. І золотоверхий би наш славний Київ став, як Царград, котримсь Стамбулом, та й по всьому.

З Батурина осоружний попович у Москву цареві скаржився на мене, що я у нього, пришелепуватого, дозволу не питаю. Хіба на добре діло потрібно дозвіл брати? Хіба нужда не змінює закон? Мені, порубаному і постріляному в боях, хіба личить у сина попа Самойли, що по гетьманських канцеляріях у холодку зістарівся, дозволу питатися?»

У Палієвих вухах звучить голос помираючого, він бачить його страдницьку постать і сам починає ридати, пришпорюючи коня.

Вітер розкидав чорний чуб по високому чолю з глибокою борозною від лівої скроні до правої брови — слід удару турецької шаблі під Паволоччю у 1675 році.

Вітер зачісував волосся на потилицю або загортав його то на одне, то на друге вухо. Вітер гудів у вуха, і все глухіш ставали звуки пострілів з Січі. Тиша в степу. А вірний кінь мчить чвалом — відчуває хазяїнове горе.

Ця блакитна і зоряна ніч мовби виставила степ на страшний суд... А небо широко розкрило над судом зоряну книгу з вогненним присудом...

— Як прочитати цей вирок, боже? — крикнув Палій і, стрепенувшись, закрутив чуба й заклав його за ліве вухо.

Охочекомонний¹ полковник Семен Палій поспішав на побачення з польським королем Яном Собеським. Він заїхав до кошового Сірка на його хутір Грушівку порадитись і прожив вісім днів, бо мусив вволити бажання помираючого зостатися на похорон.

— Як кинеш на мою домовину жменю землі, вважай себе вільним, а польському королеві не первина чекати козацького полковника.

З уяви не сходить померлий, яким він був свої останні дні на пасіці в Грушівці. Лампада біля ікон, блимаючи, освітлювала таку змінену хворобою постать у труні.

Тирса сягає гриви коня. Широкий степ не вміщає синовньої туги за батьком і кривавить серце. Палій любив Сірка в бою до обожнювання, а що вище від такої любові?

Передав йому Іван Дмитрович чимало важливих документів.

— Ти пишеш нашу історію, тобі у пригоді стануть ці папери.

Благословив на велику справу збирання козацтва: «Остап Гоголь — небіжчик — правдивий старий хмельничанин, хай Самусь візьме його клейноди! Оселяйте людьми руїни, сини, щоб не оселили їх турки й татари, та не проклинайте нас, батьків!»

Пригадав Палій портрет Остапа Гоголя над його могилою на стіні церкви Межигірського монастиря і стару шербату шаблюку під тим портретом. Був сам на тім похороні Семен Пилипович з Сірком торік, другого дня після свята водохрещів. Тепер везе ігуменові Васківському від самого батька Сірка гроші на сорокоуст по новопреставленому воїнові Івану.

Вітер рве одяг, гуде у вухах, остуджує вогневе серце.

Зоряну ніч змінили тумани світання... Білі легкі тумани копичилися горами по низьких ярах та балках, заповнювали неозорий степ фантастичними примарами, легкими й рухливими. Вони розтавали щохвилини й знов підіймалися з землі,

¹ Охочекомонний — той, що належав до вільної кінноти.

як криваві спогади про трагічні постаті великих слов'янських народів.

На далекому обрії сходу залелів рожево-ліловою смужкою серпневий день. Сірі хмари з півдня запнули всю зеленасту блакить і крицевою завісою закрили схід сонця. І ранок з'явився в одязі вечірніх сутінків. Чорний огир мчав, і за ним невідступно летів білий кінь із своїм білим вершником.

У гарячих думках минали години. Палій відчував цілим еством зараз вперше всю блискавичну скороминучість людського життя. «Коли ж це я зістарівсь? Три роки тому віддав дочку і ось уже маю двох онуків... Вже я — старий дідуга?! А що я зробив для вітчизни? Чим полегшив народові його лиху долю? І знов перед очима вершника поставала висхла постать Сірка в домовині, знову чув його каяття, його ридання...

Хмари закували час. Вірний Ворон іржанням нагадує господареві про втому, про свій голод і спрагу. Помітно пристав кінь. Вже полковник, час од часу випростовуючись на стременах, оглядає степ... На нім ні диму, ні будівлі — ніякої ознаки людського житла. Від обрію до обрію — навкруги котить срібляста тирса свої хвилі, іноді у гриву огири ховає степовий пух! За якісь дві години полковник отямлюється і, озирюючись навколо, мислить:

«Татари цього літа сюди не доходили... Ніде не столочена трава. Ми на зимівнику у Вечірок застанемо всіх». Нарешті повертається думкою до своїх справ і спиняє коня.

Білий огир не мчить, а пливе зближаючись.

— Корнію, чи ти не бачив моєї шапки?

— Овва, коли про неї згадав! До кульбаки твоєї я прив'язав... Може, дамо перепочити коням? — почудось гугняве з-під башлика: — Цілу добу не згадав і про Ворона? Вже, мабуть, і сонце незабаром зійде.

— Хіба?.. Та й підруги в мене ослабли, — відповів, зістрибуючи з коня біля тонесенького гомінкого джерельця. Напився води, одягнув шапку й одігнав коня: — Зачекай, поки Корній Свиридович нап'ється! — поважно пояснив своєму улюбленцеві Ворону, а сам упав на землю і враз міцно заснув.

Корній, не розмотуючи башлика, напився всмак води, а тоді, оглянувши джерельце, знайшов близ нього чималу криничку й докірливо крикнув коням:

— Чи ви глузд загубили? Не охолонувши після чвалу, прямо до води, блазні?

Обидва огирі, чорний і білий, одійшли й стали, поклавши голови один одному на гриви. Наче зрозуміли догану. Корній, скинувши кирею, почав розв'язувати килимові сакви.

Розсідлав обох коней. Підклав під голову Палієві кульбаку, перетягнув його на повість, прикрив киреєю та й собі розтягнувся поряд, повісивши коням по торбі з зерном. Огірі почали спокійно хрумтіти овес.

І знов настала ніч — хмарна, чорна.

Час од часу Корній підводив голову й озирався навкруги. Чи не наближаються вовки або який хижий звір? Урівноважений, Корній не менш глибоко переживав безповоротну втрату. Він також уже не спав кілька ночей і не міг їсти від горя. Чуткі огірі перестали їсти й тривожно заїржали... У траві блиснули вогники — наближалась вовча зграя. Корній, не підводячись, вистрелив з мушкета, що лежав напogотві, і розбудив Палія.

Серед хмар над ними сяяла ранкова зоря — наближався новий день. Полковник підвівся. Тепер він вже цілком опанував себе і почував ніяковість перед побратимом.

Корній, наче нічого не помічаючи, розв'язував сакви. Його кремезна зігнута постать сіріла у темних сутінках передсвітання. Полковник освіжив водою обличчя і голову й підійшов, витираючи руки, ніяково посміхаючись. Корній похмуро простягнув йому полотняну торбу:

— Ось бери пиріжки! Кухар дав повну торбу. З рибою є і з ягодами.

Полковник витяг пиріг мало не з пів-аршина завбільшки і почав байдуже їсти його, не відчуваючи голоду.

— Чого ждеш? Не дозволив же заїхати по горілку! — крикнув з удаваною суворістю Корній, мов на молодшого.

— Невже нема?! — щиро здивувався Палій, удаючи покараного.

Це так у них здавна повелось наодинці.

— А бодай ти скис! Ось бери вже... У писаря випросив для тебе! — розсердився, мов і справді, побратим і простяг новий невеличкий бурдюк з горілкою.

— Міцна, тільки вином одгонить! — відповів Палій, повертаючи вже напівпорожній бурдюк.

— Вискочили, як женихи на весілля! Глянь, жупан вже подерся... Сірко, мабуть, держав саєт ще від Конашевича, а тоді перед смертю розщедривсь: «Хай старшина по мені жалобу зносить».

І Корній так удав старого кошового, що у Палія довгі чорні вуса застрибали від беззвучного реготу і він вимовив:

— Не гріши — небіжчик у могилі розсердиться!

— Тож-то бо й є, що ми з тобою zostалися, як бубон, голі... Дивись, рукав к бісу в мене одвалився, а в тебе спина тільки білою сорочкою прикрита!

— А де ж наша одежа? — захвилювався Палій.

— Сакви з одежею на запасних конях у джурів: на зимівнику у Вечірок дождатимуть нас... Т-с, чуєш? — Корній поспішно розмотав вуха: здалеку долинав зойк чи крик. Палій то одне, то друге вухо прикладає до землі, в теплий ще пил, і підводиться рішуче:

— Мовчить земля!

Тоді підтягнув підпруги й став ногами на своє сідло, спершись на спис.

— Ніде й нічого! — здивовано вирік.

Коні доїдали овес. Вершники, зібравшись, чекали на них.

Раптом одчайдушний крик розітнув степ. І у відповідь, високо задерши голову, заїржав Ворон... Палій сів у сідло і сказав:

— Чи вовки кобилу рвуть, чи вона конає. А біля неї жінка, а може, й хлопець!

Крик і зойк долинали з невеличкими перервами... Коли вершники в'їхали в балку, гомін став виразніший. Обидва огирі йшли байраком без загаду і принуки.

Вогка і холодна п'тьма вкрила степ... Коні провалювалися в ями від колишніх воєнних укріплень. Колючі гілки слив і терну по ярах дряпали обличчя і руки. Вершники прямували на крик; через добру годину Палій нарешті розібрав слова, вимовлені молодим альтовим голосом:

— Заради київської Печерської, порятуйте мерщій мого пана сотника, що повертається до сім'ї у Київ з турецького полону.

— А хто його поранив і як він прозивається? — гукнув Палій.

— Стефан Семашко, а поранив татарин кривою шаблею — з живого тельбухи викинув... Ми їх руками самі в живіт вклали! — почувся спочатку радісний, а далі змучений голос того ж хлоп'ячого високого альта.

Палій, злізши з коня, пішов на голос і почув знов хлоп'яче благання серед густих заростей:

— Пане полковнику, визвольте мене з-під кобили!

Корній вже роздмухував вогонь. Незабаром полум'я освітло схил крутого яру... Серед татарських трупів лежав поранений сотник біля кобили з перебитими ногами, яка придавила його молодого джуру.

— Чолом тобі, Стефано Романовичу! Коли ж це у вас тут бій одбувся? Ну, вилізай, хлопче! Корнію, чи з нами скринька лікарська? — вже клопотався Палій біля пораненого, оглядаючи його страшну рану.

— Облиш, брате мій Семене, я помираю! Печерська зми-

лосоєрдилася над моїми дітками! Пригадуєш Фастівський колегіум? Нас там латинили більше п'яти год. Дружину мою, Феодосію, на тебе, брате, кидаю! Повінчайся з нею — дітям моїм за батька однині будь! Чуєш мене, друже? Присягни, що виконаєш мою волю!

Насилу вимовляв кожне слово. Голос вже не слухавсь: то підносився, то падав до пошепту.

У Палія по спині — холодний дроз. Про одруження він ніколи не думав. Та ще у таку хвилину розпачу... Відповів хрипко, хвилюючись і намагаючись, щоб голос звучав бадьоро:

— Що з тобою, Стефане? Не малодушествуй!

Сипів пошепт помираючого. І кожне слово з стогоном:

— Помираю... Одпусти мою душу своєю присягою!.. Присягнись мені зараз, закликаю тебе, брате мій! — Великі чорні очі пораненого благали тим мовчазним криком, що його не можна не послухати.

Поблизу іржали коні. Чорна пітьма оточувала полум'я смолоскипа в Корнієвій руці. І сам Лихопика, що стояв над помираючим високою, кремезною, білою штатулою, здавався фантастичною істотою. З-під накрученого на голові білого башлика прогугнявив рішуче:

— Присягай, Семене! Така вже, мабуть, твоя доля! Одпусти чесну козачу душу на той світ! Нащо йому так страждати?

Палій підніс праву руку:

— Я — Семен Палій, полковник охочекомонного полку, присягаюсь в тому, що...

Тут сотник Стефан заговорив, і де в нього тая сила взялася:

— Далі повторюй за мною, — застогнав і знепритомнів на мить. Та надлюдською силою волі опанував себе — і виразно та урочисто: — Що я візьму собі за дружину вдову сотника... Стефана Романовича Семашка, а її чотирьом дітям... буду пильним і люблячим батьком. А її, свою дружину Феодосію, буду шанувати, і любити, і дбати за неї, як те православному малжонкові належить!.. Не чую... Останні слова ще прокажи! Дякую, брате! — простяг руки, обійняв Палія і зацляк.

Обличчя Стефанове посиніло. Глибоко запали очі. Загострились риси. Палій, підтримуючи рукою Семашкову голову, поцілував його в чоло і промовив:

— Прощавай, брате!

Заплакав молодий джура:

— Пане сотнику, а що зі мною? А я...

Смолоскип затріщав, кинув кілька іскор і сліпуче спалахнув. З очей пораненого викотилося дві сльозини. Його гарне обличчя мов застигло. Тонкий ніс з горбинкою, чорні брови —

красень який! Раптом він розплющив очі і промовив владно і мужньо:

— Чуєш, Семене? Своє щастя тобі віддаю і присягаю... присягаю! Чуєш? Присягаю, що, коли через тебе Феодосія пролле хоч сльозинку... я з могили вийду й помщуся... люто помщуся!..

Піднесена рука впала. Тіло здригнулося востаннє і випросталося. Ось коли справді кінець.

Всі схилили голови перед покійником і перехрестились. В цю мить з глибини яру, з чорної п'їтьми, прозвучав, мов від удару, акорда на бандурі й долинув сердитий бас:

— До якого лисого дідька буду я тут стримувати коней, пане сотнику? Хто там приїхав?

— А то, бува, чи не Гервасій Добридень? — здивовано спитав Палій.

— Хто ж інший подужає здержати десятеро коней мало не цілу добу, Семене Пилиповичу? — почулося з п'їтьми вже ближче: — Дали мені коней, а вони затягли мене... Ледве назад... чи мого голосу не чули?

— Ось вже починає сіріти. Зачекай там трохи, Гервасію! Сотник Стефан зараз упокоїтьсь, — крикнув Палій і почав співати панахиду.

Корній і джура та з яру Гервасій Добридень вторували йому.

Коли закінчили панахиду, почало розвиднюватися. Палій хотів їхати сам:

— Баритись далі я не можу аж ніяк. Поїду сам, а ти тут даси лад! Ждатиму у Вечірок...

— Не зостануьсь. Що хоч, те й роби, а одного не пущу! Та глянь, ось вивернуто з корінням сливу — яма для могили готова. Вже розвиднюється і зібратися буде недовго, — рішуче заперечив Лихопика.

Палій тільки глянув на побратима.

— Треба обдивитись татар, може, у них папери, листи? — буркнув полковник. Він завжди ладнав з Корнієм.

— Я трьох вже перевірів: на них дешеве варшавське взуття. Напевне, втекли пішки з Польщі й напали на сотника, щоб одібрати коні, — пояснив Корній.

З глибини яру наближався височезний, вузькоплечий, прямий і чорний, як жук, сліпий кобзар Гервасій. На його правій руці було намотане реміння поводити десяти коней. Він був у чорному чернечому підряснику й оксамитній скуфійці на голові, а через плече мав дорогоцінну бандуру чорного блискучого дерева з коштовною кольоровою перламутровою інкрустацією. Гервасій, улюбленець ще гетьмана Богдана Хмельницького, — бажаний гість усіх гетьманів і козацької

старшини. Чудовий співець і складач-імпровізатор, але відомий він ще більше своєю ненажерливістю. Гервасій завжди страждав від голоду. Палій попередив Корнія:

— Не проговорись йому про смерть Сірка — ні з ким буде одправити джуру Семашкового! Гервасій тоді вже неодмінно втече на Січ поминати кошового.

— А бодай він скис! Безпремінно втече... — погодився Корній.

Палій, побачивши, що побратим обійдеться без нього, пішов оглядати татар. П'ятеро, одягнені вбого й виснажені, із збитими до кривавих пухирів ногами, у подертій дешевім взутті і з мозолястими руками, були не варті уваги. Зате інші п'ятеро одразу ж вражали своєю неабиякою зовнішністю. Ось татарин з виголоною на голові тонзурою, як у католицьких ксьондзів, і в одязі чорному татарському, але одночасно і ксьондзівському. В його саквах Палій знайшов європейські видання Тіціана, Марка Аврелія, «Хроніку польської історії» Мартина Бельського, вірші Вергілія, Овідія і Данте. А найбільш зацікавив полковника зелений сап'яновий зошит з автобіографією та щоденником, писаними польською мовою. Цей зошит і одну ловку золотаву книжечку Палій узяв одразу собі. Другий татарин був, напевне, торговцем: він мав чимало франкських мережив і льняного батисту кілька сувоїв.

Решта трое — вояки, видно, охоронці торговця і ксьондза. Ці п'ятеро мали на собі панцири. Палій вийшов на гору і там побачив восьмеро стриножених татарських коней. Кількість — явно недостатня для п'ятох вершників і дуже важких саков.

Полковник спустився до тіла сотника і біля нього побачив трупи двох немолодих козаків. Джура пояснив:

— Нас було п'ятеро... Це також два невольники. Нам треба було чекати, поки загін виїде з Бахчисарая до Москви. Пан сотник боявся, що впаде осінь з бездоріжжям... Два місяці ждав він співдорожників... Виїзд загону все одкладали. Ми мали надію на бога і Печерську. Пані сотникова спрдала все, що мала з намиста, перлів, золота, одержі, худоби, щоб викупити Стефана Романовича... Будинок свій також спрдала! У полоні в турків аж за Стамбулом був наш пан сотник. П'ять років на покрову мине, як він у полон попав. Три роки давно минуло, як сотникова гроші послала з московськими послами, — розповідав балакучий джура.

Палій суворо подививсь на хлопця й запитав:

— А як же ж це ти один опинився з паном сотником? І як тебе звати?

— Петро Стоусь я. Пані сотникова все плакала, і я втік на розшуки до Криму з запорозжцями. Бачите...

— Син Левка Стоусь? — перепитав полковник суворо.

— Його онук. Батько мій, Денис Левкович Стоусь, загинув на двобої з шляхтичем у Чигирині.

— Скільки ж тобі років?

— Сповнилось двадцять, ні, вісімнадцять, — став малиновий і голову похнюпив юнак.

— Де вчивсь?

— Вчуся в класі піітики в академії... Лук'ян — син сотника Семашка — вчиться також там, ми й ходимо разом, хоч він на чотири годи молодший, — пояснив.

— Тобі ніхто не радив вкоротити собі язика? — пильно дивлячись на юнака, запитав суворо.

— Пан полковник жартує! Мій язик шаблею замикається, — серйозно відповів юнак, здвигаючи чорні брови і вже не почервонівши, а зблідши. Він глянув просто у вічі Палієві.

Палій поклав руку на плече юнакові — і лагідно до нього:

— Скажеш пані сотниковій, що я до неї буду на багату кутю! Передаси цей перстень. Коли буде що потрібне, — хай покаже тільки його київському сотникові Саві Тупталові, і він все дасть. Зрозумів? Та про все, що чув і бачив, та про мій наказ — ані пари з вуст, крім пані сотникової. Зрозумів? Я перевірю, як ти вмієш замикати довгого язика шаблею.

Юнак зняв з шиї срібного ланцюжка з золотим хрестом і до нього прив'язав зашморгом Паліїв перстень.

— Буде виконано, пане полковнику! — поважно відповів.

Полковник помітив заплакані очі й тужливий погляд і підбадьорив юнака:

— Я ще подивлюся, може, візьму тебе собі за джуру!

— До вас? — Весь малиновим став, а карі очі в сльозах усміхнулись з надією.

Тим часом одбувався похорон убитих козаків.

Сотника поклали в його сукняну нову кирею й добре обв'язали:

— Якщо родичі захочуть перевезти тіло, щоб могли його легко знайти! — промовив багатозначно Палій.

Поховали з похоронними молитвами. Усі панцирі й речі татарські зібрали і, нанавантаживши їх на коней, попрямували до зимівника Вечірок.

Збентежений цією вимушеною присягою, Палій хотів їхати окремо від інших. Але суворий погляд Корнія нагадав, що вони вже не самі. Петро Стоусь до наймолодшого покоління належить, і перед ним треба з гідністю поводитися, як те мужеві личить. Та й Гервасій Добридень — ходячий живий дзвін серед старшини і роздзвонить про Палієву присягу Стефанові Семашку.

І полковник почав розпитувати кобзаря. Довідався, що сліпець був оддалік:

— Десятеро коней зтягли мене геть. Козак Хома наказав мені тримати повіддя і попасти їх і рушницю дав про slučaj... щоб я вгору вистрелив. А заряд же тепер — дорога штука. Як джура почав про рятунок кричати, я і сам по голосу знайшов. Чую твій, Семене, голос, що по-лаврському виводить «Вічна пам'ять» і, ей-богу, дуже зрадів.

— А як же це ви взяли біля Семашка? — розпитує Палій.

— Заблудивсь, не знаєш хіба? Ішов до Корнелія на зимівку, та опинився ген-ген, трохи не до Перекопу дістався. Кінь, мабуть, татарський, що все риссю у Крим, а мені його дав Думитрашка в Багришівці тиждень тому...

— Заспівайте мені, коли ваша буде ласка, про смерть старого кобзаря! — попросив заспокоєний Палій.

Довжелезний Гервасій, ногами мало не черкаючи землі, їхав за Палієм. Він хитнув головою і, стиха співаючи та на бандурі підігруючи, почав давню думу про смерть запорозького кобзаря в степу:

Ой на татарських полях,

На козацьких шляхах,

Не вовки-сіроманці квілять-проквіляють,

Не ораи-чорнокрильці клекочуть і під небом літають...

Палій озирнувся — далеко розтягнувся загін. До кобзарєвого коня прив'язано одного за одним п'ятеро коней з вантажем. Над ними вартує моторний Стоусь, який веде решту коней і щосили намагається заслужити полковникову похвалу. Останнім їде Корній. Він робить знак полковникові зачекати його. Палій пропускає повз себе всю валку.

— Небо нічого доброго не віщує,— каже йому Корній.

— Коли гроза ударить,— небезпечно: ми ж у панцирах! І на конях панцири порожні... Метал притягне до себе вогонь. Треба поспішати до Вечірок! — відповів Палій, озираючи небосхил.

Низькі чорні хмари зтягли небо. Де-не-де по краях хмар міддю червоніють вузькі смуги. Під хмарами літали зграї наляканого птаства. І в цій пустелі, вкритій хвилястою тирсою, тільки один-единий дуб на видноколі здіймав у небо велетенські рамена і час од часу клонив низько чубату голову.

— Наливайків дуб кланяється Чорному морю. Може, гроза і мине,— глухо під башликом бурмотить Корній.

— Гей, Петре, пильнуй краще коней — треба поспішати! — кричить Палій і поганяє Гервасієвого коня: — Треба поспішати.

А кобзар, мов і не чує,— співає думу:

Кінь біля нього постріляний, порубаний,
Ратище поламане, піхви без шаблі булатної,
У ладівниці ні однісінького набою,
Тільки й зосталась йому бандура подорожня,
Та у глибокій кишені люлька-бурунька,
Та тютюну півпапушки.

Шелестить під вітром тирса, брязкотять на порожніх сідлах панцири, під копитами коней тріщить пересохле бадилля, а басовитий і чистий голос співця виводить далі.

Будуть мене вовки-сіроманці зустрівати,
Будуть дідом за обідом коня мого заїдати.
Кобзо ж моя, дружина вірна,
Бандуро моя мальованая! —

тужать і голосять струни.

— Чуєш, Гервасію, як я собі кубло зів'ю,— доживатимеш свого віку в мене! Я тобі прижену з Криму замість коня верблюда, щоб ноги твої не матлялись ось так без стремен! — сказав Палій.

— Пане полковнику, я і без верблюда проживу, аби мав щонеділі на обід якісь ребра обгризти,— відповів кобзар, доспівавши думу.— Грішна душа моя м'ясолюбієм!.. Охо-хо! Святий Вишенський наче істинно про мене написав: «Скотоїди, птахоїди, пироогоїди... периноспателі й подушкоспателі...» Каюсь я і караюсь цим, та ось три дні мої жорна в роті нічого, крім дикого терну, не мали.

— У Корнелія Вечірки знайдеться щось і на твій млин! — бадьорить Палій кобзаря.

Враз усі помітили, що з заходу степом іде у чорному диму вогнева стіна. Це була жахлива ознака пожежі, степової пожежі, яка нищила все й гнала перед себе все живе...

— Рятуймо, брати, свої душі! — крикнув Палій і взяв кобзарів повід у руки.

Кінь сліпого був добрий — у чвалі не відставав од Ворона.

Палій з козаками вчасно прибув до зимівника. Його там ждали і дуже раділи. Але Корній десь затримався.

Яким Вечірка — син гадяцького полкового обозного Юхи-ма — служив у Палія сотником. Він не мирив з батьком, бо змалку виріс на зимівнику біля діда — завзятого патріота-запорожця. За сто літ вже перевалило Корнелієві, а він ніяк не може розлучитися з степом. Під Пирятином у селі Вечірках живе його козачий рід. У Гадячі син Юхим палати для себе збудував, та батько і не поцікавився глянути на них. Запорожець зневажливо ставився до тої старшини, яка остан-

німи часами щораз більше захоплювалася життям панів, великих власників, і намагалась їм наслідувати.

— Много не журіться, ще до вас приїду, тільки почую свою смерть, аби поховали біля моєї Уляни! Щоб не довелося на тім світі халепу мати — другої жінки шукати! — відповідав завжди дочкам і синам старий Корнелій.

Зате онуки й правнуки аж билися за чергу їхати на зимівник до лисого запорожця. Зимівник Вечірки трьома стінами притулювся до скелястої могили. Серед запорожців ходила чутка про великий потайник у тій могилі. У балці під могилою насадив Корнелій садок. У степу поблизу сів для себе хліб і мав баштан, але найбільше кохався у бджолах.

Палій з кобзарем і Стоусем застали на зимівнику велику метушню; старий звелів переносити у льох вулики з бджолами. Пожежа загрожувала хутору. Заквітчана червоними маками молодесенька дівчина у червоній плахті й тонкій вишиваній сорочці складала килими й рушники. Здивувався Палій, побачивши онуку друга свого Самуся.

— А ти чого сюди залетіла, Мар'ясю?

Дівча почервоніло, личко вишиваним рукавом закрило і тихо вимовило:

— Приїхала дідуся до себе на весілля просити... А це і вас... Дідусь з бабусею і матуся просять вшанувати весілля сироти! — І дівчина низько-низько поклонилася полковникові.

— Ну, як не любити український народ? Оточений ворогами, в небезпеці й повсякденній тузі й журбі віє на люту долю не вважає, а, наплакавшись на похоронах, — справляє весілля! — весело промовив Палій і, обійнявши рукою дівча, запитав: — А коли ж, доню, твоє весілля і хто твій князь-молодий?

— Дала я рушники богослову Остапові Спасенкові. А на весілля просить наш рід на неділю після пречистої! — ще кілька разів низько вклонившись, промовила соромливо дівчина.

— Перекажи дідові й бабі, матері й роду, що Палій дякує за запрошення і неодмінно приїде на весілля у Вечірки, як живий буде! Так ти попадею захотіла стати? Ну, будь щаслива, ясочко! — поцілував дівчину.

— Оце і я хочу востаннє потанцювати та й на спочинок, кличе Богдан вже і мене до себе! — проказав сумно старий.

— А де ж Лихопика, батьку? — спитав Яким Палія і, щоб ніхто не почув, пошепки додав: — Ми про Сірка нічирки!

Палій ухвально головою хитнув, уголос мовив:

— Пригода неабияка нам стала: сьогодні удосвіта натрапили ми на порубаного немирівського сотника Стефана Семашка. При нас помер... Поховали його з двома козаками,

ось і Гервасій Добридень з ним був... Лихопика, мабуть, біля коней з вантажем небіжчиковим затримався, — вже й сам стривожився полковник.

— Стривай, який це Семашко? Чи не той, що в полоні у Стамбулі був? — пригадав срібновусий Корнелій.

— Він, пане батьку! Як повертався з полону, татари на нього наскочили, кривою шаблею геть з живота кишки вирізали. І диво, як ще жив та говорив, — печально пояснив Палій.

Запорожець побожно перехрестився, проказавши «Вічна пам'ять!» і одразу ж гукнув:

— Живі мусять про живе дбати! Мар'ясю, чи ти в матері господарювати ще не навчилася? Давай полуднувати, та час нам тікати. Смаженим на той світ з'являться не хочу! Гей, хлоп'ята, допоможіть молодій господині!

Козаки на рожнах смажили дикого кабана і з десяток жирних дров. Тут же варили у казані пшоняний куліш з салом, заточений цибулею і часником.

Старому Корнелієві в окремому полумиску подали печінки і мозку тварин, — для іншого м'яса давно вже не мав зубів.

— Іжте, дітки, без хліба, — не звіз кіп загода, а тепер вже пізно! — сказав господар, прочитавши молитву і беручися за ложку.

— Пане батьку, та це і шлях покропити нема чим? — здивувався Палій.

— Мій гріх — моя і провина! Такий случай мені стався, що я перед вами яко наг, яко благ, яко ніде нічого не маю! — відповів лисий Вечірка.

Гервасій сів до кулешу з кабанячою ногою в руці. Дивно було, як спритно та ловко сліпий одрізував шматок м'яса і заїдав пахучим кулешем, набираючи прямо ополоником.

— Де ж Корній Лихопика? — не раз вже підносив голову Палій до стежки.

Те примітивши, до нього підійшов Яким:

— Не журіться, батьку, я послав Цвіля з хлопцями назустріч Лихопиці!

— Щось довго нема, — пробубнів полковник і підвівся. — Де моя одежа? Король у своєї Марисеньки зараз, то і нам треба причепуритись! Сам розумієш! Мабуть, Марисенька захоче побачити танці та і перед королем слід, як то лицарям належить... Коні, зброя, одежа... А козаки щоб усі поголились... Зрозумів?

— Буде все, як годиться, батьку! Я одібрав десятеро, як ви наказали.

— Співців, і танцюристів, та музик. Король любить. Мари-

сенька української нашої мови не розуміє... Щоб польську знали. А ти латинські вірші свої пригадай!

— Слухаю, батьку! — стояв Яким перед полковником струнко.

— Лихопика з Стоусем поїдуть у Київ, а Гервасія ми візьмем до короля. Одягнеш його в мій кармазиновий жупан і чисту сорочку. Тільки стережи, щоб не втік у Січ, — він такий, що й пожежі не злякається, — засміявся.

* * *

На обрії тільки досвідчене око запорожця може помітити жахливу небезпеку. Ще тут і тварини нічого не чують... А вже дідусь Вечірка напівлежить на сні, оточений дівчатами. Міцний дідів кований віз, запряжений чотирма парами коней, важко котиться степом. Козаки на конях навколо.

Корній з Гервасієм і Стоусем геть випередили всіх. Семен Пилипович примітив на Вороновій нозі чималий укус. Полковник непокоїться. Залив рану горілкою. Натер порохом. «Може, гадюка вкусила?» За повіддя держить Ворона, сам їде на своєму запасному коні Крукові.

Сонце ще йде вгору над степом. Вітер хилить у бік Криму траву. Така несподівана й дивна ця його степова присяга хвилює душу: Семен Пилипович не може отямитись. Спогади про покійного Сірка і його похорон плутаються з зовсім іншими думками. Він пробує читати латинську книгу, одну з тих, що були у татарина-ксьондза. Вона має темно-зелені шкіряні палітурки з густим золотим обрізом. Латинський шрифт на чудовому папері. «Франціск Бекон, барон Веруламський, лорд-канцлер Англії. Про загальну справедливість, або про джерела законів і прав. Лондон. 1663 рік».

У книжці була біографія Бекона, написана секретарем філософа Равлеєм. Палій переглянув її і замислився: «Так ось в Англії Бекон, будши на чолі держави, не кидав наукових дослідів і писав книги. Наш гетьман Богдан написав пісню про чайку, що її любить тепер співати весь народ. А московський цар Олексій Михайлович писав віршами листи своїм воеводам і почав працювати над історією своїх походів...»

І знов Семен Пилипович оглянув степ, мов од сну, прокидаючись від думок.

Минуло три доби, і передсмертні ридання Сірка вже зараз не так хвилювали душу.

— Де твої думки, Семене? — запитав Лихопика, під'їхавши.

— Біля Івана Собка¹ та його Марисеньки, їду ж до них у Вигланів,— відповів поважно.

— Марисенька, як завжди, напевне, знов вагітна! Крик і плач дітей, сморід пелюшок. Кажуть на Україні про київських відьом, а куди їм до французьких, чи то пак паризьких! Двадцять шість літ живе Собко із своєю Марисенькою, і увесь цей час обоє казяться, наче тільки що побралися! Чув я, що тепер вона мовби присмирніла: Людовик Чотирнадцятий за королеву її в Парижі так і не визнав! Дочка французького капітана — піддана його, і квит!

— Е, Корнію! Любомирський казав, що Марисенька — байстря покійної королеви, яке вона привезла у Варшаву Владиславові як своє віно, дитиною чотирьох років,— усміхнувся Семен.— Від цієї відьми зараз наша доля залежить. Спасибі, що не гребує ніякими дарунками! Везу тепер найкращий для Марисеньки.

— Чи ти б, Семене, не обійшовся без мене? — запитав серйозно Корній.

— А це що? — здивувався той, глянувши на побратима.— Що трапилось?

— А те, що у Києві на Подолі мене й досі жде Мокрина... А я — собачий син! — здерши з голови башлик, крикнув Лихопика.

— Яка Мокрина?—дивлячись на побратима, запитав Палій.

— Іфігенія... Тю на тебе! Хіба не пригадуєш? Довгоноге й окасте чортеня, що ти її сестрою своєю називав... Присягнув я їй, що одружусь із нею! Вона мені перстеник срібний подарувала і також присягнула, що ні з ким не повинчається... Очі великі, брови чорні, дугасті, а сама — очеретина,— нагадував побратим.

— Не пам'ятаю... Не пригадую... Не сердься, Корнієчку, братику! — стурбовано казав Палій.

— Бодай ти скис! І ти міг забути, як ми гуляли у Києві на Подолі? Згадай тільки багату кутю, коли ми були філософами,— у бургомистра Довгопольця, що жив біля церкви Миколи Доброго! Та як потім на масниці грали Софоклову драму «Іфігенія»? Мокрина й грала Іфігенію, а її батько Довгополець пошив нам усім грецькі хламиди. Ти був Орест. Я — Пілад. І наші портрети написав ієромонах Довгополець, кравець брат. Дядько Вікентій, батько Мокрини, все журився, що в нього синів немає... Не пригадав?

— Що мав десятеро дочок? — сміючись, перепитав Палій.— Тепер вже пригадав!

¹ Так прозивали козаки польського короля Яна Собеського.

— Не пам'ятаєш мою Мокрину — наймолодшу і найкращу з усіх сестер, що любила співати:

Як заслужиш пару волів та пару жупанів,
Тоді сядеш коло моїх вишиваних рукавів...

Пригадуєш її голосок, Семене? Сама худа-худа, ледве тринадцять років, з телячими очима... Гостроязика, весела, жвава... Під нею на сажень земля горіла, мов полум'я, дівчина була, — розчулено казав Лихопика.

— Десь стара баба тепер. Я ж не вінчався ще тоді, а тепер завінчав і свою найменшу дочку Парасю, вже і вона двійко діток має, — промовив Палій, дивлячись сумно на побратима.

А Лихопика, мов і не чув Палія, задушевно кааявся:

— Бач, унікав я Києва по своїм нещасті, а Мокрина жде мене й досі, каже Петрусь Стоуць. Заміж не пішла. Сама з старою матір'ю живе, бублики пече і продає. Так чи не так, а я своїми очима та вухами хочу те все дізнати. Пробачай вже, брате, за серце мене вхопило, — може, то моя доля?!

— Ідь, братику! Людей розпитай про свою та й про мою... До Феодосії завітай і що сталося при Семашковій смерті стверди. Молодій ось Мар'ясі на весілля у Вечірки подарунки привезеш. Од мене — намисто на п'ятнадцять золотих дукачів! Щоб так і сяяло! Од себе вибери кунтуш та соболинний кораблик на голову — Парасі такий я подарував ік Петру — Павлу. І до межигірського ігумена заїдь — Сіркове золото передай, що він на сорокоуст по собі заповідав.

Порадились, бо мали роз'їжджатися. Умовились скликати до Вечірок на весілля, на раду з усіх надійних охочекомонних полковників.

Дим вже не давав дихати. Смалятиною смерділо. Коні, кабани, тури, лисиці, зайці тікали світ за очі. Не було видно блакиті від птаства. Жаби, ящірки, вужі, гадюки — все повзло, стрибало, тікало. Суха тирса, як порох у полум'ї, вибухала. І важко було зрозуміти: ранок надворі чи вечір, день чи ніч. Чорний задушливий дим заповнив степ до сонця. Козаки поспішали виїхати швидше з небезпечного місця. Далеко на півночі яснів блакиттю виднокруг. А тим часом Лихопика з козацтвом ловив диких коней, жирних дров. Один козак прив'язав заколотого кабана до тороків Гервасія, йому на радість. Тільки на ранок виїхали вершники у безпечну від пожежі балку.

— Тут поспідаємо й роздивимось! — наказав Палій.

Тиха річка манила своїми золотавими берегами. Палієві спідорожники з наказу полковника почали чепуритись. А ко-

заки Лихопики розвели багаття, щоб засмажити на сніданок дичину.

Побратими одійшли по берегу далеченько.

— Видно, така моя доля, щоб оселитися у Фастові, — Феодосія ж родом звідтіля, — промовив Палій. — Фастів на кордоні і з Москвою, і з Польщею, і на караванному древньому шляху. У Крим і до Персії також від Фастова путь!

— Дід Феодосії мав там прехорошу пасіку серед липового гаю. Чи живий ще старий Пилип Снятенко? — зауважив Корній, скинувши башлик. — Вирвати наш Фастів з пазурів католицьких біскупів увесь час марить і наш чернігівський лицар у митрі архієрея — Лазар Баранович.

З великою ніжністю дивився Палій на спотворене обличчя свого названого брата. Не було носа — дірка чорніла замість нього. Не було губів — у червоних яснах одкрито біліли зубами щелепи. Дірки стриміли й на місці вух. На підборідді між численних шрамів стирчало кущами грубе волосся. Чорні широкі зламани брови зрослись над переніссям. І великі чорні очі в довгих віях дивились широко, мов дві дивні зорі під високим, чистим та білим, як степ під снігом, чолом. А над ним лежав без єдиної сивої волосини густий чуб.

— Давай я тебе поголю, братику! — сказав Палій любовним голосом, якого ніхто з козаків не чув од нього.

— Ти ж поспішаєш, Семене! — заперечив був Корній.

— Дарма, хай той ляський перевертень ще зачекає, — посміхнувся Палій.

— Таки правда, що Ян з козаків? — живо запитав Корній.

— На власні вуха чув, як Станіслав Любомирський казав, що його діда ще звали Собком! — ствердив Палій.

— Чи застанеш при королі молодого Сірка? Чого він його при собі держить? І з Сірком аж чотирнадцять знатних запорожців. Король, бач, одпустив сотника Данила Апостола та білоцерківського протопопа Зарембу з козаками. Я сам читав лист на корм для ста сімдесяти двох коней та харчі для козаків на сім тижнів... Так і поставлено — попереду коней, а потім людей! — гнівно блиснув чорними очима Корній.

— Ну, я, звичайно, перекажу, що хворий кошовий помер на матраці й подушці під ковдрою, які йому прислав король. Що безстрашній вождь запорожців похований в атласному жупані, суконних штанях і поясі королівських... Смерть старого й короля добре приголомшить, бо Сіркова слава лякала всіх ворогів! — казав Палій, голячи побратимові голову.

— А який це небіж Сірка служить при боці короля? — запитав Лихопика сердито.

— Католик Черемис... Син Сіркової сестри-бранки й наші;

його підлітком украли єзуїти з намету в татарському таборі під Кам'янцем,— враз захмарився полковник, пригадавши й свою сестру.

— Та й запорожці про сина Сіркового Романа кажуть, ніби закохавсь у Варшаві в католичку... Не в батька пішов і не в старшого брата Петра! — з жалем вимовив Корній.

— Мало у нас добрих колегій, Корнію! Єзуїти захопили по школах на Україні велику силу... Якби батько Богдан був не зруйнував у Фастові католицьку колегію, а нас, козачих дітей, не одіслав усіх у братство в Київ, не знати, хто б із нас виріс! Хіба забув, що ми латинську мову знали краще, ніж рідну,— одповів Палій, зсунувши чорні брови у суцільну лінію.

— Поки що нам також похвалитися нічим, братику! Латиняни щиру правду кажуть. Тяжкий шлях до зірок, чи то пак до щастя,— ставши на ноги й починаючи голити Палія, промовив Корній.

Семен блиснув очима і сказав своє улюблене латинське прислів'я:

— Пер аспера ад астра! ¹ А ми, братику, все ж таки попробуємо дійти до своїх зірок! Завоюємо й собі трохи того щастя. Я присягнув Семашкові,— а може, та його Феодосія — правдива київська відьма? Ніколи не бачив і не чув нічого про неї. А мабуть, доля моя.

— Бодай ми скиснемо, коли не дійдемо до своїх зірок! — засміявся Корній, втішаючи побратима.— Не журись: Семашко був освічений і справжній козак і чорти батька зна кого не любив би так, щоб журитися про неї у смертну хвилину! І я так думаю брате, що ми повинні дійти до своєї козацької зірки,— дати нашим людям зірку щасливого життя! Хай ми з тобою скиснемо на оцет, якщо не переборемо геть усіх перешкод.

— Не йде мені з голови той Семашко! Увесь час печуть мене його очі... І що я йому? Тільки й того, що колись, дітьми, нас разом отці бернардини латинили у Фастівському колегіумі,— замислено казав Палій.

— Ех, братику! Хто на Україні не знає полковника Палія? Слава про тебе скрізь розійшлася в народі...

— Слава, кажеш? Але дякую за таку славу, коли кожний буде мені дарувати своїх дітей з жінкою... Хіба мало у нас козаків гине від шаблі та самострілів? Ні, рішуче, я з себе божого дурня вчинив цією присягою... Сам помисли, навіщо мені жінка? Хіба маю я час з нею панькатися? — полковник починав сердитись.

¹ Через терни до зірок (лат.).

— Семене, ти облиш зараз усі гадки про Семашкову... Я однесу київському сотникові Тупталові для неї гроші про всяк случай... Маєш принаймні рік на жалобу вдови. Кінчай з королем справу з приповідним листом, та й квит. Як казав батько Богдан, що було бачили, а що буде — побачимо! Може, тая удова Семашкова звільнить тебе й сама від присяги? — спокійно, упевненим голосом доводив Корній.

На обрії ледь-ледь позначалася чорна риса — пожежа пішла на південь... Дівчата з козаками виготовили хороший сніданок. Дехто з козаків обережно натякнув про горілку. Кобзар Добридень, збуджений пахощами смаженини, вигравав на бандурі й співав жартівливих пісень. Молодь сміялася і собі жартувала. А коли полковник з обозним з'явився, Палій запитав:

— Чи скоро вправитесь з сніданком?

— На вас чекаємо, батьку полковнику! — відповіла дзвінко Мар'яся.

— Яка розкіш мати до смаженини сіль! — сказав весело Лихопика.

— А яка чудова та свіжа вода! — додав сотник Лука Пляка.

Тільки Семен Палій лише трохи покуштував соковитого та ніжного м'яса дροхви, випив з великого турячого рога води й одійшов до своїх саків на осідланому Вороні. Крука одслав, навантаженого книгами, з Лихопикою.

Ще сонце йшло вгору, як козацтво поділилося. Палій на чолі пишного загону в кармазинових червоних жупанах з полковою корогвою та сотенним прапором подався в бік Дністра, а Корній з рештою козаків попрямували на Пирятин, охороняючи немічного столітнього діда Корнелія Вечірку, з його правнучками-дівчатами.

— Ви, мої голуб'ята, доведіть мене тільки за Лохвицю, до Лебединих озер, а там вже безпечний шлях серед козачих хуторів! — наказував столітній запорожець.

II. ВІРНИСТЬ КОХАННЮ

Палій з Лихопикою — єдиний дуб з двох коренів. Змалку зросли укупі. Юнаками з'єдналися думками шукати собі щастя. Не закінчили вчення — одкликала мати Січ молодих козаків на захист вітчизни.

Потім сталася з Корнієм катастрофа. Польський магнат оточив рідне село. На очах юнакових замордував його батька і тітку, а всіх хлопців тяжко покалічив... Вірний побратим

дівнався про нещастя, і вночі викрав Корнія з льоху, та й повіз його прямо до себе, а потім до Межигірського монастиря на лікування... Того страшного літа 1664 року Межигір'я з монастиря повернулося на величезний військовий госпіталь; старі досвідчені запорожці були за лікарів покаліченим Стефаном Чарнецьким чоловікам.

Семен оселився в батьків. Вступив до Ніжинського полку. Одружився з красунею Настунею і господарював. Мав уже трійко діток. Старший син вже почав вчитися грамоти, а другий сам у сідлі на коні сидів. Найменшій дочці Парасі минуло п'ять років, як забрала її дядина до себе в Батурин. Того літа татари спалили хутір, вирізали всю родину, а сестру Семенову в полон забрали. Не було Семена вдома, — з полком своїм у поході був.

Коли друга катастрофа поглинула Семенову родину — повернувся до нього побратим. Помста з'єднала їхні розбиті серця, а змужнілі лицарі переконались, що немає щастя і бути його не може на рідній землі, поки її нищать, грабують і палать вороги.

Обидва самотні, вони полюбили товаришів по зброї — спочатку куринь на Січі, потім власну ватагу в степах. Виросла ватага в полк — бойове братерство. Тижнями тяжко голодували. Мерзли під холодними дощами в степах. Зріднились, здружились.

Корній Лихопика — господар полковий, обозний. Він також дбав і за добру полкову славу серед населення. Палій безжально карав козаків за найменшу кривду населенню. Він казав: «Я керую полком лицарів, а не грабіжників альбо здрайць!»

І паліївців любили. Семен Пилипович сам грав на кобзі та співав, і у нього в пошані були музики.

Козаки шевцювали, кравцювали, ковалювали: серед них були різних цехів майстри у той страхітливо-неспокійний період життя. Сам полковник пильно дбав про те, щоб залишити про полк найкращу згадку. Він дарував для церкви коштовні книги й ікони або дзвони. Будував чи ремонтував громадські будинки, гатив греблі, копав ставки, рівняв шляхи й танцював на весіллях своїх молодих козаків з дочками тих сіл чи міст, де стояв полк.

Семен і Корній вийшли з Київської Академії завзятими послідовниками спартанців стародавньої Греції. Перевиховати селян на козаків-хліборобів. Знищити кріпацтво знизу поголовним окозаченням усього селянства — ось завдання, що його поставили перед собою побратими ще у свої юнацькі роки. І досі жила в них ця недосяжна мрія.

Оселитися в певній місцевості — найкраще для цієї мети. Фастівщина — рідна земля предків, яку загарбали іноземні пани біскупи римського папи, щоб організувати тут всеукраїнську католицьку фортецю з виховними колегіями та вищою школою для українських дітей. Понад сто років пани біскупи тримаються за Фастівщину. Їх вигонили звідтіля гетьмани Косинський, Наливайко, Хмельницький і кошовий Сірко, а вони сховуються, одбігши в Білу Церкву або Овруч, перечасують — і знов за своє, — все не кидають гадок про Фастів.

Лихопика, попросившись при Лебединих озерах із старим Вечіркою та його правнучками, які знайшли собі надійних попутників, їхав мовчки й думав про Фастів: «Все тепер пішло шкереберть. Чи захоче сотникова виїхати з Києва? І що скаже йому про Фастів Мокрина? Та й чи згодяться козаки оселитися там?»

Дощ прибив пил. Хмари не пропускали сонця.

До Києва залишилося менш як два дні. До обозного під'їхали три сотники: Лука Пляка, Миско Тиша і Остап Цвіль.

Поділився з ними думками про Фастів:

— Треба рятувати Богданову спадщину. За договором усе Правобережжя одійшло Туреччині. Попович зброєю виганяє звідтіля наших православних людей. Самі руїни zostались серед бур'янів. Як оселять їх турки або поляки, то однаково ж доведеться нашим дітям їх вигонити... Краше вже ми зараз цього не попустимо! Король обіцяв Палієві приповідного листа — на яку він захоче місцевість Правобережжя. Може, дасть нам Фастів?

— Одному полкові — хоч би й хороброго Палія — Фастівщину не вдержати! — промовив обережний Лука Пляка.

— А хто каже, що Палій один? Чи в нього немає побратимів-полковників Харка Іскри, Андрія Абазина та нашого свого Самуся? — гоноровито відповів Остап Цвіль.

— Заселяти землі треба з розумом... Щоб ні попович, ні Польща не нарікали, що од них населення переманюємо. У договорі стоїть, щоб усе Правобережжя зоставалося незаселеним, — повчально проказав третій сотник, Миско Тиша.

Лука Пляка, білявий, з темним обличчям і майже коричневим величезним носом з п'ятьма бородавками, міцно сидів, злившись широким тулубом з конем.

Семен Палій викупив Пляку з кримської неволі і на нього звіряв завжди свою особисту здобич.

Остап Цвіль замолоду служив у полковника Петра Ворошила і кохався у високій політиці. Він любив яскраву одягу й коштовний ронд на коні й умів їх довго зберігати.

Сам Остап був негарний: обличчя посічене та порубане, у

шрамах, губи товстезні. Але мав струнку постать і знав безліч пісень,— за танки й спів любили його жінки.

Миско Тиша мав ще друге прізвище — Макогін. Глибокі зіркі сірі очі, довгий ніс, завжди стиснені тонкі вуста. Завжди мав насунену до чорних брів сіру смушеву шапку. Весь він був якийсь стовбурастий: довгаста голова, вузькі плечі й довжелезний тулуб; на коні здавався вищий за всіх, а як стояв — був середнього зросту. Жартували його козаки: «Нашого сотника бог породив тільки для коня!»

Лука Пляка викресав вогонь, розпалив люльку й ухвально промовив:

— Коли я служив у овруцького полковника Дем'яна Васильовича Децика, то дуже мені були до вподоби біскупські льохи... От де просторінь та глибінь! Ще й підземні хідники до самої річки Унави! Ті льохи стануть нам у великій знадобі,— муровано їх, либонь, ще до гетьмана Наливайка!

— Так ось, пани-браття, треба нам порадитись, як покласти початок Фастівської фортеці. Щоб, тільки-но полковник наш від короля приповідного листа в руки візьме, враз руїни фастівські повернулися на фортецю,— припалюючи люльку, промовив Лихопика.

— Рубати ліс, щоб дошки й кругляки не гнили, треба в морози,— сказав хазяйновитий Пляка, родом поліщук.— А сокир у нас на весь полк, мабуть, три — всі у моїй сотні.

— Отож і треба купити яких сто сокир, щоб було їх хоч по десятку на сотню! Це тобі доручаю, брате Луко,— вимовив Корній.

— Сотнею сокир навряд чи й обійдемося. Треба й пилок, і цвяхів... Гай-гай!..

— Все, що треба, придбай!— знову наказав Лихопика й далі: — Я гадаю сотні дві оселити у Фастові на зиму. Треба для них курені збудувати... Чи дзі сотні, брати, справляться самі?

— Якщо, пане-брате обозний, дозволиш нашим козакам одразу ж оселити у Фастові свої родини, то справа піде! Журяться дуже козаки, що їхні жінки з дітьми поневіряються безпритульними, Христа ради у гетьманців: зігнали їх з рідного Правобережжя!..

— Тільки без розголосу про це!.. Полковник казав, що на кожну родину одпустить трохи грошей, щоб не голіруч приїздили. Ні хліба, ні каші на зиму у Фастові ніхто не заготовив для нас. За грушками та кисллицями не перезимують. І оселятися треба обережно — не у Фастові, а біля нього, серед лісу, щоб непримітно було з шляху.

— А я із своєю сотнею проситимусь у Мотовилізку,— поправляючи шапку, промовив Цвіль.

— Тобі, пане-брате, треба об'їхати усіх будників полкових, бо чортма вже поташу і селітри. Та треба і до людвісара навідатись, чи він закінчив переливати гармати. Треба б нам свого людвісара у Фастові мати, — прогугнявив Корній у башлик.

У всіх сотників посвітлили обличчя і заблищали очі. Спостерігаючи їх, думав обачний Лихопика: «Треба порадитись та Фастів пильно оглянути: може, є рація не двом, а п'яти сотням у нім зимувати?» Мислячи так, обозний раптом вирішив: «Чого мені час у Києві гаяти? Вранці знайду Мокрину. В обід одвідаю удову Семашкову. На вечірню встигну до Межигірського монастиря, а звідтіль — прямий шлях на Фастів».

Склавши цей план, все спрямовував так, щоб його виконати. П'ятого дня ввечері стали по тім боці Дніпра, насупроти Києво-Печерської лаври.

— На Московський міст їхати неохота: стрільці там трапляються, не батькові діти! — казав, стоячи біля валки возів, чорний, як жук, купець у синьому суконному зупані.

— Ідьмо, Стратоне Сидоровичу, дамо їм трохи тарані та барильце горілки. Ось і козаки також з нами будуть! — умовляв купця другий, у сірому, бідніший.

— Синочки, мої голубчики, візьміть і мене, стареньку, з собою — хочу ночувати у Києві! — почувсь дзвінкий голос з ослиці, що на ній сиділа тонка чорна постать у припалій пилот білій намітці.

Ослиця, киваючи безперестанку головою, проштовхувалась серед возів із своїми полотняними охайними саквами й маленькою постаттю жінки у намітці.

— Паніматусю, так не можна ж без черги, — озвався купець у синьому.

— Мені все можна, синочку! Я — мати сімнадцяти синів, що всі, як один, поклали свої голови за Україну... Хоч найменшого б мені зберегли: богові присвятила б його, він тут, у Києві, вчиться, та звістка до мене дійшла, що і він збирається на Запорожжя! Довелось оце з Миргорода на старість труситися до святих київських... Чи застану свого Артюшу?.. То вже пустіть, синочки, голубчики мої!

— Паніматусю, торік московські стрільці збудували он великий міст через Дніпро... Три вози вряд можуть їхати — такий широкий! Ідьмо з нами, тільки наготуйте за переїзд три копійки, — сказав купець у синьому.

— Аж три копійки?! Чого ж так дорого? — сплеснула руками мандрівниця, та, глянувши навколо, швидко додала: — Де люди, там і я, — хай вже і мої три копійки. Ось, кому дати? — І вона витягла мідну величезну і важку монету.

І в цім молодім для її віку голосі, і в рухах, повних самоповаги, і у темному й висхлому, довгастому обличчі з рисами тонкими та гарними — все вабило Луку Пляку. Раптом він скинув шапку й звернувся до старої:

— Чи ви не пані сотникова наказна миргородська Грициха Лагодиха, славетне уроджена Лизогубівна?

— Ви знаєте мене? Я Марта Лизогубівна з Переяслава.

— Ні, я знаю вашого сина Прокопа Григоровича Лагоду, писаря моєї сотні, викупленого з неволі перед великоднем... Зараз він у Січі, поминає небіжчика Сірка.

Люди навколо зацікавлено заворушилися, прислухаючись.

— Прокіп живий? А я вже п'ятнадцять років, як у граматку за упокій записала його!.. Ви бачили його? Синочку, мій голубчику, хай бог пошле таке ж щастя вашій матері, як ви оце мені зараз принесли... Писарем сотенним Прокопець? А чийого полку?

— Прокіп нічого, здоровий. Був у Туреччину далеко засланий... А служить він в охочекомонному полку Палія.

— Слава ж тобі, святая Покрово, козача божа мати, що сина мого врятувала і в добрий полк благородного Палія спрямувала! — побожно перехрестилася стара сотничиха.

Так наші козаки разом із старенькою і через міст благополучно переїхали, і в'їхали на Поділ.

Корній, умовившись про зустріч з сотниками, прямо пустив коня на знайому вулицю до церкви Миколи Доброго.

Дзвонили по церквах до вечерні — була субота. Ось і двір покійного київського бургомистра Вікентія Савича Довгопольця... Дивиться п'ятьма старосвітськими слюдяними кружальцями в олив'яних рамах і пишається зеленими різьбленими віконницями з залізними прогоничами.

— Скільки було пожеж та воєнних нападів, а будинок цілів! Ось і дубок при хвіртці — тоді він був невисокий, а тепер гіллям прикриває згори мало не цілий гонтовий дах.

Корній зіскочив з коня і раптом відчув, що загубив потрібні перші слова і не знає, з чого йому почати.

— До кого це ви, пане? Як до бурмистрихи, так вони вже пішли до церкви, а як до панни Мокрини Вікентіївни, так вони зараз вийдуть стрічати з череди свою корову, — люб'язно пояснила баба з червоним носом, вся одежа якої була в латках усіх кольорів.

— А хто ж ви, тітко? — спитав Лихопика.

— Я одинока вдова, живу онде в богадільні при церкві, а під час божої одправи продаю бублички на цвинтарі, збираю гроші на пристойну собі одежу, — солодким голосом, спустивши очі, відповіла.

— Брешеш, сучаро! Собі на горілку... що день божий п'яна, мов чіп! — докірливо промовив безрукий дід-жебрак.

— Хоч я і в латках, так зате в чистих, бо щоп'ятниці собі голову мию і все з себе перу, а ти на своїх латках носиш десять пудів лою та калу,— дала здачі одинока вдова.

Понесло курявою. Наближалася велика череда ревучою хмарою. З сивою бородою нижче пояса й високим чолом та мудрим поглядом темних очей,— як малювали по церквах пророка Самуїла,— виступав попереду чередник з сучкуватим костуром.

Корнієві все тут любе та миле, і сам він собі здався молодим спудеєм.

Хвіртка одчинилась: вийшла немолода жінка з товстими косами, навколо голови покладеними, кольору житньої соломи. У неї в руках довгі зв'язки бубликів.

— Хвесько, ось візьми! — віддала пів'язки бабі, а тоді з кишені витягла три бублики: — А це вам, дідусю.

Жебрачка хвацько поцілувала руку й зникла, а чередник перехрестився:

— Пошли, боже, тобі, дочко, щастя!

— Мое щастя, дідусю, усім відоме: до могили світити дівочою косою! — зітхнула глибоко жінка і широко одчинила хвіртку перед коровою, а сама вийшла на вулицю...

Тут їй уклонився Лихопика, тримаючи за повід коня; низько вдруге вклонився, промовивши тремтячим від хвилювання голосом:

— Добрий вечір, Іфігеніє!

Жінка зблідла, як алебастр, і зробила крок за хвіртку.

— Боже милостивий, та невже Пілад? — В очах не було в неї подиву, а тільки радість довгождана!

— Пілад і є, шляхетна Іфігеніє! — ще нижче вклонивсь головою в башлику. Голос йому чомусь осип.

— Так чого ж ми на вулиці стоїмо? Прошу до господи! — Це мовивши, звернулася до сусідки, що дивилась на них обох: — Меласю, прийди, сестрице, видоїти нашу корову, бо я зараз...

І вони ввійшли на подвір'я.

Корній прив'язав коня до слупа у дворі перед ганком. Тим часом сусідка прийшла доїти. Щось їй сказавши, Мокрина повела гостя в горницю. На стіні між двох вікон у горіховій різьбленій рамі висів олійними фарбами писаний портрет двох спудеїв в однакових опанчах. Обидва темнооки й чорноголові, але один кругловидий, з товстеними чорними бровами, що зрослися на переніссі, і з опуклим чолом; другий з довгастим обличчям, і з тонкими бровами, та з примітними вже вуси-

ками. Плече в плече обидва. Під портретом підпис: «Два побратими — Орест і Пілад».

— Ось такими були ми з Семеном рівно двадцять шість літ назад. А через п'ять літ польський магнат Стефан Чарнецький мого портрета переробив ось так! — урочисто промовив Корній і, блискавично зірвавши з голови башлик, повернувся до Мокрина своє жахливе обличчя зі зціпленими жовтими зубами, що всі мов світились...

— А-а-а! — не своїм голосом закричала Мокрина і впала непритомна горілиць на жовту підлогу.

Корній до неї — як нежива. Цікава сусідка на поріг. Козак — за башлика, та вже було пізно: перелякана жінка широко перехрестила його і, не перестаючи хрестити, зникла, задкуючи, за дверима. Почувся її крик:

— Вовкулака! Вовкулака! Рятуйте, людоньки, Мокрину!

Корній в снігах побачив липовий водничок з кухлем. Побризкав Мокрину холодною водою і почав шукати у неї на скроні живчик, але Мокрина розплющила очі, глянула на башлик і перепитала свистячим пошептом:

— Стефан Чарнецький?

— Не мене одного так, а тисячі людей... Самих правих вух одрізав у наших людей щось сімдесят тисяч! Десятеро нетяг німців держали мене, поки шляхтич-кат спотворив божий образ... А тоді витягли з ропи великого рушника, й замотали ним криваві виразки, та й кинули мене в льох! Там і розшукав мене Орест і вивіз уночі до себе, на хутір під Борзну. Переховувався я там, поки шлях у монастир звільнився.

— Гурко? Я забула, як звали Ореста, — сказала Мокрина.

— А хто ж другий? Не було його тоді, як сатана Чарнецький наскочив... Прилетів, тільки-но дізнався. Одвіз мене лікуватись до Межигірського Спаса, а там вже старі запорожці дали мені раду і пораду. Вирішив я був і звікувати в монастирі.

— А мене?.. А про мене? — залилася слізьми Мокрина.

— Інакше думав тоді і тебе більше ніж себе жалів, ластівочко! — обійняв і пригорнув до себе жінку.

— Ти ж у монастирі постригу не брав? — крізь сльози запитала з переляком.

— Ні, одмовився ігумен мене постригати: не міг я в серці загасити жагу помсти Чарнецькому та всьому їхньому панському коду! Люто ненавиджу все, що панством пахтить, а ченці проповідують любов до кривих ворогів... Христос, мовляв, наказує, — коли вдарять у праву щоку, підставити й ліву, а я великий грішник: тому, хто підіймав на мене руку, — одрубував руку з його дурною головою... Нещасний я, що здох

скажений пес Чарнецький не од моєї руки! Сотню польських панів пустив я по світу ось такими потворами, як мене зробили... Та шістдесят сім продажних німецьких нетяг. З поляками ми б давно впорались, якби не ті німецькі вовки у них на службі!

Мокрина слухала, не спускаючи карих очей з промовця, а сльози — струмочками по щоках... Знадвору чувся гомін багатьох голосів, у вікна заглядали цікаві.

— Бач, вовкулака... До своєї відьми принесло його! Треба заговорити, щоб сусідам лиха не було,— заджерготіла стара циганка жінкам.

Мокрина гнівно звела брови й вийшла на подвір'я до сусідок, що обліпили вікна знадвору:

— Бог послав мені щастя: повернув мого зарученого — Корнія-богослова... Тільки поляки познущалися з його краси: ніс, вуха й губи одрізали! Потворою страшною між людей пустили, так він у монастирі перебув, поки загоїлось. З жалю до мене досі не приїздив... Завтра прийдете, все вам до крихти розповім, а тепер пробачайте: з дороги далекої він і зморений.

Засунула хвіртку, з ланцюга спустила собаку. Коневі й корові підклала пахучого сіна і повернулася до свого Корнія.

Козак зустрів її при порозі. Обійняв, до себе пригорнув і сказав:

— От би й поцілував, так не маю чим! Скажи, тобі не огидно дивитись на мене?

— Соколе мій! Лицарю святий... Душу свою вірну приніс мені!..— цілувала, тулила голову до грудей і гірко ридала, безтямно щаслива.— Кохалися з тобою три роки на весні нашого життя. Минули в самоті й наші весна та літо. Сестри дітьми пишаються й онуків сподіваються, а я... а в мене...— заридала, припавши до Корнієвих грудей.

— Так підеш за мене? Не посоромишся потвору дружиною назвати? — допитував Корній свою суджену.

— Хай бог мене тяжко скарає, як я зречуся тебе — долі, що її призначила мені божа воля! — палко відповіла Мокрина, і на мить на її обличчі мигнули її молоді риси.

— Так тоді одкладати наше весілля ніяк не можна: тільки Палій поверне від короля, ми одразу ж і підемо до попа! — радісно вимовив Лихопика.

— Який Палій? Може, отой, що його називають другим на Україні Сірком? Ти знаєш його? — запитала Мокрина.

— Ха-ха-ха! А про Лихопику ти також чула? — узявся в боки щасливий Корній.

— Невже Гурко? Хіба Орест? Боже ж мій, яка я безтям-

на курка: таж славний Лихопика — це ти, моя доле, мій соколе?! — обійняла, і цілувала, і тулила до себе щаслива жінка.

— А бодай ти скисла... Я вже гадав, що маю жувати тобі соску! Ну та гаразд... Не був я у Києві більше двадцяти год і зовсім забув тутешню учту, ха-ха-ха! — почав розпоясуватись обозний.

Мокрина зрозуміла натяк і почервоніла. Очі Корнія неодривно стежили за нею. У дебелий жінці шукав Корній образ п'ятнадцятирічного дівчати і, коли знаходив знайому рису на цім незнанім обличчі, радів.

— Чого червонієш, Мокрую? — запитав ніжно. Чи хто б сподівався почути цю ніжність у гугнявім голосі?

Вечір обом приніс полегкість. В його сутінках виразніш звучали голоси і непомітними ставали зміни часу на обличчях і в постатях. У цих маленьких горницях з низенькою стелею ніби причаїлась їхня юність. І час обом летів блискавично у спогадах.

Вони сиділи, обійнявшись і раз по раз перебиваючи одне одного: «Пригадуєш?», «Ти не забула?» — згадували колишнє.

Та ось Корній потягнувся і знов нагадав:

— Сім діб у дорозі я... Чи в тебе не можна з дороги вмитися?.. Мокрую, ми з тобою хоч і без вінця, а вже по віку своєму — мов давні муж та жона. Маю я при собі трохи золота і побоююсь ваших київських... Тож дозволь поки що в тебе, як у рідної сестри, ночувати, а все моє добро тобі передати, як моїй вірній та шановній дружині.

— Корнієчку, ми дуже зубожіли. Матінка моя вже немічна вдова, і я для нашого прожитку печу бублики на продаж... Три сотні бубликів сьогодні вже спекла, бо завтра — неділя і ярмарок. А ще маю стільки ж випекти, — стурбовано пояснила.

— Забудь віднині про бублики... Ти — наказна полковниця й пані обозна. А на твій посаг, гідний цього чину, та на все наше господарство дарую тобі цілий черес золотих талярів. А поки що на видатки маєш ось десять талярів.

І Корній подав нареченій капшук тонкої шкіри з золотом.

Мокрина побожно звела очі до ікон, що перед ними горіла лампада й, перехрестившись кілька разів, промовила покірною:

— Боже милосердий, будь до мене, великої грішниці, милостивий! — та й сховала капшучок у себе на грудях.

А тим часом Мокрину матір перестріли сусідки та ображені бублейниці, що їх так рішуче і так несподівано впровадили з двору.

Уся гордість славетно уродженого міщанства та образа від козацтва обурилась у старій бургомистрисі, коли вона почула про подію.

Мати ненавиділа Корнія, як тільки може ненавидіти завзята киянка: через нього її дочка-красуня зреклася найповажніших і найбагатших женихів. І розпалена гнівом стара поспішала додому.

— Через цього волоцюгу ми в убозстві скніємо... Увесь же Київ — свідок, що Мокрина могла б жити не гірше за гетьманшу, бо ті, що сватали її, були у Києві панамі війтами! А тепер з'явився цей льотр невідомо звідки у вигляді жакливого вовкулаки та й почав розгонити наших хлібодавців! — так кричала майбутня Корнієва теща, грюкаючи хвірткою щосили.

— Ти лягай і спи! Я так і скажу матері. А як її вкладу спати, — прийду до тебе ще, — одразу ж вирішила Мокрина.

Постанова нареченої Корнієві сподобалася. Сусідки й бублейниці, що чекали на велику сварку в будинку Довгопільців, розійшлися розчаровані. Стара, почувши кілька слів дочки, сказані пошептом, тихенько пройшла до свого валькирика й мовчки почала розбиратись. Вона мала вдосвіта йти до заутрені аж до Кирилівського монастиря. Похапцем повечеряла гарячим кулешиком і лягла спочивати.

Корній з Мокриною цю ніч не стулили очей. Розповів він і за свого побратима:

— Семен одружився на своїй Борзенщині з попівною Настею. Вродлива й письменна була і любила Семена. Було в них вже трійко діток — два синочки й дочка. Семен у Ніжинському полку служив. Та як був великий татарський похід тисяча шістсот шістдесят сьомого року, — спалено й пограбовано Семенів Пуховий хутір під Борзною... Забито матір і дружину з двома хлопчиками, сестру-недолітка забрали в полон. У Батурині в Семенового брата гостювала дочка Парася — сама вона тільки й зосталася, на втіху батькові. Семен виховав свою Парасю у жіночому монастирі в Чернігові у самої ігумені, високоосвіченої панни, князівни, що мала горб і тому пішла в черниці... А через десять років видав Парасочку за волоха — гетьманського улюбленця Антона Танського. Там так любляться, мов пара голуб'ят. Вже у них і хлопчиків двое.

А Семен назвав «Настусею» велику мідну гармату, а про одруження й гадку покинув. Та оце небіжчик Стефан Семашко чотири дні тому, перед смертю, примусив Семена присягнути взяти за себе його удову. І ми тепер у непокої — що воно за Феодосія? А присяга є присягою.

— Стефко? Сам бачив, як він помирав? — заломила руки Мокрина, ридаючи.

— Чого ти так? Хто тобі Семашко? — здивувався Корній.

— Дочка моєї сестри Уляни за ним... Бідна продала все,

що мала сама, — і будинок, і землю, зібрала гірко ті три тисячі талярів... Рідних дітей геть збіднила... І ось удова, моя кохана Хвеса, — ридала Мокрина.

— Він повертався з полону. Ми з Семеном і поховали його. Джура Петро Стоусь, мабуть, оце вже розповів сотниковій про це все. Я його провів оце сюди.

— Корнічку мій, не можу я стерпіти — мушу негайно побігти до сестри Уляни... Вони живуть у родича нашої матері — вона ж з Прокоповичів — у Сави Туптала, київського сотника... Двір його біля Миколи Притиського під горою.

— Не пушу я тебе саму, ластівко! Під ярмарок уночі вулицями всякі заброди вештаються, а йти мені зараз однаково, що з раю прямисінько в казан з гарячою смолою. Розвидниться, й підемо вдвох, Мокрусю! — пригорнув до себе і гладив рукою коси.

Тулилась йому до грудей лицем і ридала жінка. Та ніщо не мало сили потьмарити особистого щастя Мокрини.

Тулиться і горнеться немолода жінка до того, кому присягнула на вірність своєї шістнадцятої весни. Затихла на мить і промовила:

— Може, тобі до Феодосії завтра краще не йти?.. Будуть у неї й без тебе жалобні вістуні. Та і я розповім їй про тебе і Семена... Коли маєш їй гроші передати, — я передам... Не треба весільних пісень змішувати з похоронним голосінням! І Лихопика погодився з Мокриною:

— То правда, моя ластівочко!

* * *

Корній був щасливий. За ніч він не стулив і на хвилину очей і не захотів лежати:

— Не час, голубонько, мені вилежуватися! Справ багато... Щоб оселитися у Фастові, треба про все заздалегідь подбати! До Межигірського Спаса мушу їхати та і людвісара домовити... Так Мартин Плакса, кажеш, твій дядько?

Мокрина одразу відповіла:

— Материн брат у других. У Братському хуторі зараз — хоче на старість у ченці постригтися... У Борщівці Братського монастиря він.

— Бо наш Карпо Йосипович Мажчер у Глухові такий гордий та пишний став, що чисте лихо. Два роки на покрову буде, як переливає дві гармати... Небезпремінно нам свого людвісара треба мати!

І так заспішив, заклопотався Корній, що виїхав ще до схід сонця.

Нову, вишиту шовком, сорочку своєму нареченому подарувала Мокрина. Сперечався для годиться:

— Хай би на вінчання зосталася!

— На вінчання є краща: золотом і сріблом по голландському полотну вишивала! — гордо відповіла.

У чисте все переодягнувся. Добре поснідав. Залишив усе, що мав при собі, як дома, й виїхав з двору Мокрини, мов з рідного: цього почуття давно не знав. Рідну хату в Кодаках, селі близ Фастова, спалила польська шляхта.

Вирішили Корній з Мокриною повінчатись цієї ж осені й оселитися на зиму у Фастові. Тож мусив подбати за власне житло.

Виїхав на Володимирську гору й глянув на Дніпро. З-за кам'яного муру золотоговерхого Михайлівського монастиря пахтіло зріючою садовою. Співали солов'ї.

— Не так співають, як повесні... Тоді почуття виливають, а тепер — дітей учать... Чи ж буде у мене хоч одна дитина? — Зажурився, жаль стиснув серце: — Чи я знав, чи відав про Мокрину? Любив її за красу та спів, а душу, серце на вагу не брав... Ну, чого я раніш не навідався до неї? — нарікав на себе.

— Ось воно ясне сонечко сходить над святим Києвом золотоговерхим! — промовив лисий чоловік й широко перехрестився.

Корній також перехрестився і спитав:

— Прийшли київським святим помолитися, дідусю?

— Син мій, єдина надія, у стрільцях служить, та оце заслаб на цингу.

На високій стіні дубового острогу над чималим валом стояли на чатах московські стрільці у високих шапках та з блискучими алебардами на плечах. Торік збудований дубовий острог чистим золотом одливав під першим сонячним промінням. Знав Корній, що торік міцно укріпили Київ і збудували цей просторий острог з глибоким каналом та високим валом уздовж його. Вісімнадцять міцних дубових брам і багато бойових башт мав острог. Чутка ходила, що турецький султан з кримським ханом цього року прийдуть під Київ. Для того і широкий міст збудовано, щоб з'єднати Київ з Лівобережжям. Найкращого свого воеводу Великого Шереметева Петра Васильовича прислав з військом цар Федір Олексійович. Шереметева у Києві шанують, він тут був воеводою, і його три сини вчилися у Братському монастирі в академії.

Корній торкнув коня й поїхав повз собор Софії, що стояв у руїнах після останніх боїв з католиками і татарами. «Митрополит Петро Могила так був добре відбудував нашу свя-

тиню»,— з сумними думками їхав. На місці Золотих воріт побачив чималу могилу — закопали, землею закидали київську святиню, щоб зберегти її. Тут ішли вулиці стрільців: на сонці блищали рублені московські високі тереми з щедрою різьбою по дереву й довгі низенькі військові казарми... Стрільці мали свою Юріївську церкву, що її наново одбудували з руїн.

За могилою Золотих воріт починався густий ліс з одною колісною дорогою та безліччю байраків і чагарників.

Корній зустрів густобородого велетня в білій полотняній одежі, у новому солом'яному брилі та шкіряних постолах і запитав, як йому краще проїхати до хутора Борщівки Братського монастиря. Чоловік приязно глянув на козака й сказав напрочуд гучним басом:

— Поїдете цією дорогою до князя Володимира груші, далі до жилянських верболозів. Там ліворуч буде шлях через греблю Михайлівську на сіножать. Звідтіль візьмете до Жилянської високої могили; там побачите стежку до шляху, що починається у верхів'ях Либеді, і перейдете через Кощеїв брід та виїдете на гатку, а потім у глибоку долину. А в долині йде древній Борщівський шлях, прокладений ще за часів преподобних Антонія і Феодосія печерських.

Корній подякував і поїхав. З радістю пригадував древні назви київські. Він знав цей шлях колись дуже добре: по річці Желані широко розкинулися городи київських монастирів. У цих хуторах вирощувалася городина для борщів: тисячами приходили прочани у Київ, і, за монастирським звичаєм, заведеним ще засновниками, їх годували борщем в обід... Так і прозивалися хутори й села: Михайлівська Борщівка, Микільська, Софіївська, Братська. Згодом і річку Желань стали Борщівкою, або Борщагівкою називати.

У Борщагівках були копані ставки й природні озера, де розводилася риба, яку сушили на зиму.

Учні й спудеї дуже любили свою Братську Борщагівку: на хуторі годували тримно. Жили там і монастирські малярі, що малювали ікони та іконостаси для церков і населення.

Корній поринув у спогади, коли це осличий рев і жіночий плач примусили його спинитись і огледітись. У сіножаті віддалік побачив він учорашню знайому на ослиці й поспішив до неї. Біля старої були дід та баба: вони ойкали, розмахували руками й кричали на ослицю, яка ніяк не могла витягти ніг з болота.

— Явтуше, ну чого ж ти стоїш? Прісю, бий же її по клубак! — командувала Лагодиха й схлипувала.

Ні Явтух, ні Пріся не одважувались наблизитися до ослиці:

вона потрапила в трясовину й все глибше та глибше засмоктувалася болотом. Лихопика поспішив на вибучку:

— Доброго ранку, Марто Кіндратівно! Як же це ви так?

Він під'їхав до ослиці й просто, мов дитину, взяв сухеньку стару сотникову до себе. Звільнена ослиця витягла ноги й вибралась вже сама на тверду землю.

— Пошли вам свята великомучениця Варвара щастя, мій голубчику! — дякувала сотничиха.

— Куди це ви, паніматко, прямуєте так рано?

— До Артюші, до свого мізинчика... Його послано у Борщівку на послух... Бачите, малу дитину за щось там покарано! Він же в мене такий тихий та покірний, мов маленьке курчатко: напевне, за якогось лобуряку постраждав безвинно. А я везу йому пиріжечків з маком. — змалечку Артюша найбільше смакує пиріжки з маком. Ну, а мені дитину нічим іншим потішити — вдова. Сини в боях полягли. Навіть і не одружувались. Там один Василь у Хоролі сотником, так узяв за себе, прости мене, мати божа, відьму. І рідних дітей лає та б'є, а свекруху зненавиділа зразу невіть за що... Так я ось і живу сама з Явтухом та Прісею, а на господарстві залишили їхніх синів...

— Так ви у Братську Борщівку? От як? Та і я туди ж...

— Чвеш, Явтуше? Бачиш, Пріску? Я ж вам казала, що мене свята Покрова не покине! — зраділа стара.

Щось було в обличчі й постаті Лагодихи, що нагадувало Корнієві матір. І він не поспішав зсаджувати її з коня, а навпаки, краще підмостив під неї кирею. Шлях ішов лісом. Ніде ні душі. Корній запитав:

— Чи вам, паніматко, добре? Поки людей не видно, — хай ваша сіра одпочине, та й ми швидше доїдемо...

— Дякую красенько, мій синочку-голубчику!

Стара, щоб почувати себе міцніш, обійняла Корнія і міцно трималася за його жупан, а сама не замовкала:

— Не знаю, за що так тяжко покарав мене бог. Одним-одного сина до тридцяти год залишив мені, та й того аж на краю землі — в Хоролі — оселив. Чи то ж близька путь з Миргорода до Хорола? На різдво холодно, а на великдень — весняне роздоріжжя. Минають мої свята в осоружній самотині. А було ж так тісно в моїй хаті. Головами сини стелю підпирали. Та всі ж, як один, плечисті — аж стіни тріщали й розсувалися. Артюша — дев'ятнадцятий мій. Це йому на Артемія двадцять перший голочок піде... Ой ні, що це я! Він же народився у чорний год України, як помер гетьман Богдан. Я тоді так плакала, що, мабуть, раніш і породила. А це ж уже двадцять три роки. Пливуть літа, мов ріка. Всіх синів

викохала, малим у мене ні один не змер. Було, день і ніч чую «мамо»... Шохвилини комусь із синів потрібна. Недоїдала, недосипала. Треба ж було й сорочечок, і штанців, і чоботят... А тепер — хоч головою бийся об стіни. Сама, одна... Нікому не потрібна... — заплакала стара.

Поки Корній добирав у голові слова, щоб її розважити, вона знов почала:

— І чого це я грішу, чого святу Покрову гнівлю! Люди мене шанують: у церкві стою на килимі поруч з полковницею, перед самим вівтарем. Не всі ж сини загинули. Ось учора дізналася, що Прокопець мій живий. Це дев'ятий, від Василя, дванадцятого, на шість год старший... Це ж його треба одружити... І Артюші треба весілля справляти.. Ой ще дітям моїм рідна мати потрібна!

На шляху почувся гуркіт. Корній озирнувся, де zostалися Явтух з Прісею, що вели ослицю, і сказав:

— Он там хороша галявина, паніматусю, час нам одпочити... Та й ваші старі співдорожники потомилися, мабуть.

Галявина на горбочку під товстеним дубом закрита від шляху густою ліщиною. Під пагорбом дзюрчить вода в криниці. Трава свіжа й соковита. Далеко видно шлях, що рівним поясом оберізує зелену долину.

Корній прив'язав коня до молододі берізки. Під дубом розкинув кирею:

— Сідайте, й одпочивайте, паніматусю, та підкріпляйтеся ось київськими бубликами: їжте бублички на здоров'ячко. Везу я їх у гостинець сотень дві... Та тут ще й суніць чимало!

У цей час всю увагу забрав пишний похід, що прямував до Києва під охороною козаків у синіх жупанах.

— Може, це гетьман з родиною в Київ на свято пречистої до Лаври поспішає? — промовила сотничиха.

Золоті великі ридвани, що їх везли по восьмиро, а то й по дванадцятеро добре викоханих коней, їхали один за одним по шляху.

Стара, вгледівши зблизька золотий ридван, заломила руки з розпачем:

— Ой боже ж мій, Ромодан їде!

— Чому саме Ромодан? Та заспокойтеся, паніматусю... Це гетьман на свято у Київ, мабуть, везе сім'ю, — промовив Корній до старої.

— А ти, сину-голубчику, хіба не знаєш, що той Ромодан після нашого славного Богдана на Україні тільки й знав, що плодив гетьманів, на згубу нашим людям? Кажуть, що це він і поповича гетьманом супроти волі народу настановив? Бо піп Самійло Самойлович у Красному Колядині дуже Ромоданові

чимсь до серця припав. На все божа свята воля! Тільки ж як уперше на Україну прийшов Ромодан, то йшов не шляхами-дорогами, а де хотів, так на пів-аршина в землю за ним і став шлях Ромодан... А де він найдовшу зупинку зробив, там містечко Ромодан зосталось,— грізний дуже володар!

— Не бійтеся більше, паніматусю, князя ромоданівського: назавжди одкликав його цар з України ще позаторік... А це, бачите, їде гетьманська сім'я. Чув я, що найстаршого сина, Семена, заручив гетьман з полковниковою дочкою Марусею Сулимівною, то чи не поїдуть це з Києва на весілля у Переяслав?

— Ох, той гетьманич Семен — гарний, мов королевич Бова у казці. Був у нас в Миргороді і так усім сподобався, що й не сказати! Забули люди, що він син нелюбного попівича. Цар його в Москві довго при собі держав, а це пішла чутка, що наймолодший гетьманич Яків обох старших братів змінив. Та гетьман хоче і Якова визволити, дочку Параску сватає за воеводича Федора Шереметева... А бідна гетьманівна кохається з онуком колишнього генерального обозного Забіли, молодесеньким Сергійком Солониною, і не знає нічого,— журливо промовила сотничиха, смакуючи м'який бублик.

— Звідкіля це ви знаєте, паніматусю? — здивувався Корній.

— І-і, синочку мій, голубчику, Миргород — велике полкове місто, не якась там мала Полтава, а через нього багато проїздить людей. І моя господа простора і порожня, тож у мене всякі почесні постояльці спиняються, за порадою полкової канцелярії. Я з того і радісінька. Дяка богові, усім догідно і добре в мене, всі дякували, виїжджаючи, крім одного пана Мазепи — гетьманського генерального есаула. Але той проклятий ще до свого народження...

— Як же це він проклятий? І звідки те ви знаєте, паніматусю? — спитав Лихопика.

— Його батько вбив під Білою Церквою полковниченка Зеленського єдиного сина. Мати забитого збожеволіла чи продала рогатій нечистій силі свою душу. Її відтоді усі дуже боялися. Старого Мазепу присудив суд до страти, як баніту, та він втік до Литви... Був багатий: містечка Триліси та Красний Колядин йому ще від прадідів належали. Як Зеленчиха прокляла його дітей, так вони в один год всі й умерли, а Мазепиха саме черевата ходила. Так Зеленчиха прокляла й те ненароджене тяжким і страшним прокляттям. Назвала його мати Іваном. І ось диво: із себе гарний і розумний, а товариші змалку його зненавиділи. В яку школу не оддавали Івася Мазепу — скрізь мусив він кинути її раніш, ніж там закінчувалася наука. І вчився добре, вчителі любили, а ровесники нена-

виділи. А вчивсь він багато: король з Варшави посилав його далеко в чужі землі до шкіл. І одруживсь він якось не по-людському: узяв за себе вдову після другого вже шлюбу. Ганна Семенівна, жінка його, дочка білоцерківського полковника Пловця уперше одружилася з Громикою, що став полковником на місці її батька. Породила вона йому сина Василя, аж тут чоловіка вбито. Вдова одружилась з його заступником Фридрикевичем; і цьому породила сина, але й цей чоловік був недовговічний: тоді Україна в боях безперестанних клекотіла. У Ганни була сестра Фросина за Раковичем і також повдвіла, а потім одружилась із полковником прилуцьким Лазарем Горленком. Іван Мазепа своїм звичаєм почав крилом по-півнячому бити коло Горленкової й доти залицявся, поки вона не породила йому підвфалого синка Лмитра... А щоб очі чоловікові Лазареві замазати, бо старий Горленко в гніві лютіший за усякого пана Фальбовського, висватала гадюка, прилуцька полковниця, свою старшу сестру — вдову Ганну — за свого коханця. А Ганна хоч і гарна колись була, так старіша за Івана більше як на десять год. От Мазепа і повінчався, але бог не благословив його: п'ятеро дітей народила йому Ганна: та всі недовговічні. Оце зосталося в нього тільки двійко, та й ті, кажуть люди, вже на божій дорозі. Як був у мене, так усе дивувався: «Як же ви доглядали синів, Марто Кіндратівно, що всі вони виростили?» А я йому: «З божою молитвою, пане осавуле! Люди й ділів, і батьків наших любили та шанували, і я боялася чийсь гнів запалити, бо все ж на дітей спадає, як квіти весною холод чи вітер вбиває». Похмарнів від моїх слів. Нешасливий Іван Мазепа в родині — така і його сестра: вже двічі була замужем, та й знову вдова, а сама ж ще молода і гарна. Їхня мати з роду Мокієвських, що споконвіку служили в Білій Церкві, дивлячись на горе дітей, пішла у черниці — хоче замолити прокляття Зеленчихи...

Дзвінкий голос старої жахом звучить.

Бачить Лихопика, що у Лагодихи життя з казками в голові поплуталося.

Корній дивиться на шлях: золотими дукачами виблискують ридвани на пишній зеленій долині. Ось проїздить блакитна польська карета. Через відчинені вікна її бачить Лихопика тонке й зблякле обличчя пані Мазепиної, у дорогім зеленастім кунтуші, з хворобливим жовтим хлопчиком на руках. Стара Лагодиха не замовкає:

— Є народне прислів'я: перша дружина від бога, друга — від людей, а третя — від рогатої сили пекла... Не слід втретє вінчатися!

Підійшли і Явтух з своєю Прісею — довелося їм звернути

з шляху на стежку. Звільнили від поклажі ослицю й пустили пастися, а самі дістали часник, та цибулю, і сіль, набрали з криниці води глечик, нарізали житнього хліба й почали снідати,— старі постували, збираючись у Лаврі говіти.

Проїхав пишний похід по шляху. Улігся по нім і пил. Поснідали подорожні. Подрімали в холодку — й рушили в путь. Від Києва до Братської Борщівки було п'ятнадцять верст. Та хто міряв той шлях? Минули села Біличі, Романівку, Яр шаленої баби Любки й п'ять Борщівок монастирських. Аж ось дійшли й до Братської.

— Це ж рай святий, та й годі! — вирвалось у Явтуха.

Широко розкинулась Борщівка під липовим гаєм. На одному краї — велика пасіка, на другому — ставок. Половіє хвиляста гречка. Рябіють грядки з городиною. Серед білих хат здіймається вибілена глиняна каплиця з солом'яним дахом і липовим хрестом над ним.

Корній зліз з коня, розсідлав його і прив'язав на моріжку біля ставка. Розсідлав і Явтух ослицю. Біля каплиці на слупі висів чималий дзвін із залізним брязкалом.

— Де ж він? Де моє малятко? — озиралася навколо відважна сотничиха.

— Піду до пекарні — там вже безпремінно когось знайду!

Увійшла у простору пекарню. Там було душно від печі, й на чистих столах лежав під полотняними рушниками ще гарячий хліб. На підвіконні мружив великі зелені очі білий гладкий кіт. Марта Кіндратівна відчинила двері з пекарні й побачила стіну, заставлену іконами, й два вогники лампадок. Стіна була розсувна,— очевидно, зимою тут ченці молились гуртом. Липові столи й лави сяяли чистотою. Але не видно живої душі.

У другому будинку — маленькі келії: одне вікно, ліжко, піч і стіл. Чотири такі келії, а далі велика горниця з широкою лавою під стінами. Тут жило не менше десяти-дванадцяти чоловік: на жердці висіло чимало чорних підрясників.

— Я піду на пасіку! — сказав Корній.

— А я до ставка! — озвалась стара.

— Може, мені піти на баштан? — запитав Явтух.

— Ідїть, а я посторожу тут,— сіла Пріся, спершись спиною до стовбура липи.

Крилаті співці — солов'ї, іволги, щиглі — не затихали.

На пасіці Корній побачив двох ченців з предовгими сивими бородами; точнісінько такими малюють у церквах святих пасічників Зосиму і Савватія. Привітався і сказав:

— Мені треба бачити Мартина Плаксу.

— Не відаємо, сину, такого! Прости нас грішних! — низько вклонилися.

— Людвисар він з фаху, — пояснив козак, але дістав ту саму відповідь.

— Де ж ваші люди?

— Усі на послуху: кого куди послано. Саме робоча пора. Срібнобородий поглянув на сонце й зауважив:

— Обід години через чотири...

— Я не спав ніч і в дорозі з самого Запорожжя, — оглядаючись, промовив Корній.

— Лягай, сину, в нашому курені й відпочивай на здоров'я! І прости нас, грішних, — одповів один з старих.

Обидва поралися біля вулика. У курені був простелений шмат повсті, а під головами лежав пеньок. Корній ліг і одразу ж міцно заснув.

Марта Кіндратівна на ставку побачила тільки жаб і пішла стежкою через гречку. Вийшла на широку сіножать, де косили отаву. Шестеро косарів косили один за одним, а найвищий з них розмахував косою далеко попереду всіх. Материнське серце гаряче забилося, і вона прискорила ходу, а як стежка кінчилась, попростувала прямо отавою. Вклонилася сивоголовим дідам з граблями і подалась прямо до велетня:

— Артюшо, синочку!..

Та її голос губився у дзеньканні кіс, у розпачливому крику перепелів біля зруйнованих гнізд.

— Артюшо, синочку, мій голубчикку! — голосніше крикнула Марта Кіндратівна.

Але вітер бив їй в лице й відносив її голос за спину. А молодий косар ішов широким кроком вперед і вперед.

— Рабо божа, сядь ось тут і відпочинь... Він сюди прийде сам, — лагідно промовив сивий чернець з граблями в руках і витер піт на своєму обличчі.

— Колись і я мав силу косити, а нині ось втомивсь і з граблями, на все божа воля! А хіба великі мої роки? Тільки-тільки весною минуло сімдесят; у цей вік мій батько вилив для Лаври дзвін на чотириста пудів — найголосніший з усіх там на дзвіниці.

— Так ви є добродій людвисар Мартин Плакса? — запитала стара.

— Чи я добродій, чи ні — того не знаю, а що Мартин Трохимович Плакса — істинно так. А чому це ви питаєте?

— Пан обозний Палієвого полку, що зі мною приїхав, шукає вас...

— Корній Кодацький? Чи по-теперішньому — Лихопика? Знав я ще його діда Лавра і батька Свирида — добрі козарлюги були і обидва по собі залишили голосні дзвони, — якось враз помолодів старий і одкинув геть граблі. — Де ж він?

— Пішов на пасіку вас шукати.

— Хе-хе-хе, я ще не такий старий, щоб тільки з бджолами бобоніти! Піду до нього...

Але до Плакси підійшов високий висхлий ієромонах — настоятель скиту — і суворо промовив:

— Брате во Христі Мартине! Чи так же сповнюють святий послух? Ще на обід не кликано, щоб граблі кидати. А сіно під сонцем згорить! Згорить, кажу, сіно...

Глянув людвисар на глибоко запалі чорні очі під сивими кошлатими бровами і покірно підняв свої граблі, сказавши:

— Боже, будь милостивий до мене, грішного! Помоліться за мене, панотче Пафнутію!

А коли Мартин, перегрібаючи граблями сіно, віддалився, запитав Пафнутій стару:

— Що тобі тут потрібно, чесна жоно?

Марта Кіндратівна, побачивши блискучий срібний хрест на грудях, попросила благословення і пояснила:

— Дав мені бог дев'ятнадцятеро синів, і всіх я вихохала дужими козаками. І всі, тільки виростали, — сідали на коня, покидали свою неньку. Тільки один повернувся до рідної хати. Та одружився він далеко і там, у Хоролі, й живе. Вісім літ назад одвіз батько нашого найменшого до вас, у Братський монастир, у науку, бо послав нам бог таку думку — зберегти хоч цього живим, присвятивши його божій матері. Ото він косить, мій дев'ятнадцятий, Артемій, панотче! Минає другий рік, як поховала я свого дружину, і дійшла до мене чутка, буцім мій найменший задумав іти на Січ... Розтривожилось моє серце вельми, покинув мене і сон... Сіла я на ослицю, що на ній об'їджаю своє поле, та й, узявши з собою підсусідків, що збиралися до Києва на прощу, оце приїхала... Благословіть, панотче, нещасну матір!

— Гріх тобі великий так на себе казати, чесная вдово! Ти найщасливіша з усіх матерів, бо вихохала аж дев'ятнадцятеро дужих лицарів для вітчизни, а твій Артемій — слава і гордість нашої Київської Академії. Він нагороджений лавровим вінком, і в ньому з'являється в церкві під час божої одправи. Немає у Києві матері, яка б не хотіла бути на твоєму місці, чесная вдово! — суворо прорік і одійшов.

Марта Кіндратівна побачила у траві граблі і, взявши їх у руки, мовчки пішла гребти сіно...

Коли закалатало залізне брязкало і всі кинули роботу, тоді й стара сотничиха приєдналася до гурту дідів і косарів, серед яких вищий за всіх був її «мізинчик».

— Артюшо, синочку, мій же ти голубчикку! — кинулася до нього.

— Доброго здоров'я, високочтимая родитильнице! — І, схилившись низько, узяв обидві материні руки і поцілував їх.

А мати вже обіймала рідну голову, обливала слізьми, обсіпала поцілунками.

— Матусю, хрест мене вбий, коли брешу! Після обіду я поведу вас у таке місце, де нас ніхто не побачить. — тоді робитимете зі мною, що схочете... А зараз покиньте! Тй-богу, покиньте! А то на мене ще віршу глужливу втнуть... Це тут старі, а он ідуть наші спудеї, богослови і філософи! Кажу-бо: годі! А то як втечу, так і не побачите більше! — хвилюювався спудеї, ухилиючись од материних пестощів.

— Мій мізиночку! Ще в цеє око, малесенький мій голубчикку! Я тобі пиріжечків з маком привезла. А наш батько помер: все тебе перед смертю згадував. По закону і будинок, і подвір'я тобі належить по батькові, а я тобі й молоду нагледіла... Не дівчину, а яснү зорю! — дзвінким пошептом швидко сипала мати слова, поспішаючи за широким синовим кроком.

Спудеї підморгували Артемієві на матір і показували знаками, чи немає у неї горілки. Артемії червонів, а од матері — ні на крок.

Але з'явився Лихопика з чималою баклагою. Взяв благословення, і тут виявилось, що ієромонах Пафнутій — старий козак-хмельничанин.

— Правобережжя геть усе в руїнах... Ниви й сади в бур'янах. Людського голосу не чути — самі вовки виють, — підніс голос Мартин Плакса.

Кухарі-ченці чистили суху тараню, що її десятків два поклав на стіл Лихопика. Принесли зеленої цибулі та часнику. З льоху принесли холодний борщ з рибою. Пасічники поставили величезні глеки з розведеним медом для куті. Піст був — спасівка. Але косарям дозволили випити горілки, ще й смаженої риби дали, бо на всіх тарані не вистачило.

Корній розповів про смерть Сірка, і тим усіх засмутив. Дізнався тут — є люди тільки по селах і хуторах монастирських, та й то самі старики. Глибоко зітхнувши, сказав ієромонах Пафнутій:

— Через день маю їхати аж до Василькова — ховати кістяки померлих.

— Ну, от тоді і я з тобою, панотче, за баса співатиму «Вічная пам'ять», — відповів Корній.

Він уже умовився з Мартином, що той перевезе до Фастова десять родин своїх підручних, щоб одразу ж і майстерню там одкрити. Тим більше, що недалеко було село, яке славилось залізною рудою. Отже, не треба буде по залізну руду посилати під Чернігів до села Неданчичі...

Зустріч з Мокриною потрясла Лихопику. Він у якомусь блаженстві перебував. З'явилася упевненість, що в Фастові вони нарешті осягнуть щастя, і тяжкий шлях до нього здався коротким. Наспівував: «Пер аспера ад астра!»

І зорі ясніли над головою. Корній Свиридович ліг на возі. І постать Мокрина, і її смугляве обличчя з темними очима та дугастими чорними бровами, і ясні, мов з бурштину, товсті коси навколо високого чистого чола, вабили до себе. «Пані наказна полковникова обозна буде в намітці красива», — з гордістю помислив і з докором: «Іван Сірко стільки років просив, щоб йому дали Переволочну, мріяв там оселитися на старість з сім'єю, але «попович» одмовив все... Відна Сірчиха, напевне, ще й не знає, що зосталася вдовою...»

Так і не заснув Лихопика. А як сонце зійшло, почав писати листи.

ІІІ. СЕРЕД РУІН

На свято Спаса з Братської Борщівки вирушив ієромонах Пафнутій уздовж берега Ірпеня до Унави.

Практичний обозний Палія надумав використати нагоду оглянути майбутню територію полку і водночас ближче придивитись до спудеїв, що одразу ж йому полюбилась, як кандидати в полчани.

З цією експедицією ув'язався і старий людвисар Мартин Плакса, хоч його отець Пафнутій і умовляв залишатися на господарстві.

Людей зібралось чимало. Звичайно, Марта Кіндратівна зі своєю ослицею також була тут, сподіваючись побачити у Фастові сина Прокопця.

Що за героїчна і разом глибоко трагічна краса руїн по берегах дзеркальних тихих річок — Ірпеня, Унави, Стугни! Зелені ліси и сині бори прикрашають древні руїни фортець, монастирів, міст і містечок, що про них гриміла слава за межами вітчизни мало не тисячу років!

Велетні дуби й липи в небо спираються могутнім верховіттям і закривають широкими наметами могили, стерті з поверхні землі, але заховані в її надрах. Хто і коли зуміє прочитати їхню історію? Гола й чотирикутники дубів огороджували фортеці й селища. Іноді лише чорніють завуглені пні, як слупи жалози. А навколо них коріння повипускало молоді дерева.

Ось і Білгородка, або Інатівка. На високому лівому березі Ірпеня князь Володимир перший збудував фортецю Білгород. Тільки дуби оточують тепер триповерхові високі окопи. Не-

стор, батько всеросійської історії, писав, що тут на горі стояв кам'яний замок, оточений високим муром з грізними бойовими баштами. Фортеця стояла біля лінії Змієвого валу...

До фортеці припливали морські кораблі з Дніпра. То були кораблі греків, генуезців і латинян. У місті Білгороді жили православні єпископи. Тут у свята дзвони лунали з кількох монастирів і численних церков. Торг вели греки, вірмени й араби. І далеко розходився розголос про багатих торговців та ремісників — славетних міщан. Вельможні тисяцькі відповідали перед київськими князями за лад, і спокій, та бойову готовність Білгорода.

Мудрою хитрістю безкровно перемогли діди-білгородці грізну навалу печенізької орди, як про це красномовно розповідає Київський літопис.

Глибоко в землі заховані кам'яні фундаменти. Не збереглося на землі й сліду від глибоких могил і замуrowаних склепів із скарбами. Ті могили — справжні скрині славної історії вітчизни. Ярмаркові майдани заросли лісами, сховалися вулиці під рівними грядками городів. Хутори, монастирі й села безслідно зникли з землі. Її орали й засівали нащадки, запряжені в ярма польською шляхтою... Невеличке містечко Білгородка зруйноване і спалене. Над руїнами гудуть і шумлять дуби й осокори у кілька обхватів... Якби вміли дерева розповідати, що вони бачили та чули!

Ченці з Лихопикою знайшли в Білгородці єдиного жителя — старезного діда у самому подертому кожусі, підпоясаному ремнем:

— Маю полотняну сорочку і штани, ще й постолі, щоб говорити. На похорон свій їх бережу... Що я їм? Хліб виміною на мед та звірину... Сади ще не зовсім здичавіли. Рідна земля, як мати, годує, — відповів він на запитання. — Пани-ляхи, що завзялися знищити на нашій землі всі древні пам'ятки історії, намагалися Білгород називати селом Гнатівкою, та не вийшло! — промовив отець Пафнутій. — Ось тут був домініканський католицький монастир... От забудь, як звати його настоятеля-езуїта... Зник і слід!

Містечко Ясногородка належало Братському монастирю вже десять років, як говорить про це грамота польського короля, що стверджував давні права. Але який прибуток могли дати Київській Академії безлюдні руїни?

Вийшло до мандрівників десятеро дідів та три баби. Всі зраділи гостям. Те ж саме було і в селах Княжичі. Гореничі, Фасова й у древніх містах, що будувалися звичайно з фортецями, — у Бишеві, Копилові, Мотижині, Гостомелі... Про кожне з них можна написати товстелезний том легендарних

поем: в них і біля них діялася українська історія, гинули славні герої вітчизни.

Київські спудеї оглядали руїни. Знайшли на попелищах кілька церковних дзвонів, металевих хрестів і різний церковний посуд. Але вже й самі попелища позаростали бур'янами. Повітря аж дзвеніло від пташиних співів. Ірпінь плив собі до Дніпра. Ліси густою стіною закривали виднокруг.

Діди небагато пам'ятали про старовину: двоє похвалилося, що розмовляли з гетьманом Сагайдачним. Зате багато й охоче згадували про Богдана Хмельницького і його пригоди та подвиги.

— Він тут скрізь бував, та ще й не раз. Я записав багато оповідань про гетьмана Богдана,— сказав при розмові Артемій Лагода і, глянувши на матір, густо почервонів.

— Коли хочеш сподобатися полковникові Палієві,— подаруй йому зошит тих оповідань! — порадив Лихопика.

— Я в селі Наливайківцях записав ще кілька оповідань і про гетьмана Наливайка: батько, дід і прадід його були звідціля. Коли його замордовано у Варшаві, брати Наливайка сюди повернулись. Панотець Дем'ян заснував село Дем'янівку. Його діти та діти братів його тут і жили,— вже сміливіше сказав Артемій.

Серпневі дні вже не обсмалюють, як червневі. Спудеї їхали на великому човні. Ректор академії Феофан Прокопович, вишукуючи кошти для школи, послав хлопців накопити побільше сіна, щоб від продажу його здобули кошти на видатки. У дуже тяжких матеріальних умовах проходило життя вищої школи.

Возом їхали Пафнугій, Плакса і Марта Кіндратівна. Явтух і Пріся повернулися у Київ з листами Лихопики до сотників, щоб не гаючись виїздили до Фастова, а Мокрині доручалось зустріти Палія. Лихопика сидів у величезному дубі. Слава покійного полковника Серденя¹ не давала спокою: «Як його усіх цих філософів та богословів залучити до нас у полк? Щоб зробити міцною полкову територію, замало самої звитяги».

Якоюсь влучною реплікою він спрямовував розмову молоді, а сам обмірковував: «Прямо сказати чи тільки зацікавити натяками?» І раптом він розмотав башлик і освідчив голову; при тім розповів про Стефана Чарнецького. Спудеїв, вражені, закам'яніли. Того дня вже не співали й ніхто не усміхнувся.

Прозора вода до дна показувала життя в річці:

— Дивіться, скільки розплодилось риби: просто вибирай, яку хочеш, та й бери голіруч,— сказав чорнобровий філософ з льняним волоссям, обтягим високо «під макітру».

¹ Серденгесті — безпощадні, а звідси й серденята, або сердюки (турецьк.). Прим. автора.

— А що, якби зібрати всі оповідання про кожне наше село або місто та й видрукувати? — запитав Артемій: він мав на увазі й Стефана Чарнецького.

Лихопика тоді:

— Друкує Лавра книги для благочестивої віри, а таку книжку хто видрукує?

— Корнію Свиридовичу, а чому ж он древні греки друкували книги про свої міста та про героїв? — запитав Лагода.

— Не друкували греки, козаче! Ти, мабуть, забув, що друкарні з'явилися літ сто п'ятдесят тому... Древні греки й латиняни свої книги переписували, юначе! У палієвському полку є в кожній сотні такий діаріуш, що в нього записується все про перемоги і поразки та про окремих козаків... Полковник Палій сам пише за весь полк у своїй великій і товстій книзі, що зветься «полковий діаріуш». Там і пісні, і думи, та байки. Туди переписується найважливіше з сотенних діаріушів. Але про це не слід задарма базікати, — суворо попередив слухачів.

Розповідь обозного зацікавила молодь. Юрко Шайця, родом сербин, похвалився:

— У полковника Райче Думитрашка багато рукописних книжок. Там є і про нашого сербського проповідника Юрія Крижанича, що його з Москви заслали у Сибір.

— Полковник Семен Палій добре знайомий з Крижаничем. У Палія є навіть одна його книга. Крижанич зиму прожив у ніжинського полковника Золотаренка, коли й Палій служив там у молодих літах...

А солов'ї розсипались переливчастими співами. Прозористі гілки горобини вже рожевіли китицями. Калина також почервонила свої ягоди. Доцвітали липи.

Терпкий медовий дух висохлих на деревах черешень, вишень, бузини, черемхи, слив, дозріваючих груш і яблук сповнювали повітря.

Біля якоїсь руїни Мартин Плакса гукнув:

— Гей, козаки, хто хоче винограду?

Спудеї одразу ж пристали до берега й обережно, не псуючи кущів, почали ласувати чудовим солодким виноградом. Виноградник розкинувся мало не на цілу десятину й щедро вродив.

— Пане обозний, прошу вас сюди! — закричав з гуцини Артемій схвильованим голосом.

Лихопика поспішив на поклик і побачив біля напівзакопаної могили тіло сріюноволосого діда в чистому полотняному вбранні, вже наполовину з'їденого вовками. Обозний пильно оглянув труп і могилу. Скупчилися тут і всі спудеї. Біля могили валявся рискаль і залізна лопата. Придивившись до останків мертвого, Лихопика урочисто вирік:

— Тут є живі люди! Шукайте стежок з виноградника!
Спудеї розійшлись.

Артемій, трохи покопирсавши лопатою землю, сказав:

— Тут щось бряжчить, пане обозний! — А копнувши кілька разів лопатою, додав: — Панцири!

— Витягай їх: гріх закопувати панцирі, які можуть захистити життя козаків! — наказав Лихопика.

Лихопика, спускаючи свій широкий і довгий пояс, наказав:

— Чіпляй, Артеме! Погляньмо, який такий панцир.

І Лихопика спритно й легко витяг купу сукна і хутра, що не одну осінь та весну поливалися дощами. Розрізавши те мечем, з задоволенням свиснув:

— Ось про такий ганзейський панцир давно вже мріє пан полковник Палій! Агов, Артемію, чи там ще брязкотить панцир? Як є, то ось ще візьми пояс!

— Пане обозний, ми знайшли землянку... У ній чути дитячі голоси. Кличуть дідуся й маму... Там і кури, і дві корови.

— Старий вмер або вовки загризли його кілька днів тому. Одежа на нім жіночого прання. Перевірте-но усе довкола. А я піду до дітей! — одразу ж вирішив обозний.

Землянку вже одчинили. У ній були замкнені трійко дівчаток. Найменшньої — років три, а найстаршої — не більш як шість.

— Мама пішла вчора шукати дідуся...

— А як звали дідуся? — запитали дітей.

— Дідусь! — відповіли малі.

Марта Кіндратівна надумала зварити борщ. Вже йшов четвертий день, як товариство мандрувало по цьому краю пишної краси природи й тяжких руїн, попелищ і згарищ.

Хтось із спудеїв поставив перед дівчатками бриль із виноградом:

— Ласуйте, діточки, на здоров'ячко.

У цю мить через поріг переступила жінка якоїсь особливо тонкої краси й глибокої туги. Вигляд її був переляканий. Дівчатка кинулись до неї радісно.

— Неня!.. Ма!

А вона всім уклонилась і запитала тривожно й сумно:

— Дідусь не приходив? Ніде не знайшла його... Боже милосердний! — заломила руки й стала під стіною, наче не відчувала себе господинею.

— Доброго здоров'ячка, пані Цвілева! Щасливий бачити вас із дітками. Пан сотник Остап Цвіль вже більше року вважає себе осиротілим удівцем, — промовив Лихопика зворушено й урочисто.

— Хіба він живий? — запинаючись від хвилювання, спитала

жінка і притисла руки до серця. Аж тільки тепер вона глянула на обозного і промовила: — Пробачте мені ласкаво, Корнію Свиридовичу!.. Тато три роки, як привіз мене сюди, до своєї сестри, а моєї тітки. У цій пустелі без людей у безперервному жаху здичавіла я... Писала скрізь і на словах переказувала, де живу... Таке страхіття довелося пережити! І турки, і татари, і польські пани із своїми німцями. Тут, при містечку Довгоселиці, були великі бої. Ми два роки тільки те й робили, що закопували мертвяків. Зимою в ополонки їх спускали. Через цих непохованих розплодилося стільки вовків, що ми боїмося і вдень дітей випускати. Чисто оскаженілі звірі телят і овечат усіх потягали, боїмось і за корів... А це три дні, як зник батько. Де вже я не шукала його! Оце бігала аж до Лучина... Та ледве втекла од вовків! — Жінка тремтіла і плакала, а при тім була така гарна, що не могли очей одірвати од неї.

— Три панцири, пане обозний! Панотець Пафнутій хоче правити похорон над дідом... Чи ви хоч дізналися тут, як його поминати? — увійшов Лагода.

— А де він? Де лежить? — як струна, випросталася враз жінка, вхопила за руку спудея й побігла з ним.

Марта Кіндратівна перепинила дівчаток.

— Сидіть тут... Їжте виноград. Я вам по перепічці ось зараз спечу! — умовляла малих.

Тесть Остапа Цвіля вже призапасив для себе труну. Власне, і не труну, а справжню домовину — дупловину в дубі. Добрович Денис випалив і приладнав віко, дочка показала. Урочистий похорон урядили. Й обід поминальний дочка Наталя справила: не пожаліла заколоти підсвинка. За сорокоусти по батькові віддала увесь врожай винограду та іншої садовини на монастир Братський. Ще й чимало дорогого одягу турецького та панського.

Два дні жили тут ченці із спудеями, господарюючи, а потім запрягла Наталя Денисівна свого воза парою коней, поклала на нього все майно і поїхала з дітьми за обозом балакучої Марти Кіндратівни, яку дівчатка так полюбили, що ніяк не хотіли одійти від бабусі.

Не гаюв часу і Лихопика ці дні: за вказівками сотничихи викопав ще кілька панцирів і так здружився із спудеями, так зачарував їх мріями про українську козачу Спарту, що всі вони прагнули тепер одного: побачити самого Палія і з його уст почути вирок, чи прийме їх до свого полку.

Стояла чудова година. Пазя, Воця і Ганнуся тішили всіх своїми дитячими вигадками. Дівчатка побували скрізь — і на сідлі у Лихопики, і на човні із спудеями, і на ослиці Лагоди-

хи... Їхне щebetання і сміх всіх тішили, але Наталя Денисівна у смутку по батькові була зажурена і тихцем плакала.

Нарешті завидніли зелені гори Фастова. Захитав тужно головою сивий отець Пафнутій:

— Ось вона, фортеця гордині католицьких біскупів, що присягли в Римі своєму папі зробити із Фастова католицький Київ! З тисяча п'ятсот п'ятдесятого року воюють православні козаки за Фастів з католиками — не дають біскупам, не дають гадюкам езуїтам укоренятися на своїй споконвічній козацькій землі.

— Ха-ха-ха!! — гучно зареготав Лихопика. — Ха-ха-ха-ха!! Чув я від старого діда Пилипа Снятенка, як був ще малим, то колись у давнину Фастів називався Мечислав, на ймення одного з київських князів, та був багатим містом. Татари спалили його. А при литовцях нагледіли захланці езуїти, коли тікали з Києва... Фастів при самім кордоні, і вони згорда назвали його Хващово, мовляв, Бур'янів українською мовою. А ми, козаки, цю назву повернули від слова «хвастати». Гетьман Косинський так і сказав королівському езуїтові, залятому Петрові Скарзі:

— Як хочете, так і хвастайте, католики, однаково на нашій землі вам не жити! Козаки хвастають не по-вашому, не слиною, а власною червоною кров'ю! Фастів буде наш! Багато козацької крові пролилося за Фастів. Та й ще пролеться її немало, а католикам не дамо хвастати ним.

Сидів, це кажучи, пан обозний на човні. Спудеї, поскидавши сорочки, дружно гребли. Поглядами обмінялись між собою — ніхто не одважився виступити з словом, тільки довго реготали, і той регіт луною розносило далеко... Потім тенор з Полтавщини заспівав:

Згвалтували лиху чутку наші хуторянци,
Як почули, що з Литвою б'ються поморянци;
Як почули, що гвалтовно на наші угоди
Ідуть кримці та поганці чинити нам шкоди.
Навіжені таборища малого Гірея
Зіпсували наші хати, глумились з сім'єю...

Добре співала молодь. Хоровий спів викликав до ріки всіх людей, що причаїлися по руїнах. Не доспівали пісні, як палітвські сотники із своїми козаками зустріли у Фастові на березі Унави човен салютом з рушниць. Вийшли з човна спудеї... Кучеряві, гарні, мов янголи, дівчатка у білих сорочечках й віночках сиділи на плечах «дядів» і весело сміялись. Їм показали на Остапа Цвіля й сказали:

— Пізнаєте свого тата?

Цвіль не йняв собі віри. Може, йому почулось? Він озир-

нувся... Не було і близько одружених козаків. Серце забилося — щастя несказане — діти, сім'я жива! Але суворий звичай вимагав од нього залізної стриманості, зовнішньої байдужості.

Була неліля. Козаки відпочивали. Сотник стояв у червоному жупані... Почувши спів молодих чоловічих голосів, паліївці причепурились. Невимовно здивувався сотник, коли три молоді велетні спудеї піднесли до нього трьох дівчаток:

— Де це ви спіймали божих херувимів? — мовби жартуючи спитав.

А найстарша, Ганнуся,— до нього рученята, наче впізнала:

— Ой таточку ж наш!

Завузлив гнівно брови Остап Цвіль і сердито гукнув:

— Так вона, бесурська баба, ще не покаялась та втерєбила мені третю дівку?!

А найменша, Воця, з усіх найкраща,— за носа сердитого татуня пухкенькими пальчиками й випнула губенятка, тягнеться цілуватися. Середня дівчинка Пазя, яку звали в сім'ї розумницею, одразу заплакала:

— Ой татусю, вовки загризли дідуса, і мама плаче-плаче!

Воця вже була на руках у батька. Взяв і Пазю. В душі на себе сердивсь сотник, і мав гнівне обличчя, і голос його звучав обурено. козаків остерігавсь. щоб не взяли на кпини:

— Чорти батька зна що! Понад три роки вважав їх мертвими... Я вже гадав сватів посилати до дівчини, аж воно, моє старе луб'я, до мене причимчикувало!.. Не на дурня напала! Як сказав, щоб без сина й на очі мені не сміла показуватись, так і вчиню! Геть!!! — Ще не побачивши жінки, вже одгонив її од себе.

І розвеселилися козаки від гніву сотника.

— І-і-і, сину, вродливі дочки, їй-богу, для нас, козаків, куди вигідніші! Яке ще з сина ледашо виросте — жодні батько-мати не вгадають... А зятя для гарної дочки вибереш з кращих козаків найкращого! Вір мені, голубе, що зять, а що син — однаковісінько рідні діти! — промовив урочисто дід Пилип Снятенко, що стояв у білосніжному полотняному одязі з довгою сріблястою бородою і сивим кучерявим волоссям, подібний до бога-савоофа, як його малювали в українських церквах на стелі найвищої бані. А за його високою і ставною постаттю ховалося до десятка дівчат, виряджених, мов на весілля... У барвінкових віночках, рожами та червоними маками закосичені усі, як одна,— чорноброві, у жовтих, червоних, синіх, зелених черевичках або чоботях, у шовкових плахтах, парчевих запасках, оксамитних керсетках, а дві старші — у гарних кунтушах.

— Го-го-го, не дурно ж сьогодні ще удосвіта мої горлиці заходилися чепуритися... Дехто вперше в житті й найкращу бабину чи прабабину плахту на себе приладнав! Ну, треба буде їм показати, як справжні наші козаки танцюють! Прошу вельможних лицарів не погребувати хлібом-сіллю старого Пилипа Снятенка й одвідати мій хутір! — запросив старий пасічник.

Під'їхали вози. Коли й де причепурилася жінки? Голови їхні були майстерно пов'язані свіжими білими й прозорими намітками. На плечах коштовні чорні жалобні кунтуші. У руках, обгорнутих вишиваними рушниками, паляниці. Як ішла молода сотничиха Наталя Цвіль серед козацтва — так усі погляди до себе прикувала. Вона пропустила вперед стару Лагодиху, а потім і собі низько вклонилась старому, й голосно вимовила:

— Безпритульна і беззахисна, слізно благаю у вас, пане-батьку, притулку для себе з малими дітками! — і заплакала, не відаючи, що тут і її Цвіль стоїть за дубом з дітьми!

Козаки стиснули головки шабель. Сотник Лука Пляка звернувся до козаків:

— Доки, пани-браття, українські жінки з малими дітьми почуватимуть себе у своїй вітчизні безпритульними та беззахисними? — І гнівні блискавки майнули в його очах.

— Доки їхні батьки, брати й чоловіки житимуть на Січі окремо од своїх родин! — поважно відповів сотник Тиша.

Сотник Остап Цвіль вже сидів з усіма трьома дочками на колінах. Ганнуся красувалася в його соболіній шапці. Пазя хазяйновито витягала з його кишені капшук, а Воця, зазираючи татові в очі, тягала одразу за обидва вуси.

Наталя Денисівна, віддавши старому Снятенкові паляницю, несміло пішла до чоловіка. Ридання здавили горлянку молодиці, й вона, не дійшовши, спинилась, ридаючи. Діти руки протягують до неї, кличуть. І вона, мов пробуджена зі сну, кинулась до них, охопила всіх руками й зомліла.

На галявину під липи в'їхали вози з майном родини. За возами йшли трое старші: ієромонах Пафнутій, людвисар Мартин Плакса та обозний Лихопика. Остап Цвіль одразу ж своїх дівчаток на траву опустив, а сам підвівся з колоди, вже у соболіній шапці, стрункий, зібраний і чепурний хоч куди.

Зняв шапку, привітався із старими і вже не відходив від боку наказного полковника... Мовом й забув про молоду жінку свою, що допіру побачив живою з дітьми. Наталі вже у вуха вклали дотеп чоловіків про сина. Одна чорноброва дівчина: «Пан сотник, як побачив дівчаток у спудеїв на руках, так і запитав: «Де це ви знайшли таких херувимів?!»

Вози спинились. На возах — мальовані скрині Цвілихи. Сотниковій ніяково. Вона не знає, до кого ж їй звернутись?

— Наталю Денисівно, це ваше майно? Дозвольте вози поставити поки що до мого куреня, бо пан Остап вже з своїми козаками облюбував Мотовилівку, — підійшов сотник Лука Пляка.

Сердечною подякою в погляді зустріла його жінка. Вона не знала, як бути... Підійшов і сотник Миско Тиша:

— Схвалюю, пані, вашу рішучість. Ми ще тільки радимось, як жінок привезти, а ви самі з'явилися.

— Ох, ви ще не знаєте мого нещастя... Зосталась з цими малими та худобою. Щоночі вовки в облозі тримали. Батька мого серед білого дня загризли, — заплакала вона.

Але всі раділи. Молодь одразу ж перезнайомилась. Старші почали радитись, де розмістити прибулих.

Ніхто не знав, як воно сталося, що всі музики полкові зібралися у Фастові. Тут були й обидва довиші із своїми литаврами, і сурмачі із сурмами, й барабанчики, і скрипалі, а ще й торбаністи¹. Щовечора на галявині під липами — танці та співи... А вдосвіта виїздять плуги в поля. Готують під озимину землю. Розчищають згарища і становлять хати, де кому до вподоби, по праву перших осільців.

Наталя Денисівна відмовилась їхати до Мотовилівки, і Цвіль мусив змінити свою постанову. Тільки він затаїв справжню причину.

Пізно вночі приїхав Палій до Фастова. Яким Вечірка із своїми козаками прямо під липи на танці подались.

Семен Пилипович пішов до хати побратимової, грізний, мов горобина ніч.

— На себе, брате, віднині треба покладатись! Яна Собка езуїти вже обкрутили: видав приповідні листи ляським прихвосням. Маю на Фастівщину тільки королівську обіцянку-цяцанку та ось дарунок.

Одчепив од пояса дивного кинджала, що серед лицарства відомий під назвою «дага». Це сталений кинджал з одним лезом і товстим обухом для лівої руки. Для великого пальця особлива притяжка зроблена: як придушити — розсувається аж на три лева клинок. Середне — найдовше й закінчується багнетом гострим, як скісок, що ховався у тригранних піхвах. Ця дага, прикрашена по сріблу арабським чорним орнаментом, була мрією багатьох вояків.

— Та ще здійняв з себе король венеційський сталений

¹ Торбаністи — музики, що грали на торбані, інструменті, схожому на бандуру.

панцир і звелів мені при ньому одягнути. Чудовий панцир і легкий, мов тонка сорочка! Та все ж я поїхав од короля, не ховаючи досади... Ну, а тут що?

— Збирається на осінь понад двадцять весіль. Вже хати ставлять у Фастові. І курені для трьох сотень розпочали. На роботі кожен козак — як Геркулес працює. Я послав по козаків і худобу. Навряд щоб зміг я поїхати до Вечірок на весілля. Тут і своє власне весілля не знаю, коли та як одбути. Оце збудував собі халупу поки що. Одне в ній добре: кам'яний готовий гомель під піччю. Тобі просторішу хату розпочав: дав дід Пилип Снятенко сухе дерево. Я тут план Фастова зняв і зазначив, що й де треба збудувати. Пливуть гроші,— пояснював Лихопика побратимові.

Усю ніч удвох радилися. А вдосвіта почали огляд. Скрізь побував Палій і на вечір скликав полкову раду.

— Завтра мушу поспішати до Києва. Треба неодмінно мені з московським воеводою і гетьманом побачитися. Зі мною поїде тільки Яким Вечірка. На свої іменини повернуся до вас, тож їду на два тижні. Слухайте мого наказного, як мене самого!

На царині під липами, де так ловко танцювалось і співалося молоді, Палій упорядив полкову раду так, мовби це на Січі. Тільки тут всім було вільно слухати. Обговорювалася будова Фастова. А головне — хто обмаже глиною довгі стіни величезних куренів для козаків безсімейних? Сотник Пляка доводив, що всім жінкам і так забагато праці біля будування власних хат та господарств. І козаків для роботи мало, бо треба ж і з оранкою в полі управитися, та на зиму харчів й палива закласти.

Сотник Миско Тиша оглянув усіх і сказав:

— Та якось управимось! Хто тут думає тільки за свою хату? Мусимо дбати за весь наш полк. Хіба я не так мислю?

— Достеменно, пане сотнику! Управимось! — загомоніли присутні.

Раділи, що полкова рада привселюдно одбувалася. Всі розуміли труднощі оселення полку. Жартував дід Снятенко:

— Дивувався я з наших жінок — як же то їм, бідним, було витерпіти мовчки довго! Жодна й рота не роззявила... От би їм ще дати голос!

І всі зареготали.

Тишила козаків постанова полкової ради, що на зиму кожній родині дадуть по корові й підсвинку та грошей на господарство, а молодятам справлять весілля усім разом.

Удосвіта виїздив Палій з Вечіркою. Лихопика проводжав його до шляху. Прощаючись, сказав:

— Заїзди прямо до Мокрини!

— Це твоя Мокрина доводиться мені тепер тещею в других, чи як? — засміявся Палій.

А Цвіль удавано нарікав перед козацтвом:

— Батько полковник не дозволив мені селитись у Мотовилівці!

Наталі Денисівні тим часом Снятенки дали невелику комірчину. На хуторі з нею і Лагодиха оселилася.

Скільки прожив на світі Пилип Снятенко, він і сам добре не знав. Згадував:

— Вперше у сідло сів, як їхав з батьком і братами під Хотин, де поранено гетьмана Сагайдачного.

— Так вам, дідусю, вже є щось із вісімдесят літ! — з подивом казав спудей Артемій Лагода, з побожністю дивлячись на старого, мов на ікону.

— Хто його знає! По щирості признатися, я тоді в похід утік без дозволу — приєднався до батька з братами ген-ген по той бік Дніпра.

Був Пилип Снятенко тричі одружений і тепер мав п'ятдесятилітню жінку, що її часто кликав: «Гей, моя білоголова!»

Од трьох жінок мав синів і дочок, що всі між собою жили дружно. Батько Семашкової удови Феодосії Петро був од другої жінки діда Пилипа, багатой місцевої дочки-одиначки, що по ній залишилось аж три хутори з лісами, ланами, ставками і млинами.

— Якщо по закону дивитися, так я живу на землі Сави та Феодосії — на їхній материзні. Сподобалися мені Масани своїми липами... Мабуть, їм по тисячі літ. Упокой, боже, з праведними душу того, хто посадовив ці дерева аж у три лави,— за ними й не видно хутора, а бджолам розкіш,— пояснював старий.

Будинок, в якому жив дід Пилип, мав товстенні дубові стіни, зокола і всередині поверх дерева оббиті ведмежим хутром, а поверх хутра обмазані товстеним шаром глини. На липовому сволоку його було написано древніми слов'янськими літерами: «Року божого 1550-го збудував Хома Масан для свого потомства — хорони їх, боже. Амінь». Під будинком вимурувано просторий із межигірської цегли льох-гомель з потайними ходами. У самому будинку дві горниці із двома валькириками і пекарнею та дві просторі комори й сини з дверима и до комори, і в стаїню, і в хлів до корови.

То все вкрите єдиним гонтовим двоповерховим дахом. Великого розміру будівлі не видно: вона оосаджена кущами й деревами так густо, що всередину тільки взимку могло пробитися сонячне проміння. Тут жив зимою дід Пилип із своєю

«молодою» жінкою та сирітками — онучками і правнучками, що їх зібралось у нього аж чотирнадцятеро, та з сином Савою і його сім'єю. Вся сім'я збиралась тільки на зиму під рідний дах.

Сава з синами або козаківвав, або рибалив, був на ловах чи хліборобив. Сам дід Пилип, тільки починали напровесні бджоли літати, — перебирався у невелику хатинку на пасіці. Дівчата зимою пряли й ткали, весною на городах порались, вишивали й полотна білили. Улітку збирали ягоди, гриби й сушили їх. Пізніше збирали садовину на узвар. Снятенківський рід тим уславився, що тут виховувалися дбайливі й невсипучі дівчата і парубки. Снятенки продовжували традицію Масанів і ніколи не одмовляли тим, хто бажав одлати на виховання сиріт, не брали тільки менших за десять літ: «Нам і з своїми ніколи няньчитися!»

У ті грізні бойові роки на Україні не було, здається, жінки або чоловіка, що кілька разів не повдовіли б. При нових шлюбах найтяжче приходилося сиротам. Оці сироти й зростали у діда Пилипа. Восени та взимку весь хутір повертався в школу: мандрівні дяки чи спудеї вчили хлопців і декого з дівчат читати, й писати, та знати числа.

Дивно, що на вулиці не чути було крику й галасу при тій многолюдді. Пастушата й збирачі ягід та грибів одночасно були й розвідниками: завжди вчасно ставало відомо, що з'явилися татарські загони, ці хижі людолови на Україні. Тоді якийсь час не видно було коло хутора дітей та молоді. Старі, каліки вигонили худобу на пашу, збирали в лісі ягоди та гриби. Дорослі ночами працювали на городах і на полі.

Навколо хутора стоять згарища й руїни. На горі бовваніють цегляні стіни церков та будинків. Люди, проїжджаючи шляхом, думають, що й тут, як і скрізь, самі безлюдні руїни... Навколо не видно жодної протоптаної стежки. Не чути собак, не пахне димом. Хутір весь час — мов на чатах при облозі. Обачно й мудро керував хуторянським життям досвідчений козак Пилип Снятенко.

У глибині, в яру, стоїть простора рублена клуня, крита житньою соломною з невеличким різьбленим хрестиком, — то теперішня церква. Править у ній син від першої лідової жінки отець Мелетій — колишній запорозький писар. На церкву та будинки чимало запасли Снятенки дерева й цегли. Але далекосяжний Пилип Снятенко все не дозволяє:

— Обачність, діти мої, досі нас зберегла й береже... Хай наш хутір скидається на руїни, — безпечніш збережемо своє життя!

Дві години наодинці бесідували Палій з дідом Пилипом і,

Ідучи тепер у Київ, думав про старого. Непокоїла болюча думка: «Невже ми, козаки, вродилися з головами тільки хуторнянського обсягу?»

— Батьку, як же справді буде із моєю сотнею? У моїх козаків також і жінки з малими дітьми, і немічні батьки на зиму застаються безпритульними,— допитувався Вечірка, улюбленець полковників.

— Як на раді постановлено... Ти ж чув?—думаючи про своє відповів полковник, а придивившись до свого красеня-сотника, нагадав: — Та й пам'ять же у тебе, Якиме! Чи ж ми з тобою наперед не радились, що доцільніше твоїй сотні до різдва у промислі побути? Не твоя одна сотня, а й ще п'ять... Татари таки вдерлися на Україну і десь принишкли. Розіслав Лихопика по ярмарках людей. А тебе ж я наказним хіба задарма призначив? Одіб'еш ясир — спрямовуй у Фастів. Сам розумієш, що в полку зараз великі видатки... Та й хіба твої джигуни бажують у будівництві фортеці своє лицарство виявити? — Побачивши на сотниковому обличчі широку усмішку, урвав Палій мову: — Так-то, мій соколе!

Обидва поспішали. Мовчки проїздили безлюдні руїни біля караванного шляху. Якимові багато про що хотілось поговорити, але він не наважився порушувати замисленість свого полковника. Добре знав: коли між чорних брів з'являлась глибока зморшка навскіс шраму — турбувати Палія не варт.

У Київ приїхали ввечері, як стемніло. Яким подався до свох родичів, а Палій попрямував до Мокрини.

Біля брами, випроводжаючи гостю, саме стояла вона. Струнка гостя у чорній кашеміровій шалі з учнем одразу ж віддалася. Вершник промовив:

— Славетній панні Мокрині Вікентіївні з пошаною низький уклін.

— Милості прошу, заїжджайте у двір! — відповіла радісно Мокрина.

Палій, зіскочивши з сідла, поцілував руку господині і зняв сакви з коня, біля якого вже стояв дідок.

— Тут Корній передає вам із Фастова гостинці в одній торбі, а в другій — баба Пилипиха посилає гостинця пані Феодосії Петрівні.

— От шкода! Це ж вона була в мене, як ви підїхали,— одразу ж заметушилась: — Може, вона ще недалеко? — Мокрина вибігла за браму й двічі гукнула: — Лукашу! Лукашу! — Повернулася засмучена: — Та де там! Побігла моя голубка мерщій додому. Три дні, як поховала свого найменшого синопка, Петрика... За два дні кривава різачка одібрала життя дитині. Відну Феодосію двічі водою одливали. Небіжчика

Стефана вона любила без пам'яті, а це їй дитину прийшлося їй у такім горі ще ховати. А тут же убозтво... Щоб викупити з неволі Стефана, усе чисто спрдала Феодосія, та ще й у борги влізла... Тепер прийшов реченець сплатити, а в неї і на лихву грошей немає.

Палій не стерпів, перебив Мокрину:

— Я дав свого персня Стоусеві, щоб сотник Туптало забезпечив Феодосію всім, чого вона потребуватиме!

— Пан Сава Григорович Туптало три роки у Польщі в полоні пробув. А перед тим поляки геть розграбували все його майно... Оце недавно повернувся з полону: хворий сам старий. Мабуть, Феодосія вашого персня і не показувала...

— Коли пані Феодосії потрібно віддати гроші лихвареві? — запитав Палій.

— Сьогодні. Він її зараз дожидає. Я дала їй заплатити лихву з тих грошей, що мені Корній...— пояснила, ніяковіючи.

— Гаразд. Мені це дуже-дуже прикро... Я присягнув Стефанові, що його Феодосія не знатиме недостачі ні в чому. Ну, та добре й те, що я хоч зараз про це довідався. Вам я все з подякою поверну. А тепер, дорога моя сестро, одного у вас прошу: дайте чогось поїсти та покажіть, де можу заснути, бо я останні ночі не стулив очей!

— Матуся вже смажить свіжу рибу, є у нас і пиріжечки з грибками, і балабушки гарячі. На завтра все наварили й напекли, щоб було вільно обом піти в церкву,— привітно дріботіла радісна Мокрина і вже несла в горницю ночви, окріп та цебер холодної води. Мов горохом сипала: — Рідною сестрою мене назвали, то і я приймаю вас, як брата... З дороги й після трудів ось вам березовий міцний луг, прошу вас, помийтеся, як би у рідної сестри. А це вам чисте переодягтись. Корній у мене мився і кинув... З нього все, напевне, буде і вам, Семене Пилиповичу, впору? Бо завтра велике свято!

«Скільки разів доводилось у Києві бувати, і не знав, що є в мене тут рідна хата»,— роздягаючись, подумав Семен.

— Завтра маю вдосвіта встати. По мене заїде сотник Яким Вечірка. Умовилися з ним бути в Лаврі на заутрені,— сказав після вечері Палій.

Він уже витяг ясно-синього кольору золотоголовий жупан, тонкого червоного сукна шаровари, жовті сап'янові чоботи й до своєї червоної шапки струсеві два пера з діамантовим аграфом. Перстень з великим діамантом саяв на його указовому правому пальці. Дідок, що сидів біля порога на лаві, підвівся і, прокашлявшись та виструнчившись, промовив по-козацькому:

— За свого коника будьте надійні, вельможний пане полковнику!

— А ви, дідусю, хіба в козаках були? — засміялася старенька Мокрина мати і пояснила Семенові Пилиповичу: — Пилип цей у мого покійного Довгопольця сорок літ своєю правою рукою у цеху шив!

— Чого ж, паніматко, згадуєте тільки мою голку? Я і з шаблею, і з рушницею справлявся, може, тільки трохи гірше, ніж з голкою! — з гонором відповів старий.

* * *

Чорний огир блищав атласною чистою шерстю. Сяяла на нім ремінна зброя срібними насічками. Високий огрядний полковник по-молодецькому легко скочив у дороге сідло з гаптованого золотом оксамиту.

Вродливий і пишно вдягнений сотник Яким Вечірка зовсім губився при боці Семена Палія.

Випроводила Мокрина обох за браму і, повернувшись в горницю, впала навколішки перед іконою Покрови:

— Святая Покрово, мій же Корній куди вродливіший був за Семена! Нащо ж ти забрала од нього красу його? — заплакала. Помолилась і пішла й собі до заутрені аж у Кирилівський монастир.

Від Хрещатицького глибокого яру з його дикими сливняками та терновими кущами, де колись київські князі любили полювати турів і рисей, а тепер рябіли неохайні намети циган, які, незважаючи на велике свято, щось клепали у кузнях, Семен Пилипович з Якимом проїхали по узгір'ю липовим пахучим гаєм. В яру, по обох його краях, стояли великі корчми, — та, що ближче до Дніпра, належала ратуші, а на Васильківському шляху — Лаврі. В обох завізно, і до слупів поприв'язувано чимало верхових коней, і стояли вози, запряжені кіньми, волами й коровами.

Сонце вже геть над Дніпром. Півні вітали сонячне проміння своїм переливчастим співом так дружно, що зовсім забивали солов'їв і жайворонків. Вершники проїжджали поза жіночим монастирем, що уславився плеканням курей і свійської птиці.

— Поїдьмо, батьку, Кловським узвозом — там шлях положити! — сказав Яким.

— Гаразд, сину! — відповів полковник.

Відколи Палій сів у сідло, весь час він передумував план сьогоднішнього дня, перелічував у думках всіх, кого треба йому побачити. І весь час десь у глибині свідомості муляло й тривожило якесь чуття, мовби він щось забув, не все і не всіх пригадав. І знов починав усе обдумувати.

Коли минули голосистих півнів і наближались до чоловічого Кловського монастиря, наші вершники на безлюдній панковій вулиці побачили якусь ступинку пані, всю в чорному, яка йшла з підлітком, учнем колегії. Шляхетні духи пані в жалобі нагадали полковникові про Семашкову влову.

«Диви, чи не моя Феодосія?» — подумав і притишив коня. На роздоріжжі з корчми вийшли три шляхтичі.

— Прегарна кобета, панове! Вона по праву належить мені, як старшому! — крикнув зухвально червономордий шляхтич, хвацько ствибив на стежку перед жінкою і широко розкрив руки. Жінка мовчки дала зухвальцеві наодмаш ляпаса, аж відляск пішов гаєм. Шляхтич, не втримавшись на вузькій стежці, загукотів по стрімчастому увисні вниз.

— Тисьонц дзяблун! — крикнув другий шляхтич і став на місці першого.

— Геть з дороги, здрайце! — крикнув учень басом з лискантовими верхніми нотами, як це буває у хлопців-підлітків. Він обома руками штовхнув шляхтича з стежки. Підпилий шляхтич не втримався і також покотився вниз.

Третій пан зліявся лемент, і з корчми вискочило кілька п'яних ляхів. Вигукуючи огидні слова, побігли вони за жінкою і хлопцем.

Палій і Вечірка витягли шаблі й одрізали п'яним зухвальцям шлях до жінки. Палій крикнув:

— Геть з вулиці, гербове сміття Речі Посполитої! — і почав пляшма шаблею бити ляхів по головах і плечах.

Грізні очі Палія, вся його постать на чорному огиді в коштотній броні справили на п'яниць таке враження, що вони, мов зайці, розбіглися.

Жінка в чорному зупинилась. Єдвабна чорна намітка маяла навколо її голови чорними крилами. Довгасті блакитні очі блищали від пережитого збудження. Горді червоні уста цинтиливо стиснені. «Жива Юнона!» — спало Палієві на думку. Він вклав шаблю в піхви, зняв шапку і мовчки вклонився. За полковником вклонився і Вечірка.

Пані в чорному сперлась на плече хлопцеві і голосом, який ще тремтів від обурення, але був ніжний, як музика, сказала:

— Ось до чого довело запорозьке лицарство! Вже у Києві небезпечно чесній жінці піти з своєю дитиною до Лаври богу помолитися!

Повернулась і пішла.

— Справедливу догану ми почули, Якиме, ей-ей, справедливу! — відповів Палій голосно, щоб чула і жінка.

— Якби пані не була така прекрасна, менший вплив мали б її слова, — пробурмотів Яким.

— Краса країни — дівчата і молодіці — не захищена у Києві від наруги п'яних зухвальців, — догана справедлива!

Жінка поспішала. Її висока і струнка постать рухалася з привабною граційністю.

Палій в думках знов: «Я був би щасливий, якби виявилось, що це моя Феодосія», — і присяга в степу вже не здавалася йому тягарем.

Він їхав на певній віддалі. Черноокий і чорнобровий хлопчик кілька разів оглядався на вершників і щось схвильовано доводив матері.

Золотий ридван, запряжений дванадцятьма кіньми цугом, виїхав з переулка. Біла, пухка рука немолодої пишної боярині лежала на рамі одчиненого вікна. Московською співучою мовою промовила вона до пані в жалобі:

— Аль моя душенька Фенечка? С праздником тебя, матушка! По обету, что ли, пешочком? Еропка! Останови лошадей-то!.. Пройдусь и я, грешная!

Ридван не зразу зупинився. Вершники мусили також перечекати, — вулиця вузька.

Невисока огрядна московська бояриня з двома бояришнями й цілим виводком дівчоріток вилізли з колимаги. Бояриня і бояришні обійнялись і поцілувалися з панією. З ридвана хтось закричав на дітей:

— Куди ви? Назад!..

— Фенечка, скажи и своему Лукашику сесть с моими в колымагу. Есть у меня, душечка, к тебе заветное словечушко! А вы, девки, чего слушаете? Пошли в колымагу! Еропка, поезжай за мною! — сказала владно бояриня.

— Немає ніякого сумніву — це Феодосія. Але де і коли вивчила вона московську мову? — подумав Палій.

Пані навіть не глянула, як Палій з Вечіркою, випередивши її, проїхали вперед ридвану.

Тоді вперше замислився Семен Пилипович: «Моя Феодосія, здається, не погоджується з заповітом покійного Семашка. І, можливо, присяга в степу залишиться марною мрією його, до якої я вже й звик».

Полковниковий від цієї наглої думки закортіло посмоктати люльку. Ознака, що він неабияк збентежений. Він витяг був люльку і капшук з тютюном, але побачив вибілений вапном дощатий паркан Лаври... Семен Пилипович удав, мовби перекладає щось з кишень за халяви чобіт.

Біля брами зустріли козаків Тупталівської сотні, що вели коней у лаврську стайню. Був тут і сотенний писар. Привітавшись, він сказав:

— Як у мої руки, отдавайте своїх коней, пане полковни-

ку! — А потім повернувся до своїх козаків: — Чули за полковника Семена Палія?

— Як не чути, батьку! — дружно відповіли козаки.

— Так оце він доручає вам своїх коней. Не осоромте сивої моєї голови, діти!

— Власні голови раніш, батьку, покладемо! — відповіли козаки.

ІV. СЕМЕН ПАЛІЙ У КИЇВСЬКІЙ ЛАВРІ

Буйне середньовіччя Західної Європи зачепило своїми чорними крилами береги Дніпра. В одинадцятому столітті воно заснувало під Києвом чернечу республіку — Києво-Печерську лавру. А трьомастами роками пізніше на Дніпрових порогах організувало другу лицарську республіку — Запорозьку Січ. Вона непереможною збройною силою на півдні Русі вела боротьбу з татарською навалою, не пустила татар і турків у Європу, з ганьбою прогнала католиків, і народ лишився вірним стародавнім традиціям Київської Русі.

Києво-Печерська лавра на самому початку свого існування виховувала освічених людей на Русі.

Серед них були досвідчені архітектори, вправні музики і живописці, мудрі лікарі; вони знаходили при київських князях широкі можливості для своєї діяльності. Ще Ярослав Мудрий одкрив перші школи на 300 дітей: одну в Києві, а другу в Новгороді. Київські вчені були першими вчителями, першими перекладачами книг і ретельними переписувачами усіх церковних книг для Київської Русі.

Вчені Лаври не замикалися у своїх стінах, а широко розійшлися по великій руській країні, несучи культуру всім численним племенам руського народу.

Вплив і значення Києво-Печерської лаври для організації Запорозької Січі вже тим самим підкреслюється, що її обидва засновники — Остап Дашкевич та Федір Острозький — і поховані тут, у Лаврі.

Федір Острозький, лицар міжнародної слави, учасник Грюнвальда і побратим великого полководця Чехії — Яна Жижки, якому допомагав з своїми козаками, своє життя закінчив ченцем у Лаврі.

На Запорозькій Січі збереглася пам'ятка, що вміння зв'язувати з похідних возів рухливі фортеці запозичено Федором Острозьким від Яна Жижки.

І пізніше ми спостерігаємо, як Лавра і Січ по-братньому сприймають події у слов'янських країнах. Тут купчаться то гусити з Чехії, то численні сербські племена, то болгари. Патерик — книга біографій святих Лаври — і історичні довідки

про походження видатних запорозьких полководців наочно доводять всеслов'янський зв'язок Лаври і Січі.

А коли Лавра під впливом прихильників унії деморалізувалася, занехавши свої культурні завдання, то Петро Могила послав на Січ її найзнатніших ченців і звелів «прикввати товстопузих до гармати», аж поки вони не скоряться йому. Запорожці шанували Петра Могилу саме за цю його круту до жорстокості, пряму вдачу, виявлену в поверненні Лаври до настанов її засновників творити культуру Русі.

Він розігнав ледарів і об'їдал, які під впливом католицького духівництва провадили життя у розкошах, пияцтві й розпусті. Скупчив освічених ченців, живописців і графіків. Послав молодь в науку до університетів Західної Європи. Розширив друкарню. Дбав за видання книг, потрібних для боротьби з католиками та уніатами за розвиток вітчизняної культури.

Семен Палій також шанував Петра Могилу за те велике і цінне, що дав цей діяч вітчизні.

Новим сосновим острогом огородив Печерськ разом з Лаврою московський цар. Під сонячним промінням сяють бойові банти й висока стіна на валу, мов з золота.

Перед самою брамою Лаври, збудованої за зразком Ярославової Золотої брами близ Софіївського собору, стоїть Вознесенський жіночий монастир.

Лаврська брама сяє золотими банями церкви. Тут міститься уславлена лікарня. Сюди привозять звідусіль тяжкохворих, як і за часів Ярославових. У Лаврі є високоосвічені ченці-лікарі, що здобули освіту в університетах Європи.

У жіночому монастирі вчиться дві сотні шляхетних дівчат. Семен Пилипович пригадує, як привіз сюди свою сирітку Парасю і, пожалівши дівчинку, що плакала тут три дні, забрав. Згодом у чернігівський монастир віддав її.

Багато тут зараз черниць — удів старшин, забитих під час руїни.

Тут закінчували життя знатні княгині й боярині з Москви, Литви, Польщі й України. Православні матері і сестри вже окатоличених українських магнатів тут били земні поклони та їли страви на олії замість вершкового масла, щоб бог не так тяжко карав їхніх синів і братів-віроодступників. Вдови гетьманів також жили тут. І Семен Пилипович, проїжджаючи під високими білими мурованими стінами монастиря, згадав горду постать удови Богдана Хмельницького у чорній черничій мантиї.

Лавра ще й окремо огорожена була високим сосновим острогом та обкопана глибоким яром. Перед її залізними брамами юрмилась військова сторожа.

У поточному, 1680 році закінчувався строк Андрусівському договору. Ще залишавсь на Наддніпрянщині з ласки турецького султана «князь України Григорій-Гедеон-Веприк Хмельницький» з турецьким військовим гарнізоном. Були чутки, що сам султан з великим військом приїде на Україну.

Недавно зруйновано Чигирин, і турки з татарами багато заподіяли лиха народів.

Московські стрільці, гетьманські козаки і лаврські посполиті багато поклали сили, щоб укріпити і захистити Київ та його монастирі з Лаврою. Генерал Патрик Гордон керував цією будовою.

— Давно не був я у Києві, не бачив Лаври. Походимо, Якиме, подивимось, що нового зробили тут ченці за двадцять літ,— промовив Палій.

— Хіба не бачите, батьку, скільки тут чортів намальовано на стінах? Присягаю, що і в самому пеклі менше рогатих та хвостатих, аніж тут! — сказав стиха Яким.

Справді, всі стіни будинків були розмальовані. Палій підійшов до собору з північного боку й остовпів від подиву. На всю стіну в натуральну величину на білому арабському огирі у блискучій броні їхав гетьман Богдан Хмельницький попереду славних своїх полковників. Це кияни зустрічали його, визволителя вітчизни. Обличчя прекрасне у своїй мудрій і мужній простоті й свідомій величності подвигу! А за гетьманом прославлені полководці — Кривоніс, Нечай, Богун і Золотаренко. Подив полковників, здавалося, поділяла і висхла черниця, що сиділа осторонь під липою, не зводячи згаслих очей з портрета геніального гетьмана з полковниками.

На східній стіні — також верхи на коні — гетьман Петро Сагайдачний, а поруч — Академія з професорами і тисячею спудеїв.

На західній — гетьман Северин Наливайко на ясно-сірому огирі, прекрасний і молодий велетень у панцирі й металевому шоломі з струсевичими перами. За ним — запорожці, також у панцирах.

— Більше гетьманів не намальовано,— промовив розчаровано Яким.

— Інші не заробили на таку шану! — пояснив полковник.— На хорах собору зсередини бачив я всіх гетьманів, починаючи з Ланцкоронського. А зараз огляньмо зовнішні стіни...— зацікавлено оглядаючись, сказав Палій і пішов уздовж стіни. Тут була історія Лаври з її подвижниками. Біля фресок купчилися старі, здебільшого прочани-ченці.

Але основна маса богомольців скупчилися перед картиною страшного суду та дванадцятьма фресковими малюнками

пекла. Живописець, український патріот, посадив у казани з киплячою смолою й віддав на страшні тортури найбільших катів України. Тут терпів великі муки Ярема Вишневецький, Стефан Чарнецький, Станіслав Лящ, Потоцький, Радзівілли й Конєцпольські, католицькі й уніатські біскупы та священники. Коротко кажучи, тут були талановиті ілюстрації до української частини «Божественної комедії» Данте, в якій італійський поет описує пекло. Семен Пилипович посміхавсь крайками очей: у нього було видання цієї світової поеми з тими самими, тільки італійськими малюнками. Але яке моральне задоволення викликали ці малюнки у козаків, селян і всіх посполитих! Безрукий бородач утвердив настрій:

— Бог усіх породив рівними, а сатана вже поділив на панів та людей, аж бач! Не тепер, так у четвер, а станеться по правді: хлібороби й всі люди в раю будуть, а пани й біскупы до чортів потраплять. Хто панів слухає та кланяється костьолам, той волю сатани виконує!

— Бачиш, Якиме, яка логіка у нашого народу? Дякую тобі, боже, що ти мене створив тим, що я є, а не ляхом! — сказав Палій і спохватився: — Треба поспішати мені до архімандрита, бо незабаром задзвонять на літургію!

Полковник із сотником спустились вуличкою до архімандритової хвіртки.

— Чекатимеш мене, Якиме, біля собору!

Високий молодий послушник сказав:

— Його превелебність панотець архімандрит просить самого полковника, — і, низько кланяючись, широко одчинив хвіртку.

Палій увійшов за високу стіну й попав у прекрасний квітник навколо низеньких дерев'яних покоїв архімандрита. Тут усе було так, як і в юнацькі роки Палія. Послушник прошепотів:

— Вони в саду, у виноградній альтанці, — і, вклонившись, зник.

Рукою поправивши чуб і пригладивши вуса, Палій ішов трояндовою алеєю до альтанки. Земля була всипана золотавим піском, а краї грядок обсажені стокротками, братками, резедою, викладеними нижнім орнаментом.

Палій не дійшов до альтанки — Інокентій Гізель зустрів його на стежці: був він у яломку і камлотовому темно-зеленому підряснику, як ходили всі лаврські послушники. Архімандрит благословив Палія і розкрив обійми:

— Приди, возлюбленеє чадо Симеоне, до моїх отчих грудей! Хоч і не бачив тебе много літ, але, чуючи про славу подвигів твоїх, молився слізною, щоб бог охороняв твоє життя!

Голос був гучний, і вигляд мав архімандрит точнісінько такий, яким Палій знав його ще з колегії, коли був його учнем: світлі орлині очі, сиве густе волосся і такі ж вуса та борода на сухорлявому довгастому і гарному обличчі. Був урівень з Палієм, тільки вужчий у плечах і зсутулений.

— Мені, панотче, висповідатися перед вами не завадило б. Давно про це я мрію, але бренні та бранні турботи зараз не дають спромози... Прийшов до вас як до єдиного і найповажнішого батька достойної тяжко-гірких сліз України! — промовив урочисто Палій.

— Правду кажеш, сину... Вже минає п'ять років, як у тяжких злиднях і великому нещасті упокоївся митрополит України Йосиф, а ми й досі сиротами живемо, і Київ не має митрополита! Та де там, немає відколи і єпископа,— дипломатично промовив архімандрит.

Палій огледівся. Високі куці агрусу, калини, бузку, ямину і жоржини здавались йому непевними.

— Ходім, сину, на вежу! В альтанці брат Іларіон пише воеводу Шереметева. У келії моїй лежить хворий на очі гетьман і одпочивають гості з Константинополя та Іерусалима. На вежі моїй ніхто не завадить нашій розмові, а ми полегшимо свої думки спогляданням лепоти оселі божої матері.

Вузенькими цегляними східцями рушили на вежу. Проминули три поверхи, де на кожному стояла гармата, і зійшли на самий верх. Тут була широка лава і аналой з кількома книгами.

Палій сів на лаву й розповів про свій намір заселити спустошене Правобережжя. Сірко дав пораду і благословення це зробити. Розповів і про подорож до короля. Закінчив:

— Я чоловік маленький, не знаю ніяких там угод зовнішньої політики московського царя з султаном і королем... Я з українським народом, вигнаним з землі предків. Та хіба вода не розриває мудрих споруд, гаток та гребель? А народ треба ривняти не з річками, а з широким морем. На Правобережжі серед руїн так помножились на людських трупах вовки й звірина, що людям стало небезпечно навіть і шляхами проїжджати.

— Професори академії обносилися й голодують. Немає коштів утримувати бурсу для вбогих учнів, бо села в руїнах,— промовив Інокентій співчутливо.— Обитель Пречистої під Туреччиною, то чого б твоїм козакам не оселити лаврські села?

— Я б хотів поговорити з гетьманом і воеводою: хай вони дадуть мені свою згоду, хоч і неписану, на заселення... А вас багатиму благословити васильківських ченців допомогти моїм

козакам одбудувати Фастів. Треба все робити без розголошу, тож наймати артілі росіян не смію, а козаки мої — не ремісники й можуть більше набробити шкоди, ніж яку користь. Церкву, і не одну треба, а тисячі голих, та босих, і голодних жінок і дітей мушу на зиму, на холод, безпритульними не покинути. Полк мій має невеликі запаси, але як усе купувати, то й на малу частку того, що потрібно, ми не спроможёмось.

Ударив великий дзвін.

Інокентій підвівся, перехрестився й відповів:

— Мій васильківський городничий зараз тут — пораджуся з братією, чим допомогти тобі, моє улюблене чадо! Воевода буде тут до пізньої літургії. Гетьман збирається у собор. Також тільки до пізньої літургії. Я з ним поговорю, щоб тебе вислухали. Побудь тут, я пришлю до тебе отця келаря, а може, й великого економа. Та ще прошу тебе — посидь з братом Іларіоном, хай він напише для Лаври твій портрет. Вже двадцять п'ять років, як збираю я галерею портретів видатних діячів, що їх виховала наша матір — Київська Академія.

Палій вклонився і щиро запитав:

— Чи ж я достойний, панотче? — і додав: — Тільки вже іншим разом, бо нині — свято і я вельми поспішаю.

— Обов'язок сина слухати батька свого! — відповів суворо архімандрит і пішов з башти.

Палій сперся на широкий парапет і глянув униз... Серед розкішного парку яскріли золотом бані двадцяти трьох лаврських церков. Стіни їх зокола були розписані фресковим живописом. Тут були малюнки з історії православної церкви, Старого й Нового завітів та історії самої Лаври, тісно пов'язаної з історією Київської Русі. Двадцять п'ять років був у Лаврі архімандритом найулюбленіший учень митрополита Петра Могили і його спадкоємець — Інокентій Гізель. Його, коли ще юнаком був, по закінченні Київської Академії послав з іншими кращими студентами Петро Могила на п'ять років до університетів Праги, Парижа і Геттінгена. Побували кияни і в інших університетах Європи, де читали лекції відомі професори.

Інокентій Гізель — родом слов'янин-прусс. Підлітком дізнався про жахливу трагедію рідного народу, що його німці вирізали, невеличку частину живих онімечили, а землю слов'ян-пруссів заселили німцями, та ще й привласнили краю ім'я знищених ними слов'ян-пруссів. Юнак у патріотичному розпачі намагався накласти на себе руки. Врятував його мандрівний філософ-слов'янин: він розповів про золотoverхий Київ на Дніпрі... Юний Інокентій Гізель прийшов пішки в Київ і вступив учнем у школу академії. Ненависть до німців та

їхніх агентів-сзуїтів так пройняла всю істоту Гізеля, що він став одним з активних борців проти унії, проти замірів війовничих католиків. Талановитий народний проповідник й освічений письменник, Гізель мав великий авторитет навіть серед своїх завзятих ворогів. Посланці римського папи понад триста років приїздили, міцні наукою і державною зброєю, у Київ, щоб його окатоличити. Помираючи, Петро Могила залишив одбудовану ним академію на Інокентія Гізеля. Він не помиливсь у виборі. Довгі десятиліття веде Гізель переможну боротьбу.

Такі думки снувались у голові Палія, поки він милувався розкішною панорамою, де на передньому плані височів своєю складною будовою Успенський собор Лаври, а поряд стояла церква величезної трапезної, де в урочисті свята за трапезу сідало понад дві тисячі душ; за собором видно було дах лаврської друкарні, а біля неї — келії численних графіків, живописців лаврських, які охоче приймали в гостину майстрів православної Греції, або Сербії, чи Болгарії й не цуралися католицьких художників Венеції, Рима й Генуї. Далі, за новим острогом, ще синів навколо Лаври величний Дніпро, й на нім зелено золотіли піски Труханового острова, а за Дніпром темніли густі бори Чернігівської землі. Палій любив Лавру й пишався нею.

Дзвони глушили пташині співи своєю гармонійною мелодією і веселили серце.

— Це сліпий дзвонар отець Полікарп грає на дзвонах: «Милуй нас, божая матір». Він сам і одливає дзвони, добираючи такий, що звучав би низьким жіночим альтом... Каже, що потрібно півпуда золота й два пуди срібла на такого дзвона в триста пудів... — теноровий знайомий-незнайомий голос одірвав очі Палія від краєвиду і перебив його думки.

Полковник повернувся. Біля аналоя стояв середнього зросту стрункий чоловік приблизно одного віку з Палієм. Ясно-русе волосся, високо підстрижене круг голови, одкривало гарної форми вуха й високе, похиле до тонких брів чоло. Мигдалеві невеликі, але виразні очі дивилися запитливо. Обличчя скидалося б на жіноче, якби не ясно-русі вуса, що спускалися до підборіддя. Одяг його був спижевого однотонного кольору, що робив з незнайомця якусь живу бронзову статую. І не тільки колір його впадав в око, а й самий крій. «Мабуть, французький кравець шив», — спало на думку Палієві.

Він стояв лівим плечем до Палія і мовби заглибився у книжки на аналої. Палій зробив два кроки й став поруч:

— Якщо не помиляюсь, то бачив я вас на Січі, коли небіжчик Іван Сірко спинив галас запорожців своїм словом: «За-

лишмо його живим, може, він ще нашій вітчизні знадобиться!»
Чи так, пане? Не пригадаю тільки, як звать та величають...
А може, я помиляюся?

— Кілька років тому було це, коли я служив писарем у гетьмана Дорошенка,— печально відповів вродливий чепурун і закінчив іронічно, вклоняючись: — Хто знає, чи маю дякувати кошовому Сіркові, чи нарікати! Я очолював тоді п'ятнадцятеро виборних освічених козацьких лицарів, призначених для дипломатичної служби в Стамбулі...— І, зітхнувши, додав: — Єстеме есаул Іван Мазепа, вельможний пане полковнику Семен Палій! Пан полковник зве Івана Сірка небіжчиком?

— Другого дня по Маковії сам був на похороні в Січі,— відповів полковник, потискаючи простягнену йому руку.

Мазепа говорив далі, показавши на книгу в чудових шкіряних, з золотом, палітурках:

— Учора після доброї вечері читав своїм гостям наш превелебний господар листи до нього царя Олексія Михайловича. Ніколи не мислив би я, що московський цар був добрим піітою. Багато його послань писано гучними віршами. Царських листів у архімандрита товстенна сап'янова тека. Сам цар називає нашого архімандрита своїм учителем і першим істориком російським за цю ось і справді першу нашу книгу з історії — «Синописис». Проте сам автор признається, що раніше за його книгу у Києві була видрукувана «Хроніка» Сафоновича, з якої він дещо і запозичив. Ця книга третім накладом видрукувана саме перед святом...

На сходах почулось важке сопіння і на башті з'явилась огрядна постать лаврського келаря,— ієромонаха Мельхіседека. Він сів на лаву і, задихавшись, вимовив:

— Ясновельможний... гукає пана Мазепу...

Есаул зробив заклопотане обличчя й кинувся на сходи з юнацькою прудкістю.

— Чи пізнаєш мене, Семене? — коли звуки кроків затихли, запитав келар Палія просто, по-домашньому.

Полковник підійшов до лави, на якій сидів економ. Це міг бути товариш чи вчитель по академії. «Підходити під благословення чи не підходити?» — завагався.

Але келар простяг обійми й, цілуючись, нагадав:

— Невже забув, хто твій артос з'їв?

— Михайло Салогуб?! — закричав здивований Палій, враз пригадавши свого ровесника і неперевершеного ненажеру в бурсі!

— Я знав у бурсі Семена Гурка, а тепер бачу полковника Палія Семена Пилиповича. Ти знав у бурсі Михайла Салогуба,

а нині бачиш панотця Мельхіседека — келаря преславної Києво-Печерської лаври. Будьмо ж по-старому друзями, як то належить синам академії,— явно милуєчись Палієм, промовив черевань.

Полковник розповів коротко свої турботи:

— Оселяю полк з родинами на Фастівщині: самі руїни та бур'яни... Ні дахів на зиму над головами, ні хліба, ні борщу, ні каші для зимівлі, а треба ж і насіння на весну — в поле, на баштани й городи... Та ще й треба все тихо робити, щоб мусульмани і католики дочасно не здійняли репету!

— А ти пригадуєш Йосипа Прекрасного? — примруживши око, запитав економ.

— Якого? Може, Йоську Мандоїку? А де він? — живо перепитав Палій.

— У Василькові ігуменом-городничим. Він залюбки прогодує дві чи три сотні козаків, бо на тих руїнах розплодилось чимало звичайнісіньких грабіжників і треба мати надійну охорону.

Келар помовчав трохи, а потім знову вдягнув свій клобук, пишну бороду розправив і сказав:

— Ти не уявляєш сьогоднішнього мого клопоту. У трапезній готується обід на дві тисячі громадян: ігумени усіх монастирів київських, війт з усіма бурмістрами, райцями, суддями. Генеральний суддя, писар і інша старшина гетьманська, начальники московських стрільців і багато ще почесних гостей, які приїхали в Лавру на свято! Голова йде обертом. Справа делікатна, та ще й дуже: щоб нікого не образити... у панотця архімандрита обід для воевод Шереметева і Трубецького та гетьмана окремо. А ще ж обідів тисяч три для бідноти... Та де там три тисячі! Сьгодні Лавра гедує обідом усіх своїх богомольців-прочан, усіх стрільців та дві сотні Київського полку. Ніхто з братії останні ночі очей не стуляв, он воно що! Мало не півтисячолітня традиція свята в Лаврі. Тут наша справа дуже маленька — виконувати якнайкраще все, що цього свята робили преподобні наші отці Антоній і Феодосій Печерські. А ти не взули свої чорні брови, а приходи до мене в келію, як закінчиться у трапезній обід,— ось візьми квиток: без нього у трапезню не пройдеш.— І економ подав Палієві дві блакитні картки з точно виписаним його і Вечірки чинами і прізвищами.

— Як ви все знаєте? — здивувався полковник.

— На все є у братії послушання,— чомусь зітхнув келар і підвіся: — Я біжу, а ти підійди до Шереметева,— він поспішає до церкви.— Гетьман хворий і буде молитися у покойовій архімандритовій церкві.

Палій так і зробив. Зійшовши у сад, попрямував просто до виноградної альтанки. Це була ґратована залізна будова, перевита зеленими кучерявими виноградними лозами, з яких звисали пишні грона винограду різних сортів — від золотавих, синіх — до темно-лілових і майже чорних. Сонце грало у виноградних гронах.

У просторій альтанці на чудовому килимі стояв мармуровий стіл з чавунними ніжками, а навколо нього — плетені з лози, просторі й вигідні для сидіння крісла.

Біля неосвітленої сонцем стіни сидів у кріслі боярин Великий Шереметев Петро Васильович. Називали його так на одміну від його небожа — боярина Меншого Шереметева Петра Васильовича. Московський боярин привіз чимале великоруське військо охороняти Київ. Два роки тому поляки під орудою полковника Пива розграбували й багато чого поруйнували та спалили на Подолі і по його передмістях. Торік бешкетували у Києві татари. А все літо чекали сюди велике мусульманське військо. Але французький король розпочав з турками несподівану війну і змінив турецькому війську шлях.

Воевода сидів у важкенному одязі боярському і високій хутровій шапці — у повному параді, немов зібрався до царя. Золота парча, сукно і хутро прикрашало невисоку і сухорляву постать з надзвичайно колоритним обличчям — з тонким і кривим носом, широким ротом і великим кістлявим підборіддям, ледве прикритим ріденькою сивуватою бородою. Чоло закривала боярська шапка, брів майже не було. М'які, у численних брижах, старечі яскраво-рожеві щоки звисали через тугий комір.

Палій, кланяючись воеводі, за московським звичаєм, правою рукою торкнувся килима на підлозі і промовив покірно, але не без гонору:

— Охочекомонний полковник Семен Пилипович Гурко-Палій превеликому і преславному воеводі й ближньому царському бояринові Петру Васильовичу Шереметеву чолом б'є!

— Радий я тебе бачити, полковнику! Сідай і розповідай, — ласкаво промовив воевода, розкривши беззубий уже рот.

— Увесь наш Київ щасливий бачити найулюбленішого свого воеводу! — сідаючи у крісло, сказав Палій.

— А князь Баратинський аль Києву не любий? Строг, строг був князенько: за зраду гетьмашки Виговського, прохав-ать у царя дозволу на сто п'ятдесят верст навколо Києва всі міста і села зруйнувати й спалити. Ать цар-батюшка не тільки дозволу не дав, а і самому князю від Києва по шапці, по шапці — хе-хе-хе! — дав! Москва Київ споконвіку любить і шанує. Так

Київ не забув мене? Любо то серцю моєму: багато і я трудів безсонних і тягот усяких зазнав на Україні...

Старечий голос звучав задушевно, а сіро-блакитні очі заблищали так, що по-новому освітили все обличчя з кругими зморшками й брижами. Живописець аж свою чернечу скуфейку з голови скинув, так поквапливо взявся малювати боярине обличчя.

— До вашої милості по мудру пораду прийшов я.— І Палій, підвівшись, знову низько вклонився воеводі і далі говорив стоячи: — Згідно з угодою його пресвітлої царської величності, Правобережжя Дніпра віддається турецькому султанові. Країна ця від смерті гетьмана Богдана Хмельницького не раз була люто спустошена і турками, і татарами, і польськими панами...

— Хитруєш, полковнику! Правобережжя ще більше зазнало горя від своїх — від зрадників-малоросіян: Виговського, Тетері, Ханенка, Дорошенка... Велике і довге терпіння мають царі московські у своїй любові до малоросіян! — вже суворо докоряв воевода.

— Високоуроджений пане воевода, за що ж страждає народ? Наш бідний, сліз кривавих достойний народ український? Тисячами продають його молоду силу і красу по невільницьких ринках, тоді як німецькі батьки із скривавленими горем серцями не мають ні притулку, ані пропитання... Вали, що, мов гори, насипані руками людей для захисту від ворогів, нині стали притулками усякому звірству,— тужно промовив Палій і знову схилився перед воеводою.

— Ти, я бачу, щиро любиш народ... Чого ж ти хочеш од мене, хоробрий Семене?

— Хочу я, боярине, одного: щоб цар великий і могутий не гнівався на мене за мій непослух тій його угоді з королем та султаном. Угода та не вічна: Україні без Росії не було і не буде життя! А тим часом нашу предківську землю заселять мусульманами і католиками і доведеться дітям нашим знову вогнем та мечем визволяти вітчизну. І то буде тяжче, як визволяв Україну від панів гетьман Богдан. Хай знає його пресвітла царська величність, що я, Семен Палій, із своїми побратимами тілом і душею вірний до могили Богдановій присязі, але не можу далі і бачити, як гине народ мій, вигнаний з предківської землі,— закінчив і сів, важко дихаючи, полковник.

Довго мовчав воевода. Час од часу поглядав він на полковника добрим батьківським поглядом і нарешті промовив:

— Чуєш, брате Іларіоне, дзвони?.. Це вже, мабуть, до літургії в собор. Я мушу йти.

І боярин важко підвівся...

Диву дався Палій, побачивши високий зріст Шереметєва, і, вражений цим, подумав: «Іч, який довгоногий!»

А боярин вже підійшов до нього. Не встиг Палій схопитись і почервонів, мов хлопець, під глибоким і мудрим поглядом. А старий притис його чорну голову до парчі на грудях і поцілував полковника у чоло:

— Ну що ж? Хай буде, як ти хочеш: благословляю тебе робити, що замислив, а я поговорю з дяком Українцевим і самим великим государем про твій непослух. Ми ще побачимось!

І Шереметєв повернувся до полотна, щоб глянути на свій портрет, але живописець з полотном уже безслідно зник. Стояв тільки триніг мольберта.

— Це плем'я малярів повік непоштиве! — Воевода похитав головою і легкою ходою пішов по золотій доріжці серед квітів.

Палій вийшов з альтанки за воеводою. Він трохи вірив у прикмети: «Сьогодні щасливий ранок, тож слід мені зробити найбільше справ, і хай бог мені простить, що спізнюсь до собору! Мушу знайти поповича».

В архімандритовому просторому саду високі кущі й низенькі овочеві дерева росли так, що утворювалося безліч завулків та кутів з вигідними кріслами й широкими лавами.

«Видно, тут одбуваються численні прийоми!» — подумав Палій, зайшовши в поетичний закуток з високих бордово-жовтих бархатних жоржин за широкою лавою. Сльози й гомін спинили його.

— Що ж я в силі зробити, моя ж ти ясочко? Причарував і отруїв батька той проклятий Ромодан, спокусивши спочатку на полковництво, а потім на це осоружне гетьманство. Як у раю божому, були ми щасливі на сотництві в Красному Колядині. Любили та шанували нас усі люди. Прийдуть свята — радіємо й тішимося ними з спокійною душею, з чистим серцем, одпочиваємо од клопоту і праці. І будинок у нас був, і садок, і подвір'я... Я б щаслива була й віку свого там довікувати. А як виїхали ми з рідного Колядина, — навіки вже покинуло нашу родину щастя... І чоловік став не мій рідний чоловік. І діти перестали вже бути моїми рідними дітьми. Почали вже їх з ранку до вечора муштрувати гірше й тяжче, ніж цигани муштрують ведмедів та звірят. Лютим катом став рідний батько для дітей своїх... Ну, хай би польської та московської мови вчилися, так ні ж, треба і грецьку, і римську, і німецьку, та ще й ієрусалимську. Одно в одному кутку кричить щось, друге у другому перекикує... Хай би вже хлопців муштрував, — а дівчат навіщо? Чи йому втямки, що в дочок

споконвіку своя академія: і прясти, і ткати, і шити, і мережити, і усяке рукоділля знати?.. А в пекарні, а в льоху, а що з молоком та ягодами?.. І як ковбаси, та кендюхи, і птицю фаршем начинити, і паски та пироги, і хліб... Кожна дівчина до свого вінця кінчає академію академій, бо керувати хатнім господарством, їй-богу,— не гріх, що й забожилася,— складніше й клопітніше, як чоловікові сотникувати!.. Та хіба їм це втямки?

Дискантовий голос дзюрчить, мов струмок тече. Жінка плаче, це проказуючи. А молода дівчина під той голос ридає, аж захлинається, і час од часу розпачливо шепоче:

— Ой ненечко моя! Як же я забуду коханого мого Сергійка? Чи мені зарізатися? Чи мені утопитися? Чи яку собі смерть запо...

— А це що таке? — загримів над ними приглушений чоловічий голос.— Де ви є? Схаменіться! Ось такі зарюмсані підете межі люди у собор? Виставите мене на глум?

— На що ж ти, Івасю, в такий час розтривожив дівчину? Прокинулася Парася весела і щаслива, як та пташка... Одягнулася і як метелик літала,— почав жіночий голос.

— Чим поганіший Федір Шеремет від Сергія Солонини? Адже Федір — стольник уже в царя, а Сергій — одоробло, телепень, що голубів ганяє у дядька в Козельці. Замовкни, доню! Іч, наплакала як оченята! Чи ж ти не моя кохана дитина? Чи я не пишаюся твоєю красою, музикою і співами? Не край мого серця, усміхнися... Піді полежи з мокрим рушником на личку. Хай уже брати з малою Настусею самі йдуть у собор. Ти підеш з матір'ю пізніш. Я хочу, щоб в соборі, як ти увійдеш, всі зашептали: «Ой, та й гарна наша гетьманівна Парася, за всіх пани-старшинівен найкраща і вбрана найбагатше!» У кого є діамантове намисто? А такі перлини? А разок із золотих дукачів? Та й царівна не має на голові багатшої корони за твою стьожку з дорогоцінними камінцями! А вбрання? Із самої Варшави виписав я для тебе, моя Парасю, цю матерію, що її король для своєї королеви придбав у Парижі. А ти, дивись, заплямиш слізками своїми... Поспішайте ж!

Палій чекав, поки гетьманова сім'я піде звідціль. Почував себе дуже ніяково. Він бачив, як пішла гетьманша з старшою дочкою. Але за кущами почувся інший голос:

— Пан ясновельможний знов стривожений?

«Ага, Мазепа, мабуть, сидів по той бік, як я по цей!» — невдоволено подумав Палій.

— Воевода дуже прихильно поставився до нашого з тобою наміру. Справді, видавши Парасю за воеводича, звільню я Григорія з Москви. Яків ще дитина, так у Москві скупає, що

аж захворів. Старші сини й мені потрібні — крім них, нікого полковниками призначати! Не ворог я рідній своїй дитині: через який час благатиму царя, щоб мого зятя у Київ на воеводу призначив, і буде моя Парася знову біля мене... Ну, та про це годі! Хотілося б мені віддячити за гостину архімандритові Інокентію... Ось і лікує він мене так, що я задоволений.

— Гетьманський дар багато має коштувати, ваша ясненьможна милість!

— Само собою. Учора поскарживсь архімандрит, що Лаврі конче потрібна ще одна невеличка церква ось при такому скупченні богомольців. І я помислив: день мого народження п'ятнадцятого січня, що має святого мого патрона Івана Кущника, у Лаврі ще нічим не одмічений.

— Нагадую вашій ясненьможності, що я в один з вами день народився і маю спільного з вами святого патрона — саме Івана Кущника,— запобігливо промовив Мазепа.

— Тим ліпше. Як тільки зробити краще? Матеріали на будову надіслати чи тільки грошима офірувати?

— Сьогодні дати золота, а потім прислати й матеріали, щоб нагадати про будівлю до іменин, — порадив улесливо Мазепа.

— Ха-ха-ха, ти завжди мудрий! А зараз, голубе, піди до моїх, поглянь, чи вони вже вбралися. Чи все у них як слід. Якби я молодим сподівався бути гетьманом, то, напевне, не посватав би у багатого козака Голуба його дочки Марусі. Сотниковою вона була на своєму місці. Полковниця вже з неї була ніяка, а ці вісім год гетьманування для неї і для мене — сама печаль та сором. Слава богу, що жодна дитина в неї не вдалася, — чиста тобі печерниця, а не гетьманша!

— Ясненьможний нині не в гуморі: наша ясненьможна — онука наказного гетьмана Оліфера Голотьби! Марію Іванівну, нашу ясненьможну пані, всі високо шанують, а особливо жінки, як правдиву гетьманшу... Моя жона і всі полковниці, навіть моя стара мати-монахія зачаровані ясненьможною панією, — заспокоював Самойловича Мазепа.

— То-то й воно! Дякую, що нагадав: почне скаржитися та плакатися сердечним кумасям та приятелям на свою лиху долю, що зробила її гетьманшею, та і виляпає державні таємниці! О моя вічна тривожна доука з такою жоною! Пане Іване, шепни своїй дружині, щоб ані на крок не відходила від гетьманші й частіш сіпала її за рукав!

— О, моїй пані про це нагадувати нічого — вона добре знає свою службу. І ви не турбуйтеся, бо пані моя вже у вашому покої... Дозвольте мені піти?

— Так, так. Давно вже передзвонили. Ідїть у собор. Скажеш Вуяховичеві, щоб провідав мене надвечір. А як побачиш Тїнь Князя Святослава,— скажи, що я на нього жду.

— Кого? Навіженого Палія? Чи не забагато честі для цього гевала? — із гострою зневагою запитав Мазепа.

— Тут уже пан Іван помиляється. Якби пан вчився не в Краківській, а в Київській Академії, то знав би, що рід Гурків — здавна рід шляхетський, а пан Семен є уродзоний правдивий пан з козацького роду і має неабияку голову!

— Правда, я цього не знав, але ж, даруйте мені, яснowelьможний пане,— цей Семен... — зневажливо почав Мазепа.

Але його перебив гетьман:

— З голови до п'ят правдивий лицар, що до нього ні лях, ні жах, ні інші подібні хвороби ніколи не пристануть: хоробрості він достоту нелюдської! Тому я — щирий свідок! — мовив гетьман палко.

— Боярин Шереметєв, мабуть, за хоробрість сьогодні його благословляв і цілував,— лукаво промовив Мазепа і додав: — Коли побачу,— пришло до вас, а не побачу,— накажу, щоб його розшукали і до вас привели. Мій низький уклїн!

— Іди здоровий! — відповів гетьман.

Коли Мазепа вийшов із саду, Палій беззвучно перейшов на доріжку, де сидів гетьман. Був він одягнений так само, як і архімандрит сьогодні вранці — у темно-зеленому просторому послушницькому підряснику з широким шкіряним поясом, але ноги були в м'яких оксамитових чорних чоботях, а голова замотана білим рушником так, що стримів з-під полотна тільки кінець гострого носа, невеликі й рідкуваті вуса і кругле, добре виголене й міцне підборіддя.

— Яснowelьможному нашому гетьманові панові добродієві Іванові Самойловичу — глибокий чолом! — уклонившись, проказав полковник.

— А, Тїнь Князя Святослава! Здоровий будь і ти, брате Семене Пилиповичу...

— Ох, яснowelьможний пане гетьмане! Третього серпня на Запорозжї опустили в могилу Святославову тїнь — великого вояку Івана Дмитровича Сїрка, а ваш нікчемний Палій не достойний навіть і згадки поруч цих великих полководців! — щиро й гідно вимовив Палій.

— Смиренність паче гордощів. Ти хотів мене бачити? Може, подумав іти до мене в полковники, як я тобі торік пропонував? — лґідно запитав Самойлович.

— Куди мені з моїми голодранцями? Так мої козаки обтрїпалися й обірвалися, що зовсім не знаю, як бути, а тут ще вигнано їхні родини. Такі турботи обсіли мою убогу на

мудрість голову, що ходжу сам не свій! — вимовив полковник.

— Угода царя, султана і короля, голубе! Це не жарт. Полковник Корсунський вивів вже свій полк на лівий берег під Переяслав.

— Проклинають того Кандибу його полчани. Діти й жінки, мов мухи, мруть. Дацик Дем'ян також утік з Мотовилівки! Чи то ж нам ждати, що до київської Софії почнуть прибудувати мінарет, як з константинопольською вчинили? — гостро запитав Палій.

— Чого ж ти хочеш? — пожувавши в довгому мовчанні вуса, запитав гетьман.

— Хочу я дуже малого: грошової допомоги на утримання свого полку і щоб гетьманський уряд з яснфельдським гетьманом на чолі «нічого не знав» про оселення мого полку з усіма родинами на Фастівщині. На мою відповідальність вцяле, у короля через який час я доб'юся «приповідного листа», а до того часу прошу «не знати»! — різко вимовив Палій.

— А в чім буде служба Палієвого полку московському цареві та нам, його гетьманові? — лагідно запитав Самойлович.

— У промислі за мусульманами і при всякій потребі в козаках мого полку, — з гонором відповів уже холодним голосом Палій.

Зав'язані очі не давали гетьманові змоги доповнювати розмову спостереженнями, а до того він і взагалі мав нерішучу вдачу. Він пожував свої вуса і мовив непевно:

— Жалування полку — ну там п'ятсот ефимків на рік — ще у моїй спроможності, а от... Фастівщина, я й не знаю... Земля та більше ста літ за біскупами з Риму.

Гетьман замовк.

— Я говорив з Шереметевим, і він благословив мене. Я прошу тільки яснфельдського гетьмана «нічого про це не знати» і наказати, з свого боку, щоб гетьманська старшина так само «нічого не знала», — з притиском і офіційно промовив Палій.

— Згода, я нічого, зовсім нічогосінько не знаю! — засміявся нарешті гетьман і зірвав при цих словах з очей рушника.

Червоні, мов у кроля, очі його тільки глянули на денне світло, одразу ж заплюючилися. І в ту ж мить звідкілясь з'явився сивий чернець з чистим рушником, глеком і свіжим зіллям. Але Самойлович підвівся:

— Годі! Треба йти в покої та переодягнутися в свою одіж. Там і другого рушника покладете, панотче Полікарпе!

І гетьман, спираючись на плече полковника, пішов до ганку.

— Ти не можеш бути на весіллі мого Семена? Оце ідемо в Переяслав на весілля.— У голосі чулось прохання.

— З дорогою б душею, ясновельможний пане, але і вгору глянути часу не маю... Іду завтра зранку до Пирятини і далі в Дике поле. Оце, щоб з вами порадитись, поспішав сюди! — щиро відповів Палій.

— Семене Пилиповичу, ти хоч був ще учнем, а я вже спудеем, та все ж ми сини одної матері — Могилянської Академії. І хай буде мені високим свідком Печерська божа матір, що я віддав би десять років свого життя за твою любов! — І з-під роз'ятрених повік покотились у Самоїловича дві сльозини.

— Ясновельможний! Та хіба я?..— схвильованим пошептом вирвалось у Палія.

Позаду йшов старий чернець. Гетьман, стоячи вже на ганку, обійняв полковника. Вони поцілувались і розійшлись.

Втомлений до краю всіма розмовами, наближався Палій до собору, як невеличка кругла постать схопила його за головку шаблі і промовила:

— О, яким дивом сизий орел залетів у рай, та ще і з послушником панотця архімандрита обіймається й цілується? У нього здавна всі послушники філософи альбо богослови!

— От і ні, Саво Григоровичу, то був пан гетьман, що ви-йшов у садок, одягши підрясник, щоб не примітили його,— пояснив Палій.

— Розумно, бо і я, його вгледівши, підійшов би,— промовив київський сотник Туптало: це і був він.

— А я маю до вас велику справу і мав сьогодні навіть шукати... Бачите, я несподівано в степу був при смертному часі сотника Стефана Семашка. Пані, здається, мешкає у вашому домі? З поважних причин не маю я зараз змоги та й жорстоко б терзати своїм виглядом свіжу рану горя вдови. Отож, хочу просити вас взяти од мене сотню золотих талерів, може, у вдови є борги або невідкладні потреби. Прошу вас передати їй гроші від Стефанового товариша, який через вас повертає його удові частину свого боргу... У тайні, прошу вас, не називаючи, крий боже, мене! — попросив Палій.

— Розумію, благородний рицарю. З радістю виконаю ваше святе доручення. Хай буде з вами в боях святий архістратиг Михаїл! — розчулено вимовив старий.

Палій нишком, у темному закутку, передав Тупталові наготовлений ще вночі гаман з грішми й поспішив з ним попрощатися:

— Щоб пані сотникова Семашкова часом не дізналась про наше побачення!

Навколо собору стояв і сидів величезний натовп людей. У головні двері, широко навстіж розчинені, гетьманські козаки-серденята пропускали тільки великих панів.

Палій обійшов собор, шукаючи сотника Вечірку. Скоро він побачив свого вродливого сотника біля пишних пани-княнок, оточених молодими парубками.

Яким, вгледівши полковника, нагнав його і, побачивши по очах, що все йде добре, запитав:

— Пане-батьку, чи я сьогодні потрібний вам?

— А що таке? — перепитав полковник.

— Уляна моя з батьками приїхала, і запрошують до себе: вони зупинились на Печерську в родичів, — пояснив юнак.

— Завтра рано виїздимо, — застеріг Палій добродушно.

— Удосвіта буду на Подолі у вас! — так і засяяв Яким.

Козаки з уклоном розступилися перед Палієм, і він увійшов до собору. Килимова стежка вела до амвона, а обабіч її лежали багаті килими од вівтаря аж до дверей.

У передній частині собору стояли шляхетно-уродзоні, козацька старшина й родини найвищого начальства. У другій половині — чоловіки, ліворуч — жінки. Для обох старих воевод — князя Трубецького і боярина Шереметева та ще кількох панів були поставлені крісла. Палій побачив тут київського полковника Карпа Коровку, що намагався неблагозвучне запорозьке прізвище замінити «шляхетним» прізвищем Вольського. І тому його всі звали Коровкою-Вольським. Він був ще молодий, високий і ставний, з дугастими чорними бровами й пукатими темними очима. Червоні й парчеві жупани панства дедалі змінювались синіми, сірими і чорними сукнями міщан. Київські міщани або славетне панство пишались кількосотлітніми своїми фаміліями. У Києві вони були у неприязних відносинах з козацтвом та монастирями. Час од часу ця давня неприязнь вибухала справжніми баталіями і нерідко переходила у тривалу війну.

Палій уперше побачив київського віта Тадрину, якого більшість киян ненавиділа і мобілізувала увесь войовничий досвід, щоб його скинути. Плітки за його нечесну і скандальну діяльність ширились по всій Україні. Скарги на нього писалися у Москву царям і у Варшаву королям, а він усе залишався війтом, хоч і був «не присяглий місту» — чужого походження. Чи католик потайний, чи тільки уніат, але Федір-Ждан Тадрин та його до нестями ревнива жінка, яка розпеченими залізними кочергами і рогаками калічила обличчя своїх суперниць, близько п'ятнадцяти років хвилювали киян.

Він стояв у першому ряду міщанства в соборі, рудий, чере-

ватий, кривоногий, і широко хрестився та низько кланявся, ставав часто навколюшки і наче дрович бурмістрів та райців. Насупроти нього, ліворуч стояла самотньо його чорноока й червоношока жінка в золотих перснях і пишному міщанському вбранні. Навколо них — мало не метр порожнє місце.

І молитесь Ждан Тадрина, київський вїйт, як перемогти впертих славетних панів-міщан, а ці горді споконвіку громадяни стукають лобами, щоб з ганьбою був прогнаний чужий зайда за свої «злосотворенні діла».

Палій дякує божій матері за її явну ласку до його величюго наміру, яку бачив сьогодні в несподіваному успіху всіх своїх бажань. Більше того, в глибині душі корило йому сумління, що він не був у Лаврі понад двадцять років...

Перед Палієм стоїть блідий підліток і шепоче:

— Панотець архімандрит прохає пана полковника до його покоїв по закінченні літургії!

— Чи прибав межигірський ігумен? Дізнайся! Якщо він тут, скажи йому: в мене є до нього справа! — наказав Палій.

Послушник заблискотів парчевим стихарем до вітваря, але його хтось перепинив. «Звідкіль узявся німець у Лаврі?» — здивувався Палій і почав спостерігати: послушник-недоліток розбив його молитовний настрій.

У чорному оксамитному камзолі й полотняному білому комірі, у величезних черевиках із срібними широкими пряжками, товстими підшовами й високими закаблуками, у чорних панчохах до колін і вузьких штанях від колін стояв чорною статуєю височезний чоловік з голеним обличчям, оточеним пишною льняною кольору перукою з невеличкою косою на потилиці, старанно зав'язаною бантом чорної шовкової стьожки. Він стояв, спершись рукою на спинку крісла. Перед ним на кріслі лежав його трикутний капелюх і молитовник. Коли всі ставали на коліна, він також опускався на ліве коліно. «Хто ж це, що хреститься по-католицькому?»

Київський полковник, побачивши Палія, зробив уже кілька разів знак, щоб він підійшов до нього. Палій не любив Коровки. Та, зацікавлений католиком, тепер підійшов до Коровки, спинився за два кроки від католика. Коровка одразу ж наблизив до його вух свої товсті червоні губи:

— Звідціль найкраще видно усіх київських красунь. Недурно ляхи казяться, що не господарюють уже в Києві. Яким убогим здається Гомерів Олімп перед Києвом! Гляньте, скільки у нас в Києві Венер, Діан і Афін-Паллад!

— Я люблю хор, — стримано відповів Палій і ступив далі від зальотника. Але тут, біля самого криласа, він вгледів у закапелку по той бік Феодосію. Вона стояла навколюшках із

складеними молитовно руками й піднесеними вгору очима, мов статуя. З очей котились сльози. Прехороше вирізьблені рожеві губи з кутиками вгору тремтіли від мовчазних ридань. Вона хрестилась і схилялась в поклоні до килима з такою грацією, що полковник не міг одірвати очей. Він став позаду німця й воеводи, — звідси Феодосія примітити його не могла. Та, напевне, вона нічого не бачила й не чула, вся віддавшись дивному співу.

«Як вона, нещасна, любила свого Стефана! А тут ще й друге нещастя — смерть дитини», — подумав, зворушений.

Палій пригадав, як сьогодні вранці удар цієї маленької білої руки звалив п'яного шляхтича у провалля; в уяві почав більшати образ Феодосії, набирати рис нещасної вдови з малими дітьми — України.

Яких два тижні тому Палій нічого не знав про існування Феодосії. Чи то ж мало на Україні вродливих і молодих вдов! Чому ж стала Феодосія за ці дні ріднішою йому за єдине дитя його, дочку Парасю? Не кохання чоловіка, а щось більше охопило всю його істоту і з незвичною силою жене його на розмови з володарями, на мандрівки, клопіт і турботи. Це почуття ще більшає, коли він спостерігає горе Феодосії. Він радий був би стати перед нею на коліна, цілувати її руки, подіти спідниці.

Феодосія поклала голову на складені на килимі руки й тремтить від ридань. У Палія котяться сльози з очей, і, щоб сховати їх, він б'є земний поклін і потай витирає їх: «Бідна, безпорадна сирота, що не знає, як захиститися, чого навчити та чим одягти й прогудувати діток. А таких сиріт на нашій безталанній вітчизні повно!»

Починається причастя. Воеводи, німець і кілька поважних громадян сідають у крісла. Молоденький послушник підходить до Палія:

— Панотець ігумен межигірський кличе вельможного пана полковника. Я проведу.

Палій іде і чує, як шепочуть його прізвище. Почуває на собі запитливий погляд Феодосії. Його проводять через вівтар, і Інокентій Гізель каже:

— Звідціль прямо до мене, чадо!

Палій дякує і йде за своїм проводирем до ризниці. Тут передає межигірському ігуменові заповідане Сірком монастиреві золото і попереджає:

— Небіжчик наказав, панотче, віддати вам золото, а мені залишити на пам'ятку черес.

Архімандрит витягає з кишені полотняний мішечок, зриває печатку, висипає червінці й повертає стальний черес найтон-

шого плетива — пояс для золота. Палій коротко розповідає про Сірка і пояснює:

— Січ від себе пришло в монастир на поминання по Сіркові.

— Чого ж вони длаються? Адже ж дні минають? Коли й допомогти душі, як не під час її сорокаденних митарств? Щоправда, за душу Сірка всі церкви й монастирі, як почули про його смерть, з того ж дня розпочали сорокоусти, але ми не знаємо, в який день він преставився,— незадоволено бурмотить сивий ієромонах Феодосій.

— Помер на Маковія, першого серпня удосвіта,— одказує Палій і виходить.

У цей день дуже багато говільників у Лаврі. Причащають десять ієромонахів на протязі майже години. Палій виходить з церкви — він уникає розмов і нових знайомств, а там, на килимі, зараз ведуться балачки, як у гостині.

Раптом очі його примічають якихсь людей, що не зводять очей з нього, мовби не наслідуються заговорити. Пригадав, що бачив стару у Фастові, й підійшов.

— Здоровенькі були, паніматусю, з святом здоровлю вас! Що з тобою, Лагодо, сталося, я тебе мов і не пізнаю.

Парубок почервонів по шию:

— Ви й не знаєте ще мене, бо я — Лагода Артемій, філософ! А у вас служить мій старший брат, риторик Прокіп. А це наша матуся — наказна сотникова з Миргорода! — поважно відповів син.

Але Марта Кіндратівна вже швиденько-швиденько почала сипати словами, мов тим горохом. Вирішила вона, мовляв, переїздити з Миргорода до Фастова. Прокіп бере Килину, правнуку діда Пилипа, та до вінчання боїться покинути молоду, щоб не одбили...

— Він же, мій голубчик, недавно з полону і голий! А молодій дівчині хіба є думка про недостачу? Ну, та я привезу. В мене є й червоні, й зелені жупани! Трохи опасуюся з Артюшею, бо воно молоде і пороху не нюхало як слід, щоб лихі люди не пограбували ще, — і торохкотить-торохкотить, а сама очима навкруги: «Чи ж бачать люди, з ким оце вона стоїть?»

— Філософе, мабуть, у тебе і чобіт катма, що он палець виліз? А рушниця є? Чи хоч шабляка? — питає доброзичливо Палій.

— Та нічогосінько у нього, крім книжок, нема! Ночі холодні вже, а у нього витерта і латана якась там опанча на плечах, як у того голого цигана ятір! — щиро виказує сина Лагодиха.

— Годі вам, мамо! — соромливо червоніє син.

— От що, Артемію, мені про тебе пан обозний багато ка-
зав! Ось тобі два червінці на дорогу. Завтра купиш собі чо-
ти й одержу. Я тут бачив козаків з Миргорода — їдьте гуртом.
Та повертайся у Фастів з молодію жонкою. Бо, бач, дівчат
у нас мало. А це два квитки до трапезної на обід. Спитають
ченці — на мене вкажи, а я обідатиму в архімандрита, — ла-
гідно промовив і хотів уже йти.

— Зараз же запиши у мою граматку за здоровіє Симеона! —
урочисто наказала синові стара.

Палій зустрів келаря й повідомив про квитки і своє запро-
шення.

— У нашого архімандрита гості не засиджуються. Ти ще
раніш ослобонишся. Тоді прямо до мене! — сказав Мельхі-
седек.

— Скажи, що то за німецьке опудало перед вітварем серед
православних з молитовником клякає? — запитав у друга.

— У чорному?

— Еге ж.

— То генерал Патрік Іванович Гордон з Москви. Це він
і міст будував, і острог. Фортецю укріпив. Але він не німець, —
шотландець, і великого роду, та мусив тікати з батьківщини
з братом. Син його Григорій вчиться в нашій Академії — аж
дивно, як хлопець швидко вивчив мову! А генерал без пам'яті
полюбив Лавру, особливо хор. Наш архімандрит прихильний
до Гордона — він мудрий, у кількох університетах учився...
Голова у нього дуже добра, а живіт нічого не вартий... Ну,
йди у собор, чуєш, дзвонять? — заспішив Мельхіседек.

А Марта Кіндратівна кинулася розшукувати своїх підсусід-
ків Явтуха з Прісею. Пішла стара з сином на «чорне подвір'я»
Лаври. Крутий, довгий і кривулястий вів туди завулок.

То було чисте пекло: вогнем, і димом, і смородом несло
звідтіля. Покидьки з-під зарізаних птахів, та худоби, і риби
тут змішувалися з лушпинням городини за кілька днів. У со-
нячні пекучі дні уся ця покидь гние і смердить.

Бліді, виснажені послушники-ченці та побожні прочани ви-
глядали тут правдивими грішними душами в пеклі. Остеронь
кипіли над полум'ям величезні казани з усякими рідкими
стравами.

Марта Кіндратівна знайшла родича своїх підсусідків, і той
сповістив наказну сотникову про велике нещастя:

— Учора підломивсь великий ополоник у казані з борщем
і раба божа Євфросинія впала в киплячий борщ. Така свята
воля пречистої божої матері, — і ченчик побожно перехре-
стивсь.

— А де ж Явтух, чоловік Євфросинії? Такий лисий та си-

вий посполитий? — Перелякана Марта Кіндратівна тільки шепотіла.

— Він, паніматко, на кладовищі в каплиці біля своєї покійниці,— пояснив другий лагідний послухник.

— Ходім, Артюшо, до Явтуха...— кликала сина мати.

Філософ був дуже виголоднілий, а до того цікавила його і сама почесна трапеза, і він сказав матері цілком резонно:

— Покійниця ніде од нас не дінеться й по обіді.

Слушність синових слів казала сама за себе. Лагоди почали шукати земляків з Миргорода, що завтра виїздили додому і, не знайшовши їх, поспішили до трапезної.

— Запиши, синочку, у мою грамоточку новопреставлену рабу божу Євфросинію! — побожно перехрестившись, вимовила Лагодиха, коли знов побачила чудові квіти пишного лаврського подвір'я.

У соборі тривала одправа. Палій увійшов і став там, де стояв раніш. Але не побачив Феодосії. Довго роздивлявся навколо, поки вгледів її зовсім насупроти себе з гетьманшею, жінкою Мазепа та княгинею Трубецькою.

Це і тішило його гонор, і водночас дивувало: що зв'язувало онуку скромного Пилипа Снятенка з такими аристократками? А елегантне чорне вбрання з трьома разками перлового намиста і золота каблучка на пальці вкрай занепокоїли Палія.

— Милується хрещеницею моєї пані, сотниковою Семашковою? Треба було вам її побачити літ шість-сім назад. Було, і бенкет не має гармонії, коли на нім нема сотнички Семашкової. Вона росла у Половців, Громик, Фридрикевичів і Фельбовських. Там від шляхтянок у Білій Церкві навчилась і грати, і співати, і танцювати, а найважливіше для жінки — поводитись статечно й гідно у веселій компанії. Сміх не затихав при ній. Та все враз одмінилось, як взяли в полон сотника. Феодосія одягла все чорне і замкнулася з дітьми, — казав Мазепа.

Його слова надзвичайно зацікавили полковника, але він байдууже промовив:

— Пан Мазепа помиляється, мені більш до вподоби ось такі наші полковниці, як у бордовому та ясно-синьому.

Мазепа багатозначно усміхнувся і помислив: «Ого-го, Палій справді тонкий дипломат».

У бордовому кунтуші була чорноока й чорноброва жінка пишної вроди, з владним поглядом і всією поставою — Агафія Гаврилівна — дружина того, що зараз сидить з Трубецьким і є нині знатним військовим товаришем при гетьмані. Ще два роки тому він був київським полковником, а вісім років тому — визнаним кандидатом у гетьмани. Це — Константій

Дмитрович Солонина. Він старий хмельничанин, освічений і далекосяжний політик, якого особисто шанує цар Олексій Михайлович, але не злюбив князь Ромадановський за гордість. Це сестри Єремієнківни, що їх знав Палій змалку.

Сестра Агафії Гаврилівни — Марія Гаврилівна, удова полковника прилуцького Федора Лук'яновича Мовчана — і подібна до неї: обидві задавали у Києві тон усьому жіноцтву. Ось і зараз навколо сестер скупчились усі, а гетьманша з жінкою Мазепи та своїми дочками стоїть осторонь і тільки черниці біля них, бо і Трубецька, і Семашкова — вже з сестрами Єремієнківними, дочками погарського сотника, друга Палієвого батька.

«Не міцно сидить попович на гетьманстві», — підсумував Палій, але, глянувши на мужні постаті обох гетьманичів, змінив думку: «Третій син ще в Москві. Сини освічені, здорові, вродливі... Має попович свою власну підпору. Семен вже був у боях і виявив хоробрість, та і молодий цар Федір, як свого товариша, любить гетьманича».

І зітхнув тяжко Палій, пригадавши своїх двох синів, зарізаних з їхньою матір'ю татарами 1667 року. Івасеві було б уже двадцять чотири роки, а Василькові доходив би двадцять другий. Невигойна кривава рана на серці Палія.

— Вельможному полковникові посилає панотець архімандрит! — каже мале хлоп'ятко в золотавому парчевому стихарі, простягаючи білу пишну проскуру на срібному блюді.

Солонині, Трубецькому, Коровці, Шереметеву й іншим розносить маля проскури. По той бік таке ж хлоп'я з однаковісіньким блюдом підходить до гетьманші, Мовчанихи, Солоненчихи, ігуменій і черниць. Феодосію минає. І Палієві навіть приємно, що вона — убога вдова, на яку Лавра не вважає. «Хай, — мовляв, — постоїть на килимі, не зіпсує його!»

А всі богомольці за перегородкою так стиснені тіло до тіла, що й перехреститись важко, — хто на ікони, а більшість на панство хреститься. Дивуються на рожеву лисину Шереметева, та руду щетину на голові князя Трубецького, й косу на перуці Гордоновій.

Сонце вже йшло з півдня, як виніс архімандрит Інокентій золотого хреста почесним богомольцям. На бокових «царських брамах» віттарів стали ще кілька ієромонахів з хрестами. Богомольці цілують хрест, а потім руку, що його держить.

Агафія Гаврилівна привіталася з Палієм і промовила ласкаво:

— Ми будемо щасливі привітати у своїй господі такого рідкого у Києві гостя!

— Я ще всім тут надокучу, не перехваліть! — відповів.

Палієві боліла голова: весь день на ногах. Був голодний, мов звір. І не хотілось іти на обід до архімандрита: «Тільки роздратую голод!»

— Пане полковнику, чи дозволите звернутись за вашою атестацією? Мені дали план містечка Василькова й земель звітіль аж до Києва. Чи вірний він? — звернувся до Палія генерал Гордон латинською мовою.

— Я попереджаю, що точної відстані між селами не знаю, — сказав Семен Пилипович, з великим зацікавленням розглядаючи карту.

Гордон додав:

— Обіцяв я поїхати у Васильків, щоб оглянути його укріплення.

Палій поважно спитав:

— А можу я попросити пана генерала одкласти цю мандрівку на два тижні?

— Раніш я і не зможу виїхати, — люб'язно відповів довгоногий шотландець.

— А кому б я міг замовити для себе копію такої карти?

— Архімандритові-господареві. Але я беру цей клопіт на себе, якщо пан полковник цього жадає.

В ідальні, крім Шереметева, гетьмана, Гордона і Палія, нікого не було. Господар повідомив:

— Київські архімандрити всі пішли до трапезної, щоб у мене сирітських сліз не проливати. Відколи й Київ стоїть, а ще такого не чувано, щоб у ньому в цей день не було отця митрополита, а нині не маємо навіть і єпископа. Вже лаврський хор скоро забуде, як і співати «Ісполаєті деспота!».

Гізель гостинним рухом запросив до столу. Палія посадили між гетьманом і Гордоном. «Чого мене покликав Гізель? Адже вранці сам звелів Мельхіседекові дати мені квитки до трапезної? — не міг Палій розв'язати цієї загадки.

Гізель усердно частував гостей.

Перший тост проголосили за царя всієї Русі Федора Олексійовича. Гости змінювались тостами. Тільки Палій ще не виголосив тост, а вже прибрали і закуску, і локшину з курятиною, змінили кілька смажених рибних та м'ясних страв. Гордонів ніс — тонкий та довгий і хрящуватий — червонів. Гетьман тяжко зітхав:

— Вся моя уподоба — чернече тихе життя! Коли б я ізнов став молодим, — постригся б у Лавру.

Гордон шепотів Палієві:

— Давно я знаю про вас, пане полковнику, і давно мріяв познайомитися з вами. Але ніхто не міг мені вказати вашої резиденції.

— Мою резиденцію татари в тисяча шістсот шістдесят сьомому році полум'ям і димом розвіяли, а пізніш ляські пани й каміння порозкидали! — промовив Палій.

Під час обіду Інокентія кілька разів викликали ченці, і він ставав дедалі хмурніший та заклопотаніший. Передавав заготовлені записки то тому, то іншому архімандритові. Викликав на нараду гетьмана, і обидва були неспокійні.

«Кого або чого вони чекають?» — байдуже думав Палій і тим часом як слід наїдався, гомонячи з Гордоном про системи фортець та укріплень.

Обід у трапезній закінчився безкровно. Міщани вигнали з-за столу свого війта Ждана з його жінкою... Їх обвинувачували у шпигунстві. Полковий писар Солонина, брат колишнього полковника в других, у своїй промові щось натякав про обрання гетьмана на шляху, ще один приїжджий старшина казав, що московському цареві Правобережжя і Києва не шкода. Але це розголосу не мало. Панотці своїми тостами на євангельські притчі заповнили час, щоб хто-небудь не вискочив з промовою.

Гордон, акуратно поклавши срібну ложку на мисочку, після солодкого підвівся з-за столу.

Палій також поцілував архімандритову руку, як і Гордон. Інокентій і його поцілував у чоло. Чомусь ця тотожність не сподобалася полковникові, і він вийшов незадоволений.

Край саду Гордон у червоному світлі заходу сонця сидів на лаві, старанно збираючи крихти тютюну в порожній своїй табакерці.

Палій витяг тонкого плетива металевий капшук, підбитий замшею і, гостинно одкривши його, наповнив табакерку шотландця дорогим турецьким тютюном.

— Я б хотів подякувати словами Вергілія, але зараз не пригадаю їх! — тонко усміхнувся Гордон.

— Красномовнішої подяки за людський погляд я не знаю, — просто відповів Палій, а сам раптом подумав: «Чи це не за його радою обідав я у духоті архімандритчій з поповичем, щоб, бува, не сказав у трапезній правдивого слова киянам?»

— Про сьогоднішні промови у Лаврі знатимуть у Стамбулі, Бахчисараї, Кракові, Варшаві й Римі — Київ повертає собі притаманний йому гонор, — промовив Гордон.

— Де ж гонор? У чім він? Що за святі руїни Києва, на ганьбу його синам, ідуть торги між магометанами і католиками? Хіба українське козацтво мало поклато за Київ найкращих, наймудріших голів? — широко вирвалося у Палія.

— Мудрий Сенека сказав: «Віддати довге трудове життя вітчизні значно важче, ніж покласти за неї голову», — відповів Гордон.

— Лаврські печери — свідок, що Києву віддавали його сини не тільки голови, а й довгі десятиліття науки, освіти й ретельної праці! — гордо відповів Палій, розпалюючи люльку.

— То було сотні років тому, а тепер? — печально сказав шотландець.

До Гордона підходили стрілецькі начальники. Полковник, умовившись про зустріч, попрощався із ним і пішов до Мельхіседека.

— Друже, заховай ось ці охоронні грамоти — без них через Дніпро не пропускає варта! — дав Палієві нишком десяток грамот старший економ Кохановський, товариш Паліїв по академії. Старший економ відав численними маєтками Лаври, а менший — будівництвом... Келар дбав лише за продовольчі справи Лаври і монастирів.

Палій обійняв і міцно поцілувався з своїми шкільними товаришами. Він розповів свої турботи, і настрої його одразу пояснішав. Мандрика також запевнив, що всім допоможе Фастову. Навіть розсердився:

— І не дякуй! Ми це для себе робимо. Може, тобі пощасть вирвати із біскупських зубів Фастівщину, щоб ми не боялися у Києві в Лаврі на свята на весь голос говорити про наше життя, не слухали євангельські притчі, як мертвяки псалтир.

Палій на обіді був не в настрої. Він, як увійшов до пишного архимандритового покою, прибудованого ще Петром Могилою, це відчув. Був той покій з вікнами на двох стінах, що виходили в сад. На суцільній стіні була зображена «Тайна вечеря» з постатями у натуральний розмір так, що стіл трапезної здавався продовженням столу, за яким сидів Христос з апостолами. Палій майже все життя проводив під небом в степу й одвик від тонкощів поведження за столом великого панства, тому почував себе тут зараз ніяково. Його різкі рухи і манери здавалися тут чудними. І коли б його не підбадьорював доброзичливими поглядами Гордон, Палій почував би себе зовсім самотньо і зле.

Безперечно, що тост московського боярина мав у собі якісь давні рахунки Шереметева з Гізелем. Палій, не знаючи того, зачепив, очевидячки, «за живе» прямодушного боярина. Полковник на себе нарікав. І з почуттям великого незадоволення собою поїхав пізно ввечері з Лаври, сам собі дорікаючи: «Ну нащо мені було вихваляти Гізеля? Тепер з широкого козачого тосту ще сплещуть на мою голову якогось наклепа!»

У Довгопольців на подвір'ї він несподівано побачив білого Корнієвого коня, на пекарні почув гомін жіночий та метушню. Лихопика вийшов до Палія. Він ніколи так не радів побратимові, як сьогодні. А Корній пояснив:

— Хай йому грець! Така мене охопила сьогодні туга, що я — на коня і сюди. Вже домовився: завтра вінчаємося і поїдемо вже вдвох! Поки не знав про Мокрину, і не думав про одруження, — признався обозний.

— Панотець Олекса мене хрестив, хай вже він і повинчає! — промовила Мокрина.

— Та вона ж по всіх статтях у тебе вродлива молода! — весело сказав Палій і додав: — А я збиравсь удосвіта виїхати в Пирятин.

— Виїдеш післязавтра. Ти ж мій перший боярин! — заперечив Корній.

Люди приходили й виходили: у Довгопольців багато родичів на Подолі й по всьому Києву. Палій спитав Корнія:

— Ти ж попередив, щоб про Фастів і натяку не було? Наш полк стоїть під Батурином, та й квит. Під гетьманською, мовля, ласкою.

Корній покликав Мокрину. Вона зніяковіла:

— Ніхто ж мене й не попереджав. А я не буду місця називати: охочекомонні полки постійного місця не мають. Так?

Проте помітно було, що в неї сумління не зовсім чисте.

— Семене, як казатимемо про гетьманську ласку, — чи не пошкодимо собі? Кажі, Мокрино, що житимеш на хуторі в Дикому полі, — нарешті придумав Лихопика.

На це пристав і Палій:

— «Пер аспера ад астра!» Тяжкий шлях до зірок пройшов ти, Корнію! — промовив він до побратима.

Вони замкнулись у світлиці, де між вікнами висів їхній портрет, і Семен розповів усе, про що він сьогодні домовився в Лаврі. Дав і половину Мельхіседекових грамот, і проказав:

— Генерал Гордон — військовий будівник. Хочу я укріплення під Фастовом поставити, як стратегія наказує.

Та Лихопика своїм заклопотаний. А Мокрина владно щохвилини його викликає на таємну нараду. І Палій ліг спати. Коли ж уже він, Семен, дійде до своєї зірки? І раптом підвівся на постелі. Коли повертався сьогодні з Лаври, то його увесь час супроводив якийсь високий чоловік, — чи то чернець, чи то міщанин з глибокими гострими очима на довгоносому обличчі. Був це ворог, — відчував Палій. «Зник той за церквою Миколи Доброго. Треба розпитати Мокрину...» З цією думкою і заснув.

V. КОРЧМА У КОЗАЧИХ БУБЛИКАХ

Три дні не вгавав дрібний холодний дощ. Пізно вночі добився курінний Юхим Чолюк до корчми. Довго стукав у двері, а потім почав торохкотіти у вікно валькирика Палажки — молодой зальотниці-корчмарки.

— Який там чорт не дає спокою людям? — почувся крізь вікно сердитий голос Палія.

— Це я, батьку, Чолюк, з козаками! — наче спокійно прозвучав голос курінного, а серце йому забилося так, що враз стало гаряче бідоласі.

Двері розчинились навстіж. На дверях світлиці біліла полотно висока, огрядна полковникова постать. Дим з люльки закривав обличчя. Козаки проходили, скидаючи шапки й низько кланяючись, але мовчки. Щось було в їхніх рухах непевне. З'явилась і чепурна чорноброва Палажка. Уклонила:

— Доброго здоров'ячка! — і одразу ж кинулася за піч.

— Гей, Усте, Химо! Вставайте, люди промокли — внесіть соломі, хай при вогні обсушаться. Та з льоху холодець тягніть! — наказувала господиня.

— Тю на дурну бабу! Горілки мерщій дайте хоч по кухлю! Ми й так трусимось, мов холодець, — почувся з сіней немолодий хрипкий бас.

— Ларіоне, ти не скажеш, чого це Богунський курінь тільки сопе? — спитав Палій у старого козака.

— Пане полковнику, та дайте ж людям хоч зігрітися! Ба-чите ж, як з холоду та дощу залякли!

Мов на крилах, літала Палажка — тільки її шовкова плахта по великій корчмі навколо довгих п'яти столів мигтіла. Розкладала хліб, тараню, часник і цибулю. Жарко спалахнула піч.

— Усте, став казан на куліш! — наказала Палажка.

Хима вже несла дерев'яні ночви з холодцем.

Палій стояв непорушно на порозі. Чолюків голос чути на дворі біля корчми.

Ларіон Глустий — сивуватий козак — скинув кирею з темного саморобного сукна і, старанно розвісивши її на стіні, вибив волохату шапку, настромив її на чаплію біля печі, обтер довгі вуса й підійшов до полковника.

— Так що ми... того... як його... — одважився доповісти.

У цю мить увійшов Чолюк, — і од його погляду, мов метелика вітром, здуло Глустого від Палія до печі.

— Ларіоне, я тебе питаю! — покрив полковників голос притишені голоси козаків, що вносили кульбаки, зброю, сакви й розміщали їх під лавами та по кутках, роздягались і роззу-

вались. Глухий глянув на Чолюка, пошкріб потилицю і відповів:

— Данило Доброчин з більшою частиною козаків од нас одбився!

— Як?! — grimнув Палій, але враз і замовк.

Знадвору почувся розпачливий дитячий плач і сердитий жіночий крик:

— А хоч би там був і сам гетьман! Де така правда, щоб жінки з малими дітьми під дощем на дворі ночували, а козаки по печах грілись?! Ходім, сестрички, до хати!.. Ходім!

На обличчях козаків з'явилася винувата усмішка. Чолюк підійшов до Палія і сказав:

— Татари, ідучи під Львів, знов спалили Подільщину... От я і вирішив врятувати від полону наших людей.

— Власну жінку та рідних дітей? — глузливо запитав Палій.

Козаки підійшли до Чолюка. Він казав:

— Батьку, сила у нас мала... Своїх жінок та дітей вирвали! Немічних батьків, малих дітей — хай вони будуть там, де й ми...

А за спинами козаків входили до хати діти, старі діди, баби, жінки.

Палажка вже встигла причепити зелену запаску й одягнути керсетку і такою доброю-доброю ясочкою до жінок:

— Ой біднесенькі мої голуб'яточка! Змерзли? Доц на дворі? Ану лізьте на піч! Усте, Химо, внесіть з сіней низенькі ослони, хай посідають та обсушаться перед вогнем...

— Скільки сімей? — почувся голос з диму.

— Та усіх нас сорок родин, ще й у степу кілька. П'ятдесят гарб. Та худоба, як звичайно, пане-батьку.

— Юхиме, чого ж ти одразу мені не сказав? — спитав Чолюка.

— Боявся, батьку! Змалодушествовав. Ми з Доброчином на раді присудили, що я поведу валку, а він піде промишляти на татар, — вони зараз бешкетують у Львові й круг нього... А як повертатимуться із здобиччю, то в Буджацьких ярах їх наші підстержуть.

Палажка розкутувала малих дітей, відносила їх до печі, підсаджувала туди ж і старих. Парчевий очіпок золотою короною сявав на її голові.

Плач немовлят і щебетання малюків сповнили корчму.

Палій мовчки димів тютюном з люльки, ховаючи в диму обличчя.

— То скільки ж душ везеш ти, Юхиме, до Фастова? — вже лагідно запитав полковник.

— Я не лічив, батьку... Не пропадати ж німичним батькам та малим дітям? Забрали всіх... — почухав потилицю отаман.

Чолюк вже побачив, що гроза минула, і навіть закутив вуса й вперся в бік рукою.

— Скільки з тобою козаків?

— Сорок три, батьку!

— Так ось мій наказ: десятеро козаків — обирайте їх самі — повезуть до Фастова родини, а ти завтра ж рано назад. Зима буде холодна і голодна — це ви знаєте! А нам треба на ралець і королю, і гетьманові татарів послати. Чуєте, братики? Та й самим прогудуватись до літа! Ніхто ж для нас на зиму не запасав!

— Спасибі, батьку! Десятеро їх доведуть: якщо в дорозі обламається абощо. Десятеро саме впору! — загомоніли задоволено козаки.

— Пане полковнику, дозвольте й мені... Ви ж не бачили нас усіх? Серед нас тридцять, а може, й більше здорових жінок: тут уже вороги не нападуть. А як віз обломиться чи якась інша пригода, то й трьох-чотирьох козаків у поміч досить нам. Хай їде більше на промисел!

Полковник дивився на козачку, що так впевнено говорила й спокійно витримала його погляд. Була вона висока, струнка, кругловида, з карими глибокими очима й кирпатим гостреньким носиком. Говорила — як на сопілку грала.

— Чия? — спитав полковник.

— Та це моя, — змішався трохи Чолюк, — ви вже вибачайте, батьку, Феодосія змалку росла з дідом і бабою, а за мною хоч і п'ятнадцять год уже, та по господарству на хуторі самій більше доводилось.

Феодосія прикрила на грудях дитину.

— У тебе, Юхиме, розумна жінка! — одказав Палій.

Козаки підтримали одразу:

— Справді й трьох досить! Оставимо Тлустого, та Лабунця, і Вертія — у них і коні пристали, і самі вони — підтопані, немолоді.

— Трьох досить! — ствердив весело полковник.

Козаки пожвавішали. Осміліли. Полковник звернувся до корчмарки:

— Пелагіє Трохимівно, давай же по кухлику! Та наливай всім — і жінкам, і старим, щоб зігрілись! — Сам він підійшов до Феодосії і вказав очима на немовля: — Козак?

— Нещасниця дівчина! — сумно промовила молодиця і сльози враз наповнили гарні її очі. Тихо прошепотіла: — Старшеньку мою — Оксану — цей рік татари в полон забрали. За хлопця не так — його визволити легше... На Юхима вся була,

як намальована! — одкрила мати невидгоїну рану в серці. І сльози покотились по її щоках.

— Визволимо малу — не журись! От тільки — як зимуватимете? Чи встигнете якусь халупу нап'ясти? Сім'я велика?

— Свекор із свекрухою і з трьома підлітками та в мене оце п'ятеро — одинадцятьоро нас, — відповіла тихо Феодосія.

Палій так само тихо сказав:

— Серед руїн на безлюдді селимося. Як ми самі за себе не подбаємо, то нам ніхто не дасть. Поклопочись з жінками за прядиво: без сорочок козаки...

— Пане-батьку, а ми вже радились про коноплі й льон. Насіння веземо! Коноплями днище в гарбі заклали. Наші мати — найперша пряха! — похвалила свою свекруху.

Палій сів за стіл з жінками поруч Феодосії і сказав козакам:

— Не заважайте нам порадитись як слід, що робити дітям... Ще ж будуть і сонячні дні. У лісах круг Фастова багато узвару, дикого меду, грибів... Треба подумати, як те все до діла привести. Узвар з хлібом — хоч і не так тримно, та де ж того борщу?

Жінки й баби од горілки й тепла зігрілись, а від полковникової уваги стали спокійніші за будучину.

— Млини погоріли, а валюшні й ступи, напевне, в річках замулились. Їх треба здобути! Плуги залізни також по руїнах іржею вкриваються. Потрібні нам і млини, і крупорушки, та олійниці. І не тільки про себе, про свою власну родину, а і про полк взагалі клопотатися належить!

Жінки сьорбали гарячий куліш, слухаючи Палія. Вдячно кивали головами.

Палій підійшов до козаків:

— Худоби треба для полку, бо ні кожухів, ні шапок, ні валянців дідам. Молока дітям, та й нам сиру на вареники. Король недоляшка-п'яницю Драгинича слухає. На словах дав мені Фастівщину, а на письмі тільки обіцяє. Треба королю пашу татарського та хоч десяток вельможних татар ік різдву на ралець! Гетьманові також мусимо на ралець! Тяжка наша служба козака...

— Не журіться, пане-батьку, ми надолужимо! — говорили козаки, заїдаючи тараню часником і цибулею.

Палій сів за до одного, то до другого столу. Радився з людьми, а сам придивлявся до кожного.

У печі варився другий казан пшоняного кулешу. Сама шинкарка кришила для нього сало й цибулю на велику сковороду. Заспівали півні.

— Ще рано, тільки перші півні! — весело промовив Чолук

й, кинувши орлиним поглядом по корчмі, вийшов на подвір'я. Юхим мов на голову став вищий: тишила козака полковникова увага до його сім'ї. У серці росла відданість до Палія.

Курінний перевірів усіх коней: чи напоєні, чи є в торбах зерно.

Старий наймит поплескав його по плечу і підштовхнув до корчми: мовляв, не турбуйся даремно! Наймит був німий, Стефан Чарнецький вирізав йому язик.

— Надворі розпогоджується, — сповістив Юхим, увіходячи в корчму.

Смачний дух смаженого сала з цибулею лоскотав ніздрі.

— Гей, Пелагіє Трохимівно, чи не даси ще горілки? — запитав Чолюк.

Шинкарка кинула оком на Палія і враз заблищала перлистими зубами:

— Маю ще одне, останнє відерце... Піди, Химо, наточи!

Конопата, немолода, в червоному очіпку й плисовій керсетці, наймичка блиснула довгими жовтавими іклами зубів і, взявши великий мідний глек, вийшла.

А Палажка мало не літала по корчмі у своїм золотім очіпку й шовковій плахті, зеленій запасці та вишневій керсетці. Чорні тонкі брови, трохи лупаті сірі очі, пишні губи й червоні щоки, ясні кучері біля вух вибивалися з-під очіпка. І її дзвінкий по-дівочому голос, і удавано весела усмішка, і такі ж удавано спритні рухи та хода — все було в ній штучне, не натуральне, нагадувало ляльку у вертепному театрі на різдво. Полковник не спускав її з очей — відчував у поведженні молодиці щось нещире.

Палій підійшов до печі, вибив на припічку люльку, заправив її наново тютюном і, розпаливши, сів на ослоні серед козаків, покликавши до себе Чолюка, і тихо гомонів з ними, розпитуючи про татар. Глухий, Лабунець, Вертій та ще деякі козаки підійшли з своїми порожніми люльками до полковничого капшука з тютюном, і, прислухаючись до розмови, почали набивати люльки. Шинкарка не втрималася:

— Хоч би совість мали — геть увесь тютюн у пана полковника викурили.

— Залиш, Пазю: козаки мені роздобули цей тютюн, вони й ще здобудуть! — сказав просто полковник, повторивши слова київського князя.

Шинкарка від цієї прилюдної назви «Пазя» залилася рум'янцями аж за вуха. Та й козаки тільки моргнули один до одного.

А Палієві боліло серце: німічні старі батьки й матері під осінню негоду їдуть, безпритульні, не знати куди, ночують

долі на соломі по корчмах. Молоді матері з малятами... І палаюча любов до вітчизни охопила всю його істоту. Думалось: «Який же ти лицар, коли батьки твої у дощ осінній з сестрами твоїми безпритульні на кальних шляхах?!»

Наближалось свято покрови — 1 жовтня. За останні три місяці Палій загнав трое коней. Він втратив спокій, сон, забув про їжу, дні пролітали над його головою кугикаючими журавлями, і він безсилий наздогнати їх.

Його полчани дорвались до землі в монастирських селах, і в запалі безнастанних турбот кипіли там ночі й дні в будівництві. Надходила зима, хуртовини, люті морози, а люди йшли та йшли, всіх треба улаштувати, дати всім раду.

З Василькова прийшли монастирські теслі-будівники. Вони поставили на Унаві два млини і взялися будувати курені для козаків, хати для родин. Всі, хто мав силу, стали до праці. Копали, возили, носили вже мерзлу глину, місили її з кізяками і піском босими ногами. Плели тини, заготовляли паливо... І кожен день виявляв брак різних матеріалів. «Чим вкривати дахи? Чи можна розбирати на печі цеглу з руїн? На завтра немає борозна. Вийшло все пшоно. У лісі дуб придушив дроворубів — де здобути костоправа? Тяжка фізична праця вимагала тримних харчів, але не можна різати худобу на м'ясо, бо чим же тоді робити в полі?»

Лихопика тим всім клопотався, а полковник літав орлом навколо, охороняючи своїх людей.

Полковник був думками у своєму Фастові зараз, коли дивився на весь цей люд у корчмі. Він уявляв, яку хвилю обурення викличе поява у Фастові цих несподіваних нових зимівників, яким треба буде дати пристановище і харчі. Було над чим замислитись.

Не пускати козаків на промисел ніяк не можна. А що зможуть збудувати діди з жінками за короткий час до зими?

— Доведеться, мабуть, тобі, Юхиме, зимувати з ними усіма у своєму Богунському курені. Куринь вивели вже над річкою. Навіть зашпаклювали глиною стіни та стелю. І соломи ченці мали привезти на дах, — казав полковник невпевнено.

— А ми собі землянки покопаєм! — озвалась Феодосія. — Діти зате при батькові будуть — надокучливо самій одній горювати!

— Ти, мабуть, Феодосіє, добре співаєш, що з свого кутка у такім гаморі почула мої слова! — вимовив Палій.

— Тільки й мого, що співаю, — сумно відповіла жінка і, спіймавши на собі хижий погляд шинкарки, замовкла, схилилась до дітей.

— Лягайте, діти, спати! Чуєте? Другі півні співають! —

промовив, підводячись, полковник і, зробивши знак Чолюкові, пішов на подвір'я.

Вітер гнав хмари. Сяяли між хмар зорі. Зрадів Палій:

— Таки їде Андрій. Це його кінь ірже. Юхиме, послухай моєї поради: хай Тлустий, Лабунець і Вертій,— завтра вдень вони виспляться,— цю ніч повартують біля возів. Чи ми знаємо, що на нас не чатують? Зрозумів? — проказав на вухо пошепки, а голосно додав: — Двоє чи троє коней? Ніяк не розберу...

— Двоє підкованих, а один без підков,— промовив Чолюк і пішов до корчми, схвильований та заклопотаний.

Корчма стояла в балці близ шляху. Три схили, зарослі кущами, підносились круг її просторого подвір'я. Палій поправив на плечах свою чорну кирею і пішов стежкою вгору повз вози з піднятими голоблями. Возів було шістдесят. Всі вони позатикані ряднами, повстями, шкірами, старими килимами. На деяких возах лежали пси: вони, як по команді, загавкали.

— А може, трьох вартових і замало? — завагався Палій.

Він став на версі схилу і дивився на шлях. Місяць раптом освітив все навколо. Вершників ще не було видно. Широка розкарячена будівля корчми, з кривими маленькими віконцями й обвислою неохайною стріхою трухлого очеретяного даху, була одного кольору з небіленими стінами. Колодязь — посеред двору, з високим журавлем та з довгим коритом для водопою. Ліворуч — льох. Біля нього — глиняні стіни довгої стайні, також з очеретяним дахом і дубовими товстими дверима. Хлівець, клуня. Руїни кам'яної древньої стіни — перегороджують балку з причільною стіною корчми. Під нею, за плотом,— баз: там три корови хрумтять сіно під навісом. І до численних слупів там же прив'язано верхових коней. Воли й інші коні — за плотом на другому кінці подвір'я: тут усе мов чекає ворожого наїзду. Полковника стурбувало явно нове поводження корчмарки, її улесливість і нещирість.

За балкою темніло чимале село з церквою. Його хати розбіглись по високому березі річки отарою білих овець. Дерев'яна церква з триповерховим солом'яним дахом стояла насупившись. Недобру славу мало село Козачі Бублики: ніхто в ньому не орав і не сів, а жили п'яно. На кожному обійсті як не корчма була, так заїжджий двір. Хто курич горілку, хто пиво варив, а про бублики зосталася тільки згадка. Тут часто хати стояли порожні і люди жили в Козачих Бубликах здебільшого тимчасові — і чехи, і серби, і волохи, а найбільше було тут втікачів з-під Перемишля, коли католики в тій окрузі позакривали всі православні церкви.

— Сенюшко, ось одягни шапку! Такий же вітер холодний!..

Ой, прикрий мене хоч полою! — горнулась до Палія корчмарка, що невідомо як і коли підійшла.

— Не гоже. Козаки побачать,— суворо відповів, одступаючи на крок.

— Хіба вони не знають? — захихотіла безсоромно.

— Не гоже знати козачим жінкам та матерям! — тим же тоном одказав.

— Боже, боже, які нещасні!.. З немовлятами й дітьми маленькими у холод, в дощ! — одразу ж змінила мову і це здалося Палієві ще підозрілішим.

— Тож-то ти розщедрилась: ні кухлика молока дітям не дала! Пожаліла! — мов по щоці вдарив молоду зальотницю.

— А скільки паляниць, хліба, риби — усього! Я сподівалася на козаків. Засмерділи пелюшками,— визвірилась одразу шинкарка.

— Цвілим хлібом та тухлим пшоном нагодувала і ще собі у велику заслугу ставиш? Я заплатив тобі, здається, добре?

— Я сподівалась, що ти, Сенюшко, мене забереш з цього пекла! Хіба гетьман Сагайдачний не одружився з шинкаркою Настею? — бундючно вимовила.

Весело й голосно зареготав полковник:

— Ха-ха-ха! Охо-хо-хо! Оце мені справді нічого робити, тільки власне весілля справляти? Ха-ха-ха... Ох-хо-хо!

Шинкарка Пазя, вкрай ображена, побігла, розмахуючи білими руками, в корчму, а вбігши туди, весело, зі сміхом кинула наймицкам:

— Нам цю ніч, мабуть, не судилось снів бачити! Ще їдуть гості! Гей, людоньки милі, ослобоніть хоч один стіл! — закричала, червоними черевичками затопала, взявшись в боки.

Але з-за її спини почувся незадоволений полковників голос:

— Пощо баламутиш потомлених? Гості будуть зі мною у горниці.

Три козаки з мушкетами один по одному увійшли з корчми:

— Хай йому грець, аж дух забиває тут. Виспимось і на возах.

Чолоюків батько й собі завагався:

— Воно справді... Діти плачуть... Тіснота... Якби одежа була суха... Юхиме, дай мені свого кожуха — піду і я на віз спати!

— Беріть,— накинув Юхим батькові на плечі кожух.

За дідом ще кілька вийшло. Устя з Химою презирнулися сердито й кинулися за піч, невдоволені чимсь. Вони обидві були місцеві, з Козачих Бубликів.

— Та доки ще будете хлюпатися?

— Треба ж і мені пелюшки випрати. Де його в дорозі? — виправдувалася молода мати.

— Не гнівайтесь, ми вам вранці води наносимо і поприбираємо! — сказала друга молодича.

— Того, дочко, не роби! — став за її спиною Палій. — Наймички на те у корчмі, щоб прибирати тут за тобою. Їм я за це заплатив! — І грізно глянув на обох наймичок.

Молодий батько, що тримав дитину, лежачи під лавою, любовно, як син, глянув на Палія.

Переглянулись усі, хто те чув і бачив. В їхніх очах гордість: «Де знайдемо другого такого батька-полковника!»

Тупіт спинився перед корчмою. Двері розчинились. Палій враз повернувся туди і радісно привітав:

— А-а, довгожданий мій гостю! Прощу пана сюди, до мене, у горницю!

Прибулий був ще вищий за Палія, широкоплечий і тонкий у стані. В сутінках (в печі згасло, і корчма освітлювалася тільки каганцем на припічку) виділи його гарні чорні брови. То був охочекомонний полковник Андрій Абазин — Паліїв побратим і однодумець.

Пістола при самому порозі та лава перед ним були звільнені. Там і посідали джура полковника Абазина та козак, що приїхав з ним. Устя привітала їх, як добре знайомих, і поставила штоф з горілкою, пучок зеленої цибулі й кілька сухих тараньок.

— Агов, а сіль? Чи немає? — гонорно запитав джура.

Шинкарка з Химою замкнулися в коморі. Видно, у горниці було задалегідь заготовлено пригощення, бо звідтіль до світання чулася гутірка, а час од часу — цокання келехів. Іноді долинав у корчму Паліїв голос:

— Кришталь... Дроб'язга.. Ватаги хоробрі, але мають жінок шляхтянок, що з своєю ріднею їм голови католицтвом паморочать. Підождемо, що Москва відповість королю. Нам одне пильнувати: ні клаптя своєї предківської землі ворогам!

Абазинів джура вийшов на подвір'я і підійшов до Тлустого. Вже сірів ранок...

— Доброго здоров'ячка, дядьку Іларіоне! Ого-го, та у вас валка чималенька! Куди це?

— Здоров, здоров, козаче! Хочеш тютюну? — Тлустого морив сон і він зрадів розмові: — На той бік їдемо!

— Овва-ва, а як же ви проїдете через гетьманську сторожу? Там завізно і всіх повертають: на правий берег — жодного воза... Навіть і верхи не всім дозволяють. Ми з полковником ледве пропхались через те завіззя, крик і писк.

— А мені що? Хай старші цим клопочуться. Я мушу дбати тільки про те, до чого приставлений. Давно бачив батька?

Хоч слова парубка-джури дуже схвилювали Тлустого, що мав тут два вози й численну родину, проте його голос звучав байдуже, і на обличчі жодна риса не ворухнулась.

— Батька свого бачив недавно, та вже востаннє... Він шаблюкою рубанув пашу, а паша зніс йому голову. Кинувся туди... Хома Свічкарь, дякувати йому, зняв голову паші й на його коні вивіз батькове тіло... Потім вже я розшукав і голову. Високу могилу насипали ми над своїми козаками. Оце батькова люлька і його шабля!

Молодий казав це уривчасто, намагаючись здаватися байдужим, та ще молодий хлоп'ячий голос зривався від хвилювання і бринів слізьми.

Тлустий скинув шапку і широко перехрестився:

— Царство небесне йому! Хоробрий був лицар і щирий друг небіжчик Харитон Чуплимус! А де ж цей бій одбувався?

— Шість тижнів тому під Мерлою.— Парубок вже опанував себе.

— Час, мабуть, бити в котлу... Треба виїхати до схід сонця, щоб при заході побачить Дніпро! — сказав Вертій підходячи.

— То калатай! Пан-батько ось і не лягали...

— Не журіться мною. Мушу тут пробути днів два, то матиму час виспатись,— відповів Палій і оглянув вози.— Все гаразд? — спитав Тлустого.

— Вітер одчинив двері місяцеві — було видно, хоч голки збирай,— відповів Іларіон.

Палій зустрівся очима з Тлустим і сказав:

— Перед від'їздом зайдеш до мене! А я піду писати листа про вас обозному!

На дворі біля дверей висів уламок казана. Коцюбою забрязкав у нього Вертій Фока. Заметушилося жіноцтво,— хто біг дойти свою корову (у валці більше десятка їх було), хто взявся вдягати дітей.

Хима і Устя носили воду й солому. Сама шинкарка, у білій хустці, і синій буденній плахті, й грубій сорочці, — місила діжу. У печі вже палало полум'я...

— Пан полковник наказали всіх дітей погодувати молочною локшиною! Добре вишаруй найбільшого горщика, щоб не скипілося молоко,— дзвінко наказувала шинкарка.

Почувши про такі ласощі, всі діти почали слухняно одягатися. Наймички внесли велику дійницю, повну парного молока. Шинкарка — потайним лютим поглядом на них:

— Усте, що я сказала: з льоху внеси на локшину молока.

Наймичка за дійницю — та до льоху, узявши й порожній горщик. Палій з льюлькою став на порозі:

— Я ж тобі, Пазю, не наказував годувати дітей збираним молоком. Усте, постав дійницю! Дітям ще лежить довгий шлях... Агов, матері, беріть парне молоко та годуйте наше козацтво, яке ще зубів не має і для локшини! — весело наказав.

Шинкарка закричала знов:

— Усте, чого витріщила свої жаб'ячі очі? Неси сюди й другу дійницю — пан полковник наказує все сьогоднішнє ранкове молоко віддати дітям!

Зчорнілі обличчя матерів з червоними від безсоння очима ховали вдячні усмішки. Жінки одягали, пеленали дітей, збирали одягу, зав'язували клунки. Немовлята голосно плакали, старші слухняно одягалися й допомагали матерям. Палій пішов у горницю, залишивши одчиненими навстіж двері.

Пазя, вимісивши діжу, почала розливати молоко всім матерям, що мали немовлят. Горщик з молоком на локшину вже стояв серед полум'я в печі.

Палій ненавидів усяке крутіїство та хитроці. Тільки примітить він, в кого такі риси, зразу ж прожене з полку, не маючи жалю.

— Я люблю тільки людей широї чесності! — почула Пазя біля печі, коли сипала локшину в горщик.

З голосу почула шинкарка, що Палій сердитий, і зблідла. За всі п'ять довгих столів посідали діти. Кожен мав дерев'яну ложку. Сиділи, не одриваючи блискучих очей від полум'я в печі. Той діамантовий блиск дитячих очей зігнав з Палієвого обличчя всі зморшки. Феодосія, напоївши молоком своє немовля, голосно запитала дітей:

— Вже і ложки в руках, а чи молилися ви сьогодні? Ану, Тарасе, прочитай молитву!

Підліток років чотирнадцяти у латаній, але чистенькій сорочці, підвівся на ноги. Малі ставали ногами на лави. І всі повернули обличчя до ікони в кутку. Тарас, найстарший син Чолюків, ясно й голосно вимовляючи слова, прочитав «Отче наш» і «Богородице діво, радуйся!»

Матері, Пазя й обидві наймички розносили череп'яні великі миски з локшиною.

— Обережно, діти! Дмухайте в ложки! Не обпечіться, — наказувала Феодосія, нагнувшись над клунком і стягуючи у вузол кінці рядна.

Повз неї Палажка несла миску і хотіла штовхнути козачку, але, посковзнувшись, випустила миску собі на ноги й одчайдушно закричала. Ноги були в черевиках, але шинкарка впала на гарячу рідину...

— Бог шельму мітить! — голосно сказав Палій й одразу ж заклопотався: — Чи є локшина? Коли немає, — зварити треба!

— Ось зараз закипить другий горщик, бо ми поставили аж три! — улесливо відповіла Устя, радіючи Пазиному нещастю і не вміючи це заховати.

Шинкарка, мов стріла, зникла в коморі. Це все примітив полковник.

Феодосія старанно стерла локшину з свого рядна і, взявши на руки спеленате немовля та клунок, понесла їх на віз.

— У кого є букварі — підніміть руки! Чуєте, діти? В кого є букварі і книжки, підніміть руки!

Кілька рук піднялось.

— Їжте, їжте, та не печіться! — наказав ізнов полковник, думаючи: «Треба у Лаврі купити букварів і все, що слід, для школи!»

Жінки й чоловіки виносили клунки та сакви на вози. Діти доїдали локшину. Феодосія з кількома жінками садовила в піч паляниці. Хима допомагала біля тіста, а Устя поралась у коморі... Звідтіля чувся сердитий голос Палажки.

Палій розмовляв з дітьми. Усі хлопці так і обліпили полковника. Деякі й локшини не доїли.

У вікна засвітили перші сонячні промені. Біля порога став Глухий. Полковник покликав:

— Ходім до мене, Іларіоне! — Тоді до дітей: — Глядіть же мені, добре збирайте узвар та гриби! Щоб кожен мені сказав, скільки приніс з лісу!.. Я приїду скоро до вас!

— Добре, батю! — відповіли йому.

У горниці полковник сказав старому козакові:

— Іларіоне, на Дніпрі стоїть гетьманська варта і людей не пускає. Ось тобі моя грамота, бережи її! Це посвідка з Лаври, що всі наші вози й люди належать монастиреві у Василькові! Зрозумів?

Широке обличчя Глустого розпливлося в усмішці від вуха до вуха.

— Попередь Вертія і Лабунця та деяких жінок. Хай більше мовчать. Куди й для чого, — ніхто нічого не знає. Зрозумів? Грамоту тільки покажи — не залишай! Та одразу мене сповісти. Я тут пробуду кілька день. А це ось візьми лист, передаси до рук наказному полковникові! Як ока, бережи його. А тепер випиймо по келеху на дорогу та трохи посидьмо, як годиться!

І полковник налив Глустому срібний келех і дав у кишеню тараньок та окраєць житнього хліба.

— Дивися ж, пильнуй, Іларіоне!..

Коли вийшов Палій з корчми, перший віз, запряжений па-

рою сивих волів, на якому сидів Тлустий, вже був на узгір'ї. За ним довгою валкою розтягнулися вози, й гарби, та балагули, запряжені кіньми і волами усіх мастей: були й два невеликі вози, що їх тягли дві пари корівок.

— Ну, брати, тепер ваша черга виїжджати! Чи з бойовою зброєю гаразд у всіх? — звернувся Палій до козаків, що стояли біля нього.

Виступив Чолюк і сказав:

— Ні, не у всіх гаразд! Є такі, що у них набоїв нема, у кількох і порохівниці порожні. Та, признатись, і харчі віддали ми всі жінкам і дітям. Бо де їм у дорозі роздобувати? Ми б полюванням хоч би дичини їм настріляли...

— Сухарі, цибуля, часник та сіль є для всіх. Порох і набої також мусять бути! — Палій озирнувся і, зробивши знак Чолюкові, наказав: — Он наймичка кличе снідати — ідіть, брати, в корчму, а ми з Чолюком оглянемо, що маємо!

Палієва ватага ще задовго до того, як стати полком, мала своїх кілька складів, де переховувалось майно. Козачо-бублівська корчма і була саме таким потайним складом.

Полковник ввів Чолюка у глибокий кам'яний сухий льох. Там горіла товста воскова свіча і при її світлі німий робітник накладав широкий чувал житніми сухарями. Поруч глибока липова засіка була повна білої дрібної солі. У другій засіці лежав порох. Далі, у довгастому ящику, подібному на домовину, були набої.

Палій одкрив кришки всіх засік. Тут було пшеничне, житнє, гречане борошно, гречка і пшоно, овес і ячмінь. Жовта, мов бурштин, локшина — у великій торбї. На стінах — вінки цибулі й часнику. Великі мідні замки висіли на окремих засіках. Залізом обковані двері із замком побачив Чолюк у стїні, коли здіймав вінок часнику...

Все, що одібрав Чолюк, Палій наказав негайно покласти біля німого, а самі вони повиходили голїруч, як і увійшли в двері стайні.

— Батьку, чи казати, чи ні... Може, це ще й брехня? Тільки до Палажки-шинкарки учаєає чотирирогий езуїт!

Палій ішов біля порожніх ясел:

— Давно?

— Нібито вперше був на пречисту чи скоро після свята, — глухо відповів козак.

— А востаннє коли?

— Ви його застали. Він десь тут і зараз ще переховується!

— Звідки знаєш?

— Вночі німий, коли я провідував худобу, підвів Устю, і вона розповіла це. Видно, ненавидить корчмарку наймичка.

Палієва рука нехотя здавила ясла й зломилла верх. Його обличчя стало буряковим. Промовив Палій:

— Витягни, Юхиме, з колодязя цебер студеної води та вилий мені на голову!

Чолюк вилив цебер води.

А полковник сказав:

— Лий і другий!

Так вилив Юхим Чолюк аж п'ять цебрів. Тоді Палій струснув головою і пішов до горниці. Обтерся там вишиваним рушником. Захотілось йому лягти, бо ніч цілу й не приліг.

На ліжку його спить Андрій Абазин і так хропе, що аж стіни корчми мало не хитаються. Насупроти ліжка, біля стінки, стоїть велика, залізом обкована скриня, накрита куценьким килимком. Палій глянув на неї, поставив стілець у ноги, а під голову кинув кожух з жердки і ліг... «Чого в скрині кришка не рівна?» Кілька разів Палій добре труснув — качалка вискочила з-під кришки й задзвонив, замикаючись, дорогий замок у скрині. Кришка стала на місце. Палій заснув.

Юхим Чолюк із своїми козаками поснідав, зібрався й поїхав, куди наказав йому полковник. Робітниця в корчмі поприбирала, вимила столи. Долівку рівненько глиною змазали, ще й червоною глиною по стінці підвели.

Шинкарка, налаявшись та напроклинавшись, і собі міцко заснула в коморі. Робітниця, причепурившись, вийшла на подвір'я. Німий показав їм на сонце, свій рот і живіт.

— А справді, Химо, час обідати!

Витягли з печі борщ з солониною. Потім локшину поїли з курятиною. Дістали ще рижової на молоці та маслі з ізіюмом запеченої бабки. Добре наїлися. Химка внесла з льоху холодного пива, і всі гуртом випили весь глек. Тоді німий пішов спати на сіно в стайні. Устя з Химом витягли з комори по подушці й полягали на лавах у корчмі. Перед Дмитровою суботою дні короткі. А вівторок — найглухіший день на тижні: ніхто до корчми не підїхав. Козачо-бубликівці, знаючи, що Палій гостює у корчмі, бояться навідуватись.

Голоднішою за всіх заснула Пелагія Трохимівна, та й лягла вона рано. Прокинулася і ввійшла в корчму. На лаві під іконою спить джура Абазина — чорнобровий, вродливий парубок. Нижче нього хропе, висвистуючи рулади, тихий, мовчазний козак, що приїхав також з Абазином. Насупроти печі голова до голови хроплять Хима з Устею.

— Ах ви ж, каїнські сестри, не помили після себе ні ложок, ані мисок! — злостиво гукнула на робітниць корчмарка.

З горниці долинав богатирський густий храп Палія та Абазина. Пазя одчинила туди двері й скам'яніла від жаху. Кри-

чущим поглядом дивилася жінка на свою скриню. Її щокі взялись вапнюю і звисились, як у старої баби. Кінці губ потягло вниз так, що аж шкіра зморщилася, ніс витягся. Хотіла Пазя спертися на одвірок, та рука, важка, мов кам'яна, зачепила шаблюку Палія, що висіла на цвяху, і обірвала її. Брязнула на підлогу шаблюка.

Палій лупнув очима, вгледів жінку і не впізнав в ній Пазі: замість молодиці перед ним стояла стара, та ще й пришелепувата баба...

— Тобі що?..— потім лапнув себе за чуб, за вуса і, помітивши несамопитий жах Пазі і погляд її, прикутий до скрині, раптом сів і грізним пошептом спитав:

— Він у скрині?

— Еге!..— не своїм голосом крикнула Пазя і вибігла, схопившись за голову руками.

Палій нагнав її в коморі.

— Кажі про нього все, що знаєш!

Пазя стала на коліна:

— Сенюшо, прости мене, проклятую!

Палій, повернувшись, замкнув двері на гак. Пазя як стояла на колінах, так і сіла на ноги.

Полковник викресав вогонь і засвітив каганець: у коморі не було вікон.

— Хто він такий?

— Шляхтич.

— Брешеш, суко! Ксьондз...

— Я ніколи не бачила ксьондзів, Сенюшо! — здвигнула плечима, переборюючи жах.

— Є у нього на тім'ї маленька кругла лисина?

— Зовсім маленька, мов гріш! — відповіла, цокаючи зубами.

Пазя говорила покірно, якимсь тремтячим, глухим пошептом. І Палій побачив, що вона нічого не вигадує.

— Де ти його вперше побачила?

— На третій день після пречистої прийшов до мене з села панок Лоський... Той, що коло церкви живе.

— Ворожбит? Що чарами торгує? — перепитав.

— Сказав: до мене приїхав один пан, у нього є таке дання, що той, хто вип'є, поведе тебе в церкву вінчатися на другий день. Я пішла. Там був оцей...

— Довго він у тебе прожив?

— Два дні й три ночі... І поїхав. А вдруге — перед твоїм приїздом.

— Я приїхав до тебе — і він вже був?

— Вранці — він, а вночі ти приїхав, і я в свою скриню

його сховала. Він качалку під кришку встромив. Зверху — килим. Ти свого жупана і кирею поверх поклав. Коли ти виїшов, я його через вікно випустила.

— Втрете коли він був?

— На Івана Богослова. Ти саме поїхав од мене.

— Вірно. Довго був?

— Два дні та ніч.

— Чари привіз?

— Тоді нічого не привозив. Все мене манив, що привезе!

— А що він тобі подарував?

— Перстень. Золоті сережки. Очіпок. Черевики.

— А чари?

— Чари вчора дав, і я поклала в пуделко, що в скрині.

— Хто ці чари вип'є, на другий день повинчається, з ким хоче? — перепитав жінку.

— Так він казав.

— Значить, ти могла б і сама випити ті чари?

— Він казав, щоб я тобі їх дала натщесерце.

— Що він у тебе робив?

— Все писав у книзі.

— Де та книга?

— З ним у скрині.

— А про мене що він казав?

— Що ти хочеш одружитися з козачкою Феодосією, яка має багато дітей. Хіба не правда? Чолоюка сьогодні на татар одіслав, а її до себе, у Фастів?

— З ким він у тебе бачився тут?

— Приїздив якийсь лях, пан Станіслав, та ще один — Войцех... І Ян!

— Драгинич? Ловко... І Менжинський!

— Із Станіславом був Стах і такий різноокий: одно око чорне, а друге сіре, ніби Каролем називали.

— Єзуїтська верхівка! Так ось чому... Що ти їм казала? Що вони питали?

— Про Фастів і про гетьмана. А найбільше — про тебе. З ким ти тут зустрічаєшся?

— Ага, он звідкіля йдуть твої мені запитання?! Ха-ха-ха!

Палій виїшов з комори, замкнувши двері. Знайшов німого і наказав замкнути Пазю в кут. Німий дуже радів і виконав наказа не гаючись, спритно.

— Та й добре я виспався! Невже вечір? Ой бідна ж моя головонько, так це я і обід проспав? А де мій Чуплимус? — сказав Абазин позіхаючи.

— Ходім обідати, Андрію! Ми всі спали — нас могли б турки за ноги виволокти, — намагаючись бути спокійним, ска-

зав Палій і, витягнувши гребінець, почав розчісувати свій кучерявий чуб.

— Я бачу, Семене, що такі засмутив тебе своїми звістками. Щоб не забути, ось тобі й біскупські листи до саксонського герцога. Мабуть, чорновики, що з них списували в діаріюші... І ось ще папірці латинянські! — казав Абазин, віддаючи папери.

— Дякую, братику мій! — зрадів Палій жмутові паперів.

— Горілки, меду, пива, та швидше! — наказав полковник робітницям, що вже накривали столи мережаними тонкими стільниками, а сам взявся різати пахучу паляницю і житній хліб на різьблену липову велику тарілку.

Увійшов знадвору Чуплимус з козаком.

— Сідайте, сідайте!

— Чуплимусе, чи ти передивився мій ронд? Ідемо ж до короля. Щоб на коні все було справне! — попередив Абазин.

— Все справне! Дядько Данило знається на римарстві. Він ще зранку перетягнув нашу кульбаку й перешив ремінці в ронді,— відповів джура.

Козак Данило мовчав. Був цей козак — мов на всі замки замкнений. Повік з очей не підносив, рота не розкривав, безрушійний якийсь, а ходив, мов тінь, без м'язів і кістяка. Абазин високо підвів чорні брови:

— Пан Данило знається не тільки на латинстві й небесній науці?

— Я вмію все, що козакам потрібно,— відповів Данило і взяв ложку в руки.

Широке й опукле чоло прикривалося їжакуватим сірим волоссям. Рідкі брови, здаля й не примітні. Тонкий ніс з горбинкою. Запалі, без вилиць, щоки й гостре підборіддя з підстриженими чи давно голеними вусами та бородою.

«Рука тонка, наче був книжником змалку: безкровні тонкі і довгі пальці... З-під чорного рукава біліє тонка полотняна сорочка. Хто він? Де я його зустрів?» — замислився Палій.

Абазин ставився до Данила з недбалою пошаною, а джура, очевидячки, мав його собі за взірць.

З того, як не одмовлявся Данило пити і їсти, Палій одразу вирішив: «Народився він, напевне, нашим козаком!»

Перегодом увійшов у корчму німий. Палій показав йому місце за столом й налив великий кухоль горілкою. Німий сів і вже був узявся за кухоль, та глянув на Данила, зблід і, мов од вогню, швидко зняв зі столу руку.

— Чого ж ти, Йосипе! Пий, бо ще святий Володимир-князь мудро сказав: «Веселіє Русі єсть пити і нічесоже бити»,— сказав Палій усміхаючись.

Данило мовчки узяв свого кухля й чокнувся з кухлем німого, і тільки тоді той випив. Горілка надала обличчю й постаті Данилової життя. Пом'якшали риси. Цера почала одсвічувати жовто-рожевою барвою.

— Брате Даниле, чи ви дуже поспішаєте?

— Мені нікуди вже поспішати! — відповів.

— То чи не погостюєте в мене трохи? — спитав Палій.

— Тут, на гарячому черені, підгоїте свою спину! — буркнув Абазин непривітно.

Ніколи не бачив Палій такого радісного обличчя у свого німого Йосипа, як зараз, і подумав: «Яка шкода, що він неписьменний!»

По обіді Абазин з джурою окульбачили коней і поїхали, одмовившись від харчів:

— Ми ночуватимемо у багатих хазяїв!

Абазин сховав лист Палія до короля, який зараз жив у Кракові.

Провівши гостя, Палій на подвір'ї зустрів схвилюваного німого. Він повів полковника в найближчі двері і почав щось швидко показувати на мигах. Палій догадався:

— Ти, Йосипе, дуже любиш і шануєш Данила? Своєю головою ручишся за нього? Чи так я тебе зрозумів?

Німий задоволено закивав головою і кілька разів перехрестився.

— Чому б тобі, Йосипе, не навчитися писати? Був би тоді мені найдорожчим помічником! Що знаєш, — все написав би. Візьми до себе сироту, пошли його до дяка в школу. Хлопець буде вчитись, і ти з ним непримітно. За одну-дві зими навчишся... А на сироти наша Україна нині дуже багата, — сказав Палій і пішов до корчми, де обидві наймички дивувались, куди поділася корчмарка.

Семен Пилипович суворо наказав:

— Пелагію Трохимівну викликали на село — хтось там до неї приїхав. Лягайте спати! Даниле, а вас я до себе попрошу!

Палій трохи не сказав «пане» і відчув якусь внутрішню ніяковість. Козак увійшов до горниці.

— Щойно Йосип поручився за вас своєю головою, Даниле... Ви давно його знаєте?

— Йосип родом з Суботова. Стефан Чарнецький-кат, як Богданів прах викидав з домовини, вирізав вірному козакові язика. Я при тім був і бачив, — промовив байдужим голосом.

— Не відповіли ви мені? — гострими очима пильно в обличчя Данилове глянув Палій.

— Я з роду Проскура, вихованець Петра Могили, єдиний православний Проскура. Вирішив боротися з католиками їх-

ньою зброєю. З Києва поїхав у Краківську Академію. Потім вчився у Римі й Парижі. Побував і в Празі, і в Геттінгені. Два товариші були зі мною в Києві і вмерли, не витримали тяжкого мандрівного життя на чужині. Я обох їх поховав, а сам повернувся за два роки до Богданової смерті. На моїх руках помер і митрополит Йосиф Тукальський... Був я ігуменом чигиринським,— промовив, наче з книги читав.

— Ось де я вас бачив, панотче Даниле!.. Ви мені потрібні. Треба викинути із скрині падло і допомогти мені розібратися в латинських паперах. Та в усьому цьому огидному зрадянстві...

Палій повернув ключ, що стримів у скрині, й підійняв кришку, попередивши:

— Хто знає,— він може бути живий, варуйтеся!

У скрині чорніла зібгана постать. Палій присвітив свічкою. Рот у мертвяка був роззявлений, наче той позіхав.

— Він вже холодний... У нього діаріуш і листи. Їх треба розшукати,— пояснив Палій.

— Шкода, що маленьке вікно. Доведеться нести через корчму,— сказав Данило.

Палій одчинив вікно й гукнув німого. Йосип одразу ж увійшов, мов чекав, що його покличуть. Він потер весело руки. нахилився і, згрібши мертвяка, виніс його. Палій витяг з скрині старанно складену чорного сукна ксьондзову сутану. А з-під неї — шкіряну торбу з книгами.

— До ранку його не закопуй! Треба подивитися, який з себе і хто,— наказав Палій.

Німий перелякано вибіг. Гарчання собак на подвір'ї його занепокоїло. Перегнувшись у вікно, Палій запитав Данила, що вибіг слідом за німим:

— Ну що?

— Голова ціла. Пес одкусив мертвякові начисто праву литку,— почувлася відповідь.

Через годину крізь вікно просунувся цілий оберемок пахучого зілля: тут був і чебрець, і м'ята, і канупер, і васильки, та гвоздики. Але Палій з Данилом не одривався від читання паперів. Німий довго дивився на обох, а потім почав їх благословляти широким хрестом.

Не раз підходить до відчиненого вікна німий. То він приніс свічки. Їх взяв у нього Палій не дивлячись.

То, підійшовши, простяг жмут папірців, очевидячки, з кишень мертвого. Їх забрав Данило, кивнувши Йосипові головою.

Ранок запнув небо низькими хмарами. Сонце не могло крізь них продертися. Ішов дощ. Щоб утримати обох наймищок у корчмі, Палій загадав Усті розчинити хліб на сухарі та замі-

сити на двох сотнях яець локшини. А Химі наказав шаткувати капусту:

— Капуста гниє, а порожні бочки розсихаються,— хазяйками називається! — гримнув полковник на наймичок, що від цікавості себе вже не тямили і збирались бігти на село на розвідки за Пазею...

Палій, снідаючи, жартував і з Химою, і з Устею й хвалився, що на м'ясниці одружить обох,— мовляв, у нього і молоді є для них.

Після сніданку Палій з Данилом пішли оглянути полковникових коней. І мовчазний Данило виявив себе добрим знавцем. Перевіривши коней, хотіли оглянути тіло ксьондза. Німий пові їх до річки, куди одніс вночі тіло.

Палій казав:

— Це син фастівського козака-коваля Фотія Карася. На два класи у Фастівській колегії старший був від мене, улюбленець ректорів. Не в Київ, а в Овруч поїхав з Фастова. Чув, що одружився і був уніатським священиком у Фастові.

Йому в тон вже докінчив Данило:

— Єзуїти отруїли попадю. Осталосся двійко малих дітей. Потім Фотія послали в Рим. Повернувся католиком-єзуїтом. Батько прокляв його і дітей не дав. Католики викрали хлопця Григорія, а меншу дівчинку залишили дідові та бабі. Став оцей Фотій Карась — Фердинандом Карасевичем, улюбленцем біскупа,— пояснив Данило, добре поінформований про плани католиків на Україні.

Низький заболочений берег річки був порожнісінький. Німий стурбовано показував на мокрому глинястому шпилі сліди довгого тіла мертвяка. Палій з Проскурою довго обмірковували: чи тіло викрали Карасевичеві потайні співники, чи він сам, очунявши під холодним осіннім дощем, втік? І кожний нарікав на себе, вважаючи винним себе. А тиха сіра річка Коломак непримітно котила хвилі. Над каламутною водою похилилися старезні дуплясті верби і так само мовчали. І всі троє, нічого не довідавшись, повернулися до корчми.

Німий хотів йти на розшуки на село. Палій німого завернув, а обом наймичкам наказав добре всіх розпитатися, чи, мовляв, не бачили ксьондза з корчмаркою, які раптом удвох кудись втекли з корчми?

Загадкове зникнення мертвого ксьондза значно менше занепокоїло Палія, ніж цього можна було сподіватись. Німий Йосип, що чекав на себе вибуху гніву, не йняв віри: грізний у таких випадках полковник продовжував лагідно розмовляти з Данилом Проскурою. І Йосип потай побожно хрестився і читав молитви.

У листах і інших паперах було для Палія стільки важливих, несподіваних одкриттів, що вся таємнича пригода з мертвяком здавалася не вартою великої уваги. А до того тішився дуже Палій зустріччю з цим дивним Данилом, до якого відразу відчув цілковите довір'я. Полковник вмів відчувати людей і тепер звернувся з властивою йому безпосередньою щирістю:

— Брате Даниле, невже київський біскуп знає кожен мій крок і мало не кожную мою думку?

— А чого ж іншого ви хотіли, націлившись на Фастів? — розкрив раптом чудові сині очі Данило і простяг Палієві руку. — Не впадайте в тугу, я вам допоможу в цій запеклій боротьбі! Є в мене зв'язки. Немарно ж я молодість вбив на вивчення методів єзуїтської боротьби! Не скрізь треба шаблою діяти, брате Семене! — сказав Данило, тонко всміхаючись.

— Ось моя рука! — відповів Палій і, усміхаючись, додав: — «Пер аспера ад астра!»

Якийсь час обидва мовчали.

— Прошу тебе, зніми з моєї душі гріх — допроси як слід корчмарку і порадь, що з нею робити, — перейшов Палій на братське «ти».

— Ви... ти любив її? — помовчавши, спитав Данило.

— Я її забрав з ханським наметом й десятком перських килимів на Орелі років десять тому. Малою її полонили татари. Виросла в гаремі. Гадюкою обвилася круг серця нещота. Жалів її, корчмаркою зробив, бо ні на що краще не була придатна! — хмурячи брови, винуватим голосом промовив.

— Зрозуміло. Вона у Йосипа? Чи в коморі?

Палій кивнув на комору головою. Він уже заспокоювався. Данило каже правду: з єзуїтами треба боротися їхньою власною зброєю — облудними словами й потайними стразами тих, що заважають.

Полковник одкрив скриню і взяв Пазине пуделко. Там ховала вона свої дорогоцінності. Пригадав її слова про чари. Чи це не вони? Біла кругла таблетка лежала під червоними коралами. Поставив пуделко на стіл. Його рука тремтіла: тільки щасливому випадкові має він завдячувати, що загинув його вбивця, а не він.

Довго сидів полковник замислившись. Страхітливо-небезпечно боротьбу з єзуїтами розпочав він. Хто скаже, чи не діє вже інша отрута в його тілі? Чому в розквіті багатирської сили померли Богдан Хмельницький, Петро Могила і десятки до них і після них? Є різні отрути. Є такі, що спричиняють довголітні смертельні хвороби, а деякі діють блискавично.

Повернувся Данило. За ним ішла Пазя. Вона усміхаючись

підійшла до килима над ліжком і одгорнула його. Там у пічурці лежав чималий стос італійських та французьких видань латинською мовою. Цинічні малюнки прикрашали сторінки їх.

Палій запитав латинською мовою:

— Ваша думка про неї?

— Із неї зроблено вже давно посуд диявола! — відповів сумно той.

Тоді Палій вкинув білу таблетку в срібний келех, налив його медом і сказав майже весело:

— Випий, Пазю, і лягай у коморі спати!

Корчмарка глянула переможно на Данила і радісно підморгнула Палієві:

— Я так і знала, що ти довго на мене сердитись не будеш. Я певна, що ти мене щиро любиш.

— Дала мені ксьондзових чарів та й певна? — вогненным поглядом вп'явся в Пазині блудливо-кошачі очі.

А Пазя вже вгледіла на столі пуделко і мерщій до нього обидві руки. Одкрила:

— А де ж?.. Де така біленька, кругленька!

— Ти її проковтнула з медом! — холодним тоном, по одному слову скупо процідив Палій, не спускаючи з неї очей.

Корчмарка випустила з рук пуделко. Золоті й срібні персні, ненанизані перлові, бурштинові й коралові намистини розсипались по дошках підлоги, а вона ревно заплакала, почала рвати волосся з криком:

— Все пропало! Все загинуло!.. Що мені тепер робити, бідній?

— Чого ж ти плачеш? Адже ж ти тепер повинчаєшся зі мною?

— Того я плачу, що дурно загинули дорогі чари! І других таких не матиму, бо він вмер. Ти мусив їх випити, а не я. А зараз... Ой темно!..

Данило підтримав і посадив Пазю на скриню. Вона одразу ж похилилася набік. За кілька хвилин була мертва.

— Блискавична отрута. Я знайшов серед рукописів такі ще три таблетки, — мовив Данило і, знявши з постелі коц, накрив ним трупа.

— Устя і Хима бачили, як ви йшли з нею сюди? — здавленим голосом проказав Палій.

— Робітниці пішли на село.

— Не бачили? Хай і не бачать.

— Йосип спустить її в річку. У селі, може, спіймають тіло. Треба піти й до того Лоського, де цей патер спинявся.

— На вас, брате Даниле, в цім ділі зв'ряюсь. Пробачте,

але... Я цим способом не можу воювати! Трохи провітрюсь на Вороні.

— Не раджу: Ворона я напоїв, хай одпочине ніч. Ходім у комору: там є горілка.

У коморі сів Палій на низеньку засіку перед барильцем з горілкою. Налив по кварти Данилові й собі. Вихилив одну і другу, третю і четверту... Ніяк не міг Палій того дня впитися.

— Брате Даниле, вірю тобі, як собі самому... Скажи мені, соколе, чи ти знаєш думу про Наливайка?

Данило зняв з стіни бандуру, трохи підтягнув струни й загравав та заспівав:

Не день і не два пани Україну плюндрували,
Ні на часиночку одпочинення не мали,
Коней на взводах день і ніч держали,
До гетьмана Наливайка дорогу верстали.
А гетьман хоробрий Наливайко, що він думає-гадає?
Що він за долю товаришів своїх замишляє?

— Е, не так, брате! Ти почав зсередини. У нас на Запорожжі цю думу починають так.

Палій узяв бандуру в руки, владно ударив по струнах і заспівав:

Ой у нашій славній Україні
Бували колись престрашні злигодні, бездольні години,
Бували й мори, і військовії чвари,
Ніхто вкраїнців не рятував,
Ніхто за їх богами молитв не посилав;
Тільки самі власною кров'ю долю свою визволяли,
Великих зусиллів на всі сторони докладали...
Тільки бог святий знав, що він думав-гадав і замишляв,
Які незгоди на українську землю послав.
Отже, й пройшли, ізойшли злі незгоди:
Немає в світі сили, щоб нас одоліли!
Бо тільки бог святий знав,
Що він думав-гадав, замишляв...
Не день і не два пани-ляхи Україну плюндрували...

Гудуть струни, окселентуючи могутньому голосові... На білу стіну одкинув бронзову голову співець. Кучерявий чорний чуб пишно оточив чоло. Дивним блиском сяють чорні очі.

Стали при дверях Хима з Устею і Йосип. Побачив їх Палій і обірвав спів:

— Чогось мені сьогодні дума про Наливайка не так співається... А колись же то я її співав і серцем... Співаю і чую, було, як сльози очі миють. А сьогодні голосом співаю, а серце мовчить. Гей, хазяйки, чи не час нам вечеряти? Чи, може, забули зварити?

— Чи пан-батько забув, як на вечерю мені наказав млинців напекти? Є у нас і ряженка, і сметана, і гляганка. Можна солоних огірочків унести. А млинці на припічку он як ловко зійшли,— заторохтіла Хима, позираючи у вмазане в комині дзеркальце на свій червоний очіпок.

— Млинці саме вчас. Це ж наближаються Дмитрові суботи, коли годиться поминати покійників. А раз згадали за мертвих, то слід говорити за весілля,— так здавна в українців ведеться. Химо, не дурно червоний очіпок носиш — одружитися хочеш, з усього знати! Чого ж ти гребуєш таким ось реєстровим з діда-прадіда козаком, як Йосип? Чим він вродю і силою тобі не пара? Кого ти маєш з рідні? — почав Палій.

— Матір-удову на селі,— не знаючи, куди очі дівати та як заховати зачервоніле обличчя, відповіла Хима.

— Даниле, підемо завтра старостами до Химиної матері? Що скажеш, Йосипе?

Німий низько кланявся. Нарешті Хима знайшла, як сховати обличчя: затулилась вишиваним широким рукавом.

— Як іти, то йти завтра, бо не встигнуть до Пилипівки з весіллям,— усміхнувся Данило, радіючи, що полковник переміг себе і розвеселився.

А німому того ж вечора наказав Проскура:

— Присягни, що нікому не скажеш! — А коли той присягнув, то: — Ксьондз Карасевич од тебе живий утік!

І коли німий від жаху став білий, мов крейда, Данило, додав:

— Стережися помсти його, Йосипе!

Німий пояснив на мигах, що покладається на Данила. Той сказав:

— Я тебе вже рятував і, як божа ласка буде, то й ще по-рятую!

VI. ПАТРИК ГОРДОН

Гордон збудував собі у Києві будинок, подібний до замків рідної Шотландії, і тим був вельми задоволений. Місце будинку — під Софіївським собором, на початку довгої вулиці, заселеної рейтарами поблизу вулиці стрільців.

— Коли бог захоче на чужині дати мені щастя, то це, напевне, буде тільки в цьому чудеснім Києві! — урочисто сказав сьогодні Гордон своїй дружині.

Генерал не поспішав покидати пухової перини родинного

широчезного ліжка, граючися з півдюжиною малих своїх нащадків. Діти, ошасливлені батьківською ласкою, пустували, борюкались: рожеві, пружкотілі, кучеряві. У Гордона на похмілля боліла трохи голова, але радісне щебетання дітей розігнало нудьбу. Шотландцеві приснився ця ніч покійний батько, і він у думках все повертався до власного дитинства. Гордон палко кохав свій рідний край і два роки тому одіслав до Шотландії на виховання родичам двох старших синів Джона та Якова. Сумує за хлопцями батьківське серце, і, може, тому згадуються тяжкі для його фамілії роки під час революції. Мусила вся родина Гордонів — графів Абердінських — тікати до чужих країв. В уяві Патрика Івановича постав його батько, коли він 1651 року виряджав його, 15-річного хлопця, до єзуїтської колегії в Пруссії та наказував:

— Запам'ятай, сину: поки не повернешся до свого рідного краю, — живи тільки для власного щастя!

За чотири роки закінчив Гордон єзуїтську колегію, і його послали до шведського короля у війсьکو. Та в першій же бою він попав у полон до поляків. Тут хлопець полюбився Станіславу Любомирському і Янові Собеському, вони приставили його до французьких військових інженерів-будівників. Кілька разів після того попадав Гордон в полон: був і в Австрії, і двічі в Швеції, і знов у Польщі, а 1661 року опинився і в російському полоні. Чужоземець-фахівець Філіп фон Бетховен віддав за Гордона сімнадцятилітню дочку. Весілля одбулося п'ятнадцять років тому в Москві.

Грається з малими Патрик Іванович, а сам пригадує... На батьківщині, в далекій Шотландії, справи його родини покращали, і його батько став герцогом. Новий король Карл II був близьким родичем Гордонів. Король і герцог кликали Патрика Гордона, але цар Олексій Михайлович не одпускав його. Після довгих переговорів та численних листів, пощастило нарешті Гордонові одержати згоду царя на відпуск. Мав провідати рідню в Шотландії та виконати в Лондоні потайні доручення царя. Він поїхав один. Не дали Гордонові взяти з собою молоду дружину з першою дитиною. Цар Олексій Михайлович послав його 29 червня 1666 року, а вже 5 червня 1667-го був Гордон викликаний у Москву. Недобрі звістки мав цар про поведження Гордонове на його батьківщині, — не виправдав чужоземець довір'я. Тільки захист впливових при царі російських бояр та чужоземців врятував Гордона від тяжкої кари. Олексій Михайлович прогнав Гордона геть у німецьку слободу і наказав йому й на очі не показуватися.

Через три роки князь Григорій Ромодановський, збираючись на Україну в похід, випросив у царя дозвіл взяти

з собою Гордона. З 1670 року починається мандрівне життя Гордона по Україні. Канів, Переяслав, Чигирин і ще багато великих та малих українських фортець одбудував інженер-шотландець. Князь Ромодановський — із древніх князів Рюриковичів — був велетень собою, богатирської сили, але розуму і вдачі не вождя, а рядового солдата. Лев у боях, лютий у розправі, діяльний і точний у виконанні всіх царських наказів. Українське населення перед ним тремтіло.

Гордон зумів заслужити у грізного Ромодановського авторитет і довір'я. У Києві шотландець з 1678 року.

Гордон і раніше бував у Києві і полюбив високу культуру Києва, де він міг говорити латинською мовою майже з усіма інтелігентними киянами. У Києві Гордон міг читати кращі книги Західної Європи. Багато енергії він витрачав на те, щоб подобатися «потрібним людям», до яких насамперед належали його начальники та люди, які давали йому заробіток.

Київські круті гори коштували киянам дорого: весняні поводи й осінні дощі спричиняли щороку зсуви та завали забудованих схилів гір. Ініціативний, досвідчений інженер-будівник був у Києві необхідний усім монастирям, а найбільше — Лаврі. Всі міські установи і переважна більшість київських власників запобігали ласки інженера. Він споруджував муровані контрофарси, ставив кам'яні бики, прокладав водостоки під дорогими старовинними пам'ятниками архітектури, умів укріпляти завжди рухливий ґрунт київських гір.

Звичайно, у ставленні киян до Гордона багато важила його весела і доброзичлива вдача. Був він мастак весело жити і для цього не шкодував ні часу, ні праці, ні витрат. Захопившись виготовленням дзеркал, він навчив цього виробництва одну зубожілу родину київських міщан, і ті розбагатіли. У своїх численних майстернях Гордон охоче дозволяв працювати міщанам-ремісникам. Тут були складуви, слюсарі, токарі по металу й по дереву і навіть гончарі. Гордона цікавило кожне ремесло.

У кишенька Патрика Івановича завжди є щось цікаве: старій матері київського війта він дарує хитрий замок для скрині, молодій дружині бурмістра — різьблене пуделко для наміста, ігумені монастиря — майстерно зроблену з матерії гілочку якихось квітів, яких не вміли ще робити черниці. Гордон все вміє і охочих залюбки вчить різних виробництв. Він усім потрібний: кияни охоче виконували Гордонові бажання та йшли назустріч всім вимогам його як будівника фортеці.

Тому не диво, що Київ обгородився на цей раз зовсім якось непримітно, міцним дубовим острогом, обкопався високими валами. І хоч на тій спішній роботі, яка не припинялась ні

вдень ні вночі, калічилися і гинули козаки, селяни, малосилі міщани й тисячі прочан київських монастирів,— все було в місті спокійно.

Патрик Іванович Гордон тут, у Києві, найкраще відчув, що нарешті живе для свого власного щастя. Зовсім непомітно збудував дубовий замок, що нагадує предківський, з сірого каменю, там, в улюбленій Шотландії, в Ахлуйхрієсі, Крохданської парафії. Дубовий, добре обкожухований по стінах і стелі, та ще з середини товсто обтинькований і поверх того усього художньо зсередини обшитий ясенovими дошками. Підвіконня показує товщину стін в три лікті — такі стіни вже ніякий вітер не продме!

Вся обстановка будинку робилася під наглядом Патрика у військових майстернях. Він мав за взірець шотландські малюнки. І вийшов будинок на славу. Є де тепер Гордонові гостей вітати, повеселитися з усією родиною і земляками. Найбільше любив генерал у знатному товаристві бенкетувати: ласувати дорогим вином і смачними наїдками. Тому й пильнував, у якому монастирі храмовий празник, хто з багатів іменинник чи в кого родинне свято. Що він — скрізь бажаний гість, в цім не мав жодного сумніву: Гордон без цікавого подарунку ніколи не приходив, та й сам він у товаристві — джерело веселих анекдотів, дотепів і розваги. Він навчив киян упоряджати всілякі фейерверки. Багаті кияни полюбили веселого генерала і намагалися віддячити йому, а Гордон в цім не суперечив їм.

* * *

Осіннього дня повернувся Семен Палій до Києва.

Мокричина мати не знала, що і як відповідати на численні запитання про Палія. Тільки полковник в'їхав до неї на подвір'я, як Довгопольцева почала йому про це все розповідати:

— А особливо просив вашу милость до себе прибути пан генерал Гордон — сьогодні освячує він свій новий будинок! — закінчила звіт стара.

Він одразу ж почав збиратися в гості до Гордона і незабаром поїхав. Але Гордон зустрів охочекомонного полковника зовсім не так радо, як той сподівався. Зніяковілий генерал вийшов до Палія на ганок. І гість почув католицький спів з верхнього поверху. Гордон пояснив з властивою йому широкою гідністю:

— Я на вас чекав цілий тиждень, Семене Пилиповичу! І тепер почуваю себе перед вами мов неправдомовець! Зараз

у Києві немає ані святого костюлу, ані ксьондза, і ми, католики, живемо в гріхах, без сповіді та причастя. А тепер тут гостює папський нунцій, і я не міг одмовити католикам-киянам у приміщенні для молитви. Якщо пан полковник не візьме собі за труд прибути до мене сьогодні пізніше вдруге, то почуватиму себе ошчасливеним. Саме сьогодні я освячую свій будинок і маю ввечері приймати в себе знатних осіб.

І Палій, пообіцявши прийти вдруге, пішов од Гордона і зустрів князя Трубецького, який саме вийшов перевіряти вартів по стінах.

Уже минуло півтора місяця, як послав цар Федір Олексійович до Криму свого стольника Василя Тяпкіна з дяком Микитою Зотовим підписувати з ханом мирний договір. Гетьман ще і від себе відрадив знатну людину — військового товариша Раковича, «що тямив у татарській і турецькій мовах, і ще в латині». Щодня чекали їхнього повернення, але минав час, а від послів — ніяких чуток. І князь непокоїться.

Сонячний день листопада — увесь в шерхотінні золотого і червоного листа під ногами. Повітря просякнуте гіркотою зів'ялених морозом рослин. Видніє далечінь на десятки верст навколо Києва. Усі шляхи в цю пору вкриті невилазним шаром важкого чорнозему або глинища — непрохідні і непроїзні. Зітхнув тяжко князь:

— Чекають, напевне, сніжної дороги. — І тоді одразу перейшов на сьогоднішні турботи: — Ач, Гордон на вхідчини просить, а моя княгинюшка шкодує грошей на подарунок! Кулебяку та медового пряника спекла та й збирається в гості. Щоб часом шотландець не висміяв мене за них?

Аж тепер згадав Палій, що й у нього немає подарунка.

— Хочете, князю, дешево купити дар? — запитав він.

— Та в мене є алтинів з десятків, — признався той.

Вони сіли на коней і поїхали в крамницю Братського монастиря. Там з десятків олійних портретів та малюнків Палій вибрав два і звелів їх вставити у золоті багетні рами:

— Це, князю, буде мій подарунок, а вам раджу купити оцей краєвид Києва.

І Трубецької звелів також вставити вибрану картину в золоту раму.

Коли вони підїхали до Гордонового ілюмінованого замку, або, як казали стрільці, терема, — всі гості вже зібрались.

— Патрику Івановичу, не в гнів тобі, а тільки в нашу щирю пошану ми шукали чим найдостойнішим прикрасити твій новий будинок. Хотіли якусь пам'ятку про наш Київ, бо наше місто з давніх-давен шанує вас, британців. Ще Ярослав Мудрий дав у себе притулок королевичам Едвінові та Едуардові,

коли Канут Великий забив їхнього батька. Ті королевичі стали киянами. Ярославів онук Володимир Мономах повінчався з англійською королівною Гітою, дочкою Гаральдовою.

Але, на жаль, я не знайшов їхніх портретів, зате я подаю портрети двох найславніших українських жінок. Перша — ось її портрет — Ганна Гулевичівна-Лозка, яка віддала все своє майно на заснування у Києві академії. А друга — ось гляньте на цю пишну красу — вдова преславного Богдана Хмельницького. Називається вона також Ганною; це Ганна Ничипорівна Золотаренківна, вона була сестрою двох Богданових богатирів сподвижників. Коли перша Богданова жінка вмирала, вона залишила дітей на Ганну і просила чоловіка свого одружитися з нею. Але гетьман закохався в іншу і з тою повінчався. А коли друга жінка зрадила і хан кримський спричинився до страшної воєнної поразки, ця Золотаренківна перемогла в собі свою жіночу образу, простила Богданові і тим підтримала нашого вождя у найстрашнішу пору його героїчного життя. Вона стала його дружиною, матір'ю його сиротам і мудрою гетьманшею, яка сама підписувала універсали. Вона гідно приймала чужоземних послів і листувалася з польською королевою.

Хай ці прекрасні тілом і душею українки нагадують вам про київські гори і наш народ!

— Амінь! — урочисто вимовив Гордон, милуючись обома портретами.

Малюнок, піднесений князем Трубецьким, викликав цілу сенсацію, хоч сам він і намагався не дивитись у той бік, де сиділа серед жіноцтва його княгинюшка. Але все тут у покої так було припасоване, що кожен бачив у дзеркалах усіх присутніх. Гордон мав власну дзеркальну майстерню і всі стіни між вікнами прикрасив великими дзеркалами... Кімната була величезна: за столи сідало до двохсот чоловік. На одному боці стояв величезний камін, де на багатті смажилися на рожнах одночасно туші дикого кабана, теляти, кількох зайців і птахів. Від нашпигованих різними пряностями туш ішли густі пахощі, які збуджували апетит, поки гості їли холодці з риб, ніжок, головизни, пироги та всякі холодні закуски.

Гордон провів Палія до верхнього кінця столу, де лежала картка з його прізвищем. Семенові Пилиповичу приємний був кожен прояв пошани до нього. Проте кинувши оком на свого сусіда, він ледве міг затаїти прикре враження.

У шовковій ліловій кардинальській сутані сидів папський нунцій. Мав високу, струнку статуру й гарне, з тонкими рисами, обличчя. Кардинал саме їв, і робив він це з таким розумінням смаку, так граційно і спритно перебирав довгими

і тонкими пальцями своїх випещених рук, наче він грав на гуслях.

Недавній похорон Богданової вдови розбурхав у Палієвих грудях ненависть до католиків. Він пригадав усе, що чув про винищення родини Хмельницького, про отруєння самого Богдана... А ці випещені пальці доводили зараз полковника до нестями. В його уяві постала і недавня подія у Козачих Бубликах.

Палій засовався у просторому високому кріслі. Спробував повернутись до другого сусіда і побачив ненависного вузьколобого, носатого і вухатого велетня Станіслава Дружкевича, який мало не лопався від м'яса та жиру, що випирало з щік і потилиці й робило його постать подібною до опудала на балагані.

Кардинал продовжував розмову:

— Київська Русь справді нагадує Елладу, але, на жаль,— Дніпро не породив на своїх берегах Гомера, і трагедія вітчизни, розтерзаної власними дітьми, залишається не оспіваною.

Семен Палій увесь спалахнув і вже розкрив рот, щоб гострим, як меч, реченням, збити пиху з кардинала, коли відчув, як чийсь дружній чобіт натиснув йому на одну, потім на другу ногу. «Хто це?» Навскіс сидить коротконогий сотник Туптало. Насупроти — генерал Гордон, що промовив:

— Пан полковник зробив мені дуже і дуже приємний дар. Визнаний запорозький полковник подарував мені жіночі портрети, і це здіймає з українських лицарів найбільший і найогидніший на них поклеп — зневагу до жінок.

Палієві здалось, мов чує знайомий голос. І справді, він побачив у дзеркалі за окремим столом, де сиділи самі жінки, чорну постать з трьома разками перлового намиста на шії.

Музика заграла полонез. Гордон підвівся:

— Кожен мій шановний гість має на сьогоднішній вечір собі королеву. У кожного на картці написано ім'я його королеви. Полонез пройде по всіх покоях мого дому.

На своїй картці Палій прочитав: «Пані Феодосія Семашкова» — і не на жарт розсердився на Гордона: «Що це таке, усі, як один, стали на тім, щоб мене посварити з нею, чи що?» І полковник разом з Дружкевичем і кардиналом не підводився з крісла. До них поспішив господар з трьома дамами: Тупталовою — для кардинала, Трубецькою — для Дружкевича і Семашковою — для Палія.

— Мої панове, коли самі дами зробили вам честь, обравши вас за кавалерів, то не робіть мені зневаги!

— Невже пані Феодосія справді мене обрала? — гостро глянувши на сотникову, запитав Палій.

— Ви — єдиний, кого я знала з гостей Патрика Івановича, — просто пояснила Феодосія.

Оркестр грав полонез, і довжелезна низка пар ішла по сходах на другий поверх. У великій вітальні Гордон пояснював гостям:

— Під стінами, як бачите, ідуть замість лав лежанки з кахлів — вони зогріваються полум'ям з комина першого поверху, і через димарі-лежанки тепло йде вище, в опочивальні третього поверху. Ми ще не всі покої обставили. Багато чого нам ще бракує. Але кімнати дочок — Катерини та Мері — мають вже все, потрібне дівчатам їхнього віку: ліжка, комоди для білизни, шафи для одягу, полицки з книгами, живі квіти на підвіконнях, мережива на вікнах. На стінах над ліжками і на підлозі — килими. І у кожної по безсмертній «Мадонні» Рафаеля.

У свою опочивальню і дві дитячі кімнати Гордон лише одчинив двері. Все приміщення освітлене сліпуче білим сяйвом карбідових ламп.

Браз стара Тупталиха посковзнулася і, на превеликий конфуз самого римського нунція — її кавалера, — впала. Палій кинувся підводити стареньку і, боляче стукнувшись лобами з кардиналом, почув від нього глухий пошепт:

— Семене, не дивися на мене з такою неприхованою люттю!

Палій з подиву сам замалював не сів на підлогу. Ну та й ловко ж преобразився Данило Проскура! Ну хто б міг його впізнати? Чорне волосся, чорні густі брови, обличчя біле і ніжне. Так ось чий чобіт тискав йому ногу! Невимовно задоволений, Палій повів Семашкову далі в полонезі. Він захотів розважити Феодосію. Докладно розпитував удову про її дітей. Призналася Феодосія, що вона зараз заробляє вишиванням: ігумені жіночих монастирів беруть замовлення і передають їй. Генерал Гордон подарував їй карбідну лампу, і тепер робота в неї йде швидко. На той рік відасть дочку в науку до Вознесенського монастиря.

— Що вам? Тільки троє дітей усього! Якби в мене було хоч і вдвоє більше, то й то б я не печалився!

Феодосія здивувалася:

— Хіба у пана полковника не одна дочка?

Палій сумно посміхнувся:

— За свою Параску я вже не клопочуся: вона має доброго чоловіка. А діти мої — мій полк — три тисячі охочекомонних козаків, що їхніх батьків і жінок з дітьми повиганяли з предківської землі, й вони на зимні морози безпритульними zostались. Звуть мене «батько-полковник», але ж годиться, щоб, крім батька, була й мати-полковниця, а її в мене й нема.

Козаки на Запорозжжі вже довели всім, що тепер господарювати не вміють. А без господарства жити — найтяжче в світі лихо!

Феодосія слухала уважно, задумливо схиливши голову, а Палій по паузі знову заговорив.

— Задумав я велику і святу для нашої вітчизни справу, та відчуваю, що не під силу самому буде,— тихо й задушевно пояснював далі.— Наші чоловічі голови не держать жіночих дрібних турбот, що без них застаються мої козаки без сорочок.

Так одкрив своє серце перед Феодосією: показав удові, що не на розкішне життя кличе, а на повсякчасний клопіт і труд. І коли розходилися, Феодосія міцно потисла полковникові руку.

Після полонеза Палій підсів до папського нунція і від нього довідався, що папа наказав усьому католицькому духовництву на Україні не дратувати козацтво, а тому і на київського біскупства землі ніяких претензій поки що не пред'являти.

«Хай козаки оселяють руїни Фастівщини! За двадцять-тридцять років та багата просторінь землі не зменшиться, а навпаки, ще більше збагатиться,— повчав зараз папа.— А ми тим часом за допомогою козацтва проженемо з Європи мусульман».

— Хай дадуть мені тільки на двадцять літ, а тоді ще побачимо, чия зостанеться Фастівщина,— стиха засміявся Палій.

Дружкевич після полонеза пересів до п'яниць аж у куток. Біля них сидів глухий Гордонів земляк, і Палій з Проскурою наговорилися досхочу.

— Розуміється, що мене зовуть у Римі трохи інакше: Войцех Дорогжинський я називаюсь. Будь, брате мій, обережний, не видай моєї тайни! Мене привіз і має одвезти аж за Краків пан Дружкевич,— сказав Данило.— Більше ми з тобою на цей раз не побачимось. Через рік я постараюся визволитися з римського ярма і приїду до тебе у Фастів уже вільним козаком назавжди. Можу допомогти тобі в полку чи писарем, чи ще кимсь.

— Мені потрібний приповідний лист! Я від короля більше нічого не хочу!

Кардинал, не дослухавши Палія, докірливо сказав:

— Та доки повторюватимуть наші хоробрі козацькі вожді трагічні помилки усіх своїх попередників? Твій приповідний лист — на лезі твоєї власної шаблі! Народ тебе визнає вождем? А хто може бути для тебе вищий за твій рідний народ? Слухай! За халявами моїх чобіт у мене папери для тебе.

Більше мене не шукай: бачитися нам не слід! У паперах — списки католицького духівництва та їхні похоронки і плани. Одійди тепер!

Дружкевич вже з свого кінця столу горлав:

— Го-го-го, слово гонору, егомосьць Войцех вже прояснив схизматикові голову! Присягалим... З Палія ще буде завзятий католик! Гляньте, як він пильнує латинські слова?

У цю мить дорогоцінний кришталевий келех, що з нього пив кардинал, упав під стіл: полковник враз опинився під столом і за хвилину випростався з цілим келехом в руці.

Господар з привітною усмішкою поспішив піднести карафку з романеєю.

— Пане полковнику, мусите негайно ж випити з цього келеха за своє щастя!

— Один я за себе не п'ю, — відповів Палій.

— За щастя Семена Палія! — оголосив Гордон, але підпилі гості-католики його не слухали.

— Я вип'ю з умовою, щоб Палієве щастя стало у той же час і моїм, ха-ха-ха! — бундючно кланяючись з повним келехом в руці, виголосив любачевський каштелян¹ Станіслав Дружкевич.

Православні кияни почали непокоїтися. І сотник Туптало по простецькому стиха казав Гордонові:

— Не розумію, Патрику Івановичу, навіщо мене з моєю сотничихою сьогодні ви запросили?.. Люди ми старі, звикли рано лягати спати...

— Найдорожчий мій друже Саво Григоровичу! Слово честі, коли я вас запрошував, то мав на увазі зовсім інше товариство. Я ще сам не осягну розміру тої кари, яка неодмінно впаде на мене за сьогоднішній банкет. Наперед благаю вас про захист, — відповів шотландець.

— Я і зростом своїм, і чином є вельми маленький чоловік, пане генерале! — хитнув Туптало головою і додав: — Не безсудьте, що я на цім і попрощаюся! — І київський сотник покивав своїх дам.

Приїзд папського нунція з великим почетом шляхтичів звів нанівець всі Гордонові заходи щодо вхідчин, де він сподівався бачити знатних киян.

Боярин Шереметев не прийшов — тонкий політик. Як ще Москва прийме цей банкет у свого генерала на честь римського посла з шляхтичами Речі Посполитої Польської?

Патрик Іванович порадився із свояком — інженером Францом Лефортом. І той одразу ж пішов писати листи до Москви

¹ Каштелян — управляючий замком.

своїм впливовим родичам та прихильним до нього при царі боярам.

Завтра — у православних перший день посту. Тепер шість тижнів не можна, як слід, учту гостям робити. Чи не образяться на нього знатні кияни? І стурбований генерал Гордон залишає гостей, щоб домовитися з Шереметевим, кого із стрільців та рейтарів послати навздогін полякам, щоб вони пограбували у них листи й папери. Бо цар вимагає правди про чужоземних гостей.

Патрик Гордон — веселий єзуїт, який прагне стати щасливою людиною, бо лиха він уже скуштував більше, ніж треба.

VII. КУЗЬМОДЕМ'ЯНСЬКИЙ ЯРМАРОК У БЕРДИЧЕВІ

Семен Пилипович вийшов од Гордона разом з Тупталами. Час був тривожний. Десятеро вершників-козаків супроводили візок сотника. Паліві підвели коня. З вулиці рейтарів спустились на Поділ Боричевим узвозом. Довгопольці жили ближче. Перед подвір'ям Довгопольців Палій попрощався з Тупталами. На нього чекали — браму одчинив високий козак.

— Чи немає меншого від тебе? — незадоволено промовив полковник, впізнавши курінного Чолюка.

Ввійшли в горниці. Сотник Пляка сидить при лойовому ганці і записує видатки.

— Що трапилось, діти? — запитав Палій.

— З порожнісінькими возами з ярмарку бердичівського. Не впустили католики-міщани: у них, мовляв, ніякого ярмарку цей рік нема!

— А наші жінки на ярмарку були і трохи пшениці, жита купили. Утрое дорожче! Дізнались, що у Бердичеві сидить полковником хижий Драгинич... Бачите, одержав «приповідного листа» від самого пана-господаря Дуки! — пояснив Пляка.

— Он воно що!.. Ну лягайте спати, а вранці щось придумаємо! — наказав Палій і пройшов у маленьку горницю.

Там засвітив свічку й перечитав напери Данила Проскури. Довго димів люлькою, а потім узявся писати. Написав короткого листа і вийшов до кухні. Там долі покотом на соломі, застеленій ряднами, спали козаки. З печі чувся рівний подих Мокриної матері.

— Лука, Юхиме, треба вам з козаками нагло поспішати до обозного! Юхиме, буди козаків, а ти йди зі мною! — І Палій зачинився з сотником у маленькій горниці.

— У Бердичів вас не пустили, бо там зимують з татарами аж три паші, що набрали великий ясир і бояться самі з ним вертатися. Ждали підмоги та й діждали зими! Вони взяли

в полон багато дівчат і жінок. Розумієш, Луко? Хай обозний скликає полк на Бердичів.

— Атож, не сидіти ж нам на свят-вечір без пирогів! — усміхнувся Пляка.

Ще затемна вирядивши козаків, Палій кинувся до Туптало. Богомольний сотник голосно читав акафіст. Він закінчив сторінку і повернувся до гостя.

— Полковник Кароль Тишкевич повезе під укриттям папського нунція та Дружкевича двадцяттеро наших дівчат до Парижа! Хіба погано вигадали?! — обурено промовив Палій.

— Велике боже терпіння! — зітхнув побожно Туптало і перехрестився.

— А ще з наших дівчат і молодниць кількасот є і в таборі у Бердичеві. Ясир великий у них. Якщо мої козаки одіб'ють, порадьте, Саво Григоровичу, де їм до тепла перебути? У мене у Фастові ніде, та й самим, як чуєте, хліба нема. Якби ви, пане сотнику, дали ваших козаків затримати Дружкевича.

— Полонянок можна до моїх дочок, в Йорданський монастир. Якось вже їх прогодуємо!

— Я тільки вчора вгледів ту носату пашечку Дружкевичеву, одразу насторожився! — признався Палій.

— Чи ж достовірні маєте звістки? Щоб не пішло, бува, про нас поганого розголосу, — вагався сотник.

— Данило Проскура свідчить, батьку! — одважився одкритися Палій.

Туптало враз звівся на ноги й запитав:

— А хіба ця благородна душа ще на нашому грішному світі?

— Учора бачив я його, — відповів Палій.

В цей час хтось постукав, і пахолок, увійшовши, сповістив:

— Пан генерал Гордон просить вислухати його!

— Де коня свого ви залишили, Семене Пилиповичу? — запитав Туптало.

— Хе-хе-хе, я — хитрий лис, батьку!

— Ну, так ховайтеся сюди! — показав господар на закапелок за грубою.

— Чи влізу? — завагався Палій.

— Треба! — суворо вимовив сотник.

І Палій слухняно заховався.

— Я дуже перепрошую за клопіт, що вам завдав так спозаранку, але ви і не уявляєте, в яку оце я халепу ускочив... Цареві в Москву на мене донос послано!

Блідий Гордон тремтів.

Туптало перехрестився на ікони й урочисто заспокоїв:

— Без божої, Петре Івановичу, волі, й волос з вашої голови не впаде!

— Чи пан сотник довірить мені своїх козаків? Власне, не особисто мені, але на мою відповідальність. Козаки не будуть самі, але з рейтарами і стрільцями. Боюсь я московських бояр, щоб на мене в Москву не послали наклепу! Хочу затримати пана Дружкевича на шляху і перевірити його почет! Тут ідеться про мою особисту честь, пане сотнику!

— Гаразд. Коли й куди прислати козаків? — відповів Туптало, не зводячи очей з ікон.

— Я сповіщу. Про цю вашу послугу ніколи не забуду, найшляхетніший лицарю! — Гордон низько-низько вклонився сивобородому сотникові і вискочив з молільної, мов буря.

Туптало, зачинивши за шотландцем двері, одкинув завісу і промовив до Палія:

— Наче добре складається для вашої милості: за моїх козаків відповідатиме Гордон, а козаки служитимуть вам, пане полковнику!

— Нам: мені й царському генералові, пане сотнику! — уточнив своїм звичаєм Палій.

— Дочки мої за Кирилівським монастирем збудували й для себе святую обитель. Попереджу їх, щоб ті нещасні дівчата-полонянки з Бердичева були прийняті. Не журіться. Сховаємо дівчат в монастирі...

— Дякую, пане-батьку! І ще одна до вас просьба: чи не позичили б мені зілля з пуд? Отой мурований католицький монастир у Бердичеві аж ніяк не можна залишити. Треба висадити стіни в повітря, а я боюсь, що зілля не вистачить у мого наказного, — клопотався Палій.

— Маю мішок шкіряний з пломбою — у свиту можна ще загорнути.

— Так я до кульбаки прив'яжу позаду.

Морозна ніч посріблила ліси й шляхи. Їхав Палій з своїм джурою і розраховував час. Кузьмодем'янівський ярмарок у Бердичеві тривав завжди три тижні, починаючи з 1 листопада. До 30 тисяч коней, волів і овець приганяли колись на ярмарок... Льон жінки купували. Славився Бердичів прядивом споконвіку та полотнами. «Обезлюділа країна, порозганяли населення. А ось ярмарок мов і одбувається», — міркував Палій, підганяючи острогами свого Ворона.

Шлях підмерз за ніч. Радів Палій, що Пляка з Чолюком доїдуть до Фастова вчасно.

Полковник гнав коня... Його козаки повернулися з промислу голіруч. Татари поводитись обережно. Кримські дипломати запевняли, що татари цього літа невеликим загonom пройшли

під Київ і назад були одкликані, а турецькі війська тримались тільки за Немировом.

Палій завважив усе, аби так оволодіти Бердичевом, щоб користь була од цього його полкові і не загинули християнські невольники і татари. І полковник затримував козаків. Спалити й зруйнувати Бердичів — справа неважка, а от щоб добро не загинуло марно, треба добре поміркувати.

Полковник їхав переліском вдовж шляху. Білі хмари з півдня закрили сонце, і Бердичів зустрів Палія вже під пухнатим сніговим хутром.

Міцний одбудували в Бердичеві острог. Змурували і великий кармелітський монастир. Хмельницький у 1648 році не зоставив у Бердичеві каменя на камені: весь зруйнував і спалив. А тепер ось красується у молодій діброві. Бердичів має свій герб: на зеленому тлі — ткацький верстат з бердами і золотим клубком. Прядивом і тканням споконвіку вславилось місто. При Остапі Дашкевичеві Бердичів князеві Острозькому належав, і жили тут мудрі й обачні хазяїни Махновські. А їхній зять Василь Тимофійович скатоличився, став паном Базилем Тишкевичем та й геть усе перевернув. Збудував католицький монастир. Почав волами торгувати з Гданськом. Стало у Бердичеві на рік аж п'ять ярмарків, — три по шість тижнів, два — по три тижні. Мало не півроку в Бердичеві чужі купці торгують. Тут у них і льохи та комори побудовані. «Чи є турки в Бердичеві, чи самі татари? І які татари? З Криму? З Буджаку? Чи вже виїхав Кароль той?» — такі думки турбували Палія.

У Палія на околиці міста був знайомий козак. Вже добре звечоріло і трусив сніжок. Послав полковник джуру до того Андроника, а сам залишився ждати.

З джурою приїхав Лихопика.

— Сьогодні вранці з Бердичева виїхав цілий караван під охороною німецьких затяг — сот з чотири рушниць, — сповістив побратим.

— Татар багато? — запитав Палій.

— Кажуть, що набереться сотень на три. Ждуть на підмогу турків з Немирова, бо мають тисячу голів коней і дві отари, — геть усю улоговину за могилою зайняли. Я наказав, щоб хлопці почали ожереди з сіном на санках одтягувати. Ожереди складені по-хазяйському, одрини на них прикручені міцно, дві пари волів як потягли, так, мов корабель у морі, пливе. Щоб не згоріло. Полонянки замкнені в порожніх корпусах кармелітського монастиря. Там, у монастирі, й майно татар, а самі вони щонаочі в іншому місці, — видно, дуже бояться. Серед полонянок чимало дівчат-підлітків. Як про це

почули наші жінки, так і почали просити, щоб забрати до Фастова цих «няньок».

— Збираєте звідусіль до Фастова всяких дармоїдів! А де я для всіх візьму хліба? А зерно є? На ярмарки повинні бути тут заготовлені великі запаси пшениці. У Гданську щороку з Бердичева вивозили тисячі паровиць з пшеницею! — сердито, дедалі голосніше кричав полковник.

— Клуні цегляні стоять. Кароль Тишкевич буцімто вивіз тільки печений хліб за тиждень подорожі, — спокійно відповідав Лихопика.

Палій перед кожною баталією ставав розлючений, мов у пропасниці його трясло. І з улюбленим другом, з побратимом Лихопикою, поведився так, мовби вони з ним на ножах. Привели до Палія «язиків». Першим допитували татарина; був це старий і глухий чабан. Палій і Лихопика вільно говорили по-татарському, і старий чабан за гарячим пшоняним кулешем і гречаними млинцями зовсім забув, що він сидить з гяурами.

— Нас сюди сніг загнав, — казав він. — Тисяча коней з возами та під сідлами кількасот. Молоді паші — гарячі голови. Вівці почали хворіти. Дві отари — десять тисяч голів. Одбилися від старших. Тепер ждуть, хто їх порятує. Це все — жадність. Розгнівався на правовірних аллах!

Зовсім інший був допит міщанина-католика. Лихопика скинув башлик і грізно кричав, бив по щоках, тортурами лякав. Череватий торговець укліяк до ніг Палія:

— Порятуї, ясновельможний гетьмане! Я все... все, що пан ясновельможний... Ось три тижні, як до міста вдерлись татари... Сіно, сіно... Всю солому вже попалили!

— А де твоя пшениця, яку ти не вивіз цього року до Гданська? — ударив нагаєм Лихопика.

— Пшеницю возять Гершко й Соломон. Його милость пан полковник Кароль Тишкевич... У нас в Бердичеві стояв квартцього війська гарнізон у тисячу вершників!

Лихопика нагаєм геть на шмаття подер фалендишевий каптан. Допит тривав довго і закінчився вантаженням пшениці на сани й вози.

Міщани вже замкнулись у дубовому замку. Палій знав, що у них три гармати, але ядер до гармат зосталося мало. За дубовим острогом на валу замкнувся й мурований монастир, що мав дві гармати. Там засіли татари. Але полонянки, почувши про своїх визволителів-козаків, почали війну самі. І тоді, як одні полонянки затримували татар у приміщенні, інші тікали до козаків через вирву у мурі. Козаки поспішали їм на поміч. Полонянки самі запрягали вози, укладали на них

усяке майно, садовили дівчаток, закривали їх килимами і подушками.

Чолюк сповістив:

— Татари сидять замкнені в монастирі. Навкруги сторожу поставили.

— Тільки худобу одженуть та сани й вози од'їдуть,— почнемо здобувати замок.

Палій сів на Ворона й облетів усі підступи на валах, звелів витягти з монастиря гармати і дав гасло...

Табун коней погнали на Фастів, у тім же напрямку поїхали й вози. Намучились. Розпочалась хурделиця. Пляка керував вивезенням ясиру й худоби. Він наказав порозшукувати у міщан санки і вантажив на них збіжжя.

Коли півні у Бердичеві розпочали другої своєї хорової пісні, то Палій почав бити у фортецю з чотирьох сторін із своїх гучних гармат. І частина стіни була висаджена в повітря,— там лежало закладене пальне.

Хурделиця роздмухувала полум'я. У повітря злетіли костьоли і найбільша будова монастиря. Бердичів був охоплений полум'ям.

Коли запрягали вози, між них метушилась Феодосія Чолюкова:

— Оксаночко, доню моя, та де ж ти, моє серденько?! — розпачливо кликала вона дочку.

Дівочі голоси перепитували:

— Чолюківна Оксанка? Аякже, вона тут! З нами була!

Потім хтось з дівчат гукнув:

— Оксанка на першому возі поїхала.

Пітьма. Студений вітер. Крижана буря. Бердичів позаду, мов пекло. На возах напіводягнені щасливі полонянки: хто у килим загорнувся, хто вкрився подушками. А більшість, напнуті і одягнені в усяке лахміття, збилися тісно одна до одної і гріються та шосили женуть коней.

Проміж возів біжать воли і корови, полякані вибухами і вогнем. Ось промчали санки, другі, треті. З якихось санок розпачливий материн голос:

— Оксаночко-о!..

Гнівався Палій, що полонянок не одправлено прямо з Бердичева в Київ у монастир. У Фастові дівчата багатьом сподобались. Чимало з них познаходили тут родичів або свояків. За дівчаток-підлітків також трохи бучі не було в полку:

— Няньки нам он як потрібні! У господарстві та з малими дітьми без няньки чистий заріз! — кричали козачки.

Виступати з заборонами Палій не любив: полк мав бачити в нім свого доброго батька, а особливо ще на перших місяцях

спільного життя. Все ж полкова старшина відправила близько 300 полонянок до Києва.

— Побудете там у монастирі до тепла! Самі бачите, як ми живемо! Їсти у нас тепер вам нічого,— казали доброзичливо козачки.

До сотні «няньок» та дівчата, що знайшли родичів, таки zostались у Фастові.

— У нас справді з харчами погано цей рік, бо ми не сіяли і городів не садили... А на той рік приходьте до нас! — при-вітно прощалися паліївці.

Палій з сотнею козаків поспішав за Київ. Мав Лихопика відрядити полкових послів до короля і гетьмана. Через гетьмана послав Палій полонених татар і до царя в Москву.

Козаки раділи:

— Буде тепер з чим одбути нам різдвяні свята!

Пляка з саньми їздив до Бердичева ще не раз. Перевозив хліб, який одкопував у зерні з ям. Перевозив «борщ»: кислу капусту, квашені буряки й іншу городину, що її запасли міщани в Бердичеві.

* * *

Більше року не бачив Семен Пилипович своєї одиначки-дочки Парасі і тепер вирішив свої справи так упорядкувати, щоб таки встигнути до неї на свят-вечір у Батурин.

А в Києві скрізь тільки й поговору, що про тих триста полонянок, яких полковник Палій одбив у мусульман і прислав у жіночий Іорданський монастир.

У неділю після церковної одправи завітав Палій до сотника. Туптало жив у кам'яному будинку. Київські міщани довго боролися, поки добилися, щоб у Києві не стояв полк, а тільки його єдина сотня. Для будування куренів тій сотні одвели землю близ древнього Кирилівського монастиря. Те передмістя відтоді і зветься Куренівкою.

Отже, київський сотник мусив у себе часто приймати й свого полковника і полкових старшин, які жили у Козельці.

Сава Григорович Туптало мав трьох дочок і єдиного сина Данила. Вся тупталівська родина дуже побожна: син став ченцем ще юнаком, а дочки, хоч і не постриглися в черниці, але збудували собі монастир, щоб в нім постригтись по смерті батьків. Данило у чернецтві одержав ім'я Дмитрія і вславився як працювятий письменник і красномовний проповідник. Сестри його перекладали гімни і молитви Іоанна Дамаскіна, і у Тупталів любили говорити про церковних письменників.

Дмитрій замолоду вирішив скласти православні четві мінеї,

це великий збірник житій святих і оповідань про свята на кожний день року.

У Москві при царі Івані Грозному митрополит Макарій склав такі Четві мінеї у 12-ти товстених томах, але там були вміщені життєписи тільки шести київських святих, а саме: княгині Ольги, князя Володимира, Бориса і Гліба та засновників Києво-Печерської лаври — Антонія і Феодосія.

Київські та білоруські патріоти почували себе ображеними за своїх прославлених діячів церкви, і Дмитрій вирішив дати четві мінеї всеслов'янського значення, включивши усіх святих православної церкви. Це був великий подвиг життя Дмитрія, що для нього він вивчив багато мов і листувався з багатьма вченими.

Макарієві четві мінеї не були друковані. Рукописні великі книги з дозволу московського патріарха і царя прислалися в Батуринський монастир ігуменові Дмитрію. Він працював над ними день і ніч, доповнюючи Макарієві книги і виправляючи їх.

Сотник Туптало одруживсь уже старим і ніжно любив усіх дітей, а особливо єдиного сина Данила — Дмитрія.

Скучив Туптало за сином, а поїхати до нього в Батурин змоги не має і журиться, живе синовими листами.

Його дружина, Марія Михайлівна, тепер увесь час з дочками в монастирі: то ж клопіт немалий — триста молодих і гарних полонянок розмістити та кожній дати лад.

— Наробили ви мені весільного клопоту, Семене Пилиповичу! Боюсь, що і всіх козаків у мене замало, щоб охороняти полонянок! — жартом зустрів сотник Палія.

— А що таке, пане-батьку? — питає той, поглядаючи на Феодосію.

— Сватаються до них, ось що! — сміється старий.

— Не розумію, Саво Григоровичу, — каже Палій і знов на Феодосію дивиться.

У господі Тупталів Феодосія тепер порядкує. І Палієві приємно спостерігати її неторопку ходу і любий душевний голос. Це нагадує дочку Парасю, улюблену сестру Варвару і матір.

— А те, що полонянок наші міщани сватають! Я вже умовляв: «Люди добрі, майте сором, у святий піст у монастир засилати сватів». — І в очах сотникових, хоч йому вже до дев'яности років доходить, лукавий і добродушний блиск.

— Молоді, здорові, всі обдаровані чудовою красою, — то й дивного нічого немає, що щастя саме їх розшукує, — промовил Феодосія, спустивши вії.

Палій пильно-пильно подивився на вдову, мовби хотів запи-

тати про щось велике і, не зважившись, з прихованим жалем тільки поглядом обмінявся з нею.

Ввечері, коли мав уже йти, спинилися вони близько, і Палій запитав:

— Пані сотникова на мене, певне, гнівається, що я її наказу не виконую: вона заборонила мені приходити до неї на святвечір, а я прийшов ще раніш, у пилипівку?

— Пан полковник є в гостині у мого пана добродія, то чого б я мала гніватися? Хіба я наважилася б забороняти вам одвідувати милих вашому серцю людей?

І було щось у повороті цієї гордої голови, в трохи примуржених очах таке невимовно привабливе для Палія, що він затримав на ній свій замилюваний погляд.

VIII. БАТЬКО І ДОЧКА

Семен Палій літав по Києву на своїх чорних огирях грізною хмарою. Полковник схуд і уникав легких розмов. Помітили всі, що Семен Пилипович часто згадує те чи інше крилате речення Богдана Хмельницького.

Випав глибокий сніг і засипав попіл Бердичева. У Києві лягла зима. Повернулися московські стрільці з козаками і привезли кілька критих візків з «живим крамом». Королівський комісар і любачевський каштелян Станіслав Дружкевич віз на перепродаж до Парижа полонянок з України під прикриттям самого папського нунція. Такого ганебного румору для честі польського вельможі вже давно не було чути. Варшава, Краків, Львів цим розголосом були принижені. Переказували, що король прогнав свого улюбленця в його хелмський маєток Сороки і звелів звідтіль не виїздити.

— «Чи нам залишитися жити невольниками на рідній своїй землі?» — запитував Богдан Хмельницький у своїх полковників. Пролито озера крові, полягли найкращі голови, а ми знов запитуємо про це,— казав Палій у Лаврі своїм друзям по академії — Кохановському, Максимовичу і келареві Мельхіседеку.

Палій дізнався, що за кожним кроком козаків серед руїн Фастівщини стежать пильні агенти-єзуїти і доносять про все римському папі. Сам полковник недавно одержав анонімний лист з погрозою помсти й натяком на його дочку Параску Семенівну Танську. Свою ясочку Семен Пилипович обожнював, заховуючи це почуття від усіх. Того дня, коли Палій одержав цю мерзенну погрозу, написану на чудовому папері вправним латинськом письмом, він на вулиці здалека побачив Фердінанда Карасевича і подумав: «Чи не він це писав?»

Семен Пилипович своїм звичаєм збирався на свят-вечір до дочки в Батури. Він уже закупив у Києві все потрібне й одіслав з нагодою. У цей час над Києвом з'явилася вогненна комета. Вона потрясла всіх. Комета з'являлася щочоці у вигляді велетенського віника. Жахалися кияни, не знаючи, як пояснити появу комети,— а церкви і монастирі використовували цей страх на свою користь.

Патрик Гордон керував будівництвом вертепів. Його інженерна бригада виготовила кілька лялькових переносних театрів. Філософи і богослови захоплювались цими ляльками не менше за учнів-підлітків. Палій подарував один вертеп дітям Феодосії, а другий брав з собою в Батури. У Фастів повезли спудеї кілька вертепів, сподіваючись заробити з ними і в Білій Церкві, й у Василькові та Мотовилівці.

Збирався з Палієм до Батурина і Гордон. Його запросив сам гетьман в якихось будівничих справах. За традицією до гетьмана у Батури з'їжджались на Новий рік полковники і знатна старшина.

У Батурині Палій заїхав спочатку до брата Павла. Був вечір. Семен Пилипович пішов у лазню, з дороги добре виспався і вранці, поголившись і одягнувши святкову одягу, пішов до своєї ясочки.

Параска Семенівна жила в невеликому чудовому будинку серед саду насупроти собору.

Звичайно, її сповіщено про приїзд батька, але вона удавала, що не знає. Дволіток і кількамісячний менший синок бавились на теплій лежанці. Двадцятирічна мати саме збиралася годувати дітей.

Полковник дуже заторохтів у двері, грізно затопав чобітьми і гучно затупав:

— Чи тут є люди?

— Та-а!..— радісно скрикнула молодича.

І цей її голосок одразу ж зволожив чорні очі полковника.

— Татусю, а я вже перестала й сподіватися... І сон такий був, що ви не приїдете! — зашебетала молоденька мати.

Параска Семенівна підбігла до батька, обхопила його за шию, почала цілувати і лашитися... Збуджена, рожева, у новому модному варшавському вбранні. Проте батьківський погляд примітив заплакані очі, і Паліїв голос затремтів:

— Чому плакали ці любі оченяточка?

Жінка з сорому стала малинова і сховала обличчя на його грудях:

— Антось не пускає кататися...

— І розумно робить, Семене Пилиповичу: хіба вагітній жінці личить бути серед дівчат? — каже сива лагідна няня, під-

ходячи до Палія з меншим онуком: — Дідусь мене ще й не бачив, а я собі вже у кулак дму! Гляньте, в наш рід, в Гурків удався! — приказує далі.

— Та де там у Гурків?! Таке ж вирлооке, як і брат його та батько! — сміється Палій, обережно беручи онука на руки і цілуєчи.

Старший вже підбіг і з серця заплакав, б'ючи діда по жовтих чоботях: Івась образився неувагою до себе.

Семен Пилипович глянув на доччину постать і пішов до лежанки, на ходу підхопивши другою рукою старшого онука.

— Ох моя ти люба ясочко, скоро вже у мене не вистачатиме рук, щоб вас обійняти! — пригортаючи до грудей малих і показавши старій очима на свої кишені, сказав Палій.

Та здогадалась і витягла з кишень цяцьки і ласосі. Сиріткою в монастирі виросла Параска Семенівна, змалку була наодинці з батьком пестливою дитиною. Відважний вояка добре відчував, що він не зможе замінити дочці матір, хоч ніжно любив її і завжди пестив та голубив.

Коли діти забавились і няня забрала їх, Параска Семенівна знову до батька пригорнулася. Потім, щось згадавши, принесла сріблом і золотом вишиту сорочку:

— Чи подобається татові моє вишивання?

— Хіба може бути краще? Дякую, донечко моя... А тобі чи сподобається такий перстень? — І Палій одяг дочці на палець діамантовий перстень.

— Ой татку! — у захопленні прошепотіла жінка і кинулась йому на шию.

Параска Семенівна в батька була — висока, ставна, чорноока, тільки не така бистра. Всі її рухи повільні, неторопкі, розмірені. І голос милозвучний, глибокий і душевний. Одягалася модно й до лица і жилава якихось приємних пахоців.

Увійшов зять. Смаглявий волох з тонкими рисами, довгобразий і поважний як на свої двадцять п'ять років.

— Як чудесно ви зробили, що приїхали вчора: сьогодні така схопилася завірюха, що й світу не видно! — вітаючись з тестем, сказав Антін Танський.

Старший хлопчик кинувся до батька. Той поцілував дитину і посадив її собі на коліно, а до немовляти простяг руку. Любов зятя до дітей тішить Палія. Парася, мовчки милуючись перснем і не знаючи, як звернути увагу чоловіка на подарунок, зняла з стіни кобзу і почала грати улюблену батькову пісню, стиха підспівуючи:

Ой у лузі при березі калина цвіте,
Ой десь наш пан-отаман з козаками п'є. (Двічі)

Ой п'є він горілочку і солодкий мед,
Дозволь, батьку-отамане, ізвести намет! (Двічі)

Як ізвели козаченки голубий намет,
Посідали у наметі, п'ють солодкий мед! (Двічі)

Котрії багатії, то в наметі сіли,
А убогії сіромахи та і не поспіли! (Двічі)

Взяли квартиру, а другі жарти та й на дощі сіли!
А багач іде, а дукач іде та й посміхається,
За що ця голота та й напивається? (Двічі)

Ой як гукнув пан-отаман на козаки:
Беріть, беріть цього багача на кулаки! (Двічі)

Один бере та за чуба веде, а другий дула б'є —
Не йди, не йди ти, багачу, де голота п'є! (Двічі)

Танський підморгнув Палієві:

— Хитре кошеня перснем хвалиться!

Параска Семенівна повісила кобзу:

— Хай вам коти нявчать — не буду більш співати!

Антін після сніданку пішов на службу: перед святами у нього більше роботи. Палій зостався з дочкою удвох. Няня покляла дітей спати. Батько закинув:

— Так ти знов, доню, задумала?.. А як здоров'ячко?

Бачив, що змарніла трохи, але на запитання, червоніючи, відповіла:

— З тих хлопців матері — сама тривога, а дівчатко — найщиріший друг до могили. Тільки мій татусь не звіряється дочці. — Та голівку набік і в очі зазирнула.

— Ну, ну, лисичко-сестричко, що ти дізналася про свого батька? У вас тут при гетьманській господі старшинські жінки вміють досконали чесати язика... Плямувати брехнями честь народних голів — таких, як і моя!

— Я не знаю... Тільки моя хрещена мати запитала мене: «Чи тобі батько не хвалився, що сватається до удови Семашкової?» А я так здивувалася...

— Твоя хрещена мати знає? Тобто пані Забілина? От цікаво, ну і як? Удова Семашкова дала мені гарбуза? Еге? — весело засміявся Палій. Потім обійняв любу голівку і, пригорнувши до своїх грудей, сказав: — Справді, єдина моя дитино, я вииний перед тобою, що не поспішив тобі розповісти про цю пригоду. Слухай! — І батько розповів усе, що сталося у степу, близ Наливайкового дуба у спасівку.

Параска Семенівна заплакала, слухаючи, й запитала:

— Ви бачили пані Феодосію після того?

— А що з того, що бачив? Вона любила свого дружину. Потім у неї померла дитина. Як міг я своїми розмовами про присягу порушувати її жалобний настрій?

— Таточку, але ж вона тяжко бідує. У них у Немирові все погоріло. Що мала, що вціліло,— продала, щоб викупити Стефана: три тисячі талярів послала в Крим. Гетьманша розповідала, як ці таляри привозила Феодосія саме їй,— палко заговорила дочка.

— А ти, Парасю, бачила пані Феодосію? Як вона тобі? — запитав батько.

— Ой таточку, щиро вам признаюся, що я, відколи помер полковник Мовчан під Чигирином, — ось уже, либонь, два роки минуло, — боялася, що ви одружитесь з його вдовою — полковницею Марією Гаврилівною.

— Звідки ти таке взяла? — здивувався Палій.

— Сестра її, Агафія Гаврилівна, гетьманшу просила, щоб вас висватала. Марія Іванівна любить сватати.

— Так ось чого — тільки я у Київ, як одразу й зустріну полковницю київську, а вона зразу тягне мене до себе! — засміявся Палій і спитав: — Ну, а ти, ясочко, що мені порадиш?

— Татусю, я вам од щирого серця раджу брати за себе пані Феодосію, знаю про неї все. Скажу вам по правді: я б дуже хотіла, щоб і про мене люди таке говорили, як про неї. Мені здається, мов я її вже люблю. І діти її вчаться краще за всіх. А то і я не маю нікого до себе щирого, а нам, жінкам, материнська любов дуже потрібна, таточку...

І Палій почув у доччиних словах сирітський сум.

— Коли ти хочеш цього, доню, то допоможи батькові одружитись, бо мені зараз ніколи самому про це дбати, — із своєю щирою простотою одкрив серце полковник.

— Татуню, я з радістю! Гетьманша наша як нікого не сватає, то аж сумна ходить. Сина одружила. Дочку видала заміж у Москву за сина Шереметева. Тепер другого сина сватає. Висватає вона і для вас пані Феодосію — я її гарненько попрошу! Гетьман любить, коли я співаю і танцюю при його гостях. А мій Антін, ви ж знаєте, який гордий! «Якби ти була погана і не вміла співати і танцювати, тоді гетьман і не надумав би нас до себе запросити, бо що для нього якийсь там сотенний писар охочекомонного полку!» — каже Антін. А сам він любить вирядитися і мене десять разів огляне, поки скаже, що все як слід. Ну, та й Антін гарний, і на кобзі, і на торбані грає, і співає, а танцює за всіх краще!

Кожне слово дочки тішить Палія.

У таких розмовах непомітно збігає день. Семен Пилипович

не міг надивитися на свою ясочку, не міг намиливатися на її ходу і рухи, наслухатись її голосу, сміху та співу.

Два-три дні так і повелося в родині затаювати приїзд Семени Пилиповича до дочки. Через кілька днів полковник вже призвичаїться і ввійде в колію родинного життя: стане батьком, і тестем, і дідом, як і всі його сучасники, суворі у вияві родинних почуттів. Тоді він може гукнути на дочку при гостях:

— Гей, Параско, не барися там!

У розмові з зятем одного разу Палій натякнув:

— Нахваляються єзуїти помститися мені за Фастівщину! Брехливі пси доводять, що це їхня біскупщина, хоч Фастівщина з давніх-давен — козацька земля! Чи давно Україна дізналась про католиків? А козаки живуть там півтисячоліття!

Антін Михайлович чемно усміхнувся:

— Півтисячоліття тому козаків також, батьку, не було.

— Як то не було? Ще раніше був Святослав, який на Запорожжі і голову свою поклав!

— Ви, батьку, на свою користь переробляєте історію!

Палій докірливо глянув на зятя і поважно промовив:

— Я з тобою, сину, не жартую! Те, що могли зробити для вітчизни Богдан Хмельницький, він зробив, як уміли та розуміли, не шкодуючи життя ні свого, ні чужого. Не мені рівнятися з ними! Я постановив зробити дуже малу справу: заселити Фастівщину козаками і привчити їх до хліборобства і водночас до захисту вітчизни. Свою постанову я виконаю або голову покладу. Однині я вже не собі і не вам, дітям моїм, належу, а Фастівщині. Єзуїти оголосили мені війну, і я мушу тебе попередити. Бо єзуїти — найлютіші вороги: воюють вони не військовою зброєю, а потай — і зрадою, і підкупом, і усякою оманною, і шемранням. Будьте, діти мої, обережні! Єзуїти, щоб мені горя завдати, щось лихе і вам можуть заподіяти.

— Будьте, батьку, за нас спокійні! Свою ясочку я березтиму від усякого лиха! Полковник Райче Думитрашко он як мене до себе переманює, а я сиджу в Батурині. Хоч у Думитрашка повні льохи дорогого вина, багато в кишенях грошей, а в стайнях добрих коней, та в Батурині спокійніше, безпечніше.

До них підійшла Параска Семенівна; Антін Михайлович зняв з стіни торбан і заграв краков'як. Семен Пилипович закрився тютюновим димом. Зять здався йому занадто легковажним, і полковникові надовго зіпсувався настрій.

Танський вчився у Львові й Празі. Він вважав себе створеним для безтурботного і веселого життя. Його батько, старий полковник-волох Михайло Танський, приїхав на Україну з двома синами — Антоном і Василем. Старший, Антін, вважав, що

його брат одружився краще за нього, бо взяв за жінкою багатий маєток з посполитими.

Всі Танські не вважали Палія за практичну людину і не любили його за демократизм. Відносини між ними були виключно офіційні й пристойні: завжди і скрізь згадували вони одне одного тільки добрим словом. І склалась навіть думка, що Танські високо шанують Палія, а Палій — Танських.

Добре поміркувавши, Семен Пилипович прийшов до висновку, що ця відчуженість зятева — найкраща безпека для його дочки. І він почав сприймати родинне щастя своєї ясочки, як її правдиве і міцне щастя.

Тут, у Батурині, визріла остаточно у Семена Пилиповича постанова одружитися з Феодосією. «Тоді єзуїти для помсти мені не шукатимуть моєї ясочки. Та і моя сирітка матиме щиру опіку старшої жінки». Батько не міг ніяк наговоритися з дочкою. Він слухав її розповіді про життя при дворі гетьманським і зрозумів багато складних політичних подій, слухаючи ці правдиві спостереження і думки. Параска Семенівна також розпитувала батька про його життя і друзів. Її надзвичайно зацікавила історія кохання й одруження Лихопики. Розповідав Палій з сумом:

— По шлюбі недовго тішився мій бідний Корній щастям. Через три місяці по одруженні дуже застудилася його Мокрина і тяжко захворіла. Так і не видужала — все хворіє. Мати Мокрина обвинувачує Корнія, що він не жаліє жінки. Увесь час хата Корнія повна знахарок і шептух. Тепер часто-густо бідолаха Корній у мене і днює, і ночує. «Цур їм, тим жінкам! Коли б я знав таку свою долю, то зроду б не одружився!» — каже він.

А коли Параска Семенівна докладніше розпитувала про Мокрину хворобу, він пояснив:

— Хто там вас, жінок, розбере! Мокрина сподівається дитини, але в неї щось не гаразд вийшло, і тепер, бідна, і сама страждає, і Корнія біля себе замучила! Так Мокрина одмінилася, що я не впізнав її, коли приїхав. Одразу постаріла, обличчя пожовкло, сама так поглядшала, що на неї ніщо з її одяжі не налазить. Сама — мов копиця ходить-перевалюється з ноги на ногу. І то в неї зуби болять, то й зовсім лежить, бо ноги її не держать. Мокрина мати вимагає, щоб Корній привіз до неї хвору. А що вдіє Корній, як жінка не хоче виїздити з Фастова? А Корній з цим хатнім лихом перевівся нінащо! А мені великий клопіт: раніш Корній і за мене справлявся, а тепер мушу я за нього робити.

Цього року Палій раніш, як завжди, почав готуватися до від'їзду. І до гетьмана тільки двічі змогла Параска Семенівна

умовити його піти. Удав з себе недужого: мовляв, стара виразка на нозі одкрилася і так болить, що він мусить лежати. І тільки-но хто-небудь сторонній заходить до Танських, Палій — у постіль і починав стогнати, вередувати й лягтись або удавав, що не має змоги через біль і розмовляти. Тоді перестали його одвідувати, а він саме того й бажав. Але настирливий генерал Гордон не тільки прийшов провідати, а й захопив Палія розмовою, ще й дістав од хворого запрошення пообідати.

Патрик Іванович уперше побачив Параску Семенівну і одразу був нею зачарований:

— Це жива богиня Артеміда, пане-полковнику! Яка шляхетна краса! Рухи, голос, хода — у неї все довершене! Ви щасливий батько, Семене Пилиповичу!

— Свого батьківського щастя тільки лютим ворогам бажаю! У мене було троє — двоє синів, старших від дочки. Я не міг натішитися ними. Та не збулися мої мрії мати дорослих синів — я побачив своїх хлопчиків зарізаними. Вони лежали біля своєї матері та баби. Лежали закривавлені трупи моєї родини, перенесені людьми далі від згарища. Пожежа знищила всі будівлі й майно — все, що покинув ханський син Девлет-Гірей. Я тоді у поході з Ніжинським полком був. Мені сказали, що дочка моя в Батурині гостює, у брата мого. Приїхав я до брата, а дитина наїлась червоних ягід і заснула на траві у садку. А мені приверзлося, що й дочка зарізана. Ледве вирвали у мене дитину! Вона плаче, а я охопив її, маленьку, теплу, живу і собі заплакав. Сам собі здавався важким, кам'яним, поки не заплакав. Таки я заплакав, — сльози повернули мене до життя.

Через тиждень Семен Пилипович виїхав з Гордоном. На прощання гетьман розщедрився і видав Палієві за минулий рік «царське жалування» — п'ятсот золотих ефимків — грішми та показав копію листа, якого одіслав до Москви цареві разом з полоненими татарами. У листі гетьман хвалив службу охочекомонного Фастівського полковника.

ІХ. ПЕРША ЗИМА У ФАСТОВІ

Вогненна комета фастівчан не перелякала: їм було вдосталь і земного клопоту й турбот. Не журилися їм тим, що хліба обмаль: зате вдосталь у лісі смачної дичини, а в річці Унаві — риби. Зітхали жінки, що немає чого прясти. А премудрі грамотії читали їм про Адама та Єву і радили шити сорочки із звіриного хутра. Потім без усякого жалю серед зими обстригли овець і пряли вовну.

Діда Снятенка молодь прозвала воєводою і слухала без на-

рікання, коли він загадував щось робити. Все вмів воевода робити сам і любив навчити й інших. Не давав і передихнути козакам: тим вікна накаже заготовлювати, іншим — двері, крокви. Іншим — різьбити мисники та всякі господарські речі, плести ятери на рибу або чинити шкіри для взуття.

Але кожна робота потребувала простору, приміщення, а саме цього і бракувало першої зими фастівчанам. Тісно жили. У куренях козаки жили з родинами, з малими дітьми. Але ніщо так не єднає людей, як лихо. Навіть завзяті споконвіку кукібниці-жінки дружно жили: то якась витягне із скрині шматок полотна й покрає своїм і сусідським дітям сорочки, а інші візьмуться їх вишивати та шити.

Семен Пилипович привіз з Батурина чимало прядива і трохи полотна. По дорозі у Києві ще прикупив. Жінки і дівчата бозна-як раділи. Одразу заспівали пісень прядки й веретена. Дід-воевода мусив вчити робити ткацькі верстати. Всю ніч до світання пряли жінки, зітхаючи:

— Осінь пробайдикували!

І вже клопочуться про насіння і випитують у діда Пилипа:

— Де тут у вас найкраще сіяти льон? А де родять коноплі?

— Скрізь добрі коноплі вродять, де їхньому корінню буде вдосталь поживи! Коноплі — рослина ненажерлива. Добре треба землю угноїти: змітайте зараз на купу послід з-під курей, з-під отари та попелу побільше. Поливайте і перемішуйте ту купу щовівторка. Усякий кізак та попіл, коли він осінь під дощами помокне, зиму перемерзне, а провесну пропариться, то буде добре в землю під коноплі. Тільки розкидати треба рано і глибоко ралом проорати, хай земля зорана полежить, поки настане час сіяти. А перед сівбою ще скопасте і проборонете.

— Пилипе Герасимовичу, в яку сотню мого полку накажете вас записати? — жартував Палій.

— Запізналися, Семене Пилиповичу, я вже записаний у фастівські воеводи! — сміявся веселий дід.

У Фастові зібралось чимало молоді, що вчилась у Київській Академії і тому нехтувала фізичною працею взагалі, а хліборобською особливо.

Палій з Лихопикою саме їх і призначали до одної вагаги разом з собою або іншою полковою старшиною. А під час роботи розмовляли латинською або грецькою мовами. І богослови, та філософи, й інші мудрі спудеї пиляли дрова в лісі, обтесували крокви, вивозили з базів гній, працювали у кузні.

Палій тільки тепер, цієї зими у Фастові, до кінця зрозумів, що спрямувати козацтво на шлях звичайного повсякденного

хліборобського чи іншого трудового життя — завдання богатирське.

Семен Пилипович оселився в малій дідовій окремії хатці на пасіці. Це було далеко, але затишно і спокійно. З ним був його давній джура Матяш Морозець, ясноокий білорус з відкритим обличчям. Вони так жили, що розуміли один одного без слів.

Дожили весело і спокійно до великого посту, і тут почалися у Фастові всілякі дрібні сварки, незгоди, хвороби.

У Корнія Лихопики своє хатне лихо заморочило голову. А тут почався у худоби період отелення, і вона потребувала більше догляду й роботи коло себе. Кобил доглядала Корнієва мамка і далека його родичка — баба Гаяна. У полоні прожила вона ціле своє життя, була і в Туреччині, знала вздовж і вперек Крим та Буджацький степ. Велика і незграбна жінка богатирської фізичної сили, Гаяна потрапила в Бахчисарай до великого ханського знахаря, знавця кінських хвороб. Полонянка Гаяна виявила таку любов до хворих коней — пацієнтів свого пана, що стала згодом незамінною помічницею Мустафі Ходжі-ефенді.

Ханський ветеринар хоч був уже похилого віку, але залишався гарячим політичним діячем, а тому мусив вести мандрівне життя. Мустафа Ходжа-ефенді не розлучався з Гаяною, і тільки його смерть позаторік ослобонила Гаяну. Вона втекла до свого рідного краю, де у неї залишився тільки один Лихопика. Обозний прибудував хатку біля стайні з чистокровними румаками і там оселив свою мамку. Це було бажання самої Гаяни, і вона почувала б себе цілком щасливою, коли б її Корнієчкові повелося добре. Кілька разів благала Гаяна наодинці свого молочного сина:

— Привези мені свою жінку хоч на два тижні: може, я їй пособлю.

— Моя Мокрина не кобила! — реготав обозний, махав рукою і йшов геть.

Полкові коні перезимували добре і дали здоровий приплід. Гаяна була у великій пошані: в церкві стояла серед жінок полкової старшини. Щоправда, зовні ніхто б не сказав на простору, рублену комору або клуню, що то церква. Стояла вона в яру біля пасіки, захищена за деревами і кущами овочевого саду Снятенків. Під гонтою, сіра, непримітна, а простояла всі злигодні Фастівщини. За попа і дяка правили в ній найстарші сини Пилипа Герасимовича од його першої жінки, отець Мелетій та якийсь висохлий дяк, — обидва вже сиві діди.

Всю ніч не спав Палій. Тяжка журба охопила його останнім часом. Вже течуть струмки вдень — на сонці тане сніг. Про-

весна. Надходить гаряча робоча пора, а в його Фастівщині серед полчан щодня сварки, докори, нахвалки.

Семен Пилипович за зиму припас для подарунку Феодосії хутра аж з дванадцяти щонайкращих чорних лисиць. Збирався на великдень, як умовлено, до Києва, але бачив, що саме тепер йому не слід кидати Фастів. Збуджений безсонням і сумнівами, полковник удосвіта наказав джурі Матяшеві скульбачити коней. Коли туга заповнювала груди і наче вже давила горлянку, Палій знаходив порятуюнок у швидкому чвалі на коні. Сказав якось:

— Треба провітрити голову. Їдьмо в Білу Церкву до панотця Заремби!

Зрадів джура, побачивши, що полковник пожвавішав.

А як виїхали за царину Фастова і в сірій імлі забілили сніги, що на них чорний шлях покрутився, — Палій змінив свій намір:

— Ні, сьогодні поїдемо у Бердичів! Поглянемо зараз, чи по-хазяйському там поярмаркували ми у пилипівку!

І під довгими чорними вусами розійшлась весела усмішка. Джура глянув на туго скручені дві пари порожніх саков позаду кульбак і нічого не відповів.

Зійшло сонце. Провесна вже співала свою радісну пісню. На синьому небі вирізьблювались зграї птахів, які поверталися з вирію. Вітер розчісує кучерявий густий чуб. Глибоко дихають груди. Співає саме повітря, аж у вухах лоскотно. Мчить, перестрибує через голосні струмки, через високі вали вірний бойовий товариш Палія, його улюбленець — румак Ворон!

А в Палієвій голові вже здаються не такими лихими звістки, що днями привезли у Фастів козаки, що у Немирові вже сидить від Олександра Дуки призначений Ян Драгинич, який розсилає свої листи ім'ям «цезаря Порти Оттоманської та ясновельможного господина воеводи і господаря» земель молдавських і земель українських. І вже в Кюрсуні з'явивсь з «приповідним листом», бач, «корсунський полковник Іван Губаренко», цей турецький прихвостень!

А коронний гетьман Станіслав Яблоновський ім'ям Речі Посполитої Польської видав уже «приповідного листа» на «Овруцького полковника шляхтичеві Максиміліанові Булизі». «Турки і ляхи господарюють на Правобережжі... Ще, чого доброго, приїдуть і до Фастова одразу два полковники: один — від Туреччини, а другий — призначений з Польщі?..»

Палій переборює в собі чорні думки і увесь віддається цій насолоді змагатися з вітром. «Козакові бракує орлиних крил!» — зітхає, побачивши над своєю головою могутнього орла.

— Буде нам, батьку, сьогодні велика удача! Орел все круж-

ляє над нами, — сказав Морозець, що їхав на другому полковниковому коні — Крукові, щоб огир також «провітрився».

— Ану, Вороне! — ударив коня Палій.

— Гей, Круче! — повторив і джура.

Випередив Ворон... Позаду залишився Крук. Палій радий, бо любить бути на самоті з своїми думками. І раптом полковник збагнув причину поганого настрою полчан. «Козаки не винні: зараз великий піст. Звикли до дичини та риби. Животи у них тепер голодні. Корній не вправляєється. Обозний всю увагу спрямував на худобу, а про годівлю людей забув. Обачний і я, захопився полагодженням зброї та людвисарнею і не подбав заздалегідь, що ж їстимуть у піст наші люди? Козаки на затірці та малаю охляли при такій тяжкій роботі. А це знов моя більша провина перед полком: сиротіють козаки без матері-полковниці, вона б з жінками якось би це передбачила».

І полетіли Палієві думки до Тупталового будинку на Подолі у Києві. І чомусь в цю мить пригадалась скарга поповича на свою жінку, яка була доброю сотничихою, ніякою полковницею і є нікудишньою гетьманшею. «Яка ще з Феодосії виїде полковниця? Он Корній як з своєю мучиться, бідолаха!» І отямився: за яром вже забовваніли руїни стін та обгорілі димарі на згарищах бердичівських. Порівнявся джура і показав пужалном:

— Погляньте! Андроникова хата згоріла, що за дивина? Увесь час, як ми сюди навідувалися, хата стояла. Може, я наперед поїду і дізнаюсь?

— Ех, ти! Сказано: молоде та зелене! Поглянь на сніг! Він уже тоне, а на нім — ніяких слідів не видно! Чи ти думаєш, що в Бердичів вороги на рогачах поприлітали, чи що?

— Об'їдьмо, пане-батьку, кругом: там з берега ще одна брама є, — вимовив Матвій Морозець і, глянувши спідлоба, стиха пояснив: — Та хіба ж я для себе?

На річці біля ополонки вершники вгледіли рибалку. Під'їхали ближче. Козак рукою замахав і шапку скинув. То був Палій знайомий Андроник:

— Католики мене спалили. Я тепер перебрався поки що до тестя. Він живе біля нашого православного собору. Оце повернувся наш панотець, і ми всі, православні, мов курчата біля квочки, навколо своєї церкви згуртувались. Католики хваляться, що на нас скаржилися королю! — розповідав Андроник, ловко витягаючи рибачькі снасті з ополонки.

Палій розстебнув комір. Сонце вже стояло над головою. Пролетіла одна за одною кілька пташиних зграй. І так було сонячно, і тепло, і по-весняному пахтів вітер, що на серці мимохіть повеселіло.

— Ну, годі! Буде на добрячу сковороду рибки — і хвала богові! — І Андроник повернувся до Палія: — Я буду вас просити за мною їхати. Наш панотець вам зрадіє, а що вже попівич Борис — той від радості нестямиться! — з пошаною до полковника відповідав козак і йшов обіч коней на диво легкою і швидкою ходою до міста.

У попівському будинку Палія привітали як дорогого і почесного гостя. Сім'я повернулася тільки на заговини перед великим постом. Спудей Борис, що вже закінчив іспити на богослова, приїхав з молодого жінкою. Крім Бориса, в сім'ї — самі дочки. Попівен повна велика кімната: тут і дорослі, і зовсім малі дівчатка. Всі метушилися, всі говорили, менші полізли до гостей на коліна. Джура сів у пекарні, де смачно пахтіло з печі гарячим житнім хлібом. Полковника вітали у найкращій кімнаті і посадили його у глибоке червоне крісло під великим портретом Богдана Хмельницького. Дорослі попівни одразу ж узялися чистити рибу. Попадая внесла солоних грибів та усяких страв засолених і заквашених. Наймичка почала витягати з печі житні пиріжки з калиною. А піп у другій кімнаті булькав якоюсь рідиною, і звідтіля ішов дух запашної варенухи. Богослов стояв на порозі, щоб бачити й чути обох гостей.

Палій щиро розповів про труднощі першої зимівлі козаків його полку — не вистаєє хліба, борщу і каші. Немає навіть хрину з буряковим квасом та редьки. Богослов схвильовано слухав і нарешті скрикнув:

— Боже милосердий, а у нас, в Бердичеві, цього добра гори гниють по ямах і льохах!

— Мої сотники не раз навідувалися до Бердичева, але дуже мало знаходили поживи для полку, — пояснив Палій.

— Та я вам сто возів спакую! Адже Бердичів саме на весняний ярмарок і торгує редькою, цибулею, часником, а найбільше — пшеницею і вівсом! У нас є такі гомелі з зерном, що в них минулого тижня на смерть засипалися двоє чоловіків!

Отець Василь усе мовчав, поглядаючи час од часу на вікна, а одного разу вийшов до пекарні й щось наказав робітниці. Матяш Морозець знайшов про що розмовляти з попівичем Борисом. Обидва господарі сердечно запрошували гостей підживлятися, і Палій, що добре виголоднів на весняному вітрі, їв усмак.

— Ось прийшла рада нашого братства, Семене Пилиповичу! — зрадів отець Василь і підвівся назустріч кільком статечним міщанам. — Може, наше братство стане вам у пригоді.

Братчики з великою пошаною здоровкалися з полковником. З кімнати непомітно позникали всі попівни. Всі двері попри-

чинялися. І стало в кімнаті зовсім тихо, бо говорив голова бердичівського братства Трохим Сидорович Бухало — шевський цехмейстер і наймудріша у Бердичеві людина. Братчики витратили на розмови не багато часу.

А ввечері, тільки зійшов молодий місяць, з міста виїхала довжелезна валка саней і возів. Братчики доклали все своє старання і ретельність, наділяючи фастівчан усім тим, що залишилось у склепах, клунях, гомелях, коморах і всяких похоронках неправославних торговців. Віддавали добро, на той час безгосподарне. Перевантажені підводи їхали повільно. Керував валкою попович Борис Хлібань, який не прогавив попросити Палія взяти його за попа в одну з церков Фастова.

— Мій батько взяв з мене присягу, що я ніколи не буду воякою! — глухо пояснив богослов, і Палій відразу відчув драму молодого Бориса Хлібаня.

Поки Палій гостював у Бердичеві і повертався з великою і безкровною здобиччю, фастівчани пережили надзвичайно тривожний день та ніч. Ніхто не знав, де подівся полковник, бо ні Палій, ні його джура не попередили в полку нікого про свій від'їзд. На шляхах часто грабували мандрівників. Саме того дня за Васильковом пограбували вірменських купців, а їх самих узяли в полон, вимагаючи великий викуп. Коли Палій з джурою, випередивши валку, під'їхали до Фастова і почули, що там б'ють у полкові котли, то й собі стривожилися. Крикнув Палій своїм гучним басом на все місто:

— Що сталось? Хто на нас напав?

Палій ударив Ворона, і той перестрибнув через глибокий яр, що обперізував місто.

— А бодай ти скис! — весело зареготав Лихопика. — У нас був зник полковник, а коли ми вдарили в котли, ти вискочив з-під землі.

Палій взявся в боки і засміявся голосно та весело, як тільки він умів. Козаки оточили його — хто вже на коні, хто вів коня за вуздечку, а хто з кульбакою в руках.

І в цей веселий час сонце бризнуло на вустах реготунів першим промінням. Вартові, занепокосні появою валки, яка завертала до Фастова, зняли тривогу. А Палій по-богатирському реготав, і козаки все тісніше обступали його, чекаючи від полковника якоїсь витівки.

Ось і Палій вглядів валку, і далеко пролунав його голос:

— Гей, козаки-молодці, одмикайте швидше браму! Бердичівські братчики везуть нам великопісні сльози! Привітайте їх, як рідних братів, бо вони для вас усю ніч не спали і трудів своїх не шкодували.

Сотники Пляка, Тиша, Цвіль і інші значні козаки загомоніли:

- Та ми в Бердичеві все обшукали!
- Там, крім старих бабів з дідами,— нічогосінько!
- І собаки звідтіля позабігали.

Лихопика довго чухав потилицю і сказав:

— Нагодуймо, хлопці, братчиків нашою затіркою! Доведе-ться і по скибці хліба...

— Не клопочися, пане обозний, братчики везуть з собою свою учту! — відповів Палій уголос і щось стиха проказав старшині.

Як почали козаки розвантажувати санки в полковій коморі і клуні, то враз всі розвеселилися й подобріли.

Братчики у Фастові не загостювалися. Дали відпочити коням і поїхали по дерева в ліс, — від ворожих очей підозру одвести. Через це і їхали вночі.

— Близько Бердичева граби не ростуть! — блискаючи очима, сказали братчики.

Фастівчани порадилися і всіх братчиків обдарували найкращими ведмежими й лисячими хутрами, які дорого цінилися. Поїхали братчики задоволені.

Фастівські хазяйки повеселішали. Одразу ж загадали козакам полагодити третій млин, що з осені стояв незібраний, а біля тих двох, які мололи, наказали попрорубувати кригу, щоб вода вирувала дужче.

За хрином, за редькою згадували батька-полковника і сміялися:

— Таки воно й справді привіз батько нам великопісні сльози! Так і прошибає сльоза!

Але хазяйновитий обозний гримав:

— На великдень також ще не буде ні каші, ні борщу,— заощаджуйте, мої господині, городину!

Тепер полковник спокійніше став збиратися до Києва. З ним їхав і сам Пилип Герасимович Снятенко. Лихопика жартував:

— А бодай ти скис! Везе з собою в наступ на Феодосію найстрашнішу для неї гармату!

— Сам же бачиш, що далі полк не може бути без матері-полковниці!

— Надії на наказну не справдилися, то, може, тобі пошастить з полковницею! — промовив з щирою ласкою.

Весна прийшла весела і дружна. Змила дощами з землі сніги. Сонячним промінням повисувувала шляхи. Теплом розтопила озера і річки. Примусила землю прями коріння, і незабаром повитикалися рослини, чудесні квіти й листя. Зазеленів весь світ знов. Розправилися у козаків широкі плечі, глибше почали дихати груди. Прийшов час справдити обіцянки дітям і жінкам. Хто не хліборобив, той будувався. Знудилися жінки

з дітьми по куренях і тепер у сонячнім веснянім теплі не знали, за що хапатися. І городи треба впорати, і своє обійстя одбудувати, поки вдома козаки. Тож і клопоталися день і ніч.

Полкова рада по-хазяйському розподілила всі ґрунти: і на Кодлубиці, і на Потіївці, і на Ксьондзці, аж до Могили Сороки, і на Снігурівці, і Офірній,— скрізь ішла будівнича праця, старі й малі були захоплені бажанням по-людському жити. І виростили навколо Фастова чепурні козачі слободи. Хоч стояли тільки самі клітки хат, але за плотами вже відчувалась вулиця і дівчата садили квіти. Всі ґрунти занесено на плани і записано до книг Фастівського полку та до книги міста.

Палій пише і одержує листи. Сам їздить і до Білої Церкви, і до Василькова, і до Межигір'я: з сусідами намагається встановити добрі взаємини. Сам не виявляє, що оселився на постійне життя. «Ніде родинам козачим притулитися у таку непевну годину», — казав він. Ночував полковник на пасіці дідовій, в яру, у хатці, схожій на ту, що про неї в казці згадується: «Стоїть в лісі хатка на курячій ніжці».

— Не можу я у себе нікого й привітати, бо й сам живу по-ведмежому: тільки-тільки барліг маю, щоб переночувати! — скаржився сусідам.

А Фастів же саме на караванному шляху: завжди повз нього мандрівники їздять, іншої немає дороги у Москву, чи в Київ, або в Польщу, чи в Крим. Скільки ж то могло гостей почесних і потрібних для Палієвої великої справи у нього тут у Фастові перебувати! «Таки потрібна добра господиня!» Про що б не думав, завжди приводила гадка до Феодосії...

Палій з світанку до ночі на ногах. Він встигав скрізь, і ніщо не ховалось од його погляду. Нелегко було його запорожцям призвичаюватися до хліборобської роботи. Добре знав це Палій і намагався змінити вдачу козацьку. Словом і ділом подавав приклад. Був скрізь і всім потрібний: там допоможе своєю силою, там — порадою, чи грізною доганою, або суворою лайкою, а траплялося декому відчутти на собі й важку батькову руку.

Не спить Палій ночами. Думає часом, як краще запобігти єзуїтській помсті... Бо в них підла гадюча вдача: треба увесь час бути на сторожі, щоб не підстроїли якої гидоти, не створили ганьби, не розголосоли скрізь, що потім і онукам не змити Палієвого безчестя.

Палій любить свою вітчизну і вірить, що народ на віки вічні позбудеться усяких панів, орендарів і лихварів.

Богатирську силу в собі почуває Палій, але інколи його долають сумніви: «Може, я на свою душу беру великий гріх? А що буде, коли я не зможу захистити прав моїх козаків на

Фастівщину? Боже милосердний, зжалься над моїм народом, який сотні літ кладе свої найкращі голови, захищаючи твої святі церкви і монастирі, тільки щоб ти над ним зжалився і допоміг прогнати панів!

З неспокійним серцем покидав Палій Фастів на страсному тижні. Лихопика ходив сумний, мов перед неминучим похороном своєї Мокрини. Але приїхав братові на підмогу Федір Пилипович Гурко, обраний на полкового суддю. Братова Палія була з роду Забіл, владна і гонорна, але завзята до господарської праці, невсипуща господиня. Мотря Тарасівна другого ж дня по приїзді обійшла всі ділянки, призначені під льон і коноплі... Білими своїми пальцями брала землю, м'яла її, нюхала і бралавала.

— Єй, трохи на язик не брала землю, сестрички! — з сльозами на очах скаржилася молоденька невістка Марти Кіндратівни Лагодихи, якій суддиха наказала наново угноїти землю й перекопати.

— Як не виконаєш мого наказу, — не дам насіння! — твердо сказала Мотря Тарасівна.

— Побачите, братику Семене Пилиповичу, полчани матимуть на той рік до великодня штани й сорочки! — сказала Мотря Тарасівна.

— Ця перша зима у Фастові нас добре навчила, як про все треба подбати за тепла! — багатозначно посміхнувся полковник при цих словах.

Дід Снятенко не виїздив за Фастів сорок літ. Тепер готувався до подорожі у Київ, наче мав об'їхати цілий світ. Звелів витягти із старої комори величезний лакований ліловий ридван, поважно пояснивши:

— У нім приїхав до Фастова з самого Рима від папи біскуп Олександр Соколовський. Це було того самого ранку, як у Варшаві одрубали голову хороброму Сулімі.

— А як цей ридван вам дістався? — спитав Лихопика.

— Дуже просто. Біскуп утік серед ночі в самій сорочці на Мошків балагулі, а я бачу — новісінький візок без хазяїна — ну, і приховав. Ось тепер і є мені, фастівському воеводі, в чім виїхати, а може, нам пощастить у ньому і полковницю з Києва привезти! — підморгнув до Палія дід.

Полковник дідових пояснень не чув. Він саме на Вороні об'їжджав будівлі, а як виїздили, то полковник сів з дідом. Джура мав Ворона на поводі.

Х. ПАНІМАТКА ПОЛКОВНИЦЯ

Дід Пилип Герасимович дримає в ридвані — страсний тиждень, і він, їдучи говіти до Лаври, голодує. Одягнений у святковий одяг, з шаблюкою, навіть пістолею — «тими самими, що в бою при Жовтих Водах здобув, — тоді три шаблі до ручки зломивши», — хвалиться старий.

Поруч діда сидить Палій і думає: «Полк повинен мати батька і матір. Всі хвалять Феодосію. Парася мріє про неї. Та й брат Феодосійн — сотник Сава — чесний і хоробрий козак. Непогано було б для полку, коли б він із своїми козаками приєднався до нас!»

Полковник наче перед кимось виправдується. Він везе лисячі хутра Феодосії в подарунок. Пригадався одержаний ним учора гетьманів універсал про мир з татарами. Гірко посміхнувся: «Мир з Кримом довго не продержиться. Як тоді з полчанами? Тепер повинен бути інший розподіл... Фастів не має населення, з якого могли б брати чинш». Козакам самим треба місто будувати. Й утримувати нарівні з власним господарством. А чим викликати у них любов до Фастова і до полку навчи мене, боже!» Такі думки снувались у Семена Пилиповича. І на чолі його лягли зморшки.

А ридван котився по шляху повз руїни сіл. «Лицарі в землі без могил, фортеці їхні в руїнах, а хто ж збере славу й перекаже її нащадкам? — думав Палій. — Ляські письменники поспішають записувати свої чорні подвиги на нашій землі... А ми он Боккачієвого «Декамерона» своєю мовою розповідаємо, та ще й у піснях... Та романи про чужоземних лицарів, як ось про Петра Золоті Ключі та про його кохану Мелюзіну... Ловко в козацькій кармазиновій жупан обрядили провансальського графа Петра з його коханкою. Гарно пише менший Лагода і без помилок переписав мені твір про чеського королевича Брунцвіка. Треба попрохати хоч у борг у Лаврі паперу! Книги фастівська молодь довгими зимовими ночами вголос читала і замастила. Хай собі перепишуть для вечорниць», — вирішує Палій.

Прокинувся дід — його шапка лежить на колінях:

— Де ми зараз? Невже й до Білої Церкви не доїхали? Ну тоді милосердний бог хай прощає старого грішника.

Пилип Герасимович розв'язав торбинку в ногах і витягає квадратну пляшку, та козячий ріжок, і проскуру:

— Може, хочете, Семене Пилиповичу?

— Красно дякую, я заправився сніданком як слід, до самого Києва! — відповів Палій. Він дивився на високий замок Білої Церкви, що здіймався над ясно-зеленим верхів'ям

дужих дубів. Замок збудовано з цегли в готичному стилі. Весь темно-червоний з черепичним червоним дахом й гостроверхим муром навколо, з кількома чотирикутними бойовими баштами, цей замок стояв одним вартовим польських магнатів. «І на те треба зважати: хоч як важко Речі Посполитій з грошима приходиться, але німецькому гарнізону щороку сповна виплачує золотом». І ці думки з'єднала чорні брови.

Дід Снятенко глянув і сердито плюнув:

— Магнатська пиха — нічого більш. Поки там жили козацькі полковники, ми їздили в Білу Церкву. Гарний будинок був у Адама Степана Мазепи, а ще кращі мали садиби його шестеро діверів Мокієвських. Шляхетний полковник Семен Половець був до простих козаків, як і покійник батько Богдан, з відкритим серцем. Дві донечки мав — красуні на увесь світ, а мудрі, а сердечні, а звичайні — немає людських слів, щоб про них усю правду висловити. Вчилися у Києві в монастирі! Обидві були двічі вдовами, а тепер вже за третіми чоловіками не живуть, а поневіряються. Та, що за Горленком, хоч дітей має живими од третього чоловіка, а хрещена мати Феодосії — тільки й знає, що діток ховає. Тут недалеко пан Фельбровський жив — Мазепа любив його молоду жінку. Потім з Франею-вдовою сукав прядиво. Та Горленко перехопив, так йому нічого не зоставалось, як повінчатися з Ганною. Багата, вродлива, мала два сини од двох чоловіків-полковників. За те ж володіла по батькові й чоловіках трьома спадщинами. Мазепина мати висватала своєму одинакові і врятувала сінка від помсти скаженого Лазаря Горленка. Хе-хе-хе... Прости, боже, мене, грішника!

— Тяжкий шлях до щасливої зірки! — посміхнувся Палій.

Дід знов задрімав. Палій згадав Мазепу: «Просив у мене латинського Боккаччо з малюнками — пам'ятку грішної Пазі. Я повіз Антонові показати, бо і самому книги до вподоби. Розсердився есаул: «Я живу при гетьмані, у нас бувають освічені гості. Давно я мрію про ці книги». — «Книги, пане Яне, я не для гостей, а для самого себе набуваю». Як я так відповів, — мов подавився він і замовк. Коли б ще не нажив я у Мазепі дошкульного ворога?»

За вікном над бур'янами незасіяних ланів дзвенять жайворонки, кигичуть жалібно чайки, цвірінькають горобці. Ближче і ближче Київ. Настирливіше хвилює питання: «Що скаже мені Феодосія? Чекати гетьманшиного сватання часу немає». І самому собі дивно це парубоче хвилювання.

Був страсний тиждень. Київ чепурив до великодня вулиці, подвір'я і палісадники. Ярмаркові майдани стояли порожні-сінькі, заметені й посипані піском. На них вже рябіли кару-

селі під синім полотняним запиналом: праворуч — двоповерхова, внизу баскі коні, а вгорі білокрилі лебеді, а ліворуч — одноповерхова, з колісками й човнами. Збивали зелено-жовтий балаган для мандрівних комедіантів. На високі ступи гойдалики прив'язували канати. Був тут і циган з п'ятьма ведмежатами, який, впізнавши Палія, біг за ним, поки полковник не кинув йому п'ятака.

— Скажіть дядькові Василеві Лукомці, що він подарував старому циганові щастя! — цілючи нову блискучу монету, крикнув циган.

Палій з джурою завернули до будинку Довгопольців. Ридван з Пилипом Герасимовичем покотив до церкви Миколи Притиського й зупинився перед брамою сотника Тултала. Там саме замітали подвір'я й посипали золотим дніпровим піском стежки. Вийшов сам сотник з сотничихою та трьома дочками і невістка дідова з своєю Феодосією. Взяли старого попідруки, оточили юрбою, мало не понесли на ганок.

— Ото клунок великий та скринька червона — од полковника Палія гостинець Феодосії, — голосно промовив дід.

Молодиця тільки посміхнулась не устами, а своїми довгастими гарними очима. А її мати запитала:

— А сам же полковник де?

— Поїхав по писанки до черниць на Печерське! — підморгнув добродушно дід.

— А ми вже почали непокоїтися, що вас немає. Ходім, треба з дороги підкріпитися та одпочити, — клопотався господар.

Не тільки по писанки поїхав на Печерськ Семен Пилипович: ще восени замовив він живописцеві лаврському портрет покійного сотника Стефана Семашка, залишив і гроші на раму багетну золоту. Мов живий, дивився Семашко з портрета, бо живописець його добре знав та й у Лаврі жив ченцем старий Семашків брат, подібний до нього. Чималий портретпогруддя зробив.

Всі були в церкві. Семен Пилипович постукав до Семашкових кімнат. Вийшла до нього Феодосіина мати:

— Уляно Вікентіївно, пустіть мене до себе!

— З дорогою душею, милості просимо!

— Хочу я великоднього подарунка свого Феодосії Петрівні приладнати, — пояснив Палій і показав портрета.

— І-і, голубе Семене Пилиповичу, нащо такі турбації?

Перед іконами горять лампадки, одна висить, друга стоїть на божничку — зеленаста і червона. Розгорнув Палій портрет. Стара руками сплеснула:

— Ой, та як же ж ловко, упокой, боже, твою душечку

в царстві небесному! Мов з золотого вікна божого раю виглядає наш голубчик!

— На якій стінці краще? — запитав Палій.

— Приладнайте його у горниці-вітальні... Ходім, мій голубе! Я зараз і світець засвітю... Ось тут між вікон. Здійміть «Гору Афон» — для неї місце буде й тут, між «Байдою» та «Мамаєм», — заметушилася.

Запасливий полковник витяг з кишені гак та два цвяхи і, ставши на лаву, — висока стеля у будинку Тупталів, — повісив портрет по-хазяйському.

Стара винесла голландського полотна рушник, шовками й золотом вимережаний. Полковник посміхнувся:

— Ну, я з рушником не вмю!

— Сама, сама, голубе, зроблю!

— А оце, паніматусю, вам усім од мене по писанці. Оця кришталева — Феодосії Петрівні, ця золота — вам, цю, що одчиняється, я приготував Марисі — дівчатка люблять усякі брязкальця, хай потішаються, а ці — козакам-хлоп'ятам!

— Розговлятися просимо до нас. А тепер ідіть до церкви. Либонь, уже дочитують «Діяння святих апостолів», ще не дзвонили до заутрені. Радість яка! У нашій приходській церкві служитиме батуринський ігумен ієромонах Дмитрій, — архімандрит лаврський дозволив і благословив. Наш Данюша! Там Сава Григорович аж світиться щастям: один же синок, на старість у бога вимолений та постами й молитвами виблаганий! І мій Сава з жіночкою й дітками приїхав. І брат небіжчиків Питирим з Лаври з нашим Данею служить... Ідіть же до церкви!

По карнизах уквітчана вогниками-плошаками, сяє майже церква Миколи Притиського на Житньому майдані Подолу.

Про великодню весняну ніч мріє київська молодь увесь довгий рік! Тисячі учнів численних ремісничих цехів Подолу, що працюють у неймовірно тяжких умовах по 14—18 годин на добу, сьогодні викупані, причесані, одягнені в усе чисте, ходять по церквах. Парубчаки й парубки — окремо. Дівчата — своїми громадками. Ліхтарі скрізь засвічені. У всіх від посту трохи туманіють голови. Церкви сяють. А по землі навколо церков у кілька рядів стоять з ночовками старі жінки й діти. А в тих ночовках високі, мов башти, паски, прикрашені цукровими ягнятами й квітами. Смажені молочні поросята з зеленою петрушкою в роті. Ковбаси, кендюхи, окости, кольорові крашанки, сирні паски. У кожних ночвах свічка горить і освітлює цю розкіш: сім тижнів скором заборонено було їсти.

Семен Пилипович увійшов до церкви по килиму: цехмайстри вартували, щоб почесні молільники могли вільно прохо-

дити на свої привілейовані місця перед вівтарем. Серед церкви лежала товстенька книга. Кожен грамотний у великодню ніч міг підійти до книги й прочитати в ній сторінку. Семен Пилипович порівнявся з книгою. Останній читець одійшов. Ніхто не підходив до книги. Полковник оглядівся, перехрестився і голосно прочитав розділ.

Дяк у стихарі, надушений м'ятною настоянкою, щоб перебити дух горілки, підійшов до книги.

Феодосія в ясно-синьому платті стояла серед жінок ліворуч. Біля неї двоє менших: Михась — дев'яти й Марися — дванадцяти років.

Шістнадцятирічний Лукаш був у себе в Братському монастирі. Вперше скинула жалобу молода вдова. Дивні почуття наповнюють Феодосію. Вона згадує все своє життя. Палке кохання з Стефаном. Одруження з любим. Щастя і горе з ним, єдиним на світі, і сама його загибель здаються нині напівсвідомим сном. П'ять років Стефанової неволі й загибель його у безодню розпачу вкинули Феодосію. Мріяла про монастир. У Тупталів всі три дочки тільки монастирем і марять, а син у сімнадцять років, ще студентом, постригся у Кирилівському монастирі. Мати докоряла: «Де в тебе багатство, щоб іти в монастир?» Радилася Феодосія окремо з кожною ігуменею жіночих монастирів. Найменший внесок був недосяжним багатством для Феодосії, бо вона ж не сама, а з малими дітьми.

«Ти своїм життям кидаєшся так, наче сама володієш ним? Забула, що відповідаєш і за дітей?» — одного разу сказав їй названий брат чернець Дмитрій Туптало.

Феодосія опам'яталася. Справді, все, що було в неї, — дітям належало. Невже вона пограбує рідних дітей?

— Чому не виконуєш Стефанової волі, уникаєш Палія? — питали вдову родичі.

— Ви хочете, щоб на тім світі я вже свого Стефана не мала? — заридала тяжко Феодосія.

Удова твердо вірила, що на тім світі чекає її Стефан, і боялася, що, одружившись з Палієм, себе позбавить того щастя.

— Вір мені, сестричко, що у бога в раю буде щастя не таке, як у нас на землі. Душі, які щиро кохалися, — з'єднаються там у бога для безплотного щастя-кохання, хоч би вони тут, на землі, й були роз'єднані. Кожна душа в раю знайде свою кохану пару. І чого ти боїшся? Палій замислив святу й велику справу — воскресити на Україні лицарство й прогнати з нашої землі поневолювачів народу — католицьких панів. Якби жив твій Стефан, — напевне, сам пристав би до

Палія і допомагав би йому. Неспроста ж він з Палія присягу взяв! — говорив Дмитрій.

Все це спало на думку Феодосії у великодню ніч, хоч як вдова молилася, щоб не згадувати про Палія.

І раптом по церкві пролунав Паліїв голос. Феодосія стала навколушки, почала хреститися, біла земні поклони: «Мати божа, врятуй мою грішну душу! Чого той Палій вдень і вночі стоїть передо мною? Чого думки про нього не залишають мене? Чого він скрізь ввижається та вчувається мені? Мати божа, допоможи мені зберегти кохання до мого Стефана!»

А найменша Тупталівна шепоче Феодосії:

— Послухайте, сестрице, як же ловко читає Палій «Діяння»! Розбудив своїм голосом, мов трубою архангеловою, усіх, що були поснули під мимріння та бурмотіння наших парафіян.

— Мамочко, адже я мушу називати його, — Мишко очима на Палія, — татусем? — І хлопець попросив: — Мамочко, Петрусь прийшов, одпусти мене з ним у Братський до Лукаша!

Марися з другого боку й собі:

— Мамусю, пусти й мене з Петрусем, — нудить мене і в голові паморочиться.

— Де ви бачите Стоуса?

— Та он же за татусем одразу!

Обоє показують на Палія. Феодосія повернула голову й очима у той бік. Сказала:

— Дівчинці вночі блукати вулицями непристойно!

— Одпустіть і мене з Марисею. Ви казали, щоб я привела розговлятися проскурницю, то й до неї навідаємося! — попросила нянька.

Діти, як метелики, пурхнули. Обоє Палієві руки поцілували, проходячи, і щось сказали, певне, дякували за гостинці: «Мабуть, подумає, що я їх навчила?» — посміхнулася Феодосія й пригадала найстаршого, Лукаша, що навіть зважився докоряти їй:

— Батько дбав за нас, умираючи, а вам не хочеться, щоб мали ми знову батька. Хочете, щоб Марися і Михась так і вирости у сирітстві?

Пригадала, як крикнула на сина:

— Ти матір вчити? Схаменись!

Сльози виступили на очах. Ой, тяжка й складна вдовина доля, а ще тяжче — вдовине кохання!

На голову вищий за всіх навколо стоїть Палій. Відчуваючи на собі сотні пар очей, тримає себе гідно. Хреститься, поклони б'є. Стоїть, дивиться на золоту браму вівтаря, а на тім тлі — висока й струнка Феодосієва постать в ясно-синьому кунтуші, в білій прозорій намітці, мов пливе у хмарах ладану.

Серед священників стоїть сотників син Дмитрій у чорному клубуці. Вище середнього зросту, подібний до Христа, яким його малюють на православних іконах: високе чоло, ясні замислені очі, русяве хвилясте волосся до плечей і довгасте обличчя з невеличкою русою борідкою. Сотник Туптало витирає щасливі батьківські сльози, а сльози все течуть, особливо тоді, як у церковній тиші звучить синів тенор. Марія Михайлівна Тупталиха, молодша за свого чоловіка років на тридцять, сховалася від цікавих очей у закапелок за лівим криласом і не підводиться з колін — молиться за синочка Даниюшу. Перед нею — ікона божої матері з сьома мечами, встромленими в груди. Біля матері три дочки — Памфілія, Февронія і Парасковія. Вони вже перейшли той вік, коли віддаються дівчата: змалку присвятили себе богу і мріють про монастир, що його вже й збудували. До матері подібні — чорняві, з темними очима, тільки худорляві. Всі вони у ясному заради великодня — звичайно ж завжди в чорному ходять.

Палій дивиться на молодого Туптала і думає про нього: «Читає англійського філософа Бекона, любить Таціта і Марка Аврелія. А найбільше кохається в поезіях Горація — прищепили і Тупталенкові свою любов до латинських книг старенькі Баранович з Галятовським», — лагідно згадує полковник своїх учителів. Він дві ночі на різдво у Батурині провів у задушевних розмовах з Дмитрієм і полюбив цю полум'яну патріотичну душу, хоч і не поділяв обраного Данилом Тупталом життєвого шляху. Запам'ятались його слова:

— Для нашої України зараз тільки два шляхи: воєнний і книжковий промисли. Щоб не докоряли єзуїти, що все православне духівництво — неуки. Лазар Баранович не дарма свою книгу віршів назвав «Меч духовний». Ми, брате Семене, також лицарі, тільки маємо іншу зброю.

З тої ночі, коли одне одному відкрили тайни своїх сердець, став Тупталенко безмежно дорогий і рідний Палієві.

Радів Семен Пилипович, що застав у Києві Тупталенка. Він не сподівався його бачити, бо чув, що на великдень у гетьмана буде великий з'їзд гостей, і Дмитрія — батуринського ігумена — не одпустять: любив попович пишатися перед гостями красномовними проповідями високоосвіченого Дмитрія. Король часто присилав до гетьмана у Батурин дипломатів, потайних хитроумців єзуїтів, і присутність ігумена у таких випадках була потрібна. Та видно добре поклопотався старий родич Тупталів — генеральний суддя Прокопович, що гетьман одпустив Дмитрія.

По службі Палій з сотником увійшли до вівтаря. Дмитрій сердечно його привітав. Був стомлений служінням і постом.

Увесь великий піст нічого не їв, крім шматка житнього хліба та води, дозволяючи собі тільки в свято білу проскуру з'їсти. А на страсному тижні з четверга до великодніх розговин живився на добу тільки водою.

Усі чоловіки згодом пішли до Тупталів. Син ніжно підтримував сотника, а Палій — Пилипа Герасимовича.

Вже розвиднювалось. Тьмяно світили зорі.

У великій горниці сотника стояли столи в два ряди. Крім почесних гостей, прийшли розговлятися інваліди з «шпиталю для людей лицарських, од ворогів у різних боях скалічених». Шпиталь, наново одбудований сотником на Куренівці, на цю ніч усіх, хто може ходити, послав розговлятися в родинях сотенної старшини та заможних міщан і козаків. До Києва сходилися каліки і хворі, — їх було тисячі біля Лаври, монастирів і церков київських.

Десятеро таких калік викупано, одягнуто в чисту одержу й посадовлено за стіл. Столи стоять і в сусідній кімнаті, і в сінях. Поки всі перехристосувалися та посідали, — зовсім розвиднилось. Дітям місця не було, і вони сиділи на колінях у батьків. Сивий вісімдесятирічний Сава Григорович щасливо усміхався, а з його очей текли сльози. Він з сином очолював великодній стіл. По другу руку Дмитрія сиділи його мати, Марія Михайлівна, і Палій.

Благословив трапезу сам Сава Григорович.

Три Тупталівни і Феодосія із старшим сином Лукашем та десятком його товаришів-спудеїв дбали, щоб на великих різьблених блюдах, як їх називали, сябрах, на металевих тацях і у великих полумисках були ковбаси, сало, кендюхи, порізані окости, запечена свинина, телятина та інші страви.

Всього було вдосталь на столах: і здобних пасок, і пирогів з усячиною, і різнокольорових крашанок. Не було одного — горілки. Великі кінви були повні виноградного вина, а коли його випили, то в них налили хмільного меду. Після меду наповнили кінви різними ягідними та овочевими квасами. Парубчак поставили на столи великі полив'яні миски з міцним узваром, — ним закінчувалася трапеза розговин.

Дмитрій запросив Семена Пилиповича до себе одпочити по трапезі. Його невеличку кімнату на другому поверсі батьки зберігали недоторканою. Серед ікон вражав тут образ великомучениці Варвари — юної красуні з високим чолом й гордими устами. Варвара обома руками тримала золоту чашу.

Дмитрій, перехрестившись, поцілував образ Варвари, скинув чернечий клобук та рясу і ліг на своє тверде ліжко — на дошках лежала тонка повсть, прикрита темним вовняним коцом. На лаві постелена була інша постіль: перина й пухові

подушки — для Палія. Слідом за сином увійшла старенька Марія Михайлівна:

— Чи все тут у вас зроблено, що треба?

— Хто це у вас хоче з мене зробити периноспателя та подушкоспателя, шановна пані господине Маріє Михайлівно? — усміхаючись запитав Палій.

— Ніхто, як голубонька Феодосія, вона цього разу у нас мала послушаніє. Дочки мої церкву прибирали. А я, тільки Данюшу свого побачила, стала ні до чого не здатною. Синочку, променю мій сонячний, ось тут у шафці поставила я тобі дещо. Чим ти тільки й живеш?

Семен Пилипович ліг на свою постіль і дививсь на образ Варвари, не міг одірвати од нього очей. «Кого нагадує мені великомучениця — щось у ній є знайоме?» Палій незчувся, як заснув.

Дід Пилип блукав по будинку: наводив снятенківські порядки у Тупталів.

Робітниці поспішали з миттям посуду й прибиранням великого покою. Залишили один стіл. Установили на нім паски, сирники, крашанки й усі великодні страви. Встелили підлогу килимами — поклали на них конопляні хідники. За всім цим наглядала дідова невістка — вдова. Пилип Герасимович не любив її. Довго благав його Петро згоди на шлюб свій з міщанкою Довгопольцевою. І тепер він покликав невістку в бічну світлицю й запитав:

— Чи довго ти, Уляно, будеш каламутити в моїм роду? Чому Феодосія не дає згоди на шлюб з полковником Палієм? Мабуть, тобі не хочеться з Києва виїжджати? Кумась покидати, га?

— Ой ні, пане-батьку наш, не грішна я у цьому! Жити у Києві в родичів за Христа ради — нелегко. Та що ж зробиш з Феодосією, яка вдалася у свого впертого батька Петра? «Піду в черницю!» Хіба не бачите, як вона змарніла і схудла.

— А хто ж буде дітей її до розуму доводити? Сказано, безтямні баби! Веди мене до Феодосії!

— Лягла вона, паночку-бачечку. Втомилася, бідна, одпочиває! — перелякано казала невістка.

— У мене своя казала порожня стоїть. Чого витираєш чужі кутки у Києві, мов безпритульна? — дедалі гнівніше гомонів старий.

Почула дідів голос Феодосія і прибігла:

— Чого це ви, дідусю, заради великодня гніваєтеся? Матуся й так очі виплакала, що Сава десь загостювався — до матері розговітися не прийшов! — і повела до своєї половини грізного діда.

Привела, у м'яке крісло посадила, стала навколюшки й голову схилила:

— Рубайте, діусю, мою голову! У всьому сама винна. Бідна матуся свої очі через мене виплакала!

— Тобі до смаку жебрачкою з дітьми по чужих людях поневірятися і свій козачий рід шляхетний ганьбити? Чому до мене не їдеш? Чи я б тебе не прогодував, не зодяг з дітьми?

— Дітей треба вчити?

— У нас зараз у Фастові багато богословів, та філософів, і всяких великих вчених! — кричав старий, блискаючи з-під волохатих брів грізними очима.

— Діусю, любий, ріднесенький, не будіть дітей і гостей! У всьому я винна. Тихесенько одрубайте мені голову!

— Мабуть ти, Феодосіє, і посивієш, а пустоців та вигадок не кинеш! Скажи мені, коли вінчатимешся з Палієм? — одриваючи руки від онучиних уст, запитав Пилип Герасимович.

— Коли ви і матуся мене поблагословите! — одповіла жінка покійно.

— Правду кажеш? Згоджуєшся сьогодні заручини одбути? — обома руками взяв обличчя Феодосієне і в очі глянув дід.

Очей не спустивши, витримала погляд жінка:

— Правду кажу. Коли хочете, хоч і сьогодні хай будуть заручини!

— Вставай, Феодосіє! Сядь біля мене. Ніхто тут нас не почеує? — почекав, поки онука глянула за двері. — Чи ж я не розумію твоїх гордоців, моя кохана ярочко? Слухай же мене. Привіз я золото заповідне своє. Мідний казанок з битими талярами. Бабі сказав: «У Лавру на сорокоуст по моїй смерті!» Палієві зараз на будівання гроші потрібні. Шукає, де позичити, бідолаха! Так ось ти йому сьогодні й передаси, як своє віно! Розумієш? Почекай! Та одчепись, ну, чиста бджола! Мій тобі такий наказ: сьогодні заручини, у Хомину неділю — вінчання. А тоді всім у Фастів... Який це, справді, козачий полк, як у ньому немає паніматки підковниці?! Зрозуміла?

— Хай буде божа і ваша воля! — одповіла Феодосія.

У кімнату зайшла Уляна Вікентіївна.

— Усі одпочивають, а тут гість великий завітав... Не знаю, що й радити.

— А я для чого? Снятенки Тупталам не чужі ще з прадідів. Родичаємося близько двохсот літ. Наливайків учитель, єпископ Інокентій Туптало, мав матір — Снятенківну. Тож-то й воно! Одпочивай з богом, онучечко, та не забувай своєї згоди і дідового наказу!

Схвильована, йде Феодосія в сад. Тутталів сад по узгір'ю розкинувся. Між виноградників дуби, клени і явори порозросталися. Під кожним деревом — лава. А там, біля явора, коло високого муру, — альтанка, заросла виноградом. Улюблене місце одпочинку батька й сина Тутталів. Стежечка, золотим піском посипана, веде туди від ганку. Феодосія йде стежечкою, мов якийсь вихор розвіяв усі почуття, думки і сподівання. Жінці треба на самоті привести до ладу думки.

«Він учора приїхав. Подарунками мене засипав, а сам не підійшов до мене ні в церкві, ні дома. Мусила я вітати його перша біля столу. Обсмалив поцілунками, христосуючись. При трапезі на колінах тримав Марисю і цілував її».

— Ах! — скрикнула: під явором сидів ігумен Дмитрій з непокритою головою, в ясно-сірому підряснику. Обличчя його здавалося ще білішим, ніж завжди.

— Злякалася, кохана сестрице? Одпочиньте! — І пересів на другий бік.

Синів блискучий Дніпро там, куди вливається Десна. Бувають зеленою гамою весняні сади, прикрашають береги. За ріками в далечині, скільки сягало око, лежали сизі ліси. Дзвонами гуло повітря. Феодосія довго милувалася Дніпром, берегами, краєвидом Подолу. Опустила очі, несподівано зустрілася з очима Дмитрія і раптом пригадала:

— Даню, простіть, братику: ей-ей, не знаю сама, як так вийшло, що я не похристосувалася з вами.

І Феодосія обійняла і тричі поцілувалася з ченцем. Зробила це несподівано для Дмитрія, а може, й для себе. І враз згадала, що було вісімнадцять років назад.

Був такий же сонячно-блакитний великодній ранок. Синів Дніпро, сріблилася Десна у золотих берегах. А вона, учениця з Вознесенського монастиря, ось на цім самім місті христосувалася із спудеєм Даньком. І тоді вони на яворі вирізали слов'янські літери «Добро» і «Фіту» — «Данило» і «Феодосія».

Феодосія оглянула явір. Від «Фіти» зостався невизначний шрам, а «Добро» наче збільшилось.

Голови їх зблизились.

— Що це, братику, означає? — перелякано запитала жінка.

— Ви, сестрице, вирізали «Добро», мабуть, ясніше, ніж я «Фіту» — відповів усміхаючись Дмитрій.

— Сьогодні ввечері мої заручини з Палієм — цього хочте дідусь! — глибоко зітхнула Феодосія.

— Дуже тяжкий хрест узяв на себе брат Семен, і кожен з нас мусить допомагати йому, щоб він завчасно не знемігся під надмірним тягарем. Я поїду у Фастів на освячення закладин фортеці.

І від цього спокійного голосу й теплового погляду ясно-сірих очей Феодосія якось остаточно переконалась, що вона робить те, для чого призначена. Така упевненість заспокоїла її цілком і, поговоривши трохи, вона пішла в дім, щоб подбати за обід. Повним глибокого кохання поглядом провів молодий чернець Феодосію. Потім став навколюшки перед тим пеньком, що на нім сиділа жінка, і, спершись на нього ліктями, сховав лице в долонях, заривав. Молився.

— Синочку!.. Данюшо, дитино моя! — з альтанки підійшла стара Тупталиха.

Дмитрій схопився і хотів бігти, але піст, безсонні молитви й потайні душевні переживання знесли його, і він замалим не впав. Мати ввела його в альтанку, посадила, обійняла і, плачучи, заговорила:

— Мовчи! Все знаю. Серцем своїм болю. Ми з батьком і будинок цей для вас будували. Буде, думали, наш Данюша священиком при церкві, усі треби хай інші священики справляють, а він знатиме свою науку. Кохану жіночку, діточок повне кубелечко, — нічого більше ми з Савою у бога не благаємо — тільки онучаток від тебе! Доживати старість під твоїм щастям. Та милосердний бог інакше розсудив. Де не взявся той Семашко, двічі з дівчиною протанцював, і вона без пам'яті закохалась, забула мого Данюшу!

— Нене моя рідна, бог хоче, щоб я своє серце очистив для вищого призначення! Помоліться милосердному за свого грішного сина! — прошепотів їгумен.

— Думаєш, коли ти малював великомученицю Варвару...

— Нене моя! Навіщо спогади?

— Тільки ради тебе я терпіла стільки років під своїм дахом цю блудницю.

Випростався. Мов з алебастру зробився. З сірих очей — вогонь. Нещасна мати зсунулася з лави, стала навколюшки і залилася слізьми.

— Прости мене, окаянну грішницю, сину, прости! — припала устами до синових колін.

Мов скам'янів. Тільки важко-важко дихав. Промовив на решті:

— Ідіть! Залиште мене! Хай буде ця тайна між нас.

Кожне слово насилу виривав із себе. А навкруги — солов'ї, десь близько — жайворонок.

Мати слухняно підвелась. І, не поправляючи намітки на голові, що збилася на один бік, хитаючись, вийшла з альтанки.

Через тиждень сам Дмитрій повінчав Палія з Феодосією у церкві Миколи Притиського. Весілля не було. Рідні й ближчі знайомі після вінчання пообідали у Тупталів. І Палій з родиною і Дмитрієм виїхали до Фастова, виславиши наперед Петра Стоуса з суворим наказом не припиняти праці і ніякого торжества не уряджати, зважаючи на скрутні обставини полку.

У Фастові Дмитрій з духівництвом освятили закладини фортеці, кам'яної Воскресенської церкви, полкової канцелярії, шпиталю, й школи, та будинків для полковника й старшини.

Перед цим на полковій раді затверджено план фортеці з вулицями і майданами.

По освяченні був спільний полковий обід. Співав хор. Грали музики. І паніматка-полковниця Феодосія протанцювала з полковником козачка, з паном обозним гопака, а з усіма іншими метелицю. Коли пішла з танців до себе, козаки нарікали:

— Пане-батьку, ми на свою паніматку і не надивилися — так вона рано покинула нас!

— Ніякий дідько од вас уже паніматку-полковницю не відбере — ще надивитесь! — відповів весело Палій, димлячи люлькою.

Феодосія пішла, бо Дмитрій виїздив до себе в Батурин і треба було написати листи, гостинця Парасі спакувати й порадитися про церкву та школу: обіцяв ігумен добути допомогу в гетьмана для них.

ХІ. РОДИННЕ ЩАСТЯ

Збудувати фортецю з містом — справа не одного року. На руїнах древнього Фастова було багато цегли: адже тут стояв біскупський пишний замок з друкарнею та соборним костьолом, фортеця, єзуїтський монастир з колегією та двома костьолами, бернардинський монастир з костьолом. А ще ж і ратуша та всі міські будівлі. Фастову ще король Сигізмунд II 1601 року дарував магдебурзьке право та два ярмарки на рік.

Лихопика наказав складати цеглу з руїн у стоси. На мурування печей і димарів у хатах козаки також брали цю цеглу. Полкова рада постановила збирати потрібні матеріали для будування фортеці: полк мусить насамперед подбати про захист родин і свого майна на випадок навали ворогів. У Снятенка на хуторі та й то є своя невеличка фортеця. Лихопика хвалився:

— Ми вже маємо дерева на більшу частину острога і три башти. А треба ще хоч на чотири башти та на три брами.

За літо обтешемо й засмолимо дерево, воно підсохне, а зимою ще довеземо. Надійний матимемо захист.

— А як татари зараз нападуть? — запитував Палій.

— У Бахчисараї цього року хан присягнув, що двадцять літ не пустить своїх татар на Україну. А ми за ці роки Фастів он як збудуємо!

Тим часом навколо руїн Фастівської фортеці забілили стіни чепурних козацьких хат. Муляри посеред майдану споруджували фундамент з цегли для полкового Воскресенського собору. Артїлі великоросїян пиляли дошки та заготовляли для теслярїв кругляки й слупи. Лихопика вимагав, щоб козаки допомагали майстрам і самі привчалися до будівництва.

Палій суворо стежив, щоб козаки навколо Фастова викопали глибокий канал, в який можна було б пустити воду з річки. Закінчивши хліборобську роботу, козаки взялися за грабарську. Сам Палій щодня копав землю і того ж вимагав од усіх. Виняток робився тільки для тих козаків, що собі будували хати та господарські будівлі або іншу роботу виконували.

І ось у такий час напруженої роботи у Мокрини почалися пологи. На обозного страшно було дивитися: він щиро кохав дружину, боявся за її життя і так соромився виявити свої переживання, що безтямно наклепував на себе, і тим збільшував страждання Мокрини, і доводив хвору до розпачу, бо вона не розуміла цього.

Біля Мокрини зібралось багато рідні; крім її матері, біля неї було кілька сестер: кожна бралася її лікувати або радила тільки свою знахарку. А Мокрина кричала без угаву день і ніч. Одна баба-шепотуха звеліла розібрати над породілєю стелю і дах. Зробили. У хату полив дощ, а Мокрині не полегшало. Друга лікарка звеліла Мокрині та всім, хто був біля неї, подерти на собі сорочки спереду. Та й це не допомогло, усе гірше ставало.

Лихопика без пам'яті пив горілку та глузував. Коли на третю ніч всі задрїмали, а знесилена Мокрина лежала непритомна, Лихопика привів до неї свою мамку Гаяну.

— Порятуй її, бо і я з нею ляжу в могилу, — сказав на вухо.

Гаяна звеліла внести велику діжку, запарила якесь зілля, нагріла купіль і посадила туди Мокрину. Хвора отямилася. Попросила пити. А вдосвіта породила трьох хлопців і одразу ж заснула міцним сном. Гаяна лишилась біля неї грізним вартовим, щоб ніхто не потривожив сну хворої. Хлопців розглядали всі жінки, мов якесь диво. Вони були цілком однакові: маленькі, червоні й мовчазні. Гаяна побила їх — вони запищали, їх скупали, сповили.

Лихопика у розпачі кинувся до Палія:

— Чи мені втопитися, чи повіситись? Став на весь полк посміховищем: привела мені Мокрина аж троє чи то кошенят, чи то цуценят.

Палій усміхнувся у вуса:

— Вітаю тебе, куме, з трьома синами! Ну, тепер треба рестити.

— Семене, тільки хрести не по-козачому — порохом, а як посполитих — водою!

— Тю на тебе, Корнію! Я ж не піп, а тільки кум! Ходім до отця Пафнутія.

Зробили хрестини. Минуло тижнів три. Одного дня зустрів Палій побратима.

— Чи здорова Мокрина? На цім тижні й не бачив своїх хрещеників,— винувато промовив Палій.

— Постить, як черниця, і над дітьми труситься. У хаті крик дитячий, сморід від пелюшок: це ж не жарт — п'ятеро колисок гойдається у моїй хаті. Якби знав таку свою долю, зроду-віку не одружився б! — махнув рукою Лихопика.

Палій співчутливо глянув на побратима. У Мокрини раптом пропало молоко в грудях. Довелось Лихопикам взяти до себе двох безхатніх молодичок з немовлятами, щоб годувати трійнят. Молодичкам по сімнадцять років, вирости в руїну по мандрах: ні до господарства не навчені, ні до родинних обов'язків. Ніякої допомоги від них бідній Мокрині, тільки сама гризота. Їхні чоловіки — молоді козаки — поїхали з Якимом Вечіркою до короля, а молодички без них зовсім розбестилися на вечорницях.

— Сьогодні прийду до вас на цілий вечір. Не журися, братику! Зате матимеш одразу аж трьох козаків-синів.

— Матиму я незабаром у хаті чотири труни, — відповів безнадійно Лихопика.

Палій, побачивши, як його побратим занепав духом, намагався його підбадьорити, але всі зусилля його і Феодосії були марні, Мокрина танула. Обозний був сам не свій з горя. Двері у Лихопик не зачинались від охочих допомогти хворій матері. Цілу добу в хаті гамір і дитячий плач. Чимось ображена мамка Гаяна пішла до своїх коней, ще як дітям не було і по два тижні, а це їм вже по сім минуло.

І ось одного дня Корній зазирнув в окрему стайню, він ще не бачив своєї Білої, яка привела недавно лоша. Стайня була вимазана; через сіни від неї жила у малесенькій халупці сива Гаяна — висока, кістлява, правдивий богатир у плахті з плескуватим татарським обличчям з щілинами-очима, безброва і безгуба. Гаяна — дочка козака й татарки. Вона вигодувала

Корнія і виняньчила його, доглядала його хоровиту матір і поховала її. Єдиною пристрасстю старої були коні, яких вона вміла викохувати. Хоч як Мокрина з Корнієм просили її зостатися при дітях — не схотіла, не вжилась з ріднею Мокриноюю.

— Мамка моя Гаяна не замислиться промінати мене на коня! — казав Лихопика.

Але Гаяна журилась і тужила за Корнієм.

— Корнієчку, орле мій, чого такий смутний? — кинулась до нього, побачивши.

— Діти день і ніч кричать. Мокрина тане. Поститься, богу молиться: боїться, що помре яке. Мамок хлопці не хочуть. Не знаю, що робити, — відповів обозний.

— Корнієчку, мій орле сизий, послухай мене, старої, — віддай мені своїх орлят! Привези їх усіх до мене сюди!

— Мамко Гаяно, чи ти думаєш, що кажеш? Хіба Мокрина кому віддасть синів? Та й чим годуватимеш аж трьох? — невимовно здивувався Корній Свиридович.

Сива Гаяна жила мовчазною все своє життя і кожне слово вимовляла, мовби примушена не знати який скарб віддати. Вона сказала: — Хай прийде до мене й Мокрина: хіба один місяць не обійдуться без неї?

— Мати й сестри її знову приїхали, — буркнув Лихопика.

— Коли маєш силу, привези Мокрину з дітьми до мене сьогодні. Через місяць забереш здорових, — промовила сива.

— Мамо Гаяно, врятуй їх — до могили буду тобі слугою! — палко промовив змучений Корній.

— Привозь їх зараз! Та, гляди, щоб ніхто не знав, що вони в мене! — наказала.

На другім кінці Фастова — стайні. З Гаяниного вікна далеко видно поля, Унаву, на обрії — ліс.

Вже стемніло, як привіз Лихопика Мокрину з трьома немовлятами. З печі полум'я освітлювало чисті липові лави, стіл, мисник і полиці. Привітала:

— Заходь, моя донечко, не бійся, голубко, сивої Гаяни!

— Мама Гаяна своїми грудьми мене вигодувала і виняньчила! — цілючи руку старої, промовив Корній Свиридович.

Мокрина не мала сили сама і роздягтися. Гаяна вже постелила їй на лежанці й з владною суворістю сказала:

— Тільки у мене умова одна — все їсти, що я даю, не розпитуючи. Бо я варю цілющі страви.

— Та вже Мокрина слухатиме, як рідної матері, — поспішив промовити Лихопика.

— Роздягайся, Корнію, поможеш мені викупати синів! Ти, Мокрино, лежи!

Гаяна внесла ночви. Наклала в них сухого зілля. Влила теплу воду. Розгорнула червону ковдру.

— Боже мій, і брови, й оченята, й губоньки — викапаний батько! Ач, який козарлюга! Це йому, либонь, уже два місяці?

— Від четверга пішов восьмий тиждень,— промовила, заплакавши ревно, Мокрина.

— Доню, доню, чого ж плачеш? — запитала сива.

— Як же мені не плакати, як Корній дітей рідних цуценятами зве і щодня погрожує втопити їх, дохлих, — заридала ображена мати,— на мене кричить, лютим оком дивиться. Чи я винна, що бог нам трое дав? — ридаючи, проказувала жінка.

У цій хатинці розкрилася змучена душа Мокрини. Лихопика мов не чує і не бачить, тільки сопє, як ковальський міх.

Гаяна дістала з мисника глечики — один, другий, третій. З кожного налила в кухлик. Потім витягла з полум'я горщик і долила кухлик по вінця. Тоді перехрестила кухлик і піднесла Мокрині:

— Випий, донечко, ці ліки, може, цілитель Пантелеймон допоможе тобі.

У Мокрини зуби стукотіли від хвилювання. Але Гаяна не одійшла, поки вона не випила всю рідину. Тоді до ночов кинулася, підмила окропу. Пильно оглянула немовля й сказала:

— Буде козарлюга на славу! У нього очі довголітнього чоловіка.

— Матусю моя ріднесенька, правду кажеш? — аж голову підвела Мокрина.

— Сива Гаяна не поганить свою душу брехливим словом,— відповіла суро.

— Це наш Трохим — він перший,— поправляючи на ніжці червону заповоч, намотану мало не в десять разів, пояснив батько.

— Троць... Іч яке! Любить купатися! Я його в любистку, щоб дівчата любили...

— Мамо Гаяно, купай краще у такому зіллі, щоб ворожі голови добре рубав! — попросив Корній Свиридович.

А Гаяна обозному до рук пелюшку:

— Грій її! Стань перед полум'ям.

Мокрина засміялася, дивлячись, як Корній старанно виконував усе, що наказувала мамка.

А Гаяна вже готувала на печі постіль викупаному. Витерла, спеленала. Напоїла теплим молоком. Мокрина очей не одводила.

— Як воно п'є у вас і мовчить? Нащо стелете на печі? Замарудиться вночі. Ти б, Корнію, попрививав до сволюка коліски!

— У мене спатимуть без крику! — упевнено відповіла.

Корній вперше купав дітей. Вперше бачив їх. У себе в будинку, переповненому родичами Мокрини і сторонніми жінками, Корній Свиридович соромився виявляти батьківське почуття. А тут він, скинувши жупан та башлик, сам охоче все робив, що йому наказувала Гаяна.

— Це, у зеленому, Сава? Диви, сину, яке воно пишне! І на правому плечі чорна одмітина. У нього губенята й підборіддя гострі, материні! — казала Гаяна.

— А очі, мамо Гаяно, придивіться, чи довголітні? — хвилювався батько.

— Очі й брови у нього, як у тебе! Чого ж не грієш пелюшку?

Спеленала, напоїла Савку, поклала і його на печі.

— А цей, у блакитному, материн улюбленець, Остап, — сказав батько.

— Неправда твоя, усі троє — материні кохані синочки, — сонним уже голосом промовила Мокрина.

Хвора вже спала, коли Гаяна клала на печі третього.

— Візьми, сину, з жердки кожуха та лягай на лаві! — наказала обозному Гаяна після тримної вечері.

Засинаючи, побачив Лихопика, як стара патрала чорну курку.

— Мамо Гаяно, та піст же, а завтра ще й п'ятниця?!

— А хто тобі сказав, що це для їжі? — суворо відрізала Гаяна, і вогник каганця відбився у глибоких щілинах очей.

Прокинувся Корній Свиридович від сонячного променя, що пригрів йому спину. Перевернувся, а то полум'я з печі. Гаяна на сніданок пекла йому в жару загребу — пшеничний коржик. Укипав малай з кукурудзяного борошна. Щось цідила у чорний горщечок з чорного великого глека. На сковороді в олії смажилася цибуля, і пахощі приємно лоскотали ніздрі.

— Ой, та й добре ж я виспалася! — промовила Мокрина і зі страхом глянула на колиски, складені одна на одну на ослоні: — Діти?! Де мої синочки? — несамовито закричала вона, скинула з себе шовкову ковдру і скочила на ноги в самій сорочці.

— Схаменись, донечко! Замовкни, розбудиш дітей дочасно — хай висипляються! — спокійно відповіла стара.

— На печі? — перепитала Мокрина, і, хитаючись, стала ногами на лежанку, й глянула на піч. Там у рожевому просі на матрасиках з колісок тихо спали немовлята. Мати зраділа:

— Божі янголи вам сняться, мабуть, синочки! Щічки червоненькі: Мамо, а вночі вони не плакали?

— Чого ж їм плакати? Напилися доброго молочка. А ось

я їм і тобі смачну кашку з травами варю, щоб сили більшали. Яке любиш, доню, молочко: чи макове, чи мигдалеве, а може, розвести медку? Бо малай без молока — як віз без четвертого колеса!

— Тоді мигдалеве,— відповіла Мокрина і полізла на піч.

А Гаяна налила їй кухлик і дала:

— Випий, заплющивши очі, зо три ковтки — це дуже корисні ліки. Тільки, на бога, ніде не пролий і краплини та оближи губи!

Гаяна вже терла в макітрі мигдаль. Незабаром подала хворій чималу мисочку з малаєм. Мокрина їла слухняно. Гаяна не одійшла, поки жінка не доїла останню ложку.

— Хочеш загреби з узваром? Ти ж, донечко, вчора заснула, не вечерявши.

Мокрина з'їла загребу з узваром і знову міцно заснула.

— Мусить вона проспати два тижні — такі я їй ліки даю,— суворо пояснила Лихопиці.

Він вже одягнувся і підійшов до сивої:

— Давно так смачно не спав. О, мої чорноброві й чорноокі подають голос! Мамо Гаяно, ти правду кажеш, що вони — довговічні? Виростуть великі й козакуватимуть? — перепитав.

— А для чого ж іншого народжуються козаки?

— Що трояки... Віриш, серце в мене трохи не зотліло ганчіркою,— тихо промовив.

— Я ж тобі, Корнієчку, з самого початку казала: привези до мене!

— Мокрина має матір і сестер. Не хотілось мені йти проти її волі. Сама знаєш, що я з вами, жінками, не мастак! — щиро сказав і дбайливо поправив на Мокрині ковдру.

Гаяна зняла немовлят з печі вже перепеленатими. Подала Троця батькові, наказавши:

— Приклади його до матері. Ось і Саву придержи з другого боку. А Остапа спробую я молоком.

— Дивно, як ссуть, аж захлинаються, жадюги! Мамо, сьогодні прижену я тобі свою корову!

— Не треба.

— Яке ж у тебе молоко?

— Хіба ти й досі не здогадавсь, що я їх пою молоком Білої?

— Кобилячим?! — скрикнув і, замислившись, потім сказав: — Тепер і я вірю, що мої сини виростуть міцними козаками.

— Як розговіємось, я й Мокрину годуватиму ним. Каймак робитиму, кумис: у Криму ханша зовсім помирала, а від кумису видужала. Побачиш, як повернеться молоко у груди Мокрини.

Ожив Лихопика, мов на крилах літав. Скрізь чути голос полкового господаря. Навідався до своєї господи, а там родички смутні та зігхають.

— Одвіз нашу голубоньку? Як вона там? — розпитують.

— Як привіз, так і спить.

— А діточки плачуть? Кричать?

— І діти сплять. Каже лікарка, що мусять вони спати п'ять тижнів, поки у них кров не оновиться, — відповів серйозно.

Такі розмови були і на третій, і на п'ятий, і на десятий день. Не одкрив Корній Свиридович потайного перебування своєї сім'ї й на свято Петра й Павла.

Під свято з'явилася сива Гаюна, набрала всього, що на свято наготовили в господі:

— Будуть у мене гості, то й беру стільки! — відповіла.

Було це при самому Лихопиці — не посміли суперечити родички мамці.

А в Мокрини настали сонячні дні щасливого материнства. Немовлята з кожним днем важчали, набирали м'язів, ставали жвавіші й рухливіші. Мокрина розквітла, помолодшала, вишвала маленькі сорочки. Мріяла. Не хотіла повертатися до господи. Так і прожила тижнів шість у Гаюни.

Вже давно не бачив Палій свого побратима таким веселим. Він ганяв по Фастівщині і скрізь давав лад. До своєї хати прибудував простору горницю. Теща його думала, що то їй зять зробив прибудову, і як молодиці вибілили, то й принесла туди свої речі.

— Я не знаю, чи мамка Гаюна уживеться з вами, паніматко, бо признатися — для неї я цю горницю збудував, — пояснив одверто обозний.

Київська міщанка дуже образилася на свого зятя-козака:

— Я не думала, Корнію, що для вас якась мамка рідніша за жінчину матір! — гонорно сказала вона.

— Зараз мамка Гаюна Мокрині найрідніша, бо врятувала їй життя, і ми хочемо, щоб вона викохала наших синів, — сказав обозний. І він того ж дня привіз додому сім'ю з мамкою Гаюною.

Ніхто не йняв віри, дивлячись, як Мокрина поправилася і розквітла. Милувались і її немовлятами, що стали опецькувати й жваві.

Радів Палій:

— Ну, тепер уже я за Фастівщину можу не журитися! Засидівсь я тут, — давно вже час мені глянути, що у нас на Запорозжжі у степу діється. Пора нам уже збирати наше порозкидане добро та людей!

Феодосія глянула перелякано на дружину. За увесь цей час, що вона живе у Фастові, і словом не обмовився Палій, що йому треба кудись їхати.

Непомітно минають тижні. Незчулась Феодосія, як і жнива настали. Щоправда, вони все ще живуть у діда, але їхній будинок уже закінчений. На фундаменті біскупського палацу збудував Палій цього року для себе тільки одну простору горницю з валькириком та кухню з господарськими приміщеннями. Збудували б і просторіше приміщення, та не вистачило баранячих шкір на стіни. Полкові кожухарі й шапкарі з весни засіли за шиття одягу козакам, які геть обірвались минулої зими і через нестачу одягу сиділи по хатах, замість того щоб працювати в лісі чи в полі. А дід Снятенко запевняв, що не обкожуховані як слід стіни — доброго слова не варті.

Феодосія жила ці перші місяці, мов гостя. Дехто з козаків почав уже й нарікати:

— Що це нашої паніматки полковниці не видно зовсім?

Палій перепитав, здвигнувши чорні брови:

— А ви що ж думали? Як паніматка полковниця у нас буде, так сонце почне сходити з півночі або з заходу, чи що?

А джурі полковник звелів осідлати Ворона і учвал полетів до містечка Романівки провідати сотника Саву Ковпака.

Семен Пилипович думав про Феодосію, увесь охоплений коханням. Полковник навіть соромився того могутнього почуття, що обійняло всю його істоту. Замолоду він кохав Настю, свою першу жінку: то була працювита, невсипуща господиня, тиха і покірنا невістка, любляча і дбайлива мати. Пригадував тільки, що кохання наче закінчилось одразу ж по шлюбі; він знав, що його дома чекає вірна і любляча Настя. Говорили вони між собою про те, що треба зробити, радилися про всякі буденні справи; їхні сподівання і мрії також мов замикалися ними самими або їхніми родичами.

Потім Палій мав кілька випадкових коханок. Останньою була грішна Пазя.

Феодосія зовсім не нагадувала Настю: всі свої буденні турботи, хазяйський клопіт та працю вона провадила, начебто це була тільки її особиста справа. Навіть соромилась або ніяковоїла принаймні, коли Палій її заставав заніколеною. Феодосія любила розпитувати дружину про його минулі пригоди, про людей, яких він шанував, і події, в яких брав участь, і при тому сама розповідала багато цікавого. Семен Пилипович від цих розмов наче сам у власних очах зростає. Феодосія цікавилася латинськими книгами, яких не вміла прочитати, і Палій перекладав і пояснював їх.

Пам'ять у Феодосії дивовижна; раз-у-раз полковниця нагадує дружині, що він мав намір сьогодні зробити. Увесь час Феодосія в думках Семена Пилиповича, в його уяві, усім він з нею ділиться. Іноді їхня розмова набирала форми справжнього диспуту.

Феодосія вирішила вишити з іншими жінками старшини полкове знамено. Палій суперечив:

— Хай сотнички вишивають сотенні прапори та курінні значки, а знамено тобі, як полковниці, належить вишити самій!

Виявилось, що Феодосія добре малює і сама намалювала знамено з гербом самого Палія у кутку. Полковник щодня одкривав у Феодосії щось нове і тишився тим. Пригадав, як вона казала:

— Дивні люди: жінка, щоб стати матір'ю якоїсь однієї дитини, мусить готуватися до того цілих дев'ять місяців, а од мене, бідної, вимагають, щоб я стала паніматкою полку зразу після того, як мене повинчали в церкві з полковником!

І Феодосія так повела плечима, і так весело підморгнула, і засміялась, сказавши це, що Семен Пилипович нічого не знайшов їй відповіді. Відчував одне, що вона любить його щиро й глибоко, але поводитись так, мовби все ще соромилась перед ним.

Семен Пилипович почував себе винним перед рідною дочкою: у травні мала Парася народити дитину, а він і досі нічого не знає, як одбулася ця подія. І одного бажає Палій: щоб усі козаки його полку, вся полкова старшина дивились на Феодосію, як на нього самого, не відрізняли її від нього. Але вона заперечує:

— Коханий мій Семеночку, коли ми з тобою проживемо двадцять років, то це станеться само собою, а зараз останній козак твого полку ближчий тобі і має переді мною ту перевагу, що знає тебе довше.

Феодосіїні діти мало не молилися на Палія, особливо хлопці. Лукаш і Михась не зводили з полковника очей і, якби не заборона матері, то не відходили б від нього ні на крок. Петро Стоусь з Лукашем змагалися у всьому: їх Палій називав своїми джурами.

— Любий, куди ти їздив? У нас радість — з Батурина посланець. Парася має вже Феодосію, породила дочку саме на мої іменини, двадцять дев'ятого травня! — сповістила Феодосія. — Шкода дитини, що дала їй доля чернецьке ім'я! — зітхнула вона.

— Найкраще в світі ім'я! — промовив Палій.

Параска Семенівна писала, що вона і дочка здорові, запро-

шувала до себе в гостину батька з «любою матусею, яку шаную та люблю щиро, про що ти добре знаєш».

З тим же посланцем одержав Палій в подарунок книгу.

Книга була чудово оправлена у червоний сап'ян з золотом. Польські вірші гучні, з великим почуттям складені. Палій увечері читав «Войну домову» вголос. Твардовський описував Богдана Хмельницького.

Надзвичайно вразила Феодосія Палія словами, що виявили її спостережливість:

— Соромно ляхам за ганебний вчинок Стефана Чарнецького з прахом Богдана Хмельницького. Бач, Твардовський підкреслює скрізь, ніби наш великий гетьман знущався з трупів у могилах знатних магнатів! Мовляв: він сам заслужив на те, що з ним учинив Чарнецький.

Подивився пильно на дружину Семен Пилипович і читав поему далі. Пригадав, як теперішній король Ян Собеський одного разу під час походу, на дозвіллі, вихвалявся своєю матір'ю: «Вона була жінкою не білоголовського, але лицарського розуму». З гордістю помислив Палій: «Моя Феодосія також жінка не білоголовського розуму». І йому стало страшно свого почуття до дружини. Духовні письменники вчили, що жінки — сосуди диявола і що саме кохання — гріх перед богом. За гріхи бог немилосердно карає.

Завтра мали розпочатися на Фастівщині жнива. Палій вимагав од усієї старшини та їхніх жінок, щоб і вони брали участь у хліборобських роботах і тим призвичаювали запорожців. Але як він накаже вийти Феодосії жати? І наш хоробрий звияжець вирішив утекти на цей час із Фастова. Пішов уночі до Лихопики та до брата Федора — полкового судді, а вдосвіта приголомшив Феодосію своїм раптовим од'їздом:

— Мушу негайно виїхати! Засидівся, треба провідати Січ: чому до мене ніхто не переїхав весною, як було умовлено?

Узяв з собою двох сотників — Якіма Вечірку та Остапа Цвіля, з десяток козаків і виїхав, зібравшись за одну годину і попередивши Феодосію:

— Скоро не ждїть! Далеко мушу поїхати і можу довго забаритися!

Глибоко затаїла Феодосія образу. Поводилася так, мовби вона знала про від'їзд. На першому возі виїхала в поле на жнива. Але полковниці не пощастило і взятися за серп. Прибіг їй менший хлопець і сповістив, що Лукаш втік за батьком разом з Петром Стоусем. Полковниця, не довго думаючи, скочила у сідло на коня і помчала навздогін за сином. Аж під

Білою Церквою наздогнала Лукаша. А Петро втік. У табір на поле привела полковниця свого втікача і наказала хлопцеві косити хліб. Сонце вже до землі наближалось, жінці вже на полудень сподівалися, а Феодосія й не обідала, а взяла серп і здивувала всіх: жала не гірше за інших. Козаки були вражені:

— Дивись, наша полковниця і на коні їздить, наче козак, і жати не стидається, і вміє жати, як і проста козачка!

Проте обозний застав пізно ввечері полковницю у сльозах. Звичайно, Корній Сидорович удав, що не примітив її смутку, але спробував свого побратима виправдати:

— Козакові воля рідніша за кохану жінку!

Феодосія на господарські справи перевела мову, потім за трійнят запитала, — дуже горда була.

А коли почала на ніч постіль собі стелити, під подушками побачила шмат ясно-синього лудану¹ і блакитного, чудового голю² — на знамена найдорожчої матерії. Цілувала матерію: в цю мить Феодосія вже забула всі прикrostі сьгоднішні і серце її переповнилось коханням. Розгорнула матерії, милуючись, а звідтіля випали папірці, писані рукою Палія, і образ воскресіння Христа. «Полкова корогва», — стояло на одному папері, й старанно намальований план корогви, та напис, який треба вишити на одному і на другому боці. На корогві мав бути вишитий і образ, а в кутку внизу — Палійв герб. На другім боці — герб Запорозької Січі: на золотій землі козак з мушкетом.

Полкові й сотенні корогви та прапори справлялися на прибутки з корчм та бражнини. У Фастові ще не було таких прибутків, а полкові корчми, що їх було дві, прибутків не давали: вони були заїжджими дворами та складами і тільки-тільки покривали свої власні видатки. Палій вволив бажання дружини, витративши на матерію і шовк для вишивання власні гроші. Невідомо, чи не приготував Палій заздалегідь виправдання Феодосії, якби вона не вийшла в поле. «Була важлива робота — вишивання полкових знамен». І смуток зник з Феодосійного серця.

Потім полковниця використала серед жнив невелике свято і, скликавши матерів, які мали дітей-школярів, одважила на кожну дитину вовни на свитку, щоб було в чому до школи ходити. На річці вже встановили одну сукновальню, а фастівський восвода загадав Лукашеві з хлопцями пошукати по Унаві і Стугні затоплені під час війни сукновальні. З хлопцями в розвідку відрядив Лихопика досвідчених рибалок.

¹ Лудан — різновид лискучого краму.

² Голь — шовк.

Життя саме вчило Феодосію бути полковницею. У Фастові кінчали будувати велику Воскресенську церкву. Було вирішено на цей рік одкрити один притвор. Ігумен Дмитрій Туптало вже прислав з Батурина кілька цінних речей та образів. Феодосія написала до Лаври своєю діверові Птиримові Семашку, щоб і він допоміг прикрасити полкову церкву. Сама їздила і до Василькова, і в Межигірській монастир, щоб прислали малярів і допомогли одкрити церкву. Серед жінок збирала вишивані рушники і килими. Через два тижні прибула валка возів од Палія. Посилав полковник з Козачих Бубликів сіль та інші продукти. Згодом прислав нових переселенців. Були серед них заможні козаки, що одразу ж почали будуватися і брати участь у хліборобських роботах. Часто писав Палій до Феодосії. Ті листи скидалися більше на універсали, але вони сповнювали її серце радістю.

На свято Маковія у Фастові був поминальний обід по сотникові Стефанові Семашку та кошовому Запорозької Січі Іванові Сірку. Приїхав з Лаври небіжчиків брат Птирим з образами для церкви, букварями й іншими потрібними книгами для церкви та школи й розповів, що Палій замовив для фастівської церкви велике евангеліє у срібній визолоченій оправі із своїм та Феодосієм видрукowanими іменами.

На поминальному обіді Лихопика розповів про Семашкову страдницьку смерть, його заповіт Феодосії та присягу Палієву. Ця щира розповідь викликала у полчан співчуття до Феодосії, зріднила паніматку-полковницю з фастівчанами. Лагідна і з усіма рівна, вона з кожним днем ставала все ближчою людиною для козаків.

— Паніматусю, чи коли стане у нас на Україні такий час, коли чоловіки не будуть соромитися свого кохання до жінки, а самих жінок вважатимуть у всім собі рівними людьми? — питала одного вечора молода і вродлива жінка сотника Цвіля Наталя Денисівна.

Обидві жінки вишивали корогву. Феодосія замислено промовила:

— Не знаю. Скрізь, по всьому світу, жінок вважають грішнішими за чоловіків. Нас хоч — спасибі! — не замикають і не продають, наче худобу. — І полковниця зітхнула.

ХІІ. РАДА ПАЛІЄВИХ СПІЛЬНИКІВ

Дніпро котить сиві і грізні хвилі. На високому його правому березі стоять могутні дуби, ще у бронзовому листі. Між тих дубів намети напнуті. Близ самої води стоїть парчевий

царський намет. Тут вистроїлися московські стрільці в параднім одягу. За стрільцями стоять гетьманські полки. Далі — намети козацькі. Сіре, у важких хмарах небо не пропускає жодного сонячного променя. Але і без сонця весело і радісно. Сьогодні, 3 листопада, тут, близ козацького міста Кобеляків, у слободі Переволочній, урочисте свято: згідно з умовами миру відбувається обмін полоненими поміж Росією, Білоруссю та Україною — і Туреччиною та Кримом.

Ось від мусульманського берега одпливла пишно прикрашена галера з московським боярином Василем Шереметевим. У ту ж саму хвилину від християнського берега одплив човен з викупними грішми за боярина — 40 тисяч срібних карбованців. На березі стояв на килимі посланець царя Петро Хованський, козацькі полковники і старшина. Загриміли гармати і рушниці. Підвели визволеному бояринові коня у багатім ронді. Коли він під'їхав до царського намету, забили барабани й литаври, заграли військовій сурми почесну зустріч. Боярина повели в намет, посадовили за розкішно прибраний стіл.

Семен Палій сидів недалеко і добре бачив старого. Василь Шереметев був на Україні найстаршим воеводою, а в бою під Чудновом попав до поляків у полон. Польський коронний гетьман Станіслав Потоцький продав свого бранця кримському ханові за 20 тисяч злотих. Татари вимучували у воеводи викуп, але такий нечуваний викуп уряд відмовився платити. І просидів Шереметев у кайданах 21 рік. Василь Шереметев — двоюрідний брат київського Шереметева — Петра. Князь Григорій Ромодановський, давній суперник Василя Шереметева, сидить насупроти нього, вже захмелілий. Злопам'ятний, він давно мріяв про помсту і, збираючись сюди, у Переволочну, не забув про це, хоч приїхав по сина Андрія, що мав бути викуплений завтра, коли татари перелічать срібні карбованці.

— Еге, Василю Борисовичу, дяка богові, що будеш хоч похований по-християнському. Ать про тебе, боярине, і покійний батюшка цар часто згадував. І мені, худородному, не однажды писав! Ось послухай, який про тебе великий государ вірш склав! — І Ромодановський витяг з кишені на грудях царського листа, і голосно прочитав його.

Петро Хованський намагався припинити читання. Він знав про ненависть князя до боярина. Але Ромодановський читав, ні на що не зважаючи.

«— Май агрусові очі повсякчас!
Безпрестанно в осторожності пребивай і смотри на всі
Чотири страни і в серці своїм велике
Перед богом смирення і ницість май,—

тут голос Ромодановського набирає особливої урочистості, і він підносить указового пальця:

«— А НЕ ВОЗНОШЕНІЄ, ЯК НЕКІЙ НАШ БРАТ ПРИКАЗУВАВ: МОВ, ЩЕ НЕ НАРОДИВСЯ ТАКИЙ ПРОМИШЛЕННИК, ХТО Б ЙОГО ЗМІГ З ВІЙСЬКОМ ПЕРЕМОГТИ, А БОГ ЗА ЙОГО ВОЗ-БЕЛЕЧЕННЯ І ЗОВСІМ ВІДДАВ У ПОЛОН!» —

і дочитавши, Ромодановський зареготав.

— Бог хай буде тобі суддею! — покірно промовив боярин і заплакав. Всім ніяково за вихватку сивого Ромодановського. А Палій думками далеко звідціль.

Семен Пилипович ще не був у Фастові, відколи виїхав перед жнивими. За цей час він одвідав за Волгою калмицького хана, погостював на Дону у своїх побратимів, пожив у Львові в свого друга Дениса Братковського і встиг на поминальний обід до Січі, де зустрівся з уповноваженими короля Булигою і Менжинським. Тепер тут ждав визволення своїх друзів: веселого мисливця Василя Лукомки з його молодим вітчимом Андрієм Гайдуком і талановитого кобзаря Охріма Пашенка, який вже не одну пісню склав про Палія. В обмін на друзів привіз Семен Пилипович до Переволочної двох пашів, чотирьох мурз і трьох татар. А тим часом вів переговори з своїми давніми приятелями, умовляв і їх оселитися з своїми полками по сусідству. Дедалі більше переконується Палій, що йому самому без друзів-однодумців не утримати Фастівщини. Горить зараз Палієва голова у полум'ї почуттів і думок. Має він тисячі прихильників та однодумців, але всі вони далі своєї словесної згоди йти не одважуються. Та й з цих тисяч завзятих вояків не всі здатні бути полковниками-господарями, які змогли б не тільки оселити людей свого полку та захищати обрану територію, але і завести у себе хліборобство і все потрібне для життя людей. Поки що Палій зупинився на трьох хоробрих, чесних, а головне, завзятих богданівцях, що їм болять серця і сором пече душу від того, що робиться на Україні. Це — Іскра, Абазин і Самусь. З ними одводив душу.

«Вже в Немирові сидить Ян Драгинич, Дучин гетьман, і признає полковників. Ставлять вже прикордонні мідні слупи по Дністру. Самойлович суворо виконує умову, і розстрілює, і тяжко карає кожного, хто порушує Бахчисарайську угоду і тікає на Правобережжя. Цим гетьман збільшує населення своїх і старшини маєтків». Гнів охоплює Палія при згадці про дрібнодумного поповича, що тримає в руках Богданову булаву.

«Недовго просидять на козацькій землі зайди-пройдисвіти, призначені турецьким султаном. Польський король вже на

Подільщині одібрав у турків чимало міст і сіл. З Польщі тисячами вовкохижих очей стежать пани за Правобережжям».

Палій наслуховався тут новин.

У Переволочній пересвідчився полковник і в облудності короля Яна Собеського, що тихцем уповноважив своїх улюбленців Булигу, Менжинського і Дружкевича видавати «приповідні листи» на полковництво шляхтичам-католикам. Мають вже ці грамоти і Данило Федорович, і Кароль Тишкевич — ці люті грабіжники, здрайці та збродники, яких суди не раз оголошували банітами. Головним осадчим король призначив Степана Куницького, що раніш служив у Дорошенка — Мазепиного кума і друга. Нікого з них не поважав Палій і не ховав того, а тепер лютував на себе: турбота за Фастів захопила всю його істоту. Ні, сам він не подолає всіх ворогів.

«Що робити? Як запобігти лихові? Чому бідні люди мають постраждати за те, що з таким довір'ям віддалися під мою опіку?»

Прожив Палій тут, на Переволочній, більше тижня, чекаючи, коли нарешті дійде черга і до його невільників. Статечний Іля Новицький, полковник серденецького полку при гетьмані, дуже допоміг Палієві. Полковник Самусь вважав на думку Новицького і таки дав згоду Палієві оселити свій полк у Богуславі. А Захар Іскра і Андрій Абазин також перестали вагаться, коли Самусь погодився. Абазин вирішив добиватися «приповідного листа» на Брацлавщину, а Іскра задумав оволодіти Корсунем. Іля Новицький також дав слово поїхати з Палієм. Тоді на radoщах послав Семен Пилипович своїх людей у Козачі Бублики, щоб там усе приготувати для дорогих гостей. Палій не любив нічого odkладати. На Переволочній побачив наш полковник і фастівського протопopa отця Пафнутія, раніше, за молодих років, при Хмельницькому, — полкового старшину. І Палій розвеселився цілком. Він не одходив од Пафнутія. Та і як би міг він одійти, коли священник не шкодував хвали для фастівської полковниці! Все докладно розповів Пафнутій: і як Феодосія листи писала, як сама їздила по малярів, як хороше прикрасила церкву, що всі не нахваляться. І що в день Семена, на іменини полковника, церкву освятили. Був уряджений великий полковий обід, і всі лишилися дуже задоволені. А полковниця вишила полкову корогву, аж очей не можна відірвати.

— Мабуть, і з хати не виглядала? І на жнива не виходила, а все сиділа та вишивала?

— Е, ні! Полковниця всі жнива з людьми на степу пробула і сама вряд з усіма жала, — свідчив старий Пафнутій.

Семен Пилипович сприймав кожне його слово, мов найдо-

рождий для себе подарунок. І Палій став веселий, говіркий — таким його давно не бачили козаки. Полковник перестав звертати увагу на всі прикrostі і тяганину при визволенні невільників. Його вже не дратував якийсь високий, стовбурястий чоловік — чи то міщанин, чи торговець, що його, наче власну тінь, примічав Палій кожного свого приїзду до Києва, починаючи з минулого року.

Вже тиждень стояла година на Дніпрі, коли де взялася буря. Яким Вечірка не виходить з намету: молодий красень сотник тяжко зажурився. Він лежить у наметі, підклавши собі під голову кульбаку, і співає польську народну пісеньку:

Переліч, дівчино, зіроньки на небі,
Стільки уже кроків я зробив до тебе,
Стільки раз зітхнув я, мов квітка гожа!
Коли б це зробив я та во ім'я боже,—
Досі в рай попав би. Я вже там і був,
Та, тебе уздрівши, відти ізстрибнув...

Багатий старшина — Улянин батько — надріз одмовився дати дочку за Якіма. Сотник лежить, наспіває пісеньку, а сам ламає голову, як йому здобути кохану дівчину. Коли що це? Чому це сакви полковникові сунуться геть з намету. Сотник оглянув обидві торби і, намацавши гачок з волосяною тонесенькою бичівкою, довго не думаючи, чиркнув по ній гострим ножом. За наметом щось важке впало в Дніпро. Палій поставив намет над самою водою на стрімчастій скелі. Чи поглянути?.. Але Вечірка був Паліїв учень і пам'ятав його наказ: «Не поспішай!» А буря не вщухала, і в наметі стало темно. Вечірка подумав: «Якомусь ворогові потрібні Палієві сакви. Як мені їх найкраще сховати?»

Вечірка оглядівся по намету і враз придумав. Він перекинув з Палієвих саків геть усе в сакви отця Пафнутія в одну половину, склавши в другій все майно господаря. А Палієві сакви наповнив лушпинням кавунів, якого після обіду лежало чимало на килимі. Тільки-но це зробив, як увійшов у намет засмучений Пафнутій: брат, що його приїхав зустрічати сюди панотець, виявляється, помер, не доживши до свого визволення тільки місяць. Священик приїхав сюди з сестрою і братовою і тепер обидві пані гірко плакали і на весь голос причитували по покійникові.

— Перекажіть, що я обов'язково почуватиму в Козачих Бубликах! — і з цими словами Пафнутій вийшов.

Вечірка визирнув і собі з намету. Вітер зривав з дубів листя, і воно шерхотіло в повітрі. Вогняні блискавки кололи

чорні хмари. А через Дніпро переправлявся козацький човен і чулася з нього весела пісня:

Ой ти, корчмо, корчмо-княгине!
Чом багато козацького добра в тобі гине?
І сама еси неохотно ходиш,
І нас козаків-нетяг без свиток водиш?

— Це наш Василь? Гей, хлопці-молодці, привітаймо братів з визволенням! — на обидва береги Дніпра почувся могутий Паліїв голос. І враз загриміли козацькі й стрілецькі рушниці пострілами.

Берег був уже майже порожній. Вельможні гості давно роз'їхалися. Позникали й пишні намети, і кармазинові жупани козацької старшини і полковників. Палій із своїми козаками годували визволених друзів і пили з ними горілку. Але студений вітер і низькі чорні хмари, що роблять з дня вечір, примусили всіх збиратися в дорогу. Козаки склали намети, почали сідлати коней. Вечірка розповів Палієві пригоду з саквами. Пошукали сакви і не знайшли. Сакви зникли. Полковник удав, що не помітив збентеженого вигляду Маташа Морозця і Петра Стоуса. Всі поспішають од'їхати і втекти од бурі. Андрія Гайдука чекала з конем його жінка, Лукомчина мати. Вона соромилася сина, що був товаришем по школі її теперішнього чоловіка. Спитала тільки:

— А коли ж ти, волоцюго, додому забредеш? — І голос її був не щирий. Лукомці з Пашенком Палій привів коней. Був припасений кінь і для Гайдука: козак він був хоробрий і справний під час воєнного походу, а в мирному житті — добрий сукновал. Палій кликав його до себе. Але жінка Гайдукова одразу ж рішуче відмовилася кидати свою материзну на Сулі. Андрій перегодом догнав Палія і почав у нього просити пробачення:

— Ви мене з неволі визволили, і я за це щиро вам вдячний! Одне вам твердо наперед обіцяю: піду за вами в похід, куди покличете!

Полковник долею сукновала журився тільки через те, що його дуже любив мисливець Лукомка, який двічі врятував життя Палієві. Це був велетенський з душею немовляти і мудрим природним розумом.

Висока постать Охріма Пашенка нагадувала собою смерть, як її малюють по церквах. Здавалося, коли він ходить, торохкотять окремі частини кістяка. Він мав одне око і обличчя порубане і посічене, — з незвички і дивитись страшно було.

Вже вечоріло, коли Палій дістався з козаками до Козачих Бубликів. Шлях був такий грузький, що коні з натугою витягали ноги. Та бездоріжжя не могло зіпсувати доброго настрою

Палія і козаків. Полковник сподівався, що в корчмі вже повно його гостей, але ще не було нікого. Та це й краще, бо і пригощення, з усього видно, ще не наготовлене. Німий Йосип бідував барана. Наймички скубли курей. Пишна й виряджена Хима ліпила вареники з сиром.

— Доброго здоров'ячка! Бачу, бачу, що потурбував і заклопотав вас. Ну, як живете? Які новини у вас?

З валькирика почувся дитячий плач. Засміявся Палій:

— Новина сама про себе подає голос. Кого вам бог по-слав?..

Хима вередливо закопилила губи:

— Хіба у мене, як у добрих людей? Другого листопада дав бог нам сина, і ось дванадцятий день живе нехрещене, як цуцена!

— Попа немає? Іде піп, от ми й справимо хрестини! Тільки хто буде кумом? Бо знатних кумів у нас нема. Хіба пані-господиня позичить мені очіпок та спідницю, і я буду за куму Секлету?

І Палій, запишавшись, почав удавати з себе куму. Хима сміялася голосніш за всіх, вона й собі почала жартувати:

— Дорога моя кумасю, от у мене яка морока: не знаю, як назвати сина — чи Акиндином, чи Пегасієм?

— Та хіба ж це козачі ймення? — здивувався Палій.

— Отож-то й є! А батькові вони до вподоби. Боїться, що ці Акидин та Пегасій мститимуться на синові, бо він народився в їхній день.

— А коли саме воно знайшлося?

— Після третіх півнів, уночі.

— На який день?

— З другого на третій.

Німий приніс календар. Семен Пилипович прочитав:

— З листопада мучеників Акепсима, Йосипа і Аїфала. Так чого ж думати? Йосип — добре козаке імення, і батька так звуть: Йосип Йосипович — чого краще? — вирішив Палій.

Хима так і розцвіла. Наймит вніс Палієву бурку, кульбаку і тороки. Полковник запитав його, де він коня поставив, а робітник на мигах відповів.

— Німий. Торік саме на Кузьму й Дем'яна обидва прийшли до нас. Похоже, що втекли з татарського полону. Так ми одного звемо Кузьмою, а другого Дем'яном. Хороші, трудящі обидва,— пояснила Хима.

— Треба їх навчити писати — тоді вони зможуть сказати на письмі все, як ми кажемо язиком,— сказав Палій.

— Але ж бо їх зрозуміють тільки ті, що вміють читати? — заперечила неписьменна Хима.

— А хіба навчитися читати важко? Маленькі діти навчаються, а дорослим же легше, бо вони розумніші за дітей. Я ще торік радив Йосипові,— нагадав Палій.

— Он воно що! Йосип почав був дяка щодня годувати і букваря купив. Бачу, нову книгу дяк залив, забруднив... Щодня приходять, горілку п'є задарма, так я, признаюсь, кочергою його звідціля одворожила,— промовила Хима.

— Я радив Йосипові ще торік сироту-школяра прийняти до себе. Хлопець не об'їсть, а грамоти навчить,— сказав Химі Палій.

— А у нас у Козачих Бубликах і є такий! Мачуха люта, а він до книжок — як той кіт до сала. Втече місячної ночі з хати та й читає і пише в степу.

Йосип закінчив з бараном воловодитися, помив руки, приніс з валькирика буквар, папір і олівець. Розклав їх перед Палієм на столі. Це було видання Києво-Печерської лаври з малюнками.

Семен Пилипович підкреслив деякі літери, прочитав їх і переписав на папір, а потім прочитав повагом, наче нитку протягав крізь вушко голки:

— Йосип Волобуй.

Німий і Хима, зворушені й зачаровані, дивилися на папір.

— Чого, Йосипе, дивишся? Бери й пиши так, як я написав, та затям кожну літеру! — навчав Палій.

— Що це ти, Семене, хочеш корчму на школу переробити? — весело закричав з порога високий, плечистий і огрядний Самусь.

— Та якби поперевертати корчми в школи на Україні, то, може, б турки тоді побоюлися забивати на нашій землі мідні слупи! — сердито відповів Семен Пилипович.

— Омана, голубе! Сто літ тому на Україні ніяких академій не було. Вчилися козаки у дяків, як і я, а король Степан Батура козаків більше поважав, ніж панів-магнатів, і пророкував, що українці утворять «Річ посполиту козацьку».

— У Києві академії не було, так вона була в Острозі, де вчилися гетьмани Косінський, Наливайко і Сагайдачний. Та і в Києві у Лаврі і при монастирях з давніх-давен школи були! — гостро відповів Палій.

За Самусем увійшли полковники Абазин, Іскра і Новицький — всі такі ж показні, як і Самусь. Враз мов стеля стала нижча і стіни посходилися до купи за їхніми широкими плечима.

А за полковниками ввійшли сотники і знатні козаки.

Хима однесла дитину до валькирика і метнулася з наймицками до печі. Німий робітник вніс чималу кінву з горілкою.

Поклав на дерев'яні сябра кілька десятків тарані й почав різати паляниці. Палій виступив:

— Зачекайте, пани-браття! У нашого господаря Йосипа Івановича Волобуя живе уже дванадцять днів нехрещений син Йосип. Де панотець Пафнутій?

— Мабуть, з паніями задержався у ридвані. Молодята, чи ви не навідались би там до них? — І Самусь повів чорними бровами.

Петро Стоусь і Михайло Мовчан слухняно вибігли. Палій весело:

— Ось бачиш, Йосипе, маєш пані куму! А хто вона?

— Полковниця Докія Данилівна Мітлашевська-Рубанівна. Приїхала на Переволочну з своєю братовою по брата і там дізналась, що невільник не дожив,— озираячись, промовив Абазин.

— До речі, брата полковниці також звали Йосипом, як і немовля, що його маємо сьогодні хрестити,— промовив Палій і, підійшовши до Хими, щось прошепотів їй.

Шинкарка ухвально хитнула головою.

Мовчан і Стоусь внесли на собі гори одягу, хутер, вовняних шалей і шкіряних скринь. Це все склали на лаві в кутку і знову вибігли. Тепер вони внесли кошики, корзинки, торби, мішечки, глечики, берестяні відерка і килимові сакви. За парубками йшли пані. Обидві — у теплих кунтушах, прикрашених пелеринами з соболів, і в соболячих шапочках поверх парчевих очіпків. За паніями йшов панотець Пафнутій, що був рідним братом померлого невільника Рубана.

Хима підійшла до паній і щось тихо сказала їм.

— Дякуємо. Ні у валькирик, ні на піч не підемо. Ми одгородимося в кутку і перебудемо до ранку,— відповіла полковниця і, витягнувши з кишені два чималі цвяхи, попросила: — Дайте мені чимсь забити цвяхи в стіни!

Палій привітався з паніями і попросив полковницю за куму.

Докія Данилівна звела до купи чорні дуги брів, оглянула з ніг до голови Семена Пилиповича і сказала:

— А я вас пам'ятаю молодим і струнким: ви ходили в Ніжині на березі з сивим окатим ксьондзом. Я пам'ятаю на його обличчі тільки високе й широке чоло та круглі і великі очі. Та ще пригадую довгі-довгі й кістяві білі пальці. Руки — мов з вапна.

— То був дуже цікавий слов'янський патріот і діяч Юрій Крижанич. Його в Москві обвинуватили в шпигунстві й за-слали до Сибіру. Гостював тоді з осені до весни у полковника Золотаренка, а було це тому мало не тридцять літ... Золотаренкові одрубав голову Брюховецький у тисяча шістсот

шістдесят третьому році, саме в день Семена, на мої іменини, у Борзні, недалеко будинка моїх батьків... Ви не уявляєте, як допомогли мені цим спогадом: я був зовсім забув Крижанича.

Поки бесідували кум з кумою, панотець Пафнутій готувався до одправи. Він дістав епітрахіль. Зняв з грудей металевий ковчежець з миром.

Палій, підморгнувши козакам, поставив перед іконою кінву з горілкою, замість купелі із свяченою водою.

Засвітили воскові саморобні свічки. Козаки були за хор. Хима й Йосип сяяли гордощами: їх дитину тримала на руках кума-полковниця.

Кум поклав хрещеникові в пелюшки золотого таляра. Кума подарувала на крижми новісінький коштовний кунтуш.

Панотець Пафнутій, не примітивши, що в кінві горілка, поводився з нею, як з водою. Линув іорданської свяченої води з пляшечки тричі на дитину, а тоді ще поставив немовля на мент у горілку — холодна була. Воно зайшлося криком, аж посиніло. Як Хима оддалік стежила, щоб в ніс і рот йому не попала горілка! Тож перелякана Хима одразу по хрещенні однесла сина у валькирик. А Волобуй поставив другу кінву з горілкою, та й ще чималі сулії наготував.

Полковники сіли всі за один стіл з паніями та панотцем Пафнутієм і, вечеряючи, пили, поминали Золотаренка, Богуна і Сірка і всіх їх порівнювали до могутньої Богданової постаті...

Розпалився Палій, став весь — мов з кармазину:

— Від Наливайка до Сагайдачного братські школи по селах та містах України викохували народні голови. Скільки богатирів було тоді серед козацтва! Кривоніс, Нечай, Богун, Золотаренки, Морозенко, Сірко, Шрам — їх не перелічити, — лицарі на увесь світ, кожний мав голову, гідну булави. Бо весь народ, усе козацтво додержувало братерської рівності. А тепер повилуплювалась старшина, що бачить у козаках своїх посполитих, не соромиться заводити панщину. Хіба наша вітчизна — тільки Дніпро й долини? Вітчизна наша — це народ, живі люди, які волють вмирати з дітьми, аби не стати рабами! І цей волелюбний народ — справжня наша вітчизна!

Молоді козакі, що сіли за найдальший стіл, аж шиї повітягали, слухаючи з блискучими очима полковника.

А Палій вже розходився:

— Ненавиджу брехню! Кричить старшина про свою любов до вітчизни, із сльозами згадує гетьмана Богдана, а сама задрими очима поглядає, у кого кращі килими на стінах, а на столах срібні кресенси¹, худоби більше, палати вищі й про-

¹ Кресенси — срібні сервізи.

сторіші, щоб того перед королем чи царем обшельмити й до своїх рук добро загарбати! Тепер червоніють на старшині жупани від крові замордованих братів і товаришів!

Підвівся на ноги полковник Ілля Федорович Новицький, обійняв Палія за плечі, дав келех, по вінця повний горілки.

— Годі! Випиймо, брате, за спокій на Україні! — І тихо на вухо прошепотів Палієві: — Не треба дражити шершнів: ми — державні мужі, а не хлопчачи!

— Не для вас кажу, а для молоді, щоб не пхалася притьмом у старшини! — відповів Семен Пилипович.

Закопиривши губи, полковниця сказала:

— Що пан каже? Щось вельми жахливе проповідує: як то можна, щоб усі були однакові й рівні в правах? Фе, щоб у всіх були малі хати, земляна долівка!..

— Ні, пані Докіє Данилівно, я хочу, щоб усі люди жили в гарних будинках, одягалися в кармазини і їли та пили так, як оце ми з вами!

— Того ніколи не було і не буде! — з серцем відповіла.

— Пані не знає, але так жили славні греки ще багато сот років тому. І так житиме Україна, бо цього прагне наше козацтво, увесь наш народ!

— Пан Палій вірить? Ха-ха-ха!..

— А чим дурніші наші козаки за греків?

— Поки що козаки розумніші: в Переяславі торговець-грек Тамара записав сина в козаки, а дочок повіддавав за дітей козацької старшини, — вставив слово Абазин.

— Греків було дуже мало, і хоч ворожі навали знищили їхні республіки, але слава про них гримітиме по світу, поки живуть на землі люди. Ми ось не записуємо про славних своїх предків. У нас, навіть на Січі, молоді козаки не знають про Богдана Ружного, про Остапа Дашкевича, Самійла Кішку! А в Греції про кожну людину, що уславилась добрими ділами, залишилися написані книги, і ми через дві тисячі років по їхній смерті читаємо і згадуємо їх! — озвався похмурий Палій.

— Щасливий ти, Семене! Не маєш більших турбацій — не знаєш клопоту й журби, то й тишиш себе байками про греків!.. А от мені не до книжок! Дітей — як каші. Жінка — відьма від злиднів та безпритульності, — гірко сказав Іскра.

Палій не обізвався. Він сидів біля вікна, сперши голову на руку, зажурившись або прислухаючись до осінньої бурі за вікном. «Ніхто не повірить, що мені серце болить за моїх фастівчан не менш, як за рідних дітей», — подумав і тільки іронічно посміхнувся.

А під корчмою в цю мить крик, пронизливе голосіння:

— Та він же такий рідний моїм малим був! Та він же нас усіх годував!..

Новицький кинувся до вікна:

— А що це за циганський похорон?

— Пугу-пугу-пугу! — почувся високий голос під корчмою.

— Пугу-пугу! — відповів Самусь.

Палій здивувався:

— Мов голос Лукомки? Звідкіля ж це він, навіжений?

З нами ж увесь час місив грязюку!

— Козак з Лугу! — почулося знову.

Самусь наказав:

— Прив'язуй коня, де й наші, та просимо до хати!

Василь Лукомка віддалився від товариства ще на перехресті шляхів, — мав заїхати на хутір. Що ж трапилося з ним і чого юрбою біжать за ним цигани?

Поріг переступив козак, на голову за всіх вищий, ширший у плечах, але страшенно худий. І цей велетень говорив мало не писклявим голосом.

— Ну, й ускочив же я у халепу. Ведмедя пристрелив у байраці, — аж він з кільцем у носі, ручний, з циганського табору — хутро на нім витерте. А цигани... Чуєте?.. Рятуйте мене, братики! Цигани ще й мені кільце в губу встромлять.

Палій із-за столу до Волобуїв:

— Дайте циганам хліба, яку четвертину сала й горілки за поріг! Скажіть, що пани вже сплять, а козаки пороздягались!

Сам вийшов на двір. За ним Стоусь, Новицький і Самусь.

— Тихо! Усі сплять уже. Від вашого крику живий ведмідь не вродиться, а ви хіба що канчуки матимете! Козак уночі побачив на степу ведмедя — хто винен у тому? Козак — добрий мисливець і подарує вам ведмежат, скільки хочете!

Затихли цигани, а старий одразу:

— Я хочу п'ятеро ведмежат!

Лукомка переступив поріг, став прямо в калюжу й радо:

— Приходь сюди у Варварин день, і я дам тобі ведмежат!

— П'ятеро? — крикнув скрізь бурю циган.

— П'ятеро. Ось, візьміть хліба й сала, випийте горілки та йдіть тихо. У корчмі сплять запорозькі полковники.

— Ой?.. — Цигани випили горілку і, низько кланяючись, зникли.

Палій до німого:

— Чи добре заховані наші коні? Чогось цигани не торгувались. Василю, де твій кінь?

Лукомка затупав туди-сюди — коня ніде не було видно.

Палій закривав:

— Кузьмо! Дем'яне! Де коні? Чого собаки мовчать? Стоую, вогню! — Семен Пилипович розпалився, витяг із-за пояса пістоль, кинувся до колодязя, глянув на стайню — навстіж одчинені двері. Закричав по-орлиному — кликав Ворона, свого улюбленця огиря. Крізь посвист бурі й дощу почув здалека знайоме іржання. Ще дужче закричав орлино. Іржання Воронове ближчало.

Вибіг з хати із смолоскипом Стоуюсь. Біля найглибшої калюжі лежали два собачі трупи з кривавою піною на мордах.

— Потруєні пси? Ще теплі! — заляк над собаками Семен Пилипович. Отрута діяла блискавично. Чи не така, від якої померла Пазя? Мороз гадюкою по спині. «Біскупська отрута!» — подумав чи вголос вимовив. Зустрівся очима з німим Йосипом:

— Брате, де Кузьма і Дем'ян? Вони ж вартували коні?

На подвір'я влетів чорний огир; на кожній нозі — обривок бичівки, на шиї — слід аркана; закривавлені білки очей у Ворона. Поклав Палієві розумну голову на плече, об шию його потерся вірний друг, важко дихаючи.

— Голубчику мій! — зрадів полковник, рукою провів по голові, по грудях коня: — Стоуюсь, де Матяш? Треба негайно добре його розтерти сукном, накрити моїм кожухом і дати кінву горілки чи, краще, дві хлібини покрити в горілку. Вороне, вірний мій друже! — А думки в голові про щось жакливе: — Якиме, чи привіз свої сакви панотець Пафнутій? Ідеш в хату — поглянь, чи цілі вони.

Не міг чекати. Сам за Вечіркою вскочив у хату. Стурбований сотник назустріч:

— Ви, батьку, їх не питали? У них же речей — висока гора!

З валькирика чувся плач Хими. Полковник туди:

— Що з тобою, Химо?

— Гляньте! — показала рукою на підлогу, де спала наймичка Устя.

Нахилився до неї Палій — вже холодна, а на губах кривава піна.

— Що вона їла? Що пила?

Почервоніла Хима, але, тремтячи, сказала, як на сповіді:

— Як хрестили малого в горілці, так воно у кінву спорожнилось, пригадуєте? Я ту кінву внесла сюди, а вона й випила з неї, мовляв: «Скільки там пискля зробило!» Я розсердилась, та й винесла, й вилила у ночви собакам на дворі під повіткою. Вони люблять горілку.

Палій підійшов до дитини — хлопчик міцно спав, ворущачи губенятами.

— А хто наточував горілку?

— Йосип. Він до льоху нікого не пускає. Вніс одразу два цебри й поставив у коморі. Тут і хліб на скрині лежав, бо Йосип переробляє зараз комору на світлицю... Дем'яна послала я сюди по горілку і хліб, щоб на столи одні.

Палій поклав Химі на плече руку і сказав:

— Коли хочеш жити, — занімії, не випусти й пари з вуст! Багато Устя випила горілки?

— Де там! Мабуть, півкоряка, — побілілими губами відповіла Хима.

— Гляди сина і нічого не бійся: Йосип винесе тіло!

Поруч шраму ліг на чолі товстий пруг у Палія. Двері з корчми в сіни й на двір були розчинені. Навіть і пані з панотцем Пафнутієм вийшли в ніч і бурю, під дощ: всі шукали коней, гукали їх. У стайні Лукомка з Йосипом перев'язували Воронові поранені задні ноги.

— Кості цілі. Жилу куля перервала, — пояснив мисливець.

— Виходить, що і я піша-пішаниця?! Йосипе, підеш до Хими й прибереш дещо: сам розумієш, жінка ще слаба, — наказав Палій.

— Стоую, ми з тобою, здається, в Переволочній сакви перекладали? — провівши очима німого, запитав джури.

— Еге, батьку! В мої поклали ваші папери, сап'яновий кунтуш — в мій один мішок влізло все, що було у ваших обох. Книжки ми загорнули в одержу, щоб не промокли. Склали у ваші сакви саму одержу, — промовив стурбований Стоусь вивуватим голосом.

— Ну, а наші бурки, башлики де? — запитав Палій.

— Бурки, башлики, кульбаки з тороками в коморі замкнені.

Вбіг до стайні приголомшений німий Волобуї і кинувся од'язувати Ворона. Повів його у потайну схованку.

Палій із Стоусем пішли за ним. Німий одсунув навалені дошки, й одкрив залізний потайний унутрішній засув, і з жахом одсочив, підійнявши над головою руки.

Палій дав Стоусеві знак. Обидва взяли по пістолю в руки. Радісне іржання коней почулось з п'їтьми. Німий кинувся на смолоскип і погасив його.

— Семене, чого ти там ворожиш? — почувся голос Харка Іскри.

— Викурюю чортів — ставайте при дверях з хрестом і кропилом! — крикнув Палій.

Німий, погасивши своїм тілом смолоскип, поставив біля дверей Палія й Стоуса, а сам зник за дверима.

Там при надвірніх дверях у стайні з'явилися два смоло-

скипи. Увійшли всі, хто ночував у корчмі, крім панотця Пафнутія і обох паній. Стайня здавалася вночі дуже довгою.

За дверима, крізь хрумтіння сіна, чувся тяжкий подих й вовтузіння двох чоловіків.

Іскра з Абазином широким кроком ішли за Морозцем із смолоскипом. Тоді Палій одчинив двері. На Йосипові сидів верхи чорний ксьондз і давив його одною рукою за шию. У Йосипа вже посиніло обличчя й криваво червоніли від напруги очі.

Палій лівою рукою придавив ксьондзові сонні артерії на шиї. Йосип умить висковзнув з-під ворога. Матяш вже скручував патеру ременем руки та ноги.

Німий звівся на ноги, розправив плечі й одкинув зв'язаного під стіну. Козаки увійшли в простору стайню — коні заіржали до своїх хазяїв. Раділи козаки — всі знайшли своїх огирів. Стоусь прив'язав до ясел Ворона, поклав перед ним сіна й повісив торбу на шию.

— Матяше, ти стягнув ємості ноги, що він не зможе ними переступити, — усміхаючись, промовив Палій.

Вони знову zostалися утрюх, бо заспокоєні полковники повернулися в корчму.

Джура послабив ремінь на ногах у ксьондза. Палій сказав по-польському:

— Вийдім від коней — дамо худобі спокій!

Патер повернувся до них лицем і почав підводитись. Безстрашному полковникові стало моторошно: на нього зиркав по-вовчому Фердінанд Карасевич. Власною персоною Фердінанд Карасевич, син чесного Фотія Карася і сам колись Фотій.

— Ха-ха-ха, не сподівались мене бачити? — блискав жовтими білками ксьондз.

Німий кинувся до зв'язаного й почав роззувати його. Стяг чоботи, до колін заголив ноги: на литках червоніли плями — сліди торішніх укусів собак.

— Ха-ха-ха, скажений схизмат не йме віри?!

Джура нахилився до патерового чобота й витяг з нього грубий, вузький зошит і, передавши його Палієві, оглянув і другий чобіт. Там був загорнений у шовкову хустку лист з королівською печаткою. Патер схопився на ноги блискавично, але німий у ту ж мить звалив його знов на землю. Зошит і лист Палій поклав собі у внутрішню кишеню на грудях. Карасевичеві враз закам'яніло обличчя, але він не здавався:

— Не дуже радійте моїй невдачі. Усі ваші папери вже везуть мої люди у Краків. Ніколи не володіти вам нашим Фастовом!

— Скажений пес, хто тобі, дурневі, сказав, що я хочу володіти Фастовом? — грізно запитав Палій і зробив німому знак замотати патерові голову. — Гляди, щоб не задихнувся! Ходім, Матяше!

— Батьку, чи не спокусить він німого?

— Йосипові Волобуєві я вірю, як собі самому, — відповів полковник, увіходячи в корчму.

Усі чотири полковники чекали повороту Палія. Вони, здавалось, плавали в тютюнових хмарах. На припічку чадів у комин каганець.

— Ще не вгомонилася буря? — запитав Самусь, мов давно сам прийшов знадвору.

— Ця веремія днів на три, — відповів Палій.

Ілля Федорович, який у стайні не був, від зацікавлення аж люльку з рота витяг і спитав:

— Звідки тут взявся ксьондз? Про що ти од нього довідався?

Палій повів очима по корчмі. У кутку, завісившись якимсь темним запиналом, спали панії. По лавах і долі на соломі, накритій килимами, хропли козаки. Буркнув Палій:

— Зачекаймо Йосипа. У нього ключ од комори.

Сопучи голосно, мов ковальські міхи, і мокрі, як хлющ, вскочили у двері мисливець з кобзарем. Стоусь швиденько підставив ослона біля порога, бо з їхньої одежі лилися струмки.

— Злива почалась, як ми поверталися з яру близ фігури, у глинищі. Там дві чортяки, на моєму та Охрїмовому конях сидячи, держали для третього чорта твого, Семене, Ворона! Ми забрали кульбаку, ось вона!

— Саме такий мій Ворон, щоб дати себе окульбачити біс зна кому! — сказав Палій, розпалюючи свою люльку.

— Своїх коней я впізнав по підковах: пригадуєш, Семене, з одної ноги у мого ще у Переволочній підкова спала, і коваль прибив німецьку. Як вгледів я, що у Ворона з ніг кров тече, одразу ж і пішли ми з Охрїмом по слідах із смолоскипом.

Самусь себе за чуба смик:

— Тепер і я пригадую, як за спинами циган обидва німі чкурнули. Тож, виходить, ми на циганів согрїшили дарма!

— Навпаки. Циганам повинні дякувати: якби ми не вийшли до циган та не кинулися, що коней немає, — не спіймали б ксьондза, — повільно промовив Абазин.

— А чого німим треба було тікати при циганах, та ще й кидати в стайні ксьондза, явно свого отамана? — запитав Новицький.

— Люди добрі, майте ж совість, як самі повечеряли, то

дайте ж бідним невільника́м! — жіночим дискантом заспівав мисливець.

— Пробачайте, братики! Немає зараз у корчмі хазяїв. Хазяйці я звелів лягати спати, а робітників хорт похав. А ви поскидайте з себе, хоч повикручуйте одєжу. Сідайте до нас, ось випийте горілки! — мов не своїми руками наливає Палій горілку.

— Наш Семен і до припічка здатний, дивіться, як він рога-чем правує! — сміявся Іскра, розправляючи свої аж червоні, такі руді, довгі вуса.

Палій і справді витягав з печі казани. І незабаром Стоуєс ніс на стіл теплий борщ у величезній мисці.

— Тільки борщ негарячий.

— Аби борщ, — махнув рукою Лукомка і покликав кобзаря. Увійшов німий.

— Йосипе-братику! Треба нам погомоніти — прибори для нас комору.

Німий закивав головою, а сам пройшов швидко у валькирик, запаливши до каганця соснову тріску.

Палієве вухо почуло, як у валькирику піднялось вікно. Він пригадав, як Йосип через вікно викидав Пазю, і, сказавши: «Зараз принесу хліба!» — пішов у валькирик.

Йосип з Химой вже викидали у вікно й постіль, на якій лежала мертва.

— Хто знає, може, надворі ще якийсь чорт принишк! Ти прибрав би тіло. Тобі жити з селянами! — промовив Палій і взяв у руки паляницю з решето завбільшки. — Іжте, братики, наїдайтеся! Зараз хазяйка винесе вам і горілочки! — голосно промовив, оставивши за собою незачинені двері.

Почувши це, Хима винесла темного шкла чотирикутну пляшку з горілкою. Поставила липове сябро із смаженою рибою. Дістала макітру з варениками та глечик із сметаною, принесла цілу сковороду смаженої баранини з капустаю. Уклонила привітно:

— Іжте й пийте, славетно уродзонії пани гості, та не візьміть у гнів, що трактую вас по-нашому, по-сільському.

— Дякуємо, пані-господине, за клопіт і ласку! — одказав лагідно Палій.

Перестрашена до краю Хима, почувши звернення «пані-господина», почервоніла й мимохіть розправила плечі: для бідної наймички таке звернення до могили пам'ятне.

Німий одімкнув комору, засвітив там. Потім увійшла Хима і поклонилася низько:

— Просимо, пани добродії наші!

У коморі серед недоструганих дощок, розвішених бурок і

складених кульбак стояла велика скриня, накрита стільником, дві лави й ослін. Горіла товста воскова свіча. Палій на вухо наказав Стоусеві:

— Повартуй, Петре, щоб усе було гаразд!

Оглянувши побратимів, Семен Пилипович витяг із-за пазухи зошит і лист.

— Ова, королівський! — високо скинув угору чорні брови Абазин.

Новицький узяв у руки лист. Оглянув його й, випнувши губи, що аж тонкі його вуса наїжачились, сказав:

— Я його розпечатаю так, що й комар носа не підточить!

І, витягнувши з кишені бляшану коробочку, дістав з неї якісь інструменти. Невдовзі розкрив завій і витяг листа. Писав сам король латинською мовою. Голос Новицького звучав рівно — читав він не запинаючись. Але Іскра і Самусь жодного слова не зрозуміли, крім прізвищ, серед яких були і власні. Абазин переказав їм листа.

— Так он воно що! — свиснув Палій, і його виразне обличчя потемніло, чорні брови завузилися, і він, сердито мотнувши головою, одкинув чуб з чола.

— Король торгує нашим святим Києвом?! Продає, мов циган краденого коня. Ганьбить Богданову пам'ять і нас, усе козацтво! — сказав Новицький.

— Король боїться папи, тому не одважується піти проти біскупа і просить у нього дозволу видати мені «приповідний лист» на Фастів... Он воно що! «Зараз Ваша резиденція — купа каміння і бур'янами заросла земля. Вовки там полюють. Палій відбудує землю. Заселить її працьовитим людом. Тоді ми від нього її заберемо. А я цей час матиму дурно кінний полк, щоб бити ворогів Христа — магометан. Турки вже ось-ось заволодіють Віднем, і щороку їхня влада посувається далі на католицькі землі Європи, і наша Річ Посполита Польська в першу чергу під загрозою. Про цей дозвіл я пишу й у Рим. Я певен, що невдовзі сам намісник апостола Петра писатиме вам про це». Ось вона де нарешті, правда крутійського поводження зі мною короля! — двічі перечитавши про себе лист, уголос сказав Палій.

Чотири побратими й Ілля Федорович Новицький виробляли план для себе. Мали вони різну вдачу і по-різному підходили до справи. Але вже не вагались оселятись серед руїн.

— Як на мене, то все складається добре. Король наказує біскупові, щоб він своїх єзуїтів не попускав дратувати козаків і особливо опасувався прогнівити нас — охочекомонних полковників. «Я сам і весь мій державний план від ласки тих

полковників залежимо». Так, здається? — підморгнув Паліві Абазин.

— Коли ви мені все не розтовкмачите як слід, то грець вас бери, а я піду спати! — розсердився Самусь.

— Нічого пояснювати, Ілля Федорович і Андрій все сказали. Король пише, що його найкращий прихильник — полковник Райче Думитрашко, якому він послав польське шляхетство і план дій на Україні, — промовив Палій.

Простодушний Іскра розвів широко руками:

— Ніяк не доберу я, чого треба цьому Родіонові Григоровичу. Живе під Барішівкою король королем. Такий замок з білими стовпами на два поверхи збудував, що куди кращий за королівський у Варшаві! Під бляхою, зеленим пофарбованою. Огорожа кам'яна, брама чавунна. Вікна, з шибками скляними італійськими, на сонці так блищать, що посліпнути можна. У палаці тому більше музики, ніж у всьому Києві. І органи, і клавікорди французькі, а вже торбанів, скрипок, цимбалів, лір... Сто хлопців одяг в однакову одягу та й дав у науку музиці — чехові Яну. Других сто — в іншу, одмінну одіж прибрал і дав двох хороших диригентів: ченця з Лаври та італійця Джузеппе. А по стінах там у палаці картини які! Мамай, Байда, всі наші гетьмани!

— Був і я у тій світлиці, де намальовані всі гетьмани аж до Богдана Хмельницького. А поруч із славним Богданом — мерзенний Райче в пишному одязі полковника не посоромився поставити свою вовкурясту пику. І хоч у руці в нього пернач, та чогось він більше на булаву скидається. Я розсердився, плюнув і сказав: «Де ти сором подів, щоб оце себе гетьманом становити, та ще обіч самого Богдана?» А він блиснув очима, оскалив конячі зуби й зарозуміло так: «У своїй господі маю право і маю силу сидіти й стояти з ким бажаю!» — з обуренням промовив Палій.

— Шкода, що Дем'ян Многогрішний тоді на смерть його не зарубав, — вирвалося в Абазина.

— Кажеться Думитрашко вже без малого двадцять год! Із шури своєї пнегься, хоче стати на Україні гетьманом. Та всі його заходи марні. Не лицар він, а купець! Торг веде через греків та вірмен, а вже українське поспільство у таке важке ярмо застріг — не згірш за панів-ляхів! — вимовив обурено Самусь.

— Цур і пек тому Райче — радьмось, що нам зараз із Карасевичем, із ксьондзом, зробити? — сказав Палій.

— Повісити! — одрубав Абазин.

— Розкажи, Семене, все про цього Карасевича. Це його два спільники втекли на конях, чи що? — спитав Новицький.

Палій коротко розповів. Новицький уважно вислухав, поставив кілька запитань і порадив:

— Віддай йому королівський лист, хай одвезе біскупові. Він — одне лише вічко з тої мережі, що її тчуть римські папісти на Україні. Через Карасевича нам буде легше виявити як не всю мережу, так чималу частину потайних ворогів-езуїтів,— порадив Новицький.

— Ох ти, Ілля, хитрий лис! Недарма про тебе кажуть козаки, що ти — вуха царя, короля і поповича! — бовкнув необачний Абазин.

— Звичаю козачого не маєш, Андрію! — спалахнув Новицький. — Язика свого, як пес хвоста, держиш! Щоб знали всі такі, як ти, що Ілля Новицький служить вірою і правдою не королю, і не цареві, і не гетьманові, а рідному народові, а дбає найпаче за спокій на Україні! — Кажучи це, він наполовину витяг шаблю з піхов, як це при одправі в церквах треба було робити, а закінчивши, голосно брязнув і закрив її.

Абазин сам був схопився за головку кинджала, та Самусь поклав на його руку свою.

Тоді почав говорити Палій:

— Спокій на Україні буде тільки тоді, коли наш народ житиме вільним. Ян Собеський хоче, щоб наше Правобережжя стало ляхським. «Приповідні листи» на полковництва роздає ляхам-католикам! У Тишкевича і Федоровича шляхтичі самі, та гультяї, й п'яниці.

— Ова, яке лихо нам! — зареготався сивоусий Самусь. — Кароль Тишкевич і Данило Федорович вже почали робити наїзди на своїх ворогів. Розбивають та палять маєтки панів-ляхів, грабують майно не тільки своїх, а й наших ворогів. Побачиш, Семене, що ці полковники є недовговічні люди і на полковництві, й у житті. Недурно ж вони обидва скрізь з своїми жінками воюють! Ха-ха-ха,— зареготав Самійло Іванович.

— Забули ви згадати, що у Богуславі сидить пані Куницька і так ловко та спритно зазиває козаків з Лівобережжя, що гетьман уже почав гніватись... Ха-ха-ха, та Мазепина кумася у мене, як полуда на оці! У Богуславі мені з моїми людьми куди краще розміститись, ніж у Вінниці! Але мушу чекати свого часу,— відповів Самусь.

Палій замисливсь. Він був невдоволений, що Самусь перебив його. І очима пошукав кінву, а потім аж сахнувся...

Новицький змазав чимсь завій і передав лист Семенові Пилиповичу.

— Як з рук королевих маєш!

— Семене, хіба немає горілки? Чи пива? Горлянка переохла!

— Боюсь, брате Харку, частувати.— І Палій розповів побратимам про отруєння Усті й собак, і додав: — Я звелів Йосипові та його жінці кінви і сулії добре вибанили, а горілку й пиво спробувати попереду на тваринах. Я зараз непевний і в колодязній воді,— признався Палій.

Почулись прокляття. Всі були обурені й схвилювались — липова кінва вміщала в собі майже відро горілки.

— Коли б не хрестини, то ми всі зараз вже були б у нашого батька Адама. Семене, а поклич сюди свого німого! Мусимо його з жінкою добре допитати,— поважно вимовив Новицький.

— Як німого допитувати? Чуєте? Вже співають півні. Хима — жінка норовиста і галаслива. Вдень завтра її допитаєте, Ільку Федоровичу! Не треба, щоб про це знали зайві люди.

І всі погодились з Палієм. Іскра почав радитись, як йому краще оселятися у Корсуні і просив допомогти людьми.

— У мене обозним Кришталъ. Правдивий січовик, в гарматах кохається, а щодо оранки в полі, то нічого не тямить.

— Та й наказний твій Дроб'язга у хліборобстві не кохається! — засміявся Абазин.

— А ти, Харку, зроби своїм наказним по господарству Івана Губаренка... Це нічого, що він мав від турків «приповідного листа»: кожен козак дбає про краще... Сам він є природний корсунець, має там велику рідню, за ці два роки оселив чимало козаків, які й тобі не завадять! — порадив Палій.

— Коли б раніш про це з Дроб'язгою і Кришталем домовитись... Обидва, як порох, і у козаків мають пошану. І губаренківці свого Івана шанують, то чи захочуть мене? — завагався Іскра.

Самусь взявся уладнати справу з Губаренком, а Палієві доручили поговорити з Дроб'язгою та Кришталем.

Абазин мріяв про Брацлав, де ще оселятись не можна, і журився, що його козакам ніде зимувати.

— Постав, Андрію, дві сотні на зиму тут, у Козачих Бубликах. А в корчмі матимеш, де сховати майно! За Йосипа Волобуя своєю головою ручусь!

— Дякую, брате Семене! Скажу на полковій раді.

Радились полковники про те, як перебороти великі труднощі. А Новицький всі ті турботи сприймав, мов свої власні. Він при гетьмані, й слово його багато важить, бо у великій пошані Ілля Федорович і в Батурині, й у Москві. Зітхнув:

— При покійному батькові Богданові на Правобережжі було шістнадцять козачих полків! Щастя вам, доле!

Вдосвіта допитував Палій німого:

— Ксьондз просив тебе, щоб порятував його? Обіцяв добру

плату? Благов викрасти в мене оцей королівський лист? Ну, чого ти тремтиш? Не бійся! Виторгуй собі більше золота, а одпустиш ксьондза, як я з ним вдень поговорю. Ось сховай лист. Ксьондз повірить тобі. А може, дізнаешся, хто тії мерзотники, що під виглядом наймитів жили тут? Мабуть, наша корчма є притулком для зустрічей ворогів-католиків. Велику послугу козацтву зробиш, Йосипе, як допоможеш нам виявити запродавців рідного народу. А робітників я сам тобі пришлю!

Очі німого просяяли. Палій обійняв і поцілував його, скавши:

— Вірю тобі, Йосипе, як рідному братові, і про одне прощу — навчись грамоти!

Вже розвиднилось, а буря не затихала. Високий клен додолу гнувся. Лежала земля, мов золотом, вкрита осіннім листом. Німий показав полковникові драбину на горище. Там, на змащеній глиною долівці, на соломі, застеленій білими ряднами, вже спали полковники. Мисливець з кобзарем ночували на печі в корчмі. З бантин звисали навколо димаря низки сухих грибів та пучки всякого зілля. Гостроверхий дах давав змогу ходити на горищі, не нахиляючись. Товстий шар житньої соломи зм'якшував шум бурі. Тут було затишно, а від димаря йшов теплий дух.

Семен Пилипович ліг, випростався, але заснути довго не міг. Подія в корчмі все ж залишала багато нерозгаданого. «Вдень треба допитати як слід Карасевича». З цією думкою він заснув.

ХІІІ. ФАСТІВ ВІДБУДОВУЄТЬСЯ

Західна Європа у великій паніці: щороку у грудні з'являється на небі велика вогняна комета і світить кілька тижнів, ось вже три роки підряд. Комета зробила великими людьми не тільки астрологів, а і всяких ворожбитів. Тремтять береги Рейну. Германський імператор Леопольд II закликає до священної війни всіх християн. Французький король намагався керувати новітнім хрестовим походом, але римський папа уповноважив Леопольда, послав йому гроші й через кардиналів сам керував справою підготовки до війни з магометанами. Польський король Ян Собеський всю зиму укладав трактат Польщі з Австрією. Річ Посполита Польська почувала себе у найбільшій небезпеці, як найближча сусідка Туреччини. Ян Собеський вже гнівно кричить на гонорних польських магнатів, погрожуючи самому сеймові судом та всенародним ополченням.

У Західній Європі на устах у всіх страшні магометани.

Турецькою небезпекою залякували в усіх християнських церквах. З 1680 року наготові Туреччина до великої війни і чогось вичікує. Ніхто не знав, з ким воюватиме султан. Європейські політики звертали увагу на те, що влада турків ось уже 300 років зростає і поширюється одночасно аж у трьох частинах світу.

Ніхто не заважав Семенові Палієві господарювати у Фастові. Вже паліївці третю зиму пережили на берегах тихої річки Унави. Другий рік у Богуславі господарює поважний, сивий Самійло Іванович Самусь — найулюбленіший з полковників-побратимів Палія. Рудовусий велетень Захар Карпович Іскра обрав для свого полку древній Корсунь. А чорнобровий красень, молодший за всіх побратимів, Андрій Васильович Абазин оселився в Брацлаві. Оселення побратимів багато відібрало у Семена Пилиповича часу і завдало немало турбацій. Полковники добре розуміли, що настав час, коли король їм ні в чому не одмовить.

Був великий піст. Феодосія поїхала до дітей, що вчилися у Києві першу зиму і жили з її матір'ю, а Палій тимчасово перебрався до брата. Раптом вбіг його джуря:

— Батьку! До нас бояри з Москви, у золотому ридвані.

— Хай сюди під'їзять!

А коли золотий ридван під'їхав, Семен Пилипович уже стояв на ганку у червоному жупані, у жовтих чоботях, при шаблюці з самоцвітами.

Дверці розчинились, і виліз у важкій боярській шубі й шапці гетьманський посланець. Поздоровкався з господарем, допоміг вилізти комусь височезному, у великій сибірській досі.

— Чадо моє душевне, Симеоне, не признаєш? — почувалась характерна хорватська вимова з-під волохатого хутра.

— Благословіть, панотче Юрію! — схилив чубату голову Палій до руки прославленого мандрівника Крижанича.

Тим часом виліз з ридвана череватий воевода з великою бородою, схожою на розчесану льняну куделю.

Палій поспішив до почесного гостя. Уклонився йому низько:

— Дякую за велику честь і з радістю вітаю пана воеводу. Прощу до моєї убогої халупи!

Це був добре відомий на Україні Григорій Іванович Косогов, що стояв у 1678 році з московським військом під Бужином, в Медвині і біля Чигирина. Зазнав воевода замолоду і кримського полону. Не раз воював з покійним Сірком. Лаявся, аж ногами тупотів, із запорожцями й любив їхню мужність та лицарську відвагу.

— Живу я тимчасово у брата, в тісноті, як бачите! — сказав господар.

— Знаємо, знаємо, пане полковнику! Москва також будувалася не три й не п'ять років,— промовив воевода.

Був він одягнений у козачий кармазиновий жупан, мав шаблю при боці й одну пістолу за поясом. І незвично бачити при цій одежі льняну бороду на всі груди й таке ж волосся до плечей, а на ногах білі валянці з халявами вище колін.

М'яке крісло присунув воеводі Палій.

Федір Пилипович мав за собою Мотрю Тарасівну Забілівну, дочку борзинського вйта й онуку більш як столітнього, але тільки недавно абшитованого генерального обозного Петра Михайловича Забіли. Вийшла вона до гостей, мов королева. Була чорноброва, рожевошока й червоногуба, у парчевому кунтуші й пишній білій намітці, що під нею зоріли блискучі великі темні очі. З обох боків матері йшли дві молодесенькі панни у барвінкових вінках на косах, в зелених кунтушах і таких же зелених суконних черевичках.

— Моя на цей час ласкава пані-господиня, дружина брата Федора зі своїми доньками. Прощу любити й шанувати! — вклонився Палій.

Мотря Тарасівна підпливла до воеводи із срібною тачею в руках, що на ній стояли п'ять срібних пугарів з романеєю. Не пошкодувала заповітної пляшки для гостей любого свого діверя горда Мотрона Тарасівна.

— Пробачте, високоуродзоні пани гостоньки, наше убозтво. Живемо ми тут недавно, як бачите, ще й не одбудувалися як слід, ще й господарством по-справжньому не обзавелися. Перекусіть, поки обід поспіє! — низько вклонилася Мотря Тарасівна й виплила з дочками за двері.

Палій оглянув стіл і, побачивши на нім тільки куманці з варенухою, підвівсь й вийшов за братовою.

— Стоусю, стань на варті в сінях і нікого, крім обозного, не впускай до мене,— наказав джурі.

— На хвилинку, Мотруню! Патер Крижанич зовсім беззубий. Він ще у Золотаренків їв тільки малай з солоним сиром або киселем. Потіш старого! Горілки — калганівки або зубрівки — немає в тебе? Мазепа п'є тільки пахучу настоянку!

— Ой лишечко, так я не послала горілки? Оксано, Тетяно, заразсінько ж несіть! Я ж наготувала скляні карафки,— збентежилась братова.

Палій узяв у руки ще одну карафку і пішов до гостей.

У чернечій рясі, кістлявий, з кривим гострим носом, зарослий рідкою жовтавою сивиною з чорно-срібними кущами замість брів і величезними ямами під ними, де у глибині вогнем горять чорні очі, палко промовляв Крижанич:

— Я ніде не бачив таких жахливих злиднів, як у Росії! У вас люди подібно до звірів живуть — аби тільки не вмерти з голоду та не замерзнути в морози! Ви, нарешті, простий народ за людей не вважаєте, а вони ж — брати вам! Ваше найбільше лихо у тому, що ви безглуздо кохаєтеся в огидних богові дідівських звичаях. Ви себе маєте за багатих, всевладних і мудрих, а справді ви не такі, бо ви не знаєте життя інших народів і не хочете знати, як не знаєте і самих себе і свого рідного народу!

Воевода Косагов жував пироги, дивився олов'яним поглядом повз Крижанича і час од часу зітхав.

Не передати, якою подякою блиснули ці олов'яні очі до Палія, що, увійшовши, вклонився проповідникові-фанатику і сказав:

— Високоосвіщений панотче і наш добродію! Може, вам ліпше було б одпочити на теплій лежанці? Пані-господиня доручила мені провести вас!

— Сердечно дякую, душевное чадо моє! Вельми перемерз я, німецький, у мандрівці. Ніяк не зігрію кісток,— промовив сивий хорват.

Палій з пошаною узяв під руку Крижанича і, захопивши його шкіряні мішки з книгами, сказав джурі:

— Забери всі речі егомості й неси за нами!

Коли Семен Пилипович повернувся до гостей, він побачив зовсім інше обличчя у Косагова.

— Велику й тяжку покуту поклав на мене князь Василь Васильович Голіцин, доручивши одвезти до гетьмана цього невгамовного балакуна. Більше тижня удень і вночі ось так верещав він нам у вуха! Тепер будемо їсти й пити,— задоволено сказав воевода, присуваючись до столу.

А тут дівчата внесли борщ з сухими карасями та грибами. Почавсь обід. Їли гості й борщ, і вареники з капустою, балабушки з часником, шулики з маком і медом, кисіль, узвар солодкий, заїдаючи пряниками та солодкими пирогами. Вже так наїлися, що не віддихнуть, а чорноброва пані-господиня все припрошує:

— Звиняйте, що нічим добрим і привітати! Три дні метелиця не вщухає, всі ополонки на річці позамерзали — без рибалок наших до річки боїмось і приступити, а рибалки всі у лісі, на полюванні. Десь скоро тиждень, як бачили їх! — бідається Мотря Тарасівна.

Ось поприбирали з столу миски й полумиски із стравами. Зоставили тільки блискучий срібний посуд з пугарями та куманці з варенухою і солодку, в меду зварену садовину.

Воевода облизав пальці, витер їх рушником і задоволено розправив пишну бороду.

У двері постукали. Стоусь викликав Семена Пилиповича із світлиці; юнацькі очі його сяяли:

— Батьку, повернувся пан Данило Проскура з двома козаками!

— Де він?

— У панотця Пафнутія. Я попередив, щоб гетьманські козаки не пронюхали. Він хворий, але очі в нього веселі.

— Дякую, сину! Маємо мороку з невчасними гостями. Перекажи, що прийду, як тільки зможу!

Григорій Косагов спитав:

— Щось мені пригадується, що ти, полковнику, разом з пкійником Сірком вора і царевого смугянщика Стеньку Разіна підтримував, ась?

— Не може того бути: Разін на Україну до нас не приходив! — упевнено відповів Палій.

Воевода, хитро посміхаючись, погрозив пальцем:

— Справа та минула, і я так, задля случаю, що до тебе в гості попав! А признайся, полковнику, за що тебе Палієм прозвали?

— У турок «семені» називають війська, озброєні вогне-стрільними рушницями, а я маю у хрещенні ім'я Семен. А замолоду на Запорозжжі тільки у мене одного з молодих була добра рушниця, і я з неї любив палити.

— Хитруєш, полковнику: тебе ж прозвали Палієм не турки, а твої земляки?!

— У запорожців багато назв, спільних з татарами і турками: сам знаєш, що полон найкраще вчить мов! — натякнув Палій на те, що Косагов був у полоні в Криму.

— Правду кажеш, полковнику, що полон є школою!

Так і не зміг Палій того вечора залишити своїх гостей. Але за ніч хуртовина уляглася, і гості поспішили виїхати. Крижанич захворів і залишився у Фастові.

Гості поїхали з Фастова, зачаровані Палієм.

Випровадивши гостей, Палій поспішив до отця Пафнутія, щоб побачити Проскуру. Увесь зарослий сивиною, Данило Степанович повідомив:

— Папського нунція Войцеха Дорогожинського поховано в церкві одного придорожнього села близ Рима. Так і не доїхав до папи... А Данило Проскура приїхав у Фастів доживати віку. Час і додому — маю вже поверх шести десятків років!

— Ми вас, Даниле Степановичу, давно вже дожидаємо! У полку не заміщено посаду полкового писаря, і ми сподіваємося, що ви не одмовитеся від неї.

— Дуже вдячний за честь, буду намагатися виправдати довір'я полку,— просто відповів Данило і почав інформувати полковника в його справі.

— Король підписав трактата: він мусить привести під Відень полки, а їх у нього нема. Я чув, як казав король, що всякому полковникові, який приведе йому дві тисячі вершників,— видасть «приповідний лист» на яку завгодно місцевість. До тебе король послав уже, щоб не барився і приїжджав.

— Ага, тепер Палій знадобився? Хай же підожде! — промовив похмуро полковник.

* * *

Юрій Крижанич гостював у Фастові. Пізня весна всіх людей переобтяжила працею. Треба було обсіяти поля, засадити городи та баштани, доглянути садки, щоб гусінь не розповзлась. Юрій Крижанич виявив великі знання у садівництві й разом з дяками та їхніми школярами з захопленням садив і щепив дерева, навчав знищувати шкідників.

Мотря Тарасівна тріумфувала: старий хорват розпланував її сад так само, як і Паліїв. Попривозили дерева і кущі, засадили виноградники. Данило Проскура нерозлучний з хорватом, а біля них — філософи, богослови й риторика. Спудеїв у Фастові до двадцяти: хто за дяка, хто в канцелярії полковій чи сотенній працює.

Того року на Україні не було весни. Зима лежала до літа. А літо прийшло зразу — парке і душе. Довелося всім добре попрацювати, щоб встигнути вчасно обсіятись.

Навіть великдень святкували не тиждень, а лише два дні. Палій встигнув тільки побачитися з побратимами, щоб умовитися з'їхатись усім на зелені свята. На тім полковники й вирішили, що до походу кожний буде готуватися, як зуміє. Самусь і Абазин охоти йти під Відень не виявили.

* * *

— Семене Пилиповичу, ви сьогодні збиралися провідати, як іде оранка у Чолюка,— нагадала Палієві дружина під час снідання.

Полковник, що підводився вдосвіта й сідав до своїх книжок, тепер здивовано підкинув геть до чуба одну брову, що завжди тишило Михася й Марисю. Він якийсь час пригадував:

— Спасибі вам, що нагадали! Біжи, Михасю, хай сідлають Ворона.

— Пане полковнику, ви мали зі мною дописати листи,— нагадав Данило Проскура.

— Ще встигнемо, Даниле Степановичу, тепер же день — мов рік. Ви пишiть собі потихеньку, а я пройдусь...

— Приходив людвисар і просив, щоб ви самі до нього навідалися,— каже знов Феодосія.

Полковниця поспішає. По неї вже приходили якісь баби. Одягнена вона чисто й просто, як ходять усі молодичі козачки. Тільки парчевий очіпок та перлове намисто відрізняють Феодосію.

Для Палія невимовна насолода — непримітно спостерігати за Феодосією. Його жінка — втілений неспокій. Ще тільки починає сірiти, схоплюється полковниця з ліжка. Виявляється, що її вже чекають жінки під товстєнною грушею. Мелодійний голосок її чути тут і там.

— Феодосіє Петрівно, гляньте, ще ж і Мотря Тарасівна спить,— іноді намагається затримати дружину Палій.

— Які-бо ви чудні, Семене Пилипсвичу, та ж вона — не полковниця! Йй клопiт тільки про свою родину... Ви б краще у Васильків послали по мулярів.

Сама непокоїться і всіх навколо непокоїть. І це робить ладібно, ніжно і по-дитячому щиро. Сивий панотець Пафнугій назвав Феодосію Петрівну сумлінням полку.

За тиждень до зелених свят приїхала до батька Параска з крихітною дочкою Феодосією, двома хлопчиками і чоловіком. Для дорогих гостей звелів полковник над рікою розкинути з білої повсті ханський намет на помості з підлогою.

Парася нагадувала батька, а поруч Феодосії здавалась молодшою її сестрою. Вона лацилась до мачухи:

— Матусю-голубко, не пущу я вас сьогодні. Цілі дні не бачимо вас у господі, аж нудимось без вас.

— Завтра починається свято, і я три дні свят буду з тобою, серденько,— цілувала пасербицю і зникала.

Юрій Крижанич загостювався у Фастові. Хоровитий дідусь додержував слова — працював над книгою, в якій намагався показати час руйнування України по смерті Богдана Хмельницького. Писав він зранку до вечора, дивуючи всіх своєю працьовитістю.

Вечорами старий читав Палієві, його братові, Проскурі, Пафнугієві, Лихопиці ті сторінки, що написав за день, і часто так запалював слухачів, що вони довго гомоніли про справи Європи та місце в них слов'ян. Такими ночами не чути було парубочих співів у Фастові: вся молодь сиділа в салку навколо груші, що під нею вкопано стіл і лави, слухала Крижанича, затаївши подих.

З Параскою Семенівною знову передав Дмитрій Туптало чимало образів та церковних речей. З Межигірського монастиря привіз ігумен Феодосій Васьківський прехороший іконостас, тільки з одного боку пошкоджений пожежею.

— За Петра Могили у Лаврі його робили. Тепер так не вміють сницарі¹ виточувати виноградні грона в листі. Нам у монастир цар з Москви іконостас прислав, ось брат і дарує вам цей,— пояснив ігумен.

Приїхав на освячення полкової церкви у Фастові і старий вчитель Палія та Лихопики, прославлений письменник — архімандрит Іоаникій Галятівський.

І його, як і межигірського ігумена, фастівський полк зустрів з музикою і стрільбою при полкових знаменах за шість верст від міста. Ще не було дзвіниці. Дзвони повішено на дубових слупах біля церкви: серед них був великий дзвін, одлитий у Фастові людвисаром Мартином Плаксою з написом: «Семен Палій, полковник фастівський, на божую хвалу кладе надію, і всю славу свою має возглашати цей дзвін вічно». Цей напис прикрашав Паліїв родовий герб: на щиті — звернена вліво рука з смолоскипом, руку навскіс вправо пробито стрілою, на нашоломнику — дві бойові башти з прапорами.

Кам'яні стіни церкви накрито триповерховим гонтовим дахом, з визолоченим хрестом, знайденим козаками серед руїн міста Паволочі. Три роки будували паліївці свою полкову церкву. Два роки тому освятили один престол. Торік одбудували і другий приділ. А тепер вже закінчили увесь собор.

Зсередини стіни добре вибілені вапном, а зокола zostались, як були, темно-червоні цегляні. Козаки обсадили церкву молодими кленами. Над дзвонами розкинув наметом своє верховіття тисячолітній міцний дуб. Церква велика, на якусь тисячу молільників.

Через майдан від школи жив Семен Пилипович. Поруч полковникової — була садиба обозного Лихопики, далі — тільки обгороджене місце Сави Снятенка — Феодосійного брата. По другий бік церкви вже стояв високоверхий будинок з одним ганком на різьблених липових слупах — панотця Пафнутія, ієромонаха, що дав у себе притулок ценцям і сницарям, малярам, дякам та неодруженим спудеям. Священик обгородив садибу зеленими штахетами, насадив великий квітник, — він кохався у квітах. Поряд будувався Проскура. Далі, під грушею, — білів чепурний будинок Федора Пилиповича. Великий чотирикутний майдан звався полковим. На ньому мали одбуватися тільки військова муштра та в свята — гуляння й танці

¹ Сницар — різьбяр, каретник.

для молоді. Через одну вулицю — вдвоє більший майдан для торгу та ярмарку.

Фастівчани раділи й одпочинку в свята, і почесним гостям, і сонячній годині. Всі повбиралися якнайкраще і прийшли до полкового собору.

Хоч і простора церква, а вже всіх фастівчан не вміщає. Повно людей на майдані. З церкви виходять змучені духотою в тісноті.

До церкви прийшла і Мокрина з своїми трійнятами. Була рум'яна й свіжа, а чорнооки й чорноброві хлопчики звертали на себе увагу пухкенькими рум'яними личками й чорнявими кучерявими голівками.

— Сьогодні в церкві була виставка малят, починаючи від полковникової онуки,— промовила Мотря Тарасівна, вийшовши з церкви.

Усміхнувся Палій.

— Людське життя тільки й красне дітьми! Артемію, я тобі звелів скласти список усіх наших женихів? — спитав Лагоду.

Артемії Лагода за два роки змужнів, і тепер мав вигляд солідного козака; обозний намітив уже його на помічника полкового писаря.

— Удівців — вісімдесят шість, а парубків — тридцять чотири, але я ще мушу перевірити, батьку.

— Що з тобою, Артемію? Нездужаєш?

— Ні, синок тяжко хворий,— відповів молодий батько.— Не спав я...

— Піди до баби Гаяни, що живе в обозного, хай огляне твого хлопця,— порадив Палій.

Полковник, оточений народом, чекав, поки вийдуть з церкви гості й рідня.

І в цю мить цілком несподівано на шляху від Василькова з'явивсь генерал Патрик Гордон з свояком Францом Лефортом і зятем Рудольфом Штрасбургом на чолі десятка своїх рейтарів.

Семен Пилипович наказав Лагоді сповістити про нових гостей Феодосію, а сам поспішив до брами, щоб зустріти почесних гостей.

— Ви застаете нас не підготованими до зустрічі... У нас сьогодні урочисте освячення полкового собору, і я не можу вас зустріти так, як на те ви, вельможні гості, заслуговуєте.

— Ми знаємо про це: у Василькові нікого не застали, бо всі поїхали у Фастів. А ми з Москви повертаємо і це вирішили одпочити у вас. Наші ридвани й весь караван повільно посуваються до Києва...— пояснив Гордон.

Гості поспішили увійти до собору. Палій до себе пішов, щоб дати розпорядження нап'ясти ще один намет на галявині біля свого будинку.

За порогом зустрів Феодосію.

— Чи все у нас готове? Приїхав генерал Гордон з зятем і свояком, а з ними якимсь дивом і Лукаш. Що з Лукашем? Чому од мене ховається? Глянь, за спиною прошмигнув і у вікно, щоб повз мене, мабуть, не проходить? — здивувався Палій.

— Бо соромиться, дурень, учнівської одежі. Він же тепер спудей — усі іспити склав, а спудейського одягу нема, так просить дозволу одягти козачий, — пояснила мати.

— А має він козачий одяг?

— З дванадцяти літ, мов одут, увесь час про одне просив — мусила йому справити. Тільки нема доброго пояса, — відповіла Феодосія.

А при тім чути з вікна пошепт:

— Мамо, попросить зброю!

— Ах ти ж боягуз! Сховавсь, собачий сину, за материну пелену й жебрачиш! — розсердився Палій.

З сіней вийшов бурсак, немитий, у поросі, в подертих чоботях і з розпанаханою полою довгополою бурсацького одягу.

— Хіба я кого боюсь? Не хотів вам на очі старцем показуватись! — виправдувався Лукаш, дивлячися спідлоба.

Палій узявся в боки руками:

— Хіба одежа лицарями робить? А де це ти бився?

— В академії у нас був диспут, — відповів похмуро Лукаш. Він стояв перед вітчимою і матір'ю високий, плечистий.

— Тож я бачу: і пола обірвана, і рукав на одній нитці висить! — засміявся Палій.

А хлопець у відповідь:

— Так і скажіть, що не хочете мене приймати до себе в полк... Тоді я знатиму, що робити!

— Тю на тебе, дурню! Хіба мати й батько до полку приймають?.. Не привітався, листів не дав! Чи, може, і з нами хочеш диспутувати? — крикнув Палій.

Лукаша мов хто запалив — увесь почервонів з сорому, тремтливими руками розстебнув гаплик на грудях і витяг два листи у синіх сувоях:

— Вітаю із святом, батьку! Передають вам листи превелебний панотець ректор Феофан Прокопович і пан київський сотник Сава Григорович Туптало.

— Ну, йди одягайся та зайдеш до мене — пояс і кинджал собі вибереш, — узявши листи, промовив полковник і сів на лаву під грушею.

Не встиг вітчим прочитати обидва листи, як Лукаш, умитий, з розчесаним волоссям, у жовтих чоботях, синіх шароварах і червоному жупані стояв перед ним виструнчившись. Полковник підвівся:

— Ну, ходім...

Увійшли в світлицю. Одімкнув Палій скриню. Поверх паперів лежали два кинджали й два пояси. Сказав:

— Вибери собі!

— Кому ж то другий?

— Що за телепень вродився! Я хотів призначити тебе на свята своїм джурою, та доведеться іншого шукати...

— Батьку! — з таким розпачем заревів бурсак, що в світлицю вскочила бліда, перелякана Феодосія.

— Чепурись та будь наготові і од мене — ні на крок! Нагодуйте його зараз, щоб міг він слугувати при столі. Я призначив його на свята своїм джурою!

— Лукашу, а ти подякував батькові за подарунок? — докірливо запитала мати.

Бурсак глянув на неї очима, повними сліз, червоний і засомлений.

— Іди до баби, вона вже насипала тобі, — сказала Феодосія синові, а коли він вийшов, промовила: — Не розумію, що з хлопцем. Він про вас увесь час так палко мріяв, що мені аж боляче було, мовби не любив рідного батька.

— Це завжди так буває, Феодосіє Петрівно, коли почуття переповнюють серце і голову... Так і в мене зараз! — очима доказав слова, пригорнув і поцілував дружину Палій.

Підходили гості. Високий, плоский, мов з дошки вирізаний, генерал Патрик Гордон з зятем Рудольфом Штрасбургом та красенем велетнем полковником Лефортом підходив з Федором Пилиповичем.

Обід уже приготовано у вишневому садку за будинком. Обидва почесні гості — Гаятовський і Васківський — сиділи з Юрієм Крижаничем, Проскурою і Лихопикою недалеко, на березі невеличкого ставка.

Чути було різкий хорватів голос:

— В Англії — Беконові книги, у Франції — Декарт хвилює думки, а у Києві в академії все ще жують Арістотеля та захоплюються Хомою Аквінським!

Крижанич у Фастові помітно поздоровшав. Розправились зморшки, пом'якшали гострі риси. Навіть блискучі чорні очі не дивилися так моторошно із завадки, але в них тужлива скорбота стала мов ще більш кричущою.

— У Києві, і в Чернігові, і в Лубнах, і в Ніжині є книги Бекона, і Декарта, й інших нових філософів, — та голови, що

могли б ними зацікавитися, мусять думати інші думки! — відповів задумливо Проскура.

Семен Пилипович пішов до ставка й запросив до столу гостей.

Патрик Гордон підійшов до Юрія Крижанича.

— Я дуже, дуже радий бачити вас при добрім здоров'ї, превелебний панотче!

— О моє душевное чадо! — зрадів і хорват, побачивши шотландця.

Вони сіли поруч і одразу ж почали неголосно розмовляти латинською мовою.

Межигірський ігумен Феодосій Васьківський розповідав Мотрі Тарасівні про Богдана Хмельницького:

— Бачив я його в бою у горностаєвій мантії, на білому аргамаку, в одній руці булава діамантами блищить, а в другій — священний меч. А голос його від краю до краю бою чути воякам, і кожен з нас найбільшим щастям тоді вважав покласти за нього голову!

Лукаш і десяток юнаків так і впились очима в рожевого архімандрита. Мусила Феодосія підійти до них і нагадати про їхні обов'язки, а гостей запросила до столу. Вишні на гілках вже почервоніли, але ще не визріли. Крім Мотрі Тарасівни, Мокрини і Феодосії, не було за столом жінок: у всіх були немовлята або маленькі діти. Недовго посідала й Мокрина. Після обіду Пилип Герасимович повіз духівництво до себе на хутір — одпочити на пасіці. Гордон з Палієм, Лихопикою і Проскурою, оточені сотниками, посідали на коней і поїхали оглядати місцевість. Петро Стоусь і Лукаш виконували обов'язки джур. Вони возили з собою звинений сувоєм картонний план Фастова з околицями і мали записувати всі генералові слова.

Генерал після об'їзду руїн розпакував шкіряну скриню з паперами і показав різні типи фортець Європи, збудовані після появи пороху.

У 1678 році Гордон власною рукою підпалив порохові склади Чигирина. Вибух знищив прекрасну й міцну фортецю, що над її укріпленням довго працював шотландець, і мало не коштував Патрикові Івановичу життя. Шотландець тужив за батьківщиною, де його фамілію новий король нагородив герцогством по старшій лінії і графством по молодшій. Двох старших синів одіслав він до батьків і брата в Шотландію, але його самого з Росії уряд не одпускав.

Молодший за Гордона швейцарець — інженер Франц Лефорт — був високого росту, з надзвичайно вродливим обличчям і веселою вдачею. Лефорт одразу ж заходився улаштув-

вати фейерверк з молодими козаками та Рудольфом, також високим, але рудим, аж червоним і кирпатим німцем, що недавно одружився з Гордоновою дочкою Катериною.

Хоч як приховував Патрик Гордон свої католицькі симпатії, але Палій тримався з ним обережно.

Настала ніч. Фастів дзвенів пташиним щебетанням і співами молоді.

Палій із стариками і гостями сидів у садку під грушею. Кінви з медом і ягідними квасами освіжали гостей. Кобзарі грали й співали.

А на майдані при двох смолоскипах ще танцювала молодь.

— Пане полковнику, ваш Фастів — фортеця молоді! Я пригадую, що зелені свята так само святкують і на моїй батьківщині. І у нас діди-співці, граючи на струнах, розповідають про героїв. І у нас молодь співає, танцює й ось так веселиться. О моя дорога і рідна Шотландіє! — І генерал, глибоко зітхнувши, опустив голову.

Стомлені, задимлені прийшли Лефорт і Рудольф з молодими козаками: фейерверк у них не вийшов.

— Завтра вдень ми все як слід підготуємо! — сказав Лефорт.

Федір Пилипович тішився:

— Ось і церкву маємо, дяка богові, і молодь у нас одягнена, як батьківська, і веселиться. Жита наливаються — чуєш, Семене, як похолоднішало? Жита забирають все тепло, — хліб вродить добрий! Пшениця і ячмінь такі ж хороші, густі! А от овес чомусь не дуже рясний. Ще ми фастівської землі не знаємо! Не там, мабуть, посіяли овес.

Федір Пилипович, поранений у ноги, кохався у хліборобстві і тепер клопотався, щоб вистачило хліба. Полк знову позичив зерно у Василькові. Гордого господаря засмучували ці позики. Він знав, що Палій чимало заборгував.

Патрик Гордон увечері казав Палієві:

— Фастівську фортецю збудовано сто п'ятдесят років тому. Її будував, напевне, швед. Завтра зранку я огляну льохи.

Стоуць виніс величезну кінву пива, обвішану коряками, — це було чудо мистецтва. Сніцар вирізьбив на півторавідерній чаші троянського коня.

Генерал Гордон з захопленням оглядав кінву.

— Це я сьогодні одержав у подарунок на вхідчини від свого вчителя, архімандрита Іоанікія, що у час мого навчання був ректором академії, — сказав Палій, збентежений похвалами почесного і потрібного гостя.

— Ах, так! Справді, ви тільки заводите нове господарство! — розчаровано промовив Гордон, який мав звичку та-

кими похвалами здобувати собі подарунки. Шотландець на мить прикрив свої невеличкі, але зіркі, як у сокола, біло-сірі очі й, усміхаючись широкою беззубою усмішкою, промовив: — Щоб мені не відстати від прекрасного звичаю України, який є також звичаєм і моєї Шотландії,— дарую вам усі ці малюнки і плани фортець. О, не варт подяки! Це — копії. У Москві в мене зберігаються оригінали.

— Пане генерале, ви бачите зараз Палія в бідності під час відбудови руїн. Ні цар, ні король, ні гетьман не допомагають мені. Я сам... Мої козаки — самі й будівничі, і хлібороби, і скотарі, і лицарі!

— Ваші козаки, пане Палію, молоді герої-лицарі — вони ще прославлять свою вітчизну, вас і себе!

— Я певен у цім, пане генерале! — з гідністю відповів полковник.

У цю мить яскраве світло ударило у вікна. Задзвонив на сполох новий великий дзвін. У світлицю вскочив Орлій:

— Зайнялось, батьку, сіно над стайнями! Спіймано підпалювача — німого!

— Німого? Орлію, голубе, візьми двох козаків,— негайно треба зробити трус у старого лимаря Карся! Стоусе, піди й ти з Орлієм! Заберете усі книги й папери. Поспішайте!

Сотники здивовано презиралися. Стайні — на протилежному кінці міста. Карась жив на своєму прадідівському ґрунті на Кодлубиці й користувався серед козаків довір'ям і пошаною за чесність і золоті руки.

Пиво залишилося в кінві не допитим. Всі пішли на пожежу. На щастя, ніч була тиха. Молодь, не шкодуючи святкового убрання, першою прибігла на пожежу і ліквідувала її вчасно. У стайнях, у просторому базі біля колодязя цієї ночі стояли коні гостей та старшини, що з Гордоном об'їздила місцевість.

Сполохані пожежею коні розбіглися з база, — можливо, хтось одчинив їм хвіртку.

Палій угледів біля колодязя Крука — другого змінного свого коня. На губах його червоніла кривава піна. Крикнув Палій: — Крука отруєно! Зберіть усіх коней!

Гнівний голос полковника почув увесь Фастів.

Полковник зачерпнув черепком води з видовбаного корита, що з нього пила худоба, і поставив черепок у куточку.

Стайні були обмазані глиною, а покрівлю утрамбовано по-татарському землею. Полум'я не встигло добратися до дерева. Сіно складене на даху стайні і дало таке велике полум'я. Двері порожньої стайні були на замку. Їх висадили з замком. З другого боку стайні до неї притулилася хатина, де раніш

жила Гаїяна, тепер — бездітний козак Щербак з жінкою. Звідтіля чути було одчайдушні верескливі прокляття баби. Злодії одбили в скрині Щербаків замок і геть все забрали.

— Не zostавили і родові душі й сорочки перемінитися! — схлипуючи, скаржилася полковникові баба.

— Видно, сподівались, що згорить хата і пожежа прикриє злодійство, — промовила немолода козачка.

— Що висіло на жердці у хаті і все, що було в коморі, — ну геть же все позабирано! — плакала Щербачка.

Корній Сидорович гукнув, щоб принесли кошенят. За кілька хвилин принесли з десятка кошенят.

— Дайте кошенятам напитися з корита в базі! — крикнув обозний.

— Чого котенят шкодувати? — відповів Михась і перший побіг до корита з своїм кошеням.

Діти напували кошенят. Навколо з'юрмились жінки й чоловіки. Прегарний арабський румак-огир Крук лежав, відкинувши ноги.

Підстаркуватий козак провів рукою по спині огиря й, сумно похитавши головою, промовив:

— Пане-батьку, для чого ж пропадатиме така коштовна шкіра — дозвольте її обідрати!

— Ні, друже Іларіоне! Крук не один раз врятував мені життя, — це був шляхетний лицарський кінь, і йому належить військовий похорон з музикою! — одповів полковник.

— Татусю, татусю, ідіть до мене! Гляньте, ой гляньте, червона піна на губах у кошеняти! — закричав Палієві переляканий Михась.

— Вода в кориті отруєна, — розглядаючи труп кошеняти, промовив полковник. — Негайно перекиньте корита і сюди не пускайте коней.

Не встиг Палій докінчити свого наказу, як повз нього тоненько продзижчала стріла і влучила в стіну. Палій роздивився:

— Пущено в спину мені. Ще й стріла не проста, гляньте — беркутова, з отруєним вістрям. Всі на землю! — враз крикнув Палій й схопив за руку Михася.

Вдруге почулося дзижчання — і нова стріла вгрузла в колодязний зруб.

— Схоже, що там один сагайдак. Хто приведе мені стрільця — подарую тому арабське лоша! — сказав Палій і пішов до себе, не випускаючи Михасевої руки.

Біля груші сидів на лаві Гордон зі своїми супутниками, Федір Пилипович і прихильник високої політики Остап Цвіль, що робив неймовірні зусилля пригадати латинські лекції. По-

бачивши полковника, сотник став на ноги, виструнчився і, кинувши погляд на Вечірку, гордо відрапортував:

— Пане полковнику, всі коні цілі й здорові, — я їх поставив у базі Чолюкового куреня.

— Дякую, сину! Яким, по обіді скажеш музикам, щоб зібрались на похорон мого вірного Крука. Генерал Патрик Іванович Гордон засудив наш південний бастион — поховаємо там Крука, а над ним восени накажу посадити дуб.

Заспокоївся Фастів, коли вже зійшло сонце. Гості спали у саду у гарнім килимовім наметі. Два козаки вартували його.

Яким Вечірка із своєю сотнею оточив руїни. Весь Фастів був збентежений зухвальством злодіїв. Орлій нікого не знайшов у Карася. Петро Стоусь взяв у Карасевій коморі зелену скриньку з паперами та книгами. Карасиха довго не давала її, лементуючи:

— Та то ж школярські причандали мого нещасного онучечка Гриця — єдина про дитину пам'ятка!

— Карась, батьку, поведився щиро, був здивований, але все одкривав і показував, а стара Карасиха метушилась зайчихою в облозі і дуже хвилювалась. Тому я zostавив Мовчана та Солонину в кущах, щоб вони не спустили очей з Карасевого обійстя, — відрапортував Стоусь.

Орлій мовчав. Він переступав з ноги на ногу. Високий, широкоплечий, з червоними вилицями й глибокими очима, з на-супленим чолом і грубими щелепами, він мовчки ледве примітно посміхався гарними різьбленими губами, які здавалися мов з чужого обличчя.

— Ти маєш мені щось сказати, Орлію?

— Прошу, батьку, подивитися і в мою скриню, що я її витяг у Карасихи з повітки, поки вона лаялася з хлопцями.

— Де ж вона?

— Не хотілось тягти на ганок. Може, батько вийде на повір'я?

Семен Пилипович, оглянувшись на Патрика Гордона, що сидів під грушею й розповідав про війну з турками, вийшов у господарський двір, одгороджений від садка високим тином, щоб птиця та худоба не псували квітів. Біля курника стояла жовта скриня.

— Ну й дивак же ти, козаче!

— Таким, як бачите, мати породила! — широко усміхнувся лагідний Орлій.

Орлій підійшов до скрині й взявся розв'язувати ремінець:

— Як я примітив, що «воно» стрибнуло в скриню, я її мерщій на клямку й ремінцем. Дуже бився. Нову сорочку через цього чорта подер.

Палій озирнувся.

— Дуже вчасно прийшли ви, Корнію і Стоусю. Орлій приніс мені в скрині чорта... Ану, одкривай кришку!

Орлій поволі почав одкривати, і Палій зареготав.

— Ха-ха-ха! Та це ж мій старезний приятель егомость Фердінанд Карасевич, що в славу римського папи живе по скринях. Орлію, братику, зв'яжи егомості на спині руки та сплутай ноги, щоб він не міг стрибати й бігати. А ти, Стоусю, біжи по Данила Степановича. Та швидко мені! — полковник показав рукою на порожню клуню: — Одведіть його туди!

А коли ксьондза одвели до клуні, Палій промовив:

— Щоб генерал та його католики не дізнались про ксьондза. Треба і сотників попередити.

Палій підійшов до Цвіля й сказав:

— Негайно, сину, пошли до старих Карасів. Тільки ведіть їх нарізно. Карасиху зв'яжіть, бо то така відьма, що руками любить розмахувати. Та й пельку їй заткніть, щоб криком чесних людей не потурбувала. А старому Карасеві перекажіть, що я його прошу прийти до мене. Розумієш, Остапе, тут треба дипломатично.

Фердінанд Карасевич, очевидячки, давно жив у Фастові. Сліди переховування були на його зарослому, давно не голеному обличчі та брудній, затяганій у попелі, сіні й смітті чорній сутані.

«Щонайменше переховувався у матері три тижні,— дивлячись на широку чорну крайку нігтів на ксьондзових руках, подумав Палій.— Мабуть, батько й не знав. Бач, як вивалювся у баби Карасихи на горищі й під припічком».

Ксьондзове огидно-брезкле й нечупарне обличчя намагалось не виявляти ніякого почуття. Але час од часу люто він зиркав спідлоба. Тонкі звивисті губи були міцно стиснені.

Палій промовив замислено:

— Якби я мав право, вчинив би прилюдний суд, щоб мали козацькі батьки науку, як езуїти виховують на Україні зрадників вітчизни!

— Доброго ранку! Невже Фердінанд? — підійшов Проскура.

— Ось у цій скрині,— мотнув Палій головою на розкритую жовту скриню.

Палій розповів усе, про що дізнався.

— У Фастові є в нас добрі льохи: от у панотця Пафнутія два, що зовсім не потрібні йому! Допитаймо ксьондза й замкнімо його в одному, а німого— у другому. А тим часом пошлемо у Козачі Бублики перевірити!

— Що це ви, Даниле Степановичу? Невже у мене чи у вас є час, щоб їздити заради цього пада? — розсердився Палій.

— Він — чималий птах. Нам не вигідно його задурно вбивати, — заклопотано промовив Проскура і спитав: — А папери взяли?

— У мене скринька стоїть. Піду гляну, що там у нього.

— За Карасевича ми зможемо взяти великий викуп від біскупа або римських кардиналів, — сказав Проскура.

— Я волю краще повісити це падло он на тому дубі, — сказав полковник на гору, де зеленів могутній велетень.

— Німецький гарнізон у Білій Церкві тільки чатує, що ми дамо їм привід розпочати з нами війну. Хіба Семен Пилипович не знає, що туди навідується верхівка єзуїтської колегії, яка тридцять років верховодила у Фастові?

— Доброго здоров'ячка, Семене Пилиповичу, і вам, шановна старшино! — низько вклонився кремезний, ще не сивий козак. — З великим святом здоровлю всіх!

— І тебе так само, Карасю! Розкажи нам по правді все, що ти знаєш про свого сина-ксьондза, — відповів Палій.

— Ох, пане-полковнику! Мабуть, ви про мого Фотія більше за мене знаєте. Каявся ж він у Лаврі. Покуту одбував два роки. Висвятили його на священника. То без мене було — у гетьмана Богдана воював тоді. Невістка була доброго козацького роду. Двоє діток породила, а за третьою дитиною, вже при мені, померла. З горя Фотій тоді мов сказився: подер на собі волосся і одержу. Голову об стіну скривавив. Мусили його зв'язати. Не поховав жінки — втік.

Не було його багато літ. У великодню ніч прийшов. Упав переді мною і матір'ю навколяшки: «Люблю Україну! Душу свою за Фастів покладу! Простіть мені. Горе мені розум затьмарило!» Один же він у мене. Гриць і Галя батькові зраділи. Дякував і я богу.

А далі чую і бачу — Фотій католик, та ще і ксьондз! Приходять до нього якісь католики. Я лікував рани. У Фастові вже не було нікого. На хуторі жив тільки Пилип Снятенко та я на Кодлубиці. Говів я у Василькові і на сповіді розповів про Фотія. Не дали мені причастя: «Ворога православної віри ти вкриваєш!»

Тут почалась у мене з жінкою хатня війна.

До Фотія приходили якісь білорукі діди й ранками з ним ходили на руйни. Запитував я їх увечері: «Скарбів, чи що, шукаєте?» — «Святинню замурував тут біскуп, а сам він і хто з ним був, — померли», — відповів мені найстарший.

Мене більше десяти год не було тут, а моя стара розповідала, що в наших фастівських руйнах багато ксьондзів та панів нищпорили: і Аксаки, і Макаревичі, і Єльці, навіть сам панич Любомирський був тут! Ніхто мовби нічого не знайшов.

А жінка моя проти мене: «Він — мій син-одинак! Хай чорти мене у смолі виварюють, а я мати!»

Діти в нас росли. Було Грицеві вже більше десяти годочків, як з'явився Фотій і забрав хлопця: «Одвезу його у добру школу!» А це вже год п'ять тому прийшов на великдень вдруге.

— А дочка, Галина де? — спитав Палій старого.

— Украдено її. Пішла по ягоди в ліс і не вернулася. Ми з старою всі кущі облазили. Безлюддя. Руїни. Фотій дочки не любив ніколи. І тепер не засмутився її долею. А може, він і знав, де Галинка. Добре, що я сповідався і причащався на першому тижні, а то б мені тепер панотець Пафнутій не дав би причастя, — це вже я добре знаю! Хоч Фотій мені тепер і на очі не показувався. Коли він прийшов — не знаю. Тільки по старій пізнав я, що вона бачить його, та одразу й попередив: «Як побачу, — уб'ю на місці, мов скажену собаку!» Рід наш чесний, старий, у козацтві шанований. При гетьмані Косинському Сава Карась хорунжим служив. У мене і папір його є з печаткою запорозькою!

— Кого маєш сусідами?

— Удову Лагодиху з синами по один бік, а по другий — Денис Денисович Добрович будується. А насупроти мене — Фока Вертій та Лабунець, поки що вони у землянках живуть, — відповів Карась вже не так щиро й упевнено: тривога з'явилась в його пукатих сірих очах і віддалась на зблідлому враз обличчі. Він побачив, як козаки провели його жінку. Ті ж козаки підійшли до лави.

Полковник сказав їм:

— Посидьте, хлопці, з дядьком Карасем, поки я покличу вас!

Біля хвіртки — два козаки з самопалами. Сонце тільки-тільки перший промінь виткнуло. Палій увійшов до клуні.

— Ні на одне запитання не відповім. Убивайте мене швидше! — не дивлячись ні на кого, сказав ксьондз. Розпач від невдачі, очевидячки, знесилив його остаточно.

Карасиха розповіла, що у її сина були два німі робітники та один татарин-бранець. Всіх вона годувала. Баба, всім на диво, тримала себе спокійно, на запитання відповідала, поки не побачила Чолюка. Він увійшов схвильований і тихо промовив Лихопиці на вухо:

— У Глустого в коморі знайшли козаки одержу й полотна Щербаків!

— Брешеш, зизоокій пес, цигана у мене сьогодні не було! — закричала Карасиха, не дочувши.

— А коли цигани приходили? — спитав бабу Проскура.

— У п'ятницю двос попросили в мене хліба. Я дала хлібину за три голки та грудочку галуни.

— Хто бачив циган у Фастові? — запитав Палій.

Ніхто з козаків не бачив циган. Справа ускладнювалась. Палій тоді вирішив:

— Беріть арештованих, Даниле Степановичу, допитайте всіх як слід, а на завтра треба скласти полкову судну раду!

Проскура одразу ж наказав козакам:

— Привести Іліаріона Тлустого! — і, одпустивши додому Карася, звелів посадовити в льохи Карасиху, німого і Тлустого, а сам зайшов до Палія по скриньку Карасевича, але полковник не дав:

— Буду читати, — доведеться сьогодні не йти до церкви! Маємо з генералом та його зятем оглянути льохи, — то я буду читати, поки мої гості сплять, — відповів Палій.

Проскура пішов до себе.

Через годину зазирнув до Палія Лихопика. Підвів голову полковник і, позіхаючи, промовив, кинувши на вікно головою.

— Бідна моя Феодосія, напевне, очей не зімкнула за ніч! І треба, щоб все це сталося при Гордоні! Ну, та геть усе! Ходім викупаємося в річці!

Лихопика мовчки почав розмотувати пояс.

Через п'ять хвилин обидва поспішали садком вниз до Унави, що під Фастовом не була переділена греблями, — млин й усі інші споруди на річці стояли нижче. Раптом Палій спинився:

— Жінки нас випередили. Чи ти бач, які проворні! Це вони у затоці серед верболозу. Заспівав би, так гріх у свято перед церковною одправою! Чуєш, там і твоя, і Парасочка, а вже мою Феодосію за всіх чути. Хоче радитися з Гордоном, — не до вподоби їй план нашого будинку. А я мовчу, що не хто, як Гордон, і малював його! Ха-ха-ха! — покотився регіт Палія.

Жінки заверещали. Але їх голоси покрив Паліїв бас:

— Ми з Корнієм стоїмо біля куців червоних порічок. Швиденько вилазьте з води, бо ми йдемо купатися!

— Неодмінно треба нам одгородити місце для купання! Я про це подбаю! — владно прозвучав Феодосіїн голос.

Всі шестеро жінок пройшли садком між куців угору.

— Швидше, швидше, Корнію! Зараз задзвонять до церкви! — кидаючись у воду, крикнув Палій.

Він добре плавав. Пірнав, реготався. Його багатирське велике тіло у воді не знало ваги. Він вовтузився, мов хлопчик, і справді зрадів, коли в річку до нього кинулись з гори обидва пасинки — Лукаш і Михась. Товстенький Михась зовсім не вмів плавати. Палій посадовив його собі на спину й поплив наввипередки з Лихопикою і Лукашем. Перегнавши обох, він несподівано пірнув. Михась заверещав, але дужа рука тримала хлопця:

— Ну, працію же руками, роззяво!

І Михась несподівано для себе оволодів таємницею плавби. Тепер хлопчик вже верещав від щастя.

— Вилазьте, хлопці! Чуєте, до церкви дзвонять,— наказав Палій, одягаючись на березі.

— Тату, чуєте, тату, адже ж я справді навчився плавати? Скажіть мамі — вона зрадіє, татусю, любий!

— А ти хіба німий? Сам скажи!

— Еге, мама мені не повірять!

Не відповідаючи хлопцеві, сказав Палій латинською мовою:

— Одягни, брате, панцир і стару одягу: у льохах брудно. Чи довго ж спатимуть Гордон із зятем?

Лукаш тоді латинською мовою і собі:

— І мене візьміть, батьку!

— У тебе й панцира немає,— відповів Палій.

— Є татів. Я вчора саме приміряв його,— почервонівши, признався Лукаш.

— Добре. Одягайся і вартуй біля намету. Тільки генерал вийде,— одразу ж до бабуні, щоб снідання давала. І мене з обозним викличеш.

* * *

Ще у перший свій приїзд до Фастова Палій з Лихопикою і козаками позакривали біскупські льохи, а потім зимами тут тримали худобу.

Льохів було чотири: найбільший — під біскупським палацом, другий — під колегією, третій мав хід з костьолу, а тепер — з церкви, а четвертий був там, де колись стояла бойова башта над брамою.

Молоді козаки із смолоскипами йшли вперед. Сотня Якіма Вечірки все ще вартувала навколо руїн і пильнувала входи в льохи. Вологістю й холодом несло назустріч. Під ногами хлюпала вода. Генерал із зятем ішли біля стін, б'ючи по цеглі товстеними вишневими костюрами. Іноді то один, то другий казали:

— Тут порожнеча!

На тім місці козак з відром густо розведеного вапна робив щіткою знак.

У багатьох місцях на землі були сліди розкопок; в тих ямах стояла гнила вода.

— Бачите, тут зовсім інакше мурування,— показав Гордон на куток при повороті коридора.

Справді, там велика і груба цегла закривала трикутник приблизно в метр завширшки й метра півтора заввишки. Козак

позначив і це місце вапном. У кількох місцях в стіні були вибиті печери.

Довго блукали у вогкій пітьмі. Гордон хотів припалити до смолоскипа люльку, і хапливий Лукаш обсмалив генералові чуб і руку.

Збентежений Палій попросив за пасерба пробачення і порадив припинити дальший огляд.

І полковник поспішив вивести гостей з льоху. Гордон з ятем пішли до свого намету, а з ними — Цвіль, Лагода і Проскура.

Лукаш після своєї нещасливої пригоди втік із смолоскипом у глибину льоху; тепер він вибіг, схвильований, і нагнав Семена Пилиповича, і стиха проказав, цокаючи зубами:

— Батьку, там лежать купи книжок і чути людські голоси!

Палій з Лихопикою взяли кілька озброєних козаків із смолоскипами і знов пішли у льох, вже без католиків.

На висоті коліна була розкрита неглибока ніша в стіні. На купках цементу і цегли стояли біля неї два мішки з товстого рядна, повні латинських книг.

— Прага, Краків, Рим, Венеція... — читав Лагода назви міст, де друкувалися книги і брошури.

— Пройдемо до кінця, брате Корнію, мені чомусь здається, що ми маємо тут зустріти ще й живого бібліотекаря, — усмінувся Палій, придивляючись до землі.

Три козаки із смолоскипами стояли тут; Лукаш знову пішов наперед, за ним поспішав і Лихопика.

Льох ішов амфіладою кімнат. Так, очевидно, було і в палаці, нагорі. Палієві розповідали, коли він був підлітком, що старий палац, збудований біскупом Верещинським, мав два поверхи; його дах тримали муровані з білого каміння стовпи. Каміння те потім перевезли в Білу Церкву.

Лукаш завернув коридором за ріг і спинився у великій залі. Стріла проткнула йому ліву руку, що тримала смолоскип. Хлопець вихопив правою кинджал і, крикнувши одчайдушно: «Батьку, осторога!» — кинувся до темних постатей із стальними чечугами і татарськими кривими шаблями.

Лихопика вирвав у Лукаша смолоскипа й, захищаючи його собою, рубав з завзяттям. Коли прибіг Палій з козаками, і сотниками Цвілем та Вечіркою, й вогненосцями, то перед їхніми очима постала картина залу середньовічної інквізиції. Тут були приладдя жахливих тортур: заіржавлені колеса, диби, обцвяховані крісла, важкненні залізні гирі. Вкриті товстою іржею ланцюги звисали з стелі й стін. У кутку лежав свіжообілований баран, — його збиралися пекти цілим на залізних рожах.

Кілька натертих сіллю свіжих баранячих шкір сохли на ланцюгах. Три татарські трупі лежали, скривавлені, порубані. У коридорі були два трупи єзуїтських ченців, але жилаві й м'язисті руки ще тримали важкі мечі, а сиві голови одкотились геть до чувалів з книгами.

— Вони вискочили, мов два демони! На моє щастя, мав на собі панцир,— так ударив у бік, що й зараз болить,— сказав Лихопика.

— О, а мій рубнув мене по плечу і вдруге вже не підніс меч — я відтяв йому голову,— одповів Палій.

Обидва побратими зняли з трупів зброю,— то були древні толедські мечі перших лицарів-хрестоносців,— і вдягли на себе. Сагайдаки з беркутовими стрілами й прості чечуги бранців-татар забрали молоді козаки.

Палій перерубав стрілу й, витягнувши її, перев'язав власною полотняною хусткою Лукашеву руку, наказавши хлопцеві:

— Негайно — до Гаяни! Скажи, що стріла отруєна, візьми цю стрілу з собою!

— Тату, можна мені витягти свій кинджал? — І Лукаш вказав на труп дужого татарина: кинджал проткнув серце і наполовину стримів у спині.

— Правдивий лицарський удар, сину! Ти заслужив носити на боці шаблю,— промовив Лихопика, витягаючи кинджал.

— Дарую тобі шаблю! — глянувши у щасливі очі юнака, сказав Палій. За хвилину почувся гнівний наказ Палія польською мовою: — Злітай, чорний вороне, додолу!

Полковникова пістоля була націлена на товстеного ксьондза, що стояв на драбині під стелею.

— Ясновельможний гетьмане, благаю — не вбивайте мене! — заливаючись сльозами, верещав єзуїт. І його гарбузова голова з рожевим поросячим обличчям була при тім така кумедно-смішна, що викликала загальний регіт. Патер і собі почав реготатись, і його верескливий регіт, цілком подібний до поросячого кувікання, ще збільшив веселий настрій старшини й козаків. Палій наказав:

— Скинь з себе лицарську зброю!

І патер покійрно зняв з черева важку дволезну древню шаблю, і подав полковникові:

— Толедська, з арабським написом! — скрикнув у захопленні Лихопика.

Пляка з темного кутка виніс оберемок жіночого одягу і ще одну старовинну шаблю.

— Міцно зв'яжіть патера і залиште його тут! — дав наказ Палій.

Всі вийшли на повітря, поставивши біля входу варту.

— Диви, одежа Щербаків! Слухайте, хлопці, ви нічого не бачили, не чули й не знаєте. Зро-зу-мі-ли? — суворо сказав полковник. — Генерал Гордон з Лефортом і Штрасбургом — католики. Ми не знаємо, може, їх підіслав до нас на розвідки біскуп. Була чутка, що він зараз гостює у Білій Церкві. Треба, діти, швиденько поприбирати з льохів книжки та трупи. Корнію, на тебе покладаюся. А гостей я тим часом розважатиму. Вони з свого намету до обіду не вийдуть. Артеме і Остапе, однесіть генералові цей толедський меч. Та у мене на полиці візьміть книгу Боккаччо — «Декамерон». Книгу я їм дарую, — хай почитають та малюнками повтішаються! Зрозуміли?

— Зрозуміли, батьку!

Палій і Лихопика пішли допитувати арештованих.

Присутність у льоху такої численної групи ворогів потрясла полковника. Зовнішньо спокійний, він весь кипів гнівом.

Коли Семен Пилипович переходив майдан, його перегнала молодиця з немовлям на руках і з трьома малюками, що цупко трималися за її пелену. Вгледівши полковника, молодиця гупнула в порох на коліна й заголосила:

— Вельможний пане добродію, батьку ви наш, мене, окаяну, накажіть на палу посадовити або повісити. Васько, ставай, сучий сину, навколюшки! Івасику, проси за батька, вилупку! То ж я сама, іродова моя душа, узяла клунок Щербаків! Лежав він біля руїн біскупських, а я поночі поверталась додому. Мій Іларіон — ні сном ні духом! Та зарятуї нас, Печерська богородице, від такої ганьби! Прокопе, витягни, сучий сину, пальця з носа!.. Забрали козаки мого Іларіона, мов злодіяку, а він же, мов чувал, усю ніч пролежав — зрадів святу, бо цілий тиждень косив сіно! Такі там на долонях криваві пухиряки, а плечі, скусані гедзями, — страшно й дивитися! Я у бабусі Гаяни й мазі брала. А тепер чи дітей мені вирізати, чи з ними усіма в річку? Без батька не можна, а як же ростити дітям без честі? — торохкотіла жінка такою голосною та дзвінкою скоромовкою, що Палій обома руками затулив вуха.

— Ти жінка Глустого? Заспокойся, дочко! Я вже знаю, що Глустий — чесний козак. Іди, вари обід — Іларіон зараз приїде додому!

— Батьку ж ти наш ріднесенький! Та дай же тобі свята пречиста усіх ворогів-супостатів ногами стоптати!

Полковник вирвався від Глустихи й добіг до будинку панотця Пафнутія, де жив Проскура. Увійшов у світлицю до Проскури підтягнутий, стриманий і крижаний. Данило Степанович читав папери Карасевича, занесені йому раніш Палієм.

— Що вчитали з ксьондзових паперів? — запитав.

— Тут є лист з Риму від кардинала, в якому наводиться

план льоху та місце, де заховано золото. У біскупа на схові було чимало паперів і золота околишніх панів. Все це багатство зникло безслідно.

— Гетьман Богдан не міг здобути його? Про це стало б усім відомо. Ляхи стежили.

— Ні. Серед дорогоцінностей був там чорний діамант Любомирських, завбільшки з волоський горіх, діамантове намисто Вишневецької-Радзівич і золотий хрест з діамантами — подарунок папі французького короля, що ним благословили в Римі біскупа Верещинського. Ось цей лист! Карасевич шукав по плану ці дорогоцінності і не знайшов.— Очі Проскури дивились ясно й спокійно, голос звучав щиро, рухи, як звичайно, не горопкі.

— Покличте мені цього дурня Іларіона!

А Глустий саме двері одчиняє. Полковник на нього:

— Не козак ти, а ганчірка: його називають злодієм, а він мовчки дає зв'язати собі руки. Тьху! — плюнув спересердя Палій.

Іларіон Глустий, понуривши голову, ніяково посміхався, стоячи перед полковником. Побачив, що полковник жде його слова, і сказав:

— Винна моя бесурська Гапка. Така завзята, де що не западе, — тягне до хати. П'ять год поневірялася по чужих кутках, а зараз має хату, так вбила собі в голову розжитись на корову. Мов сказала баба!

— Ось, Іларіоне, візьми мій перстень і віддай полковому чередникові, хай дасть тобі корову!

Іларіон роззявив рота і витріщив свої волячі темні очі. Потім почухав потилицю.

— Я... ми... Гапка... Не треба, батьку! Хіба я каліка? Зароблю! — аж піт на чолі Глустого краплями висипав, а він все дивився на Паліїв перстень і не знаходив потрібних слів.

Полковник сам тицьнув йому перстень у жменю й сказав:

— Іди прямо до церкви. Дід-чередник пригнав череду в хліві, а сам в церкві молиться; як у церкві закінчиться одправа, то й прийдеш додому на обід з коровою.

Повернув за плече Іларіона і рукою злегка підштовхнув до дверей. Глустий — підтюпцем до церкви. Провівши очима козака, звернувся Палій до Проскури:

— Мов важкий камінь з моїх грудей звалився, коли я дізнався, що Глустий — чесний козак. А жінка його — справді шляхетна козачка. Вона сказала мені: діти без батька можуть вирости, а без честі? Краще я їх поріжу або втоплю!.. Чули ви таке? От вам і філософія Бекона Веруламського з уст козачки Гапки Глустої!

— Ходім, Семене Пилиповичу, ви ж по мене? Думаю, що він тепер нам все скаже, — одягаючи на голову повстану шапочку, запропонував Проскура.

У льоху робітники подали Палієві купку паперів, два моли-товники і грубий том латинської біблії. Палій придивився до робітників пильніше:

— Де працюєте?

— На свинарні і в кухарів: колемо худобу!

— Тоді зачекайте мене біля дверей.

Патер, скаржачись на голод і незручність від ременів, розповів увесь задум:

— Сьогодні вночі мають приїхати з Білої Церкви німецькі рейтарі, щоб забрати книги. Вони приведуть коней. Вартових козаків на мосту має отруїти мати Карасевича, напоївши їх пивом. Сам Карасевич має провести рейтарів з кіньми в льох. Звідси є хід до річки, його знає тільки Карасевич.

Патер виказав усе: місця зустрічі, паролі обох сторін і місце, де сховано порох. Льохи мали висадитись у повітря по од'їзді рейтарів. Рейтарський пушкар повинен був приїхати саме для цього.

Палій вийшов у коридор після допиту.

— Даниле Степановичу, я мушу подякувати вам за пораду зберегти Карасевича там, у Козачих Бубликах.

— Не знаю, Семене Пилиповичу, чи вартий я цієї подяки: може, весь цей план саме тому й постав, що ми торік залишили живим Карасевича, — з щирою печаллю вимовив Проскура.

Підійшов Лихопика і сміючись розповів, що Глухий, привівши до хати корову, побив свою Гапку і, взявши на плече косу, а в торбу хліба й сала, помандрував аж на ірпінські луки до косарів, не пообідавши дома.

Палій з Проскурою розповіли йому про зізнання патера. Корній Свиридович спитав:

— А ви Карасевича і його матір звели з патером? Виявили, для чого потрібна була пожежа? Дізналися, хто пустив дві стріли в полковника? — Лихопика лютував: — Бодай ви обидва скисли! Хіба так провадять слідство? Ось послухайте і повчійся в мене... Приведіть сюди матір з сином-ксьондзом! — наказав обозний молодим козакам.

Проскура з Палієм мовчки слухали. Корній Свиридович став над лежачим патером:

— Чому вашність лежить? Мені не видно ваше обличчя, а ви не бачите моє!

Кажучи це, Лихопика скинув башлик. Переляканий патер, охаючи й стогнучи, підвівся на ноги. Карасевич і його

мати ствердили все, що раніш розповів патер. Власне, виказала сина його мати, сподіваючись за це зберегти синові життя.

— Мене повісьте, втопіль, застреліть чи замордуйте, Фотю помилуйте! Чим воно, бідне, винне, що самі батьки віддали його біскупові і ксьондзам? Маленьким ще був, так аж трусився до книжок. На сьомому годочку вже у церкві псалтиря читало, люди православні аж плакали, слухаючи живе янголя... Мені всі заздрили, називали щасливою матір'ю! — голосила Карасиха.

— Першою повісити жінку! — сказав Палій. — Хай не мучиться за сина, — додав він і вийшов на майдан.

— Запишіть нас, господин полковник, у полковий реестр. Ми ось господина обозного про це просили, — зняли шапки обидва і вклонилися низько.

— Звідкіль вони? Чи є родини?

— Це браття Сафонові з Дону; вони вже по годах не вояки, а в родині — самі дівчата.

— Наша одна сафоновська дівка твоїх двох козаків варта! — відповів молодший з серцем.

— Записати їх у фастівські міщани й видати наділ на дві садиби. Згода, Сафонові? — спитав Палій.

— Благодарствуйте, господин полковник!

Козаки виходили з церкви. Всі говорили про проповідь Іоаникія Галятовського, що розповідав історію міста Фастова, де римські біскупи збиралися бути володарями. Радився Палій з своїми учителями ще торік, як прищепити своїм козакам любов до Фастова. Галятовський і Баранович вислухали Палія.

— У полку в мене люди звідусіль: і з долин річки Ужа за Карпатами, і з Львівщини, і з Буковини, чимало подолян та полтавчан, є поляки, є люди з Дону, білоруси, чехи, серби і три стрільці з Москви. Перелітні птахи — і ті вітчизну знають, а мої полчани не мають життєвого коріння.

І вчителі порадили всіх одружити, щоб кожен козак мав сім'ю.

— Полюблять місце, де народились діти їхні, і землю, на якій трудовий піт проливають! — сказав Лазар Баранович — філософ, поет і лицар, який провіщав величну славу Росії і все життя працював над тим, щоб Україну найтісніше об'єднати з Московією.

Іоаникій Галятовський радив розповідати козакам історію українських полків та міст і сіл України:

— Хай знають, за що предки кров проливали!

Під церквою скупчилися козаки: хто сім'ю дожидав, щоб

повертатися разом додому, хто спинився, щоб думкою з друзями чи приятелями обмінятися. Хвалили хор і проповідь. Обмінювались спостереженнями.

— У кого дітей купа, той має що не плечі одягти, — у скрині жінка зберегла, а безрідному козакові де святкову одягу зберегти, як не в корчмі! Тільки корчма — не скриня: віддаси одягу, а назад не візьмеш! — гомоніли козаки.

— Чуєш, Корнію? Є в мене список женихів. Треба допомогти їм одружитися, — зауважив Палій.

— Раніш треба подбати, щоб одягти женихів... Ні вовни, ні сукна, ні кожухів, ні чобіт, а зима ж не забариться! Хто має господарство та жінку добру... — гугнявив хазяйновитий Лихопика.

— Жінкам залиш клопіт про школярів. Козаки мусять допомогу здобути в полку.

Полковника, обозного, писаря та суддю козаки не бачили за кущами бузини й за руїнами. Незабаром вийшли брати Сафонові.

Глянув Сафоновим в очі Лихопика і промовив:

— Після свят прийдете до полкової канцелярії. На Кодлубиці виділили ми біля ярмаркового майдану дві вулиці для міщан. Є там садиби з колодязями: колись Фастів жив багато, ціла вулиця заселена була грецькими купцями. Який маєте фах?

— Наша фамілія з прадідів знатна шапкарством. Сафоновські шапки на Дону ціну знали! — хвастовито промовив молодший.

Старший невдоволено зиркнувши на хвастуна, безнадійно махнув рукою.

— Е, згадав... ні інструменту, ні майстрів, ні хат. Коломо худобу, свіжуємо шкіри — слава богу, не голодні з дітьми. Нам би на зиму земляночку! — видно, замітав за собою сліди старший.

У Лихопики заблищали очі мисливським вогником. Давно він журився, що полк роздягнтий, і добирав майстрів, а саме шапкарів у нього й не було. Донські шапки славились.

— За шиття шапок полк не землянку, а добрі хати вам поставить: вашим дівкам треба буде тільки обмазати їх. Скільки дівок?

— У мене — семеро. Найстаршій дванадцять годочків, — відповів молодший.

— А в тебе, Афанасію Іллічу, здається, дві дочки на виданні та три — недолітки? — запитав обозний. — От ми їх одразу й просватаємо.

— Ах, господин обозний, таж у мене девкі не прості, а

сафоновські. За ними-с та прибеглі їхніе женіхи! Білі про-сватані й зговорені, поки калмики не спалили наше село. Зо-сталися женихи без родні й порток.

— Де ж ти їх ховаєш? І справді, що це дівки-козири! — усміхався Лихопика, і від його страшної усмішки брати блід-ли й червоніли.

— Сховаєш от таких парней! З Іларіоном Тлустим оні сіно пішли косить на ірпінських луках, а у нас на Дону — кушні-рами були. Мої-то — кожухи шили на самого приказного дяка та писаря самого воеводи!

— Чого ж отак мені і не розповів? Ех, ти, Афанасій Ілліч, Афанасій Ілліч! Жив би ти вже досі з своїми зятями у доб-рих хатах! Полк видав би наперед і грошенят. Ну, та ще зима далеко. Прийдіть до мене завтра всі, як є. Хай і дівки при-йдуть!

— Покорно благодарствуйте, батюшка обозний! — уклони-лись обидва і пішли.

Тим часом повернувся з льоху Проскура, моргнув на знак того, що там все закінчено.

Палій дуже занепокоений. У нього умовлено з полковни-ками-побратимами зібратися на нараду під час зелених свят.

Ще вчора прибули Абазин з Іскрою. Їх далеко зустріли сотники Тиша і Налуга — провели навпростець до фастів-ського воеводи — діда Снятенка. Послав назустріч і сивому Самусеві сьогодні, щоб не образився, бува, богуславський пол-ковник, що його ховають од київських і батуринських гостей. «На свята ніколи не слід призначати нарад! Завжди на свята можна сподіватися звідусіль приїжджих», — вирішив Семен Пилипович і пішов радитись з братом, щоб умовив свою жінку поїхати на хутір допомогти там вітати гостей.

— Мені треба гостям на очі з'явитися. Пам'ятайте, що всі ці події треба в тайні держати. Не хотілося б льох падлом па-скудити, — він ще пригодиться. Корнію й Данило, на вас обох звіряюсь, щоб німці й коні безслідно зникли. Коли комендант з Білої Церкви шукатиме, — щоб я міг показати йому весь Фастів... Навіть провести його в льох, та ще при генералові! Зрозуміли? — наказав Палій.

— У той рів, де ти велів закопати свого Крука, — влізе й п'ятдесят мертвяків. Генерал там порадив насипати могилу... От ми й насиплемо її. А Крука поховаємо там, де кинули колодязь копати, бо вода солона й гірка. Якраз по другий бік бастиону — молодь у той бік піде, а я похазяйную тут.

— Гаразд, Корнію, там у курені можна й танці урядити! Дай мішок насіння на поминки по Крукові, та хай усі музики зберуться. Вночі буде велика гроза, — сказав Палій.

— Нами не журись! — кинув услід побратимові Лихопика і, покликавши вартового козака, послав його по сотника Тишу та писаря Лагоду.

У блакитному кунтуші й білосніжній намітці, що через неї просвічував золотий парчевий очіпок, у червоних чобітках стояла Феодосія з Параскою на високій паперті собору, оточена жінками, і здавалася полковникові кращою й молодшою за всіх, навіть і за улюбленицю дочку.

— Моя красуня Феодосія усміхається, як королева, агу-агусінки! — промовив Палій до онуки думку, складену для жінки.

— Аж три Феодосії зібралися до купи, пане-батьку! — кланяючись, промовила дружина отамана Чолюка у скромному бордовому з тузинкового сукна кунтуші й бурштиновому намисті.

— Феодосіє, ти не чула ще, як співає пані Чолюкова? От би зробили ви нам втіху сьогодні! Я й за Парасиним голосочком давно скучив.

— Ви тільки нам знак подайте, а ми завжди раденькі за пісню одвести душу! — радісно проказала полковниця, побачивши, що у Палія розправилися на чолі пруги і чорні рівні брови не завузені. — Мені вчора так же хотілося поспівати, та як почула за обідом ваші чоловічі поважні розмови, то мерщій зав'язала собі рота.

Феодосія запросила до себе на обід сотничих і отаманш. Жінки поспішили до своїх домівок, щоб нагодувати та упорядити дітей.

Палій, посадовивши собі на кожне плече по онукові, повертався з зятем і дочкою до себе. Феодосія вже порядкувала в пекарні:

— Чули ж ви? Привселюдно звелів запросити жінок... А обід вже зварено і все виготовлено, — бідкалась полковниця.

Мотря Тарасівна зовнішньо доброзичливо підтакувала:

— Хіба чоловікам клопіт? Хіба вони знають, які казани та горщики в їхній печі?

Мотря Тарасівна з приїздом Феодосії геть потонула у суртинках. Федір Пилипович гоїв рани. Йому служба судді була уже за тягар: своє і братове господарство впорядковував. Тепер уже Феодосія — пані полковникова — справжня господиня Фастова. Гордій та пишній Забілівні перейшла шлях Снятенківна. І Мотря Тарасівна одводила душу в спогадах про славний та пишній свій рід Забіл, про шляхетний рід Омеляновичів-Гурків, до яких свого чоловіка залічувала, дарма що то вже були ляхи.

Невтомна, спокійна й працьовита Феодосія, здавалося, ні-

чого не розуміла і, мов дитина, горнулася до старшої братової.

Привезли полковникові городами, щоб ніхто не бачив, аж три гарби книжок з льоху. На ряднах порозкладали їх Феодосія з Параскою на горищі, щоб просохли. Параска і Феодосія грамотні — читають і пишуть і руською, і польською мовами, знають читати й церковнослов'янські книжки. Мотря Тарасівна з своїми дочками зовсім неписьменні. Підстаркуватій красуні Забілівні кожне Феодосієне слово колючим натяком здається, вона намагається при столі порядкувати. Не по її столи застенені і не по її вони заставлені. Покликала дочок переробляти, поки Палій добродушно не спинив її:

— Хай буде так, як вже полковниця моя приготувала!

Молоденькі Гурківни тяглись до книжок. Там Парася розповідала малюнки й круг неї сміялися сотничихи. Феодосія сказала:

— Сестрице Мотре Тарасівно, пощо не дозволяєте Марисі й Тетясі розглядати книжки? Хай і вони побачать кунштики в книгах! Я вже радилася з полковником, щоб одвезти кількоро наших дівчаток до Києва в науку до Вознесеньського монастиря. От би й ви своїх послали. Так би вони й грамоту вивчили, й вишивати та рукодільничати навчились, і трохи б шляхетного поведження перейняли.

— Бог з вами, сестрице Феодосіє! Хіба у грамоті та рукоділлі шляхетне поведження? Ні баба моя, ні мати читати-писати не знали, а й царів, і королів у своїх господах з честю, гідно вітали! — уїдливо відповіла.

— Тьотю Мотрυσю, адже ж ні Марися, ні Тетяся не вміють грати на клавикордах, навіть і на торбані, й не знають танцювати ні полонез, ні мазур, ні краков'як! — додала Парася.

— Я їх віддам заміж тільки за своїх козаків, а не за чужинців чи ляхів! — гордовито сказала небозі дядина.

Обидві її дочки мовчки посідали біля матері, не підводячи очей від хусточок, що їх складали й смикали в тонких зазмаглих пальцях.

— То все латинські! Ах, як я заздрю чоловікам! Вони читають і грецькі, і латинські, й інші книжки! — казала Феодосія, зітхаючи. — Ні, я вже свою Марисю буду вчити однаково, як і хлопців, тоді вона не лупатиме безтямно очима, коли за її столом розмовлятимуть латинською мовою її рідні брати, батько і чоловік.

— Моя Феодосія, матусю, також розмовлятиме і грецькою, і латинською, й іншими мовами! Так, моя донечко? — приказувала, чучукаючи малу, весела Парася.

— Я проситиму пані полковницю, щоб безпремінно моїх

дівчаток послала до Києва в науку. Хоч і важко мені буде без них, а хай при звичаються до кращого життя! — докинула їй Чолоюкова.

— А я вже ваших дівчаток собі примітила, Феодосіє Несторівно! — усміхнулася гості Паліха. Вона вже давно хвилювалася, що не йдуть діди обідати. Послала навіть до панотця свого Михася.

Нарешті завидніла чорна висхла постать Юрія Крижанича, що вів під руку Іоанікія Галятовського з високим посохом, а біля них, щось розповідаючи веселе, виступав срібнокучерявий Феодосій Васьківський, обійнявши пухкою рукою плече діда Снятенка. Панотець Пафнутій, тримаючися за Михасєву руку, йшов позаду всіх.

— Тепер немає Корнія Свиридовича з Данилом Степановичем. Що за невдатний сьогодні обід!.. — хвилювалася Феодосія.

— Прошу дорогих гостей сідати за обід та благословити трапезу! Хай ті, що так спізнилися, самі на себе нарікають, — промовив полковник.

— А хто ще спізнився? — спитав весело Проскура, вийшовши з обозним і зотниками з-поза хати.

— Корній змалку ні разу не спізнивався на обід! — засміявся Палій.

Лаву за довгим столом під грушею зайняли жінки. Генерал Гордон просив Феодосію сісти біля нього. Він намагався розмовляти, як він казав, київськими словами:

— Господин полковник Палій багатший за Зевса, той на своєму Парнасі не мав стільки прекрасних богинь, — повів рукою в бік жінок, поцілував полковниці руку і випив перший коряк горілки.

Юрій Крижанич притис вузькі долоні до жовтавих сухих скронь, провів по голому блискучому черепу й почав своїм тонким скрипучим голосом многослівну промову:

— Жіноча краса України — велике і тяжке нещастя України! Цей невичерпний скарб слов'янської полуденної землі розкрадають лихі мусульмани півтисячі літ. В усіх гаремах мусульманських владарів є українки. На всіх невольничих ринках продається краса України — її жінки! Мусульмани палять і грабують землю України-Русі, а на всіх торговельних кораблях мусульман гребці — слов'яни. Тисячі українців у Середземному, Чорному і всіх морях на кораблях прикуті залізними ланцюгами. Німці оволоділи в Росії й Польщі всією торгівлею. Вони знесилюють слов'янську землю рабством людей природних. Німці оволоділи скрізь вищими посадами. Німці ганьблять усе, що не є німецьке! Книги — непідкупні

порадники й друзі розумних людей. Україна повинна будувати дома не з глини й не з дерева, а з каміння. Тоді зберігатимуться в домах і книги від прадідів. Треба будувати так, щоб вороги не подужали зруйнувати, спалити. Треба боротися на ній за щастя! На всім світі немає більш безпорадної та безчесної держави, як Річ Посполита Польська! А задурманені папськими біскупами ляхи безтямно хвастають облудною тінню республіки, в якій німці вкрали море! Якби Польща не була спантеличена німцями, і доля України не була б така нещаслива, як тепер!

Палій підвівся, обійняв Крижанича, чокнувся і примусив старого випити срібний пугар доброї горілки. Крижанич враз сп'янів, сів і почав їсти улюблений свій малай.

— Пане полковнику, заспівайте нам! — гукнув з кінця столу вже добре напідпитку отаман Чолоук.

— Ще не час пісні заводити: пані-господиня не велить. Гарячі страви ще не всі подано! — відповів Палій, а сам повів очима по дітях, що сиділи коло матерів або гралась у садку, на килимі.

Мала Марися бавила Парасчину дівчинку. Михась грався з обома хлопчиками. Не видно ніде Лукаша.

— Хіба Лукаш лежить? — спитав у жінки Палій.

— Мов у вогні весь. Гаяна не одходить од нього, — сумно відповіла мужня Феодосія.

Палій попросив у гостей пробачення й пішов у будинок. Юнак лежав темно-червоний, з засмаглими губами. На голові — мокрий рушник.

— Як себе почуваєш, сину? — спитав.

— Пити!.. Пече вогнем руку й плече!

— Розпеченим залізом пропекла виразку, — сказала Гаяна.

— Кисляком напоїти негайно. Кумису холодного. — Взяв Палій тонкий рушник, намочив його в міцній горілці, обмотав рану й руку до плеча. — Терпи, козаче! Та будь наперед обачний.

Гаяна внесла два великих глеки. Палій подав хлопцеві жовтий новий глек з кисляком. Лукаш жадібно випив увесь.

— Одпочинь, а як подужаєш, — випий і кумис, — сказав вітчим і рукою по щоці приголубив.

— Пане генерале, чи ви не знаєте ліків від отрути на беркутових стрілах? — запитав Палій латинською мовою Гордона, сідаючи за стіл.

— Беркутові стріли мазали татари чілібухою, а то для людини не смертельна отрута. Тільки виразки набрякають, і печуть, та довго не гояться, — проказав дід Снятенко.

— Лукаш ліву долоню настромив на стрілу — і мов у полум'ї весь, а плече і рука у вогні, — збентежено промовив українською мовою те, що латинською сказав перед тим.

Гордон порадив:

— Ліва рука — до серця ближче. А тому треба з неї кров випустити!

— Треба з лівої руки випустити отруєну кров, — підтвердив і Рудольф Штрасбург.

— О, Рудольф — мастак одкривати кров!

Так і не вдалося за обідом поспівати молодиям; Гордон з зятем пішли до Лукаша. Передгрозова спека розморил старих, і вони всі подибали через майдан до панотця Пафнутія. Тільки Пилип Герасимович, занепокоєний раною правнука, сів біля Лукаша і давав поради. Юнак випив глек кумису і попросив ще кисляку.

Штрасбург, на прохання Палія, вицідив з пораненої руки полумисок крові. Гордон із свого радника вчитав, що допомагають ліки, які саме були в нього, і накрапав з кришталевої гранчастої пляшки з блискучою срібною головою темно-червоної густої рідини.

Починалася гроза. Феодосія з дівчатами й молодими козачками поспішала прибрати знадвору килими й посуд.

Мотря Тарасівна із своїми доньками поїхала на хутір, мовби з дідового наказу, — привезти старого паламаря, який умів «заговорювати кров».

Феодосія на горищі розкладала книги. Було їх немало, у шкіряних палітурках, товсті, важкі.

— Тисяча триста двадцять чотири, — шепотіла Феодосія, щоб не забути, скільки всього книг. Семен Пилипович любить у всьому порядок. Дівчата замітають на горищі, обмітають павутиння і тривожно шепечуться:

— Полковникового коня ховатимуть за Богунським куренем. Кажуть, що танцюватимуть, а тут Мотря Тарасівна поїхала аж на хутір.

Молодь бігає, маляється, мов блискавки, все прибирають знадвору. Чорні хмари низько-низько повзуть, а дихати нічим.

Здала почулась музика: барабан, скрипки, бубни, литаври. Всі дівчата й хлопці стали перед Феодосією, червоні від нетерпіння, заніяковілі, з очима, зверненими у той бік, звідкіль линула музика.

— Панімамосю Феодосіє Петрівно, я... той... — починає одна.

— Того... тее... — веде друга.

— Дозвольте піти на похорон коня! — одним духом випаює найсміливіша з усіх Наталка.

— Біжіть, завтра скажете, що я дозволила!

Феодосія знає, що братова гніватиметься, що вона її дівчат пустила гуляти. Бачить вона добре, як Мотрі Тарасівні в грудах вже повно назбиралося проти неї, «міщанки та київської відьми»: це ж відомо здавна, що в Києві усі жінки — чарівниці: так і поляки кажуть — «білоголові чарівниці київські». Чи вийде з цієї дзиги така справжня полковниця, як Марія Гаврилівна Мовчаниха, що її Палій не захотів? Видно, таки причарувала Семашкова! (Феодосія чула сама, як Мотря Тарасівна казала це сотничисі Цвілісі).

Зайшла Феодосія до Федора Пилиповича:

— Вже заступіться, братику: одпустила-сьмо челядь на музики без Мотрі Тарасівни!

— Якось будемо в одвіті уже вдвох! — засміявся той і вишов перевірити птицю й худобу.

Проскура оглянув Лукаша, й, похитавши головою, приніс свої ліки, й сам наново перев'язав поранену долоню.

Тільки після того, як Данило Степанович напоїв пораненого своїми ліками, у Лукаша спав жар, і він заснув.

Феодосія підступила до Гордона з планом будинку в одній руці і тонкою, вимережаною шовком і золотом сорочкою в другій.

— Я б хотіла, пане генерале, щоб ви переробили наш план. Там чудова товста липа, як ось тут, у брата Федора Пилиповича, груша. Як усе за планом робити, доведеться зрубати липу, а я хочу під нею влітку обідати! Потім будинок весь мов аж виліз на шлях — не гоже воно. Хай з шляху буде видно шість вікон і ганок. А там, у глибині, будуть кімнати, скільки нам треба. Сім'я не мала. Параска Семенівна повинна ж мати у батьковій оселі хоч дві власні кімнати? Ось я сама — грифелем на дошці. А ви, Семене Пилиповичу, не смійтесь та чесно перекладайте мої слова!

Ну, так ось — бачила я у будинку Любомирського в Києві таку залу, що в ній могло сісти за столи півтисячі душ! Нам дуже потрібний такий покій: зимою, знаєте, на снігу та кризі не потанцюєш. У Любомирських у будні було в тій залі чотири кімнати: стіни дощані розсувні. Їх можна у буденні дні килимами завісити або сукнами. Панотець Крижанич ганить нас за глину — ну, то скільки ж треба цегли? У Василькові та Межигір'ї є цегельні, та я думаю, що дешевше майстрів до нас на літо взяти, ніж цеглу й черепицю возити звідтіль.

— Пане полковнику, у вашої дружини розум королеви, — з захопленням вигукнув Гордон.

— Що той розум без королівської кишені! — вкрившись з головою димом із своєї люльки, промовив Палій.

— О, то, може, я марно все планую? — скрикнула Феодосія і з таким жалем глянула на свою грифельну дошку, що Семен Пилипович не міг стерпіти:

— Чого ж марно? Такий палац, як ти замірилась, можна ж збудувати не за один рік. Поки ще Лукаш і Михась не одружились та і в Параски тільки троє дітей,— ми потіснимось. Адже вміщуємося в одній світлиці? — розвів руками полковник.

— Гаразд. Тільки я хочу жити у башті, яка була б вища за церкву. Ось так, пане генерале...

Гордон захопився Феодосійним планом. Він сьогодні намалював плани льоху, таж йому було легко сконструювати над ним несиметричну будову серед могутніх лип. Він уміло проводив нові лінії на плані, і будинок несподівано виростав у замок феодала древньої Шотландії.

Феодосія нічого не бачила, крім плану будинку, про який марила з першого дня свого приїзду у Фастів.

Лукашева хвороба, похорон Крука і гроза залишили у Паліїв усіх гостей-католиків на чолі з Гордоном. Танські з дітьми перейшли до Федора Пилиповича. Марися з Михасем заснули біля Лукаша. За столом сидить шотландець з родичами. Палій і Гордон, не криючись, одверто милуються Феодосією. Молодця відчуває це й, по-жіночому ніяковіючи й перемагаючи цю свою ніяковість, говорить про свій план.

— Під будинком повинен бути надійний кам'яний гомель, де б можна було сховати цінне майно й перебути з дітьми,— каже вона.

За вікном — справжня горобина ніч.

— Мені почудось, мовби хтось вистрелив з рушниці,— прислухається якийсь час Гордон.

— Це у нас може бути! — усміхається безжурно Палій.

— Від дощу так розмокнуть ґрунтові шляхи, що вам мимохить доведеться погостювати у нас, — каже Феодосія генералові.

— О, звичайно! Але я завтра принесу пані новий план... Він буде копією з мого предківського замку в Шотландії, прекрасна пані! Пробачте, але ви розворушили моє серце до самого дна!

Висока й кістлява Гордонова постать згинається, і генерал цілує Феодосію руку з таким почуттям, як, напевне, цілував руки тільки жінкам у Шотландії. Складає план. Бере грифельну дощечку полковниці й виходить до свого намету тут же в садку, за причільною стіною.

— Семене, можеш спати спокійно! Все гаразд! — кричить кризь вікно Лихопика.

— Зажди, Корнію, я зараз! — Палій виходить на ганок.

— Ось кінь, сідай, та їдьмо! П'ятеро і десятеро коней. Коні я вже одіслав у Васильків. Рів під зливою закидали землею. У льохи натягали дохлятини й сміття. Хай езуїти переконаються, що там ми не були.

І полковник з обозним поїхали на хутір до побратимів на нараду.

Загримів грім. Палій веселий: «Ні генерал, ні Лефорт, ні Рудольф нічого не знають про знищення німців у Фастові цієї ночі».

Блискавка пробігла. Лихопика сказав:

— Чи водити їх у льохи? Плани вони ж зробили.

— Я зовсім забув одмінити полкову судну раду на завтра, — засміявся Палій, а потім спитав: — Уже твої козаченьки сплять?

— Де там! Тільки мій голос почують, рученята простягають, губенята до мене випинають. Чи ти знаєш, мій Троцько учора пробіг сам через хату, а як упав до мене на руки, так зрадів, аж захлинувся сміхом. Савко краще бігає. А Остапко такий же кумедний — уже танцює! Радію, тішусь, а вночі іноді страх огорне: коли побачу синочків на конях!

— Побачиш, братику! Ми й не зглянемося, як у твоїх малят вуса повиростають! Пригадай, чи давно ми з тобою вчилися у Галятовського або тут, у Фастові, крали дулі з саду діда Пилипа?

— І минулої ночі ми не спали, — згадав Лихопика.

— Чи нам первина? Аби тільки Самусь не розприндився! Не можна, щоб Гордон котрогось із них бачив! Як піде передчасно поголоска за наше побратимство — може вийти велика небезпека для кожного! Треба, щоб полковники це добре зрозуміли, — суворо попередив Палій.

Від Фастова до дідового хутора тільки сім верст. Незабаром Палій з обозним вже сиділи за столом з усіма трьома полковниками. Кожен повідомив, скільки у нього зараз козаків, яких він зможе послати до короля. Було вирішено, що підуть у похід тільки Іскра та Палій, та й то після жнив, коли козаки забезпечать на зиму свої родини житлом і харчами. Полковники роз'їхались ще затемна. Палій з Лихопикою повернулися додому. У Фастові було все спокійно.

Під грушею прив'язано трое осідланих коней. Стоять навколо Фастова вартові. І замість бойових башт — у них дуби.

Співають півні. Блискавка освітлює трьох вершників — пізнає Палій голос сотника Пляки, що перевіряє сторожову варту. Ще немає у Фастові ні острога, ні брам. Тільки й спро-

моглися обкопати місто глибоким ярм і наповнили його водою, та на ніч мости розводяться.

Молодь довго танцювала в Богунському курені. Гроза не пустила багатьох і додому. Отаман Чолюк дозволив дівчатам внести сіна і послав до них свою матір, щоб не боялися почувати.

Перед світанком поїхав верхи Чолюк перевірити вартових. Вже затихла гроза й злива.

Вартовий козак розповів, що на Круковій могилі чув уночі чортячий крик:

— Нестеменно чортів голос! Мабуть, хотів забрати батькового коня. А ми осикову коляку закопали на могилі, от він і мордувався.

Немолодий козак Ілько Менчул із-за Карпат стояв під дубом: у нього зуби цокотіли. Чолюк побачив, що з конячої могили стирчить залізний німецький шолом. Осичина, вивернута з корінням, лежала збоку могили, пририта зливою.

Перед грозою, поспішаючи на танці, молодь недбало засипала глиною колодязь, де поховали Крука.

Чолюк з Менчулом витягли груп німця, що попав у твань конячої могили й захлинувся в ній грозової ночі. Він був високий і товстий, добре одягнений.

Навкис стояв двір Карася. Глянув Ілько:

— Чого це у діда Фотія двері від хати серед подвір'я?

— І свині кричать,— зауважив Чолюк.

Увійшли в меншу хатину, де дід звичайно римарював, і побачили його босі ноги над столом. Римар сам і вичиняв шкури. У хатині були вкопані у долівку дві сорокавідерні діжки з квасом, де мокли у нього шкури. Мабуть, уночі впав головою вниз у той смердючий розчин, бо вже й задубів.

— Батьку отамане, чи не німець діда утопив? Гляньте, німецький самостріл на лаві,— показав Ілько.

— Притягнімо сюди й німця! — вирішив Чолюк.

Притягли німця. Діда витягли і поклали на лаві. Хатину замкнули. Велика хата стояла не замкненою, але в ній все було на місці, долівка пахучим зіллям настелена — аж дух забивало. На столі під рушником лежала паляниця. Чолюк зазирнув у піч:

— Тут і обід наварений стоїть!

Враз почувся з сіней голос сотника Пляки:

— Що ти шукаєш, Юхиме?

Чолюк повернувся:

— Пане сотнику, я перевіряв варту і натрапив на мертвяків.

Лука Романович уважно вислухав курінного отамана і вартового і наказав мовчати, а потім звелів Ількові:

— Повісиш двері в сінях і станеш в них на варту. Щоб і нитка з хати не пропала, гляди!

Лука Романович Пляка — господар Кодлубиці. Його права рука — Юхим Григорович Чолюк.

— Хто у нас до чинбарства має охоту — не знаєш, Юхиме?

— Та оцей же Ілько Менчул! — відповів Чолюк. — Сім'я у нього велика, бо ще й батьки дітей мають. А живуть з одного горщика. Батько вичиняв шкури у себе за Карпатами, дітей — як каші, що зароблять, — проїдають; ні на що й одержу справити.

— З обозним пораджусь, може, дасть їм Карасеве обійстя, як ти гадаєш?

— Менчули — роботящі й вірні козаки. Жінки у них — ткалі добрі. Живуть у землянці дві зими. Ця садиба для Менчулів підходяща, — ствердив отаман.

І сотник одразу ж пішов до обозного. Корній Свиридович любив чесного й господарного Пляку.

— Якби мені добрати у кожну сотню такого хазяїна, як Пляка, — ми б тоді не журилися за полк, — казав обозний.

— Німець мусить зникнути безслідно. Діда Карася поховати так, як панотець Пафнутії накаже. Скриню з усім добром переписеш і список до полкової канцелярії здаси. У діда є онуки. Скриню замкнеш і печатки прикладеш, — хай нові хазяї стережуть. А старе луб'я хай носять Менчули. Хазяїство все і худобу переписеш, а список даси писареві. Як з худобою бути — без полкової ради не буду вирішати. Хай поки що користуються, — наказав Лихопика.

— Дві родини зазнають щастя, про яке і не мріяли! — ствердив сотник.

— Ще нам треба приголубити кушнірів і шапкарів з Дону — Сафонових. На зиму шапки потрібні: в коморі баранячих шкір зібралось вже чимало. Мамка Гаяна хоче пофарбувати німецьку одержу, щоб з неї верхи на шапки поробити! Шапкарям під роботу я зможу в курені одгородити два вікна! Тим часом дві хати їм збудують. Тільки щоб і вони старалися. Бо щось вони держать свої носи на шлях, а язиками — тільки про торгівлю.

— Ти, Луко, помиляєшся. Хоч вони не хлібороби, але і не ледачі. Треба донців приголубити: женихи сафоновські — перші косарі. Тлустий за них руку держить. Фастів — місто. Сафонові — перші міщани у нас. От хай і починають будувати свою міщанську вулицю, — відповів обозний.

— Та тут... Тільки дізнаються люди, що Фастів воскрес із руїн, — усі міщани його повернуться. Он греки вже розпитують, — сказав Пляка.

Але бідні Менчули зовсім не зраділи спадщині Карасів. Старий русин Давид Менчул, Ільків батько, просив:

— Не одбирайте в нас садиби — ми будемо заробляти і збудуємо на ній своє газдівство. Адже у нас багато дітей. Виростуть вони, то буде їм потрібно хати. Семеро козаків — семеро газдів викохуємо.

— Тут у хаті житимемо і робитимемо, поки не збудуємось! — казав і молодий.

Панотець Пафнутій погодився поховати Фотія Караса і дозволив перенести його в церкву на ніч. Карасеву хату і все обійстя освятив йорданською свяченою водою і благословив Менчулів оселятись.

Менчули одразу ж узялися за роботу й намочили в квасі шкури.

Палій ухвалив розпорядження Лихопики. Полковник зудо-світа клопотався сьогоднішнім святом... Дощ не вщухав. Важкі хмари лежали, спираючись на могутні дуби і липи. Цієї весни у Фастові закінчили копати шанці. Глибокий канал об-перізує тепер місто. Вал високо здіймається над каналом.

Гроза та злива у багатьох місцях поспувала шанці й заболотила вулиці. Чудові ханські намети стоять порожні, хоч в них і краплина дощу не попала: гостям важко пройти до них, тільки Гордонів намет у садку не порожній, до нього — по траві можна пройти. Параска Семенівна, сподіваючись ясної години, просила батька поставити для неї намет на березі Унави. А зараз до її білого намету треба запрягати у віз четверо коней, та й то, чи подужають вони витягти колеса. Зудо-світа не спить Палій і непокоїться: як зробити, щоб гості його повеселились у це любе весняне свято з такою радістю, аби згадували про Фастів усе життя?..

У Фастів злетілося на свято чимало молоді: тут і полковниченки Мовчан та Солонина, а з ними десятків півтора київських спудеїв. Та і полкової молоді багато, а сьогодні не можна обідати під грушею і танцювати на майдані або фейерверки пускати вночі,— дощ, і невідомо, як довго він йтиме.

Ще не співали півні, як Палій вийшов на ганок. Глянув на небо, на пташок. Все віщувало негоду. «Таж обідати можна в клуні — порожнісінька стоїть!.. Там і потанцювати, і поспівати, і кобзаря послухати. А як генерал захоче показати себе чарівником чорної магії,— і те можна!» — полковник розвеселився.

З намету вийшов і Гордон:

— Мій брегет дзвонить ранок, а небо ще показує ніч. Під дощ, мабуть, заспались і півні.

— Я боюсь за сьогоднішній день. Не знаю, чим звеселити

дорогих гостей. Є у мене сотник Цвіль, освічений і меткий козак. Якби ви, Патрику Джоновичу, показали йому ваші фокуси чорної магії, він, перейнявши, показував би їх потім.

— З охотою. Фокуси знає і Рудольф, і Лефорт. Але, може, ми сьогодні улаштуємо лицарський турнір?

— У клуні? — засміявся Палій.

— Клуню можна прибрати, як залу. І турнір на шаблях. Тільки обов'язково лицарі в машкарах! Машкари подобаються молоді.

— Дочка моя вміє шити чорні машкари, а у Пафнутія є чорна оксамитна ряска для мага! — розвеселився Палій.

У цю хвилину поверталися з гуляння дівчата, обома руками тримаючи святкову одягу над закаляними босими ногами та придержуючи на плечі ліктем звязані халяви червоних чобіток. Засоромилися. Привітались.

— Статуетки з Танагри! — сказав усміхаючись Гордон.

— Дівчатка мого полку! — промовив Палій, проводячи дівчат батьківським поглядом.

— Як пан полковник любить своїх полчан!

— Їхне щастя тільки од мене залежить! — з глибокою печаллю промовив полковник.

Гордон дивився своїми ясно-сірими очима в чорні Палієві очі, наче перевіряючи гострим поглядом полковникові слова.

— Де той біскуп? Сорок років лежить у руїнах Фастівщина. Немає біскупа у Києві. Немає у Фастові. Зібрав я сиріт по руїнах! І хоробрий король не одважується видати мені на біскупські руїни «приповідного листа».

— Хай пан полковник не журиться. Незабаром сам папа з Рима накаже королю видати той лист, — упевнено промовив генерал.

— Чи то правда? — наче зрадів Палій.

Гордон ступив на ганок і сів на лаву. Пліч-о-пліч сів і Палій.

— Маю я родичку при королі Речі Посполитої — леді Гордон, одружену з міністром Морштином. Родичка моя товаришує з Марисенькою-королевою. Зараз король лагодиться йти на допомогу імператорові Леопольдові. Турки збираються вже не у Київ, а на Рейн, — промовив пошепки генерал.

— Хіба мало обскубли на Україні султана? — здивувався Палій.

— Тож-то і є, що добре обскубли під Чигирином, а могли б і зовсім знищити, якби князь Ромодановський сина Андрія не пожалів...

— Так то була правда? Сина вище батьківщини поставив?

— Ось бачите мої сивини? Прислали ультиматум турки: підеш у наступ — одержиш голову сина Андрія! Ромоданов-

ський з Самойловичем зняли наступ, одступили так спішно, що я з своїм загonom ледве туркам не залишився.

— Ви висадили Чигирин, як казав Сірко? — промовив Палій.

— Власною рукою підпалив усі порохові льохи у фортеці. Душу свою навіки там загубив! — палко вирвалось у Гордона.

Зрозумів тільки зараз Палій поводження шотландця з гетьманом у Києві, у Лаврі за обідом: жодного погляду, жодного слова, і замкнене обличчя при загальному поклоні.

«Вони — люди, не гідні поваги!» — сказав тоді генерал.

— Хоробрий Сірко казав правду, — підтвердив Палій.

— Сірко — великий лицар, — сказав Гордон.

Палій запитально дивився на шотландця. За рогом хати, біля колодязя, мили дівчата ноги. Дощу не було, але чорна велика хмара наче вгиналася у верховіття найвищих дубів на майдані. І від чорної хмари — мов чорні змії розлітались по землі. Світанок чи присмерк?..

Високочоле Гордонове обличчя проясніло, і він сказав:

— Відчуваю, що пан Палій є джентльмен, і тому кажу йому... Лихо України в тім, що у неї мало державних голів. Так і в Речі Посполитій Польській Ян Собеський — вождь війська, а не король народу. У Криму влада хистка. Розумного Селім-Гірея-хана за невдачі під Чигирином султан Махомед IV скинув, але і теперішній хан Мюрад-Гірей довго не пробуде, бо він стоїть за незалежність Криму від Порти. Тому я вірю, що хоч і «пер аспера ад астра», але ви, пане Семене Палію, свою зірку здобудете! І я радо допоможу вам усім, що є в моїм розпорядженні. Хочете, напишу листа до леді Марштин, щоб вона зацікавила вами Марисеньку?

— Всій Польщі відомо, що Марисенька має коханця — папського кардинала, — сказав зневажливо Палій.

— Що з того? Король Ян любить цю жінку першим і єдиним коханням і все робить, що вона хоче. Коли б не таке його кохання, то він би не був і королем! — надзвичайно тонко усміхаючись, прошепотів Гордон.

Палій сердито одкинув свій чуб за ліве вухо.

Цього хмарного світанку в його голові з'явились зовсім нові думки. Він побачив у своїм поводженні з королем низку помилок.

З-під темно-рудих брів дивились ясно-сірі доброзичливі очі шотландця:

— Ви на мене в гніві, що я не сказав вам цього майже два роки тому в Лаврі? Я вас тоді, пане полковнику, не знав так, як зараз.

Палій знову заправив чуб за ліве вухо:

— Ніхто не повинен бути мені за чабана! Коли я не баран, то мушу сам знаходити для себе шлях!

— Без дружби й широких зв'язків важко знайти для себе орієнтацію. Про себе скажу. У мене була мета в двадцять років: скласти собі щастя. Я не знав, що немає людині щастя на чужині. Служив я у шведів. Щастя не знайшов. Воював у поляків — і там не побачив щастя. В очах тринадцятилітнього дівчати блакитною квіткою блиснуло мені щастя в Москві. І ось двадцять один рік проклинаю я свою недолю... Такі дуби підтримують такі ж чорні хмари у моїй Шотландії. Мій народ, пане полковнику, має спільне з вашим: не жаліє своїх голів.

Спустили на ланцюгах мости через канал. Задзвонили до заутрені. У Фастові настав день. Козак одв'язав од груші осідланих коней.

Через майдан вів вартовий якусь кумедну людську прояву в одному чоботі й самотканому довгому сурдугі, які носили спудеї німецьких університетів. Панчохи з червоного гарусу доходили за коліна. Короткі й вузькі штани обтягували довжелезні ноги. З-під крилатого великого капелюха виднілось давно не голене гостре підборіддя.

— Батьку, оце ось вилізло з яру, видряпалось на шанці й каже, що має до вас справу.

— Жити — це веселитися, а щастя серцю — прагнення спіймати птаха істини! Чи так, мостивий добродію Семене Пилиповичу? — верескливим дискантом, кашляючи і чхаючи, промовила проява і одною рукою скинула з голови темноліловий капелюх. Добре прокашлявшись, одрекомендувалась:

— Єстем мандрівний студіоз університетів Барселони, Болоньї, Рима, Парижа, Геттінгена і Праги, маю душу алчущу, і жаждущу правди, і не могущу наситити ю!

Гарне українське обличчя з чистими й блискучими карими очима під тонкими чорними бровами усміхалося Палієві. Здала щось у ньому було дитяче, а як підійшов, — щоки й чоло у глибоких зморшках, підборіддя заросло сивиною.

— Маєте до мене справу? Як же вас звати і звідкіль ви родом? — запитав полковник ласкаво.

— Та це син панотця з Баришівки, пан Тодось! Доброго здоров'ячка, пане Тодосю, що це з вами приключилось? — латинською мовою запитав генерал.

— Напали на мене і на грецьких купців з крамом рейтарі! Нас було до ста мандрівників: їхав я у супроводі ніжинської полковниці і ще кількох паній... Але, як почали стріляти, шаблями рубати, інстинкт життя мого тіла зірвав мене з сідла й пустив зайцювати... Біг я лісом, і степом, і полем, і лугом,

не тямлячи себе, аж поки не впав ніччю у воду,— пояснив, усміхаючись по-дитячому.

Про баришівського попівича Хвесьька Палій багато чув. Він підвівся і пішов сказати Феодосії про дивного гостя. Не знайшовши дружини в світлиці, зазирнув до пекарні і по дорозі поговорив з братом.

Федір Пилипович зрадів Хвесьькові, як цікавому бесідникові, й обіцяв допомогти мандрівникові.

У пекарні Феодосія власноручно готувала генералові його улюблений шотландський ростбіф на сніданок.

— Десять років, як частую, добре вивчила всі його примхи! — ласкава усмішка освітила її хороше обличчя, і Феодосія вже клопоталась за полковника, щоб змили йому вмитися... Сказала Феодосія дружині: — З Хвесььком будьте, Семене Пилиповичу, насторожі: його голова — мов порожній віз, куди кожен що хоче, те й кладе та й забирає. Що у вас почує і побачить, може вашим ворогам розповісти, не розуміючи, що чинить.

— Не збагну я щось, Феодосіє Петрівно, як то може бути чоловіча голова возом?

Але полковниця саме послалала генералові сніданок і вчила джур, як поставити сковороду, пиво, рязанку, ягоди, паляницю, куди покласти кожному з трьох гостей вишивану серветку, ложку, ніж і виделку.

У Лукаша спав жар і одтухла рука. Хлопець одягнувся й демонстративно розглядав на килимі шаблі, але його вітчим, заглиблений у свої думки, мовчки одягав старий кунтуш.

Полковниця гомоніла з школярами, що принесли по чималому глечику суниць: вона обіцяла їм на зиму по парі чобітків.

До ганку під'їхали три вершниці: віз, що ним поверталася з дочками Мотря Тарасівна, загруз на Кодлубиці, і жінки, побачивши осідланих коней, що їх вів з варті козак, пересіли на них:

— Треба послати дві пари волів! Інакше не витягти воза! — клопоталася пані суддиха. Голос Мотрі Тарасівни було чути на весь будинок.

Полів дощ мов з відра. Дві пари волів підвезли до ганку віз з дорогими гістьми: з жінкою та дітьми Сави Петровича Снятенка. Сам сотник затримався біля коляски Петра Івановича Часника, що приїхав з своєї Мотовилівки також з родиною.

На майдані під дубами наказав Палій розкинути ще один намет для Сави і Петра, бо на хуторі — далеко.

— Матусі сьогодні надміру роботи — мушу зостатись удома! Як же ви, Семене Пилиповичу, мудро розпорядилися при-

брати в клуні для обіду і гостей,— казала стиха Феодосія на-
одинці дружині. Він обійняв її, пригорнув, а вона душу свою
розкриває: — Не гнівайтесь на моїх дітей... Так діти за бать-
ком стужилися. Щасливі без тями, що є кого татом звати.
Лізуть до вас, докучають! — ховала на грудях у дружини
обличчя.

— Не хочуть жити у прадіда? Нічого, потерпимо вже їх!
Може, воно й краще. А то я б і забув, що вже кохаюсь не
вперше на своїм житті. Ви плачете?

— Діти так до вас, як до рідного. А мені — мовби я, крім
вас, нікого і не знала. Дивно і страшно,— прошепотіла своїм
мелодійним голосом жінка.

— Не женіть дітей од мене! Любі вони мені через вас,
голубонько. Ось гостей випроводимо та поїдемо вдвох у Ва-
сильків на три дні! У мене там є брати Мандрики — побра-
тими вірні.

* * *

Тільки привіталися з гостями, як вже біля ганку зупинилася
бабула з братами Мандриками з Василькова. Почувся гуч-
ний бас ієромонаха:

— Само небо хрестить і святить новий фастівський собор,
Семене!

Мандрики привезли бочку червоного вина для церкви, а
другу полковникові:

— Голубонько Феодосіє Петрівно, самі бачите, що треба
вам поспішити з розширенням нашої халупи,— сказав Палій.

І під дощем дзвонили урочисто нові дзвони — веселили серця
фастівчан. Людвісар Мартин Плакса стояв у церкві поруч
полковника — він і дзвони, і гармати, і сковороди одливає,—
перший чоловік у Фастові.

Вирядила полковниця до церкви усіх своїх гостей та й
замислилась: почесні гості архімандрити, дяка їм, служити-
муть у церкві годин п'ять, та чи встигне ж вона, Феодосія,
на всіх обід зварити? Та й у чому? Та із чого? І де ж їх усіх
посадовити?

— Чого ти плачеш, Лукаше? Знову болить рана?

— Татусь учора обіцяв мені шаблю, а сьогодні забув!..

— Потерпи, хлопче! Чи ти не бачиш, що той бідний наш
татусь аж зчорнів од клопоту! Уже три ночі й не лягав. Доц-
ле, і гості засиділись — чи ж вистачить у нас запасів для
них? Боронь боже, не догодимо, на весь світ зганять Фастів
і Палія. Піди, синочку, до генерала, може, йому що треба.
Навідайся до баби, як у неї там попович Хвесько обсушується

та обігривається, бідаха? Ти ж у мене перший помічник! Он, глянь, Михась з школярами визбирав по садках і в лісі всі полуниці,— буде з чого ліпити сьогодні на обід білі солодкі вареники!

Не впізнати клуни. На стінах — килими та зелене пахуче гілля. З дощок позбивали довгі столи та лави, позастилали. Долівку пахучим зіллям потрусили. Для музик стіл поставили. Місце для танців залишили вільним. А дощ ллє, мов насилає бог новий світовий потоп,— аж димлять печі. Роздала Феодосія по хатах гарним господиням смажити, варити й пекти страви. Як не допомогти полковниці! Встигла Феодосія розпитати й поповича Хвеська. Послала вона одразу ж малого Михася нишком сказати татові, щоб під час причастя додому навідався.

Ще як слід і не прикрашена, ще без великих ікон, ще й без панікадила козацька церква у Фастові.

Семен Пилипович навідався до світлиці по прокладених через майдан дошках.

— Мушу завтра виїхати з полковником. Беру з собою Стоуса,— тільки й сказав словами.

Чого ж Феодосія вмиває холодною водою обличчя? Що вона почула, що у неї такий блиск в очах?

Радіє мала Марися: дозволила мати, щоб батько одніс її на своєму плечі до церкви. Чепурить дівча перед дзеркалом свою закосичену голівку, обсмикує червону корсетку.

— Спасибі обом братам,— привезли з собою доброї горілки, та й дід прислав бочку,— вже на порозі каже Палій, а його чорні очі кажуть інше, від чого так колотиться серце, мліють ноги і ведуть Феодосіїні очі за ним.

— Голубонько, у світлиці приборіть: буде в ній мала рада в мене перед обідом,— згадав він уже на східцях ганку.

По Палієвому «прибрати світлицю» означало повиносити з неї постелі, зняти з стіни дзеркало та розвішаний у закапелку біля груби одяг, з скрині прибрати вишивання.

Притих дощ. По білих соснових дошках віддаляється постать велетня з завітчаною тоненькою дівчинкою на плечі. Зелена крона дубів закриває звідси верх церкви. Полковниця стоїть на ганку доти, поки Семен Пилипович на церковній паперті не спускає Марисю на підлогу, бере її за ручку і зникає у дверях.

— Чого ти плачеш, доню? І горілки вистане. Я заховала її чимало. І обід вже впріває. Слава пречистій матері, з усім упоралися. Челядь вже сама миється та прибирається. А попович хропе на гарячій черені, мов надворі пилипівка снігом дме. Ну, чого ж ти плачеш, доню моя?

— Від щастя, мамо! Чим я заслужила таке велике щастя? — зітхнула Феодосія.

Ще не закінчилася церковна одправа, як перед Фастовом з'явилося військо. Червона короґва з білим хрестом вказувала, що загін — польський. Десять драбантів тягли одну мідну гармату.

Забив барабан. Прямо в нову церкву спрямували дуло гармати. Білоцерківський комендант Брандт під'їхав до самого берега Унави. Засурмив сурмач і сповістив:

— Ротмістр королівського війська Речі Посполитої Польської Ернест Брандт!

— Полковник Семен Палій просить до себе мостивого пана ротмістра Ернеста Брандта! — крикнув сотник Пляка.

Козаки на той берег погналі пліт. Брандт побачив генерала Гордона з Лефортом та Штрасбургом і численних гостей і переправився з трьома офіцерами.

— Я вимагаю, щоб пан полковник Семен Палій звільнив з-під арешту трьох патерів, наших полонених татар і п'ятеро моїх рейтарів на чолі з пушкарем і негайно ж передав мені усіх вищепоіменованих! — грізно гукнув польською мовою комендант Брандт.

Палій весело розвів руками і звернувся здивовано до Гордона і присутніх:

— Шляхетний пане ротмістре Брандт, по-добросусідському готовий завжди виконувати усі бажання ваші, але зараз я вас не розумію. Які татари? Де ксьондзи? Хто бачив білоцерківських рейтарів? Пан генерал-лейтенант Патрик Гордон гостює у Фастові три дні — запитайте його!

Брандт схотів оглянути льохи. Йому дали провадарем отамана Чолюка з його козаками. За півгодини вийшов з підземелля переконфужений Брандт:

— У мене взяли вісім військових возів для перевезення біскупської бібліотеки. Дві пари коней були запряжені в кожен віз.

— Користуючись присутністю у Фастові стількох високоуродзоних панів, прошу негайно скласти правний акт, — поставив сувору вимогу Палій.

Данило Проскура і Ернест Брандт склали законний акт.

— Сорок років у Фастові лежать руїни біскупського палацу і колегії, що була перебралася в Овруч, а потім у Білу Церкву. Козак Карась, що лежить у церкві мертвий, розповідав, як приходили копати руїни сотні людей: і попи, і католицьке духівництво, і військові. У Фастові не було населення. Хто може посвідчити, скільки звідси вивезено книг, золота і майна? — пояснив Проскура.

Попович Хвесько засвідчив, що німці напали на мандрівників, з якими і він був. Брандт і його офіцери підписалися нижче Гордона з його попутниками та полкової старшини на двох примірниках: один зостався у Фастові, другий забрав у Білу Церкву Брандт.

Поки одбувалася церемонія писання акта, насупроти Білоцерківського загону рейтарів поставлено три гармати й вишукувалися на конях по-бойовому п'ятсот вершників.

Палій запросив Брандта з офіцерами на обід. Німець звичливо odmовився:

— Я — людина, зв'язана військовою дисципліною, на мене можуть гніватись, що я довго затримався тут.

Білоцерківського коменданта одпустили з пошаною.

Давно вже ніхто не бачив таким веселим Семена Пилиповича, як того дня. Він жартував, що змінює своє прізвище:

— Я однині не Палій, а Безхатній, бо немає у мене хати! Почесних гостей вітаю в клуні, та й то не своїй, а сусідській.

Козаки відповідали улюбленому своєму начальникові:

— Бо ти, батьку, спочатку нам хати побудував! На нас, дармоїдів, усі свої гроші витратив, щоб ми обзавелись шматком хліба та дахом над головами!

— Не журися, батьку,— збудуємо тобі горниці кращі, як були у біскупа!

Перед самим заходом вітер розігнав хмари і сонце освітило сад, майдан і подвір'я. І Семен Пилипович, прямо з-за столу обіднього вийшовши, розпочав з дочкою Парасеєю танці просто неба. Побачили козаки, що батько Палій танцює, і мало хто всидів за столом. Генерал танцював з Феодосією, Лефорт — з Мотрею Тарасівною, Проскура — з Лихопиковою Мокриною, Лихопика — з прегарною сотничихою Наталею Цвільовою, а Феодосія Чолок — з Часником. Танцювала Марта Кіндратівна Лагодиха з обома своїми синами та невістками. Всі танцювали того дня.

Втомившись танцювати, співали пісень, слухали кобзарів.

Ще з першого року повелося у Фастові, що на такі гулянки у Палія вечеряти приносили господині. Так і сьогодні поприносили козачки, хто що мав. Сотничихи й отаманші принесли щось краще, а бідні — хто казан затірки, хто пшоняного кулешу або гречаних галушок. У кого в руках — баклажка з горілкою, у бабусі Чолоюкової — березовий сік у великому глеку татарському, що під місяцем блищить сріблом. Тут і пиріжки, і вареники. Не всім знайшлося місце за столами. Вечеряли на дубах, що лежали купами, приготовлені для будови. На дошках, кожен, хто хотів, частував Семена Пилиповича. І де був полковник цього вечора, там чувся регіт.

Всі раділи: «Веселий сьогодні наш батько!»

Після вечері почали гуляти знову. Генерал Гордон показував фокуси чорної магії. Коли зійшов повний місяць, молодь почала танцювати. Гордон ходив і тужливо милувався, згадуючи рідну Шотландію.

Семен Палій з гостями почесними — в світлиці. Під одчненими вікнами на варті — Стоусь і Лукаш. Юнаків тягне до музики й танців, але вони горді довір'ям полковника.

Ось через вікно перекинулась голова:

— Лукаше!

— Я тут!

— Попроси генерала і пана Антона! — наказує Палій.

Лукаш дипломатично підійшов до генерала і непримітно шепнув йому, потім Танському. Чорнявий волох, Паліїв зять, саме співає сербську думу про королевича Марка. Сумний Юрій Крижанич узяв кобзу і почав грати й співати улюблену думу, а скупі старечі сльози зрошували його зморшки на щоках.

Діда Юрія Крижанича полюбила фастівська молодь. Є у нього кілька юнаків, що їх старий зве джурами. Деренчастий голос звучить під музику владно й упевнено, поки старого не веде спати молодша Гурківна Тетяся:

— Дідусю, мама кажуть, що вогко і холодно для ваших хворих ніг. Мама прислали мене, щоб ви йшли одпочивати!

Не скоро розійшлися козаки тої веселої ночі по своїх хатах.

Семен Пилипович випровадив із світлиці усіх гостей на одпочинок і вернувся до Феодосії. І довго чувся тихий пошепт подружжя. Розповідав Палій дружині свої заміри. Радився з нею у господарських справах.

XIV. БІЙ ПІД ВІДНЕМ

Палій виїхав на Січ. Без нього розпочалися жнива. Всі виїхали на поле. Тішаться багатим урожаєм. У всіх веселий настрій. І коли до Фастова прийшла артіль теслярів з Волги, то договорили її ставити острог.

Звичайно острог будувався у три або і в чотири стіни. Між ними насипалась земля, щоб можна було на стінах і кінцями їздити, і з гармат стріляти.

— Якби вистачило у нас дерева цього літа хоч на дві стіни! — клопотався Лихолика. — Тоді восени засипали б землею, а зимою запасли б ще дубів.

— Три зими дуби рубали для острога — та щоб не вистачило? — зауважив Федір Пилипович.

— І на церкву, і на школу, і на шпиталь дуби витрачали... Острого будувати треба, артілі добра і просить поцінно, а як теслярам дати на допомогу козаків, то вони і з роботою не задляються,— свою думку подав сотник Пляка.

Тільки будинок школи та шпиталю красується на майдані біля собору під добре вшитим з житніх снопів солом'яним дахом. Має будинок два ганки на слупах. І на кожному під ганковим дашком вивіска: «Шпиталь для людей лицарських, од ворогів у різних боях скалічених». І друга вивіска: «Греко-латино-слов'янська школа». Ці вивіски склав і зробив баришівський попович Хвесько, що zostався у Фастові учителювати.

При школі у невеличкій горниці в одно вікно й жив Хвесько. Він був на світі один: батьки повмирали під час його закордонних мандрів, а родичів Хвесько й не знав, бо з восьми років жив по школах.

У шпиталі оселилися парубки-спудеї. Тут містилась і полкова канцелярія. Тут же у невеликій горниці і Юрій Крижанич, повитягавши з шкіряних мішків свою бібліотеку, з якою він і в Тобольську 15 років прожив, так само працюючи.

Прислав полковник десять возів з сіллю та рибою з Дону. Перегодом привіз листи Артем Лагода і попередив, щоб чекали отари в п'ятсот голів з степів за Волгою. Саме в жнива чабани пригнали отару у Фастів і свої родини в балагулі¹ привезли. Були чабани родом з-під Канева.

— Чужа сторона — лиха рідня,— сказали вони.— Повимирали там наші люди. Інші повтікали. Пан полковник ось дав нам грамоту!

— Скільки вас? — спитав Лихопика.

— Двадцять дев'ять на ногах та при грудях четверо,— у п'яти казанах варимо! — уклонився дід з довгою сивою бородою.

Лихопика дав наказ одвести чабанам землі на п'ять садіб. Не щастило паліївцям з вівцями. Не було досі досвідчених чабанів, і вівці гинули.

На замиленому коні пригнав Петро Стоусь — привіз від Семена Пилиповича наказ:

— Виступати усім козакам до Львова. Турки з татарами йдуть на Дунай. Сповістити калмиків, щоб теж послішали.

Схопивсь руками за голову Лихопика:

— Ну, як я покину господарство? Саме косять хліб! Як серпами жати, то розтягнуться жнива, і зерно повисипається! І до калмиків кого пошлю? Кого замість себе zostавлю? Мало робочих рук! Зиму голодували — хліба не вистачило.

¹ Балагула — віз з накриттям.

Солі мало, ще треба привезти — без квашеної капусти зостанемося!

Феодосія Петрівна тримала в руках величезний пакет з королівською печаткою, підписаний рукою Палія: «Уродзоній пані полковниці Феодосії Петрівні Палієвій-Гурковій». Цей пакет пік руки. І старшина між собою презирнулась. На жінку посилає пакет Палій, наче нема обозного. Полковниця поклатла на столі пакет і сказала Лихопиці:

— Пане наказний, скликайте негайно полкову раду!

І рада зібралась у Феодосії. При всіх срібним свяченим ножем одкрила полковниця королівський пакет, витягла звітля грамоту на пергаменті і враз аж побіліла від радості:

— «Приповідний лист полковникові охочекомонного полку Семенові Пилиповичеві Гуркові-Палієві... Фастівщина з усіма містами і селами... річками... лісами... сіножатями... ораною і цілинною землею... вилучаючи королівське місто Білу Церкву з приналежними до неї...»

Сльози радості потекли по Феодосійних щоках. Вона простягла пергамент Лихопиці, а той передав його Проскурі.

Світлиця полковникового нового будинку мовби одразу стала вищою і просторішою. Всі тісно обступили стіл. В одному королівському пакеті — й Паліїв лист до жінки. Видно, вдвох з королем і писали!

Кожне слово збільшувало блиск в очах, розправляло пруги зморщок на чолах, вирівнювало спину. «Приповідний лист» перечитали тричі. Розглядали підпис самого короля Яна Собеського. Феодосія Паліїв лист до себе враз сховала, щоб його не побачив хто цікавий. Досадувала на себе Феодосія, що задалегідь не розкрила конверт і не прочитала свого листа, який соромилася читати вголос: не була певна, чи можна той лист людям показати. Корній Свиридович прочитав уголос лист, до нього адресований. Полковник у ньому призначав, кому з старшини зостатися для охорони Фастова, сповіщав про сіль, що везуть її нові п'ятдесят козачих родин.

— Знову на зиму набереться багато нових їдців. Минулої зими чотириста душ прогодували,— промовив Федір Пилипович заклопотано.

Але Корній Свиридович вже високо тримав плечі й голову:

— Не журіться тепер! Папір на землю маємо, а з походу привезем грошей! Буде за що купити хліба... Ех, не встигнуть ковалі, а то б я полетів до нашого орла й завтра!

Полкова рада передала Феодосії полковницький бунчук, а в допомогу призначила Федора Пилиповича Гурка та Петра Івановича Часника з Мотовилівки і Данила Степановича Проскуру.

— Ви, мабуть, не згадали одразу про Пилипа Герасимовича та Юрія Крижанича? — запитала весело полковниця. — Маю бунчук в руках — начувайтесь ж тепер, козаки! Добре там дбайте за те, з чим маєте до Фастова повертати! — жартувала щаслива Феодосія.

Не вгасав вогонь у кузнях: день і ніч працювали ковалі. Лаштували ковані залізні вози. Перевіряли полкових коней, щоб міцно були підковані. Не вгасав вогонь і в печах по хатах: пекли хліб та сушили сухарі в похід. В'ялили рибу і м'ясо — готували суху пастрamu¹. Радили козаці діди часнику і цибулі брати більше: від чуми та холери козаки рятуються ними споконвіку!

Шили з телячих шкір торби, щоб від води не розмокли, не попсувались сухарі. Чистили козаки панцири, замазували їх лосем. Приміряли на голови металеві бойові шоломи та мисюрки². Гострили шаблі й мечі. З небіленого міцного полотна шили білизну й варили її в дьогті, щоб у полотні не заводилася нужа. З білих, виношених полотняних м'яких шматків верчки³ згортали: «Не дай боже, не приведи мати божа перев'язувати рани! У верчику й попіл з очеретяних кунці заткнуто у невеличких рогах. Шматок заячого хутра — для болячок. Від різачки кривавої — ріжок з перепаленим маком — як з'їсти хліба скибку, ним посипану, мине хвороба».

Ліки кожен досвідчений січовик знає і вміє здобувати. Кожен по-своєму готує попіл: хто палить очеретяні пухнасті китиці, інший — тирсу. Той робить запас березового, а інший — дубового попелу. Різна у людей кров. Лихопика гнав з пшениці найміцнішу горілку. Звелів натерти часнику половину сулії, а тоді залив горілкою. Від часнику усяка чума втече!

У середу одержали від Палія листи, а рано в неділю по церковній одправі вирудили козаків у похід. З козаками в окремому візку виїхав і Юрій Крижанич, забравши з собою і шкіряні свої мішки з книгами:

— Вони — вірні мої друзі, нерозлучні ми ціле життя.

Фастівчани своїх козаків проводжали верст п'ятнадцять.

Пані обозна Мокрина з трьома синами у колясці їхала до того місця, де вже останній гурт прощався. Усі троє такі опецькуваті, жваві, як живе срібло. Руку дружині поцілував обозний.

— Синів глядіть! — вимовив.

¹ Пастрaма — солонина з баранини.

² Мисюрка — залізна шапка з кільцастою сіткою, що накладається на обличчя, шию і плечі.

³ Верчик — згорток.

Довго дивився Лихопика колясці вслід, довго озирався на фастівські дуби.

— Є нам тепер, брати, про що дбати! Всі папери польських панів на нашу українську землю ми власними козацькими шаблями на віки вічні скасували!

* * *

Турецький султан Махомед IV на чолі свого війська доїхав тільки до Адріанополя. Тут передав він священну зелену Магометову корогву великому візирю Кара-Мустафі. Все, що мала на той час Туреччина й Кримське ханство, рушило на Відень!

Затремтіли від смертельного жаху Дунай, Ельба, Одер і Рейн: не германського імператора Леопольда у Відні — себе поспішали рятувати німецькі курфюрсти і маркграфі. Селяни і ремісники, що живуть на їхніх землях, радо одкривають брами мусульманам, краще їх і не підпускати до кордонів. Ненавиділи німецьких володарів всі народи Європи. Леопольд — молодший син, викормок езуїтів, що готувався носити кардинальську шапку, несподівано ставши імператором, тримався весь час за пелену папи. Загримів голос папи Інокентія XI:

— Не війна це турків проти Австрії та Германії, а священна війна усіх християн з владою магометанства!

Польський сейм ще в січні схвалив спілку з Австрією. Ще весною мусив польський король прогнати назад у Францію міністра скарбу Морштина і підписати угоду з Леопольдом. Ян III сватав свого старшого сина Якова за Леопольдову дочку. Людовік XIV, король Франції, розгніваний на Яна Собеського, не криючись, обіцяв зробити польським королем Яблоновського. Скарбниця Польщі була виснажена війнами і свавільством магнатів. Ян III Собеський підписав у трактаті з Австрією зобов'язання виставити 40 тисяч війська під Відень, але не міг їх зібрати.

Магометани оточили Відень величезним табором шириною до двох миль. Стояла тоді перша половина червня. Посли цісаря шукали польського короля по всій Речі Посполитій Польській. Леопольд призначив старшим над полководцями Карла Лотарінгського, суперника Собеського на польський престол, одруженого з удовою короля Михайла Вишневецького — австрійською ерцгерцогинею. Кара-Мустафа розбив при Петрополі війська цісаря. Заволав тоді не криючись Карло Лотарінгський:

— Тільки Ян Собеський зможе ще врятувати Відень!

Послав папа до польського короля гінців:

— Коли не маєш полків, сам поспіши на порятунок Відня! Все германське панство прагнуло знайти порятунок під корогвою польського полководця-короля!

Кара-Мустафа у своєму таборі розводив сади, будував фонтани й тішився звіринцем. Він мав королювати у Відні й тому беріг місто. Цісар Леопольд виїхав з Відня й покинув свою армію.

Двадцять бастионів Відня не мали доброго озброєння. Намети Кара-Мустафи розкинулися серед парків австрійських магнатів. Папа Інокентій XI послав у липні гроші польському королю. Ян Собеський покликав до себе у Варшаві купців, кравців і зброярів:

— Шийте найкращі жупани козацьким полковникам! Робіть корогви й знамена козацьким полкам! Панцири, мечі, шаблі!.. Негайно! Блискавично! Потрібно сім срібних перначів!

Любецький каштелян і пан Бобрецький ганяли кілька підвід з Варшави у Львів і Краків. Десятки тисяч золотих таларів витратили на голландські сукна, хутра, шарлатне¹ сукно, білий вимочений кир — сукно, адамашки², атласи. Кульбаки³, шаблі, панцири, мисюрки, сагайдаки⁴, беркутові стріли, чечуги, буздихани. Набори полкових музичних інструментів. Все було наспіх закуплено втридорога. Все зашито в сіре полотно.

Щодня писав король до дружини:

— Немає козаків! Чого я вартий без українських козаків!

Коли Палій прибув до короля, то зустрів у нього привіт і ласку. Ян Собеський одразу ж написав йому «приповідний лист» на Фастівщину.

— Маю вже згоду на це не тільки від папи з Риму, але і від наших біскупів! Як бачиш, Семене, і королі не завжди вільні у вчинках.

Палій написав до своїх побратимів-козаків і на Дон, і з королівськими листами до них були одправлені посланці. Семен Пилипович з ними одправив і свого посланця у Фастів з королівським пакетом. А сам полковник допомагав королеві налагодити артилерію.

При Палієві прислав до Собеського цісар свого посла. Це був свий поважний віденець Вільчик. Він упав перед королем навколوشки і, ридаючи, промовив:

— Королю, на вас єдина надія! Рятуйте Відень і християнство!

¹ Шарлатний — пурпуровий.

² Адамашок — різновид шовку.

³ Кульбака — сідло.

⁴ Сагайдак — піхва для лука і стріл.

У Варшаві пишно вдягли два польські ескадрони по кількисот вершників. Це була ніжна молодь — сини вищого панства. Сини короля — шістнадцятилітній Яків і на рік молодший Олександр — були на чолі тих ескадронів. Але справжнього війська ледве пощастило Собеському зібрати шістнадцять тисяч. Тільки половина їх була на конях.

Палій з Іскрою і молодим Апостолом нагнали короля з своїми козаками вже в Сілезії, біля Тарговиць. Кінчалось нестерпно пекуче літо.

Гарнізон Відня знемагав. Три тисячі піхоти, п'ять тисяч відважних віденців і дванадцять тисяч вояк, що прийшли з призначеним на коменданта Штаренбергом.

Гарнізон одбив не один штурм. Турки вже оволоділи передмістями Платером і Леопольдштатом. Впав 28 серпня Равелін. Але до війська прибув Ян Собеський з своїми полками.

У цісарських військах був розбрат. Курфюрсти саксонський і боварський боролись головою за булаву найстаршого командуючого, не визнавали, не слухали Карла Лотарінгського.

Ян Собеський прийшов під Відень звітіль, звідки ніхто його не чекав, — з північно-східного боку Відня. Поляки, за винятком особливих частин, що прибули через Саксонію раніш з литовцями й українськими козаками, пройшли через гірські хачі, й скелясті гори, і понад безоднями. Там не було шляхів і часто доводилось воїнам витягати на руках і коней, і ковані вози та гармати. Обірване й засмалене сонцем, перевтомлене, але бадьоре привів король своє невелике військо під Відень. Тут зустріли його пишні та бундючні пани з набряклими від пияцтва обличчями, в білосніжному полотні і батисті, в шовках і єдвабах, у страусових перах. Пани глузливо поглядали на промашені дьогтем сорочки з саморобного грубого полотна, вірніше, на лахміття. Стояла нечувана спека. У турків і германців лютувала в таборах холера й різачка. Відень мало не щодня спускав з своїх стін інформатора:

— Гарнізон вимирає од холери!..

Ян Собеський без панцира, у шовковій червоній куртці прямо на голе тіло, був прекрасний на своєму білому огирі. Щасливі, що нарешті бачать його, свого визволителя, курфюрсти зустріли польського короля бучною музикою й виявленням васальної радості, але сміялись і глузували з приведення ним війська. Радили поставити його на позиції вночі, бо, мовляв, соромно. Польська піхота, яка складалася з восьми тисяч селян — худих, босих, обірваних, озброєних самострілами, що були зав'язані прядивом, або з залізними рискалями і граблями, — компрометували лицарські панцири, оснащені без-

ліччю військових причандалів та особистими речами воїнів німецьких державців.

Короля зустріли тут його особисті частини в золоті, сріблі, в яскравих польських національних убраннях, але він підкреслював свою увагу до чубатих вершників-козаків та напівбосої польської піхоти.

— Ось хто допоможе нам прогнати з Європи магометан! — сказав король, показуючи на них Лотарінгському Карлові й курфюрстам та маркграфам.

— Ці голодранці? — здивувалися курфюрсти.

— Це — лицарський запорозький орден, що має у своєму воєнному статуті присягу — одягтися тільки на полі бою! — велично промовив польський король.

І шепотіли між собою європейські державці:

— Ян Собеський подібний сам на козака!

— Ні, на турка!..

— Людовік Чотирнадцятий його своїм васалом вважає?!

— Безрідний пролаза... Папа послав йому тільки золота, ні меча, ніякої іншої лицарської ознаки, бо він — не королівської крові й одружений з якоюсь темного походження парижанкою... Тс-с!.. — так шепотіли за спиною короля.

А перед ним низько схилялись — ніхто не суперечив. Над стінами Відня замаяло цісарське знамено в ознаку привіту. Бо там побачили червоно-білу корогву Речі Посполитої Польської.

Чернобровий й темноокий велетень король, не знаючи спокую, об'їздив війська. Його палкі звертання до воїнів, лицарська краса і свідомість того, що нарешті Ян Собеський тут, з ними, — високо піднесли дух германських армій.

Семен Палій з великими труднощами привів свій полк.

Під час походу Палій і його старшини близько зішлись з Собеським та його прибічниками. Лихопика побратався з начальником королівської кухні Галицьким, обмінявся з ним мечами. Начальником кухні називався довірений короля, що відав усім його господарством у поході.

Король часто посилав до своєї Марисеньки посланців з листами і подарунками. Лихопика й собі використовував цю нагоду, щоб одправляти до Фастова посланців, а іноді й вози з непотрібним майном, що його набралось чимало. Полк повертатиметься через спустошені й пограбовані землі, а у Львові й по дорозі були у паліївців надійні сховища. Паліївці славились хазяйновитою дбайливістю, а надто тепер, коли мали вже власну осілість.

Менжинський, Булига, Дружкевич і Куницький із своїми козаками так і не прибули до короля під Відень. Собеський

виходив з себе від гніву і ще більше цинив присутність полковників Палія, Іскри й молодого Апостола.

Козаки зовсім не були пройняті ентузіазмом здобути католицизмові перемогу над магометанством. Поляків і українців тривожив намір турків з Відня іти у Варшаву і Київ.

Цієї весни Ян Собеський мусив підписати трактат з Австрією. Турки загрожували в найпершу чергу Відню й Кракову.

Французький король Людовік XIV не знав меж своєму гніву. Французькі агенти розпочали інтриги проти польського короля.

Янові Собеському передали листування Людовіка XIV. Французький король вже обіцяв польську корону Яблоновському. Тоді Ян Собеський розігнав міністрів, заплямованих зрадою. Він сказав:

— Невже всі польські пани продажні? Адже ж, коли загине Відень, яка інша держава порятує від турків Краків чи Варшаву?

Папа загрожував Людовікові XIV і всім католикам прокляттям. Але не ці погрози, а папське золото допомогло австрійцям і полякам зібрати війська для захисту Відня. Леопольд втік з Відня до Мени, а потім — в Пассау.

Холера і дизентерія клала вояк у Відні й турецькому таборі. Відважні вояки перепливали Дунай і підтримували дух віденців радісними вістями про близьке визволення.

Німецькі генерали розпитували поляків:

— Чому ваш король все приказує: «О Менжинський! О Менжинський!»?

* * *

Юрій Крижанич з половичем Хвеськом і своїм улюбленцем молодим Ониськом від козаків одстали.

Козаки про них не турбувались, бо Юрій Крижанич мав при собі папери з Москви, від київського коменданта, генерала Гордона і від Палія. Візок Крижанича був підхоплений колоною польського війська, яка, випередивши короля, чекала на нього під Віднем близько місяця. Юнак Онисько ледве пробився пішки до полковника Палія вже під Віднем:

— Дід Юрій Крижанич уклінно прохають пана полковника їх одвідати! — сказав він.

— А де він? — здивувалися козаки й засипали запитаннями Ониська.

— У таборі Конецпольського помирають на своєму візку. Посилаючи мене по вас, звеліли їм у руки свічку дати.

Палій підвівся і сказав:

— Ідемо, Якиме!

Вечірка вийшов, щоб привести ще не розкульбачених коней. Хлопець сів за спину сотника і розповідав пригоди мандрівників.

— Сухарі й сало у нас були. Дідусь Крижанич нічого, крім води й сухарів, і не їли. Вони були б здорові, якби вражий ксьондз не прокляв їх... Так лаяв дідуся, що йому з рота аж біла піна пирскала! А очі стали — як у скаженого кота!.. Дідусь Крижанич його дуже просили, аж плакали. Та він плюнув на дідуся й пішов. Дідусь не їли з того часу нічого і все навколяшках біля воза молились!

— А де попович Хвесько? — запитав Палій.

— Вони ж нас і привезли сюди — та на другий день кудись пішли й уже ми не бачили їх!

Серед сміття оддалік від наметів знайшов Семен Пилипович слов'янського невтомного патріота. Здавалося, чорні очі хорвата впали у глиб потилиці — вони блищали, мов у колодязі в сонячний день вода. Беззубий рот з'єднав гостре підборіддя з кінцем орлиного носа. «Висох, як моці Федора Острозького у Лаврі», — подумав Палій.

— Душевное чадо моє... Благородний лицарю, тебе призначив бог бути мені за сина при моїй смерті! Нижче схились... Важко мені говорити. Мене страшно прокляв Марко де Авіано. Колись він був моїм учнем у Римі. Тепер за невдалу подорож мою до Москви, як він каже, він прокляв мене, і я без причастя піду в землю, як пес смердячий.

— Батьку наш, а ми для чого? У моєму полку є архімандрит Феофілакт Мандрика. Ви його добре знаєте по Фастову, Феофілакт шанує вас і любить, латинську мову розуміє. Якиме, сину, привези до егомості. Попередь про все, що він має з собою взяти, — пошепки додав, але, передумавши, завернув Вечірку і наказав: — Онисько, запрагай, хлопча, коні! Поїдемо, батьку, до нас!

І Палій з Вечіркою привезли Юрія Крижанича до себе в намет. Обмили його, чисту білизну одягнули. На чисту постіль, застелену тонким рядном білосніжним, поклали, прохолодним другим ряденцем вкрили.

Архімандрит Феофілакт, що мав благословення чернігівського архієпископа Лазаря Барановича супроводити Палія в поході, висповідав і причастив немічного хорвата.

— Хай вічно сяє слава Сербії на землі! Дякую богові за щастя, яке він дав мені в житті, і за смерть. — З глибоких очей покотилися сльози, повіки закрились. Висхлі груди ще піднімались і спадали, довгі пальці перебирали край затканого візерунком рядна.

— Душевное чадо мое Семене, прихилися до мене! Зніми з моїх грудей ланцюжок! Дай мені в руки... У цій іконі — хорватська рідна земля... Одкрій ікону обережно. Висип мені землю в рот... Помираю я на слов'янським Дунаї, на рідній прадідівській землі. Дякую, боже, за це щастя! У Відні знайдете серба Стефана Марчича — йому віддасте для похорону мое тіло. Він знає, де поховати. Куди йдеш, Семене? Не одходь од мене без благословення! Цією іконою божої матері благословляю тебе, мое душевное чадо! Бачив тебе юнаком, привів мене бог побачити тебе вже визнаним лицарем Палієм у всій чоловічій силі. Благословляю тебе на подвиг великий воскресити чесне лицарство козаچه у вітчизні! Сину, щастя України в нерозривній сполуці з Росією! Вірю, що ти не зрадиш народу!

Рука з іконою перехрестила голову Палія. Припав до неї устами Семен Пилипович. Рука одягла на шию тонкий срібний ланцюжок із срібним складном. Поцілував Палія у чоло помираючий.

Архімандрит Мандрика засвітив воскові свічки й почав читати молитви.

У наметі, змучені за день, всі спали. Палій хусткою підв'язав подборіддя померлого. Поклав на повіки мідяки. Склав на грудях ще теплі руки. Миготливе світло примхливо освітило обличчя померлого. Палієві впало в очі велике й широке, півкулею, чоло покійного. «Один людський розум мав цей убогий серб хорватського племені — син слов'янського народу, лихою історією пошматованого на безліч невеличких племен, — з глибокою печаллю думав Палій. — Одні кинуті були під владу турків-магометан. Інші племена опинились у католицьких бузув'їрів — інквізиторів-італійців. Деякі попали до німців-протестантів та до свавільних угорців. З одного ворожого табору переходив Юрій Крижанич в інший і казав усім: «Брати ви рідні, а не вороги! Не будьте рабами завойовників ваших!»

Як побачив, що власна сила мала, кинувся до слов'ян... Чехія тоді вже була розіп'ята німцями по битві 1620 року. Польські магнати ображалися, коли їм нагадували, що вони не німці, не французи, а слов'яни. Юрій Крижанич прийшов на Україну. Козацька земля того часу, після похорону гетьмана Богдана, вся клекотіла у вогні провокаційних повстань самоявлених гетьманів. Відважний хорват зрозумів стан України з мудрою прозорливістю за два роки життя на ній та гостювання у Києві, Ніжині, Батурині.

Юрій Крижанич кинувся у Москву до царя Олексія Михайловича з палкими словами докорів та обвинувачення. І сміли-

вий слов'янин опинився на засланні в Сибіру, але йому пощастило взяти з собою книги, і він у Тобольську п'ятнадцять років працював над науковою граматику руської мови та повчаннями політичними. Любов до поневоленої Сербії, до сербського народу виховав цей розум у могутню любов до всієї слов'янської землі та до всіх слов'янських народів.

Такі думки були в голові Палія темної ночі, коли він сидів біля покійника. Феофілакт Мандрика побожно бурмотів псалтир над мертвим. Миготливе світло воскової свічки освітлювало червоні щоки, і такий же ніс, і чоло засмаленого сонцем огрядного ченця.

Пола королівського намету була одкинена для прохолоди. Собеський сидів, одягнений для бою, на ліжку й писав на великому барабані листи своїй Марисеньці. Біля нього стояли пляшки з добрим рейнським вином.

Семен Пилипович увійшов до намету і, витягнувши з кишені свій срібний пугар, наповнив його червоним вином.

— Хай гинуть наші вороги, як роса на сонці! — мовив пошепки.

— Це ти, Семене? Про Менжинського не маєш відомостей? І чого він так забаривсь у Львові? Зараз козаки найпотрібніші!

— Не знаєте його?! Мабуть, у кожній корчмі п'є за перемогу найяснішого короля! — засміявся Палій і налив собі ще вина.

Король писав французькою мовою. За вісімнадцять років його подружнього життя й десять років передшлюбного кохання виробилась у нього потреба, де б він не був, писати докладні листи коханій Марисеньці.

— Я закінчую. Тобі щось треба? — запитав Собеський, помітивши, що Палій повернувся до виходу.

— Найяснішого круля свого про одне слово на папері прошу, щоб з його посланцем пропустили разом і моїх п'ять вершників і два вози.

Собеський приклав печатку до паперу і мовчки простяг записку:

— Удосвіта йдемо на штурм. Одягай, Семене, панцир. Турки засипають хмарами стріл!

— Але ж бо мій панцир у Менжинського... — почав Палій.

Король показав у куток рукою:

— Одягни один з моїх. Вибирай, не придивляйся! Я вже вдяг. У нічній прохолоді легше вдягати металеву одягу.

Фастівський полковник не став чекати другого запрошення: вибрав для себе просторий франкський панцир із спідньою замшевою сорочкою.

— Не знаю, чи буде на землі такий час, коли наші вояки не вдягатимуть залізної одежі, яка у спеку нестерпно пече, в морози студить, а в воді топить! — сказав король, позіхаючи й потягуючись, і несподівано усміхнувся щирою хлоп'ячою посмішкою учня, дивлячись на товстий запечатаний допіру пакет.

Палій помітив, що відповідати Собеському про панцир не варт, — думки короля вже далеко звідціль.

І полковник витяг з-під панциря благословення Юрія Крижанича — тепер краще, не муляє ікона і можна застебнутись, — під старим блазеньким кармазиновим жупаном ніхто не побачить ікони-складня.

— Мене так народжено для шлюбного життя, як воду для вогню! — сказав король і відразу заснув, схилившись на подушку.

Палій поклав верчик з своєю промашеною дьогтем сорочкою на сінник під голову і простягся тут же біля панцирів.

Прохолода свіжою хвилею спускається з синього до прозелені неба. Світанок віщує ясний день.

Увійшов озброєний з голови до п'ят, вродливий, мов Аполлон, кур'єр-шляхтич — і король вже на ногах. Він витяг з-під шкіряної подушки зашиту в замшу скриньку, передав лист і строго наказав:

— Поцілуєш край подолу яснішої королеви й передаси од мене ось ці речі. Як ока свого, бережи їх!

Лихопика в цю мить просунув голову в намет, і Палій мовчки подав йому королівський пропуск. Корній Свиридович прочитав його з задоволенням і зник.

Увійшов вузькоплечий, довгий і метушливий патер Марко де Авіано з ледве помітними на довгастому обличчі щілинами для очей. Він невдоволено повів неймовірно довгим і товстим носом в бік Палія і сказав медовим голосом:

— Для молитви полки вже стоять готові, ваша висока ясність!

— Я не чув гасла, — здивувався Ян.

— Дано розпорядження не турбувати вашого одпочинку!

— Семене, постав козачі полки там, де ми з тобою умовились вчора! — наказав король.

Палій низько нахилив голову і вийшов. Було вже три з половиною години ранку 12 вересня 1683 року. Всі війська стояли вишикувані за планом, зробленим напередодні.

На узвишші над долиною — руїни монастиря камальдунців. Стіна з золотим хрестом на вцілілому виступі даху здійсмається серед синьо-сріблястих столітніх ялин прекрасним, як величний символ, престолом. Там виструнчилися амфітеатром

пишні корогви майже цілої Європи. Там і блакитно-синя, вишита Феодосією, корогва Палієвого полку. Але корогва польського короля майорить вище всіх — нова біло-червона шовкова корогва, надіслана Янові Собеському з Рима папою.

Палій не гаючись оглянув своїх козаків, прикрив дбайливо червону труну на возі складеним повстяним наметом і звелів юнакові не відставати від полкових возів. Він помітив схвилювані очі Петра Стоуса, — юнак переживав хвилювання перед першим боєм. Полковник глянув на шеренги вершників свого полку і побачив такі ж зламані брови у більшості своїх молодиків.

— Корнію, чи пили сьогодні козаки горілку? — спитав Лихопику.

— Твоя порція у тебе в кульбаці, — відповів побратим.

— Чому ж вони, сини, невеселі?

— А що веселого для православних стояти німими та слухати латинські співи католиків? — відповів упертий Корній і повів очима на патера. — Хвилюється Собеський, бач, став за пономаря патерові. Не встоїть король на місці без діла, іч, роздмухує сам кадило! — І Лихопика, підморгнувши побратимові, заквилив чайкою і сказав: — Треба піднести перед боєм настрої!

Жалібне ніжне квиління степової пташки ще не затихло, як десяток білих голубів вилетів із-за ялин, спустився на позолочені шпичаки корогв, а потім закружляв серед руїн. Ще літали білі голуби, як над корогвами й знаменами з'явився ширококрилий орел. Десятки тисяч очей дивилися з надією на щасливе пророкування неба. Мисливець Василь Лукомка на своїм чалім коні виткнувся був із-за сосен на горі. Обозний з полковником задоволено усміхнулись і обмінялись поглядами, що їхній потайний намір блискуче вдався. Одностаїне зітхання вирвалося з десятків тисяч грудей — орел підлетів до вишиваного шовками на корогві польського орла. Живий орел сів на стіні над вишиваним, потім махнув крилами, піднісся високо і потонув десь за скелями на горі.

На лівому фланзі і в центрі стоїть Карло Лотарінгський на чолі найкраще озброєних німецьких панцирників. Правий фланг веде король. Червона шовкова куртка розлітається, під нею золотом сяє панцир. Булава в руці короля блищить великими діамантами. Того дня скрізь бачили цю булаву. Кара-Мустафа не витримав бою і втік.

Верблюди, мули, арабські огирі у золотих рондах, низенькі й міцні кримські коні — все лавиною ринуло по шляхах од Відня. Тисячі гаремних рабинь кинуті в наметах і парках табору Кара-Мустафи.

З зеленою Магометовою корогвою вийшов з його намету Собеський. Він послав священну корогву мусульман у Рим папі, а сам помчав туди, де ще йде бій. Там нищать турецьку артилерію з її ж власних гармат. Палій не дав ворогам її вивезти. Червоний кармазиновий жупан на Палію у дірках... Від шолома одірвано ворожим мечем мисюрку. Куля вдарила в срібну ікону — благословення Юрія Крижанича, — над серцем прогнувся панцир... Самі піхви біля пояса, геть відкинув від довгої кривої шаблі саму ручку. Рубав лівою рукою мечем з трьома лезами-дагою.

У союзників було вбито усього понад шістсот вояк. Тисячі магометан загинуло. Кримський хан, добре пограбувавши турецький табір, перший кинувся тікати... Але на нього насіли німці.

Через день імператор Леопольд з музикою в'їхав у Відень і прийняв там парад. Собеського з його військами туди й не запрошено першого дня. Під тиском всіх державців Леопольд пізніш нарешті запросив Яна Собеського з його військами до Відня. Король з'явився з обома синами. Дивилися курфюрсти і не пізнавали козачих полків і польської піхоти. Усі козаки виділялися багатством одержі і розкішною зброєю. Виміти в Дунаї, виголені козаки мали вигляд пишних державців і багатирів. Німці протирали очі — не йняли собі віри. Собеський скромно пояснював:

— Козаки кохаються в одягу переможців — з ними вже нічого не поробиш: у них така присяга.

Зажерливий цісар Леопольд аж розлютився, дізнавшись, що козаки й поляки скористалися кіньми турків.

— Хоч би мені хоч одного коня подарували! — сказав цей огидно мерзенний єзуїт тому, хто врятував йому Відень та імперію!

Собеський послав Леопольдові двоє пишно вбраних верхових коней. Німці грабували багатий турецький табір. Лютували козаки після бою, що приніс всю здобич цим грабіжникам.

Добре, що Лихопика заздальгідь, приятелюючи з Галецьким, одправив деякі свої вози до Фастова. Та хіба ж багато важать якихось там кілька десятків возів здобичі на три тисячі козаків!

Ян Собеський скаржився, що німці забрали все майно турків. Геть прихватом німці погнали вози, верблюди й мулів до себе. А тим часом турки опам'яталися, спинились і розпочали облогу австрійських фортець. Нарікали козаки:

— Чого ми свої голови підставляємо задарма? Хай Леопольда його німці й захищають!

Палій в одній великій могилі поховав двадцять три козаки. Сорок козаків були поранені. Присудила полкова рада вимагати в короля, щоб він дав грошей на сім'ю кожного забитого і пораненого й одправив хворих козаків на возах.

Не посміли Палієві одмовити — дали п'ятдесят возів. Впрягли в них коней, що належали забитим і пораненим, нап'яли халабуди над лежачими і вирядили у небезпечну дорогу до Фастова.

Злий на німців, розлютований на Собеського, незадоволений з обачної поміркованості Лихопики, Семен Пилипович Палій одного дня вирішив з Вечіркою, Цвілем, Плякою, Тишею, обома Лагодами і Стоусем навідатися до Відня й дізнатися про долю покійного Юрія Крижанича, що його труну одправлено туди з козаками одразу ж по визволенні міста.

Іде Палій з козаками по Відню й бачить на одному гарному кам'яному будинку над дверима великий портрет олійними фарбами баришівського попавича Хвеська, а під ним — німецька вивіска. Німецької мови ніхто з козаків не знав.

— Що за сон рябі кобили? — скрикнув полковник. — У цю корчму, діти мої, ми повинні зайти!

Прив'язали коней і ввійшли в простору корчму. Дивляться — аж тут не горілку п'ють, а турецьку каву. Варить у печі чорну каву товстенна конопата німкеня з такими м'ясистими щоками, що серед них не видно, чи й був у неї колись людський ніс.

— Ну й морда безсоромна! Так батога й просить! — сказав Пляка.

А полковник крикнув:

— Пане Хвесько, що це ви тут робите?

З хазяйського місця підвівся власною персоною зніяковілий довготелесий Хвесько. Кинувся до одного столу. Витирає дошку білим своїм фартухом. Зірвав з себе фартух і став перед полковником на коліна:

— Зарятуйте, пане добродію, яснорельможний батьку Семене Пилиповичу, мою душу!

— Не ганьби нашого козацтва — встань, Хвесько, і скажи: од кого маємо тебе рятувати?

— Од подяки цісарської, батьку ви мій рідний! — заридав бідолаха.

— А за що тобі цісар дякував?

— Я Дунай переплив і за місяць сповістив коменданта Відня, що прибуде польський король!

— І чим же тобі віддячив за це відважний Штарнберг?

— Не він, не він, батьку! Добрий і шляхетний комендант тільки розповів цісареві, що я з'явився саме у той день, як

весь гарнізон уже мусив здаватись туркам. Штарнберг і почесні громадяни вимагали від цесаря мені нагороди.

— Ну, то чого ж ти ридаш?

— Турки залишили тисячу шкіряних чувалів з кавою. Кава — найкращі ліки при кривавій різачці й холері,— почав Хвесько. Коротко він не вмів говорити.

— Цур тобі й пек! У нас нема ні холери, ні різачки! — засміявся Палій.

— Так цесар же нагородив мене тисячею лантухів кави, щоб я вічно торгував нею у Відні. А на мою честь віднині кожен, хто відкриватиме у Відні кав'ярню, — мусить над дверима вішати мій, Тодося Кольчицького, портрет,— ридуючи і по-дитячому розмазуючи руками сльози, казав Хвесько.

Молоді козаки аж за животи хапалися від реготу. А тим часом огрядна німкеня виявила себе недурною. Вона випровадила останнього відвідувача і замкнула зовнішні двері.

— А наші коні? — закричав Вечірка, вибігши на вулицю.

— Коні панів у стайні,— відповіла німкеня сумішшю польських, українських, чеських і німецьких слів.

Потім вона низько вклонилася Палеві і показала йому на сходи до другого поверху. Полковник підвівся:

— Хвесько, а дім цей?

— Будинок подарував цесар мені — його власники вимерли під час облоги!

Будинок мав три поверхи — по три й чотири кімнати кожен. Збудований міцно, з шафами в стінах.

— Якби це моя Феодосія бачила! Отаке дзеркало Феодосія, напевне, собі захотіла б мати! — приказував полковник.

Німкеня не гаяла часу. У великій їдальні застелила стіл чистою скатертиною і почала носити на стіл смажених жирних каплунів, качок, фазанів з капустою, з яблуками, із сливами, без кінця всякі німецькі пундики.

— Оце б до нас, пане Хвесько, наших поранених і хворих, а то лежать, бідолахи, серед гною! Чи так, батьку? — сказав Пляка (на возах вирядили додому тільки найтяжче хворих козаків та майно, що його здобули).

— Та з дорогою душею! — зрадів попович.

Німкеня поставила великі карафки з вином, нарізала білого хліба, витягла з буфета срібні ножі, виделки, пугарі, ложки.

Страви лежали на срібних та цинкових тацях і полумисках. Палій усе приказував:

— Оце б мою Феодосію сюди! А то вона все бідкається, як прийдуть гості: «На чому я їм на стіл подам? Соромно ж у дерев'яних ночовках, та цябрах, і в глиняних мисках у полковниковій господі подавати!»

— Думав я з Ониськом потихеньку тікати до Фастова! День пророка Наума наближається, і пані Феодосія гнівати-муться, коли я спізнюся відкрити школу,— признався Хвесько.

— Так чого ж ти плакав і ридав, нас побачивши? — здивувався Вечірка.

— Бо мені дуже шкода і страшно кидати цісареву подяку,— признався попович.

— А бодай ти скис: нащо ж усе задарма кидати? Будинок треба продати. Все, що можна на вози покласти, слід вивезти. Сам знаєш, які ми у Фастові всі бідні! — порадив Лихопика.

— Каву в Києві, мабуть, можна продати дорожче? — озвався і Цвіль.

— Батьку, братики рідні, допоможіть мені виїхати звідцяля! Боюсь, що цісар заверне мене!

— А ви, пане Хвесько, тікайте з Відня з усіма своїми портретами! Тоді їм важко буде вас розшукати,— порадив Стоусь.

Всі зареготали.

— Справді, кожен з нас повісить у своїй світлиці вашого портрета! — сказав Пляка.

Регочучись і жартуючи, так напились козаки та наїлися, що там і заночували.

А другого дня перевезли поранених і хворих у Відень до Хвеська.

Начальник королівської кухні пан Галецький був надзвичайно запобігливий до Палія під Віднем. Але далі виявилось, що й сам король у скрутному становищі: він вже давно сидів без грошей. Війську за кілька років не виплачено умовленої платні. А нині знахабнілі німці не тільки розграбували багатства турецького табору, але крали вже й з обозу самого польського короля. До перемоги німці розуміли добре і французьку, і польську мови. Тепер вони стали цютовливими «гутдойчами» і жодного звуку, сказаного не їхньою мовою, не розуміли.

Собеський жартував:

— Мабуть, я вернуся з-під Відня до Марисі на верблюді або мулі: німці щодня крадуть у мене коней.

Крали коней, крали вози. Вантажили на Дунаї барки, човни й дуби. Гнали худобу. Король не міг без обозу відправити військо. Угорська пропасниця і кривава різачка валила його старшину й збільшувала смертність серед поранених. Даремно посилав король до цісаря:

— Дайте підвід або барок! Я мушу з гною і смороду вивезти шпиталі!

Невдячний цісар ставився тепер до короля, мов до ненависного великого візиря. Він не захотів і глянути на сина короля Якова, що за нього обіцяв при підписанні трактату віддати дочку. І польський король махнув на цісаря рукою, сказавши своє улюблене прислів'я: «Не згорить земля од вогню, не згниє трава од вола!»

Зажурився Палій: «Навіщо ж я з козаками у гарячий час покинув господарство і будування фортеці, головами їхніми та своєю важив? Яка ціна «приповідному листу» такого короля, як Собеський?» Становище Палія було скрутне. Його козаки поверталися з-під Відня без грошей і здобичі. Сам він у бою здобув собі тільки шаблю і новий чудовий самостріл. Навіть запасного коня замість Крука здобути не пощастило!

На фастівчан насувалась голодна четверта зима. У Фастові знову двісті родин нових жителів набралось. У поході в козаків порвалися чоботи, зносився одяг, а чи багато вдома змогли без них придбати хліба й сіна та збудувати житла? Радився Палій з Лихопикою та Іскрою, як полегшити справу.

Менжинському, Дружкевичеві і Булизі з новим «козацьким гетьманом» Степаном Куницьким вдалось зібрати вісім тисяч козаків.

Вони з'явилися перед очі короля вже у листопаді, коли він повертався з-під Відня. Ян Собеський послав більшу частину цих козаків на допомогу полякам у фортеці Унгварі, а меншій, з Куницьким на чолі, наказав йти до буджацьких татар, щоб одтягнути мусульман і розсіяти їх.

Села татарські в Буджаку були без захисту, і Куницький зі своїми козаками набрав там велику здобич. Син хана поспішив до своїх на захист і саме на різдво в селі Троянів вщент розбив козаків і одібрав у них всю здобич. Куницький перелякався і втік, кинувши своїх козаків на поталу. З них мало врятувалось — татари порубали всіх.

Призначений Яном Собеським «гетьман» Куницький був на заваді Палієвим планам ще більше, ніж його попередник у Немірові Драгинич, поставлений Олександром Дукою.

Палієві однотумці Дроб'язга і Кришталь з іншими досвідченими запорожцями вміло використали обурення козаків своїм гетьманом. Упорядили над ним суд, який присудив Куницького до страти. Козаки обрали собі нового гетьмана — Андрія Могиленка.

Сам Палій із своїми фастівчанами «промишляв», не поспішаючи повертатися додому. Проворний і обачний Лихопика час од часу споряджав до Фастова невеликі валки возів під захистом своїх козаків. Паліївці вважали для себе ганебним повертатись додому з голими руками.

Осінь стояла того року тепла: вдруге цвіли сади й визріли ягоди. Феодосія писала дружині ще у жовтні, що мало робітників у Фастові: «Це б саме будувати, а будувати нікому. Та я все ж таки найняла мулярів і теслярів до різдва в надії, що ви, Семене Пилиповичу, привезете грошей. Посилаємо вам триста кожухів та сто пар чобіт; як бачите, ми у Фастові хліб дурно не їмо».

Полковник прочитав Феодосійного листа перед усіма козаками. «Ганьба нам, козакам, сидимо на шиї у жінок! Півроку дурно прогаяли!..»

Журилися козаки.

Тоді сказав Палій:

— Без числа погнали татари худоби й отар у Крим: самі бачите, яка стоїть осінь тепла — у степу зараз паша для худоби й овець добра. Підгодуємо коней, та, може, ще нам пощастить. Поїдьмо в наше Дике поле — може, пощастить хоч одбити собі на кожухи овець та роздобути коней!

Зажурені козаки повеселіли. Сотники між собою домовились, хто куди має їхати. Обміркували, як самим прохарчуватись та коней прогодувати, і роз'їхались.

У Фастів поїхав обозний з двома сотнями козаків. Вони повезли сто возів і добру нову гармату для захисту цієї валки.

— Доведеться нам, брати, позичати у вовка очей, що повертаємося до жінок голими, та босими, й недужими жebraками. Так оце ми заробили у проклятого гаспида — германського цісаря — за врятування йому Відня. Тепер і наші жінки будуть мати право лаяти нас, як лають жінки татар, коли ті повертаються з порожніми руками: «Немає у вас хворобості!»

— То все дарма, батьку обозний! Ми ще своє надолужимо! Ще перед нами довге життя! — жартували між собою козаки, радіючи, що повертаються додому.

— Я жінці послав з-під Відня турецький халат. Як почне лаяти, — одягну її тюркенею!

— А мені погано: тільки чалму послав жінці!

— Вирядили мене справним козаком під Відень, а повертаюсь я додому наче той злидень, — поскаржився козак Вертій.

— Гей, молодці, поганяйте коні! — час од часу гукає обозний. Корнієві Свиридовичу не терпиться швидше дістатися додому. В його уяві — три хлоп'ячі голівки з чорними кучерями.

XV. ТАМ, ДЕ ЗАГИНУЛО ВІЙСЬКО НАЛИВАЙКА

Гуде вітер у степу. Продуває товстий кожух. Полковник оглядається на козаків, що мають на собі свити й кобеняки. Тепла сонячна осінь стояла до різдва. У степу весь час зеленіла трава, а це похолоднішало після водохрещів. Спадає на думку: «Коли сніг закриє траву, як поженемо худобу?»

Ще зеленіє густа й соковита осіння трава. Палієві сотники заманюють татар у глиб степу. Старий абшитований калга полює з панськими синами в степу та охороняє худобу й отари. Досвідчений мисливець, кум і побратим Паліїв, Василь Лукомка випускає з ґратованих кліток рідкісну дичину, заманює калгу з ханичами до солоницьких валів. Непокоїть полковника студений вітер. Ще вчора стояв теплий сонячний день у степу. Вже тиждень без хліба та солі козаки — смажать дичину на полум'ї, присипаючи її попелом. Де-не-де у траві дику часничину або цибулину натраплять козаки.

У полковника одна мета, що її він боїться навіть і найближчим висловити: «Якби вдалося взяти в полон усіх трьох ханичів із калгою, — зміг би я тоді у Фастові собор і своє господарство добудувати на славу, а головне — на ралець послати було б що у Москву, Батурина і Варшаву».

Не марно гудів вітер. Нагромадив дощові хмари. Опівдні полив дощ.

— Батьку, погляньте, мовби хвигура подає гасло, що орда вийшла на чорний шлях! — промовив обережний Цвіль.

Полковник спрямовує Ворона по крутому схилу могили. Але густа злива запнула своєю завісою виднокруг. Палій все вище і вище підіймається: «Гордонові таки пощастило відстояти хвигури», — з подякою згадує шотландця.

Жовта цяточка справді жевріла в імлі, то більшаючи, то меншаючи. Поруч — Артем Лагода і сотник. З верху могили виднілося вже шість вогнищ. Палій пригадав учорашнього бранця: «Татарин не збрехав: новий хан іде з ордою на Україну, щоб помститися козакам за спалені Куницьким у Буджацьких степах татарські села!» І гнів на цього ставленника Дружкевичевого охопив Палія. Він сказав сотнику:

— Поки поляки не дадуть булави нашому Самусеві, — при всіх інших їхніх шляхтичах ось таке лихо терпітиме наш народ!

І сотники підтримали полковника. Поміркували всі втрьох і прийшли до думки перечасувати. Палій наказав Лагоді:

— Скажи козакам, хай звертають у Козачі Бублики!

Артем погнав коня чвалом. Цвіль прокашлявся і сказав:

— У Козачих Бубликах хвигура без вогню стоїть!

— Злива не пускає по шворці вогню вгору, — пояснив полковник неухажно.

Ворон рушив з могили. Палій зосередився на якійсь думці. Пругами взялося високе чоло. Зійшлися чорні широкі брови. Стислися губи під чорними довгими вусами. Затремтіли ніздрі. «Все можна прочитати на батьковому обличчі, що в його душі діється», — подумав Цвіль і сам якось припишк, зацікавившись.

Чорні хмари порідшали. Вітер нагромаджував з них ожереди. Дощ вже не сів і не рубав, а стьобав батіжком, — зменшився вітер. Почулося коняче іржання. Крикнув Палій владно:

— Пугу-пугу-пугу!

— Пугу-пугу! — одразу ж відгукнулось.

Проїхали байрак. Побачили п'ятеро вершників біля хвигури.

— Грець її бери! Чом вона не горить? — зраділи козаки.

— Сам батько! Не впізнали через дощ голосу.

Палій почав пильно оглядати хвигуру. Це була башта або піраміда з найбільших смоляних бочок. Шість їх, на землі міцно збиті і дротом стягнені в тісне коло з порожнявою всередині, становили перший поверх. П'ять бочок мав другий поверх. Чотири були на третьому, три — на четвертому, дві — на п'ятому й по одній — на шостому та сьомому поверхах. Бочка на самому версі не має днища, до неї прироблено дротяне кружало і залізне коромисло. До кружала прив'язано чималу купу лика, добре вивареного у селітрі. Прив'язано лико коротким кінцем бичівки, а другий, довгий кінець, спускається до землі з коромисла. Бичівка також для вогню пристосована в суху годину.

Від Криму йдуть ці хвигури, по горах — через десять верст, у долинах — через двадцять і більше верст. При кожній хвигурі за три-чотири гони од неї — паланка з куренем на п'ятдесят вершників. Курені — рублені будинки під очеретом чи драницею; через сіни є комора для козачої бутрі¹ і кульбак, рондів² та всього, що потрібно воякам. На подвір'ї стайні для коней. Окрема хата — пекарня і будівлі господарські. Шанцями обкопана паланка, тином обгороджена, кущами обсаджена, щоб в очі не впадала, а часто і дах землею присипаний.

При хвигурах у паланках — курінні отамани та есавули порядкують. Як тільки вглядять військо вороже, так і запалюють на хвигурах вогнище. І вся Україна вже знає про небезпеку. Січ висилає військо. Виступають полки. У паланках чатають козаки по року.

¹ Б у т р а — причандалля.

² Р о н д — збруя.

Есаул одправив кілька козаків у розвідку й догнав Палія вже біля паланки.

— Пробачте, пане-батьку, що у нас сьогодні буде вечерея скупенька. Курінний поїхав у Козачі Бублики, а у нього ключі. Там у корчмі полковники Федорович і Тишкевич спинились.

— Так і я до них поїду із своїми сотниками! — одразу ж вирішив Палій і звелів Цвілеві викликати Пляку й Тишу та джуру, а сам поїхав навпростець через балку.

Не був у корчмі майже рік, а їдучи зараз туди під дощовою хвищею, пригадував усе. В думках вимальовувався план, як заманити на Солоницю ханичів: «Там є шмальцужні ями й підземні ходи. Поки просихатимуть шляхи, — наберу ясир із знатних кримців; козакам дістанеться добре майно, та й татари пополохаються, і не піде орда плюндрувати Україну».

Від паланки до корчми треба було проїхати верст вісім навпростець. За балкою почувся Палієві чоловічий крик. Крізь дощову запону його гострий зір угледів, що по схилу вниз котиться до нього клубок людських тіл.

— Там німий з корчми — чуєте його орлячий клекіт? — попередив Палій сотників, що саме тут до нього наблизились.

Всі спинились. Троє татар і німці. Двоє татар — з арканами на шиї, а третій — з арканом на ногах. Кров цебеніла з плеча німого. Криву шаблюку вирвав Пляка з татарської руки, занесеної над без'язиким.

Татарин з шаблюкою був ледве двадцяти літ, у чорній одязі, з ніжними руками. Другий — старий, а третій — такий же молодий та гарний, але одягнений бідніше; на поясі в нього побачив Палій довжелезну гишпанську шаблю у коштовних піхвах, кінцем своєї шаблі перерізавши ремінний пояс, узяв її.

Сотники зареготали, — татарин усіма десятьма пальцями захищав живіт, і смертельний жах був на його обличчі.

Палій обійняв і поцілував німого, оглянув рану. Щасливий поранений розмахував рукою, показуючи, що рана поверхнева, кості цілі.

— Та удар був добрий, коли прорубав кожух і сукно й так глибоко вгруз у тіло!

Сам Палій перев'язав рану і сказав німому:

— Кримчаків одразу ж у схованку!

Помітивши, що татари озиралися на всі боки, козаки вирішили обшукати місцевість. Цвіль сказав:

— Дозвольте, батьку, мені тут пошукати татар! Я із своїми хлопцями вмить справлюсь та й з козаків у паланці поглузую, що так недбало вартують.

— Поїжджайте з Тишею та Лагодою, а ми вже якось цих з рук не випустимо! — сказав Палій.

Німий заперечливо похитав головою і показав на татар і коней та на яр. І раптом старий татарин закричав пронизливо шакалом. Кинулись козаки до татар, забили їм роти й міцно зав'язали. Тоді Палій змінив своє рішення:

— Цвіль, бери на коня Йосипа, я візьму молодого, бо він найлегший. Тиша з Плякою — решту. Та за мною всі! Буде погоня!

Палій одразу ж пустив коня чвалом не по шляху через яр і не цариною навпростець, а назад, балкою, і потім через подвір'я козака. Коли вже під'їхали до корчми, то побачили в ярку за вербами татар верхи, носами у бік хвигури.

Палій привязав коня і увійшов у корчму, де троїста музика шкварила гопака, а обидва полковники з своїми жінками танцювали. Привітався весело:

— Не маєте гостей, то ось ми до вас за гостей! Будьте нам раді!

— Просимо, пане Семене! — сказала Теофілія Тишкевича.

— Вітаємо пана полковника!

Простягнула руку Палієві для поцілунку і Ядвіга Федоровичева. Обидві полковниці були добре напідпитку.

Семен Пилипович поцілував обом руки і звернувся до їхніх чоловіків:

— Татари на конях під корчмою, а ви собі гопака, пани полковники?

— Де? Пан Палій змок й промерз, то йому вже десь ввижається, — регочучи почав Федорович.

— Привіз трьох татар, а решта їх на конях у яру. Не лякайтеся, пане Федоровичу, дощу, та вийдіть і гляньте лишень за двері! — сердито гримнув Палій.

Шляхтичі та їхні жінки злякано озирнулися. Кароль Тишкевич наказав якомусь високому ляхові глянути надворі. Той повернувся переляканий і щось стиха промовив.

Поки Палій передавав Химі її пораненого чоловіка і давав їй поради, обидва полковники із своїми жінками і полчанами зібралися в дорогу.

— Пане-батьку, ми своїх татар замкнули поки що, а от з кіньми не знаємо, що й робити. Чи їх розкульбачувати, чи тільки підгодовувати? — спитав Артем, увійшовши.

— Зерна дайте! Та заведіть у рублену стайню. — І стиха, щоб ляхи чули, додав: — Ходім, ти не знаєш її потайного замка.

Як повертався Палій із своїми сотниками до корчми, виїшли обидва полковники з жінками на ганок.

— Тисячу дияволів, як лє! Пане Семене, бажаємо добре пообідати нашим обідом!

— А може, на обід ще повернетесь? Вони, бачте, певні, що добре сховались до ночі! — показав очима на татар під вербами.

— Чи не занадто велика честь, щоб полковники ловили «язиків»? Зостанемось і пообідаємо, — вагався огрядний Федорович. — Козаки наші приведуть тих кривоногих і без нас! — товстенні й масні губи полковника невдоволено бризкали слиною, поки він застібав під шиєю волохату кавказьку бурку.

Полковниці, зальотно усміхаючись, сіли на коней.

Обидва полковники мовби дружньо обійняли Палія і посідали на коней. Крикнув з брами гонорний Кароль Тишкевич:

— Протримайтесь, пане Семене, з своїми козаками, поки я приведу підмогу!

— Поспішу і я вам на допомогу! — мов з-під землі, загуб басом Данило Федорович.

Полковники з своїм почетом поїхали далі шляхом до Дніпра. Докірливо покругив головою Палій їм услід. «Вояки, і не поцікавились моїми татарами! Не поклопотались, щоб і собі роздобути язиків». А вголос сказав сотникам, що стояли за його широкими плечима: «Треба, діти, в паланку сповістити про татар».

— Не клопочіться, пане-батьку, ми вже послали туди музик... Може, ще десь є татарський загін, то музики підозри не викличуть! — відповів Цвіль.

— Ну, тоді ходім до хати! Приведіть і татар — їх треба якнайшвидше допитати!

Палій сам розмовляв татарською мовою і від усіх своїх сотників вимагав, щоб її знали.

Тільки-но Семен Пилипович увійшов у корчму, як у ноги йому поклонилася Хима.

— Поки я помру, дякуватиму вам за мого Йосипа... І як діти живі будуть, то й їм заповідаю!

Підвів жінку, що мала вже помітний живіт:

— Хай ростуть твої сини з гонором, для чого ти цього, неродженого, до поклонів привчаєш?

Розчесаний, у білій сорочці, вийшов з валькирика німий і прямо подався до нових дверей комори. Пояснювала рухами Хима:

— Семене Пилиповичу, це він для вас світлицю впорядив: прорубав Йосип у коморі вікна, підлогу настелив і лежанку широку спорудив, щоб кістки вам в негоду парити!

— Дякую, брате Йосипе Васильовичу! А й справді світлиця вийшла хоч куди! — зайшов Палій усередину.

У прикрашеній вишиваними рушниками та килимами світлиці стояли добрі дубові лави й стіл, застелений тонким мере-

женим стільником. У кутку було ліжко, накрите чорним вовняним коцем і з подушками у шовкових наволочках. Над постілью на килимі висіла дровня корабеля з написом чорними арабськими літерами по сріблу, а в кутку — сперта в стелю мідна гаківниця. Перед іконою Покрови горіла червона лампадка і гоїдалися паперові голуби. Пахло сухими квітами і зіллям.

«Тут я тільки школярюю».

Підвів до столу німий Палія і показав на зошит, де було це написано. В очах німого стільки було почуття самовідданості і любові, що полковник без слів обійняв його й кілька разів поцідував. А Хима вже несла білу сорочку, рушник і новісінькі черевики.

— Може, помиетесь, переодягнетесь?

— Еге, слід нам усім обсушитись, пані-господине! Промокли ми всі до нитки. Ось тільки з татарами трохи поговоримо! І коли ти, Йосипе, встиг? Серед степу тут нелегко будуватись. Мабуть, і ночами не спав?

— Істинно, істинно, Семене Пилиповичу, мов ви тут були! А на подвір'ї що він зробив! Гляньте на стайні. Колодязь новий почав копати і вже десять сажнів, як не більше, викопав...

— Невже сам? — здивувався полковник.

— До нас пробилось знову троє німих. Хто вони? Звідкіля? — не знаємо.

Одно видно — наші люди і мають золоті руки. Прийшли вони до нас у день Василя, Григорія та Івана, у середу, в снігову метелицю. Видно, у німих така вже вдача, щоб триматись один одного. Як навчилися писати, кожен написав, як називається і звідкіля родом. Ось я вам дістану з своєї скрині їхнє писання, — чесні козаки, поважного роду вони. І всі троє вчать писати — живе у нас школяр, мій небіж-сирота, та й дяк приходять мало не щодня. Оце управились трохи з роботою, то й на вчення часу більше.

Роздобріла Хима, балакуча стала.

Палій звелів завести татар не в корчму, а в присінок при корчмі, де всяка бутра переходувалася. Запитав Пляку:

— Чого їм не зав'язали очей?

Крім Палія, при допиті були Пляка і німий. Вже стемніло, як вийшов з присінків похмурий полковник.

Надворі вітер не затихав. Густий і дрібний дощ не бив, а колов обличчя безліччю голок. «Щоб таки морозу цієї ночі не було!»

— Бранці, видно, дуже охляли. Нагодуйте їх добре. Вночі зав'яжіть очі та з добру годину поведіть їх по шляху, а тоді

замкніть. Хай думають, що їх далеко звідціль одвели! — наказав німому тихо.

— Все перепріло, все переварилося, — бідкалася Хима. Вона одягла поверх сорочки й корсетки бордовий табиновий¹ кунтуш, облямований золотавим оксамитом з пухнастими кутасами й блискучими гудзиками. Палієве звертання до колишньої наймички — «пані-господиня», як завжди, всю Химину істоту переповняло гордощами.

Коли Хима після доброго борщу з свининою поставила гуску з пряженою капустою, під вікнами почулося:

— Пугу-пугу-пугу!

— Пугу-пугу! — відповів Палій стривожено й очима на двері: «Вечірчин голос».

— Хліб та сіль! — став на порозі, веселий.

— Імо, та свій, а ти біля порога постій! — відповів жартома полковник.

Сотник скинув з плечей бурку, під полою жупана налапав сап'яновий ложкарник і, витягнувши з нього ложку, підійшов до столу.

— Посуньтєся, браття, маю свою ложку!

— А де ж твої козаки? — усміхаючись запитав Палій.

— Не турбуйся, батьку: всі цілісінькі! Ведуть сімнадцятеро бранців. Всі такі гарні, дужі, напевне, туми!² Буде вам кого посилати на ралець.

Узяв з рук Химиних миску з борщем.

— Сімнадцятеро — і здались? Як же це так?

— А ми їх поодиноці заарканили й обеззброїли. Десяток, а може, й трохи більше зарубали. Кажуть, що на чолі війська в них Гасан: вже не боїться, недовірок, на Україну війська вести, — немає славного Сірка! — сказав сотник поважно.

— Немає славного Сірка, та дух і шаблюка його з нами! Не повернеться проклятий зрадник до хана, не приведе й синів ханських: Сірковою шаблюкою я знесу мерзенну голову! — урочисто промовив Палій і, випивши з свого великого срібного пугаря, Вечірці в нього налив. Сотник ледве стримав радість від такої виявленої при всіх уваги.

Сотники зняли з липової кінви різьблені коряки і, зачерпнувши повні горілки, випили, мовивши водноголос:

— Хай так і буде, як мовили батько, амінь!

Всі чотири німі випили свої коряки разом із сотником.

Німі — немолоді. Де в кого є і сивина, і зморшки коло очей. Але всі вони мають вигляд не козачий. Палій провів очима: «Ні, вірити й цим німим не слід», — подумав.

¹ Табиновий — пошитий з табину, шовкового цупкого краму.

² Тумами називали дітей українок від татар — і навпаки.

Полковникові не подобалося, що двір без нагляду, але він не знав, як про це натякнути пораненому Йосипові або своїм сотникам, і все повертав очі до вікна за своїм плечем. Зрозумів його тривогу Артем, що сидів біля нього.

— Батьку, на подвір'ї п'ятеро наших вартових сховано. Може, дозволите винести їм, горлянку горілкою зогріти? — тихо запитав.

Палій однією рукою обійняв Лагоду за плечі і гострий погляд у молоді очі вп'яв. Очі витримали довгий погляд, зачервонілись молоді щоки, і через усмішку радості заблищали перламутром зуби.

За вікном почулося знов:

— Пугу-пугу-пугу!

— Батьку, це мої орли! — сказав Вечірка і схопився на ноги.

— Пугу-пугу! — відповів Палій у вікно, а сам до Йосипа: — Чи знайдеться в тебе, брате, надійне сховище для татар, поки ми дообідаємо? Вони ж, напевне, з незав'язаними очима?

Вечірка аж почервонів від цього прихованого докору й кинувся до дверей. За мить повернувся радісний:

— Всі із зав'язаними очима, батьку!

— Хто у тебе старший над орлами?

— Пилип Шкандиба, батьку!

— Доки він зватиметься Шкандибою! Хай буде навіки Пилип Сокіл. Поклич його! Йосипе, заведи татар у стайню, де коней немає, хай їх дощ не січе, — наказав Палій, дивлячись через шибки на полонених.

— Пан-батько мене кликали? Десятник Пилип Шкандиба. Заарканили і полонили сімнадцятеро татар. Тринадцятеро татар та двох коней козаки зарубали, тридцять два коня пригнали, — рапортував немолодий козак.

— Дякую, сину! А щоб тобі була пам'ятною моя подяка, однині називайся Соколом!.. Чуєш?

Високий, широкоплечий, з відкритим сміливим і гарним обличчям, козак Пилип уклонився:

— Дякую за ласку, пане-батьку!

— Ану, діти, покропімо нову козачу фамілію! — підніс високо пугар з горілкою Палій. Моторна Хима поставила на стіл ще одну кінву з горілкою.

— Хай множитися козачий рід Соколів! Слава! — гукнув Палій, обнявши Пилипа.

— На славу вільної від панів України! — гукнув Пляка і теж поцілував козака.

А на стіл наймички вже ставили череп'яні великі миски з гарачим борщем.

— Пані-господине, обідай і ти, забирай своїх молодичь від нас далі: маю я з козаками порадитися, щоб нічії вуха не чули,— лагідно проказав Палій.

Козаки перезирнулись, і дехто повісив свого коряка на кінву.

Трое німих вийшли на подвір'я, і натомість увійшли знадвору п'ятеро вартових. Це були вже немолоді козаки з паньланки при хвигурі. Вони поскидали шапки, перехрестились, вклонилися товариству й несміливо стали біля дверей.

— Ну, чого ж стоїте? Сідайте за стіл — борщ холоде,— сказала Хима.

— Ми до пана полковника... Самі родом з Мотовилівки. З полковником Дем'яном Васильовичем переселились на Переяславщину. Просимо Семена Пилиповича узяти всіх нас до себе на Фастівщину. Жінки плачуть за батьківщиною! Та й ми без своїх гнізд, на сорочачих правах!

— Скільки вас набереться? — спитав Палій.

— Козаків усього дев'ятнадцятеро, старих козаків, уже не придатних,— десятеро, а всього родин тридцятьоро,— поважно, не поспішаючи, відповідав той, що за всіх вперше звернувся.

— Скільки усього людських ротів, друже, бо сам бачиш — зима суне?..— допитувався Палій.

— Тридцятьоро хат треба нам будувати, а їдців усіх і не скажу... Дітвори чимало і бабів... Ми їх не лічимо. Та у нас на зиму є і зерно, і городина... Нам би тільки ваш дозвіл!

Козак усім сподобався, і його ніяковість, здавалось, тільки збільшувала симпатії до нього.

— У Мотовилівку призначено сотником Петра Часника, скажеш йому, що я не заперечую! — відповів полковник.

— Дякуємо, батьку наш! — при цих словах козаки взялися за ложкарники і так само мовчки рушили до столу.

— Ми всі добрі пушкарі,— одважився один з чорними довгими вусами.

— Сідайте, браття, обідати, а по обіді будемо говорити!

Щось grimнуло в стелю, аж стіни затрусилися. Йосип схопився з-за столу, але Пляка не пустив його в самій сорочці, сам одяг бурку й вийшов; невдовзі він повернувся:

— Таке надворі курить, що вже нічого не видно. Страшенна буря. Зірвала з даху очерет!

— А там же на горищі досушується мій узвар! Ой зарятуї мене, матінко божа! — і, не бачачи усмішок, не чуючи сміху козаків, вибігла Хима з хати, а за нею — обидві наймички.

Палій підвівся і вийшов із-за столу:

— Веде калга Гасан орду в дві тисячі татар і має з собою трьох ханських синів. Якби наш полк не пустив їх далі Соло-

ниці, то зажив би великої слави! Могли б ми й на ралець щось послати та й собі дещо придбати! Добре подумайте всі, як нам завернути Гасана на Солоницю. Думайте кожен до вечері, а після вечері будемо радитися! Це про Гасана. А зараз треба допомогти Йосипові та Химі. Якщо сьогодні татарський загін дійшов до Козачих Бубликів, то вже в корчмі небезпечно бути! Треба все майно закопувати, а самим звідціль тікати в паланку. Хай і з села люди тікають. У паланці є гармата й кілька гаківниць. Є там і кам'яний гомель під землею.

— Щогодини можуть сюди наскочити татари. Вони шукатимуть свій загін! — сказав Пляка. — Навіщо наражатися?

Лютувала буря за вікнами й над дахом. Обсушувалися козак в просторій корчмі; у світлиці ходив Палій з кутка в куток. Перед його очима був Чорний шлях за Солоницею. Там серед балок і ярів через сині річки сунула татарська орда. А Палій мав із собою усього сімсот козаків при чотирьох сотниках.

* * *

Сьомий день не вгаває осіння буря: розмісила чорнозем на шляхах. Два дні, як отаборився Гасан на Солониці. Випряжено великі вози-котиги й поставлено рівними лавами з голоблями вгору. Під голоблями, накритими повстями й килимами, мов під наметами, сидять навколо вогнищ кримські вояки.

Посередині табору золотіють верхівками чотири білі ханські намети. Навколо них — темні намети охоронного війська.

У трьох наметах — три молоді ханичі. Ханські сини від різних матерів — природні суперники, хоч і рідні брати.

Вільно пасуться коні й барани в безлюдному степу. А степ зеленіє свіжою травою під сухим бадиллям. Кобилиці дали чудові удої молока — радіють кухарі. І всі радіють у таборі, в затишку від дощу.

Тільки в наметі калги неспокій. Сьогодні тиждень, як Гасанів улюбленець — син Гідаят з тридцятьма найкращими джигітами і своїм старим вихователем Якубом Ходжаєвим поїхав на розвідку... Всі Гасанові посланці повернулися, ніде не зустрівши їх. Не їв і не спав сивоголовий магометанський полководець. У п'ятдесят років одружився Гасан, і двадцятилітній юнак Гідаят, найстарший син, гордість і надія його старості.

Та ось привели до полководця двох язиків. На високій постелі з вовняних матраців лежить Гасан, дивиться шулікою.

Через поріг намету переступив височезний сліпець, він обома руками міцно пригортає до себе чудову кобзу чорного дерева з кольоровими перламутровими інкрустаціями.

Впізнав кобзаря калга і весь затремтів.

Хоч кобза і мала ремінь через плече, та видно, перелякався кобзар, що одберуть його єдину цінність. Довгі руки, вузькоплечий довжелезний тулуб на коротких ногах і густа кучма вже посивілого, аж синьо-чорного волосся. Мав голову і обличчя чорні, за що змалку дражнили його хлопці «хрущем». Був у кожусі й баранячій шапці. З-під кожуха чорнів забрюханий підрясник.

За кобзарем увійшов червоноокий присадкуватий чоловік. Був у темній товстій свитці, підперезаний зеленим поясом, і в великих юхтових чоботях. Переступивши дощатий поріг, чоловік скинув шапку і очима за звичкою пошукав ікони...

Засміявся Гасан, чоловік так і не одягнув шапку, а тримав її в обох руках, спокійно оглядаючи намет, мов лічив килими та речі, що були в нім. Од його чобіт і цілої постаті нестерпно смерділо дьогтем і димом.

Гасан кілька разів чхнув, але запах дьогтю й міцного диму враз нагадали старому дитячі роки, і калга дав знак, щоб бранці підійшли до нього ближче. Чоловік узяв кобзаря за плече й повів до постелі. Спитав Гасан своїх татар:

— Вони тікали? Оборонялись?

Кобзар при першому ж слові калги стрепенув волохатими бровами:

— Ні, ми їх зустріли на шляху. Вони йшли і тихо розмовляли. Ми оточили їх і наказали йти за нами. Вони дуже здивувалися, побачивши наш табір.

Обидва полонені зовні нічим не виявили, що розуміють татарську мову: дурнями про ворогів, а тільки для себе розумними змалечку були виховані. Розпитавши татар, Гасан звернувся до полонених українською мовою:

— Хто ви такі?

— Я тутешній шмальцужник, здобуваю вербову золу. І оце пішов по хліб до хати та й не знайшов її... Самі головешки після пожежі, — промовив присадкуватий так, мов розповідав про якусь дрібну, трохи кумедну пригоду.

— Мав сім'ю? — запитав знов Гасан.

— Мав, як кожен чоловік мого віку, жінку і п'ятеро дітей, — спокійно відповів.

— Як ти називаєшся?

— Кіндрат Баско, — відповів тим же голосом.

— А ти, мабуть, кобзар? Як називаєшся?

— Чи тобі повилазило? Гаврило Мокрий! Хіба не бачиш, що я сліпий, і в мене в руках кобза, а мое імення мусиш сам пригадати! — відповів схвильовано кобзар.

— Он воно що! Як же ти з кобзою попав сюди, та ще й без проводиря?

— Твої татари пограбували мене: коня й хлопця одняли, так я оце шукаю Палія...

— Палія? Від кого ти почув, що Палій має бути тут? — аж збілів калга Гасан, піднісши з подушок голову.

— Вершник паліївський учвал промчав... З-за Дністра на цей шлях завернув Палій. Має десь тут зустрітись з воеводою московським Ромодановським, як ти про такого чув,— промовив кобзар глузливо.

— Від кого чув ти про Ромодан-пашу? — спустив ноги у хутрових чоботях калга Гасан.

— Зустрів гетьманового гінця на Січ.

— Що він казав? — підійшов до кобзаря калга.

— Казав, що князь Голіцин, воевода Ромодановський та гетьман з своїми полками рушають на Крим, то щоб запорожці готувалися їх зустріти.

— Свої слова ствердите й під вогнем? — запитав верескливо калга. Його худорляве у зморшках обличчя взялося плямами.

В цю мить до намету вбіг з кількома хлопцями вродливий синьоокий юнак з чорними кучерями. Він схилився, за адатом, перед калгою і палко промовив:

— Накажи розшукати наші коні! Вже два дні ми не бачимо їх!

* * *

А тим часом Палієві козаки сиділи у студеній воді з очеретинами в губах, напівголі повзли інші, риючи у мокрій землі підкопи під ханські намети. Сиділи в ямах у багнуці. Принишкли скрізь навколо табору...

З червоними від безсоння очима, перемерзлий і голодний, потрапив Палій у теплу ще яму з золою, прикриту від дощу очеретяними снопами.

— Одпочиньте, батьку, тут! — сказав полковникові Яким Вечірка.

Палій скинув мокру бурку. Розгріб золу й ліг, витягшись, мов на теплій печі. Коли його голова торкнулася м'якої золи, зразу могутнє хропіння почулося у п'ятмі.

Минуло години дві. Над ямою обережно почулося:

— Пугу-пугу-пугу!

— Пугу-пугу!

— Батько тут?

— Тут, а хто там?

— Сотник Вечірка посилає вам на рожнях барана — ловіть!

— Добре, про водяників не забувайте!

Палій витяг ножа, одрізав од задньої ноги шматок. Прошпигована часником, цибулею та гвоздиками, баранина смачно хрумтіла на зубах. Полковник трохи з'їв і знову захропів. Минула якась година.

— Батько тут?

— Тут, а хто там?

— Сотник Цвіль чувал з ячними книшами посилає.

— Перекажи, хай водяників рятують: перемерзнуть козаки!

Розгорнув у другім місці золу й ліг у теплу й пухку, як перина, постіль. Захропів. Сім ночей не стуляв Палій очі. Наглими наїздами здаля полохав татар. Звернув їх таки на Солоницю. Вчора одбив чималий табун коней і одіслав його до Козачих Бубликів. Сьогодні пощастило одрізати отару — живе м'ясо Гасанового війська. Водяники лякають магометан і дізнаються про новини. Підкопи мусять закінчити до завтрашнього вечора. Послав до Гасана кобзаря з Кіндратом, щоб налякали його звістками. Чи вдасться з посольством? «Чи не візьму гріха на свою душу за їхню смерть?» Ця думка прогнала сон. Зогрівся і знову задрімав.

— Батько тут?

— Тут, а хто там?

— Сотник Тиша присилає казан з пловом. Обережно! З вогню.

Тривідерний казан вгрузає в золу мало не по вінця. Полковник кричить:

— Наказую водяникам негайно впливати прямо до мене!

— Добре!

Палій хвилювався. Його улюбленець Артем Лагода визвався сидіти під водою і оце пробув дві доби. Другий такий же молодий козак — син побратима Лукомки — Тарас. А третій, вже не молодий вірний козак, мов брат, — Максим Вергута.

Ледве діждався своїх водяників Семен Пилипович. Сердився, лаявся:

— Та куди, чорти голопузі, прямо в плов?! Глибше в золу закопуйтеся, скажені! Відколи кликав! Чи життя надокучило? Ось нате, сьорбніть! — дав повну пляшку з горілкою Максимові: — Та це на всіх! Май совість! — А тим часом своєю шапкою розтирав плечі й спину Артемові, аж той стогнав. Смушева шапка вже тріщала іскрами. Максим дав пляшку Артемові. Полковник взявся розтирати Максимові спину. Тонкий та верткий Тарас по шию закопався у золу й тільки зубами цокотів, а випив горілки — враз заснув.

Артем узяв пляшку:

— Мабуть, батько сам і не покуштував?

— Пий, дурню, не слинь рота! — гримнув на нього Палій. Артем випив. Наївся гарячого плову й заснув.

І кілька разів чули водяники, як велика мозоляста рука по-батьківському лапала їхні голови, слухала живчики на скронях та шиї, засипала їх теплою золою, вигорнутою з глибини.

В яму стрибали козаки. Розповідали, що знали. Їли плов і баранину. Грілись.

Палій мовчки палив люльку. Він знав, що тепер йому треба тільки спокійно перечасувати.

— Батьку, мабуть, сатана своє весілля справляє. Таке хлеще! Таке хурделить, що страх: магометани голови замотали й по трое, по п'ятеро біля худоби.

— А наші козаки що роблять? Не забирають зброї? Це ж би одягнутися в татарські халати та обійти бійців. У кого кинджал, у кого черес із набоями: чим більше буде у них пополоханих та обкрадених, тим для нас краще! — став на ноги Палій.

— Сидіть, батьку, це ми й без вас зможемо!

— Батьку, ви тут? — раптом перебив Вечірку дискантовий голос.

— Тут, а хто там?

— З пекла бісеня... — І над ямою засвітилися роги, кирпата морда чортеняти й копита. І ось у ямі бісеня з довгим волячим блискучим хвостом, точнісінько таке, як у церквах у притворі на картинах страшного суду: це був Вечірчин козак, сербин родом, тонкий і малий на зріст парубчак Вук.

Палій розсердився:

— В кого ти питався? Хто дозволив?

— Та хіба я один? Нас трое чортів. Я ось приніс корзину з виноградом: з ханського намету витяг. Круг табору двічі оббіг з нею, поки сліди заплутав.

— Якиме, це твої витівки? — грізно запитав Палій. — Негайно припини ці забавки!

Яким підвівся, став ногою бісові на спину і, вилізши, потишеньку спустив у яму корзину з виноградом.

Тим часом Палій розбуркав водяників і наказав їм одягатись, а сам перевіряв пістолі.

— Безголові телепні, провалять мені увесь план! — бурмотів сердито. — Ну, бісів гевале, змивай чи стирай з себе блиск! Щоб не довелось мені самому за тебе братися!

Чорт зірвав з рук копита, стяг з голови роги, витяг із-за пазухи віхоть і стер з обличчя фосфор, але бідолаха в п'ятьмі ніяк не міг розв'язати хвоста. Козаки давилися реготом, а Вук вже троху не плакав і бурмотів:

— Якби це ніж, так одчухрав би зразу...

Та ніж був у Палія. Може, ще є у дядька Максима, так той, одягшись, знову заснув. Так сопів Вук більше години.

— Та візьми ти, дурного батька син, кинджала й переріж ним, що там треба! — grimнув Палій.

Козаки зареготали і враз мов удавились: почулися кроки.

— Батько тут?

— Тут, а там хто?

— Чи не можна нам до вас? В нашу яму линула вода мало не по шию...

— А скільки з тобою, Якове?

— Дев'ятеро зі мною!

— Більше трьох сюди ніяк не можна. У нас сплять водяники — самі розумієте, що їм треба дати виспатися. Та й то на моїх ногах дві голови лежать. Може, по черзі приходьте? У вас є трохи харчів підживитися?

— Троє! Хто там жалівся, що поперек йому стріляє? Ніхто не хоче?

— Пошукайте шмальцужну яму! Ще повинно бути дві, — тихо сказав полковник.

— Грець його знає, де шукати. Темно, та ще й свище, і крутить. Мабуть, прийшов другий потоп!

Вже десь перед світанком щось підповзло до ями:

— Семене Пилиповичу, ви тут?

— Тут. Що з тобою, Кіндрате Ільковичу?

— Анахтемські бусурмани до кісток обсмалили ноги та й покинули... Так я на колінах!

— Сюди спускайся, братику! А кобзар?

— Гервасія вогнем і не допитували... бач, він ровесник Гасанів — з одного села! Співає анахтемі наших дум, — глибоко зітхаючи, промовив мученик. Сам прокопав глибоку яму, спустив у неї ноги й, засипавши, вже докладніше розповів, що бачив, та чув, і про свої з кобзарем пригоди.

Поїв і додав:

— Розіслав Гасан заgonи шукати сина Гідаята з його вихователем Якубом і табун. Хай пошукає вітра в полі! Ха-ха-ха!

— Ну, мені пора на небо глянути! — промовив Палій. Легко вистрибнув з ями, витяг за собою бурку та списа і одв'язав під вербами Ворона, що стояв під великим кожухом і хрумтів зерно.

Буря вщухла. Сіялись білі крупи. Палій сів у сідло. Оддалік, гонів за три, де-не-де блимали вогники татарського табору.

Біля полковника вирости сотники Пляка й Вечірка.

— Цвіль проводить за другий загін, батьку!

— А Тиша повернув?

— Поїхав перевіряти вартових.

— Підждемо. Гляньте, який горішній вітер! Промітає стежки зорям. Коли б нам не прогавити час,— казав Палій.

Під'їхав Тиша:

— Все гаразд.

— У добрий час, діти! Хай «Настя» і «Парася» розбудять басурман, щоб нам не рубати сплячих.

Дві гармати ударили по табору кілька разів. Крик. Лемент. Паніка у татар.

— За віру православну, діти! За Київ! За Фастів! — повів козаків Палій.

Наглий напад цілком дезорганізував татар. Кинулись татари шукати коней — не знаходили їх. Шукали зброю і гаiali дорогий час. Є рушниця, а набоїв немає. У наметах стояв крик. Били рабів.

— За батьком Палієм! — кричали козаки й рубали татар шаблями, топтали кіньми.

— Палій! — тремтіли татари від непереможного жаху перед цим ім'ям.

Гасан вийшов з намету. Юнак тримав коня. Підлетів до нього на своєму Вороні Палій.

— Ага, проклятий зраднику православної вітчизни!

Кілька татар кинулись до Палія, затуливши собою Гасана.

Меч Палія стинав голови, розрубав їх, мов капусту. Гасан сидів уже на коні й крикнув:

— Не по-лицарському, Семене, чиниш: давай битися!

— Не гідний ти чесного бою! Ти — зрадник, і меч твого побратима знесе твою собачу голову! — гримнув на весь табір Палій.

І Гасанова голова впала за його спину.

— Семене, віддай мені Гасанового коня! — крикнув кобзар.

— Хлопці, посадовіть діда на коня!

Артем стяг безголове тіло татарського полководця і допоміг старому кобзареві сісти в сідло. Потім виніс з намету скриньку з паперами та грошима і, засовуючи її у сакви, які повісив на дідового коня, сказав:

— Тепер ви, діду, полкова скарбниця!

Тим часом козаки зв'язували ханичам руки й ноги, замотували їх в бурки та перекидали через сідла...

Палій гасав по табору блискавкою. На лівому крилі кількисот татар, огородившись возами й гарбами, хоробро оборонялися. Більше десятка козаків полягло там.

Палій одкликав козаків і наказав ударити по татарах з гармат.

— Розстріляти всіх! Ану, стрільці, наперед!

Почало розвиднюватись. Засиніло небо в сірих хмарах. Татари заметляли білими прапорами. Близько чотирьох годин ішов бій. Вороги просили милості.

Навколо Солониці — глибокі шанці. За сто літ повиростали тут товсті верби й дуби. Гудуть байраки... Кров'ю гарячою козацькою глибоко просякнута земля. Десятки тисяч наливайківців загинули тут від Яна Собеського прадіда — Станіслава Жовкевського.

Ще Остряниця поставив тут шмальцужні буди,— багата на поташ і селітру земля.

— Хоч і позаростала Солоницька земля за сто літ, та ще в ній рівчачки і ями знати.— Низько-низько схиляється Палієва голова: «На цім місці загинула велика мрія хороброго Наливайка про Річ Посполиту Козацьку,— у крові її потоплено. А кров та дає нині потомкам загиблих порох! Ніколи не загине народна мрія!

Три дні хазяйнували паліївці в татарському таборі на Солониці. Урочисто поховали забитих — насипали над ними високу могилу.

Дбайливо, по-хазяйському розподілили багату здобич. «На ралець» — три частини. На будування фортеці у Фастові. На церкви, школи й шпиталь. На полкові видатки. На кожну сотню полку.

Гарячий Вечірка мав користолюбне серце: все йому здавалось, що одержав найменше:

— У мене двадцять двоє забитих, тож мушу я вдовам і сиротам сплатити.

— Перевіримо, що ти даси вдовам і сиротам,— відповів Пляка.— Та треба буде скликати полкову судну раду: чого це в сотника Вечірки так багато забитих і поранених? Хай перевірять,— підніс голос і Цвіль, що кохався у питаннях високої політики та лицарської честі.

Палій обіцяв сотникові, що пошле його в Москву до царя, і Цвіль радів. Родина Миска Тиші ще жила у діда Снятенка. Сотник — знавець законів і хитрий дипломат — вже загородив для себе оселю на великому майдані у Фастові і звозив туди каміння і ліс, міркуючи:

«Хоч я зараз ще сотник, та неминуче бути мені суддею. Тож треба мати будинок, який личить судді!»

Відважний Вечірка користувався любов'ю козацтва, бо був вродливий і штукар-веселун. Яким намагався переймати у Палія його вдачу. Старі козаки хитали головами:

— Серце в тебе, Якиме, маленьке: одного себе любиш, а у Палія в серці уся Січ і полк! Фастів і Україна!

Лука Пляка вславився не тільки хоробрістю, а й великою чесністю. Козаки поважали його, пишались ним, але більше боялися, ніж любили. Казали:

— У нього такі вигребущі очі, що од них у душі нічого не сховаєш!

Їхав зараз Семен Пилипович Палій на чолі свого переможного полку, що ген-ген розтягнувся по зеленястому степу, і перебирав своїх командирів. І здавалися вони йому більш силами, як поплічниками-товаришами. «Нікому з них передати полковий пернач», — журився полковник.

Забрав Палій зараз обидві гармати з Дикого поля. Мідну, з орлом, назвав на честь замордованої своєї дружини «Настею». А другу гармату, з сагайдаком і стрілою, новішої конструкції, чавунну, поіменував «Параскою», як звали дочку.

Здоровкаючися з гарматами, полковник цілував їх. Тепер у татар одібрав три гармати, — їх поки що залишив у Дикому полі, а «Настю» і «Параску» віз до Фастова. Усміхався:

— Повертає полк у Фастів з переможною славою і здобиччю. Зрадіє Феодосія, Корній, усі зрадіють!

Вже перед Дніпром знов вкрила дощова холодна злива паліївців. Жартували козаки:

— Мати-буря прикриває нас від лихих очей, щоб ніхто не наврочив, щоб здоровими прибули ми до Фастова.

Переправившись через Дніпро, послав Палій Артема Лагеду з козаками до Феодосії:

— Хай готуються зустрічати нас з музикою, як годиться!

За кілька днів сповістили Палієві посланці, що повертається він з худобою, полоненими й чотирма сотнями козаків — не фастівчан. «Щоб усім був притулок і харчі!»

Суддя і обозний скликали раду у полковниці Феодосії. Послали по діда Снятенка, сповістили Петра Івановича Часника у Мотовилівці й братів Мандрик у Василькові.

Чабани в круглій балці під густими вербами тирло заготовляли для отари. Чередники городили бази для товару. Ті будівлі, що zostалися на зиму без дахів, спішно вкривали снопами, щоб могла в них перезимувати худоба, коли не люди.

Всім був пекучий клопіт і нагла спішна праця. Пекли хліб, паляниці, пироги. Різали худобу, кололи свиней. Старі й діти працювали.

Була радість, та не всім. У хатах забитих козаків чулося голосіння і плач. На коні літав Лихопика. Везе Палій невільників-татар. Де їх розмістити, щоб вони нічого не бачили й не чули? Татари звикли до тепла — треба, щоб до весни не похворіли. Та й чим їх годувати?

Теслярська артіль з-над Волги, все — кріпаки-росіяни, вже вписалась у Фастівські міщани; навесні вони мають викрадати з панського села свої родини. «Це ж до жнив треба прогледувати ще п'ятнадцять-шістнадцять родин! Поспішила паніматка дати згоду», — ремствує обозний на Феодосію.

Але фастівчани працюють радісно, не сплять ночі, готуючи урочисту зустріч переможникам-промисловцям.

XVI. ЯК П'Є ПАЛІЙ, — ВСЯ ФАСТІВЩИНА П'ЯНА

Задзвонили у Фастові дзвони, заграли музики. А тут і ясне сонце привітало вояк. За десять верств вивів козаків Лихопика назустріч Палієві. Він не чув і не відав про орду на Чорнім шляху. Вогні горіли на хвигурах. «Хіба у Фастові не було вартових?» — дивувався Палій з своїми сотниками.

У блискучій віденській колясці, привезеній їй в подарунок Хвеськом, виїхала назустріч Феодосія. Глянув Семен Пилипович на деяких сотничих і одразу ж під'їхав до ближчої:

— Не псуйте, Галино Юр'івно, молодих очей слізьми, — сотника Пляку послав я прямо у Варшаву до короля з сотником Вечіркою, та полоненим ханичем, і сотнею татар!

Тоді погнав коня до другої:

— І вашого друга вірного, Наталю Данилівно, сотника Цвіля, одправив я до гетьмана у Батурин. Хай не прогнівається, що так ми запізнились цей рік з різдвяним ральцем!

І запишались сотничихи довір'ям полковника до їхніх дружин.

— Цього сина калги з двома пашами і двома сотнями простих татар дарую я вам, Феодосіє Петрівно, щоб на одержані за викуп їхній гроші змогли добудувати наш будинок з баштою! — під'їхав нарешті до дружини.

Усміхнулась. Та як же любо усміхнулася! Не може одвести погляду Палій від коханого жіночого обличчя, сам на себе сердиться, одвертає й коня, але його очі самі повертаються до тих найлюбіших у світі довгастих синіх очей.

— Широ дякую, Семене Пилиповичу! — тільки й проказала устами, а очі багато розповідали.

Палій уже обнімався з обозним, з суддею і писарем.

— Погляньте, діти, як ми тяжко засмутили обозного з суддею своєю здобиччю! — вигукнув полковник.

Грала музика. Маяли полкові корогви, й знамена, і сотенні прапори. Лихопика, обійнявшись з побратимом, казав:

— Чим прогледуємо ми всю цю нетлю до весни? Я і без тебе прийняв уже на зиму сімдесят один рот! Та ще й Хвесько із Львівщини оце привіз тридцять їдців!

Ніхто і на Січі не вмів так заливчасто на високих нотах і басовито на нижніх реготатися. Почувши цей громовий регіт свого батька, розвеселилися козаки й самі почали сміятися.

Пішло по лавах козаків:

— Обозний та суддя ганять і микитять батька, що пригнав їм завелику здобич!

Ось побачили, наблизившись до міста, в небі над деревами червоний прапор Фастова — два дні морочився над цим попович Хвесько.

— Це я зробив, батьку! Бачив у Відні, як для цісаря прапор над палацом на честь його в'їзду підносили,— мовив попович.

— А звідкіль ти взявся? — здивувався Палій весело.

— Привіз срібний посуд і дзеркало паніматці-полковниці,— заплямкав, почервонівши, наче варений рак.

— Свою красуню привіз, що їй би голову другою спідницею вкривати... Притарабанив, бач, щоб розплодила і у нас, на Фастівщині, таких дівчат, як сама! — встряв у розмову сотник Тиша.

Не увійшов до хати Палій, поки всі полонені татари не були влаштовані на ніч і нагородвані. Почесних татар помістив у власній світлиці — власноручно виносив з неї скрині... Комори закидав речами, навіть і в церкві замкнули полкове майно, бо вже ніде було сховати.

Татар упорядкувавши, кинувся до коней, волів і корів. Палій про все турбувався.

Вечері захурделила снігова завірюха. А в дорозі були вівці.

— Готуйте санки з сіном для отари! — наказував полковник. Гримів його голос: — Скільки у нас саней? Сніг закріє траву. З голоду і холоду загине дорога порода овець!

— Коням дати зерна! Завтра в похід по овець!

Нарешті темною ніччю увійшов до себе. І не глянув на великий стіл, заставлений смачними стравами. Скинув кожух на ходу. Впав на гарячу лежанку:

— Кухоль горілки мені, та хай хлопці стягнуть чоботи!

Через десять хвилин на весь будинок чути було протяжне хропіння.

— Пані Феодосіє, повірте мені, що ця татарва і худоба об'їдає нам і вуха. Чуєте, яка хурделиця свище? Будьте певні, що Семен тільки прокинеться,— а проспить він найменше дві доби,— поїде санками по баранту! Бодай він скис,— таку має запальну вдачу! — казав Лихопика, любовно повертаючи богатырське побратимове тіло і роздягаючи його.— Такий вже він уродився змалку: як щось забере в голову, то вже не заспокоїться сам і нікому біля себе спокою не дасть!

— А то ж вівці не прості, а дорогі, шльонські!.. Хоч би не

загинули, бо мали б ми вовну, мов шовк, і каракулеві шури. Як не самим, так на продаж! — захищала дружину Феодосія.

Розповідали сотники:

— З коней не злазили, тиждень тікали од зими й таки втекли. Їли самі сухарі, бо у гаспидської татарви ні горілки, ні сала!

Лихопика журився:

— Не затихає буря. Мабуть, загинула баранта! Кримські візці ніжні, бояться морозів, незвичні до снігу.

З обозним разом одягся і Проскура, і панотець Пафнутій. Зосталася Феодосія з матір'ю і дітьми.

Михась переписував у зошит з розмальованими власноручно краями вірш. Школяр готував подарунок вітчимові. Михась докінчив сторінку й підніс її матері:

— Бач, як ловко писати моїм пером! — тішився хлопчик.

Марися червоною заполоччю закінчувала вишивати хусточку. Вона закопилила верхню губку:

— Ну й що? Татусь мою хусточку повсякчас в руках матиме, а твій вірш покладе з книжками й забуде!

— Тато завжди хустки губить і твою загубить! — розсердився Михась на сестру.

Марися заплакала:

— Неправду кажеш! Мою хусточку татусь у кишеню заховає. У кишеню нового жупана і тільки по святах буде нею втиратися! — крізь сльози сперечалася.

— Моліться, діти, богу та лягайте спати! А то завтра просите батька! — нагадала мати дітям.

І обоє одразу ж послухались.

— І рідного, здається мені, так не любили! І що воно за чоловік такий, що його всі діти люблять? Казав мені вчитель, що тільки пригрозить: «Батькові полковникові розповім», — як всі стають слухняні, — тихенько казала матері Феодосія.

— Не проста він, дочко, людина, а позначена, видно, самим богом! Дитячі душі — ще безвинні, янгольські, от вони й чують у Семенові божий знак! — відповіла Уляна Вікентіївна, і собі лагодячись лізти спати на піч.

— Мабуть, мамо, і я цієї ночі ляжу з вами на печі... Чогось мені поперек засудомило!

— Лягай, донечко! Я тобі проса нагорну більше, щоб м'якше було. Набігалася і ти, голубко моя, за сьогодні... Натягалася тих речей! — казала стара, позіхаючи.

— Та як же ж було не тягати: довелося й ще одну комірчину ослобоняти, бо татари задавили б цих трьох своїх дідів. Хоч руки й ноги зв'язані, сідають на голову, — пояснила матері.

— Чого стогнеш, дочко? Може, підірвалася? — години через дві запитала стара.

— Ой ма... Ой мамо, здається, прийшла моя пора! — швидко зашепотіла Феодосія.

— У печі — літепла повні горщики. Не бійся, Досю, не бійся, вже до кінця на печі лежи! — злязючи з печі й засвітлюючи вогонь, промовила Уляна Вікентіївна.

Прокинувся Семен Пилипович, коли сонячний промінь дістав до його повік, аж на третій день. Враз схопився на ноги:

— Ну, та й виспався ж я добре!

— З добрим ранком, пане полковнику! Поздоровляємо вас із донечкою! — піднесла до нього теща загорнуте немовля з червоним личком.

Зняковів на мить. Треба було робити радісне обличчя. Узав дитину на руки. Відповів поважно:

— І дочку не викинемо! Як же почуває себе Феодосія?.. — І очима шукає дружину, що лежить у подушках на ліжку. А в довгастих, єдиних у світі, синіх очах застигли сльози:

— Не гнівайся, Семене Пилиповичу, за дочку! Якби знала, то краще скинула б! — Струмочки з очей по щоках побігли.

Заспокоював:

— Не тривожте себе! Не накликайте хвороби... Коли живі-здорові будемо, то ще й синочка наживемо! Ви мені й натяку не подали. Я й не сподівався!

— Як виїхали ви у похід, — сама не знала. Тішила потім себе надією про сина... І не судилось дати вам таку радість! — заплакала вона.

— Досю моя, голубонько рідна... Чуєте, Досенько? — тримаючи одною рукою, обіймав хвору Семен Пилипович.

— І чого ви, пані Феодосіє, не берете приклад з рідної своєї тітки? Семен од трьох синів також би не odmовивсь! — з порога крикнув Лихопика.

— Не хвалися заздальгідь синами, брате! Поздоров тобі, боже, їх викохати, щоб годилися вже у сідлі сидіти, та ще й тоді не знатимеш: чи у тебе сини-козаки, чи дівчата у штанах, аби в канцелярії писати, — відповів зимним голосом побратим.

Корній почув свою провину й одразу почав з головного:

— Чабани подали звістку, що сидять з отарою на леваді під Трипіллям... Послав до них сина на двохстах санках і діда Харитона Чабанюка, — хай побачить, кого в першу чергу везти.

— Дуже добре! А Цвіль од гетьмана не повернувся? — сідаючи за стіл, запитав лагідно вже Падій.

На столі парував гарячий сніданок. Озираючись полковник:

— Така вже моя доля: зимою обов'язково перебувати в одній світлиці з сім'єю! Моїй хворій спокою не буде ніякого!

— Семене Пилиповичу, не клопочіться хоч мною! Я за тиж-
день, бог дасть, оклигаю! — подала Феодосія голос.

— До мене ходитимуть — двері не зачинятимуться. Чи дов-
го хвору з дитиною застудити? — господар почав обозному.

— На мою думку, всіх татар одіслати до Москви, та й
квит! — сказав Лихопика.

— Є у наших полчан в полоні родичі. Я їм обіцяв татар
для обміну,— пояснив Палій.— Поїде у Москву Цвіль, коли
повернеться од гетьмана. Як бачиш, я прямо послав Вечірку
й Пляку до короля, а Цвіля до Батурина, щоб нам було менше
татарів годувати. Феодосіє Петрівно, я ж вам налив пугаря
добрим виноградним вином, а ви за щастя дочки і не при-
губили його!? Пийте, голубочко, все до краплини! А тепер
поїжте рибки... Хочете млинців з медом? — не одійшов од хво-
рої, поки в синіх очах бачив тривогу й сум, поки не усміхну-
лись різьблені уста.

Дивився на Палія побратим і незадоволено хитав головою:
«Чисто обабився Семен! Чи ти баба? Мене вже не соромит-
ється — перед жінкою, мов собака на задніх лапках, упадає!
Та хоч би за хлопця — душу козацьку, а тож за білоголову
вертихвістку, якесь там дівча...»

— Чого накуксився, Корнію? Сердишся на мене за клопіт?
Не впізнаю я свого побратима! Другий би зрадів, орлом би
літав по Фастівщині. Татари своїх з полону викуплять одразу.
А нам же гроші ой як потрібні! Ще половина полчан не має
хат! Полк повинен забезпечити не тільки Палія і Лихопику,
а й кожного козака, який увіходить до полкового реєстру.

— Коли хрестини, куме? — не відповів Лихопика.

— Ми з мамою дивилися у часослов: Хівря, Уляна, все такі
наймення... — мовила Феодосія.

— Моя дочка — так я їй сам і ймення дам! — дивлячись
у часослов, проказав полковник. Замисливсь, поклав книгу до
ікон: — Хреститимемо завтра, а назвемо Марією! Буде моя
донечка імениницею на благовіщення. Треба випити за мою
Марію Семенівну! Хай велика росте і щаслива буде!..

І Палій вдруге налив дружині свого срібного пугаря черво-
ним вином і умовив її випити його. А побачивши, що Феодо-
сїїні повіки заплющуються, вийшов з Лихопикою з кімнати:

— Ходімо у пекарню, до тещі. Феодосїї потрібний спокій.

— Геть обабився ти, Семене! — не змовчав Лихопика.

Палій докірливо тільки глянув у чорну глибіню побратимових
очей і дружньо вдарив Корнія Свиридовича по плечі.

Підійшов Проскура. Палій показав йому чорнові листи до
короля та гетьмана і сказав:

— Оце так я написав. Тепер треба нам написати найваж-

лівіший лист до Москви. Пригадуєте, ви списали у генерала Гордона величальний заголовок, що установлено для обох царів та їхньої сестри Софії? Треба написати, що ми однині свою службу Москві будемо з честю виконувати: подорожніх до Москви й звідтіля охороняти від грабіжників, а магометан до московського кордону не допускати!

Цвіль не забарився. Він привіз Палієві лист від Параски Семенівни та гетьмана, який сповіщає, що він розуміє становище Палія і не гнівається на нього за походи під Відень, що він усе спокотував своїм вартуванням од кримчаків. Гетьман переказав подяку, а п'ятсот ефимків обіцяв виплатити на великдень, коли збере з орендарів за горілку, дьоготь і тютюн.

По хурделиці знов настало тепло, і баранту щасливо пригнали до Фастова, і наділили вівцями на розплід козацької родини. Розподілили і волів та корів. Кинулися козаки геть по далеких луках косити траву, збирати бур'яни. Добре знали паліївці свого щедрого полковника: ніколи він не подарує козакові ледарства та безхазяйності.

— У книгу свою недарма записав, кому, що і скільки дав.

— То вже начувайся, щоб худоба та вівці добрий вигляд мали і приплоду набули!

— Собі при розподілі може батько нічого не взяти, але кому що дає, — пам'ятає добре і стежить за тим.

Так говорили козаки між собою, чухали потилиці й, хоч брови ламали з досади, та в очах у них блищав вогник любові до батька полковника.

Більше півроку не був Палій у своєму Фастові. Як вийшов зранку, скликав старшину для розподілу майна. Татарські пани побились. Трьох стариків своїх мало не задавили. Треба було звільняти школу. Шпиталь, де полкова канцелярія розсілася, — також треба було ослобонити для поранених та хворих. І цю зиму в куренях жили козацької родини.

За безкорисливість при розподілі здобичі любили козаки Палія. Але як став полковник у Фастові жити, почав виявляти більшу заінтересованість.

— Не собі, діти, беру! Не на свою користь, а погляньте на руїни полкового нашого міста. На одбудову Фастова. Самі знаєте, що й собі хати не добудував, бо козакам пороздавав усе, що мав, та напозичався.

— Знаємо, батьку! — відповідали.

— Нам не повилазило — бачили!

— Оці парчеві халати на церкву, щоб і в нас були ризи! Мати полковниця вміє ризи шити... Хай наші сотничихи не ремствують цього разу — допомагатимуть паніматці шити, то, може, вигадають і собі на очіпки! Гроші всі — їх небагато —

на фортецю й полкові витрати. Гармати треба поладнати. Таківниці та самостріли направити. Генерал Гордон майстра обіцяв прислати. Треба й борги заплатити. Інакше не віритимуть нам.

— Батьку, гроші потрібні на відбудову. Щоб і сотникам було не соромно гостей у себе привітати! — насміхався Пляка.

— Хочеш собі такий будинок збудувати, як у твого батька в Каменці під Чигирином був? Хвалю... Візьми сот п'ять шльонських овець, Луко! — посміхнувся у вуса Палій.

— Одному сотникові брати не з руки! — відповів Пляка.

— Про мене, хоч би й кожному по півтисячі! Хай обозний не журиться вівцями! — засміявся Палій.

Так полюбовно і просто розподілили і все численне майно, що привезли з собою зараз з Солониці, та й те, що чекало на Палія, з-під Відня прислане.

Після розподілу всі пішли до обозного випити. Але і там Палій не засидівся.

Проскура з панотцем Пафнутієм у себе в будинку ослобонили простору й теплу комору для татарських панів. Перевели їх, зав'язавши очі.

Брати Мандрики забрали до Василькова декого з татар, бо мали у Криму в неволі своїх родичів. Сава Ковпак і Петро Часник також допомогли місту.

Вирішено було на полковій раді до великого посту не пекти хліба, а м'яса їсти більше та запорозьку соломаху з квашеного житнього тіста варити: берегти зерно для сівби та на піст.

Остап Андрійович Цвіль готувався до подорожі в Москву. Він чекав снігу, щоб їхати саньми, бо три сонячні дні знов зробили шляхи кальними.

А тим часом повернувся красень Вечірка від короля і привіз подарунки та звістку, що десятеро його козаків з курінім Чолюком одпросилися в Буджацькі степи, куди повів військо гетьман Могиленко.

— Переказував батькові Чолюк, що він має там справу, про яку ви знаєте.

Палій своїм звичаєм заклав за ліве вухо чуб і посміхнувся: він добре знав свого отамана Чолюка і любив його.

Яким Вечірка був у королівському жупані з голландського сукна, підбитому помаранчевого кольору камкою. Таких ще дев'ять жупанів привіз для сотників Фастівського полку. Для полковника, писаря, обозного і судді — жупани коштовніші, а крім них, ще й по кунтушу на хутрі: Палієві з рисів, а іншим — з лисиці. А крім того, сагайдаки з золотими насічками і беркутові стріли, шоломи з мисюрками й панцири. Все це зашито в полотно. Окремо — вицяцьковані шаблі.

— Це все ті самі подарунки, зроблені у Варшаві на гроші римського папи, що їздили в Краків, потім до Львова й не застали вже нас під Віднем... Мабуть, під тяжким прокляттям вся ця циганська розкіш була, що католики не позабирали її собі,— промовив Палій.

— Пане-батьку, та ви придивіться,— воно тільки для комедіантів на ярмарок, а не для лицарів годиться! Оце я вибрав найбільший жупан і, бачите ж самі,— він тріснув. Я так і королю не побоявся сказати: «Кравці, напевне, сукно розкрали, що вузькі й куці жупани пошили!» А король засміявся і пальцем мені погрозив. Ну, я і забрав: мовляв, усе в хазяйстві знадобиться! Можемо і калмикам подарувати.

— Добру думку Яким висловив... Калмики подарунки люблять, і сагайдаки їм саме до вподоби,— сказав Пляка.

— Зажди, Луко! Подарунки прислано сотникам, роздай їх, а кожен знатиме сам, яку йому раду дати,— заперечив Палій.

— Ось тут полкові клейноди та музика: шість пар литавр із подушечками, буздихани ковані для сотників і пернач для полковника срібний з рубінами та бірюзою і позолотою,— розпоров сіре полотно й одбив дошку ящика Вечірка.

— Ну, такими буздиханами тільки черепи вовкам розбивати, а не сотнею керувати... Важкенний до біса,— промовив Цвіль, розмахуючи вицяцькованим срібним визолоченим буздиханом.

— Ну, ці іграшки можна всі одкласти для калмиків,— забрав обозний десяток буздиханів. Ніхто не перечив.

У листі писав Собеський Палієві, що він добре пам'ятає свої борги за минулі роки і не одмовляється від боргу й за цей рік, але не має зараз ні златого, щоб заплатити Палієві. Гнівом загорілись полковникові очі, як прочитав королівський лист.

Залишалось до масляної п'ять день, як несподівана гостя завітала до Фастова і викликала там багато метушні та клопоту.

Заїхала гетьманша: поспішала до Москви провідати хвору дочку — боярину Шереметьєву. Знала, що з Фастова мав виїхати козачий загін до Москви.

— Ясновельможний страх розсердився на мене, та спасибі вже Іллі Федоровичу Новицькому — якось-то владнав... Як згадаю свою нещасну голубку Парасочку,— нежива стаю. За що гине там моя донечка?.. День і ніч стоїть вона перед моїми очима! Як знали й хотіли, так і загубили рідну мою дитину... Хай накладають на мене тяжку покуту, а не в силі я більше бачити свою дружину! Як постановили його московські бояри гетьманом, так мовби я повдовіла. Ні собі мужа не знаю, ні батька дітям не відаю. Мій покійничок батько вчив нас жити так, щоб люди лихим словом у нас не вціляли. Поразка від кулі

й ножа загоїться, а від прокльону до смерті не загоїться і на дітей та онуків ганьбою впаде! — шепотіла схудла й зчорніла та посивіла гетьманша.

Марія Іванівна любила без пам'яті чоловіка й дітей і ненавиділа гетьманство, бачила в нім велике нещастя для родини.

— Не літати курці соколихою. Які ми були щасливі на сотникуванні! Всі нас шанували, діток хвалили. Як вибрали Івасика полковником і довелося кидати кубелечко, де наші дітки народилися, затужило моє серце. Благала я, плакала: чи півневі орлом клекотіти? Себе і діток згубиш! Зненавидів мене. Почав спати окремо. Плакала я за синами, що їх в Москві тримали, так він вигадав спосіб синів визволити — заміж дочку віддав. «Краще заріжте мене своїми руками!» — кричала перед весіллям моя Парасочка. Ясновельможний звелів попам налякати дочку, щоб смерть собі не заподіяла і скорилась батькові. Стала покірною. На весіллі, мов на похороні, смутна і в тузі була. А це передала ченцем листа: «Ненько моя ріднесенька, чую я свою смерть! Приїдьте хоч на часиночку, щоб попроситися». Що буде, те й буде, — вирвалася я з дому, як з осоружної неволі. Живемо під вартою, мов люті злодії. Не вільно мені й кроку ступити, бо — ясновельможна! На старість хіба перевчуся розмовляти? Звикла я до рідної простої мови. Не знаю вимовляти, як у книжках друкують та в грамотах пишуть. Ясновельможний гримає на мене... «Дизгонор чиниш моему дому! Невже тяжко тобі фрасунк від людей заховати?» Чужі слова до мене промовляє — ніж у кривавих ранах повертає. Pokійничок-батько мудро приказували, що лихий доброму знайде, чим досадити.

При світлі лампадок слізьми звучить жіночий пошепт. Слаба Феодосія бореться із сном — боїться образити неувагою ясновельможну гостю. Уляна в піч засунула між жар горщика з маківками. Міцним одваром невприміт напоїла Самойловичеву, і та заснула-таки. Ослобонила мати дочку.

Вночі випав сніг. Гетьманша наказала виїздити. Всі зраділи. Скільки зерна, сіна-соломи йшло щодня на гетьманську обслугу! Два дні все ж пробули. Як виїздила, щиро дякувала:

— Тільки у вас я ночі й спала, мов поздоровшала! Полегшила душу широко розмовою, простими словами!

* * *

На м'ясні заговини покинула ліжку Феодосія. За ці десять день, що був Палій дома, він уже скрізь у Фастові побував, з усіма побачився. Все оглянув на власні очі, обдивився і дві

стіни, остроги; помітив, що земля між ними не утрамбована і вже осіла, що на полкових клунях дахи протікають.

Семен Филипович і школу одвідав, розмовляв з дітьми, слухав, як читають, проглядав писання. Частував Семена Филиповича попович Хвесько віденською кавою.

— У кожухах і чобітках школярі,— радів полковник.

— Братчики обійшли всі хати, де є діти. Твоїм хрещеникам мені допомагати довелось,— пояснила Феодосія.

— А в братстві головує хто? — запитав.

Спустила стрілчасті вії, що так її молодили, Феодосія:

— Мене всі обрали. Та горе — ні на чому школярам писати. Сажею з олією дошки почорнили, та крейдою на них і пишуть. Паперу немає.

— Тепер батьки заможнішими будуть,— відповів Палій.

Розстебнув Семен Филипович старенький жупан — тонку мережану сорочку видно. Розглянув подаровану Марисею хусточку. Послухав, як Михась читає із свого зошита вірші. Поцілував обох і удавано зажурився:

— От і присоромили батька малі! Чим я оддарю Михася і Марисю? О, і Марися плаче! Це, мабуть, і вона од мене жадає подарунка? — засміявся щиро, а діти й собі.

— Ну от вам од мене по срібному московському карбованцю,— на них купите, що захочете!

Діти зраділи. Монети новісінькі, блискучі. Михась у кишеню, а Марися у хусточку загорнула.

— Е, та у вас, бачу, і гаманців немає! Ну, так ось вам од мене! — і витяг з своєї бездонної кишені ловкі сап'янові з намальованими квітами червоні гаманці. Однаковісінькі обидва.

— Тату, а Марусі? — обоє в один голос.

— Коли ж я у Відні ще про Марусю не знав! Хай цей рік живе без гаманця,— жартує з дітьми.

Заздалегідь було умовлено, що увесь тиждень масляної з першого дня до останнього козаки гуляють.

Перший день мали гуляти у Лихопик, але Наталя Данилівна Цвільова напередодні народила сина Гната. І вся сотня Остапа Цвіля запросила полковника із старшиною у свій найбільший курінь справляти козачі хрестини. Даремно плакала та благала сотничиха:

— Пожалійте мою дитину, хай батько на неї хоч гляне!

— Цвіль у Москву поїхав, а не куди-небудь! Як він повернеться, то вже пізно буде його хрестити, а, мабуть, доведеться вашого сина вінчати! — втішали запорозькі діди молоду матір і понесли немовля з хати.

Перелякана мати послала свою найстаршу дочку до Феодосії Петрівни.

— Преси паніматку врятувати братика!

Дев'ятилітня дівчинка швиденько стрибнула з печі, взулась, одяглась і з виглядом поважного дипломата вийшла, а, опинившись на вулиці, щосили побігла протоптаною стежкою до полковниці.

Тим часом сиві запорожці принесли сотничена в курінь — і прямо до столу. Там уже на дощці чорніла купка пороху. Найстаріший дід почав викрешувати вогонь. Дитину розкутушки і тримали голісіньку над порохом. Ось уже вогонь підносять до пороху. Він вибухає димом та вогнем і обкурює немовля. Воно пирхає і кричить. А навколо запорожці сміються та приказують:

— А, собачий сину, не любо тобі зараз? А як виростеш, то душа в тобі танцюватиме від пороху!

У курінь вбігла Феодосія Чолюкова:

— Не подякує вам Остап Андрійович, що хвору його дружину так налякали!

— Га, чого базікаєш? Хай тільки рота роззявить за бабу! В одну мить перестане бути сотником! — заgrimіли на отаманшу старі запорожці.

Чолюкова спеленала дитину, закутушка її і, загорнувши в полу свого кожуха, швиденько понесла до матері.

У всіх трьох куренях сотничани вже бенкетували, веселі й щасливі, що по-своєму охрестили новонародженого козака, сина улюбленого сотника.

Козачки не встигали пекти млинці.

Тільки Палій увійшов, як його зустріли запитанням:

— Чому це, батьку, у Фастові й досі немає корчми?

Лихопика Палієві стиха:

— Я ж тобі, Семене, казав! У Глустих простора хата, сам він уже з одною рукою не косар, а жінка у нього бідова. Дамо їм у борг горілки — хай відкривають корчму!

— Ну, й козаки почали у Фастові народжуватись. Тільки світ побачив Гнат Остапович Цвіль, як вже йому потрібна й корчма! — взявся руками в боки полковник і зареготав, а за ним і всі, хто був у курені.

— Собачий син — не орав, не сів, не косив, а хліб наш тяжкий на горілку переводить! — докинув хтось з козаків.

— Та де! Ще й до полкового реєстру не записався, а вже встановлює свої порядки у Фастові! — сів полковник з старшиною за стіл, де вже стояли високі стовпчики млинців, а над столами звисали з сволюка на міцних вірвовках засмажені на рожнях вепри й зайці, підвинки й телята, а на сябрах лежала смажена риба. Палій сів за стіл, зачерпнув з кінви повний коряк горілки й сказав:

— Випиймо, діти, за хазяїна! Сотник Остап Андрійович Цвіль, не одпочиваючи, поїхав до царя клопотатись за весь наш полк і за Фастівщину. Хай щастить йому доля! Хоробрій і розумний козак Цвіль, і хоч ще молодий, а вже має велику вислугу! Хай буде і його син таким же чесним звиятцем, як і його батько! — випив горілку. Похвалив пшоняні млинці й розповів кілька пригод Цвіля. Палій пильно дбав про авторитет своїх командирів.

Старі запорожці, як підпили, так і почали нарікати на життя у Фастові. А найбільше кричав сивий Сава Держикрай:

— Що це за каторжне життя! Робимо день і ніч, мов у неволі, а прийде свято — ніде душу потішити! Церква переповнена так, що люди в ній варяться, а корчми немає! Прийдеш додому — і крихти святого хліба ніде не вгледити!

— Доки ми будемо дармоїдів годувати зимою? — додав Держикрай друг Передерій. — Чому не оселяються перед оранкою навесні? Так ні, приїздить у Фастів в осінню сльоту!

— Коли сьогодні, за два дні до свята стрітіння, вже ми не печемо хліба, то що ж їстимемо після великоддя? Ми ж таки не худоба, щоб зелену пашу їсти?! — нарікав червононосий Давид Дуля.

Старі запорожці зроду не були звичні до хліборобства та господарської роботи. Хоробрі в бою, неперевершені у воєнних хитрощах і вигадках, ці козаки у себе дома, у Фастові, завжди лаяли полкові розпорядки, хоч і любили Палія.

— Я все обдивився, що ви у Фастові зробили, — сказав Палій, і голос його розходився далеко за стіни куреня. — Зробили ви мало і, треба правду сказати, не зробили, а спартачили! Якби працювали по хліборобству як слід, то ми зараз не сиділи б оце без хліба, а наша худоба не ревла б голодна, без сіна. У нас рабів немає і бути не може! Ми не якісь там пани, а козаки! Чи ми не козаки? Тісно в одній церкві, то хто забороняє вам будувати другу? І дітям в одній школі тісно — треба будувати другу школу. А корчма забирає багато хліба. Чи ви цього не знаєте, що горілку гонять із зерна?

Пив Палій по куренях кожної сотні. Покуштував усяких млинців і вареників, а ще більше наслухався нарікань. Полковникові пощастило не втратити при тім веселого гумору і жартливової настрою. Але наодинці з Данилом Проскурою, Корнієм Лихопикою і братами — рідним Гурком та двоюрідним Часником — Семен Пилипович радився, чим та як розсіяти невдоволення козаків.

Почалася масниця погожими сонячними днями. Діти й молодь ліпили з снігу козаків та бабів, каталися на санках, гралися в сніжки.

А з середини тижня захурделила люта зима. Великі морози позамикали всіх фастівчан по хатах. Снігові намети геть покидали малі халупи, що їх доводилось одкопувати сусідам.

Семен Пилипович вже знав, хто у Фастові найбільше баламутить полчан. Це були безрідні та безсімейні запорожці, відважні в бою й невтомні у походах веселі реготуни: Сава Держикрай з своїми підголосками Омельком Передерієм та Давидом Дулею. Суддя й обозний вимагали виключити усіх трьох з полкового реєстру, але полковникові було шкода позбутися хоробрих козаків:

— Вони своїми шаблями більше дадуть прибутку, аніж десятеро хліборобів ралами й косами! Отче Пафнутію, чи не можна вам у казанні в церкві «вивести усіх трьох на чисту воду», щоб козаки закаялись їм йняти віри, а старих запорожців зберегти для полку?

— Спробую, Семене Пилиповичу!

Тепер уже за млинцями в інших сотнях Палій сам більше говорив. Удаючи з себе п'яного, він начебто проговорився, що весною приїздять у Фастів з Ніжина чимало грецьких купців і привезуть за це наперед свій податок: жита і пшениці вдосталь, та ще й грошей дадуть чимало.

— Прийде весна красна і буде наша голота рясна, — улюблене своє прислів'я все частіш приказував батько полковник.

— Грекам на ярмарковому майдані одведено цілий край, — мають за літо одбудувати собі вулицю із своєю грецькою церквою. Вони вже везуть у Фастів розібрані будинки, комори й клуні. Чекали саниої дороги.

Це була цікава новина. Була і друга новина: гетьман з Батурина наказав фастівчанам виставити на Московський шлях за п'ятдесят верст надійний загін. Грабіжники в поліських руїнах так розплодились, що через них немає проїзду ні державним людям, ані купцям з їхніми караванами.

Так, гуляючи з козаками на масляній, складав полковник списки, куди й кого послати.

XVII. ТАТАРСЬКА РІДНЯ СЕМЕНА ПАЛІЯ

З понеділка — першого дня посту — розіслав Палій усіх своїх козаків, що не знали ніякого ремесла: кілька ватаг у ліс — рубати дерева на будівлю, мисливців — по цінне хутро. Вийхала охоронна ватага і на шлях, а з нею і суддя Федір Пилипович — не так домовлятися з греками, як перевірити, скільки у них жита і пшениці є для фастівчан. Може, доведе-

тється й докупити збіжжя? Бо під час роботи в полі орачі не повинні голодувати без хліба.

Лихопика виїхав у ліс по дерево. Проскура з Василем Лукомкою — полювати. Палій вирішив перевірити полкові книги у канцелярії.

У відсутність Палія Феодосія добудувала ще дві горниці до свого будинку, але не змогла їх закінчити. Вони стояли замкнені, заповнені майном. Там полковник розшукав у старій скрині всі свої книги і зрадів невимовно. Попереносив їх до себе у хрестову світлицю і почав їх розбирати. Натрапив на зошит ксьондза-татарина Франціска Кімерійського, як було там написано латинськими літерами й татарськими словами: «Я — син паші й польської княжни Ядвіги Радзівілл. Батько називав мене Гідастом, а мати Станіславом. Дев'яти років мене викрадено з батькового намету біля міста Бар. Виховали мене єзуїти у Кракові і при хрещенні назвали Франціском Кімерійським. Закінчив я освіту в Римській Академії і приїхав до батьків у Кафу. Старший мій рідний по батькові брат Якуб саме тоді без пам'яті закохався у чорняву співачку-бранку з Борзни, завзяту чорнооку українку Варочку з шляхетного роду Гурків, яку привіз наш батько з походу».

Затремтіли руки в Палія, і він не зміг стримати стогону.

— Що з вами, Семене Пилиповичу? — збентежилась Феодосія.

— Татарин-ксьондз пише про сестру мою Варвару, забрану в полон сімнадцять років тому.

— Прочитайте, щоб і я знала, — попросила Феодосія.

Палій українськими словами переказав перші сторінки зошита і продовжував:

— Варочка день і ніч плакала, співаючи своїх пісень. Якуб наче збожеволів. Мулла пояснив, що українка має природу чарівниці, що її підкорить тільки Магометова віра. Інакше загине Якуб од цієї дівчини. Якубова мати, сама колись з України, полюбила це дівча і за рік омусульманила його. Стала Варочка добродійною мусульманкою Фатіме. А ще через півроку щасливий Якуб одружився з своєю Фатіме. Коли я виїздив з Криму, у Якуба був уже од неї синок Чора. Не знаю більше нікого. Рід Ефенді-Ходжаєвих нині має тільки родину Якубову. Чуєте, серце Феодосіє? Якуб — мій бранець, а батько його — убивця моєї матері й цілої родини. Якуб — чоловік нашої Варочки, моєї улюбленої малої сестрички, що співала краще від соловейків. Коли вона співала, всі ставали німими. Були ми в гостях у Ніжині в Золотаренків. Почув Дем'ян Гнатович Многогрішний сестричку мою і зняв з своєї дружини намисто з золотих талаїв і одягнув його на Варочку:

— Носи на щастя та згадуї гетьмана!

Мала тоді Варочка літ чотирнадцять. Тепер вона повернена в магометанку, продовжує своєю кров'ю рід Ефенді-Ходжаєвих. Де Якуб? У нас чи у Проскури? Не засну, поки не примшу свого швагра випити зі мною варенухи!

І така була у Палія вдача: що забажає, мусить неодмінно одразу ж виконати. Пішов у горницю. Розштурхав там Якуба і привів його в пекарню. Поклав перед ним хліб, пироги, смажену рибу. Насипав у миску куті. Полив її мигдалевим молоком. Заговорив доброю татарською мовою.

А так, у нього одна-єдина жінка Фатіме, що привела йому вже трьох синів і одну дочку. Мати його також з України, з містечка Кодак, дочка священика Свирида Кодацького.

— Так ти небіж мого Корнія? — закричав українською мовою Палій. — Який дивний збіг!

А татарин, не розуміючи слів господаря, зблід, затрусився і впав навколюшки:

— Даруй мені життя! Я злого на тебе в серці не маю!

— Стоуь, біжи до Лихопики, хай негайно йде сюди!

А нещасний татарин з переляку аж посинів, побачивши, як Стоуь надяг похапцем кожух і вибіг з хати. Підійняв його Палій, поруч посадив, пояснив по-татарському. Паша тремтить — страшне для нього ім'я «Палій». Не йме віри щастю Якуб.

— Весною сам одвезу тебе до Криму, а ти одпусти до мене погостювати свою матір і Фатіме з дітьми. Скучив дуже за єдиною сестрою!

Ніякові татарин. Мнеться.

— Адат Магометів забороняє... Як можна дітей посилати до невірних? Матір можна, бо вона стара вдова, а жінці покидати дім чоловіка не можна, — запинаючись, пояснив.

Палій умовляв, частуючи татарина варенухою. Прийшов збентежений Лихопика.

— Цілуй сина своєї сестри Одарки! Ось він, Якуб, — чоловік моєї Варочки...

— Чоловік Варочки? — скрикнув Корній, роздягаючись. — А бодай ти скис! Я вже спав... Чого так пізно покликали?

— Покликав, як тільки сам дізнався.

— Селям алейкум, Якубе! Ти син Одарки, дочки Свирида Кодацького, а я — брат її! — звернувся Лихопика до татарина.

Якуб підвівся. У нього висока козача постать, обличчя з горбатим носом і карими глибокими очима. Вони потисли один одному руки — родичі і водночас вороги.

— Хіба не примітно в нім нашу козачу кров! — відповів на Корнійів погляд Палій і додав: — Це його батько привіз Варочку з нашого хутора під Борзною!

— Стоюся, дай ще глек варенухи! Та не розбуди паніматку полковницю. Що ж? Син за батька не відповідає...

Петро Стоусь весь аж розчервонівся від такої пригоди. Слугував з усією старанністю. Почали розпитувати пашу. Він вже заспокоївся і відповідав охоче.

— Мати й жінка українки, а він анітелень — жодного українського слова не розуміє, — сумно промовив Палій.

— Одарка старіша за мене на двадцять років, і Якуб у неї — шоста дитина... Народився, коли вже й сама омусульманилась; а зростав при султані у Стамбулі, — пояснив Корній.

Якубові близько п'ятдесяти років. Він — товариш дитячих ігор і шкільного навчання Селім-Гірей-хана. Був із ханом не один раз у засланнях на острові Родос. За чигиринський похід султан скинув Селім-Гірея з ханства. Нині за похід під Відень прогнав Ходжі-Гірея й знову настановив Селім-Гірея. Але сам Якуб був завзятим прихильником Мюрад-Гірея, улюбленця татарського народу — кримського хана, що мріяв про бойове об'єднання всіх татар для визволення з-під гніту Оттоманської Порти. Селім-Гірей ханствував ще перед Мюрад-Гіреєм і нині втретє починає своє ханствування, бо мав велику й вельможну рідню і вдачу дипломата.

— Він нам розповідь про тих анахтемських кримських Гіреїв... Хоч знатимемо, проти кого воюємо! — одразу ж вирішив практичний Корній.

Якуб-паша мав чималу освіту й кохався у рідній історії. Через зустріч з родичами тяжка фізична неволя для нього закінчилась. Тепер він ходив у козацькій одежі, їв за Палієвим столом і спав з Петром Стоусем. Він випросив собі паперу і всі дні списував його дрібними арабськими літерами.

— Що ти пишеш, Якубе? — питав свого швагра Палій.

— Пишу для сина Чори історію свого життя. Його з семи років одібрав у мене султан! — тяжко зітхнув Якуб.

Тепер вечорами збиралися до Палія всі, хто розумів татарську мову, слухати про життя кримських ханів. Якуб виявився дотепним оповідачем і, присьорбуючи з кухля варенуху, міг говорити до світанку всю ніч.

— Стоюся, з ока не спускай його, хоч він і рідня нам по крові, та душа в нім бусурманська! Чув, як казав, що вся Україна — Батиева спадщина і належить татарам?

— Батьку, а я вчусь у нього їхньої грамоти. Знайшов я серед книг кілька їхніх. Він зрадив їм, як дитина! Навіть поцілував кожну книгу і до серця приклав, — признався Стоусь.

— Вчися, сину, знання ніколи тебе не обтяжить, а навпаки, ще полегшить життя.

Семен Пилипович зараз звелів топити у своїй хрестовій

світлиці. Там, у кам'яній стіні, у ніші, зробленій для потайної шафи, сам поприбивав полиці й сказав:

— Як розбагатію — залізнi двері сюди прироблю, щоб полум'я не знищило книг!

А поки що величезний перський килим закривав усю стіну від стелі до підлоги і з кутка в куток. У години одпочинку Семен Пилипович подовгу просиджував над книгами.

— Хіба в Києві у нашій академії стільки було книг? А я їх усі порозкладав по полицях, як одбудували після пожежі верхній поверх. Та й у Галятовського, і в Барановича було багато цього добра — книголюби відомі, а я і у них також порядок на полицях наводив! — згадував свої юнацькі роки.

— Сидиш грухлявим грибом над книгами! Пройдьмося до Василькова: Степан Мандрика на іменини дуже запрошував! — казав побратимові Корній Свиридович.

— І розумний чоловік іноді дурницю одчечувить! Та я ж над книгами тільки душею і тілом молодію! Одне те, що юність свою повертаю. Небіжчик Крижанич істину казав: «Мудріших і вірніших друзів, як книги, немає у людини на цім непевнім світі!»

І не поїхав Семен Пилипович до Василькова в гості, а просидів за книгами цілий день.

Якуба всі полюбили. Сумний і тихий, він стежив, щоб нікому не заважати. Дякував усім, навіть дітям. Якуб намагався віддячити Палєві. Він розповів про кожного бранця, хто він є, і тим виявив серед татар фахівців.

Фастівчани саме ремісників потребували. Досі татари ходили тільки прибирати хліви й стайні.

Серед бранців були чинбарі, лимарі, шевці, ковалі, столяри й теслі. Полкові майстерні поповнились робітниками.

Полкова старшина і заможні козаки брали до себе на роботу бранців і за те годували їх.

— Бач, Корнію, не така вже й нетля мої бранці! І користь од них козакам, і полкового хліба не їдять. Такі ловкі чоботи тобі пошили, що я й собі хочу такі!

— Та це тільки два тижні посту минуло! Ще нам вони й вуха об'їдять, поки ти поїдеш з Якубом до Криму. А коли ж то діждемося од них грошей...

— Ох, з тими грошима! Обдурив я свою Феодосію, бо за пашу Якуба та його двох старих родичів викупу не візьму.

— І про що ви турбуєтеся, Семене Пилиповичу?! Хіба я не ваша? А щоб ви знали — кримські столяри мені до вподоби! І за весну вони закінчать наш будинок. Гляньте, як ловко приробили дверці до полиць з книжками.

Обіцяв Якуб привезти свою жінку до Перекопу на поба-

чення з братом. Палій мріяв побачитися з сестрою. Їхати до Кафи полковник не наважувався.

Запам'ятав Семен Пилипович один вечір, вірніше, глуху вже ніч. Засиділись з Якубом козаки. Дотепно розповідав паша про Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, що жили у Криму, і про інших значних козаків запорозьких та бояр і дяків московських. Якуб мав добру пам'ять, а при хані наслухався багато дипломатичних таємниць.

З Палієм сидів його брат Федір, Лихопика і мовчазний та поважний Проскура. За Палієвою спиною примостився Стоусь, він намагався вивчити татарську мову і вже трохи говорив з бранцями.

— Боже милосердний, доки люди будуть ворогувати? Маю я єдину сестру і не можу її побачити!

На ці Палієві слова озвався Проскура по-латині стиха:

— Бо повигадували люди собі богів.

Почув і зрозумів ці слова один Палій. Він повів очима на свого писаря і промовчав.

Данило Степанович Проскура ретельно виконував свої обов'язки полкового писаря. На нім лежало і дипломатичне листування Фастівського полку, і весь його реєстровий облік людей, грошей і майна. У полковій канцелярії сиділо кілька спудеїв, серед них і Артем Лагода: всім було багато роботи. Проскура — строгий начальник.

Палій дивиться на свого писаря. Іжакувате сиве волосся підголено в кружок. Довга борода також підрівняна, але її сіре волосся розрослося по щоках мало не до носа, а вуса закривають губи. І сірі брови стріхою звисають над ясними очима, що, здавалось, були бездонні. Палій був такий збентежений зауваженням Проскури, що ледве дочекався, поки гості почали розходитись, і затримав писаря.

— Данило, мушу з тобою про важливу справу порадитись.

Вони zostались удвох. Палій зняв нагар з свічки, та ще й другу запалив.

— Данило, що ти сказав по-латині?

— Семене, брате коханий, нікого в мене тепер немає, крім тебе! Люблю тебе, орле України...

Палій махнув нетерпляче рукою:

— Тю на тебе! Хіба я дівчина? І ти — не молодик. Чи я вірно зрозумів, що ти промовив? Повтори!

— Я сказав: люди повигадували собі богів. І це — правда, яку я здобув своїм тяжким і дуже тяжким, Семене, життям! — І Проскура сховав обличчя у тонких і вузьких долонях.

Палій кілька разів пробіг по своїй хрестовій світлиці й сів

поруч писаря. Він дивився на Данила Степановича з невимовним жалем і жахом:

— Даниле, ти ж учень Петра Могили! Ти ж — архімандрит, ігумен Чигиринського монастиря... О Даниле! Яке нещастя, що помер восени Гізель! Він би допоміг тобі...

Палій, прибитий тяжким горем, дивився на Проскуру, немов бачив на ній ознаки чуми.

— Брате Даниле, про це нікому не кажи! Тебе, напевне, вразило тяжке нещастя. Я допоможу тобі його пережити.

— Ні, Семене! До цього я прийшов сам за допомогою Бекона й інших письменників. Християнство своєю інквізицією знищило мільйони людей, але не змогло вбити людського генія! Там, у Лондоні й Парижі, є вже багато людей, що визволили себе з «божого рабства». Матимеш час, приходь до мене, я покажу книжки, в яких все це переконливо пояснено.

Проскура казав спокійно, не хвилюючись: в голосі чулася втома. Говорили обидва з обережності латинською мовою.

— Ні, Даниле, ти од мене не тікай, бо я не засну. Як же це люди створили, кажеш... — не міг вимовити Палій слово «бог». — А біблія і священне писання?

— Все написано людьми, Семене! Все для того, щоб володарям було зручніш та легше тримати в покорі народ. Люди від звірів відрізняються тим, що не задовольняються тільки їжею і теплом, а прагнуть красивого життя. От їм і обіцяють таке життя після смерті — в раю! — гірко вимовив Проскура.

І зараз Палієві здалися вуси і борода на обличчі Данила Степановича природною хитрою машкарою.

Полковникові було страшно і в той же час хотілось перемотти в собі страх.

— Коли сьогодні в церкві Пафнутій підніс до тебе чару і голосно вимовив: «Причащається раб божий Симеон!» — у мене перевернулось все нутро, і я подумав: «Яка трагедія України, що її вожді все ще думками перебувають у чорнім середньовіччі і щиро вважають за честь бути «божими рабами».

Тремтів у Палія голос, коли він запитав:

— Коли ж ти перестав вірити в бога?

— Того дня, коли висповідав і причастив митрополита Йосифа Тукальського, — за добу до його смерті. Ти знаєш, що людина перед смертю потребує розповіді все, що зберігала, як таємницю, довгі роки...

Палій пригадав, як помирав Іван Сірко, і ствердно хитнув головою. Дивлячись один одному вчі, говорили майже пошепотом, перейшовши з латині на рідну мову. Проскура палко переконував Палія. А полковник, зачарований змістовним життям Данила Степановича, не міг наслухатися його спогадів.

Заперечення існування бога Палій почув сьогодні вперше, і воно не могло не вразити його релігійну свідомість.

Феодосія, що прjala з матір'ю в пекарні на печі, вдосвіта ввійшла у хрестову світлицю і промовила:

— А що мої пани полуночники бажають на снідання?

Проскура здригнувся саме на словах:

— Так він оповідав...

Палій по-хлоп'ячому винувато посміхнувся і сказав:

— Якщо ваша ласка, то дайте малаю!

* * *

Того дня надвечір фастівчани, супроводячи великий караван грецьких купців,— мусили його спинити під Фастовом. Найповажніших з греків сотник Тиша привів до Палія саме надвечір. Купці їхали через Київ і Львів, де були в них торговельні справи.

— Але є у нас і кримські греки.

Паша Якуб, що був при гостях, щось запитав по-грецькому. Йому відповіли.

Палій погано пам'ятав грецьку мову, яку вчив в академії. Він зрадів, що має у себе свого перекладача. І гості довго засиділись у полковника, а ночувати пішли до Пафнутія.

Вранці, вирядивши купців, полковник із Стоусем поїхав до діда Снятенка, що прислав по нього. А ввечері, повернувшись додому, був вражений звісткою: Якуб утік з греками.

Паша залишив лист, писаний по-татарському. В нім Якуб дякував Палієві за гостинність. Обіцяв улітку привезти жінку в Перекоп. Сповіщав, що у нього є список всіх Палієвих бранців і обіцяв переказати їхнім родичам, щоб поспішили з викупом.

Всі сподівалися грози, але Палій сприйняв звістку спокійно:

— На місці Якубовім так би і я зробив!

Тільки Матяш Морозець, що тепер працював у полковій канцелярії, докоряв Палієвого джуру:

— У мене татарин нізащо не втік би!

Палій наказав не говорити про цю втечу бранцям і між собою не базікати.

— Він — мій родич, був моїм гостем і міг поїхати додому, коли це знайшов для себе потрібним.

XVIII. НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ

Повесні збирався Семен Палій виїхати на Січ. Боліло серце старому запорожцеві за козацьку честь і славу.

Ян Собеський видав універсал. Король у своєму універсалі

відав козакам усі міста і села колишніх Богданових полків — Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Кальницького і Білоцерківського, а крім того, обіцяв за військову службу гроші та вольності.

Гетьман Самойлович також видав універсал, в якому нагадував козакам усі кривди поляків та облудність їх. Правобережжя лежало в безлюдних руїнах, і гетьман непокоївся, щоб козаки його полків та посполиті сіл Лівобережжя не спокусились королівським універсалом. А надто ті, що були зігнані три роки тому з правого берега.

А щаслива хліборобська весна радувала надією на багатий врожай. Після тепла сонячної осені та короткої сніжної зими настала погожа рання весна. Глибокі сніги почали повільно танути ще в лютому. Фастівчани виїхали орати, як тільки трохи протряхла земля. Густим зеленим руном тишила очі озимина. Федір Пилипович склав вигідну умову з грецькими купцями і привіз вдосталь збіжжя, не журився вже полк хлібом.

Полковник — щодня в полі з орачами. А жінки з коноплями, та льоном, і городами клопотались біля своїх хат.

Великдень того року був ранній — 29 березня, а фастівчани вже управились і на ланах, і на городах.

Ім треба було квапитись, бо мало не у всіх стояли недобудовані хати або клуні, комори, хліви та хижки. Не всі поробили горожу навколо садиб.

Полковник поспішав з добудуванням острога. Без фортеці населення у повсякчасній небезпеці, бо не сидіти ж козакам дома, а мусять чинити промисел, повинні служити державі.

На полковій раді, що одбулась по великодню, всі сотники, наперед договорившись, виступили з пропозиціями одпустити частину козаків на промисел.

— Старих запорожців, ми, батьку, вже не перевчимо! Самі не робитимуть і інших будуть баламутити... Хай користь полку хоч промислом приносять! Козацька шабля більш дає прибутку, ніж хліборобське рало, — казав сотник Пляка.

— Каролеві Тишкевичу або Данилові Федоровичу допомагатимуть грабувати панів та за панські скрині класти козацькі голови? — сердився Лихопика.

Мусько Тиша доводив:

— А для полку, Корнію Свиридовичу, корисно знати, що робиться і у цих полковників-банітів. У мене є козаки, і у Данила, і у Кароля, і в інших полковників-ляхів. І мої козаки, вам це відомо, велику послугу полкові не раз чинили!

— Он Яким Вечірка одпустив на промисел Юхима Чолюка з десятком вибраних козаків... А вони зникли, як бульби на воді. Я ще ж їм доручив і полкові вози з майном привезти.

— Такий хоробрий отаман був! Такий надійний козак,— з жалем махнув рукою Лихопика.

Відчув Семен Палій, що в полку не все гаразд і кидати Фастів йому не слід.

Греки ще в санках привезли свої розібрані будинки, навіть і церкву з попом-греком та робітників. Аж двадцять родин, а у них у кожній родині по кілька одружених братів, ще й з батьками вкупі. На великдень вже правилася служба у грецькій церкві. І половина вулиці вже височіла рубленими будинками з різьбою навколо гонтових дахів, вікон та високих з приступками ганків. Грецька вулиця прикрасила місто.

З-за Волги привезли теслі-кріпаки свої родини, що їх просто викрали з панських сіл. Це все — біднота. Їх записали в міщани, як і греків, а полк дав теслям роботу і все продовольство. А тут ще Яким Вечірка таки висватав кохану Уляну і ніяк не повернеться з заручин... З Києва, мабуть, майнув до батьків у Гадяч, а звіттіла — до діда під Пирятин. Вечірчина сотня в полку найбільша — до трьохсот козаків вона має. Більше половини їхніх родин ще не у Фастові. Турбується Палій, що немає так довго його улюбленця — красеня сотника... Має на нього залишити полк, бо Лихопика цього разу іде з полковником.

Співає весна у Фастові.

Зазеленіли береги Унави ніжною весняною травою. І козачки вкрили ту зелень сірими довгими полотнами. Яких тільки тут полотен не було! І льняні, і з матірки, тонісінькі, і грубі, плоскіні, й зовсім товсті, з клоччя,— для ряден. Були і вузькі десятки, і двадцятки, а Мотря Тарасівна та обидві Чолоюкові порозстелювали широкі тридцятки. І кожна ткаля при своїм полотні пильнує, щоб весняне сонечко добре вибілювало її тканину: тільки воно просохне, як вже і поливає його з відра. Ті набирають з річки воду, інші дбайливі хазяйки носять з хат міцний луг — тоді швидше вибілюється полотно. А щоб часу не гаяти,— вишивають або шиють та співають. Аж дзвенять береги від тих співів.

Полковник Палій, як куди іде, обов'язково проїздить тепер повз полотно.

Над усіх ткалі й пряхи шанують у Фастові невістку з її свекрухою Чолоюкових. Їм у церкві щонеділі виносить паламарчук по проскурі. Розстелили Чолоюкові свої полотна, довгі й тонкі. Дівчатка-недолітки мов метелики над ними пурхають, поливають або вишивають, але смутні, не співають. Немає батька з походу! Не повернувся старший син. У чорній журбі козачі родини, і паніматка полковниці все розважає Феодосію Несторівну, що саме чекає сьому дитину.

Цієї весни у Фастові засіяли льоном і коноплями утрое більше землі, як торік: жіноцтва побільшало, а козаки обірвались. На роботі сорочки, мов на вогні, горять.

Кожна родина на великдень приносить паніматці полковниці на ралець шматок полотна. З наказу Семена Пилиповича Феодосія покраяла сорочки з того полотна і пороздавала дівчатам їх вишивати. Більшість козаків, особливо безсімейних, тільки сонце пригріло,— ходили в будень голі до пояса, без сорочок. Сотничихи взяли приклад з полковниці і також почали клопотатися сорочками для козаків: «Хоч би мали вони в неділю в чому до церкви вступити!»

Перед святом вознесіння нарешті повернувся отаман Чолюк зі своїм десятком козаків. Він щасливо вивіз із схованки у Львові решту полкового майна — три кованих великих вози. А забарився так довго через те, що він з двома козаками був тяжко поранений. Одпущений полковником на промисел Чолюк пристав до нового гетьмана Могиленка, який вибивав з подільських міст турків. Але турки в Студениці упорядили козакам таку засідку, що Андрій Могиленко з неї ледве втік з тридцятьма козаками.

— Розлючені турки на капусту посікли там кількасот козаків,— розповідав Чолюк.

— Та хіба тому п'янчuzі булаву тримати? — вигукнув обурений Палій.

Чолюк ще не оправився від рани. Недужий був і хоробрий Сокіл. Обох поранено в груди. Отець Пафнутій сказав:

— Оце б Чолюка та Сокола висвятити на священиків. Обидва добре письменні, обидва кохаються у господарстві й тямущі бойові козаки. А я б давав лад і допомагав їм!

Пафнутія підтримала полкова старшина. Вирішено за літо збудувати у Фастові ще церкву на околиці. Старий Пафнутій вже не мав сили вправлятися. Бердичівський попович Борис Хлібань, що був у нього за помічника, через свою молодість не користався належною пошаною. Старші козаки, а ще більше жінки, одмовлялися сповідатись перед молодим попом.

Данило Степанович, що за цей час виявив себе у Фастові за мудрого лікаря, засвідчив:

— Вже Чолюкові й Соколові не воювати більше. У обох тяжко пошкоджені легені.

— Обидва — чесні й хоробрі козаки, тож і попи з них будуть добрі,— погодився Палій.

Отець Пафнутій зрадів:

— На зелені свята обіцяв до нас ізнову приїхати превелебний панотець Іоаникій, то якби парохвіальна громада їх обрала, ми могли б їх обох і послати у Чернігів на висвячення.

— Громада — великий чоловік! — відповів Палій.

Чолок привіз від Данила Братковського зі Львова у подарунок кілька книг і королівський передрукований універсал.

На свято у Фастів приїхав Захар Карпович Іскра з Кришталем і Дроб'язгою. Гостям казав Семен Пилипович:

— Цей універсал — оманлива принада не для нас, а для Запорозької Січі. До мене на великдень приїздив і білоцерківський комендант Ернест Брандт. Сказав: «Як добрий сусіда, приїхав віншувати вас із святом». Ха-ха-ха! А я йому у відповідь: може, за королівським універсалом маєте наказ здати мені Білу Церкву? При батькові Богдані не було Фастівського поаку, а тільки Білоцерківський, мовляв! Хитрий німець прийняв мої слова за жарт.

Запорожці були неспокоїні за свою матір — Січ. По смерті Сірка старі січовики розійшлися з неї: хто в монастир, хто мав родину — до дітей і онуків доживати життя, а хто — на власні зимівники-хутори. І тільки вже ті з патріотів запорозьких zostалися на Січі, яким тільки там вільно дихалось. А молодих січовиків не було кому дисциплінувати: кошових обирали і швидко скидали.

І Дроб'язга з обуренням казав:

— Грицько Єремеєнко вже на Січі за кошового! Сором і ганьба нам усім, що цьому гульвісі дали господарство славного Івана Сірка.

— Брати мої, їдьте до Андрія Могиленка. Доки цей п'яничка буде за нас перед королем звітувати? Поки ми Самусеві не здобудемо у короля гетьманської булави — не можемо бути спокійні! А я подамся на Січ,— казав Палій.

Іскра із своїми старшинами погодився їхати з Палієм. І полковник поспішав до кожної справи призначити надійного козака.

Лихопика їхав з Палієм, і невідомо було, як довго вони будуть відсутні.

Вечірка повернувся перед зеленими святами. З своїм сотником приїхали ті козаки, що для них земля у Фастові ще не була наділена. Мусив сотник збудувати собі дім і все господарство за літо, бо його весілля призначено на 1 вересня — Семенів день, полкове свято у Фастові. Яким Вечірка хвалився наперед, що його весілля згадуватимуть і онуки. Греків, татар і росіян-волгарів — всіх майстрів кинув сотник на будівання своєї садиби. Сам Перепелиця привіз Вечірці два вози з найкращими кахлями для груб у світлицях. На одну — зелені з усякими звірами, кожна кахлина ще й обведена візерунком. А на другу грубу — блакитні кахлі з запорожцями та ляхами — одна від одної цікавіші. Казали у Фастові, що дід

Корній не поскупився на золото для свого улюбленця онука. Яким Вечірка неспроста побратався з грецькими купцями.

Другий не менш щасливий за Вечірку Паліїв сотник — Остап Цвіль — також цього літа остаточно добудував свій дім; на нього полковник залишав будівництво острога. Гордий сотник своїм сином Гнатом:

— Він в мене охрещений по-козацькому, порохом! Гнат Остапович у Фастові відкрив першу корчму — правдивий козарлюга!

Сотник Пляка також зостався у Фастові на літо: йому доручив Палій допомагати Феодосії добудувати свою оселю.

Хворовитий Федір Пилипович просив брата звільнити його від служби полкового судді:

— Усі будуються... Усі хапаються власне хазяйство завести, а я мушу тільки про полкове дбати. Адже робітників, майстрів тих, у нас мало, то буде мені це літо за турецьку тяжку неволю! Може б, ти, Семене, пожалів мене? Данило Степанович — чоловік мудріший за мене, і в нього Артем Лагода совісний помічник... Я б справився за писаря.

Хоч як умовляв старший брат, Семен не погодився. Так і zostались: Проскура — писарем, а Гурко — суддею.

Вже в дорозі Лихопика дізнався про справжню причину:

— Проскура — в бога не вірить! Як же я можу мати у своїм полку безбожного суддю?

— А бодай ти скис!.. — почав був добродушно обозний, але глянув на Палія і змовчав.

Полковник їхав на новому своєму коні. Ворон був дуже змучений, і Проскура з Гаяною таки переконали його залишити коня на лікування. Важкий був Палій, і не кожен кінь міг винести на своїм хребті тягар велетня. Під Віднем шукали полковникові коня і не знайшли. Лихопика викохав цього жеребця з свого лошати. Шуліка — гарний чорний кінь, легко несе вершника, але потребує нагая — інакше не слухає. Це сердить Палія, псує настрій згадкою про отруєного Крука.

Палій кілька раз потягнув нагаєм Шуліку і помчав чвалом. В його уяві постало обличчя Проскури, коли він сказав:

— Ніякий раб божий ніколи не збудує своєму народові довговічного миру!

Не погоджувався Палій з Проскурою. Не раз потім вони подовгу сперечались, затаюючи від усіх тему, яка їх роз'єднувала. Дивна річ, Семен Пилипович знову відчув у собі непевність. А що може бути гірше за глибокий, захований від людських очей сумнів у власних силах? Невпевнена в собі самій, людина інакше поводить, їй починає бракувати рішучості, вона звертає увагу на дрібниці.

«Цвіль каже, що у Москві не буде царя, поки не виросте царевич Петро, а це — найменше десять років. У короля тільки один-єдиний клопіт — перемогти турків. Попович у Батурині царює, як сам хоче: засилає до Сибіру невгодну старшину, а собі привласнює її багатство. Вже на своєму поставив: його зять Федір Шереметьєв їде у Київ воеводою... Тепер не буде поповичеві аж ніякого впину. По своїх селах позавадив уже справжню панщину! А за гетьманом і вся старшина та полковники тільки про те і дбають, щоб вольних козаків у посполиті повернути, рабами поробити!»

Щосили вдарив нагаєм коня.

Чорні думки грізними хмарами закривали перед Палієвими очима безлюдні руїни міст і сіл, що повз них проїздив зараз, сонячного весняного дня. Везли фастівчани двох старих Якубових родичів та одинадцятьох хворих татар: їх одпустив Палій без викупу, щоб вони подбали про викуп решти бранців.

Лихопику не турбували думки про високу політику сучасних йому володарів світу. У Фастові його ідеалом життя став дід Пилип Снятенко. Поставивши собі у місті будинок, Корній Свиридович вже мріяв про затишний хутір для своєї родини. Мокрина ходила останні дні. І коли б не Якубів лист, переданий через грецьких купців, де він сповіщав, що привезе до Перекопу свою матір — сестру Корнія Свиридовича Одарку, обозний нізащо в світі не пустився б у цю подорож.

Він пригадає сестру Одарку бездітною молодницею. Було йому шість років тоді, як татари полонили сестру. Знає її більше із спогадів матері, яка хворіла і тужила за улюбленою дочкою і все нарікала на нелюбого зятя. Признався вголос:

— Ніяк не пригадаю, як називався сестрин чоловік.

— Онопрій Юхимович Неїжмак, писар Муштині сотні Білоцерківського полку.

Обозний глянув на дяка, що давно вже їхав поруч. Упросився старий з козаками. Служив у хутірській церкві з отцем Мелетієм і допомагав на пасіці ходити за бджолами.

Був висхлий і сивий, від мощей у Лаврі тільки тим різнився, що рухався і говорив. В очі всі звали його дідом, а за очі дяком, і здавалось, що старий вже сам забув, як його звать. Почувши зараз ім'я свого швагра, Лихопика глянув на дяка:

— Ви знали Онопрія Неїжмака?

— А знав,— відповів той байдуже.

— То він помер чи забитий?

— Ні, ще живу,— тим же байдужим голосом відповів.

«Не глухий, і очі має добрі, та, видно, і в серці щось зберіг, коли так домагався, щоб його з собою взяли»,— подумав Лихопика і вже не розпитував швагра.

Після того як Палій відпустив своїх полонених татар, йому довелося чекати три доби. Увечері з'явився Якуб з сином Чарою, що був повернений батьком цієї весни з Стамбула.

Мав хлопець п'ятнадцять літ. Палієві здавалось, що він самого себе бачить у цім пишно одягненим турчаті. Дядько і небіж один одному сподобались. Хитрий паша це одразу помітив.

Хан мало не стратив пашу Якуба — вчителя його полонених синів. Хвалити аллаха, вже всі три ханичі у своїх матерів зараз одпочивають після злигоднів полону. Немало за них віддав хан бранців-християн та золота! Ще в Москві, й у Варшаві, та на Україні бранці ждуть викупу. Якуб зібрав для Палія викуп. Татари дуже збідніли. Не за всіх внесли гроші. Є такі, що хочуть обміняти на козаків-бранців. Палій враз спалахнув, зацікавився іменами. Якуб дістав список полонених.

Тим часом козаки освіжували жирного барана на вечерю. Заради учти Якуб пригнав до Палієвого намету десяток одгодованих баранів, привіз чимало виноградного вина, мішок борошна та рижу, ізюму і садовини. Слова свого паша Якуб додержав — привіз матір і жінку свою на побачення з їхніми братами. Поспішали їхати, з Кафи не близька дорога до Перекопу, через гори мусили переїхати. Втомилась. Хай одпочинуть жінки. Повечерявши, паша Якуб з сином від'їхали. Лихопика вирахував, що вже промарнували тринадцять днів.

— Той скажений Вечірка за цей час міг такого у Фастові наробити, що буде на рік мороки!

— Нічого, йому не дозволить паніматка, — впевнено зауважив Семен Пилипович.

— Ти, Семене, зовсім обабився! — зітхнув Корній.

— Зовсім ні, я ще йду до своєї зірки — козацької Спарти на Правобережжі... А ось ти, Корнію, вже дійшов! Про хуторець і пасіку мрієш. Що маю робити? Мій побратим мене дочасно покидає.

— А бодай ти скис?! Я тебе покину тільки тоді, як смерть мене вхопить з цього білого світу.

— Чи мені потрібне твоє тіло? Душу свою, розум свій, як і всі ці роки, полкові віддавай, а не ховай для себе. Хіба ти не бачив, що у Корсуні в Іскри з господарством ніяк не ладиться? Чому ти не хочеш допомогти?

— Тобі, Семене, серце болить за цілий світ! Ти на нашу Фастівщину поглянь! Нам і самим не вистачає добрих хазяїн. Набрал у полк гультяїв, як отой пашекуватий Держикрай.

— Затям, що коли у Корсуні, в Брацлаві і в Самуся козаки не візьмуться як слід за хліборобство, то нас через двадцять років виженуть біскупи з Фастівщини! — сердито крикнув Палій і схвильований вийшов з намету в зоряну ніч.

Вранці-рано їхали на побачення.

Білий намет Якуба-паші був по той бік невеличкої весняної річки. Кримські гори за наметом у далечині здавалися великою і грізною фортецею.

Шуліка серед річки спіткнувся, і через це трохи підмокли шкіряні торби з коштовними подарунками сестрі. Старий дяк переходив річку оддалік, кінь у нього був малий і боязкий. Лихопика не віз сестрі подарунків. Якуб-паша обіцяв ще у Фастові одпустити матір свою погостювати до родичів. Козаки побачили біля намету ресорний критий візок.

Жінки зустріли козаків з одкритими обличчями. З Якубом, що зустрів гостей на березі, і з Чорою увійшли до жінок троє.

Першим — Палій. Він скинув шапку, щоб підкреслити, що не визнає татарського звичаю. Низько уклонився жінкам. За Палієм скинули шапки і Лихопика та дяк.

Перша хвилина тяглась довго. Якуб зробив синові знак і потихеньку вийшов. Тоді Лихопика прогугнявив через свій незмінний білий башлик:

— Чи свою рідну мову не забули?

— Чому замотав, братику, своє обличчя? — запитала старша жінка. Була висока, огрядна, з обличчям без зморщок і з волоссям, пофарбованим червоною хною й заплетеним у два десятки кіс, що спускалися нижче пояса.

Висхий дяк спинивсь у кутку біля входу й окам'янів там.

У просторому наметі біля багаття, що вже тільки червоніло жаром, на килимі наготовлено пригощення. Обидві жінки були пишно одягнені в турецьке вбрання, за звичаєм татарських багатих панів. Сестри не кинулись до братів у обійми. Вони вклонились і мовчки усміхались. Все в їхніх постатях було чудне, мов вимушене.

Варвара нагадувала Палієві дочку. Така ж висока і струнка, а обличчя — наче з білого мармуру. Шаровари, черевички і по талії пошите вбрання підкреслювали красу тіла.

Палій підійшов до сестри й взяв її білі, ніжні руки.

— Ці руки не жали й не прали, не сапали городу, не прями, навіть і не шили... Що ж ти робиш, сестро?

— Маю для роботи чужі руки, брате, — відповіла.

— Невільниці на тебе роблять?

— Ні, брате, у нас немає в домі невольників. Матері тяжко їх бачити. Татарських бідних жінок вистачає для хатньої та іншої роботи.

І Палієва сестра з ніжністю глянула на свою свекруху.

У цю мить Лихопика скинув башлик і тим викликав сльози обох жінок. Поки Палій розмовляв з Варварою, Корній Свиридович розповів про Стефана Чарнецького...

Почувши, що жінки плачуть, увійшов Якуб-паша і запросив гостей снідати. Тоді всі звернули увагу на дядка, що безмовно сидів на килимі в кутку.

— А то що за чоловік з вами, брате?

— Сама запитай його. Упросився, щоб тебе побачити!

Дяк підвівся і, уклонившись, промовив тремтячим голосом:

— Хіба не впізнаєш, Одарко?

Був маленький, висхлий, з ріденькою сивиною, вдягнений у старий-старий козацький жупан, що висів на його худих плечах чувалом.

На повному обличчі Якубової матері відбилось напруження.

— Я так давно з Кодаків... Син мій он вже посивів!

— Онопрія... дружину...— видавив з себе бідолаха.

Пишна татарська пані повнозубо посміхнулась і зробила гостинний рух. У голосі її зазвучала холодна чемність.

— Тоді прошу вас, Онопрі, бути моїм шановним гостем!

— Дякую за честь! — низько вклонився дяк і, вдягнувши шапку, вийшов з намету, гордо закинувши голову.

Лихопика провів його схвальним поглядом. Палій розпитував сестру про її життя. Барвара не ховалася, що любить Якуба, і дякувала братові.

— За що мені, сестро, дякуєш? — запитав гірко.

— Не суди мене, братику, що я... щаслива! Полюби дітей моїх — вони ж ні в чому не винні.

— Чора не вміє по-нашому розмовляти!

— У Стамбулі жив аманатом. Коли б я знала, до тебе краще його послала б!

Сестрин сум і довір'я викликали в Палія ніжність.

— Чи пригадуєш, Варочко, як ти співала у Золотаренків пісню про сестру і брата тої останньої твоєї весни на батьківщині? Дем'ян Гнатович тоді подарував тобі намисто з золотих дукачів. Заспівай цієї пісні, коли пригадуєш, прошу!

— Не можу я вже, братику, співати! Поховала я двох синоків, від віспи померли. А мусульманський адат забороняє матері, в якій діти вмерли, співати й грати,— сумно пояснила.

— А пісню не забула? — І Палій стиха заспівав:

А виглядай мене, сестро,
як будуть о Петрі сині озера замерзати,
а о святім Василії калина білим цвітом процвітати!

Гей, добре ж ти, братику, знаєш,
добре ти, братику, відаєш:
що синім озерам о Петрі не замерзнути,
а о святім Василії калині білим цвітом не процвітати...

Одарка заплескала в долоні. Увійшла немолода татарка і подала всім воду — вимити руки.

Гості з Якубом і Чорою сіли на подушках і почали снідати. Обидві господині частували, а самі не їли: адат забороняє жінкам їсти разом з чоловіками.

Повернувшись з першого побачення з сестрами, побратими довго палили мовчки свої люльки і рано полягали спати.

Якуб-паша другого ранку прийшов сповістити, що невільників-козаків приведуть через три дні. Лихопика спохмурнів:

— Я б і сьогодні повернувся додому.

— У мене таке враження, що Якуб не одважується нас про щось важливе просити, — вимовив Палій.

— А бодай ти скис! І вигадаєш!.. Щоб цей татарин міг нас про щось просити?

— Не просто татарин, а рідний твій небіж.

Палій вірно примітив. Того дня сестра сказала йому:

— Якуб боїться за сина. Вороги набрехали на Якуба, і хан все ще в гніві. Ми боїмось, що Чору знов заберуть до Стамбула. Можуть покалічити хлопця — свнухом зробити. Коли б ви забрали Чору з бабою до себе, а ми пустили б чутку, що вони попали в полон... Тоді зимою з усіма купцями вони повернулись би. За той час хан перестане гніватись.

— Чора у Фастові має, здається, крім двоюрідного діда, ще й рідних дядьків.

За кілька днів обидві жінки помітно відмінились. Вони вже не пишались своїм щастям, а цікавились життям на батьківщині. Розпитували про родичів і знайомих. Одарка довго розмовляла з Онопрієм Неїжмаком. І Лихопика похвалився:

— От ще маю халепу! Таки мушу везти Одарку до себе в гості! Хоче побачити батьківщину.

— Чого клопочешся? Одарку повезе й без тебе її чоловік. А ти завези Феодосії гроші. Мабуть, у неї вже досі їх катма. Обдурив я дружину — подарував бранців, а потім їх дурно випустив або на козаків проміняв.

— Я не відмовлюсь везти. Але татари є татарами: щоб, бува, погоні не вчинили та не одібрали. До Козачих Бубликів не кидай мене!

— Хай вже буде твоє зверху!

І якось сталось так, що дяк знайшов своє ім'я й прізвище.

— Де ж це старий Неїжмак?

— У візку з жінкою сидить. Бачите, на його коні Чора їде.

— Онопрію Юхимовичу, вас батько кличуть! — звертались тепер козаки до дяка.

Тільки на обрії в блакиті затемніло верховіття дубів, — забилось від туги й тривоги серце в Семена Палія. Кохались запорожці в дубах. Берегли дуби на Січі, не рубали їх і зимою в люті морози. Натомість привозили паливо для печей.

Попереду себе послав полковник сотників — свого, Тишу, і з Кременця Торговиченка, з довгою валкою «борошна»¹ для козаків. Одбили паліївці це королівське «борошно», що було послане гетьману Могиленку. Одібрали вози з кіньми, а охорону одіслали до короля.

«Забираємо на Січ за обіцяну королівську платню! Піднімали козаків і не дали торік, і за це так учинили-сьмо! Хай король знає, що ми всі з полковником Палієм йдемо за пороги!»

Семен Палій похвалив козаків. Сам він поїхав на зимівники старих січовиків. Одвідав Левонтія Коржа. Побував у Трохи-ма Троцька. Переночував у Петра Гука і разом з Савою Брекалом та Іваном Стягайлом під'їхали до Сіркової могили.

Був гроб обсаджений кучерявою могильницею, а навколо посипаний золотим дніпровим піском. І лежали круг могили товсті вербові колоди замість лав — по всьому примітно, що часто одвідували запорожці свого батька.

Ось і зараз хтось сидить. У вечірніх сутінках спочатку й не впізнали сивоусого Гаврила. Привітались.

— Король послів прислав. Кошовий наказав скрізь скликати січовиків. Розійшлися небораки, бо на Січі від великод-ня й хліба не пекли: ні гетьман, ні король цієї весни харчів не прислали.

— А де ж послі?

— За Дніпром, у наметах ждуть,— пояснив Гаврило.

Семен Пилипович Perezирнувся з Брекалом і Стягайлом.

— Чому ж ми не бачили наметів?

— Їх гіллям поприкривали з наказу батька кошового, щоб з шляху непримітні були!

— І ти, Гавриле, звеш цього пришелепуватого Грицька батьком? І в тебе язик не відсох? — grimнув Брекало.

— «Що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний!» — глузливо заспівав Стягайло пісню, складену про Сагайдачного.

— Хто є на Січі зараз з чесних січовиків? Збери їх, Гавриле, у Богунський курінь: треба нам порадитись, як послів королівських краще привітати! — зареготав Палій.

Богунський курінь на Січі — Палієва бойова родина. Тут він вперше жив з Корнієм, як вони спудеями втекли з Київської Академії на Січ. Цей саме курінь молодий Семен Гурко мало не спалив, і за це старі запорожці й прозвали його Палієм. Взагалі ця назва «Палій» увесь час якось чіплялася до молодого чорноокого велетня, аж поки так до нього пристала, що вже її не позбутись.

¹ «Б о р о ш н о» — щорічна плата козакам продуктами і речами: хлібом, салом, сухою рибою, полотном, сукном, кожушиною та шкурами для чобіт. «Борошно» збиралось з селян і міщан.

— Як почув Грицько Єремійенко, що ти, Семене, на Січ приїхав, — ураз жирний багач-дука занедужав і звелів везти себе у Кам'яний Затон! — сповістив Петро Гук, що приїхав слідом за Палієм.

Довго тієї ночі пили старі січовики у курінного отамана Андрія Кислиці і радились, як дуків-січовиків перемогти.

— Грицько Необачний гірше татарина козачими головами торгує! — скаржився Кислиця.

— Король тисячу червінців прислав, то їх сірома і не побачить! А за непослух козаків карають...

— На Січі такі порядки дуки-багачі позаводили, що очі від сорому вилазять!

— А ви не знаєте, що панам-дукам робити?

— Бідні немовлятка беззахиснії?

Паліїв регіт не затихав до світанку. Вранці полковник про щось довго радився з своїми фастівчанами, які розповідали:

— Кошовий послав з Кам'яного Затону ляхам паляниць, свіжої риби та жирних великих пров'ялених рибців!

— До Грицька поїхали його піддабузники...

Минув день. У Січ звідусіль з'їздилися запорожці. Семен Палій увесь час на людях. Жартує. Регоче. А вночі знов у Богунському курені в отамана поминають батька Сірка. Кухарі понесли туди вепра на рожнах прямо з полум'я — жир так і капає з нього. І знов чути заливчастий регіт Палія...

Нарешті був назначений день прийому королівських послів.

На Запорозькій Січі здавна любили бучну помпу. І тепер пишно прикрасили січовики просторий майдан. На древніх дубах розвісили корогви своїх прославлених куренів, знамена, одбиті в боях у ворогів. Герб вельможного коша низових козаків так і сяє золотом. Великі килими розстелені для послів і січової старшини. Грає музика. Б'ють котли.

У страусових перах і коштовних самоцвітах на одягу і зброї під'їздять королівські послі із своїм блискучим почтом. Молоді січовики чемно забирають у послів коней. Попереду йде огрядний пан Монтковський у пишому малиновому жупані із згорненою королівською грамотою у руці. За ним виступає з підстрибом, у жовтогарячому жупані вже підстаркуватий цибатий пан Порадовський, за яким несуть два польські жовніри шкіряний мішок з золотими червінцями.

Січовики вдоволені зовнішнім виглядом послів: не молоді і в чинах вони, та й почет пишно вбраний — король пошану свою до коша виявляє.

Приймає послів наказний кошовий Іван Стягайло — друг і товариш покійного Сірка.

У кармазинових червоних жупанах стоять виборні січові старшини. Рядова січова сірома оточила майдан, одягнена в те, хто що має: у жупанах синіх і просто в білих сорочках, хто з ратищем, хто з списом, не всі з рушницями, але всі при шаблях і в шапках.

Вітання — довге й урочисте. Сурмлять сурми, б'ють литаври. Нарешті пан Порадовський узяв з рук пана Монтковського королівську грамоту і почав її читати. Голос у нього гучний, вимовляє він кожне слово виразно. Король обіцяв запорожцям великі вольності і щедру платню.

— Це ми чули торік від королівського посла полковника Макухи! Вольності — смерть на Карпатах, а щедра платня — на тім світі червоним жаром! — чути з натовпу сіроми.

Пан Порадовський на цілу октаву підвищив голос. Король закликав запорожців з собою на зиму за Дунай, а в рахунок платні посилає тисячу червінців.

— За Відень ще не розплатився ваш король! На Карпатах Менжинський поклав наших козаків кілька тисяч! — чути голоси з лав сіроми.

Рівний голос пана Порадовського ще голосніш лунає... Король обіцяє навесні запорожцям нові гармати й послати їх здобувати Очаків...

— Немає дурних — усі подружились! — регочуть козаки.

— Запорожцями вже пани-ляхи командують!

— Ще мати Січ не дала королю згоди, а він вже їй наказує! — кричать.

І сірома все наближається до панів послів. Де ділись сині жупани й сорочки! Повиходили у самому лахмітті, голі по пояс і босі. Ці вже не реготались.

— Нас за Дунай, щоб тут був вільний шлях татарам і туркам у Київ і на Москву? — грізно допитують.

— Чи ваш король забув, що Запорозька Січ цареві присягала кордони державні охороняти?

На майдані почали зникати червоні жупани запорозької старшини. Обурені січовики тісно обступили килим з пишними королівськими послами.

Затремтіли пани. Тоді виступив Палій і, ставши перед Порадовським, з усієї сили наодмаш вдарив пана по щоці:

— Годі, далі не читай! Оце тобі за те, що прийхав до нас з людською оманю, а не з правдою!

Сірома зробила крок назад. Це використала запорозька старшина й, оточивши ляхів, вивела їх... Наказний кошовий підніс над своєю сивою головою «комишину» — ознаку своєї влади. Він звелів писареві сховати королівську грамоту, а гроші однести до скарбниці. І виділив частину надійних козаків,

щоб вони охороняли королівських послів по дорозі до кордону запорозьких земель.

Сірома підкидала вгору Палія і в захопленні вигукувала:

— Оце наш батько!

— Слава Семенові Палію!

— Геть Грицька Необачного! Хай Палій буде кошовим!

Увесь майдан в один голос:

— Палій хай буде кошовим!

Полковник до друзів:

— Рятуйте мою душу!

— Семен Палій — кошовий! — галасували запорожці.

— Цитьте! Та цитьте-бо, кажу!

— Хай Гаврило каже! — хтось забив у котла.

Настала тиша. Запорожці поважали веселого штукаря Гаврила. Він підійшов і став поруч Палія. Ледве шапкою до плечей його сягав.

— Семен Палій — хоробрий полковник і має розум. Що правда, то правда! Але гляньте на його чуб.— І Гаврило скинув з Палія смушкову шапку і взяв у свою жменю чорний кучерявий чуб.— Ну, якби ж у ньому хоч одна сива волосина була?! Як же я, сивий козарлюга, називатиму його батьком кошовим? Та він же, собачий син, ще зовсім молодий! Ледве три роки, як одружився. Ще й фастівського хозяйствечка не окукобив! Чи так я кажу? На мою думку, хай Семен Палій ще трохи підросте! — сказав сивий. А сам він обіч полковника-велетня здається недолітком.

Сиві запорожці закричали:

— Гаврило правду каже!

— Хай собачий син ще підросте!

І весь майдан, геть уся сірома зареготала:

— Хай Семен Палій трохи підросте!

Регочуть, аж їм сльози з очей котяться, аж руками за животи схопились. І з ними регоче веселий та щасливий Семен Палій, що позбувся найстрашнішої для себе небезпеки. Полковник був певен у любові до себе запорожців, бо й сам він щиро любив матір Січ, але душу свою і серце віддав запівітній мрії — на віки вічні вирвати з панської та біскупської неволі рідне Правобережжя. І зараз ніщо інше не вабило його.

Кінець першої книги

З М І С Т

Тетяна Буженко, Федір Сарана. Життєвий і творчий шлях Варвари Чередниченко 3

О П О В І Д А Н Н Я, П О В І С Т І

<i>Історія одного вірша. Оповідання</i>	19
<i>Останній лист. Оповідання</i>	33
<i>В Картезіанському монастирі. Повість</i>	58
<i>Під одним плащем. Повість</i>	107
Ф А С Т І В. Роман-хроніка 1680—1710 років	287

ВАРВАРА ИВАНОВНА ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Избранные произведения

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактор В. І. Ціпко. Художній редактор І. М. Гаврилюк. Технічний редактор Ю. З. Тронік. Коректори Н. Н. Плачинда, С. І. Шевцова. Виготовлено на книжковій фабриці «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Артема, 23-а. БФ 26282. Здано на виробництво 11.III 1971 р. Підписано до друку 28.IX 1971 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 18,75. Умовн. друк. арк. 31,5+1 вкл. Обліково-видавн. арк. 38,699. Ціна 1 крб. 38 коп. Замовл. 93. Тираж 30 000.

Грб. 38 коп.

BARBARA MELBYNEN
HILKKA